۱۷۱

بدر الشروح

مولانا حافظ بدر الدین

دیوان حافظ کی

نایاب بے نظیر شرح

مطبع مجتبائی دہلی

۱۳۲۱ھ

اسرار ھم کل ۱۷

۱۷۲

بدر الشروح

مولانا حافظ بدر الدین

دیوان حافظ کی
نایاب بے نظیر شرح

مطبع مجتبائی دہلی

بدر الشروح

یہ دیوان حافظ کی نایاب اور بے نظیر شرح دلچسپ اور دلنشین تصوف آمیز مضامین اپنے مین لیئے ہوئے مدت سے زمانہ کی آنکھون سے محجوب تھی۔ جہان کے علم دوست اشخاص صرف اسکا نام ہی سُن لینے کیلئے ہمہ تن گوش بنے تھے۔ زمانہ کے صوفی منش بامذاق لوگ اسکے دل لگتے اور پھڑکتے ہوئے مضمونون کے اشتیاق مین عالمِ یاس مین حیران و ششدر کھڑے تھے گویا نقش بدیوار بنے تھے۔ مطبع نے جانفشانی کوششون سے اسکو بہم پہنچایا اور زیور طبع سے آراستہ کر کے مشتاقانِ دیدار کو شیدا و فریفتہ بنایا۔ اور غواصان دریائے محویت کو محو کا جام پلایا۔ مشہور ہے کہ دیوان حافظ دیکھنے سے اسد والون پر جذب کی حالت طاری ہوجاتی ہی۔ لہٰذا یہ شرح اس طریق سے لکھی گئی ہے کہ خود بخود دلکو اپنی طرف کھینچ لاتی ہی اور سالک کو مقام مقام پر پس و پیش سمجھاتی ہے۔ طالبان خوش مذاق آئین اور جتنے نسخے مطلوب ہون مطبع مجتبائی سے خرید فرمائین ۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد للہ الحافظ الحق المبین۔ الرحمن الرحیم الموفق المعین۔ والصلوٰة علی شمس الرسالة محمد النبی الامین۔ وعلی آلہ واصحابہ بدور الدین ونجوم الیقین ؛

امابعد میگوید بندۂ احقر **محمد عبد الاحد** رضوی دہلوی کہ ؎

للہ الحمد ہر آن چیز کہ خاطر میخواست　　آمد آخر ز پس پردۂ تقدیر پدید

از مدت دراز میخواستم کہ دیوان حافظ شیرازی علیہ الرحمہ را شرحے بدست آید کہ مضامین دقیقہ واصطلاحات مشکلہ احادی وکافل باشد تا در ویشانِ خوش مذاق را بکار آید وکیفے افزاید وصوفی مشان را از خود برباید۔ بالآخر من جدّ وجد۔ بر مقصود خود ظفر یافتم ونسخہ قلمیہ **بدر الشروح** مصنفہ مولانا حافظ بدر الدین بن مولانا حافظ بہاؤ الدین نور اللہ قبرہما کہ میان محمد مصلح الدین ابن شیخ علاؤ الدین بن شیخ غلام محمد بن حافظ شہاب الدین بن حافظ قاضی علاؤ الدین برادر بزرگ حضرت شارح در سنہ ۱۲۵۲ ہجری نبوی قلمی نمودہ بودند از کتبخانہ محبی مخلصی مولوی ظفر الدین صاحب ابن مولانا اصلح الدین اکبر ابادی کہ یکے از اولاد حضرت شارح مرحوم ہستند بدست آوردم ونعمت غیر مترقبہ پنداشتم زیرا کہ شارح علیہ الرحمة پایہ تحقیق از دست نگذاشتہ ورموزات صوفیہ وکنایات مختفیہ باحسن وجوہ بصراحت تمام بیان کردہ ودر تحریر ابحاث نفیسہ ہیچ دقیقہ فرو نگذاشتہ۔ اما چون حامل المتن نبود وتصحیف ناقلان ولغزش مصححان در وے اثرے تمام داشت حتے کہ بسیار جا الفاظ مہملہ وعبارات مخدوشہ موجود بودند واگر شعر بود شرح نبود واگر شرح بود شعر نبود وچون نسخ متعددہ اصل دیوان جمع نمودم وہر ہر غزل وہر ہر شعر را مقابلہ کردم دیدم کہ نسخہ شارح از ہمہ نسخ جدا است چند غزل درین نسخہ بود کہ در دیگر نبود وبسیار غزلہا ست کہ در دیگر اند ودرین نیست واکثر غزلیات را مقطع ومطلع ہم نبود۔ افسوس خوردم کہ این چنین بیش بہا شرح راچہ حال کردند وپے در پئے تہذیبش نبردند آخر بمصححان مطبع سپردم وبصرف زر کثیر صحیح ودرست کنانیدہ در مطبع خود طبع نمودم الحال سوائے چند مواقع کہ اصلاً الفہم نیامدہ ہیچ عبارت مخدوش وبے معنی نیست وہر مقطع کہ شرحش در کتاب نبود برحاشیہ موجود است پس این شرحیست عجیب وحلیت غریب حامل المتن مشتمل بر فوائد جمیلہ ومنافع جلیلہ وابحاث رائقہ ومضامین شائقہ فبادروا الیہ یا اولی الالباب

واللہ الموفق والیہ المآب ؛

ستایشش بیرون از اندازۂ تفہیم افہام مرقدیے را رسد کہ باد حدوث و امکان بذات اقدسش نمیتواند وزید۔ و ینایش افزون از احاطۂ ترقیم اقلام مرقیوے راسزد کہ غبار تشبیہ و تعطیل بوجود مقدسش نتواند رسید و عبارات جاہ و جلالش از شعر شاعران منزہ و اشارات لطف و کمالش از شرح شارحان مستغنے و صدود لایتناہی از بارگاہ الٰہی نثار آن نقد ہر دو عالم سرمایۂ ایجاد آدم صاحب الفضل والکرم افصح العرب والعجم محمد رسول اللہ صلے اللہ علیہ وسلم و علے آلہ و اصحابہ اجمعین۔ امابعد میگوید بندہ کمترین بدر الدین ولد حافظ بہاء الدین ابن شیخ غلام محمد غفر اللہ لہ ولوالدیہ در عنفوان جوانی کہ ایام نشاط و شادمانی ہست دل طالب اشعار عشق انگیز بود و طبیعت راغب کلمات جنون ریز روزہا در مطالعۂ اشعار منتخبہ سفینہا اشتغال مینمودم و وقتہا بخواندن دواوین سلف و خلف میبودم آخر الامر از زبان خلف و بیان سلف چنان مرکوز خاطر گردید کہ درباره عشق و باب محبت سخن ہیچ یکے از شعراے متقدمین و متاخرین بسخنان حضرت قدوة العاشقین شمس الدین محمد الحافظ شیرازی نمیرسد چنانچہ حکیم آذری در جواہر الاسرار آوردہ از آن رہ نہ سے کہ سخنوران درین عالم فانی نزول نمودہ اند اینچنین سخن ہیچکس را اتفاق نیفتادہ است و نخواہد افتاد درین طور چنانچہ حافظ را داللہ علے کل شئ قدیر و شیخ نور الدین عبد الرحمن جامی در نفحات نوشتہ کہ وی لسان الغیب و ترجمان الاسرار بسا اسرار غیبیہ و معانی معنویہ کہ در کسوت مجاز و سے اتفاق افتادہ ہیچکس را نیفتادہ و ہیچ دیوانے بہ از دیوان حافظ نیست اگر مرد صوفی باشد لاجرم مدام دیوان حافظ بدست میداشتم و دمے از دست نمیگذاشتم و از مطالعہ غزلیات شوق انگیز و از خواندن رباعیات ذوق آمیز فرحتے حاصل میںمودم و خورسندی بہم میرسانیدم رفتہ رفتہ طبیعت مقتضی آن گردید کہ اگر بر مصطلحات ایشان اطلاعے حاصل شود و بر معانی

احوال حضرت شارح رحمۃ اللہ علیہ

نام نامیش مولانا حافظ بدر الدین ابن مولانا حافظ بہاؤ الدین از اولاد حضرت عبد اللہ بن سلام صحابی است کہ در حق وے نازل شد وشہد شاہد من بنی اسرائیل و سلسلہ نسبش از انبیاے بنی اسرائیل تا حضرت یوسف علیہ السلام می رسد و از طرف جدہ ماسد تا شیخ الشیوخ مولانا شیخ محمد صالح قادری اعظمی اکبرآبادی ابن حضرت قطب الاقطاب شیخ عبداللہ المخاطب بہ مخدوم بہکاری قدس اللہ اسرارہ خلیفہ اول حضرت شیخ سلیم چشتی قدس سرہ دختر نبیرۂ الاصفیا و مخزن الواصلین وغیرہ از محامد او ملو است۔ اجداد ایشان از خجند کہ از مضافات مصر ست و وطن مالوف ایشان ہمت براے اداے مناسک احرام حج بستہ در حرمین شریفین رسیدند و بزیارت مشرف شدند۔ بعد ازان وقتیکہ سلطان جلال الدین محمد اکبر بادشاہ دکن و گجرات فتح کردہ مراجعت نمود و بر کوہ فتح پور سیکری در ۹۷۷ھ نور الدین جہانگیر پیدا شد و سلطان این مقام را مبارک دانستہ شہر آباد کرد و او را فتح پور نام نہاد و دار الخلافہ خود ساخت عہدۂ افتا و قضا بایشان داد چنانچہ تا ایندم آن خدمت نسلاً بعد نسل در خاندان ایشان باقیست در صدی دوازدہم مولانا حافظ بدر الدین برادر مولانا حافظ علاؤ الدین مرحوم قاضی فتح پور ابن مولانا حافظ بہاؤ الدین مرجع اقاصی و ادانی شدند و از فیض ظاہری و باطنی خلق اللہ را نفع رسانیدند باز در ۱۱۵۰ھ از فتح پور بجیدر آباد تشریف بردند و ساکنان آن دیار را بدولت فیض خود مالامال کردند صاحب تصانیف بودند۔ علاوہ شرح دیوان حافظ کہ اکنون بشاہد طبع پیوست۔ صفات الایمان و شرح اللہ صدرة الاسلام و خلاصۃ الحکم و عین المعانی و مبدأ و معاد و شرح گلستان و دیگر کتب از تصانیف ایشان اند۔ امابجز شرح دیوان حافظ دیگر شائع نشدہ اکنون از خاندان ایشان مولانا ظفر الدین صاحب و دیگر اعزہ موجود اند اخلاق حمیدہ و صفات پاکیزہ دارند خداے تعالیٰ زیادت عمر و علم و عمل نصیب ایشان کناد

اعلان

اس کتاب بدر الشروح کا کاپی رائٹ مولوی محمد ظفر الدین صاحب موصوف سے معقول بدل سے دوام کے لیے حاصل کرلیا ہے کوئی شخص مجاز سواے اس مطبع کے اس شرح یا اسکے جز کے چھاپنے کا نہیں ہے

العبد محمد عبد الاحد عفی عنہ پروپرائٹر مطبع مجتبائی دہلی ماہ جنوری ۶ ۱۹۰۴ء

کلمات اینان تحصیل گردد بسے بهتر و خوشتر باشد بعد از نگاپوے بسیار و جستجوی بیشمار بعضے از کتب مشتمل بر مصطلحات صوفیه چون مرآة المعانی که مصنفش قطب الدین جمال هانسوی ست و گلشن راز که تصنیف شیخ محمود جبستری و شرح گلشن راز و بسیارے از رسالها متضمن مقامات سلوک و تصوف و چندی از شروح دیوان حافظ چون شرح میر ختمی مرید محمد غوث گوالیاری و شرح شیخ محمد دهلوی و شرح شیخ یوسف لهاری و شرح شیخ محمد افضل اله آبادی که متضمن تحلیل ابیات مغلقه اند از مطالعه اینها بتوجه حضرت شمس الدین و تاثر کلمات بزرگان باندازهٔ عقل رکیک و مقدار حوصلهٔ ضعیف بر مصطلحات ایشان اطلاع یافتم و با دراک معانی اینان لشتافتم روزے مرکوز خاطر فاتر گردید که انچه ازین شروحها بهره برداشته ام و انچه که بتوجه حضرت لسان الغیب بر دلم وارد وقت گردید آنرا بتحریر آرد تا بعضے از آشنایان و برادران و طالبان را نیز ازین بهره رسد که ؎ حلوا به تنهایی نشایست خورد بنابران شرح بر نگاشتم تا پس ماندگان را یادگاری باشد و بر صفحهٔ روزگار از ما نشانی ماند والله المعین و به نستعین

غزل	اَلَا یَا اَیُّهَا السَّاقِی اَدِرْ کَاسًا وَّنَاوِلْهَا	که عشق آسان نمود اول ولے افتاد مشکلها

الا بمعنی دانا و آگاه باش یا حرف ندا بمعنے اے ایها حرف زائد کما قال الله. اَیُّهَا الْعَزِیْزُ مَسَّنَا وَاَهْلَنَا الضُّرُّ و نیز لفظ ادب ست کقوله تعالے یَا اَیُّهَا النَّبِیُّ اِنَّا اَرْسَلْنٰکَ شَاهِدًا وَّ مُبَشِّرًا ساقی در اصل لغت بمعنے نوشانندهٔ آب است المیشتر مستعمل بر نوشانندهٔ شراب است و در اصطلاح صوفیه مراد ازین چهار کس اول حضرت حق بموجب وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا چنانچه در شرح گلشن راز است که در مراتب تجلیات افعالی حق تعالے خود ساقی گشته شراب بعاشقان خود می نوشاند و ایشان چون آن شراب مے نوشند محو و فانی میگروند و از کشاکش و سختیهاے عشق خلاصی مے یابند دوم مرشد کامل که کنایت از جناب محمد یست صلعم چنانچه در مرآة المعانیست ؎ مرشد کامل درینجا مصطفی ست ❊ هم نبی و هم ولی را رهنماست ❊ سیوم شیخ به نیابت رسول علیه السلام که اَلشَّیْخُ فِیْ قَوْمِهٖ کَالنَّبِیِّ فِیْ اُمَّتِهٖ چهارم معشوق که شراب حسن معنوی از جام روے وے مینوشند ادر یعنے بگردان اے روان کن. کاسا ساغر و نیز مراد روے معشوق چنانچه مولوی جامی گفته ؎ ساغر از دور عارضش کردیم ❊ باده خوردیم و این ترانه زدیم ❊ ناولها بده آنرا و ناول امر است از ناوَلَ یُنَاوِلُ مُنَاوَلَةً یعنے

چیزے بکسے دادن و الف در ناول حرف تاسیست و تاسیس الفے را گویند که درمیان روی و او حرفے متحرک واسطه شود چون شامل و کامل سلمان ؎ رفتند رفیقان و رسیدند بمنزل ❊ در خواب غروری تو هنوز اے دلِ غافل ❊ نظام الدین گنجوی ؎ همه سختی از بستگی لازم ست ❊ چو در بشکنی خانه پرهیزم ست ❊ ترک این الف از عیوب قافیه نیست آسان نمود اول اشارة بدانست که عاشق را در اول آرزو و امید بود و این ابتدای عشقست و این آسانست بعده چون دل را کشش کند انزعاج گویند و چون تعلق رسید شوق گویند بعده چون ترقی پذیرد اشتیاق گویند و شوق گاه گاه فرو مے نشیند اما اشتیاق را انقصے نه و چون از همه منفرد شود محبت گویند و چون فنا و بقا خویش را یکبار در وجود دوست تلف کند آنگاه عشق گویند و این بسا مشکلست ازینجاست افتاد مشکلها و نیز از مشکلها عقدها اند که عارض وقتِ عاشق میگردند معنی بیت اے محبوبِ گلعذار و اے دلبرِ شیرین کار روے خورشید مثالِ خود را بنما که عشق تو در مبادی احوال آسان مینمود اما چون پاے در بادیه محبت نهادم از کشمکش و سختیهاے عشق روزم چون شب دردمندان سیاه و شبم چون روز مصیبت زدگان تباه و محتمل که اے ساقی ازلی شرابِ عشقِ لم یزلی بدین مفلس بینوا و درماندهٔ مبتلا از روے فضل و عطا حواله نما که عشق تو در ابتدا الیش آسان مینمود چون قدم در دائرهٔ عشق نهادم پر کار وار سرگردان شده ام و مبتلاے صنوف غموم و گرفتارِ الوفِ هموم گردیده ام و غیر از مستی عشق بر فع غموم عشق کسے نتواند پرداخت چه سوختهٔ آتش را غیر از آتش علاجے نه و مخمور شراب را غیر از شراب دواے نه سوال الا حرف تنبیه است و این حرف مانع است از حمل کردن بساقی چه اگر ساقی مراد حضرت حق است او خود عالم الغیب والشهادة ست عِلْمُهٗ بِحَالِیْ حَسْبِیْ مِنْ سُؤَالِیْ و اگر از مرشد است او خود مراقب احوال و لیست نه غافل که خود جاے دگر فرموده ؎ جام جهان نماست ضمیر منیر دوست ❊ اظهارِ احتیاجِ خود آنجا چه حاجت است ❊ جواب منشاء تنبیه نه غفلت مخاطب است بلکه منشاء اش قلق و اضطراب عاشق است که صَاحِبُ الْغَرَضِ مَجْنُوْنٌ و نیز انه براے اظهار شفقت است در حضرتِ او نه رفع غفلت که ؎ تا نگرید طفل کے جوشد لبن سوال یاے ندائیه دلالت بقرب و حضور میکند و لفظ مشکلها دلالت به بعد و فراق پس با وجودِ قرب و حضور بعد و فراق چه گنجایش دارد جواب این قرب و حضور بحکم وَاللّٰهُ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ بطریق علم الیقین حاصل ست و آن بعد و فراق مر سالک را باعتبار آنکه جویاے عین الیقین است و نیز مشکلات منحصر در بعد و فراق

نیستند بلکه در وصل هم که ع بلبلی برگِ گلِ خوشرنگ در منقار داشت ٭ و اندران برگ و نوا خوش
نالهای زار داشت ٭ سوال مصراع اول مقتضی طلب عشق است و این دلیل عدم حصول عشق است (سامان و اسباب ۱۲ غیاث)
و مصراعِ ثانی مقتضی حصولِ عشق است و هر دو با یکدیگر منافات دارند جواب آنست که حالت عاشقان
بحالت میخواران ماند هر چند که دمبدم جام شراب در می کشند اما حرف طلب از لب نمیگذارند هل من مستسقی
چون راه عشق راهیست که سالکِ آن راه یعنی عاشق تا هزاران مرتبه دل او بصنوف محن و بلیات
و آلام استغنا و عدم التفات خون آلود نگردد بوئے از وصلِ محبوب بمشام جانش نرسد بنابران گوید قوله

بوئے نافهٔ کاخر صبا زان طره بگشاید	ز تابِ جعدِ مشکینش چه خون افتاد در دلها

بار سببیه و مراد از نافه مشک از ذکر ظرف و ارادهٔ مظروف و الا نافه بوے بد دارد ع سکندر چو دانست
کان باده گوے ٭ ز خون نافِ خود را کند نافه بوے ٭ و مراد از بوے مشک بوے خوش
آخر یعنی آخر شب که آوانِ وزیدنِ باد صبا است و هنگام ورود مشاهداتِ سالکانست که ع
رو بروے دل بنشین کان دلبر خرگاهی ٭ وقتِ سحری آید یا نیم شبے باشد ٭ صبا بادیست که آخر شب
بوزد و از وزیدنِ آن بصحرا نافها بگشایند و در گلستان گلها بشگفند مراد ازان فیض اقدس طره
اگرچه مختص است بموے که پس قفا در بندند لیکن گاه بمعنی زلف مطلق می آید چنانچه ع اے شده
طوق عاشقان طرهٔ عنبرین تو ٭ تاب پیچش جعد مشکین مراد صفات جلالیه چون قهر و استغنا و عدمِ
التفات دلها ضمیر جمعست اشاره بجمیع عاشقان و نیز صیغه جمع ذکر کنند و تنها خود را مراد دارند چنانچه در
محاوره گویند مایان را که می پرسد یا گویند این سخنها عاجز کرده معنی بیت آنست قسم بدان بوے خوش که آخر
شب صبا فیض اقدس از سنبلستان طرهٔ محبوب که تجلیاتِ آثارے و اسماے صفات بمشام جانِ عاشقان
میرساند از تابِ جعدِ مشکینِ او که قهر و منع و استغنا و عدم التفاتست چه خون در دلها افتاد که زبان و قلم از
اداے تقریر و تحریرِ آن قاصرست باید دانست که پیش از ورود تجلیات بوے از تجلیات بمشام جانِ
عاشقان میرسد تا بدان آگاهی از ورودِ تجلیات میشود چنانچه رسول ع را قبل از ورود وحی بوے
بمشامش میرسید تا بدان آگاهی از ورودِ وحی میشد و یعقوب را پیش از رسیدنِ پیراهن بوے
یوسف رسید اکنون بدانکه در عالم مجاز رسمے است که عاشق تا دست بدامن مشاطه نزند و تبعیت
امر او ننماید ره بمحبوب نبرد همچنین طالب حق را اگرچه عشق رهبر بست قوی اما بموجب فَابْتَغُوا اِلَیْهِ الْوَسِیْلَةَ

تا دست بدامن مرشد نزند و اطاعت امرِ او ننماید ره بوصلِ محبوبِ حقیقی نبرد بنابران گوید قوله

بمی سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید	که سالک بیخبر نبود ز راه و رسمِ منزلها

پیر مغان اشاره بمرشد کامل ع ساقی و پیرِ مغان و مطربِ اشعار خوان ٭ مرشدِ کامل بود در یاب او را
بے گزند ٭ معنی آنست که اے طالبِ صادق بموجب فَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللهِ دست در دامنِ مرشد
کامل زن و خود را کالمیت فی ید الغسال در تحتِ ارادهٔ او در آر و امرِ او را کوحی منزل پندار و سر از امرِ او باز
مکش اگرچه ترا امر مے نوشی کند زیرا که او سالکِ این راه است از راه و رسم و نشیب و فراز این راه بیخبر
نخواهد بود که تو مریض و او حکیم فِعْلُ الْحَکِیْمِ لَا یَخْلُوْ عَنِ الْحِکْمَةِ چرا که حکم سالکِ کامل هر چند در ظاهرِ عقل
مخالف بنماید اما در حقیقت وَاسْتَفْتِ قَلْبَکَ وَلَوْ اَفْتَاکَ الْمُفْتُوْنَ هر چه مریضان عشق را فرماید موافق
شریعت غراست چنانچه نقلست که شخصے نزد خواجه مودود چشتی آمد فرمودند که چون آمدهٔ گفت بارادت
فرمود که بگو لا اله الا الله چشتی رسول الله آن شخص چون عقیدت راسخ داشت فی الفور بلا تامل بر زبان آورد که لا اله الا الله چشتی
رسول الله بعد از چندی مریدے عرض کرد که حضرت در آن روز بفلان کس بنوعے کلمه تلقین نمودند که در شرع جائز نیست فرمود که ما ارادهٔ او را
در معرض امتحان می آوردیم و گرنه ما کجا و محمد رسول الله کجا چه نسبت خاک را با عالم پاک ٭ و نیز عشق از جملهٔ افضالِ الٰهی است که ذٰلِکَ
فَضْلُ اللهِ یُؤْتِیْهِ مَنْ یَّشَاءُ پس بموجب قُلْ بِفَضْلِ اللهِ وَبِرَحْمَتِهٖ ترغیب و تحریص بطالبان می نماید
که اے طالب سجادهٔ وجودِ خود را در صباغخانه وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللهِ صِبْغَةً بمی عشق مصبّغ ساز لیکن اگر پیر مغان
ترا امر کند چه او واقف این راه است امر او خالی از صوابدید نخواهد بود سوال چون عشق از جملهٔ فاضله ترین
اشیاء است قید اجازت پیر از چیست جواب هر چند که افضل ترین عبادت است اما بے اجازتِ مرشد
فائده بران مترتب نگردد و ثمرے ندهد کما فی الذکر و التصور سوال قید پیر مغان از چیست جواب
آنست که هر که دست بدامن ناقصے زند که او از راه و رسم شریعة و طریقة آگاه نبود چون بمکشوفات شبهه
رو نماید از حلِ آن درماند و اگر برانچه مکشوفات او شده اعتقاد بندد گمراه گردد و ازینجاست ع مکن با صوفیان
خام یاری ٭ که باشد کار خامان خامکاری ٭ هرگاه بفرمودهٔ ناقصے اینست اگر خود بخود باشد قباحت
از همه زیاده ع خیالات نادان خلوت نشین ٭ بهم برزند عاقبت کفر و دین سوال در مصرع اول
پیر مغان گفته و در مصرع ثانی سالک جواب سالک مراد واقف کار و نیز پیر مغان باعتبار مسترشد و
سالک باعتبارِ خود و محتمل که پیرِ مغان باعتبارِ سیر الی الله و چون سیر فی الله نهایت ندارد پس صاحبش

مدام سالکست ـ چون در طریقِ عشق عاشق را راحت و آسایش نمیباشد چراکه گاه در سوزش و گاه در افروزش گاه در نوازش و گاه در گدازش گاه در قرب و گاه در بعد و مدام از حالے بحالے گردان ست بنابرآن گوید **قوله**

مرا در منزلِ جانان چه امن و عیش چون هر دم
جرس فریاد میدارد که بربندید محملها

منزلِ جانان مراد مقامِ عشق که وصول بمحبوبِ حقیقی جز در دارِ ملکِ عشق صورت نه بندد **جرس** مراد حکم لاریبی و نیز جرس مراد خطاب و آن بر دو قسم ست بواسطهٔ خلفا چنانچه فَفِرُّوٓا اِلَى اللّٰهِ اِنِّيْ لَكُمْ مِّنْهُ نَذِيْرٌ مُّبِيْنٌ و بلاواسطه که سالک آنرا در باطنِ خود می یابد و داعے میگردد بر انتقال از مقامِ سافل بسوے عالی **محمل بربستن** کوچ کردن **معنی** آنست که مرا در طریقِ عاشقی چه امن و چه راحت و چه آسایش و چه فرحت که مدام حکمِ محمل بستن میرسد و هر دم از حالے بحالے میرانند و بجائے نمیگذارند و یحتمل که مراکه در منزلِ عشق فرود آمده ام و بدرد عشق گرفتارم کجا یارائے آنکه براحت گرایم چون هر دم از جنابِ معشوق خطاب فَفِرُّوٓا اِلَى اللّٰهِ میرسد یعنے اعراض کنید از غیرِ معشوق و متوجه شوید بسوے او و یحتمل که تجلیاتِ معشوق غیر متناهی است و در هر تجلی حسنِ معشوق ازید و احسن پس بضرورت بمقدارِ شهودِ تجلی قلق و اضطراب است برائے تجلی دیگر بضرورت قلق علے الدوام بود مے گوید که مرا در طریقِ عشق نه امنست از قلق و نه عیش بتحصیلِ مراد زیراکه هر دم جرس فَفِرُّوٓا اِلَى اللّٰهِ ندا میکند که آماده شو از سافل بعالی چون بیدردان از ور و مندان درد ے نیست از روے بے دردی در ایشان را در نمی یابند و زبان به ملامت می کشایند بنابران گوید **قوله**

شبِ تاریک و بیمِ موج و گردابے چنین هائل
کجا دانند حالِ ما سبکساران ساحلها

شبِ تاریک کنایت از ایامِ هجر که در نظرِ مهجور جهان بمنزلهٔ شبِ تاریک است **بیمِ موج** کنایت از خوف رد است **گرداب** کنایه از اجل **چنین هائل** اشارة است بآن که کشتی وجودِ هیچکس را از ان گرداب نجات نیست **سبکسارانِ ساحلها** مراد آنانکه بعشق در نیامده اند و بر ساحلِ خشک که زهد است نشسته مانده اند **معنی** آنست من که سفینه نشینِ دریاے عشقم و مبتلاے هجرانم و خوفِ رد از پس و گرداب اجل در پیش پس این ظاهر پرستان که مبتلاے زهد اند و به لجهٔ خونخوارِ عشق نیفتاده اند چگونه حالِ مرا دریابند و چرا بملامت پیش نیایند و یحتمل که مراد از **شبِ تاریک** دنیا **بیمِ موج** خوف آفات و بلیات و **گرداب**

کنایت از رد و قبول و **سبکسارانِ ساحل** کنایه از ملائکه که بامر و نهی ماخوذ و مثاب نیستند و از صفات بشریت آزاد اند و اهلِ باطن بخطرِ عظیم که اَلْمُخْلِصُوْنَ عَلٰى خَطَرٍ عَظِيْمٍ یعنے ما که مسجون سجنِ دنیا ایم که اَلدُّنْيَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِ و موجِ آفات و بلیات از هر سو مائل و گردابِ ردّ و قبول در پیش هائل ست که کشتی وجودِ هیچکس را از ان گرداب نجات نیست پس گروه ملائکه که از ینها محفوظ و مصون اند چرا زبان بملامت بکشایند و این تلمیح است بقصه آدم و قولِ ملائکه که اَتَجْعَلُ فِيْهَا مَنْ يُّفْسِدُ فِيْهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَآءَ باید دانست که عاشق را دو حالت است حالتے آنست که غرض از میان بردارد و بے غرض با معشوق صحبت کند و او را هم از بهرِ او دوست دارد و این حالت انتهائیه است و صاحبِ این حالت را عاشقِ کامل گویند اینکس ره بوصلِ محبوب برد و عزیز گردد و حالتِ دیگر آنست که همگی همتِ او مقصور بر مرادِ خویش بود و محبوب را از بهرِ خود دوست دارد و اینحالت ابتدائیه است و صاحبِ اینحالت را عاشقِ خودکام گویند این کس ره بوصلِ محبوب نبرد و بسببِ عدمِ وصل بدنام و رسوای عالم گردد بنابران گوید **قوله**

همه کارم ز خودکامی ببدنامی کشید آخر
نهان کے ماند آن رازے کزو سازند محفلها

محفل ساختن اشتهار یافتن **معنی** آنست که همگی کار و بارِ من بسببِ خودکامی ببدنامی کشید یعنی چون همتِ من همگی مقصور بر مرادِ خود بود ره بسرِ منزلِ وصل نبردم و بدنام و رسواے عالم گردیدم و این رسوائی و بدنامی خود خواهم که نهان دارم مگر نهان داشتن رازے که افسانهٔ محفلها گردید چگونه صورت بندد و یحتمل که مراد از خودکامی خود مرادی معشوق بود بحکم وَاللّٰهُ غَنِيٌّ عَنِ الْعٰلَمِيْنَ و عدمِ اعطاے وصال که موجبِ قلق و اضطرابِ عاشق ست و مفضی است بسوے بدنامی یعنی از افراطِ خودکامی معشوق کارهاے من بنامرادی بجائے رسید که از محبت بجز بدنامی هیچ نماند اگرچه آوازهٔ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّوْنَهٗ در جهان انداختند لیکن در محبت مرا چنان مفلس ساختند که از محبت هیچ کامے و مرادے نیافتم و من بدین حرف شهرهٔ آفاق شدم و خواستم که رازِ نامرادی و افلاس نهان ماند نهان داشتنِ رازے که شهرهٔ مجالس گردید محالست اکنون بدانکه چون موجبِ حصولِ قربِ معشوق دوامِ اشتغال بیادِ معشوق و استغراق بدوست بنابران گوید **قوله**

حضورے گر همیخواهی از و غائب مشو حافظ
مَتٰى مَا تَلْقَ مَنْ تَهْوٰى دَعِ الدُّنْيَا وَاَهْمِلْهَا

متی شرطیه یعنے هرگاه **مَتٰى مَا تَلْقَ مَنْ تَهْوٰى** تقدیرِ کلام چنین است متی اردت ملاقات من تهوی

کقوله تعالے اِذَا قُمْتُمْ اِلَی الصَّلٰوۃِ وع بگذار اہمال فروگذاشتن معنی آنست کہ اے حافظ اگر میخواہی کہ بمقامِ حضوریت معشوق باریابی مدام متوجہ بدو باش و غفلت را بخود راہ مدہ چنانچہ مذکورست ؎ یکچشم زدن غافل ازان ماہ نباشم ٭ شاید کہ نگاہے کند آنگاہ نباشم ٭ و ہرگاہ ارادہ ملاقات کنی کسے را کہ دوست داری تو او را یعنی چون جویانِ وصلِ محبوب ہستی بگذار دنیا را و طلبِ آن منما و اگر حاصل ست فروگذار یعنی ترک دہ آنرا و درین بیت خطاب بدل ست یا از جانب محبوب ٭ ۔

غزل

اگر آن ترکِ شیرازی بدست آرد دلِ ما را ۔ بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را

ترکِ شیرازی محبوبِ شیرازی کنایہ از محبوبِ حقیقی خالِ ہندو خالِ سیاہ مراد ازان تجلیِ ذاتی کہ نورِ ذات را سیاہ تصور نمودہ اند ؎ سیاہی چون بہ بینی عینِ ذاتست ٭ درو چاہے پر از آبِ حیاتست ٭ سمرقند و بخارا دو شہر اند معروف کہ خوبرویان آنجا بحسن و جمال مشہور و مراد ازان کونین و دل و جان و دین و ایمان چنانچہ نقلست کہ چون حافظ این غزل گفت بادشاہِ آن عصر حافظ را طلبید و گفت کہ تو گفتہ بخالِ ہندوش بخشم سمرقند و بخارا را گفت بلے گفت من سمرقند و بخارا را بچندین زر و زور و لشکرکشی و جانفشانی فتح کردہ ایم تو بیک خال ہندو می بخشی گفت من سمرقند و بخارا کہ تو مالک آن ہستی نمی بخشم من آن سمرقند و بخارا کہ ما مالک ایم می بخشم و آن کونین و دل و جان و دین و ایمان ست معنی آنست کہ اگر آن محبوبِ حقیقی کہ محبوبِ من ست دلداری ما نماید و تجلیِ ذاتی خود را عطا نماید جہت ادائے شکرِ اینچنین نعمتے از کونین اعراض نمایم و از دل و جان و دین و ایمان درگذرم و در وے فانی شوم و چون حصولِ این نعمتِ عظمی بغیر از محبتِ الٰہی حصول نہ پیوندد و آن موقوف بارشادِ مرشد است بنا بران گوید قولہ

بدہ ساقی مئی باقی کہ در جنت نخواہی یافت ۔ کنارِ آبِ رکناباد و گلگشتِ مصلا را

ساقی کنایہ از مرشد کہ نوشانندۂ شرابِ محبت است مئی باقی محبتِ حقیقی و شغل و ریاضت کہ موجب فنائے سالک و بقاء اوست رکناباد چشمہ ایست در شیراز گلگشت یعنی سیر مصلا عیدگاہے ست در شیراز و این ہر دو یعنی رکناباد و مصلا ریاضتگاہِ مردانست کہ اکثر بزرگان آن نواح در انجا آمدہ بعبادت مشغول میشوند و مراد ازینہا دنیا کہ جائے محنت است و موجبِ حصولِ محبت کہ اَلدُّنْیَا مَزْرَعَۃُ الْاٰخِرَۃِ معنی آنست کہ اے ساقی مئے محبت و شغلِ اشتغال کہ مایۂ حصولِ معرفت و سرمایۂ وصولِ قربت است با عطا نما کہ چون ازین دنیا رحلت کردیم و این مقامِ رکناباد و مصلے کہ جائے ریاضت و حصولِ محبت است در جنت

نخواہی یافت زیرا کہ جائے ارشادِ مرشدان و حصولِ محبتِ سالکان ہمین است و عقبی دار الجزا است چندانکہ درینجا حصولِ معرفت بود موافقِ آن در انجا رویت خواہد شد و ہر کہ درینجا بہرۂ معرفت بدست نہ آورد در عقبٰے از بہرۂ رویت بے بہرہ است مَنْ کَانَ فِیْ ہٰذِہٖ اَعْمٰی فَہُوَ فِی الْاٰخِرَۃِ اَعْمٰی چون ہمین ارشادِ مرشد بسلوک درآمد و تجلیاتِ الٰہی برو نازل شدن گرفت و سالک مشغولِ آن گردید و مشغولی بدان سدِّ راہ است و گذشتن ازان بے دستگیری مرشد نتوان بنا بران گوید

قولہ فغان کین لولیانِ شوخِ شیرین کارِ شہرآشوب ۔ چنان بردند صبر از دل کہ ترکان خوانِ یغما را

فغان فریاد لولیانِ شوخ محبوبانِ مجاز و مراد از تجلیاتِ صوری کہ در مظاہرِ حسنہ پیش سالک برائے تانیس وے وارد میشود معنی آنست کہ اے مرشد فغان از دست این تجلیات کہ در دلربائی عاشقِ بیباک اند و خوش حرکات و پریشان کنندہ عالم اند کہ ہر دم برنگے دیگر پیش می آیند و ستمگری پیشہ میسازند صبر از دلِ ما چنان ربودہ اند کہ ترکان خوانِ یغما را یعنی بنوعے والہ و فریفتہ خود گردانیدہ اند کہ اعراض از ایشان ممکن نیست مگر بتوجہ تو پس بفریادِ ما رس و چون مشاہدۂ جمالِ محبوب عاشق را در پردۂ عصمت نمیگذارد بنا بران میگوید قولہ

من از آن حسنِ روزافزون کہ یوسف داشت دانستم ۔ کہ عشق از پردۂ عصمت برون آرد زلیخا را

یوسف نامِ پیغمبرے مرسل کہ محبوبِ زلیخا بود و درینجا کنایت از محبوبِ حقیقی است زلیخا نامِ عورتے کہ عاشقِ یوسف بود معنی آنست من ازان حسنِ روزافزونِ آن محبوبِ حقیقی و یا از شہودِ تجلیات کہ بر ما وارد شدہ تفہیم نمودم کہ عشق این آخر کارِ ما یان را از دائرہ عصمت بیرون خواہد آورد و رسوائے عالم خواہد ساخت و نیز محتملست از حسن و جمالے کہ یوسف داشت و آخر کارِ عشق او زلیخا را از دائرۂ عصمت بیرون آورد تفہیم ما شد کہ ہر جا کہ حسن است تقاضائے او ہمین است کہ عاشقان را رسوا می کند پس رسوائی ما ہم بسببِ عشقست و نیز احتمال دارد کہ در عالمِ عدم ہمگی قدم جلوۂ جمال را باختلافِ انوار و اوصاف تماشا کردم و بیقین دانستم کہ یُحِبُّہُمْ وَ یُحِبُّوْنَہٗ ما را از دائرہ عصمت خواہد آورد و درین ابتلاہا مجبور خواہد کرد لاجرم بظہور آمد آنچہ بود الآن بدانکہ در ابیاتِ ماتقدم از زبانِ ناظم سخنان وارد شدہ کہ با دنی شایست چنانچہ دو سوال در بیت دوم یکے آنکہ پیش طلبی بجنابِ مرشد کرد کہ شایانِ آن نبود دوم آنکہ از بیتِ ثانی متوہم میشود بر نیک وصال و معرفتِ الٰہی

موقوف بر ریاضت و این قول مختلف است سیوم آنکه در بیت چارم اظهارِ عشق کرد که کتمان آن واجب است بر سالک اکنون بجواب آنها گوش دار اول آنکه چون طالبِ صادق از روے شیفتگی پیش طلبی را کار فرمود که بده ساقی مئی باقی احتمال است که مرشد از ان روے که بحال او دانا است و بینا شاید که بدول شده از روے نصیحت درشت گفته باشد بجوابش گوید **قوله**

بدم گفتی و خورسندم عفاک الله نکو گفتی	**جوابِ تلخ می زیبد لبِ لعلِ شکر خا را**

عفاک الله عفو کند ترا خدا تعالی **معنی** آنست که من از راهِ نادانی پیش طلبی را کار فرمودم و تو از راهِ پیش بینی و نصیحت مرا سخنِ درشت گفتی با اینهمه خورسندم عفو کند ترا خدا تعالی این درشت گفتن چه اگرچه این بد گفتنِ تو در مجاز موجبِ بدولیست اما فی الحقیقت نیکو گفتی و سخنِ تلخ که پند و نصیحت است لبِ لعلِ شکر خایِ تو بس زیبا است و یحتمل که این خطاب بمعشوق است و عفاک الله خطاب بنفس است یعنی اے محبوبِ من تو از روے استغناء ذاتی که داری بما بد گفتی و ما بد گفتنِ تو خورسندم اے نفسِ من عفو کند ترا خدا تعالی از آنکه نکو گفتی چون گفتی بدم گفتی و خورسندم که عبودیت را مرعی داشتی بدان که سوالِ دوم که در بیتِ ثانی متوهم است که معرفتِ الٰهی موقوف باعمال ست علماء ظاهری گویند که بنده که بمعرفتِ الٰهی در دنیا میسر و بروزِ قیامت که بنعمتِ رویت مشرف خواهد شد بسببِ اعمالِ نیک و صوفیه میگویند که اعمال بجا آوردن محض اطاعة مراد ست و گرنه حصولِ معرفت در دنیا و رویة در عقبے محض لطف و فضلِ اوست که لَا یَدْخُلُ اَحَدًا مِنْکُمْ عَمَلُهُ فِی الْجَنَّةِ وَلَا یُجِیْرُهُ مِنَ النَّارِ وَلَا اَنَا اِلَّا بِرَحْمَةِ اللّٰهِ و چون اعمال را موقوف علیه معرفت دانستند البته و بالیقین نظرِ او بر اعمال متمکن گردد و آن موجبِ غرور و انانیت میشود و این سدِّ راهِ سالک است و کفرِ طریقت بنا بر ان که چون موسٰے را نظر بر مکالمه افتاد فرمان شد که اَنْ اَلْقِ عَصَاکَ مراد از عصا نظر افتادن بمکالمه و ناظم نیز جاے دیگر گفته ؎ تکیه بر تقوٰی و دانش در طریقت کافر یست ❊ راهرو گر صد هنر دارد توکل بایدش ❊ بنا بر ان بعجز و افتقار می گراید و میگوید **قوله**

ز عشقِ ناتمامِ ما جمالِ یار مستغنی است	**بآب و رنگ و خال و خط چه حاجت روے زیبا را**

عشق مراد ریاضت و مجاهده از جهة ذکرِ ملزوم و اراده لازم **ناتمام** معنی ناقص و **جمال** مراد لطف و فضل اگرچه در مجاز جمال خوبی را گویند اما فی الحقیقت جمال لطفِ سیرتست از ینجاست که اِنَّ اللّٰهَ جَمِیْلٌ وَیُحِبُّ الْجَمَالَ **معنی** آنست که لطف بے غایتِ او موقوف علیه بر ریاضت ما نیست و جناب او را از عشقِ ما پروا نه

له حوره در لغت بمعنی مو ... [illegible]

له داخل نمیکند هیچ کسی را عمل او در جنت و نه پناه دهد او را از آتش و نه مرا مگر برحمت الله تعالی ۱۲

چون جمالِ روی زیبا که موقوف علیه بخال و خط و آب و رنگ نیست پس هر کرامی نوازد محض لطف اوست و الا نه طاعتِ نه لکه سال ابلیس کجا پس از مضمون این بیت معلوم شد که چون حصولِ معرفتِ الٰهی محض بر لطفِ اوست پس ریاضت کردن چه نفع دارد نظر بر لطفِ او چرا ننباید داشت بدانکه خاص نظر بر لطفِ او گماشتن و دست از طاعت باز داشتن نیز گمراهیست و مذهبِ زنادقه است و چون انکشافِ اینمعنی که سرے از اسرارِ الٰهی ست مستحیل است و مَا فِیْهِ قولُ مختلف چنانچه ناظم خود گفته ؎ قومے بجد و جهد نهادند وصلِ دوست ❊ جمعے دگر حواله بتقدیر میکنند ❊ و مذهبِ صوفیه آنست که بقدرِ وسع از فرائض و نوافل بجا آرد و تقصیرے نورزد و نظر بر اعمال نیندازد و بر ان تکیه نکند و چون اشتغال کردن درین قال و قیل سالک را از طلب باز میدارد بنا بر ان تعرض میکند و میگوید **قوله**

حدیث از مطرب و می گو و راز دهر کمتر جو	**که کس نکشود و نکشاید بحکمت این معما را**

از مطرب و مے مراد عشق از ذکر لازم و اراده ملزوم **راز** کنه اسرار **از دهر** از اهلِ دهر کقوله وَاسْئَلِ الْقَرْیَةَ اے من اهلِ القریة **معنی** آنست که از ین قیل و قال باز آ و سخنانِ عشق و محبت را بپرس و انکشافِ اسرارِ الٰهی از اهلِ زمانه مجوے که این اسرارِ الٰهی معمائیست که هیچکس نکشود و نخواهد کشود و چون واقف شدن بر اسرارِ الٰهی بحکمتِ عقلی و فکری نمیتواند شد بنا بر ان گوید **قوله**

نصیحت گوش کن جانان که از جان دوست تر دارند	**جوانانِ سعادتمند پندِ پیرِ دانا را**

این بیت خطاب است از مرشد بمسترشد **جانان** خطاب بمسترشد از روے لطف و مرحمت **معنی** آنست که اے طالبِ صادق این نصیحتهاے ما را گوش کن و بدان عمل نما که جوانانِ سعادتمند پندِ پیران را از جان عمل نمایند و بدان پند گیرند و چون این غزل مملو از لآلی سخنها است و سزاوارِ تحسین است بنا بر ان گفته یا از جانبِ مرشد امر شده **قوله**

غزل گفتی و دُر سفتی بیا و خوش بخوان حافظ	**که بر نظمِ تو افشاند فلک عقدِ ثریا را**

ثریا هفت ستاره اند و قیل شش و آنرا بنظم تشبیه کنند **معنی** آنست که اے حافظ غزل گفتی یا دُر سفتی بیا و با حسنِ وجه بر خوان که سخنِ تو بمنزلے رسیده است و شایانِ آن گردیده که فلک عقدِ ثریا را نثارِ آن سازد **غزل**

اے فروغِ ماهِ حسن از روے رخشانِ شما	**آبروے خوبی از چاهِ زنخدانِ شما**

اے حرف ندا و منادی محذوف وآن محبوب فروغ روشنی ماهِ حسن اضافت بیانیه کنایت از محبوبان
مجاز روے رخشان کنایت از ذات محبوبِ حقیقی چنانچه در مرآة المعانیست که روے
از روے حقیقت هست ذات ٭ هرچه غیر از رو بود باشد صفات ٭ و ناظم روے محبوب را بکنایت
با آفتاب تشبیه داده چه ماه اقتباس نور از آفتاب میکند که نُوْرُ الْقَمَرِ مُسْتَفَادٌ مِنْ نُوْرِ الشَّمْسِ
و این را تشبیه بالکنایه گویند که مشبه که رویست بیان کرد و مشبه به را که آفتابست محذوف نمود
آبروے تازگی و درخشندگی چاه زنخدان عبارت از کمالِ حسن وجمال معنی آنست که اے
محبوب من ماهِ حسن را فروغ از روے رخشانِ شماست و تازگی و درخشندگی جمال و خوبی از لطف
تست یعنی محبوبان مجاز را زینت و بها از تست و جهانیان را از تو زینتے است درست و تحمل
که اے محبوبِ من روشنیِ ماهِ حسن صوری و معنوی در عالم غیبی و شهادتی از ذات شماست که هر دو عالم
یک فروغ روے تست ٭ و چون عاشق را مدام همین اراده است که مشاهدهٔ وصال بجمعیت دست
دهد و هیچ عوارض در پیش نباشد بنابران گوید قوله

کے دهد دست این غرض یارب که همدستان شوند — خاطرِ مجموعِ ما زلفِ پریشانِ شما

دست دادن حاصل شدن همدست یکجا و متفق معنی آنست که امید واریم که کے حصولِ این مطلب شود
که خاطرِ مجموعِ ما و زلفِ پریشانِ شما باهم همدستان شوند یعنی وصالِ شما بجمعیت وقت میسر آید و نیز مصراعِ
ثانی را وجوه کثیره در شروح دیده شده لیکن بدو سه وجه که بفهم اقرب و بمطلب نزدیکتر باشد اکتفا میکند
وجه اول خاطرِ مجموع ازین جهت گفته شده که هنوز عشقِ او بکمال نرسیده یا در واقع همچنین است یا
بجهت کسرِ نفس خود را غیرِ عاشق قرار داده طلب عشق میکند و میگوید که خاطرِ من بسببِ عاشق ناگشتن که
جمعیت با زلفِ پریشان کے همراز خواهد شد و پریشانی خواهد رسید چنانکه حق تعالےٰ هر کرا دوست دارد
بتلا بغم میگرداند اِذَا اَحَبَّ اللّٰهُ عَبْدًا اِبْتَلَاهُ فَاِنْ صَبَرَ اِجْتَبَاهُ فَاِنْ اَحَبَّهٗ حُبَّ الْبَالِغِ اِقْتَنَاهُ
وَاِذَا اَحَبَّ اللّٰهُ عَبْدًا اِبْتَلَاهُ فَاِنْ صَبَرَ اِجْتَبَاهُ وَاِنْ رَضِیَ اِصْطَفَاهُ ـ وجه دوم آنکه خاطرِ مجموع
از انجهت که در معنی اول نگاشته شد و زلفِ پریشان عالم کثرت چنانچه زلفِ پریشان ساتر رخساره است
همچنین عالمِ کثرة ساتر وحدت است معنی آنست که کے خاطرِ مجموعِ ما و زلفِ پریشانِ شما همراز شوند یعنی
هر دو یکے شوند یعنے از عالمِ کثرت و مقیدات بعالمِ وحدة در آئیم و هیچ اندیشهٔ عالم کثرت نماند ۔

وجه سیوم مراد از زلف تعینات بر عارض ذات که هر حلقه که بست دل زصد خلق ربود ٭
و پریشانی زلف عبارت از ارتفاع او از نظر سالکست معنی آنست که کے حاصل شود اے
پرورندهٔ عاشقان بزلال وصال که یکجا شود جمعیت قلب با پریشانی که علت جمعیت که تا پریشان
نکند زلفِ ترا باد صبا ٭ متصور نشود خاطرِ جمعیتِ ما ٭ چون عاشق را از غایت اشتیاق هر دم قلقے
روے میدهد و بامید وصال هر دم جان بلب میرسد بنابران میگوید قوله

عزمِ دیدارِ تو دارد جان برلب آمده — باز گردد یا بر آید چیست فرمانِ شما

معنی آنست که اے محبوب من از غایتِ اشتیاقِ دیدارِ تو جان بلب رسیده الحال حکم تو چیست باز
گردد یا بر آید یعنی اگر وقتِ وصال رسیده بر آید والا باز گردد و چندروز دیگر صبر نماید و تن بهجر در دهد
و عاشق را تا که آلوده اغراضِ نفسانیت و آغشتهٔ وساوسِ شیطانی بمعشوق راه نیست بنابران
بزبانی محبوب گوید قوله

دور دار از خاک و خون دامن چو بر ما بگذری — کاندرین ره کشته بسیار اند قربانِ شما

خاک و خون الواث بشری معنی آنست که اے عاشقِ غریبِ ما اگر بحضرتِ ما آمدن میخواهی پس دامنِ
خود را از خاک و خون باز دار یعنی آغشتهٔ اغراضِ نفسانی و آلوده وساوس شیطانی مشو و فریب آنها
مخور یا آنکه بصیقل ریاضت زنگ زواے بشریت شو بحکم نَفْسُكَ ذَنْبٌ لَا یُقَاسُ بِهَا ذَنْبٌ منشاء
فسادات و مانع از رفعِ درجات همین وجود هست ورنه افاضهٔ وجود مطلق بجمیع عباد علی السّویّه است
علت مصرعِ اول مصرعِ ثانیست که اینهمه از انجهت میگویم که در راه خصوصیتِ ما و تو بسیار کس از غایتِ حسد
قربان گشته چنانکه هاروت و ماروت و ابلیس چنان نشود که زهر خندگیِ ایشان گردد و تو محروم مانی
چون مصلحتاً چندروز وصال در معرض توقف افتاد و عاشق دمبدم در غلبهٔ اشتیاق بنابران گوید قوله

با صبا همراه بفرست از رخت گلدستهٔ — بو که بوئے بشنویم از باغ و بستانِ شما

صبا کنایه از فیض باطنی و نیز مرشد که رساننده است بوے معشوق بعاشق از رخ گلدسته فرستادن
کنایه از عطاءِ شهود و تجلیات است و نیز فرستادنِ پیغام بو بمعنی باشد باغ و بستان
بحکم وَلِلّٰهِ جَنَّةٌ لَیْسَ فِیْهَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِكًا مراد وجه الله است یعنی ذات
که نفحهٔ روحانیست معنی آنست که اے محبوبِ من تا دریافتِ دولتِ مواصلت که بمفارقت غائب

می آید همراه فیض ابواب مکاشفات بر من مکشوف گردان که تا بنسیم تجلی ذات که مستجمع اسماء وصفات است
از رخت که وجه الله است بهره ور گردیم و به ذوق آن بر تلخی عشق مطلع نشویم و از کشاکش دوران
برهم دور بعضے نسخه بجاے باغ و بستان از خاک بستانِ شما دیده مراد از خاک بستان وجود محمدی
که هرچه از حق فائض میشود اول بحضرت بعده با نبیا پس اولیا سپس عامه یعنی بسبب آن نسیم مشاهدات
بهره ور گردیم از کمالاتِ محمد علیه السلام وچون مستورے را در مقامِ عشق وشهود گذر نیست بنابران گوید قوله

نرگس بدور نرگست طرفی نبست از عافیت ‖ به که بفروشند مستوری بمستان شما

نرگس کنایه از چشم ومراد ازان شهود تجلیات طرف بستن کنایه از حاصل نمودن مستوری
زهد وتقوے مستان کنایه از چشمان معنی آنست که اے محبوب من در دورِ شهودِ تجلیاتِ تو هیچکس
از عاشقان عافیت حاصل نکرد بهتر آنست که مستوری را یعنے زهد وتقوے بعوض مستان که شهودِ
تجلیات است بفروشند ومحتمل که نرگس ومستان کنایه از اسم بصیر ودرحیطه اوست امور غیبیه و
شهادیه معنی آنست که هیچکس بسبب حیطه ومشاهدهٔ اسم بصیر بهمه اوامر ونواهی وطاعت ربانی
کناره عافیت ورجا وجمعیت از بحر مرض خوف وتفرقه حاصل نکرد وستر معاصی هیچ فائده ننمود
فَاِنَّ اللّٰهَ کَانَ بِعِبَادِهٖ خَبِیْرًا بَصِیْرًا چون ستر معاصی هیچ فائده نمیکند بهتر آنست که بفروشند
وبرباد دهند مستوری ریا آمیز را بواسطهٔ اطلاعِ مستانِ شما سوال ولفظ مستان بلفظ جمع
چون ذکر کرد جواب هر واحد از لفظین اول وثانی متضمنِ اسمِ بصیر ست پس یک اسم باعتبار تحقق
در مرتبتین بمنزله دو اسم است چون کارِ عاشق مدام بگریه وزاریست وآن بموجب اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ
چشم اشتِ وصال میشود بنابران گوید قوله

بخت خوابِ آلودِ ما بیدار خواهد شد مگر ‖ زانکه زد بر دیده آبے روی رخشانِ شما

خواب آلود خفته مگر بمعنے تیقن روے رخشانِ شما یعنے عشق روے رخشان شما معنی آنست
که مفهومِ ما میشود که تحقیق بختِ خواب آلودِ ما بیدار خواهد شد واین فراق بوصال مبدل خواهد شد زیرا که
روے رخشان شما آب بر دیدگان ما زد یعنے عشقِ روے رخشان شما چشمهٔ آب از دیدگان ما جاری
ساخت ویقین است که چون آب بر خفته اندازند بیدار شود تا که عاشق بمشاهده محبوب نرسد هر دم قلقے
روے میدهد چون رسیدن بمراد بے توجه مردان محال که هِمَّةُ الرِّجَالِ تَقْلَعُ الْجِبَالَ بنابران میگوید قوله

اے شهنشاهِ بلند اختر خدارا همتے ‖ تا ببوسم همچو گردون خاکِ ایوانِ شما

شهنشاه بلند اختر کنایه از مرشد است خدارا براے خدا همتے توجهے بوسیدنِ خاکِ ایوان
کنایه از قرب صوری ومعنوی معنی آنست که اے محبوبِ من بے توجهِ تو کارِ من پیش نمیرود
وبراے خدا همتے در کارِ ما کن تا همچو گردون بخاکبوسیِ ایوانِ شما اشتغال نمایم یعنے قربے بجنابِ تو
حاصل نمایم وببوسم چون از جنابِ مرشد دور افتاده بنابران طلب پیغامبری میکند قوله

اے صبا با ساکنانِ شهرِ یزد از من بگو ‖ کای سرِ ناحق شناسان گوی ایوان شما

صبا کنایه از قاصد شهر یزد کنایه از شهر حقیقت وساکنانِ شهر یزد کنایه از مرشد مثل ملازمان
سلطان ناحق شناسان مجازیان ومتعصبان وظاهر پرستان معنی آنست که اے قاصد
صبا مثال از جانب من بجناب مرشد عرض رسان که اے کسے که سرِ ناحق شناسان قربان گوی میدان
شما باد ومحتمل که بفحواے قال ع اِذَا تَحَیَّرْتُمْ فِی الْاُمُوْرِ فَاسْتَعِیْنُوْا مِنْ اَهْلِ الْقُبُوْرِ ومراد از اهلِ القبور
واصلانِ حق که بمرتبه مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا رسیده اند ساکنان شهر یزد کنایه از عارفان وصحابه
از غایة قلق ندا بعامه سلف می نماید که اے صبا قاصد مثال از جانب من شکسته بال بجناب عرفاء سلف
معروض دار که اے عارفان بالله سرِ ناحق شناسان تصدق وقربان شما باد قوله

اگرچه دوریم از بساطِ قرب همت دور نیست ‖ بندهٔ شاهِ شمائیم وثنا خوانِ شما

اگرچه بجسم از محفل فیض منزل دور افتاده ام لیکن همگی همت وتمامی نهمت بجانبِ شما مصروف ست اگرچه
بندهٔ شاه شمائیم که خالق الخلائق است وبقیدِ عشقِ او مقیدیم لیکن ثنا خوان شما بموجب مُحِبُّ الْمَحْبُوْبِ
مَحْبُوْبٌ ومحتمل که به برادرانِ بیعت نوشته بعد ازان ملتمس خود عرض میکند قوله

دل خرابی میکند دلدار را آگه کنید ‖ زینهار اے دوستان جانِ من وجانِ شما

معنی آنست که ملتمسِ ما آنست که دلِ من از روے شیفتگی خرابی میکند وبیتابی پیش مے آرد
از حال من آن دلدار را خبر کنید وتوجه در بارهٔ ما نمائید البته اے دوستانِ من که جانِ من وجانِ شما بحکم
اَلْفُقَرَاءُ کَنَفْسٍ وَاحِدٍ یکے ست قوله

عمرتان باد ومراد اے ساقیانِ بزمِ جم ‖ گرچه جامِ ما نشد پر مے بدورانِ شما

معنی که اے ساقیانِ بزمِ جم که نوشانندهٔ مے محبت بعاشقانِ الٰهی هستید وتا حال بکامِ خود نرسیده ایم

و هیچ توجه در بارهٔ ما نکرده اید با آن در دعاگوئی شما ایم که عمرِ شما مراد ما باد یعنی چندانکه ما می خواهیم یا چندانکه شما خواهید امیدواریم که بهمین شماره بمقصد خود بریم چون از التماس فارغ شدم باز مناجات بجناب محبوب مے کند که **قوله**

میکند حافظ دعای بشنو و آمین بگوی
روزیِ ما باد لعلِ شکر افشانِ شما

معنی آنست که اے محبوبِ من حافظ دعاے میکند و آن اینست که لعلِ شکر افشان که عبارت از لطف دلنوازِ شما است روزیِ ما شود اے در بارهٔ ما شود پس تو هم بشنو دعاء مرا و آمین کن که بهمین آمینِ تو مستجاب شود و بمقصود رسیم و نیز لعلِ شکر افشان مراد از کلام منزلست که اولیا را بواسطه صفاے دل روے مے دهد۔

غزل

بملازمانِ سلطان که رساند این دعا را
که بشکرِ بادشاهی ز نظر مران گدا را

ملازمان لفظاً او با سلطان محمد و مرشد دعا پیغام بدانکه سالک مدتے گرفتارِ بلا و رنج که در راهِ عشقست ماند و بهیچ نوع بنوازشے معزز نکرد و خود را در انحضرت بار نیافت که اظهار عرض خود کند بالضرور طلبِ پیغمبری میکند و نداء عامیانه میکند یعنے کیست که بر بحالِ زارِ ما رحم آرد و این پیغام بجنابِ آن دلدار رساند که بشکر آنکه الله تعالےٰ ترا برگزیده و سرورے بخشیده ما تشنگانِ بادیهٔ حرمان را از زلالِ وصال خود محروم مدار که اَحْسِنْ كَمَآ اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ بدان که سالک را چار مانع اند دنیا و خلق و نفس و شیطان دفع دنیا بقناعت و دفع خلق بعزلت و دفع نفس و شیطان جز بتوجه پیر و التجا بحق ساعةً فساعةً نیست بنابران میگوید **قوله**

ز رقیبِ دیو سیرت بخدا همی پناهم
مگر آن شهابِ ثاقب مددے کند خدا را

رقیبِ دیو سیرت نفس اماره و شیطان شهابِ ثاقب نجم هست موکل بر رجمِ شیاطین مراد مرشد خدا را واسطه خدا معنی آنست که از دست این نفس اماره که اَعْدٰى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِيْ بَيْنَ جَنْبَيْكَ در حق اوست و یا شیطان که اِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِيْنٌ هر دم بمعاصی میکشند و از راهِ حق باز میدارند به تنگ آمده ام و هیچ نوع رهائی نیابم بنابران شب و روز بلکه رجوعِ ما و مبدم بحضرتِ حق است تا باشد که باشارت الٰهی آن ارشاد نما از براے خدا مدد مے کند و توجه در حق ما نماید تا بران دشمنِ لئیم ظفر یابیم چون گریه و زاریِ مسترشد بے توجه مرشد قبول نمی افتد بنابران گوید **قوله**

بخدا که جرعهٔ ده تو بعاشقِ سحر خیز
که دعاے صبحگاهی اثرے کند شما را

بخدا قسم بخدا جرعه قطره شما را بواسطه شما معنی آنست که اے مرشد جرعهٔ محبت در کاسهٔ دلِ عاشق از خمخانه خود بریز تا دعاے صبحگاهے عاشق قبول افتد شما را اے بواسطه امداد شما و یحتمل که بنام خدا جرعه بخونریز سحر خیز عطا کن و از فیاضِ حقیقی درخواست نما از انکه دعاے صبحگاهی که شما راست اثرے میکند و در جذب محبوب قریب الاستجابت است چون مسترشد بتوجه مرشد بمشاهدات رسید و مشاهدات بین التجلی و الاستتار است و آن موجب قتل عاشقان ست بنابران گوید **قوله**

چه قیامت ست جانان که بعاشقان نمودی
رخِ همچو ماهِ تابان دلِ همچو سنگِ خارا

رخِ همچو ماه تابان ظهور وجه الله دل همچو سنگ خارا استغنا و استتار وجه الله معنی آنست که این چه قیامت است جانِ من که بر سرِ عاشقان آوردی یعنی اول ظهورِ تجلی بما کردی و ازان آتشے در دل این غمزده انداختی و باز آن تجلی را مستتر کردی و سنگدلی را کار فرمودی که هیچ بمداواے آن نمی پردازی و چون معشوق قادر ست بر آنکه بے فناء عاشق جلوه گری کند بنابران گوید **قوله**

دلِ عاشقان بسوزی چو عذار بر فروزی
تو ازین چه سود داری که نمیکنی مدارا

عذار وجه الله معنی آنست که اے محبوبِ من دلِ عاشقان و عاشقان در معرضِ قتل می آری و قتیله عذار وجه الله را عیان میکنی و چون معشوق قادر ست که بے فناء عاشق جلوه گری کند چنانچه در بهشت عاشقِ تشنه زلالِ وصال یابد استفهام می نماید که ترا چه حاصلست از انکه بمن بشیوه قهاری پیش می آئی و هر گاه که تجلی کنی مرا فنا نمائی چرا انچه مقتضاے عشق است وصالِ بے فنا از راه مدارا و رحمت عطا نمی فرمائی رَبِّ اَرِنِيْٓ اَنْظُرْ اِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرٰىنِيْ وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهٗ فَسَوْفَ تَرٰىنِيْ فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهٗ لِلْجَبَلِ جَعَلَهٗ دَكًّا وَّخَرَّ مُوْسٰى صَعِقًا دلیلے ست بران که نمیکند مدارا و در بعضے نسخه دلِ عالمی دیده شده مراد از دل عالم خلاصه افراد عالم بود که عارفست و می تواند بود که عالم بکسر لام بمعنی دانا و عارف بود چون در حالت تجلی و استتار هر دم بهمین انتظار میباشد که بوادی مژده تجلی رسد و بسخنے از سخنان دوست که او را بسبب حصول صفای دل وحی خفی میباشد گوید **قوله**۔

همه شب درین امیدم که نسیم صبحگاهی
به پیام آشنائی بنوازد آشنا را

نسیم صبحگاهی وارد آشنا اول مراد معشوق وثانی بمعنی عاشق معنی آنست که همه شب مرا درین امید گذشت که الحال واردے از واردات بمن در رسد وپیغامے ازآنجناب بعاشق زار رساند نمیدانم که کے باین دولت معزز خواهم گشت چون شیطان مانع وراهزن این راهست گوید قوله

مژه سیاهت ار کرد سوی خون ما اشارت	ز فریب او بیندیش غلطی مکن نگارا

مژه سیاه مراد از تعینی که عارض ست بر اسم المضل چون ابلیس معنی آنست که جوانمرد مرتبه اضلال اگرچه بقول خود لَاُغْوِیَنَّهُمْ اَجْمَعِیْنَ اشارت بکشتگی ومهجوری کرد وپس از فریب او که در حق من کرده بیندیش ومراقب احوال ما باش تا چنان نباشد که به تیغ فرقت ومهجوری گشته کردم وغلطی مکن نگارا ولقاے ابدی کرامتم فرما ورحمتے کن در حق ما زیرا که مَنْ یُّضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِیَ لَهٗ در غلط میندار بنده خاص خود را بمقتضاے عِبَادِیْ لَیْسَ لَکَ عَلَیْهِمْ سُلْطَانٌ ویحتمل که مراد از چشم ذات خواسته ومراد عشق داشته پس از مژه سختیها ورنجهاے عشق مراد باشد چنانچه مژه حاجب چشمست سختیها نیز سد راه عشقست معنی آنست که این سختیهاے عشق تو اگرچه سد راه من شده اند ومرا در معرض هلاکت افگنده اند پس از فریب ایها که در حق من کرده اند وسد راه من شده اند بیندیش ودر حق ما غلطی مکن اے ما را فراموش مساز وتوجهے درباره ما کن که ازین رنجهاے یا بم چون کشمکش عشق موجب پریشانی وهلاک عاشقانست بنابران گوید قوله

دل مستمند ما را بشکنج زلف بردی	مشکن دل ضعیفم بنواز این گدارا

شکنج پیچ وتاب زلف مراد جذبه ٥ زلف نام جذبهٔ ذات حق است ؛ دل که قیدش گشت جان مطلق است ؛ معنی آنست که اے محبوب من این دل دردمند حافظ را در پیچ وتاب جذبهٔ عشق انداختی ملتمس آنست که این دل ضعیف ما مشکن اے گرفتار کشمکش مدار ورحمی بحال این غریب نما وبمراد برسان ویحتمل زلف عبارت از اسماء جلالیه که تعینات اولیه اند وشکنج زلف کنایت از تسلط وغلبه شانست برخلاف مقتضاے طبع چون دلربائی واستغناء معشوق موجب خونخواری عاشقانست گوید قوله

ز فریب چشم جادو دل دردمند خون شد	نظری فگن بجانش بت دلربا خدارا

فریب اول دلربائی نمودن وبعده استغنا نمودن ومراد از چشم ذات ٥ هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات کو عیان بیند وجود کائنات ؛ وضمیر شین جانش راجع است بدل دردمند معنی آنست که ای محبوب من

ازمن دلربائی کردن وباز استغناء نمودن تو یا از تجلی صوری تو دل مستمند ما خون شد پس اے بت دلربا ازبراے خدا نظرے بحال آن دل مستمند ما کن ورحمے برو نما چون دوا درد عشق غیر از لطف معشوق نیست بنابران گوید قوله

چو طبیب دردمندان لب لعل یار باشد	دل دردمند عاشق ز که جوید این دوارا

دردمندان عاشقان مراد از لب لطف ٥ لب که شیرین جوے شد لطف خداست ؛ باغ جان تازه آب اونشو ونماست ؛ معنی آنست که اے محبوب من چون طبیب دل دردمندان وحکیم رنج مشتاقان غیر از لطف معشوق نمیتوانند شد پس دل دردمند عاشق اگر از تو طلب این دوا نکنند از که کنند وباز همین مطلب را بعبارتے دیگر کند قوله

دل دردمند ما را که ز هجر تست پرخون	چه شود اگر زمانے بخشی وصال یارا

معنی آنست که اے محبوب من دل دردمند ما را که بسبب هجر تو پرخون شده اگر زمانے بوصل خود رسانی چه شود اے هیچ زیانے مترا ندارد وچون بسبب عشق بیقراری بسیار روے داده خود را درانجا بار نمی بیند گوید قوله

خبرے ز حال حافظ بر یار باز گوئید	برسد مگر ز زلفش اثرے مشام ما را

زلف مراد جذبه ذاتیه که نے آن بکار سالک هیش نمیرود ٥ زلف نام جذبهٔ ذات حق ست دل که قیدش گشت جان مطلقست ؛ معنی آنست که ازین حال پریشان حافظ خبرے بیار باز رسانید شاید که برحال ما رحم آورد واثرے یعنے بوے از جذبهٔ ذاتیه علیه او بمغز ما رسد وما را بمراد خود رساند که اَلْجَذْبَةُ مِنْ جَذَبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِیْ عَمَلَ الثَّقَلَیْنِ

غزل

نے غمت شاد مبادا دل غم پرور ما	غم خورد ایدل که بجز غم نبود در خور ما

غم مراد عشق که سراسر درد واندوه وبلا هست که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ ٥ بعالم هر کجا درد وبلا بود ؛ بهم بردند وعشقش نام کردند ؛ ونیز بمعنے بلیات وشدائد ورنجها وخونخواری ودرین بیت در مصرع اول بمعنے اول ودر مصرع ثانی بمعنے ثانی معنی آنست که این دل ما که خو کرده شده بغم عشق تست پس میخواهم که مبادا انکه بچیزے دگر غیر از عشق تو شاد شود وملتفت بدان گردد چون کار عاشق مدام خون خوردنست پس میگوید که اے دل چون نصیب عاشقان همین خون خوردنست

گاه در وصل گاه در فراق پس با غم بساز و با درد و الم پرواز که سوائے غم خوردن کار ما نیست و در بعضے نسخہ بجائے این بیت بیتے دیگر یافتہ شدہ ؎ ما بر فتیم و تو دانی و دل غم خور ما ٭ بخت بد تا بکجا میرسد آبشخور ما ٭ قوله

هیکنم شادی ازان روز که گفتی برقیب   کین گدا کیست که هرگز نرود از در ما

این بیت در اکثر نسخہ دیدہ نشدہ و نیز معنے ظاهر است و چون کار عاشق مدام بگریہ و زاری و همیشہ در انتظار پیغام مے باشد بنابران گوید قوله

از نثارِ مژه چون زلف شود در گیرم   قاصدے کو که سلامت برساند بر ما

نثار ریختنِ آب وغیره معنی آنست که اے محبوبِ من قاصدے کو که از جنابِ عالمیان مآب تو مژدہ سلام بما رساند تا من ازین نثار مژه که اشکبار یست چون زلفِ تو که مملو بدرها است قاصد را در گیرم و این دُرِ اشکبار خود را نثار او گردانم و احوالِ خود باو نمایم چون مطلب عاشق همین است که بنوعے از خاطر معشوق فراموش نشود بنابران گوید قوله

بدعا آمده ام هم بدعا باز شوم   که وفا با تو قرین باد خدا یاور ما

دعا خواندن و فا بجا آوردن عهد و دوستی قرین پیوسته و همنشین معنی آنست که همین دعا کنان آمده ام و همین دعا کنان میروم یعنے مدام بهمین مشغولم که وفا قرینِ حالِ تو باد تا ما را فراموش نسازی و خدا درین جدائی یاورِ ما باد که سلامت باز روی ترا بینم چون ارادہ عاشق بهیچ نوع آن نمی باشد که از جناب معشوق دور افتد بنابران گوید قوله

فلک آواره بهر سو کندم میدانی   رشک مے آیدش از صحبتِ جان پرورِ ما

آواره پریشان رشک غیرت جان پرور فرح بخش دل و راحت ده جان و آن صحبت معشوقست معنی آنست که اے محبوب من اراده من اینست که هیچ وجه من الوجوه از آستانۂ تو دور نہ افتم لیکن این گردشِ دورِ دوّار مرا ازینجناب دور می اندازد چراکه مرا و را ازین صحبت جان پرور که بخدمت تو داریم رشک می آید و از غایت حسد دو کس را در یکجا دیدن نمی تواند چون یکجا دیدن عاشق و معشوق موجب رشک حاسدان میشود بنابران گوید قوله

اگر همه خلق جهان بر من و تو رشک برند   بکشد از همه انصافِ ستم داورِ ما

خلق آفریدن مراد آفریده شده انصاف یعنی نصفت کردن اے برابر داشتن مدعی و مدعا علیه تا یکے بر دیگرے ستم نکند و بر حق او بزور متصرف نشود ستم ظلم و حق دیگرے را بزور قابض شدن و او را از حق او محروم ساختن داور صاحب و حاکم مراد حق تعالےٰ معنی آنست که اے محبوب من اگر همه خلق جهان بر صحبت ما و تو رشک مے برند و میخواهند که مرا از خدمت فیض موهبتِ تو دور سازند میخواهیم که داور ما از همگی ایشان انصافِ این ستم که در حق ما میکنند بکشد یعنی ایشان را نیز مبتلائے هجران گرداند تا داغ هجران معلوم نمایند چون آثار درد و اندوه از جبین عاشق ظاهر است بنابران گوید قوله

دردمندیم خبر میدهد از سوزِ درون   دهنِ خشک و لبِ تشنه و چشمِ ترِ ما

معنے آنست که اے محبوب من چه حاجتست که اظهار دردمندی تو سازم چون خشکی دهن و تشنگی لب و تری چشم اینهمه اظهار سوز ما می کنند بحتمل هر چند خواستم که راز پرده نشین خلوتخانہ دل حزین از سر اوقات خفا بر نیاید مگر اجزاے بدن بے بقا که جواسیس الهی اند در محکمہ عدالت یَوۡمَ تُبۡلَی السَّرَآئِرُ بلا آورند و بفحوائے وَتُکَلِّمُنَا اَیۡدِیۡهِمۡ وَتَشۡهَدُ اَرۡجُلُهُمۡ بِمَا کَانُوۡا یَکۡسِبُوۡنَ دردمندیم خبر میدهد از سوز درون چون محبت معشوق از دل عاشق بهیچ نوع رفتنی نه چراکه ازلیست بنابران گوید قوله

بحسرت گر همه آفاق بهم جمع شود   نتوان برد هوائے تو برون از سرِ ما

باقسمیه هوا محبت معنی آنست که قسم بسر تو که اگر همه عالم باهم جمع شود و خواهند که محبتِ تو از سر ما دور سازند هرگز نتوانند زیراکه محبت شے است که افزایشے و کاهشے و نهایتے و بدایتے طلوعے و غروبے و تحولے ندارد که العشق لایزید ولاینقص چون تعلق خاطر عشق همه وقت همین باشد که ازینجناب دور نشوم بنابران گوید قوله

زود باشد که رساند بسلامت بازم   اے خوش آنروز که آئی بسلامت برِ ما

معنے آنست که اے محبوبِ من اگرچه بتقاضاے وقت از خدمتِ تو جدا مے شوم لیکن امید وارم که خدا زود بسلامت بخدمت تو رساند و چون چندین اظهار عجز و شوق کرد بجواب معشوق سرفراز شد که اے خوش آنروز که باز بسلامت بر ما آئی قوله

هر که گوید بکجا رفت خدا را حافظ   گو بزاری سفرے کرد و برفت از برِ ما

معنے آنست که اے محبوب من اگر بعد ازین کسے از محبانِ من بخدمت تو آید و بپرسد که از برائے خدا

بگو که حافظ کجا رفت بگو مرا و را که از بر ما گریه کنان سفر کرد و در بعضے نسخه این بیت چنانست قوله

تا ز وصفِ رخِ زیبای تو دم زد حافظ ‌‌— ورقِ گل خجلست از ورقِ دفترِ ما

غزل ـ قوله

تا جمالت عاشقان را زد بوصلِ خود صلا ‌— جان و دل افتاده اند در دامِ زلفت در بلا

صلا آواز دعوت عام مراد ازان اقوالِ مشائخان زلف مراد جذبهٔ ذاتیه جلیه علیه ۵ زلف نام جذبهٔ ذات حق است ٭ دل که قیدش گشت جان مطلقست ٭ چون در ریاضت وصلِ حق محال ست تا که جذبهٔ ذاتیه جلیه علیه دامن گیر وقت سالک نگردد بنا بران گوید ازان زمانیکه جمال تو عاشقان را بوصل خود صلا زده که اَنَا الْمَوْجُوْدُ فَاطْلُبْنِیْ تَجِدْنِیْ ٭ و دیگر وهو اَنَّ لِقَاءَ اللّٰهِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ حَقٌّ وَ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ دل و جان طالبان در طلب آن دام زلف که مراد از و جذبه ذاتیه است در بلا افتاده و گرفتار سختیها و شدائد گشته و محتمل که خال و زلفت در بلا زلف همان که گفته شد خال نقطهٔ روح که مرکز قلب شده و سویدا نام گرفته معنی آنست که تا جمال تو عاشقان و طالبان را صلا زده و امیدوار گردانیده جان و دل طالبان در طلبِ آن خال و زلف در بلا افتاده و رخت عشق بباد داده یعنی عشاق همواره بطلب آن مقصود شوق میکنند و جذبات عشق با حوادث گیتی تعلق قلب بقالب رها نمیکنند که بدان مقصد رسند قوله

آنچه جانِ عاشقان از دست هجرت میکشد ‌— کس ندیده در جهان جز کشتگانِ کربلا

کربلا موضعے است که قتل امام حسین رض دران بوده مراد ازان وادیِ عشق مراد از کشتگان کربلا عاشقان بلاکش که در وادیِ خونخوارِ محبت کشته شده اند معنی آنست که اے محبوبِ من انچه در فراق و هجر تو از شدائد و بلیات جان عاشقان میکشد در جهان کسے آنچنان شدائد و بلیات در نظر نیاورده الا شهیدان کربلا یعنے عاشقانے که مقتول وادی خونخوار محبت گشته چون عاشق صادق و مشتاق واثق را لازم است که هر چیزے که مطلوب محبوب است پیش گیرد بنا بران گوید قوله

ترکِ من گر میکند مستی و رندی جانِ من ‌— ترکِ مستوری و زهدت کرده باید اوّلا

لفظ ندا مقدر است بر کلمهٔ جان من معنی آنست که اے جانِ من چون ترک مارندی و مستی میکند اے مستانه به تاراج دلهاے عاشقان می آید و باکے ندارد پس ترا نیز اولے و انسب آنست که ترک

مستوری و زهد نمائی و بے باکانه بعشق در آئی و نیز محتمل ست لفظ ندا بر کلمه ترک باشد معنی آن باشد که اے ترک چون جان مارندی و مستی میکند اے مستانه و بے باکانه در عشق تو در آمد پس بهتر آنست که تو هم ترک مستوری گیری و هم خانه خود را نمائی و چون عاشق را باید که وقت را غنیمت داند و فرصت را از دست ندهد بنا بران گوید قوله

بزمِ عیش و موسمِ شادی و هنگامِ طرب ‌— پنجروزِ ایامِ عشرت را غنیمت دان هلا

معنی آنست که اے دل مِن الحال این مجلس عاشقان و ایام جوانی که هنگام حصول عشق و محبت است که داری مغتنم شمار و این پنجروزِ ایام عشرت که ایام جوانی و زندگیست غنیمت انگار و هرچه توانی حاصل کن و هشیار باش و بغفلت مگذران که بعد ازان تاسف سودے نه بخشد چون عاشق را رسیدن بپابوسِ معشوق اعلے مراتب است بنا بران گوید قوله

حافظ اگر پابوسِ شاه و ستت میدهد ‌— یافتی در هر دو عالم زینتِ عزّ و علا

معنی آنست که اے حافظ اگر پاپوس آن محبوب حقیقی که کنایه از وصال است میسر آید بدان که مرتبه بلندی و مرتبه بزرگی کونین مرا روے داد غزل

تا کے بدردِ هجر کنی ناتوان مرا ‌— یکدم بوصلِ خویش بکن شادمان مرا

هجر جدائی و دوری از محبوب وصل پیوستن به محبوب معنی آنست بدان که وقتے که جملگی ارواح در عالم اطلاق بمشاهدهٔ حقیقی مشغول و بوصل او مشغوف بودند و بعیش و عشرت و خوشی و خورمی میگذرانیدند چون از عالم اطلاق به تقیید آمدند و آن مشاهده از پیش رفت و بمهجوری و دوری مبتلا گردیدند و آن از هجران سخت ترین عذابے و دردے نیست بنا بران میگوید که اے محبوب من تا کے این وجودِ نحیف و این شخصِ ضعیفِ مرا الغم و الم فراق و رنج و اندوه هجران ناتوان سازی می باید که الحال از سر چندین جور و جفا که مراد ازان تغافل است بگذر و یکدم بوصل خویش رسان و مشاهدات و تجلیات نما و شادمان گردان و چون معشوق غالب فراق عاشق خواهد تا که قدر وصال دریابد بنا بران گوید قوله

مے خواستی همیشه گرفتارِ هجرِ خود ‌— دیدی بکامِ خویشتن آخر چنان مرا

معنی آنست وقتے که روح در عالم اطلاق بود مدام ندا از حضرتِ احدی در میرسید که اے

بندگان شما قدرِ وصالِ من نمیدانید چراکه قدرِ وصال بے فراق دانسته نمیشود بنابران میخواهم که شمارا بمکانے فرستم تا قدر این معلوم نمائید چون درین عالمِ فانی نزول نمود آن وقت وآن خطاب باو یاد آمد بنابران بجواب گوید یعنی همیشه ارادۂ تو برین بود که مارا بآتشِ هجر سوزی وندِ مارا بوتۂ امتحان درآری لاجرم مرا آنچنان که میخواستی بکام خود دیدی ببیت داشتی ودل که جانم را بسوزی در فراق ؛ عاقبت کردی بجانم انچه در دل داشتی ؛ چون عاشقِ صادق را بغیر از درِ معشوق ملجا وماوائے نیست و بجز ذاتِ محبوب غمگساری نی بنابران گوید قوله

نبود هیچ وجه دمے از توام گریز ۵ ۔ زان رو که نیست جز تو کسے در جهان مرا

معنی آنست که اے محبوبِ من در هر حالے که هستم خواه در رنج خواه در راحت خواه در قبض خواه در بسط خواه در فراق خواه در وصل خواه در لطف خواه در قهر هیچ وجه از جناب گردون قباب تو گریز ندارم چراکه بجز ذاتِ عالی صفات تو در جهان کسے ندارم که التجا بدو کنم چون در عشق ترک خواب وخور ودران انقطاع امید زندگی مے باشد بنابران گوید قوله

در حیرتم که بے تو چسان زندگی کنم ۔ چون نیست خواب وخور زغمت یکزمان مرا

معنی آنست کہ اے محبوب من در حیرتم که بے دیدار روح افزاے تو چون زندگی کنم چون از فراق تو زمانے مرا کار با خواب وخور نیست لے قریب هلاکت رسیده ام چون در فراق یار دلدار هیچ کس مونس وغمخوار نمی تواند شد چراکه غیر را گنجایش کجا بنابران گوید قوله

افتاده ام بکنج غم وجز فغان وآه ۔ نے یارِ غمگسارے ونه همزبان مرا

معنی آنست که از عالمِ اطلاق بعالمِ تقید نزول کرده ام واز دولتِ وصل به غمهاے هجر مبتلا گشته ام ودرینجا نه یارے دارم ونه غمگسارے که بآن ترکِ غم توان نمود الا جز فغان وآه که بآن عمر بسر می برم وچون در هجر معشوق عاشق را بجز از گریه وافغان کارے نیست بنابران گوید قوله

بودم همیشه شاد ز وصلت ولے کنون ۔ کارے ز هجر تو نبود جز فغان مرا

معنی آنست که در ابتداے حال که بعالم اطلاق در مشاهده مشغول بودم از دولت وصل تو بشادی می گذرانیدم ولیکن الحال چون بعالم فانی نزول کردم بسبب هجران تو ودور افتادن از ان مشاهده جز فغان وزاری کارے ندارم چون کار معشوق بجز از عاشق کشتی نیست از انکه تا عاشق

۵ اگر بجاے فراق فصل گفتی انسب بودی ۱۲

فانی نشود بمحبوب نه پیوندد بنابران گوید قوله

حافظ عجب مدار اگر مے کُشد بغم ۔ از دردِ فرقت آن مهِ نامهربان مرا

معنی آنست که اے حافظ اگر آن محبوبِ سنگین دل بوصل خود نمیرساند وبغمے از درد وفراق خود میکشد عجب مدار که کارِ معشوقان وشیوۂ محبوبان همین است وتاکه کشته نشوی فانی نگردی وهرگز بمحبوب نه پیوندی وبوصل او نه رسی۔

غزل

دوش از مسجد سوے میخانه آمد پیرِ ما ۔ چیست یارانِ طریقت بعد ازین تدبیرِ ما

مسجد عالم اطلاق که موجبِ قرب ومحلِ طاعت ست میخانه دنیا که مقامِ معصیت است پیر کنایه از محمد ۵ مرشدِ کامل درینجا مصطفے است ؛ هم نبی وهم ولی را رهنماست ؛ معنی آنست که محمد علیه السلام از عالمِ اطلاق به تقید که مقام دنیا است در آمد اے یارانِ طریقت بعد ازین تدبیرِ ما چیست ویحتمل که از مسجد مراد زهد از ذکر لازم واراده ملزوم واز میخانه مراد عشق که ۵ عالمِ عشق اے لپیرِ میخانه الست ؛ کز شرابش عقل کل دیوانه الست ؛ وپیر مراد مرشد وقت ویا کنایه از شیخ صنعان معنی آنست که پیرِ ما از زهد وزرازل از زهد اعراض نموده رو بعالم عشق آورد ویا آنکه مرشدِ ما در روزِ ازل اجتناب از ظاهر نموده رو بافعال باطنیه آورده چنانچه فرقه ملامتیه پس تهذیب کار وتدبیر اطوارِ ما در چیست ومارا بچسان باید زیست قوله

ما مریدان رو بسوی کعبه چون آریم چون ۔ رو بسوے خانۂ خمار دارد پیرِ ما

کعبه مراد عالمِ اطلاق چون آریم چرا خواهان او باشیم خانۂ خمار دنیا که مقامِ معصیت است معنی آنست که چون محمد علیه السلام از عالمِ اطلاق به تقید در آمد ما که مریدان وپیروانِ اوئیم رو بسوی عالم اطلاق چون آریم وچرا خواهان آن عالم باشیم هرگاه پیر ما رو بعالم تقید آورد ویحتمل که ما مریدان چرا بزهد گرائیم ورو بسوے ورع آریم که مراد از ایشان اعمال ریائیه است هرگاه پیرِ ما بسوے خانه خمار که مقام عشق است ومراد ازان ترکِ اعمال ریا است چنانچه فرقه ملامتیه توجه داشته باشد وچون مسترشد را تبعیت مرشد لازم است بنابران گوید قوله

در خراباتِ مغان ما نیز هم منزل شویم ۔ کین چنین کردست ایزد در ازل تقدیرِ ما

خراباتِ مغان خرابی اوصافِ بشری ۵ هر کو بخرابات نشد بیدین است ؛ زیراکه خرابات اصول دین است ؛ معنی آنست که مناسب ما آنست که در طریق عشق ومحبت با پیر هم

هم منزل شویم واز علو همت رخت بدان سو کشیم که در ازل تقدیر ما همچنین رفته است پس ما براهے رویم که پیر ما بدان راه رفت وتحتمل که در خرابی بشریت با پیر هم منزل شویم واز علو همت رخت بدان سو کشیم که همچنین در ازل تقدیر ما رفته است پس ما براهے رویم که پیر ما بدان راه رفت وچون در عالم عشق در آمد وبه انواع سختی وہجر مبتلا شد آن مقام قرب یاد آمد بنا بران اظهار احوال خود میکند قوله

مرغ دل را صید جمعیت بدام افتاده بود	زلف بگشادی زدست ما بشد نخچیر ما

مرغ دل اضافه بیانیه زلف عالم تقید چنانچه زلف ساتر روی است عالم تقیدات ساتر عالم اطلاق معنی آنست که از ازل در عالم اطلاق بمشاهده مشغول بودیم وچون عالم تقیدات را ظاهر ساخت نخچیر ما از دست شد وآن جمعیت به پریشانی مبدل گردید چون پریشانی زلف موجب پریشانی عاشق است بنا بران گوید قوله

باد بر زلف تو آمد شد جهان بر من سیاه	نیست از سودای زلفت بیش ازین توفیر ما

باد حکم واراده توفیر زیادتی معنے آنست که اراده وخواهش تو بحکم كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ زلف ترا پریشان کردی عالم تقید را بجلوه آورد وحکم تقید بر اطلاق غلبه نمود جهان بر من از قوت مشاهده اطلاق سیاه شد از سودای زلف تو توفیر وزیادتی ما ازین نیست یعنے ما در سودای زلف تو امیدوار زیادتی بودیم یعنے امید آن داشتیم که لذتے که در عالم اطلاق بنود در عالم تقید حصول خواهد نمود وآن لذتیست که بتوسط خواهش جسمانی حاصل شود اکنون آن لذت عالم اطلاق از غلبه احکام تقید از میان رفت چون گریه وزاری عاشق را در دل سنگین معشوق گذر نیست بنا بر آن گوید قوله

در دل سنگینت آیا هیچ در گیرد شبے	آه آتش بار وسوز ناله شبگیر ما

دل سنگین صفت قیومیه باعتبار استغنا آیا حرف تمنا است ؎ که سلطان ازین روزنه آیا چه خواست ؛ در گیرد اثر کند شبے وقتے شبگیر بمعنے شب وصبح معنی آنست که چون مشاهده عالم اطلاق از ما باز داشتی باین که زلف را بر کشادی یعنی عالم تقید را بجلوه آوردی واین بمنزله آنست که معشوق ظاهر سنگدلی میکند وحال خود را الفراق مبدل کند آه آتش بار وسوز ناله شبگیر ما که کنایه از مناجات سحرگاهیست سر میزند تمنا دارم که در تو اثر کند تا آن زلف را که کشاده بر بندی وصید جمعیت ما که کنایه از مشاهده است

باز بدست ما دهی وآن تمنا مرگ است فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ سوال لفظ سنگین شعر بترک ادب است جواب ؎ گفتگوئے عاشقان در کار رب ؛ جوشش عشقست نے ترک ادب باید دانست که عشق اگرچه سراسر رنج ودرد است که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ اما بسا عیش درو مضمر ست که اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا وچون آن عیش از نظر عاقلان مخفی ست وبجز رنج وزحمت در نظر نمی آید میگوید قوله

عقل گر داند که دل در بند زلفت چون خوش است	عاقلان دیوانه گردند از پئے زنجیر ما

معنی آنست که اگر عقل داند که دل درین بند زنجیر زلف تو که مراد از وجذبه عشق است اوقات گرامی بچه ذوق میگذراند عاقلان همه دیوانه او گردند ودر صحبت وجوے زنجیر ما شوند وآرزوے آن قید کنند اما چون عقل را در کوے عشق راه نیست ویکے از نامحرمان درگاه است بنا بران عاقلان در معرض انکار اند وازین سعادت عظمی محروم چون از زبان عاشق سخنے غیر از لطف وخوبی بر نمی آید بنا بران گوید قوله

روی خوبت آیتے از لطف بر ما کشف کرد	زان سبب جز لطف وخوبی نیست در تفسیر ما

معنے آنست که چون روے خوب تو در عالم تقیدات علامت اطلاق که مشاهدات تجلیات است از روے لطف ومهربانی بر ما مکشوف گردانید که در همه جا ظهور جمال روے تو می بینم که ؎ هر کجا می نگرم روے ترا مے بینم ؛ ازینجهت در معرض بیان ما جز لطف وخوبی نیست که هر در معرض ظهور مے بینم بمعرض بیان مے آرم چون آتش عشق در سینه عاشق شعله میزند از آه بی اختیاری نعره مے زند وآه میکشد بنا بران مے گوید قوله

تیر آه ما ز گردون بگذرد جان عزیز	رحم کن بر جان خود پرهیز کن از تیر ما

جان عزیز کنایه از معشوق معنے آنست که اے محبوب من حالت من در عشق تو بجاے رسید که تیر آه ما از گردون میگذرد وآسمان را سوراخ میکند پس رحم نما بر جان خود واز آه ما پرحذر باش واین معنی اگرچه بظاهر بے ادبیست اما در معنی چنان نیست یعنی چون جان مهربان تو از تیر آه ما پریشان حالان بسان زخمی تیر خورده متاذی میشود پس باید که از حال ما فارغ نباشی تا اینچنین تیر از ما سر نزند ونیز اینچنین گفتگو از عاشقان موجب زجر نیست که ؎ گفتگوے عاشقان

در کارِ رب ٭ جو شمس عشق است نے ترکِ ادب ٭ و حکایت موسے و شبان در مثنوی مشہور است و یحتمل کہ اے محبوب من تیر آہ من آسمان را بشگافت و از وے در گذشت اے زندگی بخش من رحم کن و شفقت نما بر جانِ خود اے بروحی کہ از غایت تعظیمش نسبت بخود کردہ کہ نفخت فیہ من روحی پرہیز کن و حفظ نما آن روح مکرم را از تیر آہِ نہانی ما یعنے جان را ہدف تیر ہجران مکن چون سالک را بہتر ازین نیست کہ متابعت اعمال پیر کند و ظاہر و باطن خود را یکسان کند بنابران گوید قوله

بر درِ میخانہ خواہم گشت چون حافظ مقیم   چون خراباتی شد اے یار طریقت پیر ما

میخانہ عشق سے عالم عشق اے پسر میخانہ الیست ٭ کز شر ابش عقل کل دیوانہ الیست ٭ خواہم گشت میم متکلم کنایت از شخص است حافظ کنایۃ از قلب خود معنی آنست کہ ہمچو حافظ در عالم عشق مقیم خواہم گشت و از ہمہ سو معرض خواہم گردید ہر گاہ پیر ما خراب سازندہ اوصاف بشری شد ما را نیز باید شد اے یار طریقت یعنے چنانچہ قلب و البتہ عشق است قالب نیز و البتہ خواہم ساخت و بوعظ این و آن نخواہم پرداخت

غزل

دل میرود ز دستم صاحبدلان خدا را   دردا کہ رازِ پنہان خواہد شد آشکارا

صاحبدلان کنایت از عاشقان باللہ خدا را واسطہ خدا دردا افسوس رازِ پنہان کنایت از عشق کہ کتمانِ آن موجب شہادت است قال علیہ السلام مَنْ عَشِقَ وَعَفَّ وَكَتَمَ فَمَاتَ مَاتَ شَهِيدًا معنے آنست کہ ہجران آن یار سنگین دل حال مرا بجائے رسانیدہ کہ دل از دست میرود و از حیطۂ اختیار بیرون مے آید افسوس کہ آشکارا میگردد رازِ پنہان اے عشق کہ از کتمانِ آن امید شہادت داشتم پس حسبۃ للہ توجہ فرمائید کہ آن سعادت از دست نرود چون کارِ عاشق بے توجہ مرشد بجائے نمیرسد بنابران گوید قوله

کشتی شکستگانیم اے بادِ شرطہ برخیز   باشد کہ باز بینم آن یار آشنا را

باد شرطہ باد لایق کشتی کنایۃ از ان مرشد یار آشنا حق تعالے معنی آنست چون از عالم اطلاق بعالم تقیید نزول کردہ ام از ان زمان حال ما بحال کشتی شکستگان ماند کہ باسیب باد صرصر حوادث و تعلقات بہر سو می افتیم و گرفتار قیدی میگردم پس اے مرشد کجائی و از حال ما غافل چرائی برخیز و توجہے در بارہ ما کن کہ بتوجہ تو بروے آن آشنا کہ محبوب حقیقی است باز بہ بینم قوله

اے صاحب کرامت شکرانۂ سلامت   روزے تفقدے کن درویشِ بینوا را

صاحب کرامت خطاب بمرشد تفقد باز پرس و غمخوارگی نمودن معنی آنست کہ اے مرشدِ صاحب کرامت از جہت ادای شکر سلامتی خویش کہ بدرگاہ پروردگار داری روزے درویش بینوا را دل بدست آر و غمخوارگی او نما قوله

سرکش مشو کہ چون شمع از غیرتت بسوزد   دلبر کہ در کفِ او موم ست سنگِ خارا

دلبر کنایت از حق تعالے معنے آنست کہ سرکشی منما یعنے برین حسن و خوبیِ خود غرہ مباش و گرنہ دلبرے کہ در کفِ او از ہیبتش سنگ خارا موم گردد ترا از غیرت شمع وار بسوزد زیرا کہ عظمت و کبریا خاصہ اوست قال اللہ تعالی اَلْعَظَمَةُ إِزَارِي وَالْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي چون صاحب حشمت را لازم است کہ بدین حشمت دو روزہ غرہ نشود بنابران گوید قوله

دہ روز مہر گردون افسانہ الیست افسون   نیکی بجاے یاران فرصت شمار یارا

دہ روز عبارت از مدت قلیل یاران کنایت از مسترشدان یار خطاب بمرشد معنی آنست کہ برین روزے چند کہ گردون با تو موافقت نمودہ و ترا بمطلب تو فیروز گردانیدہ مغرور مشو کہ این افسانہ الیست براے فریفتن تو در پیش آوردہ و بعد از چند روز افسانہ شدنیست و افسون نیست کہ براے رام کردنِ تو بکار بردہ پس اے یار من این وقت را غنیمت دان و ہر نیکی کہ امروز کردن مے توانی بجاے یاران بکن اَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللّٰهُ إِلَيْكَ اے یار احسان کار مردانست تا در نشاء مزرع آخرت دست و پا داری از احسان دست مدار کہ ذخیرۂ حسنات دنیا و آخرت بست فرصت از دست مدہ کہ وقتِ کار اینست و کارِ امروز بفردا مفگن چون مسترشد چندین اظہار شیفتگی نمود بنابران بشغلے کہ باعثِ فتح باب ست فرمود کہ قوله

آئینۂ سکندر جامِ جم ست بنگر   تا بر تو عرضہ دارد احوالِ ملکِ دارا

آئینہ سکندر آئینہ کہ سکندر ساختہ بود جام مے کنایت از دل عاشق دارا مخالف سکندر بود اینجا مراد از نفس کہ دشمن سالک است کہ اَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ و یا شیطان کہ إِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْإِنْسَانِ عَدُوٌّ مُبِينٌ معنے آنست کہ اے سالک جام مے کہ عبارت از دل تست بمنزلہ آئینہ سکندر ست در تصفیۂ آن بکوش تا بر قبائح و ذمائم نفس و شیطان

واقف گردی واز وساوس وذنب آنہا سلامت مانی ویا مراد از آئینۂ سکندر دلِ سالکُ جام جم جامے کہ جم ساختہ گویند کہ چون جم مغلوبِ دارا اکبر شد وتاب مقاومتش نماند جام ساخت کہ دران احوالِ ملکِ دارا معلوم میشد تا ہر مصلحتے کہ او میکرد این در دفعِ آن میکوشید چون بعد از جم سکندر رسید جام را شکست آئینہ ساخت **دارا** مراد دارا اکبر کہ مخالفِ جم بود اینجا کنایت از نفس وشیطان معنے آنست کہ اے سالک دلِ تو بمنزلہ جام جم ست در تصفیہ آن بکوش تا از مغیبات کشف شود واز وساوس نفسانی وشیطانی مصئون ومحروس گردی ویحتمل کہ از آئینۂ سکندر دلِ مرشد مراد بود ومراد از جام جم بحکم عُلِّمْتُ عِلْمَ الْاَوَّلِيْنَ وَالْاٰخِرِيْنَ قلبِ محمدی ؐ وچون ہمہ قلوب مظاہرِ قلب محمدیست بنابران گفتہ کہ آئینہ سکندر عین جام جم ست زیرا کہ ظاہر عینِ مظہر ست چون آب وحباب وگریستن در دلِ عارف مرشد موقوف بر فنائے شخصست بافعال وذات وصفات چنانچہ بجز وجود شیخ در نظر شہودش نماند واتحادِ تام در وجود پدید آید پس درین وقت در دل خود دیدنش عین دیدن دل شیخ است چنانچہ تازیانہ بر لیلے زدند اثر آن بر پشتِ مجنون ظاہر آمد یعنے بر پشت مجنون نقش بست۔ چون در اشتغال نمودن بشغل دو حالت روے مید ہد بعضے بسلوک قائم میمانند وحق امرونہی کما حقہ بجامے آرند آنرا سالک می نامند وبعضے بجذباتِ حق منجذب میشوند وایشانرا مجذوب میخوانند ومجذوب آنست کہ بعد از وصول بدرجۂ کمال حوالہ تکمیل ورجوع خلق بدیشان نرفت وغرقۂ بحر جمع گشتند ودرشکم ماہی فنا چنان ناچیز ومستہلک شدند کہ از ایشان ہرگز اثرے وخبرے بساحلِ تفرقہ وناحیتِ لقا نرسید ودر سلکِ زمرۂ سالکان قباب غیرت انخراط یافتند وبعد از کمال وصول ولایت تکمیل دیگران بایشان مفوض نگشت زیرا کہ در بحرِ وحدت غرق ودر نظر او ذات است بلا صفات چون قطرہ بقلزم گم درینجا ملاحظہ شرع نماند چہ در نظر ایشان در شراب وآب فرق نیست زیرا کہ بہر چہ نظر کنند خدا را بینند اگر درینجا صاحب قول آید گوید اَنَا اَقُوْلُ وَاَنَا اَسْمَعُ ویا هُوَ يَقُوْلُ وَهُوَ يَسْمَعُ واگر شراب آید گوید اَنَا اَشْرَبُ ویا هُوَ يَشْرَبُ واگر صاحب حسن آید گوید اَنَا اُبْصِرُ ویا هُوَ يُبْصِرُ هَلْ فِي الدَّارَيْنِ غَيْرِيْ چون مجذوب مغفورست بنابران گوید قوله

آن تلخوش کہ صوفی ام الخبائثش خواند	اَشْهٰى لَنَا وَاَحْلٰى مِنْ قُبْلَةِ الْعَذَارَا

تلخوش شراب صوفی مراد رسول اُمّ الخبائث الخمر ام الخبائث یعنی شراب مادر پلیدیہاست اشہی مرغوبہ تر لنا مارا احلی شیرین تر من از قبلۃ بوسہ عذارا[1] از زنان دوشیزہ معنی آنست کہ شراب اگرچہ رسول ؐ اورا در پلیدیہا خواندہ وحرام کردہ لیکن نزد ما مرغوب تر وشیرین تر از بوسۂ زنان باکرہ کہ ہمہ را مرغوب است چرا کہ ما مجذوبیم ومجذوب مغفورست ویحتمل کہ مراد از تلخوش فقر باعتبار شدائد مراد از صوفی کسے کہ لذت او ندانستہ باشد واورا در بدیہا می شمرد ام الخبائث باعتبار اَلْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِي الدَّارَيْنِ وَكَادَ الْفَقْرُ اَنْ يَّكُوْنَ كُفْرًا معنے بیت ظاہرست ویحتمل کہ مراد از تلخوش عشق کہ اَلْعِشْقُ عَذَابُ اللّٰهِ الْاَكْبَرُ وصوفی کنایت از زاہد ام الخبائث باعتبار اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحَنِ وَالْبَلَاءِ معنے بیت ظاہر چون ارشاد مرشدان بمسترشدان مدام ترغیب عشق است وفرود آمدن از ہستی ومطلب عاشق نیز ہمین است بنابران گوید قوله

در حلقۂ گل ومل خوش خواند دوش بلبل	هَاتِ الصَّبُوْحَ هُبُّوْا يَا اَيُّهَا السُّكَارَا

حلقۂ گل ومل مجلس نورسیدگان طریقہ **بلبل** مراد مرشد معنی آنست کہ شب گذشتہ در حلقۂ نورسیدگانِ طریقہ واہل محبت مرشدِ ما چہ سخنِ خوش گفت کہ بگیرید شراب صبح را اے درعشق درآئید وفرود آئید ازین ہستی یعنے در بازید این ہستی موہوم را اے ہر کدام مستان ویحتمل کہ مراد از گل محبوب چنانچہ ناظم خود فرمودہ ؎ اے گل بشکر آنکہ توئی بادشاہ حسن ٭ با بلبلانِ عاشقِ شیدا مکن غرور ٭ ومل شراب ومراد ازان ہرچہ ترا از تو برباید ؎ از مے ہمہ آب لعل وزر فہم مکن ٭ ہر چیز ترا از تو ستاند مے تست ٭ وآن محبت است ومراد از حلقۂ گل ومل محفلے کہ در و ذکر محبوب ومحبت بود **دوش** شب گذشتہ ومراد ازان اوان ماضیہ و**بلبل** مرغیست خوشخوان ومراد ازان رسول ؐ کہ اَنَا اَفْصَحُ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ چنانچہ خاقانی گفتہ ؎ مصطفے دم بستہ وخلوت نشستہ بہر آنکہ ٭ بلبل ونخل ست گیتی را زبستان آمدہ **ہات** بمعنے بگیر **صبوح** شرابے را گویند کہ علے الصبوح بنوشند چنانچہ ناظم خود فرمودہ ؎ مید مد صبح وکلہ بستہ سحاب ٭ الصبوح الصبوح یا اصحاب ٭ **ہبوا** فرود آئید **ایہا** حرف زائد است کما قال ایہا العزیز **سکارا** مستان وتقدیر کلام مصرع ثانی چنین است یا ایہا السکارا ہات الصبوح ہبوا سبیکہ[2] بیت آنست کہ در اوان ماضیہ مرشد کامل یعنی رسول ؐ ؎ مرشد کامل درینجا مصطفے ست ٭ ہم نبی وہم ولی رہا

[2] بمعنے گداختن سیم وذہب وغیرہ بعد گداختن خالص میشود پس اغلب آنکہ فقط سبیکہ بمعنی مسبوکہ بمعنی خلاصہ است ۱۲ - [1] عذاری جمع عذرا است چنانکہ صحاری جمع صحراء ۱۲

رہنما است ٭ بمحفل حقیقت منزل این دو غرر ارشاد چہ موجہ سفتہ است کہ اے طالبان صادق و
محبان واثق بگیرید شراب صبح را اے در حصول عشق و محبت ساعی باشید کہ اَلْجَذْبَۃُ مِنْ جَذَبَاتِ
الْحَقِّ تُوَازِیْ عَمَلَ الثَّقَلَیْنِ و فرو و آئید ازین ہستی موہومہ یعنی بمقتضاے لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰی
تُنْفِقُوْا مِمَّا تُحِبُّوْنَ این ہستی موہومۂ خود را در بازید و ببقاء حقیقی کہ وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰہَ
رَمٰی باقی و پاینده گردید چہ کار عاشق درگذشتن است ازین ہستی مستعار چنانچہ نقلست کہ روزے
حسن بصری و شقیق بلخی و ابراہیم ادہم بعیادت رابعہ رفتند سخن در محبت افتاد قَالَ الْحَسَنُ الْبَصْرِیُّ
لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاہُ مَنْ لَمْ یَصْبِرْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاہُ رابعہ گفت این سخن ہیچ در ہیچست
قَالَ الشَّقِیْقُ الْبَلْخِیُّ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاہُ مَنْ لَمْ یَشْکُرْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاہُ رابعہ گفت شکر
برین صبر است قَالَ اِبْرَاہِیْمُ اَدْہَمُ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاہُ مَنْ لَمْ یَتَلَذَّذْ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاہُ
رابعہ گفت این سخن بسیار خوب است اما بوے منی می آید ہمہ گفتند اے رابعہ اکنون نوبت تست
قَالَتِ الرَّابِعَۃُ لَیْسَ بِصَادِقٍ فِیْ دَعْوَاہُ مَنْ لَہٗ شُعُوْرٌ عَلٰی ضَرْبِ مَوْلَاہُ فَہِمَ مَنْ فَہِمَ۔
الغرض اقوال و افعالِ عاشقان موجب لومِ لائمان می گردد چون در صدور افعال مر ایشان را
اختیارے نیست بنا بران گوید قوله

	درکوے نیکنامی مارا گذر نداوند	اگر تو نمی پسندی تغییر کن قضارا

معنی آنست کہ اے ملامتگرِ من چون از ما افعال خیر بظہور نمے آید و بجز از افعالِ شر سر بنمیزند
چکنم کہ سرنوشتِ ما ہمینست و اگر تو این سخنِ ما را نمی پسندی پس قضا را تغیر وہ کہ از ما بجز از نوشتہ
قضا بوجود نخواہد آمد چرا کہ ما را در صدور افعال اختیارے نیست نمیدانی کسے کہ بالذات باطل و نیست
مر او را در صدورِ افعال چہ اختیار و چون وجود تو از خود نیست یعنی معدوم ہستی اختیار در افعال چگونہ باشد
چرا کہ افعال تابع صفات و صفات تابع ذات پس کسے را کہ وجود از خود نباشد ہر آئینہ بذات خود نہ نیک باشد
و نہ بد چہ از معدوم فعل صادر نمیشود و دلائل بے اختیاری بندہ بسیار است کسے را دیدی کہ یک دم
شادمانی بے غم کردہ باشد یا یکروز بر مراد خاطر وے گذشتہ باشد بلکہ خلاف ارادہ آن واقع
میشود و این دلیل بے اختیاریست قال علی رض ۔ عَرَفْتُ اللّٰہَ بِفَسْخِ الْعَزَائِمِ اگر او را اختیارے
بودے فسخ عزائم بظہور نہ پیوستی و کرا دیدی کہ ہمہ امیدہاء او حاصل شدہ باشد عدم حصول مطالب

دلیل بے اختیاریست اگر اختیارش بودی مطلب دینی وے بایستی کہ بر نہج مراد وے حاصل شدی
دیگر ہیچکس در مرتبہ کمال مثل انبیا در کمال نبوت و اولیا در کمال ولایت و حکما و علماء در کمال دانش
و علم و سلاطین در کمال سلطنت این زوال و این انتقال در مراتب کمال کہ مطلوب است با وجود
قدرت معنوی و صوری کہ داشتہ اند دلیلے تمام ست بر عدم اختیار پس در جمیع صور در ہمہ جا و ہمہ محل
موثر حق است کہ لَا مُؤَثِّرَ فِی الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰہُ چہ وجود و افعال جمیع اشیا وجود و فعل حق است کہ بصورت
ایشان ظہور نمودہ و نسبت افعال بمظاہر عین مجازست چرا کہ چیزے را کہ فی نفس الامر وجود حقیقی نداشتہ
باشد افعال را کہ تابع اوست وجود نخواہد بود و فی الحقیقت غیر حق را نہ ذات است و نہ صفات ٥
لَا اٰدَمَ فِی الْکَوْنِ وَلَا اِبْلِیْسُ ٭ لَا مُلْکَ سُلَیْمَانَ وَلَا بِلْقِیْسُ ٭ فَالْکُلُّ عِبَارَۃٌ وَاَنْتَ الْمَعْنٰی یَا مَنْ
ہُوَ لِلْقُلُوْبِ مِقْنَاطِیْسُ ٭ و آنچہ اعتقاد نمودہ کہ فاعلِ فعلِ خود منم و ما را قدرتے در فعل خود است
چگونہ بیان واقع باشد کہ تو نبودی و در عالم عین ظہور نداشتی و بحکم کُلُّ شَیْءٍ فَعَلُوْہُ فِی الزُّبُرِ اعمال
و افعال تو در علم حق مخلوق چیزے کہ پیشتر از تو مخلوق بود چگونہ بقدرت تو مخلوق شد و ترا نہ از بہر آن
روح اضافی بخشیدہ کہ باختیار خود فاعل فعل خود باشی بلکہ ترا از بہر کار دگر برگزیدہ اند و خلعت وَلَقَدْ
کَرَّمْنَا بَنِیْ اٰدَمَ پوشانیدہ اند و آن آنست کہ تو در نمودنِ ذات و صفات و اسما بمثابہ آئینہ صیقلہ
باشی تا حق خود را بجمیع کمالات ذاتی و صفاتی و اسمائی بشہود عینی در تو مشاہدہ نماید و آئینہ را در نمودن
صور چہ اختیار و کجا قدرت و ہر چہ در عالم بظہور مے آید و در مرآت موجودات جلوہ گری مینماید
ہمہ صورت آن احکام علمی اند کہ حضرت الوہیت بقدرت و ارادہ در خور قابلیت ہر عینے از اعیان
معین فرمودہ و قضا بران رفتہ خلاف آن اصلا نتواند بود کہ لَا تَبْدِیْلَ لِخَلْقِ اللّٰہِ ذٰلِکَ الدِّیْنُ
الْقَیِّمُ پس ہر آئینہ عمل و فعل کہ از ہر یک پیدا مے شود بحقیقت او را دران اختیار نیست حکم الہیست
معنی این بیت و بیت دیگر کہ ٥ مرا بر رندی و عشق آن فضول عیب کند ٭ کہ اعتراض بر اسرار
علم غیب کند ٭ دیگر ٥ مکن بچشم حقارت نگاہ در من مست ٭ کہ نیست معصیت و زہد بے مشیت او ٭
فراحم شریعت مے باشد زیرا کہ ہر کہ مانع بدکاری و بدمستی بود او را گویند کہ چون تو بدکارہ یہا مانمی پسندی
قضا را تغیر دہ کہ قضا در باب ما چنین رفتہ ما مجبور حکم قضا ایم پس اینجا تنفیذ احکام بر می افتد
و امر معروف و نہی منکر بر میخیزد و امثال این بیت معنی چہ باشد جواب واللہ اعلم الغرض جواب امثال

این ابیات موافق مضمون جواب خدا تعالے کہ در اعتراض ملکوتیان واقع شد کہ انی اعلم مالا تعلمون و اعتراض ایشان اتجعل فیہا من یفسد فیہا بمعنے اعتراض بود بر اسرار علم غیب واین بجز فضولی بیش نیست ازانجاکہ گفت **سوال** اعتراض اہل ملکوت نیز داخل در علم غیب است پس اعتراض بر اعتراض نیز اعتراض بر اسرار علم غیب است **جواب** اگرچہ اعتراض ملکوتیان داخل علم غیب است اما چون اعتراض ناظم بر ایشان موافق جواب اعتراض ایشان است اعتراض بر اسرار علم غیب نباشد انتہے کلام تحقیق بدان کہ ہر گناہ کہ از بندہ صادر میشود اگرچہ ظاہرا از بندہ می نماید لیکن در حقیقت از حق است کہ پردہ نشین اینصورت ست بحکم من یہدی اللہ فلا مضل لہ ومن یضللہ فلا ہادی لہ۔ فالہمہا فجورہا وتقوٰیہا۔ لیکن گاہ براے ظاہر کسب رعایت ادب بحکم وما اصابک من سیئۃ فمن نفسک بہ بندہ منسوب میشود لہذا آدم علیہ السلام گفت ربنا ظلمنا بخود امر کرو واتقوا اللہ حق تقاتہ واعتصموا بحبل اللہ وگاہ بنظر خلق و رعایت حقیقت بہ حق منسوب میگردد واللہ خلقکم وما تعملون۔ قل کل من عند اللہ ونسبت بحق شیوۂ انبیا است بلکہ مثل این اغراض کہ از خواجہ رح بر ملا منکر است از آدم بر موسے نیز واقع شد چنانچہ در فصل اول از باب القدر مشکوٰۃ بروایت ابوہریرہ رض کہ روزے رسول ؐ فرمود کہ میان حضرت آدم و موسے نزد حق سبحانہ مناظرہ واقع شد و غلبہ کرد آدم بر موسےؑ۔ موسےؑ از آدمؑ سوال کرد کہ چرا دانہ گندم خوردی کہ مع فرزندان بر زمین افتادی آدم گفت کہ یا موسے پیش از خلقت من توریت تو چند سال مکتوب شد گفت چہل ہزار سال آدم گفت کہ در وے مکتوب یافتی کہ وعصیٰ آدم ربہ فغویٰ گفت آرے گفت براے عملے کہ پیش از خلقت من مکتوب شد ملامت روا نباشد چون بہتر آنست کہ بہیچ وجہ با ہیچکس قیل وقال نکند و صلح کل درمیان آرد بنابران گوید **قولہ**

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف ست	**با دوستان تلطف با دشمنان مدارا**

معنے آنست کہ اگر آسایش دو گیتی خواہی حصول نمودن کہ نہ از کسے در دنیا بتو رنجشے رسد و نہ در آخرت کسے دامنگیر تو شود پس در عمل نمودن این دو حرف ساعی باش وآن اینست کہ بر دوستان ودشمنان یکسان باش و ہیچکس را آزردہ مساز واز ہیچکس آزردہ مشو کہ راہ خدا ہمین ست کہ نہ از کسے رنجیدن ونہ کسے را رنجانیدن چون از سوال وجواب فارغ شد باز بمقام خود میرود وچون

سالک ومجذوب در ہر شے ذات او را ملاحظہ مینماید وحظ ازان میبرد خصوصاً در مشاہدہ صاحب جمالان نمودن بنابران گوید **قولہ**

خوبان پارسی گو بخشندگان عمر ند	**ساقی بدہ بشارت پیران پارسا را**

باید دانست کہ باعث دلبستگی سالکان بصور جمیلہ آنست کہ عارفان صاحبان شہود در ہر آئینہ ہشت وزیبا معائنہ معشوق میکنند ولیکن گاہ باشد کہ انجذاب دل او بجانب بعضے مظاہر بسبب اسماے کہ در عارف متجلیست وہما اسما دران بعض مظاہر است یا براے التذاذ روحانی یا کمال دران بعضے مظاہر یا براے غلبہ کردن اسماے کہ در بعضے مظاہر اند بر اسماے کہ در عارف اند ویا حق تعالی بتجلی صوری در مظاہر حسنہ می نماید براے تانیس سالکان پس مراد از خوبان پارسی گو معشوقان لطیف گو عالم شہادت باشد پیران پارسا منکران معنی آنست کہ چون بتجلی صوری حق مشرف شد وبدان سبب والہ وشیفتہ خوبان گردید وزندگی از سر نو یافت میگوید کہ این معشوقان عالم شہادت زندگی بخشندہ اند پس اے ساقی منکران را این بشارت رسان تا ازین انکار باز آیند ویکے از ما شوند چون موجب رفع غم سالک بجز از سخنان عشق نیست بنابران گوید **قولہ**

ہنگام تنگدستی در عیش کوش ومستی	**کین کیمیاے ہستی قارون کند گدا را**

ہنگام تنگدستی حالت ہجوم غمہا **عیش ومستی** عشق واستماع سخنان عشق **کیمیاء ہستی** اشارہ بعشق **قارون** مراد صاحب عرفان - وگدا مرد ناقص معنی آنست کہ اے عاشق صادق ہرگاہ کہ غمہا والمہا بر تو ہجوم آرند ترا باید کہ در عشق ومستی کوشش نمائی یعنی بعشق مستغرق شوی وباستماع سخنان عاشقانہ میل نمائی کین عشق کیمیائیست کہ مس وجود را زر میگرداند وبدان گدا را قارون میسازد واے ناقصان را بکمال میرساند چون سخنان عشق فرحت افزاے دلہاست بنابران گوید **قولہ**

گر مطرب حریفان این پارسی بخواند	**در رقص وحالت آرد پیران پارسا را**

مطرب حریفان کنایت از مرشد ولفظ الف کہ در پارسا است محض براے تحسین است یعنی پیران پارس را وتنگ فہمانی کہ از مذاق پارسی بہرہ ندارند پارسا را بمعنے فقیر گویند واین غلط محض است چہ باوجود فوت ملایمت ربط مصراع ثانی باول بیت سابق کہ خوبان پارسی گو الخ

مستلزم تکرار قافیه میشود و فساد این بر اہل خبرت پوشیده نیست معنی آنست که اگر مرشد
ازین نوع سخنان عشق انگیز و کلمات درد آمیز بیان سازد پس البته است که پیران پارسا که
کنایت از سنگران است در رقص و حالت آرد و طالب شادیان عشق گرداند چون بعض سالکان
باطن خود را بالعشق مے آرایند و ظاہر اچنان می سازند که ہیچکس بحالت ایشان پے نبرده که الملامتی
هُوَ الَّذِی لَا یُظْهِرُ خَیْرًا وَلَا یُضْمِرُ شَرًّا گویند که حافظ ازان بوده و آن موجب طعن طاعنان مے گردد
بنا بران گوید **قوله**

حافظ بخود نپوشید از خرقهٔ مے آلود ای شیخ پاکدامن معذور دار مارا

مراد از خرقهٔ مے آلود شیوه ملامت که در تعمیر باطن و تخریب ظاہر است باید دانست که ملامتی
جماعتی باشند که در رعایت معنی اخلاص و محافظت قاعده صدق و اختصاص غایت جهد مبذول
دارند و در اخفاے طاعت و کتم خیرات از نظر خلق مبالغه واجب دانند با آنکه ہیچ دقیقه از صوالح
اعمال مہمل نگذارند و بر تمسک بجمیع نوافل و فضائل از لوازم شمرند و مشرب ایشان در کل اوقات
تحقق معنی اخلاص بوده و لذت ایشان در تفرد نظر حق باعمال و احوال ایشان بود ہمچنان که عاصی
از ظهور معصیت پرحذر بود ایشان از ظهور طاعت که مظنه ریا باشد حذر کنند تا قاعدهٔ اخلاص خلل
نه پذیرد و این طائفه ہر چند عزیز الوجود و شریف الحال باشند اما ہنوز حجاب وجود خلقت از نظر ایشان
بکلی منکشف نشده و بدان سبب از مشاہدهٔ جمالِ توحید و معائنهٔ عین تفرید محجوب مانده باشند چه اخفاے
اعمال و ستر احوال خود از نظرِ خلق مشعر است بر رویت وجود خلق و نفس خود که مانع توحید اند و نفس
نیز از جمله اغیار است تا ہنوز بر حال خود نظر دارند و اخراج اغیار از مطالعه احوال خود بکلی نکرده اند
و فرق میان ایشان و صوفیه آنست که جذبه عنایت قدیمه صوفیه را بکلی از ایشان انتزاع کرده بود و
حجاب خلق و انانیه از نظرِ شہودِ ایشان برداشته لاجرم در اتیان طاعت و صدور خیرات خود را و
خلق را در میان نه بینند و از نظر اطلاع خلق مامون باشند و به اخفاے اعمال و ستر احوال مقید نه
اگر مصلحت وقت در اظہار طاعات بہ بینند اظہار آن کنند و اگر در اخفاے آن اخفا کنند و مراد از
شیخ پاکدامن که در تعمیر ظاہر و باطن ہر دو باشد یا از روے استہزا بمنکر خطابست یعنی حافظ این
شیوه ملامت را نه بخودی خود پوشیده بلکه اقتضا و قدر ست یا بحکم مرشد پس اے شیخ پاکدامن

معذور دار مارا که اختیار ما درین نیست و میتواند بود که از خرقه وجود انسان یعنی خرقه وجود مے آلود معصیة
و معصیت مظہر محبت و معرفة است زیرا که آئینهٔ لطافت و صفا و نور جز کثافت و کدورت و ظلمت نتواند بود
و شیخ پاکدامن اشارت بملکوتیان که معصومان لطف و عنایت اند و پاکدامنان کرم و رحم اند یسبحون
اللیل والنهار لا یفترون ۵ فرشته گرچه دارد قرب درگاه نگنجد در مقام لی مع الله **غزل**

رونق عهد شبابست دگر بستان را میرسد مژدهٔ گل بلبل خوش الحان را

عہد شباب ایام بہار و زمان بسط مخفی نماند که سالک را گاه بسط و گاه قبض میشود و در ہر مقام بکیفیتے
جلوه گری میکند در مقام نفس بسط و عبارت از رجاست و قبض خوف و در مقام قلب بسط وارد یست
که اقتضا میکند اشارت قبولیت و رحمت و انس را براے صاحب آن من عند الله و مقابل آن
قبض است و آن وارد یست که اشارت بعتاب میکند و عدم لطف و تادیب از جانب حق تعالی
براے صاحب آن و در مقام خفی بسط عبارت از ملتفت ساختن حق بنده را بسوے خلق جہت
رحمت کردن خلق و باز داشتن باطن او را بخود و ضد او قبض است و میتواند که مراد از عہد شباب
زمان بسط باشد و **بستان** وجود باعتبار جامعیت اسماء الٰہیه و **گل** تجلی جمالی **بلبل خوش الحان**
سالک معنی آنست که باز موسم بہارست مر وجود سالک را میرسد دمبدم نوید گل که مشاہدات
تجلیات است مر سالک را و نیز نو بہار اشارت بر طلوعِ دین محمدیست یعنی اگر چه در عصر ہر پیغمبر بہار
دین اسلام شگفته و رونقے و شبابے دیگر پیدا آمده که در عہد دیگران نبود و **مژده گل** عبارت
از تجلی جمالی و لطفی است ہمدرین بہار بعندلیبان عشق رسیده یکے گوید لَیْسَ فِی جُبَّتِی سِوَی الله
دیگرے گوید سُبْحَانِی مَا اَعْظَمَ شَانِی و دیگرے گوید اَنَا الْحَقُّ و خار که عبارت از استغنا است و
آن در بہاران پیشین بوده چون لن ترانی و درین بہار بعندلیبان بوستان عشق اینچنین نیست **قوله**

اے صبا گر بجوانانِ چمن باز رسی خدمت ما برسان سرو و گل و ریحان را

صبا کنایه از لطیفه الٰہی که در دلِ سالک فرود آید **معنے** آنست که اے لطیفه الٰہی از عالم غیب
بدل ما فرود آمده و مژده تجلیات رسانیده اگر باز بآن عالم رجوع نمائی و بآن تجلیات رسی خدمت
یعنی اشتیاقِ کمالِ ما را بآن سرو و گل و ریحان که تجلیات است عرض داری و نیز صبا مراد مرشد
و **جوانانِ چمن** اشارت بسرو و گل و ریحان و مراد از **سرو و گل و ریحان** اصحاب رسول ع

که جوانان چمن اسلام اند که هر یک در بهار رسالتش از نسیم اِنَّ لِرَبِّکُمْ فِی اَیَّامِ دَهْرِکُمْ نَفَحَاتٍ شگفته و در ربیع هدایتش از باران ثُمَّ رَشَّ عَلَیْهِمْ مِنْ نُوْرِهٖ ترتیب یافته و احتمال دارد که از سروان اصحاب خواهند که آزادگان طریقت و مجردان معنی و صورت اند یَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِیَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ واز گل اہلبیت خوانند واز ریحان سائر اصحاب مراد میدارند چون بیقراری موجب زہر خندگی بیدردانست گوید قوله

ترسم آن قوم که بر دردکشان میخندند	در سرِ کارِ خرابات کنند ایمان را

آن قوم اشارت بزاہدان ومنکران دردکشان عاشقان باعتبار آنکه مے صاف انبیاء ع نوشیده اند و دُرد باین عاشقان که اولیا اند رسید ونیز اولیاء کامل مراد باشد که بنهایت رسیده اند باین سبب که درد نهایت شرابست بیت زصاف از بدایت حکایت بود ٭ وگر دُرد باشد نهایت بود ٭ کار خرابات مینوشی ومراد ازان عشقبازی ودرین غزل از نعت بعشق در آمد واین صنعت التفات گویند وآنچنانست که شاعر در غزلے یا قصیده از مقصدے رجوع بمقصد دیگر نماید واین بیشتر در غزلها می نماید سوال بعد لفظ ترسم منفی واقع شود نه مثبت چنانچه ع ترسم نرسی بکعبہ اے اعرابی ٭ جواب بعد ترسم هم منفی چنانچه مذکور شد وهم مثبت چنانچه ع ترسم که اشک در غم ما پرده در شود معنی آنست می ترسم که این زاہدان ومنکران که برین حال پریشان ما می خندند وحسد می برند وبسبب حسد در خیال این عشقبازی ما ایمان خود را برباد دهند که ع بادردکشان هرکه در افتاد برافتاد ٭ ویا آنکه ایمان خود را برباد دهند اے عاشق شوند بموجب مَنْ ضَحِكَ ضُحِكَ ودیگر مَنْ عَابَ لِاَخِیْهِ لَمْ یَمُتْ حَتّٰی وَقَعَ فِیْهِ ونیز لفظ ترسم بمعنے المنة ع نهند وچون عاشق را باید که صحبت باکس ندارد الا بعاشقان ع باعاشقان نشین وهمه عاشقی گزین ٭ باهر که نیست عاشق یکدم مشو قرین ٭ گوید قوله

یار مردان خدا باش که در کشتی نوح	هست خاکے که بآبے نخرد طوفان را

مراد از کشتی نوح دنیا خاکی بیاء تنکیر که ذات محمد علیه السلام باعتبار آفرینش معنے آنست که مصاحب اہل الله باش که در دنیا ذات آنحضرت بوده موصوف برحمت عالمیان که بآبے نخرید طوفان را واز کمال بردباری آزار قوم خود نخواست بخلاف سائر انبیا چنانچه نوح ع گفت رَبِّ لَا تَذَرْ

عَلَی الْاَرْضِ مِنَ الْکٰفِرِیْنَ دَیَّارًا وحضرت علیه السلام گفت اَللّٰهُمَّ اهْدِ قَوْمِیْ اِنَّهُمْ لَا یَعْلَمُوْنَ اہل الله چون اتباع او یند صحبتِ ایشان سر بسر رحمتست واگر خاکی وآبی بیاے مجهول خوانند مراد از همان خاک است که حضرت نوح ع باشارت جبرئیل باخود در کشتی برد واز صحبت نوح ع آن خاک را آن شرافت دست داد که قائم مقام آب وضو وآب غسل ایستاد وبراے تیمم مقرر گشت نقل است که چون نوح علیه السلام در هنگام طوفان بکشتی در آمد واز جنس حبوب وطیور وبهائم وانسان همه را بکشتی آورد آنوقت جبرئیل ع فرمود که یا نوح یکمشت خاک نیز همراه خود ببر نوح ع همچنان کرد چون آب طوفان غلبه کرد وتمام روے زمین آب گردید حکم حق رسید که یا نوح بدین آب وضو وغسل روا نیست که غضب وغفره است وبدان مشت خاک تیمم کن معنے آنست که یار اہل الله باش که از صحبت ایشان بمقصود رسی وآن شرافت یابی که خاک از صحبت نوح یافت وبمرتبه رسید که بمقابله آب وضو تمام طوفان را نخرید یعنے صحبت اثرها دارد چون عاشق را لازم ست که در عشق محبوب از دنیا وما فیها اعراض کند بنابران گوید قوله

ماهِ کنعانِ منی مسندِ مصر آنِ تو شد	گاه آنست که بدرود کنی زندان را

ماه کنعان اشاره به یوسف مصر نام شهر تختگاه یوسف مراد مقام عشق ونیز مسند کمالات زندان کنایه از دنیا باعتبار اَلدُّنْیَا سِجْنُ الْمُؤْمِنِیْنَ معنی آنست ودرین بیت خطاب بروحست یعنی اے روح من که بجاے یوسف ع هستی اکنون مقام عشق که مسند مصر است تو مسلم شد پس وقت آنست که ازین دنیاے فانی اعراض نمائی وترک این هستی موهومه گیری چنانچه یوسف ع چون بر مسند مصر نشست خیالات زندان را بدرود کرد وهیچ یاد آن در خاطر نیاورد چون گرفتار تعلقات دنیا ماندن وطول امل را در پیش کردن شایان عاشق نیست بنابران گوید قوله

هر کرا خوابگه آخر بدو مشتے خاک است	گو چه حاجت که برافلاک کشد ایوان را

چون رفیع ایوان موجب طول امل است وطول امل موجب غفلت است وغفلت حجاب عشق است بحکم کُنْ فِی الدُّنْیَا کَاَنَّکَ غَرِیْبٌ اَوْ کَعَابِرِیْ سَبِیْلٍ یعنے اے عاشق از طول امل بگذر چون عاقبت زیر خاک خفتنی است پس هر کرا خوابگه آخر بدو مشت خاکست ازین طول امل وبرافراشتن ایوان چه حاجت چون طول امل را در پیش کردن وامید بهبود ازین برداشتن لا ینفع چرا که هر که بدنیا در آمد آخرش کار

برفناست که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ قوله

بروازخانهٔ گردون بدر و نان مطلب — کین سیه کاسه درآخر بکشد مهمان را

معنی آنست که اے عاشق سالک ازتہ این گنبد گردان بدر رو یعنے از تعلقات این آزاد باش وبعشق گرای تا بعالم بالا عروج نمای وامید بهبودی ازین گردون مدار که این سیه کاسه الیست هرکرا لقمه ازخوان خود میدهد عاقبت الامر مے کشد چون از نصیحت فارغ شد باز بمقام مذکور رجوع میکند بدان که چون عاشق بوسیلهٔ عشق وتوجه مرشد بجذبهٔ ذاتیه مشرف شد وبمشاهدات تجلیات معزز میگردد ودر هر جا تجلی او ببیند چه در میخانه وچه در مسجد وکنشت وکعبه ومسلم وکافر وهر سو توجه مے آرد وآن موجب طعن طاعنان مے شود بنابران گوید قوله

اگر چنین جلوه کند مغبچهٔ باده فروش — خاکروبِ درِ میخانه کنم مژگان را

مغبچهٔ باده فروش کنایه از تجلی محبوب جلوه کردن ظهور کردن معنے آنست که اگر آن محبوب حقیقی این چنین جلوه گری کند که در همه جا ظهور خود را نماید ومارا مستِ شرابِ جمالِ خود سازد پس بهتر آنست که مژگان خود را جاروب در میخانه که میخانه ظاهری یا عشق است نمایم عزیز من در هر ذره که بامعان نظر کنند آفتاب عالمتاب تابانست اگر این حالت در بتخانه رو نماید از کعبه باید گسست وزنار بر میان باید بست یحتمل که مراد از جلوه حسن وکمالات یعنے خود را بظهور آرد مغبچه پیر که پرورده پیر دیگر باشد در میخانه منزلِ پیر چون مشاهده عاشق بین التجلی والاستتار است یعنی گاه در مشاهده میباشد وگاه احکام کثرت بر و غالب میگردد وآن تجلی مستور میگردد بنابران گوید قوله

در سر زلف ندانم که چه سودا داری — باز برهم زده کاکل مشک افشان را

سرزلف احکام کثرت وتعینات برهم زدن پریشان کردن کاکل مشک افشان اشارة بزلف که مراد ازان تعینات ؎ از زلف تعینات بر عارض ذات ٭ هر حلقه که بست دل ز صد خلق ربود ٭ معنے آنست که اے محبوب من درین احکام کثرت وتعینات نمیدانم چه خیال داری که باز آن احکام کثرت را بر ما غالب کرده ومارا مغلوب آن گردانیده وبدان سبب از مشاهده دور انداخته چون غلبهٔ احکام کثرت موجب اضطراب عاشق میشود گوید قوله

ایکه بر مه کشی از عنبر سارا چوگان — مضطرب حال مگردان منِ سرگردان را

مه عبارت از وجه الله عنبر سارا چوگان مراد تعین که ساتر روست معنی آنست که اے محبوب من ظهور وجه الله خود را که در پرده احکام کثرات وتعینات پنهان میداری بدانکه این موجب اضطراب ماست پس مضطرب حال مگردان من سرگردان را یعنی این احکام کثرات را رفع ساز ومشاهده خود ارزانی دار ویحتمل ایکه هر آئینه خدا نمائی من که موصوف است به لَا يَسَعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلٰكِنْ يَسَعُنِي قَلْبُ عَبْدِيَ الْمُؤْمِنِ از عنبر سارا نفس چوگان کشیده ومراد زیر آن مغلوب ساخته بدین سبب این سرگردان محبت را در قلق واضطراب مینداز ویحتمل از زلف شریعت وخطاب بمحمد علیه السلام مرتبه وجه که آن عبارت از ظهور حق است در مظاهر جمله تعینات علوی وسفلی ومرضیه ونامرضیه یعنی آنکه اے بر مظاهر در عین ظهور چوگان شریعت فرو هشته تا بدان زلف قلب مجانین عشاق را در میدان کبریائی ومیرانی وبر امید احوال ومقامات ومعرفت مے نشانی واز مظاهر مرضیه سوے مظاهر نامرضیه نمیگذاری اضطراب ایشان ازانجاست ودر فرو هشتن زلف تعین وجود بشری بر رخ وجه الله سر بسیت وچون راه بردن بآن کار کسے نیست بنابران گوید قوله

نشوی واقفِ یک نکته ز اسرارِ وجود — اگرچه سرگشته شوی دائرهٔ دوران را

وجود وجود سالک که بسا اسرار غریبه ونکات عجیبه در وست که مظهر اتم است وآئینه ذات وصفات است که اَلْإِنْسَانُ سِرِّي وَأَنَا سِرُّ الْإِنْسَانِ ومکاحقه بمعرفت او رسیدن محال یعنے اے سالک باوجود حصول کمال ودانش واقف یک نکته از اسرار وجود نگردی اگرچه سیر عالم نمائی وعجائب وغرائب بینی ونیک وبد دریابی وحصول دانش نمائی ویحتمل که مراد از وجود ذات واجب الوجود یعنے اگرچه گرد عالم گردی وعجائب وغرائب عالم دریابی وحصول دانش نمائی سرے از اسرار ذات ما در نیابی وچون کار عاشق از ماسوی معشوق آزاد بودن وبهر چه رسید از دوست قناعت نمودن وبدان خوش گذرانیدن است گوید قوله

ملک آزادگی وملکِ قناعت گنجیست — که بشمشیر میسر نشود سلطان را

آزادگی تجرد از ماسوی الله قناعت بداده حق راضی شدن معنے بیت ظاهر ست چون بابت عاشق آنست که از تزویر وریا آزاد باشد وبعیش گذراند گوید قوله

حافظا مے خور ورندی کن وخوش باش ولے — دامِ تزویر مکن چون دگران قرآن را

مے کنایت از عشق است رندی بے باکی وقطع نظر از اعمال چنانچه در مرآة المعانیست ؎ رندی اینجا عالم بے باکیست ٭ در طریقت چستی وچالاکی است ٭ رند عالم سوز کے باشد نبات ٭

پاے بند رشتۂ صوم وصلوٰۃ ٭ ظاہر وباطن خلا ودر ملا ٭ رند باشد غرقۂ نورِ خدا ٭ جانش از رندی بواحد شاہد است ٭ لعنت ورحمت بنزدش واحد است ٭ نہ زرحمت خاطرِ او را سرور ٭ نہ زلعنت در کمالِ او قصور ٭ پیش او یکسان بود حلوا وزہر ٭ خواہ لطف از دوست بیند خواہ قہر ٭ ہر چہ محبوبش بدستِ خود دہد ٭ گیرد و بر ہر دو چشم خود نہد ٭ معنی آنست کہ اے حافظ بعشق کوش وقطع نظر از اعمال نما وتن برضا دہ ہر چہ کہ از دوست رسد از بسط وقبض ولطف وقہر خوش باش کہ کمال عاشقی در تفویض است کہ اُفَوِّضُ اَمْرِیْ اِلَی اللّٰہِ ولیکن قران را دام مکر وحیلہا ہمچو دیگران مساز کہ حمائل کردہ در گلوے اندازند یعنے ظاہر خود را بقران خوانی آراستہ وروز وشب گوشت برادران میخورند اے غیبت وحسد میکنند اَیُحِبُّ اَحَدُکُمْ اَنْ یَّاْکُلَ لَحْمَ اَخِیْہِ مَیْتًا فَکَرِہْتُمُوْہُ ونیز دگران بفتح دال طائر یست مردار خوار تمام کلام اللہ بر پر ہاے او منقوش است۔ مراد از ان ظاہر آرائی است۔

غزل

ساقی بنورِ بادہ برافروز جامِ ما	مطرب[1] بگو کہ کارِ جہان شد بکامِ ما

ساقی مراد مرشد بادہ عشق جام دل سالک مطرب مرشد کہ کلامش طرب افزاے طالبان است معنے آنست کہ اے مرشد بنور بادہ عشق دل ما را معمور ساز وگویا این واقعہ بظہور پیوست پس عرض میکند کہ حالا بشارتہا فرما کہ از سوزش خلق کہ دامنگیر سلوک ما گشتہ پیش قدمی نمایم وبمقصد گرایم سوال درین بیت در مصرع اولے تقاضا، کار خام میکند وطلب فیض مینماید ودر مصرع ثانی تقاضا میکند کہ کار بنہایت رسید جواب سیر الے اللہ تمام شد بنابران گوید مطرب بگو وچون سیر فے اللہ نہایت ندارد بنابران ہر لحظہ در طلب زیادتی میباشد ہر چند کہ یافت بیش طلب بیش چون اکثر عاشقانرا تعلق قلبی بصور جمیلہ میباشد بعضے را در ابتداء حال وبعضے را بانتہا بسبب آنکہ در ہر شے مشاہدہ جمال وجہ اللہ می نمایند وآن موجب طعن زاہدان ومنکران میشود بجوابش میگراید قولہ

ما در پیالہ عکسِ رخِ یار دیدہ ایم	اے بیخبر زلذتِ شربِ مدامِ ما

پیالہ مراد صور محبوبان مجازی رخ یار تجلی ذات حق شرب نوشیدن مدام شراب معنے آنست کہ ما در بینصور جمیلہ انعکاس نور لایزالی می بینیم ومعائنہ تجلی ذات حق می نمایم بنابران تعلق قلبی بدیشان داریم اے منکران کہ بیخبر ہستید ازین لذت نوشیدن شراب

[1] اے مرشد نقش اسرار عشق بما کن کہ جہان بکام ما گردیدہ وما را در طلب عشق آوردہ ۱۲۔

اے ازین عشقبازی ما ونیز این حالت مجذوب ست کہ مجذوب سالک را در ہر شے اول ذات نمایند بعدہ اسماء بعدہ آثار ومجذوب سالک را برعکس آن ومجذوب مطلق در بحر وحدت غرق چون قطرہ بقلزم گم درین مقام شراب وآب یکے است چون صور جمیلہ را شہود در چشم سالک تا آنزمانست کہ آفتاب حقیقت بروتابان نشدہ بنابران گوید قولہ

چندان بود کرشمہ ونازِ سہی قدان	کاید بجلوہ سروِ صنوبر خرامِ ما

کرشمہ ظہور سہی قدان تجلیات معشوقان جلوہ ظہور سرو صنوبر خرام کنایت از محبوب حقیقی وتجلی ذاتی معنی آنست کہ این صور جمیلہ را ویا این تجلیات را نمود وظہور در چشم سالک تا آنزمانست کہ محبوب حقیقی ویا تجلی ذاتی جلوہ ننمودہ وچون آن محبوب حقیقی وتجلی ذاتی ظہور نمود این صور جمیلہ وتجلیات بکلی از پیش نظر او محو شوند چون نجم در شعاع شمس وچون استغنا نمودن شیوہ معشوقان است بنابران گوید قولہ

مستی بچشمِ شاہدِ دلبندِ ما خوش است	زان رو سپردہ اند بمستان زمامِ ما

مستی غنا وبے نیازی چشم ذات ٥ ہست چشم اینجا بمعنے نقدِ ذات ٭ کو عیان بیند وجودِ کائنات ٭ شاہد دلبند کنایہ از حق زان رو بواسطہ آن سپردہ اند فاعل آن قضا وقدر مستان عاشقان معنی آنست کہ بے نیازی کردن واستغنا نمودن بذات معشوق ما می سزد کہ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ بنابران قضا وقدر زمام ما را بعاشقان او سپردہ یعنی بعاشقان در آوردہ واز محتاجان گردانیدہ وَاللّٰہُ الْغَنِیُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ ونیز بجاے مستان لفظ مستی دیدہ شدہ ومراد از مستی عشق است یعنی در نظر محبوب ما غیر از عشق ومحبت چیزے دیگر منظور نمی افتد بنابران ما را نسلک عاشقان کشیدہ ومندرج ساختہ وچون عشق مر عاشق را موجب حیات جاوید است بنابران گوید قولہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بعشق	ثبت است بر جریدۂ عالم دوامِ ما

جریدہ عالم قران معنے آنست کہ بدین دار الفرار دنیاے ناپائدار کہ دار المحن مومنین اولی الابصار ست ہر کہ آمد گرم روِ راہِ عدم است کہ کُلُّ مَنْ عَلَیْہَا فَانٍ وَّیَبْقٰی وَجْہُ رَبِّکَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِکْرَامِ الافانی فے اللہ وباقی باللہ کہ زندہ بعشق ابدی شدہ۔ کقولہ تعالیٰ

وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِیْنَ قُتِلُوْا فِیْ سَبِیْلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْیَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ یُرْزَقُوْنَ فَرِحِیْنَ بِمَا اٰتٰهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ مراد از فی سبیل الله عشقست قاضی حمید الدین ناگوری درهمین معنی بعشقیه می نگارد که کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ یعنے هر نفسے را شربت مرگ چشید نیست اما نفسهائے که از صفات بشری بیرون آمده اند وموصوف بصفت روح شده اند ودر ذات مطلق محوگشته اند بقائے حق باقی وپاینده خواهد ماند آرے هرکه زندگی بحق یافت وازمقید بسوئے مطلق پرداخت وبه تیغ لَیْسَ فِی الدَّارَیْنِ اِلَّا هُوَ همه را در قتل ساخت همیشه در بحر مشاهده محبوب ودر قعر وصل معشوق مست ومدهوش است وخواهد ماند اے جانمن موت عام دیگر وموت خاص دیگر موت عام فصلست وموت خواص وصل مردان خواص عین زندگی ومردن عوام دوری ومهجوری است چون که موت اورا ست که از حق دور افتاده نه اورا که بحق نزدیکتر است اَلْمَوْتُ جِسْرٌ یُوْصِلُ الْحَبِیْبَ اِلَی الْحَبِیْبِ انیمعنی است بلکه ازغلبه محبت چون بورطه عشق میرسند ودر بحر حسن معشوق که بے پایانست غوطه میخورند ودران عمق نے پایان چندین میروند که در قعر نے نشان غایب میشوند بحدے که تا ابد نام ونشان هیچ جا پیدا نمی آید پس موت عاشق بکمال استغراق است نه که فوت مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا عاشق بیچاره هردم بمیرد وبهر موتے حیاتے وگرمے یابد جاے وگر اینجا کجا موت وکجا حیات کارے وگر حالے وگر همون داند که باو می گذرد چون زاد راه عشق عجز ومسکینی است گوید قوله

ترسم که صرفهٔ نبرد روز بازخواست
نانِ حلالِ شیخ ز آبِ حرامِ ما

صرفه یعنے غلبه روز بازخواست روز قیامت نان حلال شیخ زهد وتقوی کما فی مؤید الفضلاء وزهد را بنان ازان تعبیر نمود که در زهد چون هستی منظور است خدا بخدا پرستیدن ودرست پس کثافت راه دران مدخلے تمام است لاجرم بنان که از اجسام کثیف است نسبتے دارد آب حرام عشق ومحبت وحرام ازین رو که زاهدان ازین محروم اند کذا فی مؤید الفضلاء وعشق را بآب ازان تعبیر کرد که در عشق ریا را دخلے نیست ودر کمال لطافت است معنی آنست که میترسم که روز حشر تقوی وزهد شیخ بر عشق ما غالب آید یعنے مے ترسم که نباید که در طریق عشق از ما تقصیرے بوقوع آید که نسبت آن تقصیر بمقصود خود فائز نگردیم وشیخ جهت تقوی بمراد خود رسد ازان جهت که کار او بعلة نیست که محمد ؑ را باعلی علیین رسانید بے وسیله سابقه وابلیس لعین را در اسفل السافلین انداخت بے جریمه سابقه

پس سزاوار آنست که بترسند وبر عبادت خود مغرور نشوند فَحَسْبُ اللّٰهِ الْمُسْتَعَانُ وَعَلَیْهِ التُّکْلَانُ و مے توان که در استفهام انکاری بود منفی مثبت ومثبت منفی پس برین تقدیر معنی چنین باشد یعنی نمی ترسم که صرفه برد روز روز قیامت وزهد بر عشق غالب سودائے کسے که بلطف ایزدی بتر تیبش نشسته واز فضل ورحمت او بحقیقت پیوسته از سوئے خاتمه میسر سد که در حصن حصین یقین در آمده چون کار عاشق گه به بسط وگه بقبض از اول تا اینجا مقام بسط بود وازینجا در قبض آمد وشوق وقلق روے نمود میگوید قوله

بگرفت همچو لاله دلم در هوائے سرو
اے مرغ بخت کے شوی آخر تو رامِ ما

سرو درختے است معروف مراد ازان محبوب مرغ بخت اضافت بیانیه معنے آنست که دل من در محبت سرو قامتے گرفته شد وهمچو لاله سراسر خون گردیده اے مرغ بخت ما کے بدام ما آئی ومساعدت ما نمائی وما را بالمحبوب ما پیوندی دهی چون عاشق را در هنگام قبض اضطرابے روے میدهد وبهر کسے طلب پیغامبری میکند بنابران گوید قوله

اے باد گر بگلشن احباب بگذری
زنهار عرضه ده بر جانان پیام ما

باد لطیفه نهانی که در دل سالک فرود آید ونیز مرشد زنهار البته معنے آنست که اے لطیفهٔ الٰهی اگر باز بآن عالم رجوع کنی وبآن محبوب من رسی البته بجانان پیام ما عرض کنی وبگوئی قوله

گو نام ما ز یاد بعمداً چه میبری
خود آید آنکه یاد نیاری ز نامِ ما

یعنی بگو که ما را دیده ودانسته بفراموشی چه سپرده عنقریب است که آن وقت در رسد وما را در فنا رسمی کشد ونام ونشان ما در عالم نماند تا شربت اجل نچشیده ایم ما را القا بخود فرما واز ما بر ها وچون عاشق را چشم بصیرت کشاد وبهر که نظر کرد غرق دریائے عشق یافت بنابران گوید قوله

دریائے اخضر فلک وکشتی هلال
هستند غرق نعمت حاجی قوامِ ما

باید دانست که تحقیق اهل کشف آنست که بحکم کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَاْنٍ هر تجلی که از جناب والا در سیر اول بر عالم ملکوت می افتد وبصبغ برنگ ملکوت می شود بعده انتقال بعالم مثال میکند وبرنگ او رنگین میگردد وپس ازان بعالم شهادت میکند وباحوال او متکیف میگردد وبعد ازان بر قلب انسان کامل افتد وبجهة کمال صفائی دل نور او منعکس بر افلاک واراضی وانچه درینهاست مے گردد

مثل انعکاس شعاع از آئینه وآب برمقابل انسان وہمین نور انعکاسی موجب استقرار وجود عالم است چنانچه آب موجب وجود حباب وچون درقلب غیر کامل صفانیست انعکاس ہم نیست. معنی آنست که آسمان باآن رفعت وشان وہلال بااین انوار تمام فیضیاب وتوابع از مرشد حاجی قوام است چون گریه وزاری موجب حصول مراوست که اَلْبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادَاتِ گوید قوله

حافظ ز دیده دانهٔ اشکے ہمی فشان ۔ باشد که مرغِ وصل کند قصدِ دامِ ما

معنی آنست اے حافظ اگر میخواہی عنقاء بلند پروازِ وصل بدام تو در افتد پس دانه اشک را دریغ مدار واز دیده افشانده باش شاید که بمطلب رسی غزل

ساقیا برخیز درده جام را ۔ خاک بر سر کن غمِ ایام را

ساقی مراد مرشد که نوشانندۂ می محبت است جام مراد شراب ازذکر سبب واراده مسبب غم ایام اندیشه وفکر دنیوی معنی آنست که اے مرشد جام شراب عشق بما عطا فرمائی ودلم را بشراب محبت صفائی ده تا شایسته مکاشفات گردد واین تعلقات دنیوی ووساوس نفسانی که برما ہجوم کرده اند خاک بر سرایشان کن یعنی مندفع سازد وسالک تاکه از ہستی مستعار نگذرد ہرگز بمحبوب نرسد واین جز بعشق نمی شود بنابران گوید قوله

ساغرِ مے بر کفم نہ تا ز سر ۔ بر کشم این دلق ازرق خام را برد

ساغرِ مے کنایه از عشق ازرق بتقدیم زاء معجمه وراء مهمله بمعنی کبود دلق ازرق خام کنایه از ہستی مستعار معنی آنست که پیاله شراب محبت مارا بده تا از برخود دلق ازرق خام که عبارت از ہستی مستعار است برکشم وفانی دروگردیم چه بے چشیدن جام عشق رہیدن از دام ہستی محال چون از زہد وپارسائی که مقتضیات نفس است سوائے غرور حصولے ندارد بنابران گوید قوله

باده درده چند ازین باد غرور ۔ خاک بر سر نفس نافرجام را

باد غرور زہد وپارسائی وہستی مستعار معنی آنست که اے مرشد من باده عشق ومحبت عطا فرما که بنوشم وبمطلوب خود رسم وتا چند ازین باد غرور که از مقتضیات نفس است حکایتها کنی ومرا گرفتار آن داری ویاآنکه تا کے این ہستیِ مستعار زیم وگرفتار این باشم خاک بر سر نفس نافرجام را اُقْتُلُوْا اَنْفُسَکُمْ بِسُیُوْفِ الْمُجَاهَدَاتِ وچون عشق نزد عاقلان موجب بدنامی است از انجهت

که ہرچه در مذہب عاشقان جائز داشته عاقلان تاب آن نمی دارند شاید که در طلب سالک مرشد توقف افگنده باشد وحیله انگیخته باشد تاکه کمال شوق وفور اشتیاق روے نماید بنابران گوید قوله

گرچه بدنامی ست نزدِ عاقلان ۔ ما نمے خواہیم ننگ ونام را

معنی آنست که اے مرشد اگرچه میخواہی که مراد از عشقبازیست نزد عاقلان موجب بدنامی است بما عطا کن که ما از سر ننگ وناموس گذشته وبآن تعلقے نمانده چون بتوجه ودستگیری مرشد بدولت عشق مشرف شد وہر دم احوال او بنوعے دگر شد وچون احوال عاشقان موجب حسد حاسدان است گوید قوله

سوزان **دودِ آهِ سینهٔ نالانِ من ۔ سوخت این افسردگانِ خام را**

افسردگان خام کنایه از ظاہر پرستان معنی آنست که این دود آه من که از سینه نالان من برمی آید این ظاہر پرستان را سوخته حاصل آنست که مشاہده علامات عشق ومعائنه آثار شوق که از ما ہردم ظاہر میشود موجب حسد حاسدان گردیده والیشان را در حسد آورده ویا آنکه حالت ما در ہجران آن دلارام بجاے رسیده که دل دشمنان سوخته بدان که بر سالک عاشق ہر دم حالے دگر روے میدہد وہر لحظه اسرارے دگر وانوارے دگر مکشوف میشود وآن اسرار شایان آن نیست که بہر کس توان گفت الا بعاشقان وچون عاشقان نادر اند گوید قوله

خویش **محرمِ رازِ دلِ شیداے خود ۔ کس نمے بینم ز خاص وعام را**

معنی آنست که درین زمانه از خاص وعوام کسے را محرم راز دل شیداے خود نمے بینم که باو احوال خود یک یک عرض نمایم که در عشق آن معشوق ہر دم چه رنج ومحنت وسوز ودرد روے میدہد تا بمداوا این دل بیمار بپردازد ویاآن که کسے را نمی بینم که بگویم که بسبب عشق چها اسرار وانوار مکشوف میشود بر دل ما باید دانست که چنانکه اظہار عشق مر عاشق را شایان نیست اخفاء آن نیز نوعے از محالات است بنابران گوید قوله

با دلارامے مرا خاطر خوش است ۔ کز دلم یکبار برد آرام را

معنی آنست که خاطر من واله ومتعلق عشق دلارامے است که آن دلارام بجلوه از جلوہاء خود آرام از دل بے آرام ما برده وبے قرار گردانیده وآن دلارام محبوب حقیقی یا مرشد یا محبوب مجازیست

وچون عاشق را لازم است که هرگاه ذکر معشوق درمیان آید بے ذکر وصف او نتوان گذشت بنابران گوید قوله

نگرد دیگر بسرو اندر چمن — هر که دید آن سرو سیم اندام را

سرو کنایه از معشوق مجازه چمن دنیا آن سرو سیم اندام محبوب حقیقی معنے آنست که آن دلارام من محبوبیست که هرکه جلوهٔ اورا دریافت وتجلی از تجلیات او معائنه نمود باز درین دنیاء فانی بمهرویان مجازی التفات نماید بدآن که سالک عاشق بسبب بیقراری اظهار سوز و درد نمود چون ارشاد مرشد بے اشارت الهی نیست بنابران گوید قوله

صبر کن حافظ به سختی روز و شب — عاقبت روزے بیابی کام را

معنے آنست که اے حافظ شب و روز برین سختیها که درین طریق ترا روے مینماید صابر باش تا عاقبت بموجب اَلصَّبْرُ مَعَ الظَّفَرِ بر مراد خود فتح یابی غزل

ساقی بگذار از کفِ خود رطل گرانرا — تا خوش گذرانیم جهانِ گذران را

ساقی کنایه از مرشد بگذار روان کن رطل پیمانه شراب جهان گذران دنیاے فانی معنے آنست که اے ساقی این پیاله شراب محبت که حاصل کردهٔ وبرکف داری روان کن بسوے ما تا از نوشیدن آن این جهان فانی را بخوشی گذرانیم اے در عشق بسر بریم بدان که چون مسترشد بتوجه مرشد بمے محبت سرفراز شد وحالتِ او بنوعے دگر شد قطع نظر از اعمال وافعال نمود وبیباکی ورزید واندیشه نیک وبد از میان برداشت چه بسا اعمال وافعال از سر عاشق میزند که در نظر صورت بینان بصورتِ گناه است ونزد اهل معنی عین طاعة وچون آن موجب طعن طاعنانست گوید قوله

زاهد چه عجب گر گنهم عیب بِرندی — بر اهل هنر طعنه بود نے هنران را

زاهد کسے بود که در ریاضت بحد کمال بود وتارک دنیا اما از عشق محروم اهل هنر عاشقان نے هنران ظاهر پرستان معنے آنست که اگر زاهد ظاهر پرست که نظرش بر اعمال متمکن است وامید حصول ثواب درجات دامنگیر وقت اوست اگر مارا برندی که بیباکی وقطع نظر از اعمال است عیب کند جاے عجب نیست چه عادت جهان برینست که اهل هنر مطعون بے هنران گردند باید دانست که در راه عشق مقامیست که چون سالک دران مقام رسد همه جا چه از صومعه وچه از مسجد وکعبه وکنشت ظهور خاص محبوب بیند بنابران گوید قوله

در قبله و بتخانه تو مسجودی ومعبود — رو سوے تو باشد همه صاحب نظرانرا

مخاطب درین بیت محبوب است یعنی اے محبوب من در همه جا ظهور تست اگر کعبه است مسجود توئی واگر بتخانه است معبود توئی ونیز از بتخانه وکعبه عشق و زهد مراد است از ذکر سبب واراده مسبب و عاشقان کامل همه جا مشاهده تو می نمایند وترا می بینند ونظر بر کعبه وکنشت نمیدارند چون اینمعنی موجب طعن طاعنان میشود از انجهت که بذوق آن کس نمیتواند رسید الا عاشق بنابران گوید قوله

ارباب خرد ذوقِ مئی عشق چه دانند — از حالتِ ما نیست خبر بیخبران را

معنے آنست که ارباب خرد زاهدان ومتقیان اند ذوق مۓ عشق را چه دریابند وچگونه بر اسرار وکلمات عاشقان واقف شوند چون قطره از جام عشق در ایشان نرفته بنابران از حالت ما ذوقے ندارند وزبان طعنه در حق ما دراز ساخته اند چون عاشق مدام جویان وصل است بنابران گوید قوله

کامی طلبد حافظ ازین چشمهٔ حیوان — آرے نتوان خورد نصیب دگران را

کام بوسه چشمهٔ حیوان کنایه از دهن معشوق وکنایه از بوسه از دهن معشوق وصل محبوب است معنے آنست که حافظ مدام جویان وصل معشوق است لیکن چون جناب معشوق از آن غالب است که هر بوالهوسے دست بدان تواند رسانید بنابران از روے تحقّر گوید آرے این دولت نصیبه دیگران بدست آوردن نمیتوان ومارا چه حوصله واستعداد وچه یارا و زهره که بآن رسیم غزل

شب از مطرب که دلخوش باد ویرا — شنیدم نالهٔ دلسوز نے را

مطرب عارفے نالهٔ دلسوز کلمات جانسوزِ عاشقانه نے مراد عاشق کامل معنے آنست درشبے از شبها از زبان عارفے که دل وے خوش باد کلمات جانسوز وسخنان دلسوز کسے که مانند نے بفراق از اصل خود گرفتار بود نالش مینمود چنانچه نالش آن در مفتح مثنوی مذکورست استماع نمود چون آن خاصهٔ کلمات عاشق آنست که دل سامع را بخود جذب میکنند بنابران مے گوید قوله

چنان در جانِ من سوزش اثر کرد — که نے رقت ندیدم هیچ شے را

معنے آنست که استماعِ آن کلماتِ جانسوز چنان در جانِ من اثر کرد که بسببِ آن بهر سو وبهر کس که نظر کردم از رقت مراد را خالی نیافتم یعنے همه را در درد وسوز یافتم ؎ همه عالم چو یک خمخانهٔ اوست

دل ہر ذرہ پیمانہ اوست ÷ خرد مست وملایک مست وجان مست ÷ ہوا مست وزمین مست آسمان
مست ÷ ویا آن کہ باینمعنی کہ از غلبۂ رقت کہ بر من زور آوردہ بود پنداشتم کہ ہمہ چیز در رقت است
نہ آنکہ فی الواقع ع چو تو برگردی و برگردد سرت ÷ خانہ را گردندہ بیند منظرت ÷ قولہ

حریفے بُد مرا ساقی کہ در شب	ز زلف و رخ نمودی شمس و دُجیٰ را

حریف ہمخانہ و یار و مصاحب ساقی مراد مرشد زلف مراد عالم کثرت و نیز ہجر و ہم جلال
رخ مراد وحدت و نیز وصل و جمال و دجی مختصر دیجور معنے آنست کہ یارے بود مرا شراب دہندہ
یعنے مرشدے داشتم کہ در شب کہ وقت خاص عاشقانست بیان زلف کہ کنایت از عالم کثرۃ است
بنوعے مینمود کہ آن عالم کثرت در نظر شنوندگان چون شب دیجور مینمود و شرح عالم وحدۃ بطریقے
میفرمود کہ اسرار غامضہ ہمچو آفتاب روشن مے شد و چون شوق سامع متکلم را گرم تر میگرداند بنا بران میگوید قولہ

چو شوقم دیدہ در ساغر مے افزود	بگفتم ساقی فرخندہ پے را

معنے آنست کہ چون آن مرشد شوق ما را دریافت در اظہار آن اسرار گرم تر گردید و بجام عشق سرفراز
کرد چنانکہ ساقی ہرگاہ شوق میخواران زیادہ مے بیند در ساغر مے ریزد و من بآن مرشد عرض نمودم

رہانیدی مرا از شرّ ہستی	چو پیمودی پیاپے جام مے را

معنے آنست کہ چون این اسرار پے در پے گفتی مرا از سر ہستی یعنے خودی و خودپرستی رہانیدی
باینمعنی کہ مے دانستم کہ من بجائے رسیدہ ام و کمالے حاصل کردہ ام و چون این اسرار شنیدم
حاصل کردہ خود اندک دیدہ از تکبر و خودبینی خلاص گردیدہ ام چون زبان سالک از ادائے شکر مرشد
قاصر است جز دعا کردن نتواند بنا بران گوید قولہ

حَمَاکَ اللہُ عَنْ شَرِّ النَّوَائِبْ	جَزَاکَ اللہُ فِی الدَّارَیْنِ خَیْرًا

ولفظ خیرا قافیہ معمول ست و آن آنست کہ بتصرف شایستہ آن گردد کہ بوزن قافیہ درست شود
چون درین قطعہ ع برآفقست بخت مرا روزگار دوست ÷ زانم نمیرسد بسر زلف یار دوست ÷
خصم شتر دولت را قربان ہمیکند ÷ زانروے سعد ذابح آہیختہ کار دست معنے آنست کہ چون
من در عوض آن عنایت خدمتے نمیتوانم کرد زبان بدعا مے کشایم کہ حمایت کند ترا اللہ تعالیٰ
از شر حادثات و جزا دہد ترا اللہ تعالے خیر در ہر دو جہان چون عاشق بغلبۂ مستی عشق ملک

کاوس و کے را بجوی نمے شمرد بنا بران گوید قولہ

چو بیخود گشت حافظ کے شمارد	بیک جو مملکت کاؤس و کے را

دولت

معنے آنست کہ چون حافظ از شنیدن این اسرار عشق و محبت بزبان درفشان محبوب مست و بیخود
گردید از خودی و خودپرستی گذشت و بمقامے رسید کہ پیش او ملک کاؤس و کے را قدر جوی نمی نہد غزل

صوفی بیا کہ آئینہ صاف است جام را	تا بنگری صفائے مے لعل فام را

باید دانست کہ صوفی را دو اطلاق است یکے آنکہ ملتزم ملت بود و ادراک مطالب بکشف شہود کند و
باینمعنی شامل قلندر و ملامتے و مجذوب و سائر اقسام است دوم آنکہ بمشاہدہ جمال ازلی و محبت لم یزلی
از ہر دو کون محجوب آزاد و مشاہدہ کثرت در وحدت و مشاہدہ وحدت در کثرت کند و بواسطہ
کمال متابعت رسول ع ماذون و بدعوت خلق مامور باشد و این طائفہ کاملان مکمل اند کہ فضل
وعنایت ازلی ایشان را بعد از استغراق در عین جمع و لجہ توحید از شکم ماہی فنا بساحل تفرقہ و
میدان بقا خلاصی و مناصی ارزانی فرمودہ تا خلق را بنجات و درجات دلالت کنند و این معنی
خاص است و ملامتی وغیرہ یافتہ نمیشود از ان کہ کثرت از نظر شہود وے نرفتہ کہ اَلْمَلَامَتِیُّ
ھُوَ الَّذِیْ لَا یُظْہِرُ خَیْرًا وَّ لَا یُضْمِرُ شَرًّا و قلندر خود فروتر ازین است چنانچہ مذکور خواہد شد پس صوفی
کہ درین بیت یا ابیات دیگر چون ع صوفی صاف بہشتی نبود زانکہ چو و یا ع صوفی نہاد
دام و سر حقہ باز کرد ÷ محمول بر ہیچ معنے ازین دو معنی نمیتواند شد پس مراد از صوفی در موضع ذم شخصے بود
کہ اظہار خیر و اضمار شر کند بمعنی ملامتی کہ ناظم از ان نیست ع خیز تا خرقۂ صوفی بخرابات بریم ÷ یا مراد از
صوفی متشبہ مبطل بود بصوفی یعنے جماعتے کہ خود را بصوفیان ظاہر کنند و از حلیت عقاید از اعمال و افعال
ایشان عاطل و خالی باشند و ربقہ طاعت از گردن برداشتہ خلیع العذار در مرتبہ اباحت میچرند و گویند مرتع
کہ تقید باحکام شریعت کار عوام است کہ نظر ایشان بر ظواہر متصور باشد اما حال اہل حقیقت از ان
عالی تر است کہ برسوم ظاہر مقید شوند و اہتمام ایشان بمراعات حضور باطن پیش نبود این طائفہ را
باطنیہ و اباحیہ خوانند و صوفی کہ در موضع مدح واقع شدہ چنانچہ ع صوفیان جملہ حریفند و نظرباز ولے
محمول بر ہر یکے ازین دو معنی میتواند شد لیکن حمل او بر معنی اول کہ شامل فرقہ ملامتیہ بود کہ ناظم از انہاست
اولے و انسب است معنی آنست کہ اے صوفی ظاہر پرست یعنی مرائی و خالی از اعمال و آثار ایشان

در و دیوار دل چه نهاده و در وعید مَن اَسۡتَوٰی یَوۡمَاہُ فَهُوَ مَغۡبُوۡنٌ چه افتاده که بدین لباس جز تشبیه
چیزے دیگر نمی گشاید در مشرب ما در آئی که مشرب اہل معرفت است تا صفائی جام دل سالک که
مانند آئینه روشن است معائنه کنی که آثار صفائی مئے که عبارت از محبت خالص است چه نوع
صفای آئینه دل ظاهر مے شود و چه نوع کمال حاصل مے آید تا از انکارے که داری باز آئی چون
در راه عشق و محبت بسا اسرار است که مکشوف ہیچکس نمے شود الا بعاشقان بنابران گوید قوله

راز درون پرده ز رندان مست پرس   کین حال نیست صوفی عالیمقام را

زاهد

سوال لفظ صوفی که در محل ذم واقع شده عالی مقام چون صورت بندد جواب بطریق سخریه چون
شیخ پاکدامن معنی آنست که اسرار الٰهی و نکتهاے عشق حضرت لاتناهی از رندان مست یعنی عاشقان
که قطع علائق و عوائق کرده اند و از ماسوی الله بریده اند و بحق رسیده اند بپرس چرا که رسیدن بدریافت
اسرار الهی شایان زاهد ظاهر پرست و صوفی مرائی نیست هر چند که در طاعت و عبادت کوشد حصول
معنی میسرش نشود و باید انست که رازهاے پرده بسیار اند که بحجب عزه محتجب باشند و عزت عشق
زبان عارفان بریده از افشاے آن الا بر سبیل ایما یکے ازان سر قدر که اَلۡقَدۡرُ سِرُّ اللّٰهِ فَلَا تُفۡشُوۡهُ
که شریعت محمدی مانعست دوم سر ربوبیت که اِنَّ لِلرُّبُوۡبِیَّةِ لَوۡ کُشِفَ لَبَطَلَ الرُّبُوۡبِیَّةُ سیوم سر حقیقت
محمدی اگر حقیقت خود آشکارا کند مبطل شریعت باشد چهارم سر روح قُلِ الرُّوۡحُ مِنۡ اَمۡرِ رَبِّیۡ
و علے هذا القیاس بیشمار اند و تا صبح ولایت از مطلع ندمد و نجوم صفات بشری متلاشی نگردد
بران سر اطلاع نیفتد و محتمل که صوفیان عالیمقام که رازداران خلوتخانه اسرار الٰهی اند و از آداب
دانی حفظ مراتب میکنند چگونه افشاے راز نمایند و مستان باده محبت که صاحب حال اند ضبط ندارند
هر چه می بینند و می شنوند بے اختیار بر زبان آرند و چون در عالم ہیچکاری نیست بهتر از حصول معرفت
که وَمَا خَلَقۡتُ الۡجِنَّ وَالۡاِنۡسَ اِلَّا لِیَعۡبُدُوۡنِ اے لیعرفون و عرفان بے شهود ممکن نے
بنابران گوید قوله

در نقد عیش کوش که چون آبخور نماند   آدم بهشت روضه دار السلام را

نقد عیش حصول شهود الٰهی و عرفان نامتناهی آبخور قسمت بهشت بگذاشت روضه دار السلام
جنت معنے آنست که اے صوفی ظاهر پرست مشغول این دنیاے فانی و زهد لاینفع چه شده باز آ

و بحصول معرفت و شهود الٰهی کوشش نما و کار امروز بفردا مفگن که کار امروز بفردا افگندن دست
تحسر بدندان گزیدنست آدم ؑ چون مدتش سپری شد کارے کرد که بهشت از دست باز از
نصیحت سالک اعراض نموده به بیان سالک می پردازد قوله

در دور باده یک دو قدح درکش و برو   یعنی طمع مدار وصال دوام را

دور باده ظهور تجلیات قدح تجلی معنے آنست که اے سالک در سلوک عشق و محبت تفرجات
تجلیات بسیار است پس در هنگام ظهور تجلیات مدام بتجلی واحد مشغول مباش تا داخل خَسِرَ الدُّنۡیَا
وَالۡاٰخِرَةَ نگردی ؎ بیزارم ازان کهنه خداے که تو داری ٭ هر لحظه مرا تازه خداے دگر است ٭ بلکه
بر هر تجلی که رسی یکدو لمحه تفرج نموده روان شو تا داخل اُولٰٓئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الۡعُلٰی شوی
چرا که سالک را باید که ملتفت بدان نگشته خلیل وار نوائے لَاۤ اُحِبُّ الۡاٰفِلِیۡنَ بر آورده پیش قدم
نهد سوال درین بیت معلوم میشود که گاه وصال یافته میشود و دوم بیت لاحق که عنقا شکار که ازان
مفهوم مے گردد که وصال دست نمیدهد جواب آنست که حق تعالے را دو مرتبه است ظهور و بطون
یکے ازان احدیت ذاتیه مجرد از صور تعینات و اتفاق صوفیه بر آنست که حضرت ذات از حیثیت احدیت
ذاتیه و هویة غیبیه برتر ازان است که متعلق به علم و کشف شهود تواند بود و یکے ازان واحدیه که عبارت
از ذات مقید بصور تعینات علمیه و غیبیه و این بکشف شهود میگردد پس انچه از بیت اول مفهوم میشود
وصل باعتبار واحدیه و انچه از بیت ثانی معلوم مے شود عدم وصل احدیتیست و نیز صوفیه را در کشف
ذات الوهیة اختلافست اکثرے از محققین قائل اند و بعضے منکر و چون فکر کردن در ذات و غور نمودن
بان شایان سالک نیست که تَفَکَّرُوۡا فِی الۡاٰیَةِ وَلَا تَفَکَّرُوۡا فِیۡ ذَاتِهٖ بنابران گوید قوله

عنقا شکار کس نشود دام باز چین   کین جا همیشه باد بدستست دام را

عنقا کنه ذات مقدس که در لمعات از وے بعنقا تعبیر نموده اینجا اشارت بکنه ذات مقدس باد
بدست بیحاصل معنے آنست که عنقاء احدیت شکار استعداد کسے نمے شود دام سعی و کوشش
از و باز دار زیرا که سعی بیحاصل است قال الله وَیُحَذِّرُکُمُ اللّٰهُ نَفۡسَهٗ وَاللّٰهُ رَءُوۡفٌۢ بِالۡعِبَادِ
و ایضاً قال رَبِّ اَرِنِیۡ و قال لَنۡ تَرٰنِیۡ و براے شکار دیگر مثل تجلیات ذاتی و صفاتی
و افعالی دام سعی بگستران که خود گفته ؎ برو این دام بر مرغ دگر نه ٭ که عنقا را بلندست آشیانه ٭

و شیخ تحیے وجہے لطیف بکار بردہ یعنے عنقاء الوہیۃ شکار کس نمیشود بلکہ شکار بیکسانست حاکی
عن اللہ اَنَا عِنْدَ الْمُنْکَسِرَۃِ قُلُوْبُھُمْ لِاَجْلِیْ و چون در عشق ننگ و ناموس را گذر نیست بنابران
گوید **قوله**

اے دل شباب رفت و نچیدی گلے ز عشق	**پیرانہ سر بکن ہنر ننگ و نام را**

معنے آنست در شباب کہ ایام کارے بود عقدہ کار از دست نکشود و از کشت زار دنیا ذخیرہ
عقبے بر نداشتی لے عشقے حاصل نکردی ؎ الا اے کہ عمرے بہفتاد رفت ❊ مگر خفتہ بودی
کہ بر باد رفت ❊ ہمہ برگ بودن ہمی ساختی ❊ بتدبیر رفتن نپرداختی ❊ الحال کہ موسم پیری افتاد نیست
یعنے ہنگام پیری ننگ و نام را کہ ہنرے پنداری مکن و اگر بکن باشد معنی آنست کہ ہنرے
بکن از برائے ننگ و نام خود تا روز قیامت ننگ و نام تو بر جا ماند چنانچہ سعدی گفتہ ؎
و گر دست قدرت نداری بکار ❊ چو بیچارگان دست زاری بر آر ❊ و چون در عشق امید عافیت
نیست بنابران گوید **قوله**

من آن زمان طمع ببریدم ز عافیت	**کین دل نہادہ بر کف عشقت زمام را**

معنے آنست کہ من از ازل کہ اختیار عشق نمودم طمع عافیت منقطع کردم کہ اَلْعِشْقُ تَرْکُ الْعِلَّۃِ
وَ اِخْتِیَارُ سَبِیْلِ الْمَلَامَۃِ و چون مدام توقع عاشق ہمین است کہ معشوق بنظر لطف نگرد گوید **قوله**

ما را بر آستان تو بس حق خدمت است	**اے خواجہ باز بین بترحم غلام را**

معنے آنست کہ اے معشوق من از من اعراض چندین چہ میکنی و چرا سوے من نمی نگری
کہ ما را بس حقوق خدمت بر آستان تست یعنے اگر چہ خدمتے کہ لایق جناب تست از ما صادر نشدہ
اما اینقدر ہست کہ آستان ترا نگذاشتہ ام و ازین در بدر دیگر نرفتہ ام کہ جاے دیگر گفتہ ؎
جز آستان توام در جہان پناہے نیست ❊ پس اے محبوب من بر این غلام خود بنظر لطف نگہے فرما
و گویند کہ حافظ بظاہر دست ارادت بکسے نسپردہ و فیض از جناب محمد ع یافتہ کہ جاے دگر گفتہ ؎
زانکہ بخشایش بس روح مکرم با اوست ❊ گوید **قوله**

حافظ مرید جام جم است اے صبا برو	**وز بندہ بندگی برسان شیخ جام را**

جام جم بحکم عُلِّمْتُ عِلْمَ الْاَوَّلِیْنَ وَ الْاٰخِرِیْنَ قلب محمدی جم مراد عشق ❊ دوست صبا وارد غیبی

و عارف کامل **شیخ جام** محمد ع کہ بصفت موصوف است **معنے** آنست کہ اے وارد غیبی و یا اے
عارف کامل حافظ طالب فیض نبویست و پیوستہ در عشق آنحضرت مشغول ہر گاہ کہ گذری بجناب
نبوت مآب کنی پس بندگی ما را عرض نمائی و نیاز ما رسانی **غزل**

صبا بلطف بگو آن غزال رعنا را	**کہ سر بکوہ و بیابان تو دادہ ما را**

صبا ہمان باد صبا کہ پیغامبر عاشقانست چنانکہ در نزہۃ الارواح گوید عجائب قومے اند کہ باد صبح را
ہمدم خود سازند و ہر دم بسخنے با او پردازند و نیز مرشد و وارد و جذبہ **غزال رعنا** معشوق و مراد
ازان محبوب حقیقی **سر بکوہ و بیابان دادن** سرگردان ساختن و مبتلاء شدائد و بلیات نمودن
معنے آنست کہ اے باد صبا بنرمی بگو مر آن معشوق را کہ ہمچو غزال رعنا از نظر طالبان می گریزد
و بقید ایشان نمی آید کہ من کہ خانمان گذشتہ در طلب تو کوہ و بیابان و صحرا یعنی مواضع محنت
گزیدہ ام از جہت وصال تست نباید کہ ہمچنانکہ از خانمان جدا ماندہ ام از وصال تو ہم محروم مانم
باز بان صبا کہ پیغامبر عاشقانست التماس مے نماید **قوله**

چو با حبیب نشینی و بادہ پیمائی	**بیاد آر محبان باد پیما را**

با حبیب نشستن بوصل حبیب رسیدن بادہ پیمودن مست نظارہ وے گشتن **باد پیما**
بے حاصل **معنے** آنست کہ اے باد صبا ہر گاہ کہ با حبیب من واصل گردی و مست نظارہ او
شوی باید کہ عاشقان سرگشتۂ بادیہ ہجران را یاد داری و یاد وہانی و چون کار معشوق مدام بے نیازیست
و خود بینی بنابران گوید **قوله**

شکر فروش کہ عمرش دراز باد چرا	**تفقدی نکند طوطی شکر خا را**

شکر فروش معشوق **طوطی شکر خا** عاشق **معنے** آنست کہ اے محبوب من کہ عمر او دراز باد
چرا عاشقان را تفقدے نمیکند و بحال ایشان نمی پردازد گویا استفسار میکند کہ درین چہ سر است
کہ معشوق از عاشق اعراض میکند و او را بمطلب نمیرساند و چون طریقہ معشوقان استغنا نمودنست
و آن جز غرور حسن نتواند بود بنابران گوید **قوله**

غرور حسن اجازت مگر نداد اے گل	**کہ پرسشے نکنی عندلیب شیدا را**

غرور حسن در بعضے نسخہ غرور حسن ندا و منفی و مثبت گل محبوب نکنی منفی و مثبت عندلیب

عاشق معنے آنست کہ اے محبوب من کہ با این حسن وجمال چون گل هستی مگر غرور حسن ترا اجازت نمیدہد کہ از احوال پر ملال عاشقان شیدا پرسش نمائی یعنے مقتضیات حسن تو اینست کہ بلبل شیدا را زیادہ تر شیدای بهم رساند تا قدر پرسش داند چون هر صاحب نعمتے را در کار ست کہ باداے شکر این نعمت عظمے بموجب اَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ گرائیدہ بنابران گوید قوله

بشکر آن کہ توئی پادشاہِ کشور حسن	بیاد آر غریبانِ دشتِ صحرا را

معنے آنست کہ اے محبوب من بشکر آنکہ تو بادشاہ کشور حسن هستی غریبان دشت صحرا را کہ کنایت از عاشقانست از خاطر عاطر خود فراموش نہ سازی وچون خلق ولطف معشوق دام عاشقان است گوید قوله

بحسن

بخلق ولطف توان کرد صیدِ اہلِ نظر	بقیدِ دام نگیرند مرغ دانا را

اہل نظر کنایہ از عاشقان مرغ دانا عاشق معنے آنست کہ اے محبوب من بر عاشقان بیچارہ بخلق ولطف پیش آئی والیشانرا بحبل المتین حسن خلق مقید کن نمے بینی کہ صیادان مرغ زیرک را بخلق ولطف با در زنجیرے کنند و در دام مے آرند وچون در سرشت معشوقان غیر از عاشق کشی وستم وجفا نیست بنابران گوید قوله

ندانم از چہ سبب رنگِ آشنائی نیست	سہی قدان وسیہ چشم ماہ سیما را

رنگ آشنائی لطف ومرحمت یعنے معشوقان کہ از عاشقان اعراض میکنند واستغنا مے نمایند ودست جور وجفا دراز میسازند نمیدانم کہ سببش چیست وچون هر دم کار معشوق بیوفائی ومخالفت عاشقانست گوید قوله

جز اینقدر نتوان گفت در جمالِ تو عیب	کہ خال مهر ووفا نیست روی زیبا را

معنے آنست کہ اے محبوب من هیچ عیبے در جمال خود نداری بجز آن کہ وفا نیست مر ترا وا ینمعنی در حقیقت سراسر ترک ادبست جوابش بدو وجہ است یکے آنکہ لَا يُؤْخَذُ مَجْنُوْنٌ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ دوم آنکہ وفا آنرا گویند کہ کار وبار معشوق موافق عاشق باشد واین بهمہ حال نباشد گاہ معشوق در عتاب باشد واعراض ودشنام معشوق اگرچہ از روے معنی عین حکمة است وبرجا لیکن چون موافق خواہش عاشق نیست بنابران عاشق میداند کہ بیوفائی کرد چنانکہ پرهیز نمودن ودوا تلخ

فرمودن طبیب مریض را اگرچہ فی الحقیقت عین حکمة است ولطف است اما بنظر مریض بیوفاى است همچنان گاہ عتاب گاہ خطاب گاہ هجر گاہ وصل گاہ قبض گاہ بسط در نظر عاشق سوختہ وبیقرار بیوفائی مے نماید پس ترک ادب نشد وچون این شعر سراسر راحت انتما وفرحت افزا است گوید قوله

در آسمان چہ عجب گر ز گفتۂ حافظ	سماعِ زهرہ برقص آورد مسیحا را

معنے آنست کہ اگر سرود زهرہ کہ مطربۂ فلک است از اشعار حافظ باشد عجب نیست کہ مسیحا را برقص آرد یعنے سخنان من چنان بر سوزاند کہ مسیحا از استماع آن برقص آید غزل

صبحدم بکشاد خمارے درِ میخانہ را	قلقل آوازِ صراحی جان وہد مستانہ را

صبحدم هنگام صبح کہ وقت میخواری میخواران است خمار بفتح والشد خمر فروشندہ مراد مرشد میخانہ عشق ؎ عالم عشق اے پسر میخانہ الیست ٭ کز شر البش عقل کل دیوانہ الیست ٭ قلقل آواز صراحی چنانچہ در مرآة المعانیست ؎ پنبۂ گوش صراحی غفلت است ٭ وان صراحی روح بادہ وحدت ست ٭ چون صراحی برکشد پنبہ ز کام ٭ قلقل آید از دہانِ او مدام ٭ قلقل او چیست یعنی ذکر روح میرسد مر عالم دل را فتوح معنی آنست کہ وقت صبح مرشدے در میخانہ را بکشاد یعنی بیان اسرار ومعارف عشق نمود وگفت کہ اے عاشقان ناتوانید بذکر روحی مشغول شوید کہ مسرت افزاے عاشقان است کما قال ذِكْرُ اللِّسَانِ لَقْلَقَةٌ وَذِكْرُ الْقَلْبِ وَسْوَسَةٌ وَذِكْرُ الرُّوْحِ رَاحَةٌ وباز چون انکشاف معنی نمی شود تا کہ متکلم بواضح ترین ادا نکند بنابران گوید قوله

دور گردان آمدہ آخر درین بزمی بمن	ساقیا برخیز وپر دہ آخرین پیمانہ را

ساقیا خطاب کہ نوشانندہ مے محبت آلہی است معنے آنست کہ چون بیان اسرار در این مجلس نوبت بمن افتاد گفتم اے ساقی برخیز وپیمانہ آخرین پر کردہ عنایت فرما یعنی بواضح ترین ادا فرما و یا آنکہ چنانچہ بزبان تلقین نمائی بتوجہ باطنی هم عنایت فرما اکنون بدان کہ تلقین مرشد بمرشد همین زہد وصلاحست ووعظ ونصیحت تا آنکہ سالک استعدادے تمام حاصل نماید چون سالک هر دم اضطرابے واضطرارے بسبب عشق رو مے میدهد واز زہد وپرهیزگاری حصول نمیشود چنانکہ خود جاے گفتہ ؎ دلم از صومعہ وصحبت شیخست ملول ٭ یار ترسا بچہ

کوخانهٔ خمار کجاست ❊ بنابران گوید قوله

چون شدم مجنون بروی عشق لیلی در جهان
عاقلا پندے مده همچون من دیوانه را

مجنون عاشق لیلے کنایه از معشوق عاقل کنایه از مرشد باعتبار صحو بعد المحو یعنی از بحر محو بر آمده بساحل صحو رسیده و مرتبهٔ تکمیل یافته معنی آنست که اے مرشد من چون در عشق آن محبوب لیلی وش مجنون وار رسوا گشته ام پس همچو من دیوانه را به پند و نصیحت پیش میا بلکه حالے از عشق من حواله کن چون سالک چندین عجز کرد بنابران مرشد تلقین کرد قوله

آئینهٔ زنگار را صیقل ز تقوی پاک کن
پاک بنگر اندران آئینهٔ جانانه را

آئینه اول بمعنے دل و ثانی مراد روے معشوق پاک در مصرع اول بمعنے مصفا و در ثانی بمعنی احسن وجه و بے کاهش و نقصان و عیب تقوے پرهیزیدن از ماسوی الله اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِیْنَ اتَّقَوْا وَّالَّذِیْنَ هُمْ مُّحْسِنُوْنَ معنے آنست که اے سالک اگر میخواهی که روے آن معشوق بینی اول دل خود را که مانند زنگار خورده است از صیقل تقوی پاک کن یعنی خطرات و خیالات ماسوی محبوب را از دل برون کن بعد ازان با حسن وجه روے معشوق دران ببین و چون در راه عاشقی همین است که عاشق خود را فدائے معشوق سازد گوید قوله

گرد شمع جان معشوقی بگرد از عاشقی
عاشقی آموز اندر سوختن پروانه را

معنے آنست که اے سالک اگر تو عاشق هستی پس بگرد گرد معشوقے اے خود را فدائے معشوق ساز و حیله پیش میار و مگو که چگونه فدا می شوند و مے سوزند که عاشقی در سوختن مر عاشق را خود تعلیم میکند نمے بینی که پروانه را در سوختن که تعلیم نمود چون عاشقی سراسر بلا است بعضے عاشقان خام بجناب محبوب سخن غیر مناسب میگویند و عاشقان کامل دم نمی زنند و ناشایست را بخود نسبت میکنند بنابران گوید قوله

نیست و شنامی بصیاد ازل ای جان من
آمده مرغ هواگردان ز بهر دانه را

معنے آنست اے جان من بسبب شدائد و بلیات سخن بے ادبانه در حق معشوق مے گوئی این بدگفتن تو شایان آنجناب نیست چرا که دل تو مانند مرغ هواگردان که بمجرد دیدن دانه فرود آید محض بدیدن نور شهود در دام عشق گرفتار گشت و اختیار شدائد و بلیات نمود پس او را چه جرم

و در بعضے نسخه مصراع اولے چنین است ع نسبت ساقی بصیاد ازل وین جان من ❊ معنے آنست که ساقی صیاد ازلی دام معشوقی دراز نموده و دانه نور شهود درو انداخته و این جان من مانند مرغ هواگردان که بمجرد دیدن خود را در دام افگند و این بارگران عشق قبول نمود پس ساقی صیاد ازل مرغ جان ما را باین وجه در دام آورد قوله

حافظ از زهد ریائی توبه کرده پیش ازان
پس برو بگشای آخر شب در میخانه را

آخر شب سحر و اکثر عاشقانرا تجلیات وقت سحر یا نیم شب میباشد ع رو بر در دل بنشین کان دلبر خرگاهے ❊ وقت سحری آید یا نیم شبے باشد ❊ در میخانه عالم عشق که مشاهدات تجلیات است معنے آنست که اے محبوب من حافظ ازین زهد ریائی توبه کرده پیش ازانکه توبه فرمائی پس در انتظار چه مانده برو در میخانه را بگشا و بمشاهدات تجلیات سرفراز نما غزل

صلاح کار کجا و من خراب کجا
ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا

اشکال این بیت در قافیه است بدانکه قافیه بر دو نوع است معمول و غیر معمول غیر معمول آنست که بے تصرف شایستگی قافیه در وے واقع باشد و معمول آنست که بے تصرف شایستگی قافیه نباشد و درینجا قافیه مصراع دوم معمول است و آن آنست که بواسطه تصرفے شایسته قافیه گردد و این عیبے نیست بلکه صفتے است که ردیف و قافیه را امتزاج دارد چنانچه درین رباعی ع هر چند ز دهر نامرادی دارم ❊ لیکن بغم عشق تو شادی دارم ❊ ایدل چو غمست هجر و شادیست وصال ❊ شادی کن و غم مخور که با دیدارم ❊ بدانکه اکثر کار و بار عاشقان بصلاح و تقوی صورت نمی بندد که بسا خیر را در صورت شر نمایند و آن موجب طعن حاسدان میشود بنابران گوید معنے آنست که پرهیزگاری که مستلزم هستی است و دور از خدا بهستی است کجا و من خراب که در مقام نیستی جا کرده و خدا را بخدا بے حی پرستم کجا ببین که بین المرتبتین تفاوت از کجا تا بکجا که آتش کجا و آب کجا و یا آنکه از صلاح اصلاح کار دنیوی مراد باشد پس معنی آنکه اصلاح کار دنیوی کجا و من که از شوق الهی خراب گشته ام کجا و توجهے بتحصیل آن صلاح کار ندارم کجا پس صلاح من تفویض کار بحق است و چون صلاح و تقوی ریائی را در طریقه رندی دخلے نیست گوید قوله

چه نسبت است برندی صلاح و تقوی را
سماع وعظ کجا نغمهٔ رباب کجا

رندی بے باکی و قطع نظر از اعمال **نغمہ رباب** مراد گفتار **معنے** آنست کہ صلاح و تقوے را کہ مستلزم ہستی اند و از خدا پرستی دور ساند با رندی کہ قطع نظر از اعمال کہ مستلزم نیستی و قرب مولا است چہ نسبت و سماع وعظ کہ قیل و قال زاہد انست کجا و گفتار مرشد کہ بیان حقایق و معارف است کجا چون اززہد و ورع کارے پیش نمیرود بنابران گوید **قوله**

دلم ز صومعہ بگرفت و خرقۂ سالوس — کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا

صومعہ در اصل معبد یہود ست اما الحال در عرف عبادتگاہ است چہ از اہل یہود چہ از اہل اسلام۔ **سالوس** مکر و فریب **دیر مغان** فنا و مقام رندان **معنے** آنست کہ دل من از نشستن صومعہ و پوشیدن خرقہ ریائی رنجیدہ شدہ کہ ہیچ ازین کشودے نیست پس مقام رندان کہ مستلزم نیستی ست کجا و شراب ناب کہ کنایت از محبت خالص از کدورت غیریت کجا کہ بآن متوجہ شویم و بمطلب خود فائز گردیم و چون مطلب عاشق یاد آوری معشوق است گوید

بشد زیاد خوشش یاد روزگار وصال — خود آن کرشمہ کجا رفت و آن عتاب کجا

کرشمہ ظہور **عتاب** آگاہی دادن بتقصیر **روزگار وصال** مراد مشاہدہ کہ در عالم اطلاق داشتند چون بعالم تقیید آمدند و آن مشاہدہ از ایشان باز داشت بجاے فراموشی است **معنے** آنست کہ یاد روزگار وصال کہ در عالم اطلاق داشتیم فرض کردیم کہ از یاد او رفت و فراموش شد خوش باد مرا و را اما خود آن کرشمہ و آن عتاب کجا یعنے خوب اگر مشاہدہ ازلی باز داشتند لیکن گاہ گاہے ظہورے از تجلیات براے خوش ساختن بندہ و عتابے براے اصلاح در امور مخالف کہ از من صادر شود می کردہ باشد و در بعضے نسخہ چنین دیدہ شد ؎ گرفتم اینکہ زیادش برفت روز وصال ؛ چون سالکان در مقام محو محومی شوند مید انند کمی زوال شد و این بیت فیضی است کہ حاصل ست در مقام صحو بعد المحو ضمیر شین راجع بدل میگویند اگرچہ دل از بے انصافی روز وصال را فراموش کرد قلق و اضطراب پیشہ نمود لیکن معشوق ہم از کمال استغنا کرشمہ کہ تجلی اسم البصیر است و عتاب کہ تجلی اسم قہار ست کہ موجب فنا فی اللہ و بقا باللہ میشود ما یدد التفاتے نمیکند و چون حسن معشوق را بغیر از عاشق کسے نداند گوید **قوله**

ز روے دوست دل دشمنان چہ دریابد — چراغ مردہ کجا شمع آفتاب کجا

روے دوست مراد خوبی و جمال معشوق **دشمنان** ظاہر پرستان **چراغ مردہ** اشارہ بدل دشمنان **شمع آفتاب** اضافہ بیانیہ مراد روے محبوب **معنی** آنست ظاہر پرستان خوبی جمال محبوب را چگونہ دریابند و ایشانرا با آن چہ نسبت چنانچہ چراغ خصوصاً مردہ را با آفتاب چہ نسبت چون معشوق گاہ گاہ لطف قہر آمیز بعاشق میکند کہ عاشق معذور آن شدہ از و دور افتد بنابران گوید **قوله**

بہ بین بہ سیب زنخدان کہ چاہ در راہ ہست — کجا ہمی روی اے دل بدین شتاب کجا

سیب زنخدان مراد لطف قہر آمیز محبوب ؎ چیست میدانی زنخدان صفات ؛ لطف گزوے قہر میماند نبات ؛ ہست زہرے در میان بوے سیب ؛ بہ بدی گر زو نبودی این فریب ؛ می نماید سیب بر ہشیار دست ؛ می رباید جان صد موسے بدست **معنی** آنست کہ جانب لطف قہر آمیز محبوب کہ آن چاہیست در راہ مبین کہ ہر کہ متوجہ شد و فریفتہ رنگ و بوے او گردید از پیش رفتن باز ماند و چون زندانیان خود رانشاند و در بعضے نسخہ بجاے مبین بہ بین نظر آمدہ **معنے** آنست کہ جانب لطف قہر آمیز محبوب بنگر و بحرص عنان مرکب بپیش مبر کہ لطف قہر آمیز محبوب اگرچہ در ظاہر سیب وار خوش مینماید و مردم را فریفتہ رنگ و بو میگرداند اما فی الحقیقت چاہ در راہ است کہ سالک را محبوس کردہ می ماند و از مطلب دور می اندازد و محتمل کہ سیب زنخدان عبارت از ہر یک مظاہر و تعینات اسم المضل است کہ مانع وصول اند مخفی نماند کہ چون دقائق اسم المضل در ہمہ حسنات و سیآت مزجی است در بعض عیان و در بعض نہان پس سالک را باید کہ بہمہ حال مراقب حال باشد تا مبادا کہ از غلبہ اسم المضل از اعلے علیین باسفل السافلین رسد مخفی نماند کہ در حسنات دقائق اسم ہادی ظاہر و دقایق اسم المضل در باطن و در سیآت عکس است و چون موجب روشنائی چشم عاشق غیر از خاک جناب معشوق نمیتواند بنابران گوید **قوله**

چو کحل بینش ما خاک آستان شماست — کجا رویم بفرما ازین جناب کجا

کحل سرمہ کہ براے روشنی چشم در چشم کشند **بینش** بمعنے دیدن چہ ہر امرے را کہ خواہند مصدر کنند شین ساکن در آخر او در آرند تا معنے مصدر دہد چون آمرزش و بخشش و اینجا از بینش مراد چشم از ذکر مظروف و ارادہ ظرف **معنے** آنست کہ چون روشنی بخش دیدۂ من سرمۂ خاک آستان شما است پس خود انصاف دہ کہ این جناب را گذاشتہ توجہ بکہ آرم و نیز کحل بینش

میتواند که مقوله روح انسانی بود باعتبار آنکه وجود خاکی موجب کمال خلافت قوله اِنِّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَةً وخطاب بمرشد حقیقی و می تواند که بمرشد هم و چون کار عاشق ترک خواب و خور و بے صبری شیوهٔ اوست گوید قوله

قرار و خواب ز حافظ طمع مدار ای دوست
قرار چیست صبوری کدام خواب کجا

معنے بیت اظہر ست

غزل

لطف باشد گر نپوشی از گدا ہاروت را
تا بکامِ دل به بیند دیدهٔ ماروت را

معنے آنست که اے محبوب من اگر از گدا ہا که عاشقانند روے خود را نپوشی محض لطف تست تا دیدهٔ ما روے ترا بکام دل خود به بیند چون عاشق مدام در شدائد و بلیات ست بنابران گوید قوله

ہمچو ہاروتیم دائم در بلاے عشق زار
کاشکے ہرگز ندیدی دیدهٔ ماروت را

ہاروت نام فرشته که عاشق زہره بود در لفظ ماروت تاء مخاطب است معنے آنست که ہمچو ہاروت در بلاے عشق گرفتاریم و دایم زار و گریانیم کاشکے دیدهٔ ما ہرگز روے ترا ندیدے تا این روز سیاه ننشستندے چون گرفتاری عاشق غیر از حسن معشوق نیست بنابران گوید قوله

گر شدی ہاروت در چاهِ زنخدانش اسیر
گر نگفتی شمهٔ از حسن او ماروت را

ضمیر شین زنخدانش بر زہره و آن زہره است و ہمچنین ضمیر او و مصرع ثانی محمول بر قلب ست اے اگر نگفتی ماروت شمه را از حسن او معنے آنست که ہاروت در چاه زنخدان معشوق که زہره بود کے اسیر شدی یعنی کے عاشق او شدی اگر نگفتی ماروت شمه را از حسن او یعنے ما کے عاشق روے تو شدیم اگر شمه از حسن روے تو مرشد ما بیان نمی نمود پس گرفتاری ما محض بیان مرشد است و قصه ہاروت و ماروت و طعنه زدن ایشان بر ایشان و فرو فرستادن حق ایشانرا و عاشق شدن شان بزن مطربه زہره نام و خمر نوشیدن و زنا کردن شان بآن زن مشہوره است و گویند که اول آن زن را ماروت دیده آمده به ہاروت گفت تا ہاروت عاشق شد و در حدیثست که آن زن اسم اعظم از اینہا آموخت و ببرکت آن بر آسمان رفت حق سبحانه او را مسخ کرده کوکب ساخت و چون در ہمه عالم ہمه جا ظہور حسن و آواز عشق است گوید قوله

بوی گل برخاست گویا در چمن ہاروت بود
بلبلان مستند گویا دیدهٔ ماروت را

در ہاروت و ماروت تاء خطابست معنے آنست گلہا که در چمنہا ظہور نموده اند و ہمگی چمنہا معطر گردید گویا که در چمنہا روے تو بود یعنے ظہور گلہا و خوش بوے چمنہا از آثار و پرتو روے تست و بلبلان مست که در شور و غوغا اند گویا که دیده ہا اند که بر گل روے تو واله و شیدا اند حاصل آنست که ہر جا که آوازه حسن و جمال است اثر و پرتو نور تست و ہر جا که غلغله عشق است از ماست لیلی بدلربائی یک عشوه یافت از تو مجنون به عشق بازی یک شیوه یافت از من چون کار عاشق احتمال شدائد و بلیات نمودن و عمر بسر بردن بغم و اندوه است و انیہم از براے آنست تا روزے بوصل محبوب رسد و بروے او بیند گوید قوله

میکشم جور و جفاہا یت ز ہجران ای صنم
روے بنما تا به بیند حافظ ماروت را

ہجران جدای محبوب و دوری معشوق صنم بت را گویند که کافران عبادت او میکنند و آن در آراستگی و زیبائی و صورت حسن بنہایت بنابران معشوق را از روے آراستگی و زیبای حسن صورت صنم گویند و مصراع ثانی خطاب روحست و ہم جسم و از حافظ ما اگر روے بنما خطاب روح باشد مراد جسم است و اگر مخاطب جسم است روح مراد باشد و تاء ماروت بمعنی تو ہست و خطاب بمعشوق باشد معنی ظاہر است حاجت بتقریر ندارد

غزل

ہنگامِ نوبہار گل از بوستان جدا
یارب مباد ہیچکس از دوستان جدا

نوبہار ایام جوانی و نیز اوان بدایت سلوک و کشف تجلیات و صفاے باطن گل مراد سالک بستان مجلس پیر در حالت محرومی از خود از صحبت پیر خود و دور افتادن از مجالست او گوید که عجب حالے روئیداده که ہنگام نوبہار که اوان سلوک است روئیداده و گل که کنایت از سالک است از بستان که مجلس مرشد است جدا مانده و از وے دور افتاده چون جدائی مرشد مر مسترشد را سخت کارست بنابران در مصرع ثانی بیان آن نمود که ہیچکس از دوستان خود دور و مہجور مباد چون کار عاشق در ہجران محبوب بجز از گریه نیست گوید قوله

بلبل بناله در چمن آمد بصبحدم
از وصل گل ہمین شود اندر خزان جدا

معنے آنست عاشقانرا که شب و روز بزاری بسر می برند عجب مدار که بلبل که عاشقِ مشاہدهٔ گل است در چمن نالان و نعره زنان می آید وقتے که از وصل گل در خزان جدا می شود آرے حدیث

ہجران معشوق را کسے داند کہ شبے از محبوب خود دور افتادہ بود کہ حال کژدم گزیدہ کژدم گزیدہ داند و ہجران معشوق عذابیست عظیم کہ شدائد و بلیات روز حشر شمہ ایست ازو کہ ناظم خود گفتہ ؎ حدیث ہول قیامت کہ گفت واعظ شہر ٭ کنایتیست کہ از روزگار ہجران گفت ٭ چون مدار کار جملہ بر فناست کہ ؎ ہیچکس را نیست زین منزل گزیر ٭ از گدا و شاہ و ز برنا و پیر ٭ بنابران گوید قولہ

دنیاست باغ کہنہ و انسان چو نو گلند	ہر یک ز شاخ عمر کند باغبان جدا

معنے آنست کہ دنیا باغے است کہنہ و انسان درو بمنزلہ گلے ست تر و تازہ اما آخر الامر باغبان قضا و قدر ہر یکے را از شاخ عمر شان برچیند و در محل عدم فرستد حاصل آنست کہ ہر کہ درین دار فنا و منزل بے بقا فرود آمد و لباس حیات در بر کرد عاقبت شربت كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ مر او را مے باید چشید ؎ درین باغ رنگین درختے نرست ٭ کہ ماند ز قفاے تبرزن درست ٭ پس واے بر آنان کہ عمر خود را ببطالت و ضلالت بگذرانند و بلہو و لعب بسر برند چون غمے قوی تر و المے شدید تر مر سالک را از فوت عمر ببطالت نیست گوید قولہ

افسوس کین حیات جہان رایگان گذشت	افسوس دیگر آن کہ شود تن ز جان جدا

معنے آنست کہ افسوس کہ این زندگی رایگان گذشت از وفور غفلت ہمچو خر در گل دنیا افتادہ ایم و ہیچ بہ آخرت نپرداختم و افسوس دیگر آنست کہ مرگ در پیش است چون بمیرم و آنوقت ہم مخمور غفلت مانیم و ہیچکس بسبب غفلت یاد ما نکند چرا کہ قولہ

بسیار خفتہ اند درین خاک سیمتن	شاہان نو عروس بسے از جہان جدا

معنے آنست کہ درینجا کہ بسے سیمتنان کہ گوی خوبی از خورشید ربودہ بودند و بسے شاہان کہ بغرور ملک و مال گردنکشی می نمودند و بسیارے از نو عروسان کہ بصفت هُنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ موصوف بودند خفتہ اند و با خاک یکسان گردیدہ اند و ہیچکس باحوال ایشان نمی پردازد و یاد ایشان نمیکند چون باید کہ قدم از روے عبرت درینجہان فانی نہد کہ ؎ ہر ورقے چہرۂ آزادہ ایست ٭ ہر قدمے فرق ملکزادہ ایست ٭ گوید قولہ

ہشدار و پاے بر سر آزادگان منہ	تنہا بہ لحد خفتہ ازین خاکدان جدا

معنے آنست کہ اے سالک دمے بخود آئی و بہوش باش و پاے بر سر کسانے کہ از قید جسم و جان و زن و فرزند و خویش و اقارب و ملک و مال آزاد گردیدہ تنہا بلحد خفتہ اند منہ اے ایشانرا فراموش مکن و بدعاے خیر و فاتحہ یاد نما و باحوال ایشان عبرت نما کہ ؎ لب از خفتہ چند خامش مکن ٭ فرو خفتگانرا فرامش مکن ٭ و تا کہ ترک حرص و ہوا ننماید بوصل دوست رسیدن محال بنابران گوید قولہ

ترک ہوا و حرص بکن حافظا کنون	بہر وصال دوست شو از خانمان جدا

معنے آنست کہ اے حافظ چون در راہ طلب دوست ہوا آرزوے نفس و نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ در آمدہ باید کہ تارک حرص و ہوا باشی کہ حرص ہوی سدیست بزرگ و حجابیست سترگ بلکہ در طلب وصل محبوب از خانمان کہ جسم و جانست آزاد باید گردید و بکلی فنا باید شد و تا کہ فانی نشود بدوست نہ پیوندد ؎ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ٭ واللہ اعلم

ردیف الباء غزل

آفتاب از روے او شد در حجاب	سایہ را باشد حجاب از آفتاب

آفتاب کنایہ از محبوب مجاز باعتبار ظاہر و صورت و چون فی الحقیقت شخصے است موہوم لاجرم در مصرع ثانی بسایہ نسبت داد و چون محبوب حقیقی تمام مخلوقات را از شعاع نور خویش روشن ساختہ و فیض رسانده لاجرم در مصرع ثانی بآفتاب نسبت داد کہ اظہر من الشمس ہست باعتبار ظہور و ضمیر او بمحبوب حقیقی حجاب اخفا و عدم سایہ مراد محبوب مجاز آفتاب محبوب حقیقی معنی آنست کہ مجاز از ظہور حقیقت در حجاب آمد و آفتاب در زیر سحاب آمد و اظہر ست کہ سایہ را حجاب از آفتاب میشود ہمچنان مجاز را از حقیقت و بایدو انست کہ معشوقان مجاز را در نظر سالک تا آنزمان است کہ ظہور جمال محبوب حقیقی نشدہ و چون محبوب حقیقی جلوہ گری کرد ہمگی از نظر او محو شوند ؎ چو سلطان عزت علم در کشد ٭ جہان سر بجیب عدم در کشد ٭ چون در پیش ظہور ذات کائنات را تاب نیست گوید قولہ

دست ماہ و مہر بر بندد رخش	ماہ بمہرم چو بکشاید نقاب

ماہ و مہر محبوبان مجاز و سر تجلیات اسمای و صفاتی ضمیر شین رخش بر مہر و ماہ ماہ بمہر محبوب حقیقی و تجلی ذاتی باعتبار استغنا و خونریزی معنے آنست کہ وقتے کہ سالک را مشاہدہ محبوب حقیقی رو نماید محبوبان مجاز را پیش او قدر و قیمتے نماند یا آنکہ وقتے کہ تجلی ذاتی بر دل

سمعہ ۶۲۶ ۶۳

سالک جلوہ کند تجلیات اسمائی و صفاتی را پیش او وجود نماند ہمہ محو و منطمس شوند و چون تجلی ذاتی موجب فناء سالک است بنا بران گوید قوله

از خیالم باز نشناسد کسے	گر در آغوشش بہ بینم شب بخواب

خیال صورت موہومہ کہ در دل گذرد آغوش کنار معنے آنست کہ اگر آن محبوب حقیقی شبے از شبہا تجلی ذاتی خود از روے فضل و کرم عطا نماید از ظہور آنچنان شوم یعنی در روشنی و ظہور آن چنان فانی شوم کہ کسے از صورت موہومہ مرا باز نشناسد یعنی بجز صور خیالیہ نہ پندارد باید دانست کہ عاشق را می باید کہ جز بعاشقان صحبت ندارد چون عاشقان درین زمانہ کمتر اند گوید قوله

شاہدان مستور و مستان بے شکیب	خانقہ معمور و درویشان خراب

شاہدان کنایہ از عارفان کامل مستان کنایہ از طالبان شکیب صبر و آرام خانقہ جاے عبادت معمور آبادان خراب سرگشتہ و ویران و پریشان معنے آنست کہ درین زمانہ عجب حالے روے دادہ کہ عارفان کامل رو در نقاب آوردہ و مقلدان مسند نشین گشتہ اند و طالبان در طلب ایشان سر بہ بیابان نہادہ اند و خانقہ از مردمانِ مُرائی پُر و درویشان کہ کنایہ از خانقہ نشینان است خراب کہ ہیچ سوز و درد الٰہی ندارند در ہمہ تحصیل دنیوی بگمارند و تحتمل کہ درویشان مراد طالبان و خراب از ینجہت کہ ہیچکس نہ کہ ایشانرا بمراد رساند چون حصول عاشق در عشق غیر از گریہ و زاری نیست بنا بران گوید قوله

خون دل در جام دیدم از سرشک	آبرو بر باد دادم از شراب

معنے آنست کہ در عشق آن معشوق چندان گریستم کہ دلم خون گشتہ بجاے سرشک بیرون آمد و راز عشق کہ نہان بود ظاہر شد و بسبب آن رسواے عالم شدم چرا کہ بعاشقی مشہور شدم و ہیچ بکام دل نرسیدم و چون سوز و درد عاشق کس نتواند دریافت گوید قوله

سوز مستان گر بداند محتسب	در دم از مستان زند آتش بر آب

مستان عاشقان کنایہ از خود و در مصرع ثانی کنایہ از چشمان محتسب کنایہ از منکر کہ مانع عشق است معنے آنست کہ اگر منکر سوز عاشقانرا دریابد و احوال مایان معلوم نماید فی الحال از دو دیدہ خود آبے بر آتش ایشان زند یعنے برین سوزندگی ایشان رحم آرد و در بعضے نسخہ

در مصرع ثانی بجاے مستان میشان دیدہ شدہ یعنی اگر محتسب سوز مارا دریابد فی الحال برین سوزندگی ما بجاے آب مے زند علاج این سوزندگی ما غیر از مے نماید و از انکار باز آید و چون گریہ موجب حصول مراد است کہ اَلبُکَاءُ تَحْصِیْلُ الْمُرَادِ بنا بران گوید قوله

ہر کرا از دیدہ شد باران اشک	زیر دامن باز دارد چون سحاب

باران اشک اضافتہ بیانیہ معنے آنست کہ ہر کہ در عشق معشوق رنج و جفا میکشد و مدام بگریہ و زاری میگزراند گو غم مخور کہ این غم را عیش در پے است بموجب اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا چنانچہ سحاب باد کہ دافع سحاب است از پس دارد و چون عشق دولتے است عظیم کہ طلب آن بہمہ کس لازم بنا بران گوید قوله

از براے بادہ مے باید زدن	محتسب را حد بیحد و حساب

بادہ عشق معنے آنست کہ مے عشق مے است کہ از براے آن منکران را حد بیحد و بیشمار باید زدن کہ چرا نہ نوشیدند کہ حصول انسانیۃ موقوف بمی نوشی است چرا کہ ناظم خود جاے دیگر فرمودہ ع حیوان آنکہ ننوشد مے و انسان نشود ؂ و چون از عاشقان ترک معشوقان بہیچ وجہ صورت نہ بندد بنا بران گوید قوله

حافظا وعظ و نصیحت گو مکن	ترک ترکان خطا بود صواب

لفظ گو خطابست و مخاطب محذوف و آن منکرست معنے آنست یعنے اے حافظ مر منکر را بگو کہ وعظ و نصیحت پیش میا از انجہت کہ ما عاشقیم و از عاشقان ترک معشوقان صواب نیست بیت نظر کردن بخوبان دین سعدیست ؂ معاذ اللہ کسے از دین بگردد ؂ غزل

تعالے اللہ کہ دولت دارم امشب	کہ آمد ناگہان دلدارم امشب

درین غزل حالت بیان بسط است و بیان دولت کہ در مصرع اول ہست در مصرع ثانی است قوله

چو دیدم روے خوبش سجدہ کردم	الحمد للہ نکو کردارم امشب

بفضل

سجدہ کردن کنایت از فانی شدن است فرد در سجدہ کہ مے نشود سر ز تن جدا ؂ در ملت وفا گنہش نام کردہ اند ؂ نکو کرداری کنایہ از سجدہ کردن است قوله

نہال عیشم از وصلش بر آورد	ز بخت خویش برخوردارم امشب

نہال عیش اضافۂ بیانیہ برآورد بارور گردید برخوردار فیض یاب قوله

بران عزمم اگر خود میرود سر — که سرپوش از طبق بردارم امشب

عزم قصد معنے آنست که المحال بسبب مشاهدات تجلی ذاتی برآن قصد هستم که سرپوش یعنے پرده از نعمتے که در طبق دلست دور کنم لَا یَسَعُنِی اَرْضِی وَلَا سَمَائِی وَلٰکِنْ یَسَعُنِی قَلْبُ عَبْدِ الْمُؤْمِنِ ودم اناالحق وسبحانی زنم اگرچه در گفتن آن سر برود قوله

کشد نقش اناالحق بر زمین خون — چو منصور ار کُشی بردارم امشب

یعنے در مقام عشق بمنزله رسیده ام اگر بالفرض چون منصور حلاج بر دارم کشند هر قطره که از ما بر زمین چکد منقش به نقش اناالحق گردد قوله

تو صاحب نعمتی من مستحق — زکوة حسن ده خوشدارم امشب

میم ساکن در خوشدارم بمعنے مفعول یعنے خوش دار مرا۔ قوله

همی ترسم که حافظ محو گردد — چه شورست این که در سر دارم امشب

محو گردد فانی گردد یا مست لایعقل گردد شور بمعنے غلبه و مستی غزل

زباغ وصل تو یابد ریاض رضوان آب — زتاب هجر تو دارد شرار دوزخ تاب

معنے آنست که طلب عاشقان مر ریاض رضوان را نه از بهر قصور و حور است بلکه از بهر لقاے تست کما قال الله تعالے اِنَّ لِقَاءَ اللّٰهِ تَعَالٰی فِی الْجَنَّةِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ حَقٌّ ۔ قال علیه السلام سَتَرَوْنَ رَبَّکُمْ کَمَا تَرَوْنَ الْقَمَرَ لَیْلَةَ الْبَدْرِ وچون دوزخ از هجر تو تابیست استعاذه ما از بهر هجران است نه از دوزخ و یا آنکه بهشت با چندین آب و تاب است از جهت آنست که موعود بلقاے تست و دوزخ چندین تاب که دارد از انجهت که موعود بهجر انست و چون مرجع همه موجودات حق است وهمه فیض یاب از وست بنابران گوید قوله

بحسن عارض و قد تو برده اند پناه — بهشت و طوبے و طوبیٰ لهم وحسن مآب

عارض یقین حقیقت محمدی ۲ قد تعین ثانی که صور علمیه بود طوبے دل و بهشت روح و روح چون مرتبه اجمالیست مظهر حقیقت محمدی شده و دل چون مرتبه تفصیل است مظهر تعین ثانی شده معنے آنست که بهشت و طوبے که مراد ازان روح و دل عارف است خوشی باد

مرایشانرا و نیکو جاے بازگشتی به تعین حقیقت محمدی و صور علمیه که بمنزله عارض و قد تواند پناه برده اند اے فیضیاب ازان هاست و یا آنکه از بهشت و طوبے عین بهشت و طوبے معروف باشند زیرا که مرجع همه موجودات حق است چون کار عاشق مدام بگریه و استغراق بخیال معشوق است گوید قوله

دو چشم من همه شب جویبار باغ بهشت — خیال نرگس مست تو بیند اندر خواب

دو چشم مبتداء موصوف جویبار صفت او بتقدیر حرف رابطه مصراع ثانی خبرش معنی آنست که دو چشم من از کثرت دموع که بمنزلهٔ جویبار باغ بهشت است همه شب خیال نرگس مست در خواب مے بیند گویا که اطرافش نرگس گشته و این رمزیست که نرگس بر لب جوے می کارند تا عکس گلها رونموده شود و موجب وقت شود و خیال درین مقام بفتح خا است که بمعنی صور خوابی و خیالی بشریست نه بکسر خا که بمعنے قوتی از قواے بشریست پس سوال کسے که گوید که جویبار خواب ندارد جاے نیافت برین تقدیر و نیز انکه چشم من یعنے ذات من باعتبار مراد در خیال نرگس مست او که از روے تمثیل همان ذات محبوبست همیشه میباشد جویبار بهشت همین حال دارند یعنے همه مستان ذات عالی الدرجات اند و نیز ذکر خواب بطریق تزئین است چون نمود بهار محض جمال اوست گوید قوله

بهار شرح رخت داده است در هر فصل — بهشت ذکر جمیل تو کرد در هر باب

معنے آنست که در هر فصلے از فصلهاے که بهار روے مینماید و گلهاے زنگار رنگ که بظهور مے آید بیان رخ تست یعنے نمونه از جمال تست و در هر باب که نیکوی و خوبی بهشت ذکر کنند بیان ذکر جمیل تست باید دانست که عاشق را مدام از معشوق غم و اندوه مے رسد و آن موجب شکایت باشد چون شکایت از عاشق نازیباست بنابران شکایت را بصورت شکر گوید قوله

لب و دهان ترا اے صبا حقوق نمک — که هست بر جگر ریش و سینه های کباب

لب و دهان مراد مظاهر خطاب بمعشوق حقیقی که ظاهر هست در مظاهر زیرا که صوفی صاحب شهود در هر چه نظر کند خدا را بیند و نمک انداختن بر جگر کنایه از آزردن و بد گفتن میگوید که لب و دهان تراحقے که قابل نمکریز اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا گشتند حق نمک ایشان بر جگر ریش عاشقان اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ پیدا آمد صاحب نزهته گوید این ظلوم و جهول را بار امانت بر سر

با اینهمه طعنه ۲ اَتَجْعَلُ فِیْهَا خوشتر ومیتواند بود که لب اشاره باسم متکلم ودهن عبارت از وجه الله است اے ذات الله پس نمک برین تقدیر اِنَّہٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا وچون مقام عشق را نهایت نیست ووصل معشوق بس دشوار بنابران گوید قوله

بسوخت این دل خام وبکام دل نرسید	بکام دل برسیدی نریختے خوناب

خوناب اشک خون آلود معنے آنست که این دل بے استعداد ما در آتش هجر بسوخت وبکام دل که شهادتست نرسید یعنی کتم عشق ازمن نشد که بآن امید شهادت میداشتم که مَنْ عَشِقَ وَعَفَّ وَکَتَمَ فَقَدْ مَاتَ شَهِیْدًا آرے بکام دل میرسید اگر اشک خون آلود که موجب اظهار عشق است نریختی اے نگریستی وصبر کردی وآن ازما بظهور نه پیوست وچون بنظر حقیقت بنگری همه موجودات عاشق او هستند بنوعے ووجهے بنابران گوید قوله

گمان مبر که بدور تو عاشقان مستند	خبر نداری از احوال زاهدان خراب

معنی بیت ظاهرست چون بے مدد معشوق کار عاشق پیش نمیرود گوید قوله

هر ابدور لبت شد یقین که جوهر لعل	پدید می شود از آفتاب عالمتاب

لب مراد لطف ۵ لب که شیرین جوے شد لطف خداست * باغ جان از آب او نشوونماست * واز لطف عشق که بنده را هیچ لطف به ازان نیست که الله تعالے بعشق خود آشنا گرداند معنے آنست که مرا در دور لب تو یعنی در عشق تو که آفتاب وار بر دلم تافته ودل ما که سنگ خارا بود گداخته مانند جوهر لعل گردانید پس بر ما یقین شد که از تابش آفتاب لعل میگردد ونیز آنست که مرا تا نظر بر لبهاے تو که از شعاع آفتاب روے تو مانند جوهر لعل سرخ ودرخشان بنید برین گشت که از تابش آفتاب لعل پدید مے شود چون سالک را باید که عمر به بطالت نگذراند وبعشق که موجب حصول معرفت است ساعی باشد میگوید قوله

مهل که عمر به بیهوده نگذرد حافظ	بکوش وحاصل عمر عزیز را دریاب

معنے آنست که اے حافظ خود را ضائع وبیکار مدار تا عمر ببطالت نگذرد بلکه سعی نما وبحصول حاصل عمر عزیز که معرفت حق است وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے لِیَعْرِفُوْنِ جهدے کن *

غزل

صبح دولت میدمد کو جام همچون آفتاب	فرصتے زین به کجا باشد بده جام شراب

دولت کنایه از وصل جام دل سالک یا مرشد جام شراب کنایت از حقائق ومعارف معنے آنست که آنوقت وصال که اقتضاے مشاهدات تجلیات کند صبح وار میدمد دل که قابل این دولت بود کجا یا مرشد که بطفیل او میسر آید کو پس گویا آن دل یا آن مرشد را حاضر وقت یافته بعرض حال خود شتافت وگفته وقتے به ازان کجا خواهی یافت که بسوے او خواهی شتافت فیوضات سبحانی که در تو ودیعت نهاده اند ظاهر گردان واتباع خود را فیض رسان وبیان حقائق ومعارف فرما تا خوش گشته طے آن منزل نمایم چون عاشق را بموجب اَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّکَ فَحَدِّثْ بیان شکر آن کردن وبه ابناے جنس ترغیب کردن لازم است بنابران گوید قوله

خانه بی تشویش وساقی یار ومطرب بذله گو	موسم عیش ست ودور ساغر وعهد شباب

خانه بے تشویش بے تعلقی وجود بکار وبار دنیا ساقی ومطرب مراد مرشد باعتبار اختلاف مقامات باعتبار بیان اسرار ساقی وباعتبار دلداری بشارتها مطرب پس میگوید وترغیب طالبان مینماید که مارا بے تعلقی دست داده وسر رشته مراد بدست افتاده که مرشد بیان معارف وحقائق میکند واین وقت موسم عیش است ودور ساغر عهد شباب وهمچنین در ابیات آینده قوله

شاهد وساقی بدست افشان ومطرب پای کوب	غمزهٔ ساقی زچشم مے پرستان برده خواب

شاهد نور تجلی ساقی معشوق ومرشد دست افشان رقص کنان مطرب ترغیب دهندگان وآگاهنده در طریق غمزه کنایه از ظهور وخفا وعدم التفات ومردمی ودلنوازی مے پرستان برده خواب مضطرب ومتفکر ساخته قوله

جای امن ویار ساقی وحریفان بیصحبت	کرده چشم مست ساقی مے پرستان را خراب

حریفان یاران وحواس چشم مست ساقی کنایه از تجلی ذاتی محبوب قوله

مجلس خاص ست وجای امن ونزهتگاه انس	اینکه می بینم به بیداریست یارب یا بخواب

مجلس خاص بے مزاحمت رقیب جاے امن معمورة الامن از حوادثات معنی این چهار بیت آنست که شاهد تجلی جلوه کنان وساقی معنوی مے نوشان چنانچه در گلشن راز ست که اکابر گاهے می بینند حق تعالے ساقی گشته شراب میدهد والیشان چون آن شراب می نوشند بخود فانی مے گردند سَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا

واین در تجلیات افعالی میباشد و مطرب که مرشد است پاے کوب اے بخوشی تمام اسرار و معارف بیان کنان وظهور وخفاے محبوب خواب غفلت وپندار از عاشقان بربوده وہمه را مشتاقان لقاے خویش کرده و خلوتے بیمزاحمت اغیار و یار ساقی و حواس مطیع و ہمدم وظهور ذات محبوب عاشقان را خراب ساخته اے در معرض فنا و بیخودی آورده چون عاشق بچنین نعم سرفراز گردید و خود را شایان آن نمی بیند گوید مجلس خاص است الخ معنے این بیت واضح است چون راحت عاشق بدون عشق نمی شود گوید قوله

از پے تفریح طبع و زیور حسن و طرب	خوش بود ترکیب زرین جام با لعل مذاب

تفریح کشادگی و فرحت زیور آراستگی زرین جام دل مصفا لعل مذاب لعل گداخته شراب سرخ مراد محبت حقیقی معنے آنست که از بهر فرحت طبع و دفع اندوه و پیرایه حسن و طرب خوش بود دل مصفا با محبت خالص اے شادی بدین چیزها مے افزاید و حسن خوبتر مے نماید هر چند عشق غالب تر جمال خوبتر مے نماید چون بے کشش معشوق بجاے نمیرسد گوید قوله

از خیال لطف مے مشاطهٔ چالاک طبع	در ضمیر برگ گل خوش میکند پنهان گلاب

مشاطه چالاک طبع اضافت بیانیه ضمیر برگ گل رخسارهٔ محبوب یعنی از نزاکت و خیالات لطافت مے است که مشاطه چالاک طبع که طبع انسانیست و آرایش دهنده وے است در ضمیر برگ گل که کنایه از رخساره محبوب مے سزد گلاب را خوش پنهان میکند یعنی بعد از خوردن مے که بر رخساره محبوبان بظهور مے آید چنانچه خود فرموده مے نماید عکس مے بر رنگ روے مهوشت وازینجا بحقیقه شتافتن استبعاد ندارد چه در نهاد هر که محبت حقیقی جلوه گر شود محبوب حقیقی اش رو نماید مَن کَثُرَ صَلٰوتُهُ بِاللَّیلِ حَسُنَ وَجهُهُ بِالنَّهَارِ و نیز مشاطهٔ چالاک طبع مرشد کامل ضمیر برگ گل وجود مرشد گلاب مشاهدات تجلیات معنے آنست که از جهة صفا و لطافت عشق مرشد کامل را مے سزد تا مشاهدات تجلیات را در وجود مسترشدان خود راه دهد یعنی چون سالک در راه عشق در آمد و مرشد کامل ابواب مشاهداتش میکشاید تا بذوق آن مشاهدات از حرارت و مرارت آن مطلع میگردد و شادان قدم در راه می نهد این بیت را وجوه بسیار است اما مختصر کرده شده آورده اند که خواجه بسبب غبار خاطر از اهل شیراز وقتے

میل بشهر دیگر فرموده بکوچه عبور نمود که فاضلے از فضلا در اداے معنے این بیت مشغول بود و چند وجه گفت و آن در شرح میر ختمی مسطور ست خواجه شنید گفت که مخدوما وجهے که فرموده اند همه موجه و خوشنما بود اما انچه اراده شاعر بود ازو مے درگذشت مخدوم وجهے دیگر گفت از راه تعمیه گفت مخدوم بارک الله هنوز اراده شاعر درست مخدوم گفت که خود عنایت فرمائید تا مستفید شویم خواجه فرمود که اراده شاعر در هنگام این شعر آن بود که چون چند بیت بالا در طلب وصال و حصول آمال فرموده و اظهار جمعیت اسباب نمود ملهم غیبی بر سرش این ندا داد و از زبان محبوب این صدا بر کشاد تا که مطلوب طالب را بخود نخواند طالب بمطلوب رسیدن نتواند

تا که از جانب معشوق نباشد کششے ؛ کوشش عاشق بیچاره بجاے نرسد ؛ لفظ خیال از روے تسامح بمعنے قصد و اراده و مے که بمعنے عشق است کنایه از ذات الله و مشاطهٔ چالاک طبع کنایت از استعداد سالک و گل کنایه از دل سالک و برگ گل کنایه از مقامے از مقامات آن بود از گلاب تمناے سالک مراد باشد که بخاطر خویش مے تراشد و باید دانست که دل سالک غنچه وار ورقها تو برتو دارد و استعدادش هنگام شگفتگی بهر ورقے جلوه دارد بیت

دل عاشق چو گل ورق ورق است ؛ خاطرش را بهر ورق سبق است ؛ معنے بیت آنست که اراده لطف است که استعداد سالک میجنباند تا آن استعداد معنی در درونش مضمر میگرداند و ینبوع وارش میجوشاند تا سالک از کمال ذوق سفینه شکسته خویش را در دریاء احدیت میراند یعنے خواهش و اراده ما ترا باین راه آورده و کشش ما ترا شایسته این گردانیده و الا هیهات ما للتراب و رب الارباب ؛ و تا که سخن عاشق مقبول محبوب نشود مقبول عالم نشود بنابران گوید قوله

تا شد آن مه مشتری درهاے حافظ را کنون	میرسد هر دم بگوش زهره گلبانگ رباب

معنے آنست که از آن روزے که کلمات دردانگیز و سخنان عشق آمیز حافظ را آن مه خریداری نموده و مقبول خاطر او گردیده و از بسکه مردمان بایکدیگر لب از رباب میگویند کنون بجدے اشتهار یافته که آواز گلبانگ او بآسمان رسیده غزل

گفتم ای سلطان خوبان رحم کن برین غریب	گفت در دنبال دل ره گم کند مسکین غریب

سلطان خوبان محبوب حقیقی معنے آنست که روزے بجناب محبوب حقیقی از راه عجز و زاری

التماس نمودم که اے سرور محبوبان رحمے نما برین غریب واز دریاے ہجر بساحل وصل رسان وگرفتار شدائد وبلیات فراق مدار محبوب از راہ بے نیازی وکم توجہی که شیوۂ محبوبان است گفت که مساکین وغریبان در پے تمناے دل کم میروند تو چرا بگفته دل خود بر ماندر کردی وبدام عشق گرفتار گشتی وہر که چنین کند سزایش اینست تقصیر ما نیست حاصل آنست که چون ایجاب عشق نمودی بارگران شدائد وبلیات نیز مے باید کشید وتن برضا باید داد چون احتیاج وسوال که لازمه عشق است گوید قوله

گفتمش بگذر زمانی گفت معذورم بدار	خانه پروردی چه تاب آرد غم چندین غریب

خانه پرورد معنے ظاہری ظاہر است ومعنے حقیقی آنکه گفتم مر آن محبوب حقیقی را که زمانے بر ما گذر کن وبسوے ما توجہے فرما گفت که ازین تکلفات مارا معذور دار که من بحسب ذات خود بے نیازم لاجرم توجه بکسے نمے آرم که ناز پروردم وناز پرورد غم غریبان ندارد که با اینہا احتیاجش نیست لاجرم توجه بکسے نمے آرد چنانچه قوله

خفته بر سنجاب شاہی نازنینے را چه غم	گر ز خار وخاره سازد بستر وبالین غریب

سنجاب قسمے از جامه خاره سنگ سخت معنے آنست که نازنینے که بر بستر شاہی خفته باشد اورا چه غم از غریبی که از خار بستر سازد واز خارا بالین نماید ودانست که حق جل وعلا من حیث الصفات بمظاہر احتیاج دارد چنانچه خالقیت بے مخلوق ورازقیت بے مرزوق وعلے ہذا القیاس صورت نه بندد وَهُوَ غَنِيٌّ بحسب ذَاتِهٖ كقوله وَاللّٰهُ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِيْنَ وشیخ محی الدین در مصنفات ہمین ساخته وصوفیه اجمعهم بر ہمین مذہب مقراند وخواجه نیز با ایشان است بنا بران باقتضای بشریت ذات وصفات را متحد دانسته کما قال بعضهم صِفَاتُ اللّٰهِ عَيْنُ ذَاتِهٖ از ذات صفات خواسته این معنی نموده جواب آن من حضرتِ الذات شنیده تا تنبیه باین معنی باشد که حضرت حق من حیث الصفات بمخلوقات احتیاج دارد ومن حیث ذاته بے نیاز است وبہیچکس احتیاج نیست چنانچه موسے عم گفت رَبِّ اَرِنِیْ اَنْظُرْ اِلَیْكَ جواب لَنْ تَرَانِیْ شنید چون ابلیس حاجب در سراے وحدت است واگرچه آن مانع است مر عاشقانرا اما چون بودن او آنجا عین حکمت است گوید قوله

ایکه در زنجیر زلفت جان چندین آشناست	خوش فتاد آن خال مشکین بر رخ رنگین غریب

زلف جذبه — زلف نام جذبۂ ذات حق است ٭ دل که قیدش گشت جان مطلق ست ٭ خوش فتاد که اینچنین ذات را اینچنین مظہری می بایست آنخال مشکین تعین انسانی وجود بشری که مانند خال بران ذات واقع شده رخ رنگین ذات وجه الله مراد ازین عشق ونیز خال مشکین عبارت از مظہر اسم المضل چون ابلیس که حاجب در خلوتسراے وحدت است ہر بوالہوسے را راه نمیدہد رخ وجه الله که ذات است ومراد از ان وحدتست معنی آنست که اے محبوب من که جان ہزاران ہزار بسته زنجیر عشق تست آنخال مشکین که نور شیطانی است خال وار بر رخساره وحدت تو نشسته چه خوش و بسیار موزون افتاده که اینچنین جناب عالی را این چنین حاجبے غیور می باید وچون استغنا وبے نیازی شیوه محبوبانست گوید قوله

مے نماید عکس مے بر رنگ روی مہوشت	ہمچو برگ ارغوان بر صفحۂ نسترن غریب

مراد از مے مستی از ذکر موصوف واراده صفت ومراد از ان استغنا معنے آنست از بس که صفت تکبر وبے نیازی در ذات تست علامات آن بر چہره مہوش تو ظاہر وباہر ست وآن بتو بس زیبا ست آنچنان که برگ ارغوان بر صفحه نسترن موزون مینماید وگاه گاه چون مشاہده محبوب موجب قتل عاشق است بنا بران گوید قوله

باز گفتم شاه من رو عارض گلگون بپوش	ورنه خواہی کرد مارا خسته وغمگین غریب

عارض گلگون تجلی جلالی قہاری معنے آنست که اے محبوب من اگر رحمے بر ینحال والیش داری پس عارض گلگون خود بپوش اے بتجلی قہاری پیش میا وگرنه مارا خسته وغمگین وغریب خواہی ساخت بسبب عدم حصول مراد که وصل ست چون نقاب مر محبوب را موجب ازدیاد حسن است گوید قوله

بس غریب افتاده است ان مو رخط گرد رخت	گرچه نبود در نگارستان خطِ مشکین غریب

خط عالم اسما وصفات ونیز عالم کثرت وذات حق در پرده اسما وصفات نہان گشته معنے آنست که این خط که مراد از ان پرده اسما وصفات است بر رخ ذات تو که برآمده وپرده شده اگرچه مانع وحدتست اما بس غریب وموزون افتاده که اینہم موجب ازدیاد حسن است اگرچه خط سیاه در نگارستان چندان خوش وزیبا نمی نماید چون مدام عاشق را قلقے واضطرابے در پیش است گوید قوله

گفتم اے شام غریبان طره شب رنگ تو	در سحرگاہان حذر کن چون بنالد این غریب

طرهٔ شبرنگ زلفِ سیاه مراد ازان حجاب ونقاب سحرگاهان انتهاء جذبهٔ عشق که صحو ایشان را
روے دہد واویلا بنیاد نہند معنے آنست که اے کسے که زلف شبرنگ تو ظلم عاشقان است
ہرگاه زلف فرو میگذاری وعالم کثرت را بجلوه مے آری برچشم عاشقان روز روشن تاریک میسازی
بسبب اخفاے نور تجلی پس حذر کن از ناله وزاری شان که در وقتِ سحر از ایشان سر میزند وچون کار
معشوق مدام استغنا است بنابران جواب داد قوله

گفت حافظ آشنایان در مقامِ حیرت اند	دور نبود گر نشیند خسته و غمگین غریب

معنے آنست که اے حافظ آشنایان که در قرب جوارِ ما جا دارند در مقامِ حیرت اند بسبب استغناء ما
پس اگر غریبے خسته مے نشیند و غمگین خاطر گردد عجب نیست غزل

میدمد صبح کله بسته سحاب	الصبوح الصبوح یا اصحاب

دمیدن برآمدن وطلوع نمودن صبح سپیدی که پیش از طلوع آفتاب بر افق ظاهر شود واینجا
کنایه از حالے است که پیش از طلوع آفتاب حقیقت بر دل سالک ظهور کند و باطن او را از
ظلام بشری روشن سازد کله بکسر والتشدید خیمه خورد که از جامه تنگ کنند وسحاب بمعنی ابر اینجا
کنایه از مشاهدات تجلیات وسحاب وار متراکم گردد ومانع دخول غیر شود صبوح بفتح صاد چاشت
واینجا باعتبار ذکر محل واراده حال مراد نوشیدن شراب که معاشران در آنوقت مینوشند الصبوح
آوازیست که برائے نوشیدن شراب در وقت صبوح بیاران کنند معنے آنست که صبح حال
و بامداد اقبال در دمید ومشاهدات تجلیات رو نمود اے یاران بجام صبوحے که عاشقان مے نوشند
ومواهب فتوح که طالبان را رو میدهد مشغول شوید ومشاهدات تجلیات را تماشا نمائید چون آخر کار
همگی کائنات وتمامی مخلوقات بر فنا است وبهتر از حصول عشق کارے نیست بنابران گوید قوله

مے چکد ژاله بر رخ لاله	المدام المدام یا احباب

ژاله معروف وچون افتادن ژاله موجب فنائے ریاحین ربیعی است لاله گل سرخ معروف مراد
اہل دنیا که داغ سیاه حب دنیا بر جگر دارند المدام آوازے که بشرب شراب بوقت شبانگاه
کنند مدام شراب معنے آنست که ژاله بر رخ لاله میچکد وابناے زمان را موت طبیعی بفنا میکشد
اے دوستان تا بفنائے طبیعی نرسیده آید بعشق پردازید تا ببقائے ابدی باقی مانید قال الله

وَلَا تَقُولُوا لِمَن يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ عِندَ رَبِّهِمْ وچون عاشق را
باید که جوانی را غنیمت داند وکار امروز بفردا نه افگند بنابران گوید قوله

مے وزد از چمن نسیم بهشت	پس بنوشید دائماً مے ناب

معنے آنست که تا وقتے که باد انفاس که مراد از نسیم بهشت است در چمن انفاس وجود تو
وزان است وباد خزانِ پیری ومرگ در وزان نیافته پس هشیار باشید اے عاشقان ومدام در
نوشیدن مے که عبارت از عشق الٰهی است مستغرق باشید چون مدام کار عاشق مے خوار است خصوصاً
در اوان بهار بنابران گوید قوله

تخت زرین زده است گل بچمن	راح چون لعل آتشین دریاب

گل جوانی ومشاهدات تجلیات راح شراب مراد محبت حق معنے آنست که اے سالک عاشق
گل جوانی در چمن وجود تو تخت زرین زده اے رونق بخش وتازگی ده وجود تو شده است یا آنکه
مشاهدات تجلیات بر دل ورود نموده وآن موجب رونق قلب باشد پس درین چنین اوانے
شرابے که چون لعل سرخ باشد که کنایت از محبت الٰهی است دریاب اے بنوش وچون محبت الٰهی
بے دستگیری مرشد صورت نه بندد وبجائے نرسد گوید قوله

بر رخ ساقیِ پری پیکر	همچو عاشق بنوش باده ناب

معنے آنست که اے سالک عاشق اگر خواهی که شراب محبت الٰهی بنوشی پس بر رخ ساقی
پری پیکر یعنے در مصاحبت مرشد کامل مانند عاشقان باده بنوش که عاشقان بے مصاحبت
محبوب شراب نمے نوشند قوله

گر نشان ز آب زندگی جوئی	مے نوشین بخور ببانگ رباب

معنے آنست که اگر جویان آب حیات هستی پس بنوش مے شیرین را بگفته مرشد کامل تا بقیامت
نام تو از صفحه روزگار محو نه شود وچون روز بروز در عالم کمی ونقصانے رو میدهد بنابران گوید قوله

در چنین موسمے عجب نبود	به که بندند میکده بشتاب

معنے آنست یعنے اے برادر ایدون هرچه توانی کردن بکن که عجب هنگامے رو دے داده
که درین هنگام اگر در میکده را بشتابی بندند وقیامت قائم شود عجب نباشد وچون احوال

عاشق یکسان نیست گاه قبض گاه بسط گاه وصال گاه ہجران بنابران بیان احوال قبض وہجران میکند وگوید قوله

درِ مے خانہ بستہ اند دگر	اِفتَتِح یَا مُفَتِّحَ الاَبوَاب

میخانہ عالم غیب کہ پر از بادۂ تجلیاتست وبستگی عبارت از قبض واردات معنی آنست کہ در واردات برمن بستہ شد بکشا اے کشایندۂ درہا ویا آنکہ ولولہ عشق از ستماوفرو شد باز آن ولولہ رابما ارزانی دار اے کشایندۂ درہا چون درکار عاشق ریا را دخلے نیست بنابران گوید قوله

حافظا مے بنوش رندانہ	فَاتَّقُوا اللہَ یَا اُولِی الاَلبَاب

معنے آنست کہ اے حافظ مے محبت ومعرفت بطریق رندان بنوش اے بے آمیزش ریا وتقوی ورزید برائے خدا یعنے از غیر خدا پرہیز نمائید اے صاحب عقل منور ودر بعضے نسخہ این بیت چنین دیدہ شدہ ۔ حافظا غم مخور کہ شاہد بخت ۞ عاقبت برکشد زچہرہ نقاب ۞ ردیف التاء ۔ غزل

آن پیک نامہ بر کہ رسید از دیار دوست	آورد حرز جان زخط مشکبار دوست
خوش میدہد نشان زجمال وجلال یار	خوش میکند حکایت عزووقار دوست

پیک نامہ بر کنایہ از جبرئیل عم دوست کنایہ از حق تعالے حرز پناہ خط مشکبار دوست کنایہ از قرآن مجید جمال صفات رحیمیہ چون اِنَّ اللہَ غَفُورٌ رَّحِیمٌ و اِنَّ اللہَ لَذُو فَضلٍ عَلَی النَّاسِ جلال صفات قہریہ چون اِنَّ اللہَ شَدِیدُ العِقَابِ دیگر یَومَ یُؤخَذُ بِالنَّوَاصِی وَالاَقدَامِ عزووقار اشارت بصفات عزوشان چون اِنَّ اللہَ لَقَوِیٌّ عَزِیزٌ لَا اِلٰہَ اِلَّا اَنَا وَلَہُ الکِبرِیَاءُ فِی السَّمٰوَاتِ وَالاَرضِ معنے آنست کہ جبرئیل از درگاہِ صمدیت نزول کردہ وحرز جان وتعویذ امان از مکر وشیطان کہ قرآن ہست آوردہ وآن قرآن از جمال وجلال حضرت ملک منان ذوالجلال نشان خوش میدہد وحکایت عزووقار بوجہ دلکش میکند چون جانفشانی عاشق ازبسکہ جناب محبوب بلند است قدرے ندارد گوید قوله

دلدادمش بمژدہ وخجلت ہمی برم	زین نقد قلب خویش کہ کردم نثار دوست

معنے آنست کہ عوض این نامہ فرستادن جان ودل خود را فدائے آن نامہ دوست کردہ ام وباوجود این خجلت ہمی برم ازین نقد ناسرۂ خویش کہ نثار دوست کردم چراکہ چندان قدرے

قیمتے ندارد کہ نثار آنجناب کردہ شود باید دانست کہ عاشق بردو نوع است ناقص وکامل ناقص آنست کہ بسبب عوارضات وحوادثات از دوست معرض گردد وکامل آنست کہ بہیچ وجہ از وجوہ از دوست برنگردد اگرچہ ہم سر دران بود قوله

گر باد فتنہ ہر دو جہان را بہم زند	ما وچراغ چشم رہ انتظار دوست

معنے آنست کہ اگر حادثات وآفات بمنزلہ نزول نمایند کہ کونین را بہم زنند باوجود آن ما وچراغ چشم در راہ انتظار دوست یعنی ما از عشق دوست اعراض کنندہ نیم ۞ بہیچ نوع خلل در عشق ما راہ نخواہد یافت و بہیچ وجہ در محبت ما نقصے نخواہد شد باید دانست کہ اکثر زبان طاعنان درحق عاشقان درازے شود چون انجام کار ہر یکے مبہم است کہ انجام کار بعلة نیست کہ قَبِلَ مَن قَبِلَہُ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَن رَدَّہُ لَا لِزَلَّةٍ بنابران گوید قوله

مائیم وآستانۂ عشق و سر نیاز	تا خوابِ خوش کرا بود اندر کنارِ دوست

درین بیت خبر محذوف است وآن اینست کہ (باید دید) معنے آنست کہ اے زاہدان شما بزہد خود مغرور وما بعشق خود مسرور ودرین میان باید دید کہ لطف دوست کرا دریابد وکرا خواب خوش درکنار دوست بود اے بوصل او رسد وچون راہ دوست سراپا رنج ومحنت است ودرد وغم واین نیک وبد وآفات وحوادثات اگرچہ باعتبار ظواہر از گردش افلاکست وتاثیر کواکب اما فی الحقیقة نہ باستقلالست بلکہ بامر حاکم جبارست و فاعل مختار وعارف کسے است کہ در صور اسباب مسبب را بیند چنانچہ در شرح گلشن راز میگوید ۔ ولے چون بنگری در اصل این کار ۞ فلک را بینی اندر حکم جبار ۞ اگرچہ از افلاک وانجم اثرہا باین عالم سفلی میرسد واین معنی شہود خاص وعوام ست ولے چون در اصل ایجاد این کار بنگرند فلک را نیز ہمچو باقی مخلوقات محکوم حکم ملک جبار مے یابند وافلاک وانجم درین حرکات وآثار واحکامے کہ از اوضاع ایشان بعالم سفلی میرسد نہ باختیار خود اند بلکہ ہمہ مجبور حکم الہی اند وچون ہر نیکی وبدی از وزیر ورعایا وزیردستان عائد میگردد فاما چون نیک نگاہ کنی ہمہ از بادشاہ است وبامر وحکم اوست دیگر واسطہ پیش بیند چون جماعتے از منجم کہ تصدیق بوحدانیت حق است نے نصیب است وبجہة عدم استعداد قابلیت رہ بمیدان بردہ اند افلاک وانجم را در تاثیر مستقل داشتہ اند وصدور کائنات مستند باوضاع ایشان

نموده وقائل بران شده که هراثر که بعالم کون وفساد میرسد هم ازین شکل غریب افلاک وانجم است که میرسد وغیر ایشان فاعلے دیگر نمیداند بدین جهة مردود شرع نبی شده که مَنْ اٰمَنَ بِالنُّجُوْمِ فَقَدْ کَفَرَ وچون فی الحقیقت این چرخ مدور وانجم جمله مسخر امر الهی اند وهرچه حق میفرماید بدان میکنند مجبور حکم کردگار است واختیار از خود ندارد وازین جهة که لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَاِنَّ الدَّهْرَ اَنَا بنابران بر سبیل تنبیه گوید قوله

سیر سپهر ودور قمر را چه اعتبار | در گردش اند بر حسب اختیار دوست

معنے آنست که اے سالک کامل برین رنج وبلا که از گردش افلاک رو نماید مغموم نباید شد وفلک را بد نباید گفت چرا که سیر سپهر ودور قمر را چه اعتبار که اختیار خود بدست ندارند بلکه گردش ایشان همگی بخواست وباختیار دوست است وایشان همه محکوم ومجبور دوست اند کقوله وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُوْمُ مُسَخَّرَاتٌ بِاَمْرِهٖ وبحکم لَا مُؤَثِّرَ فِی الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰهُ افلاک وانجم مظاهر امر الهی اند وتاثیر ایشان تاثیر حق است وغیر حق را نه ذاتست ونه صفات ونه افعال بلکه محکوم ومجبور حکم الهی اند ودر جمله اشیا فاعل حق است وافلاک وانجم آله ووسیله ظهور احکام وآثار وافعال الهی اند نه که ایشان را اختیارے است چنانچه خرچ فخار یعنے چرخے که ظرف سفالین سازند بدان مثل کوزه وکاسه یعنے چنانچه چرخ آله ووسیله ساختن ظروف ست ودرین امر اختیار ندارد همچنین بوسیله افلاک هر لحظه وهر ساعت دانائے داور که حق است بحکم کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِیْ شَاْنٍ از آب وگل یعنے اربع عناصر یک ظرف دیگر میسازد مراد از ظرف تعینات افراد اشخاص موالید ثلثه است چه جاے یک ظرف که صد هزار ظرف وافلاک وعناصر محکوم ومجبور حکم اویند واصلا اختیار ندارند وبهر طورے که میگرداند میگردند چون فاعل حقیقی غیر از حق نیست ونه موثر نسبت تاثیر غیر حق مجاز است چرا که اگر کار شان بخواست شان باشد ومجبور حکم دیگرے نیستند چرا ایشان هر لحظه در نقص ووبال اند واگر کواکب مختار اند ومستقل اند چرا گاہے در حضیض وگاہے در اوج اند وگاہے تنها فتاده وگاه زوج چند پس بیقین باید دانست که تمامی موجودات از افلاک وکواکب وعناصر وموالید مِنَ الْاَسْفَلِ اِلَی الْاَعْلٰی همه از امر وحکم وداد وعطاے که فراخور قابلیت هر یک ست حضرت داور که حق است به ایشان ارزانی فرموده هر یک مناسب استعداد خود در متابعت حکم وامر او بجان ایستاده یعنے مطیع ومنقاد اند ومسخر امر وحکم آنحضرت اند وبنده فرمان که اِنْ کُلُّ مَنْ فِی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ اِلَّا اٰتِی الرَّحْمٰنِ عَبْدًا بدان که گاه کار وبار

معشوق موافق آرزوے عاشق می شود بنابران بشکر اوے پردازد قوله

شکر خدا که از مدد بخت کارساز | بر حسب آرزوست همه کار وبار دوست

معنے آنست که الحمد لله والمنة که از مددگاری بخت کارساز خود همگی کار وبار دوست را بموجب آرزوے خود می یابم وچون عاشق مهجور مدام در اضطراب می باشد بنابران از غایت شوق گوید قوله

کحل الجواهرے بمن آر اے نسیم صبح | زان خاک نیکبخت که شد رهگذار دوست

کحل الجواهر توتیاے که بجواهر ترکیب سازند مراد از ان سخنان حقائق الٰهی والطاف نامتناهی نسیم صبح پیر ومرشد خاک نیکبخت اشارت بعاشق نیکبخت معنے آنست که اے نسیم صبح تا ما دام که بدوست خود ملاقی شوم بارے گردے از ان خاک نیکبخت که دوست ما بر وگزر کرده باشد بما آر تا آنرا بجاے کحل الجواهر در چشم کشم یعنے اے مرشد غمگسار من سخنان الطاف معشوق که بر آن عاشق نیکبخت نموده شد بما بگو تا دل خوش شده بعشق او گرایم که ما هم بعشق او ئیم وچون رقیب مدام در پے آزار عاشق است وعاشقے را که شرمنده معشوق نباشد از ان غمے نه بنابران گوید قوله

دشمن بقصد حافظ اگر دم زند چه باک | منت خدا را که نیم شرمسار دوست

حافظ خطاب بخود است معنے آنست که دشمن که عبارت از شیطان ویا ملائکه که گفته بودند اَتَجْعَلُ فِیْهَا مَنْ یُّفْسِدُ فِیْهَا وبد گفتن وایذا رسانیدن ما سخن گویند چه باک است که شیوه مدعی همین است اما شکر مر خداے را که بهیچ نوع شرمندهٔ دوست نیم غزل

اگرچه عرض هنر پیش یار بے ادبیست | زبان خموش ولیکن دهن پر از عربیست

حضرت خواجه درین بیت تعقید معنی را بکار برده پس تحلیل بیت چنین بود که اگرچه دهان پر از عربیست لیکن زبان خموش که عرض هنر پیش یار بے ادبی است عربی سخنان فصیح که فصاحت لازمهٔ عربیست که مراد از ان اسرار عشق ومحبت است یعنے اگرچه دهان پر از سخنان فصیح که اسرار عشق ومحبت است با این همه زبان خموش می باید بود وهیچ باظهار آن نباید پرداخت زیرا چه اظهار عشق وکمالات خود نمودن پیش یار محض بے ادبیست سوال تعقید معنوی مانع فصاحت است جواب این وقتیست که کلام مختصر بود ویا در کلام طویل بتکرار واقع شود لیکن اگر بطریق سند وفرادید در کلام فصیح وارد شود این کلام ممد فصاحت شود چون خال بر رخسارهٔ محبوب اگرچه بذاته سیاه است اما چون اندک است

موجب زیبائیست ونیز معنے آن باشد اگرچہ اظہار فضائل وکمالات پیش یار نے ادبیست وازعین علۃ زبان خموش است لیکن دہان پراز عربیست یعنی سخنان فصیح وبلیغ دردہان میگروندواز نے ادبی برزبان آوردہ نمی شود چون سروری ورہنمائی بجہال افتادہ وکاملان ازعالم نہان گشتہ گوید **قولہ**

پری نہفتہ رخ و دیو درکرشمہ وناز — بسوخت دیدہ زحیرت کہ این چہ بوالعجبیست

کرشمہ ظہور پری کنایۃ ازخداپرستی وعارفان کامل دیو ہوا ونفس وشیطان ودرویشان مقلد- معنے آنست کہ عجب حالے روئیدادہ کہ دیدۂ اہل عالم ازغفلت کورگشتہ وحق پرستی رادرنوشتہ ونفس را آلہ خودساختہ اَفَرَاَیْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰھَہٗ ھَوٰاہُ ازمعاینۂ اینمقالہ برعکس ازغایت حیرت دیدہا بسوخت معنی دوم آنست کہ عجب حالے رویدادہ کہ عارفان کامل مکمل کہ جامع علوم شریعۃ وطریقۃ وکاشف اسرارحقیقت ومعرفت اندازعالم نہفتہ اند ومشائخ رسمیہ کہ ازعلوم شریعت وطریقت عاری پیشواے خلق گردیدہ اند وچون ظہور مشائخ رسمیہ یکے ازعلامات قیامت است کما قال عم لَا تَقُوْمُ السَّاعَۃُ حَتّٰی یُبْعَثَ دَجَّالُوْنَ کَذَّابُوْنَ دیگرجاء اَعْرَابِیٌّ عِنْدَ رَسُوْلِ اللہِ صلعم قَالَ مَتَی السَّاعَۃُ قَالَ اِذَا ضُیِّعَتِ الْاَمَانَۃُ فَانْتَظِرُوا السَّاعَۃَ قَالَ کَیْفَ اِضَاعَتُھَا قَالَ اِذَا وُسِّدَ الْاَمْرُ اِلٰی غَیْرِ اَھْلِہٖ فَانْتَظِرُوا السَّاعَۃَ بنابران فرمودہ ازغایت حیرت دیدہ بسوخت کہ اینچہ بوالعجبی روے دادکہ ورود قیامت نزدیک رسید چون مشائخ رسمیہ بواسطۂ اغراض دنیوی خودرا پیشواے عوام گردانیدہ وفلک روزے چند موافقت ایشان نمودہ وایشان را برمسند مشیخت وارشادنشاندہ حال آنکہ ہیچ ازمعرفت حصولے ندارد چون کارفلک مدام دون نوازیست وسفلہ پروری بنابران گوید **قولہ**

سبب مپرس کہ چرخ ازچہ سفلہ پرورشد — کہ کام بخشئ اورابہانہ بےسببی است

معنے آنست کہ سبب این مپرس کہ این فلک بیمہر ازچہ سبب این درویشان مقلد واین مشائخان رسمیہ کہ ضال ومُضِل واقع شدہ اندمی پرورد وبمراد ایشان میرساند زیراکہ بمرادرسانیدن مراورابہانہ نے سببی است اے کمینہ پرورست وچون بے عسر بیسر رسیدن محال بنابران گوید **قولہ**

درین چمن گل بیخار کس نچید آرے — چراغ مصطفوی باشرار بولہبی ست

چمن دنیا گل محبوب بیخار نے رنج ومحنت **معنے** آنست کہ اے سالک درین داردنیا کہ جاے تعب است کسے وصال معشوق نے احتمال شدائدوبلیات کہ عبارت ازریاضت شاقہ است حصول نہ نمودہ چراکہ ہر گنجے رارنجے درپیش است مگرنمے بینی کہ ذات آنحضرت راہم دشمنے درپے است وچون فرح دل عاشقان

وروشنی چشم مشتاقان بمشاہدۂ جمال محبوب است گوید **قولہ**

جمال دختررز نورِ چشم ماست مگر — کہ درنقاب زجاجی وپردۂ عنبی است

دختررز مے انگوری مراد عشق ونیز عشق ذات مراد است چنانچہ شراب مست سازندہ نوشندگان شراب است آن ذات نیزمستی بخش خواہندگان اسرارمعنوی است باید دانست کہ چشم آلہ بصروبینائی است مرکب ازسہ رطوبت وہفت طبقہ ورطوبات سہ گانہ اند اول جلدیہ- دوم زجاجیہ- سوم بیضیہ وطبقہ ہفتگانہ چشم اول صلبی- دوم مشیمی سوم شبکی چہارم عنبی- پنجم عینی- ششم قرنی ہفتم ملتحمی- وپنجا مرادازنقاب زجاجی وپردہ عنبی حجب آن ذات اندکہ سَبْعِیْنَ اَلْفَ حِجَابًا مِّنَ الظُّلْمَۃِ وَسَبْعِیْنَ اَلْفَ حِجَابًا مِّنَ النُّوْرِ بَیْنَ الْعَبْدِ وَالْمَوْلٰی مگرتحقیق معنی آنست کہ جمال آن محبوب حقیقی کہ درہزاران ہزار پردۂ ظلمانی ونورانی محتجب است تحقیق روشنی بخش دیدگان ماست اے روشنی دیدگان مابدوست وتحمل عشقے کہ درہزاران ہزار پردہ است وسراسر روشنی دیدگان مابدوست وفرح وسرور ما ازوست چون نزدیک عاشق خانقاہ ورباط کہ ازمستلزمات زہد وپارسائی است قدرے ندارد بنابران گوید **قولہ**

بہ نیم جو نخرم طاقِ خانقاہ ورباط — مراکہ مصطبہ ایوان وپای خم طنبی است

رباط لنگرخانہ مضطبہ بضاد جاگاہ غریبان وشرابخانہ مرادمقام عشق خم مرادعارف کامل طنب بناے رفیع **معنے** آنست کہ چون آن محبوب بعشق خودمرامعزز ومکرم گردانید طاق خانقاہ ورباط کہ مقام عابدانِ ظاہرپرست است بہ نیم جو نخرم وپے بدان سونبرم کہ مقام عشق مراایوان طربست وزیرپاے مرشد طریقت طنب است اے بناے رفیع وپناہ منیع جان وتن است وچون سختیہاے عشق نے توجہ مرشد کامل وبے دستگیری پیررفع نشود بنابران گوید **قولہ**

دوای دردخود اکنون ازان مفرح جوی — کہ درصراحی چینی وشیشۂ حلبی است

مفرح کنایۃ ازعشق ومحبت صراحی چینی عاشق واصل شیشۂ حلبی عارف کامل معنی آنست کہ اے عاشق سالک چون دردعشق حاصل نمودی بایدکہ دواے خودازان محبت جوی کہ نزدعاشقان کامل وسالکان واصل است نہ ازظاہرپرستان کہ مشائخ رسمیہ اند وچون محبوب درکارعاشق ہردم بہانہ پیش می آرد تاکہ عشق عاشق بکمال رسد بنابران گوید **قولہ**

ہزارعلم وادب داشتم من ای خواجہ — کنون کہ مست وخرابم بہانہ نے ادبیست

معنی آنست که پیش ازین هزار علم وادب داشتم آنوقت هیچ بکارمن نپرداخت وهردم حیله پیش آورد والحال که مست وبیخود شدم ایخواجه مرا آنمحبوب رابهانه بے ادبی در پیش شده وهیچ بکار مانمی پردازد ازبس استغنا که دارد وچون همگی کار معشوق محل تعجب است وجاے دم زدن نیست ازانجهة که کار او بعلت نیست بنابران گوید قوله

حسن ز بصره بلال از حبش صُهیب از روم   ز خاک مکه ابوجهل اینچه بوالعجبی ست

حسن نام عارف کامل وشیخے واصل بلال نام مولاء رسولؐ که موذن بود وصهیب نام صحابی رسولؐ والوجهل نام عم رسولؐ وقیل نام کافرے از قریش وبصره وحبش نام شهرها وهمچنین روم ومکه معنی آنست که هرکرا خواهند ازباده محبت مست سازند درراه جذبه شوق آلهی قرب وبعد مکان را منزلتے نیست گاه باشد قریب را لبعید وبعید را قریب نمایند چه کار او بخلاف قیاسها ست کسے را بر اسرار او راه نیست وچون کار عاشق مدام کوشیدن وبگریه وزاری بسر بردن بنابرآن گوید قوله

بیار مے که چو حافظ مدام استظهار   بگریه سحری ونیاز نیم شبی است

معنے آنست که مے عشق ومحبت بمن عطا بنما که همچو حافظ را مدام پشتی بگریه سحری ونیاز نیم شبی است این بیت بزبانی دلست ومراد از حافظ شخص ظاهر نیست یا بزبانی تن باشد ومراد از حافظ دل باشد غزل

اگرچه باده فرح بخش وباد گل بیز است   ببانگ چنگ مخور مے که محتسب تیز است

باده شراب اینجا کنایه از عشق ومحبت است باد اینجا کنایه از مرشد است که موجب آرایش وصفای غنچه دل سالک است گل حقائق ومعارف بانگ چنگ علانیه وافشاے نمودن مے شراب اینجا کنایه از اسرار عشق ومحبت محتسب معروف اینجا کنایه از شرع محمدیست پس معنی بیت آنست که اگرچه عشق ومحبت ذوق بخش است ومرشد در حقائق ومعارف تیز رخش باوجود آن کاسه عشق را پنهان نوش ودر افشاے راز آن مکوش که شرع محمدی بر همگنان غالب است وچون عاشق کامل آنست که عشق خود را نهان دارد وبظاهر بلباس شرع محمدی کوشد که مصلحت وقت در این است بنابران گوید قوله

در آستین مرقع پیاله پنهان کن   که همچو چشم صراحی زمانه خونریز است

مرقع لباس صوفیان است که او را ژنده گویند اینجا مراد از شرع محمدیست پیاله معروف اینجا کنایه از وجود سالک وعشق است معنے آنست که اگر میخواهی که هیچ نکبتے بتو نرسد پس در لباس شرع محمدی

عشق خود را نهان دار یعنی بباطن ودر اظهار سرے از اسرار خود را مپار یعنی چنان باش که ظاهر تو ملبس بلباس شرع محمدی باشد وباطن تو ذائق عشق سرمدی باشد اے چیزیکه شرع محمدی را نشاید از تو قولاً وفعلاً بوجود نیاید که اهل زمانه همچو چشم صراحی خونریز اند معلنان اسرار در ستیز اند وبطور شان نمیگذارند که اسرار عشق در افشا در آیند وخونریزی را بزمانه نسبت کردن ومراد اهل زمانه داشتن مجاز عقلی است که درین باب از مسائل نقلی است ودر کلام فصحا وبلغا کثیر الوقوع است ودر علم معانی به بیان آن رجوع است وعاشق را باید تا که تواند که بعقل که کنایه از محافظت شرع است کوشد بنابران گوید قوله

صراحیے وحریفے گرت بچنگ افتد   بعقل کوش که ایام فتنه انگیز است

صراحی دل پر عشق حریف معشوق ومرشد فتنه آشوب معنے آنست که اگر شعله از عشق در دل تو سر زند ومرشد کامل که بدست افتد ورزش عشق بدانش وخرد نما ودر استرضاء او راه سلوک بپیما ودر کتمان اسرار کوشش فرما که ایام فتنه انگیز است ودار منصور بآن سر تیز است چون عاشق را باید که اگر افشاے اسرار عشق در حالۀ محو از روے بے اختیاری شده باشد مے باید که در حالۀ صحو بعذر آن کوشد بنابران گوید قوله

ز رنگ باده بشوئیم خرقها از اشک   که موسم ورع وروزگار پرهیز است

رنگ باده اظهار عشق خرقه کنایه از وجود معنے آنست که افشاے اسرار عشق که از بے اختیاری ظاهر شده وخرقه وجود ما بآن مصبغ گردیده بعالم متهم شده می باید که باشک ندامت آن خرقه را بشوئیم واز تهمت رهائی یابم که موسم ورع وروزگار پرهیز کنایه از حالۀ صحو وشرع محمدیست ونیز از باده حظوظ نفسانی یعنے که وجود خود را بحظوظ نفسانی سرخ وسفید ساخته ایم وعمرے بتر بتیش پرداخته ایم الحال میخواهم که باشک ندامت وپشیمانی بشوئیم ومن بعد مخالفت نه جوئیم والله اعلم وچون درین دار دنیا توقع عیش نباید داشت بنابران گوید قوله

مجوی عیش خوش از دور واژگون سپهر   که صاف این سر خم جمله دُرد آمیز است

دور حلقه وگردش صاف راحت خم فلک درد وغم معنے آنست که اے عاشق سالک از گردش این سپهر کجرفتار طالب عیش مباش وامید خوشی مدار که راحت وعیش این سپهر همه سربسر آمیخته درد وغم است چون در زیر این سپهر کسے را ثبات نیست بنابران مے گوید قوله

سپهر بر شده پرویزنیست خون افشان   که ریزه اش سر کسری وتاج پرویز است

بر شده بلند پرویزن غربال ریزه ریخته شده کسرے و پرویز نام بادشاهان عالیشان
معنے آنست هر که در زیر این سپهر بمیدار جلے گرفت عاقبت الامر گذاشتنی است مگر نمے بینی که این
سپهر بلند مثال غربالیست خون افشان باعتبار نزول حوادثات که سر کسرے و پرویز ریخته شده اوست
یعنے اوشان را زنده نگذاشته و بخاک در آورده و چون الطاف معشوق نصیبه عاشقان شب خیز است
بنابران گوید قوله

هر آنچه میرسد از نور فیض سبحانی	نصیبهٔ دل شخصے که شب سحر خیز است

معنے آنست که هر چه از انوار و فیوضات آن معشوق نزول میکند همه نصیبه دل عاشقے است که تمام شب
بگریه و زاری در گذراند و چون عاشق را باید که در راه عشق تکاسل روا ندارد و قدم فراتر نهد بنابران گوید قوله

عراق و پارس گرفتی بشعر خود حافظ	بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز ست

باید دانست که سالکان کعبهٔ مجاز چون براه خشکی میرسند اول بملک فارس پس بعراق پس به تبریز
پس به بغداد همچنان سالکان را نیز چهار درجه است قرب نوافل و قرب فرائض و جمع الجمع والتحقیق
والتمیز بین مراتب الالهیة والحقیقة من الخفیة والجلیة بیشتر وادی است هولناک حیرت انگیز و نیز
شریعت و طریقت و حقیقت و معرفة و بیشتر حق الحقیقة است معنے ظاهری آنست که اے حافظ
بشعر لطیف و موزون عراق و فارس را گرفتی و اهالی آن حوالی مطیع و منقاد گردانیدی بیا که هنگام تسخیر
اهل بغداد و تبریز ست یعنے پیش ازین شعر نہجے گوئی که اهل بغداد و تبریز پسند کنند و معنی حقیقی
آنست که اے حافظ چون در راه عشق رو در آوردی و بعضے منازل و مقامات طے کردی فارغ مباش
که راه بسیار ست بیا که تا منزل دیگر در پیش است طے کنم و به مقصد رسم که عاشق تا بمقصد نرسد
نیارامد ✦

غزل

اے نسیم سحر آرامگه یار کجاست	منزل آن مه عاشق کش عیار کجاست

نسیم سحر کنایه از مرشد یار حق تعالے چون سالک مدتے در ریاضت و مجاهده بسر برد و بمنزل
محبوب نرسید از انجهت که جناب محبوب بس بلند است و یکایک کسے را در آنجا بار نیست یا آنکه
هر کسے باعتبار شهود تجلیات بعض دلائل عقلی و نقلی جاے اثبات میکند و چون کماحقه کسے را
معلوم نیست بنابران گوید اے مرشد من هر کس بدلائل عقلی و نقلی باعتبار شهود تجلیات جاے

ثبوت او می نمایند هیچ میدانی بیقین که آرامگه یار ما که منزه از زمان و مکان است کجا و منزل آن ماه عاشق
کش که مَن اَحَبّه قتله کجاست چون عاشق بسبب هجر گرفتار بلیات است بنابران گوید قوله

شب تار است و رهِ وادیِ ایمن در پیش	آتش طور کجا وعدهٔ دیدار کجاست

تار تاریک وادی ایمن نام وادی که موسے بطلب آتش دران وادی رفته آتش طور آتشے که
موسے علیه السلام بر کوه طور از شجرهٔ زیتون دید معنے آنست که ما در شب تاریک هجران گرفتاریم و راه صحراے
سلوک در پیش داریم آن آتش طور که موسے ع بآن سرفراز شده بود و سالکان را فراخور استعداد خواهند نمود
باختلاف زمان و مکان کجا و محل وعده دیدار کجا و هنگام وعدهٔ آن کجا چون کار همه ممکنات وابسته فناست گوید قوله

هر که آمد بجهان نقش خرابی دارد	در خرابات میرسید که هشیار کجاست

خرابی فنا و لاتعلقی خرابات مقام عشق و دنیا هشیار باقی و باخود معنے آنست که هر که درین جهان
فانی آمد مدار کار او بر فناست که کُلُّ مَن عَلَیهَا فَانٍ میرسید که کیست کسے که باقی و پاینده است کُلُّ نَفسٍ
ذَائِقَةُ المَوتِ و تحمل هر که در جهان عشق در آمد سراسیمه و لایعقل گردید و بمقام فنا رسید در مقام عشق میرسید
که هشیار کیست و چون عاشق را در راه عشق بسا اسرار مشاهده میشود که بجز محرم اسرار نتوان گفت چون
محرم اسرار در عالم کم باشد گوید قوله

آنکس است اهل بشارت که اشارت داند	نکتها هست بسے محرم اسرار کجاست

معنے آنست که نکتهاے عشق بسیار اند اما محرم اسرار کو که با او در میان نهاده آید پس بشارت باد مر کسے را
که اسرار عشق را برمز و ایما دریابد و نکتهاے عشق ابنند چون عاشق از خود فانی شود و بمرتبه بقا رسد او را
اطوار مختلف رو نماید گاه مشاهده گاه معاینه گاه عینیة گاه احاطه گاه اتصاف بعالم شهادت گاه بعالم
مثال گاه بعالم ارواح گاه بمرتبه ربوبیت گاه بالوهیت و اعیان ثابت و حقیقت محمدی و بالاے او
احدیت و لاتعین گاهے انفصال گاهے اتصال گاه باهمه گاه بیهمه همه اشیا را در خود معائنه کند
گاه خود را همه اشیا را قائم بحق داند گاه همه اشیا را قائم بخود داند گاه همه اشیا را بمثل حق داند
گاه بمثل خود و خود در میان نه گاه بتجلی صوری حق را بیند گاه بمعنی گاه نه بصوری و نه بمعنوی
و نه شعور بخود و نه بیخودی خود و نه بخداے تعالے و چون عاشق که بهر سر موے با معشوق کارے
دارد از لوم لائم کجا باز گردد بنابران گوید قوله

ہر سر موے مرا باتو ہزاران کارست
ماکجائیم و ملامت گر بیکار کجاست

معنے آنست کہ درین باب خطاب بمعشوق است یعنے اے دلدار غمگسار مرا ہزاران کارست باہر سر موے تو پس ملامت گر بیکار کہ اورا بتو کارے نیست کجا و چگونہ بگفتہ او از جناب تو اعراض نمائیم۔ چون مرجع و مآب عاشق غیر از جناب معشوق نمے تواند بود و غیر از جذبہ عشق دوائے درد عاشق نتواند شد بنابران گوید قولہ

عقل دیوانہ شد آن سلسلۂ مشکین کو
دل زما گوشہ گرفت ابروی دلدار کجاست

سلسلۂ مشکین زلف و مراد از زلف جذبہ عشق کہ زلف نام جذبۂ ذات حق است و ابرو مراد صفات کہ حاجب ذاتند چون ابرو کہ حاجب چشم است مراد ازان نفس رحمانی کہ افاضہ وجود بر اعیان مینماید و نیز مراد مشاہدات تجلیات معنے آنست کہ عقل از ما بیگانہ شد پس آن سلسلۂ مشکین کہ جذبۂ عشقست کجا تا خود را وابستہ او گردانیم و دل از ما بیدل شد پس ابروے دلدار کہ مشاہدات تجلیات است کجا تا متوجہ او شویم چون عاشقان را انفراح طبیعت و مایہ سرور غیر از لقاء معشوق نیست بنابران گوید قولہ

بادہ و مطرب و گل جملہ مہیاست ولے
عیش بے یار مہیا نشود یار کجاست

بادہ ذکر محبوب کہ موجب بیخودیست مطرب مرشد گل تجلی و نیز بیان اسرار مقامات معنے آنست کہ مشغولی بادوست و ہمنشینی مرشد کامل و بیان اسرار اینجملہ مہیا است ولیکن عیش بے یار مہیا نشود پس یار کجاست و چون از زہد و ورع کارے پیش نمیرود و جز بمدد پیر کامل و محبت خالص دستگیر نمیتواند شد بنابران گوید قولہ

دلم از صومعہ و صحبت شیخست ملول
یار ترسا بچہ کو خانہ خمار کجاست

معنے آنست کہ دل من از خلوت گزینی و صحبت شیخ کہ از آثار زہدست ملول شدیم کہ ہیچ کشادی نشد پس یار ترسا بچہ کہ مرشد کامل باشد و خانہ خمار کہ مقام عشق است کجا تا متوجہ او شویم و حصول مراد خود ازو جوئیم چون دل غمگین عاشق را غیر از خم زلف معشوق جاے نیست و جان حزین مشتاق را غیر از شکن زلف محبوب قرارگاہے نہ بنابران گوید قولہ

باز پرسید ز گیسوی شکن بر شکنش
کین دل غمزدہ اش کشتہ گرفتار کجاست

گیسو۔ زلف۔ مراد ازان جذبہ عشق شکن بر شکن۔ پیچ بر پیچ معنے آنست کہ در عشق آن

معشوق دل من از ما جدے متنفر شد کہ نمیدانم کجا لیکن احوال این دل حزین از جذبہ عشق او کہ سراسر پیچ در پیچ است می رسید کہ این دل غمزدہ حافظ کہ گرفتار شدہ کجا است قولہ

عاشق سوختہ دل در غم عشق تو بسوخت
خود نپرسی تو کہ آن عاشق غمخوار کجاست

معنے آنست کہ اے محبوب من این عاشق دل سوختہ در آتش عشق یا ہجر تو بسوخت و تو گاہے بمداواے او نمے پردازی بلکہ اینقدر ہم نمے پرسی کہ آن عاشق غمخوار من کجاست بآید دانست کہ ہر عسرے را یسرے است در پے چون حافظ چندان اظہار درد و سوز خود کرد معشوق جواب داد کہ قولہ

حافظ از باد خزان در چمن دہر مرنج
فکر معقول بفرما گل بیخار کجاست

باد خزان رنج و آفات و ہجر چمن دہر دنیا معقول نیکو گل عیش وصال خار غم و ہجر معنے آنست کہ اے حافظ از عالم اطلاق کہ بدار دنیا افتادہ و بہ باد صرصر خزان ہجر مبتلا گشتۂ رنجیدہ مباش بلکہ فکرے نیکو کن و بغور بنگر کہ عیش بے محنت و وصل بے ہجر کجا صورت بندد پس باید کہ بغم و ہجر و رسوائی و بالم و فراق پروازی تا روزے بموجب اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا بمراد خود فیروز گردی غزل

آن سیہ چردہ کہ شیرینی عالم با اوست
چشم میگون لب خندان دل خورم با اوست

چردہ بفتح جیم فارسی و آن لفظ بغیر از لفظ سیہ مستعمل نشدہ و سیہ چردہ سبز رنگ را گویند و سبز رنگ ملیح است و ازان ذات حضرت مراد است بموجب ہو اخی جمیع و انا ملیح و این غزل در نعت حضرت است شیرینی خوبی نیکو و خلق جمیلہ چشم میگون مراد صفات قہریہ و لب خندان و دل خورم مراد صفات لطف و رحمت باید دانست کہ ذات آنحضرت مستجمع جمیع الصفات و الذات است بخلاف سائر انبیا چون موسیٰ علیہ السلام مظہر صفات قہریہ بود لہذا شرائع او از شرائع دیگران سخت تر بود و عیسیٰ علیہ السلام مظہر صفات لطفیہ بود لہذا شرائع او از شرائع دیگران آسان بود و محمد صلی اللہ علیہ وسلم مستجمع الصفات و الذات بود لہذا شریعت او مشتمل بر سختی و آسانی و لطف و قہر ہست معنے آنست کہ آن سیہ چردہ کہ خوبی و زیبائی عالم با او محبوبیست کہ از سر تا پا بصفات حمیدہ آراستہ و پیراستہ و ہمگی صفات از لطف و قہر و رحمت و غضب در ذات فرخندہ مضمر است و چون ذات آنحضرت ختم النبیین و سرور عالم است بنابران گوید قولہ

گرچہ شیرین دہنان بادشہانند ولے
او سلیمان زمانست کہ خاتم با اوست

شیرین دہنان انبیا و رسل خاتم بفتح تا انگشتری و بکسر تا ختم کنندہ معنے آنست کہ اگرچہ انبیا

ورسل صفات حمیده وخوبیهاے پسندیده میداشتند وکوس سلطنت میزوند اما ذات حضرت سلیمانیست
که جملهٔ مخلوقات در تحت حکم اوست اما چگونه سلیمانی که خاتم نبوّت باوست وکونین تابع آفرینش
اوست بلکه ظهور خداے بدوست که لَوْلَاکَ لَمَا اَظْهَرْتُ الرُّبُوبِیَّةَ باید دانست که اگرچه انسان مظهر
جامع اسم کلی است وفی الحقیقت از جمیع اسماے وصفات من حیث الجامعیت محظوظ است فاما
انسان کامل که انبیا واولیا اند از باقی افراد انسانی از انجهة بکمال ممتاز گشته که بطریق تصفیه رجوع
بمبدأ حاصل کرده اند ودر پرتو نور تجلی احدیه از هستی موهوم خویش فانی گشته باقی بالله شده وصفات
جزوی ایشان عین صفات کلی حق گشته درین مرتبه لقا بالله تفاوت مراتب کمال بحسب تحقق
واتصاف بصفات الٰهی بسیارست بعضے متحقق باکثر صفات الٰهی شده اند وبعضے باقل وباز درین
اقل واکثر تفاوت بسیارست بعضی متحقق باکثر صفات الٰهی شده اند وآن فرد کامل که مستعد آن باشد
که بحسب حقیقة ومعنی مظهر ذات ومجموع اسما وصفات الله باشد وخواص واحکام کلی الله بجزویات و
کلیات در وظاهر شود او متحقق بهمه صفات الٰهی گردد وحضرت ختم محمدیست صلعم وباقی انبیا وتمامه اولیا
اگرچه مظهر این اسم کلی الله اند فاما هر یک مظهر اسم کلی الله ببعضی صفات ومظهر الله من حیث جمیع الصفات
حضرت محمد است پس نشاء ختم محمدی من حیث الحقیقة واز این معنی سابق بر انبیا باشد که کُنْتُ نَبِیًّا
وَاٰدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ چه هر نبی از زمان تا زمان خاتم مظهریست از مظاهر نبوت روح اعظم که عقل اول است
پس نبوت عقل کلی دایمی ونبوة مظاهر ذابل عرضی وحقیقت محمدی عقل اول است که روح اعظم است
که اول ماخلق الله العقل واول ماخلق الله نوری واول ماخلق روحی وصورت محمد صلعم که روح اعظم بتمامی
اسما وصفات چنانچه گذشت در وظاهر شد همچنان که نبوت ذاتی که اخبار از ذات وصفات حضرت
الٰهی است اولا وبالذات روح اعظم است که حقیقة آنحضرت در آخر نیز ختم نبوت عرضی رصورة پس
معنے آنحضرت گشته پس اول بحقیقة وآخر بصورت درین کار نبوت آنحضرت وباقی انبیا هر یک مظهر
بعضے از کمالات حقیقت آنحضرت شدند چون مظهر ذات خداے مع جمیع الصفات جز ذات حضرت
نیست وموجب شیفتگی عالم باٰنذات همین است گوید قوله

خال مشکین که بران عارض گندمگون است	سر آن دانه که شد رهزن آدم باوست

خال مشکین عبارت از نقطهٔ ذات معنے آنست که ظهور ذات الٰهی مع جمیع صفات الٰهی که بر چهره

گلرنگ آنحضرت ظاهر وباهر ست سر آن دانه که رهزن آدم گردید وآن معصوم را از دائرهٔ عصمت
بیرون آورد باوست یعنے از ینجهت مرجع دل عالمیان شده ودل کائنات را بسوے خود منجذب
گردانیده که همگی انبیا زبان برکشادند که الٰهی ما را از امت محمد گردان وچون مهجوری از آنجناب موجب
قتل عاشقان است گوید قوله

باکه این نکته توان گفت که آن سنگین دل	کشت ما را ودم عیسی مریم باوست

سنگین دل ذات حضرت باعتبار استغنا که صفت معشوق است معنے آنست که آن معشوق
سنگین دل ما را بمعرض هلاکت رسانیده به تیغ عشق خود یا بهجر خود یا بعتاب وحال آنکه دم عیسی دارد
یعنے میتواند که بمرهم دل خستهٔ ما پردازد ویا بوصل خود رساند ویا بخطاب بمعزز سازد پس این قصه
غریب وواقعه عجیب باکه توان گفت وکیست که باور کند وچون هرچه در معرض ظهور آمده همه طالب
آن ذات اند گوید قوله

روے خوبست وکمال هنر ودامن پاک	لاجرم همت پاکان دو عالم باوست

روے خوب اشارة بانا من نور الله هنر کنایه از محجوبے دامن پاک اشارت بما زاغ البصر
وما طغی معنے آنست که کمال محبوبی همین دو چیز است یکے روے خوب دوم دامن پاک واین
هر دو در ذات آنحضرت موجود بودند لاجرم ذات متوجه الیه عالمیان شده ودل کل کائنات باو
بسته باید دانست که اگرچه روے خوب ودامن پاک همه انبیا را بود لیکن بموجب انا من نور الله
والخلق کلهم من نوری خوبی روے بآنحضرت می سزد ودامن پاک بحکم التفات ننمودن بغیر
کقوله ما زاغ البصر وما طغی بحضرت بس زیبا ست چون آن جدائی معشوق اشد البلاء است بنابران
استمداد مے نماید قوله

دلبرم عزم سفر کرد خدارا یاران	چکنم با دل مجروح که مرهم باوست

معنے آنست که دلبر من که ذات آنحضرت است ازین جهان فانی متوجه بسراے باقی شده من
از وے دور ومهجور ماندم ودل من در اشتیاق آن روز وشب طپان است اے یاران من از
خدا بفرمائید که با این دل مجروح چکنم وبمداواے آن چگونه پردازم که مرهم این دلخسته اوست
وگویند که حافظ بظاهر دست بیعت بکسے نداده چنانچه در نفحاتست بدان سبب مطعون خلق شده بود

بنا بران گوید قوله

حافظ از معتقدانست گرامی دارش
زانکه بخشایش ارواح مکرم با اوست

معنی آنست که حافظ از معتقدانِ آنحضرت است پس گرامی دار مر او را و نظر باین مکن که دست بیعت بکسے نداده زیرا که بخشایش ارواح مکرم که کنایه از فیض ارواح مقدسه است با اوست چنانچه در حبیب السیر آورده که بزرگی فرموده که مدام در انکار حافظ بودم تا این بیت حافظ شنیدم دانستم که حافظ بیشک ولی بوده **غزل**

آن ترک پریچهره که دوش از بر ما رفت
آیا چه خطا دید که از راه خطا رفت

این غزل در هنگام فیض است ترک قومیست معروف بخوبروئی و بظلم و ستم انجام اد محبوب بسبب دل بردن و غارت کردن و مراد از محبوب مرشد یا تجلی. پریچهره چون پری خطا بکسر گناه و بفتح تقصیر که بسبب فراموشی باشد راه سبب معنی آنست که آن مرشد غمگسار من یا آن مشاهدات تجلیات که دوش از نزدیک ما رفت و روے در نقاب کشید آیا از ما چه تقصیر دید که بسبب آن تقصیر از ما متنفر شد چون هجران معشوق موجب پریشانی و اندوه عاشقان است بنا بران گوید قوله

تا رفت مرا از نظر آن نور جهان بین
کس واقف ما نیست که از دیده چها رفت

نور جهان بین نور چشم که بیننده جهانست مراد ازان محبوب که روشنی چشم عاشق با اوست واقف آگاه و خبردار معنی آنست که ازان روزے که آن معشوق من از پیش نظر رفته و رو در نقاب گردید کسے واقف ما نیست که در هجران یار از دیدهاء ما چها رفت چه قدر گریه و زاری نمودم یا آنکه روشنی چشم از ما رفته چون کار عاشق مدام سوز و گداز ست گوید قوله

بر شمع نرفت از گذرِ آتش جان سوز
آن دود که از سوز جگر بر سر ما رفت

گذر رفتن و راه و سبب آتش جانسوز عشق که سوزنده جانهاے عاشقانست معنی آنست که بسبب آتش عشق دودے که از سوز جگر بر سر ما رفت بر شمع هم نرفته یعنی آنقدر سوزش دارم که شمع هم ندارد چون در حالت هجر کار عاشق بجز گریه و زاری نیست بنا بران گوید قوله

دور از رخ تو دمبدم از چشمهٔ چشمم
سیلاب سرشک آمد و طوفان بلا رفت

معنی آنست که بسبب دوری از رخ تو که داریم دمبدم از چشمهٔ دیدگان ما سیلاب سرشک روے نمود

و طوفان درد و بلا روے داد چون هجران معشوق رنج و بلا است گوید قوله

از پاے فتادیم چو آمد غمِ هجران
در درد بماندیم چو از دست دوا رفت

از پاے افتادن گرفتار شدائد غموم و هموم و مبتلاے رنج و بلیات شدن درد غم و الم فراق دوا مشاهده محبوب که درد عاشق را غیر ازین دواے نیست معنی آنست که ازان روز یکه غم هجران بما روے آورده از پاے در افتادیم و مبتلاے درد و اندوه مانده ایم چون از دست دوا رفت اے آن محبوب اعراض نمود چون جناب محبوب ازان عالی تر است که کسے بعجز و زاری دران تواند رسید الا بفضل و فضل او موقوف بعلة نیست بنا بران گوید قوله

دل گفت وصالش بدعا باز توان یافت
عمریست که عمرم همه در کار دعا رفت

وصال ملاقات محبوب عمریست مدتیست کار دعا دعا خوانی معنی آنست که روزے دل بما گفت که بعجز و زاری باید کوشید شاید که بوصل او رسیده شود پس ازان روز عمریست که همگی عمر صرف عجز و زاری کردم و از انجهة که جناب او مستغنی است هیچ موثر نشد قوله

احرام چه بندیم چو آن قبله نه اینجاست
در سعی چه کوشیم چو از مروه صفا رفت

احرام بستن نیت کردن متوجه شدن قبله ذات محبوب حقیقی یا مرشد سعی کوشش نمودن و دویدن مروه و صفا نام دو کوه در مکه و فی السلوك الصفا هی الروح والمروة هی القلب و قیل الصفا الروح بصفائها عن درن المخالفات والمروة النفس لاستعمالها و قیل المروة فی القیام بخدمة سیدها و نیز از مروه تجلی و صفا ظهور چون درد عشق دوا پذیر نیست گویند که العشق داءٌ لا دواء له (از تفسیر عرائس ۱۲) قوله

می گفت طبیب از سر حیرت چو مرا دید
هیهات که رنج تو ز قانونِ شفا رفت

هیهات افسوس قانون قاعده و نیز قانون شفا نام کتابیست در علم طبابت و حکمت از بو علی سینا معنی آنست که دیروز نزد طبیب که مرشد طریقه است رفتم و احوال دردِ نهانی خود عرضه کردم و او چون احوال مرا دید از روے حسرة گفت افسوس که رنج تو از قاعدهٔ شفا رفت اے صحت پذیر نیست چون پرسش معشوق آرزوے عاشق است گوید قوله

اے دوست بپرسیدنِ حافظ قدمی نه
زان پیش که گویند که از دار فنا رفت

معنے آنست کہ اے دوست بپرسیدنِ حافظ قدمے رنجہ فرما ازان پیش کہ گویند کہ حافظ ازینجہانِ فانی رحلت نمود کہ باز نفعے ندارد ۔

غزل

آنشب قدری کہ گویند اہلِ خلوت امشب است ‖ یارب این تاثیر دولت از کدامین کوکب است

شب قدر شب وصل محبوب این غزل درہنگام بسط است معنے آنست کہ شبے کہ آنرا سالکان واصل وعارفان کامل بشب قدر مسمی نمودہ اند وبآن موعود می سازند امشب است وچون خود اشایان آن نعمت عظمی نمی بینند بنا بر استغناء محبوب میگوید کہ اے پروردگار من این کدامی اختر طلوع نمودہ کہ از تاثیر آن این دولة رو نمودہ چون کار عاشق مدام بیاد معشوق بودنست گوید قولہ

تا بگیسوئے تو دستِ ناسزایان کم رسد ‖ ہر دلے در حلقۂ ذکر تو یارب یارب است

گیسو مراد موانع مشاہدات ناسزایان نفس وشیطان وہوا مصرع اول علت مصرع ثانی است وجہت ضرورت تقدیم علت بر معلول ثانی است معنے آنست کہ دل ہر سالکے در ذکر یارب یارب تست ازانجہت تا موانع کمالات او شیطان ونفس را دسترس نباشد کہ تا سد باب گردد کہ سالک را از نا امیدی درج سلوک در نوردد گاہ گاہ معشوق بہرِ امتحان لطف قہر آمیز عاشق مینماید وعاشق فریفتہ او شدہ از رفتن باز میماند وآن موجب قتل عاشق میشود بنابران گوید قولہ

کشتۂ چاہِ زنخدانِ توام کز ہر طرف ‖ صد ہزارش گردنِ جان زیر طوق غبغب است

درین بیت خطاب بمحبوب است چاہ زنخدان اشارة بلطف قہر آمیز محبوب معنی آنست کہ اے محبوب من کشتۂ لطف قہر آمیز توام کہ فریفتہ او گردیدہ از راہ باز داشتی وسدِ راہ من کردی وآن لطف قہر آمیز تو چاہیست کہ جان ہزاران ہزار گرفتار ومتقید آنست وگاہ اشارة چاہ زنخدان بر طور تقدیر کہ در غور آن توغل کردن جائز نیست کہ اَلتَّقْدِیْرُ بَحْرٌ عَمِیْقٌ فَمَنْ غَمَسَ فَقَدْ ضَلَّ وبحث کردن دران طور گمراہی آید اِذَا بَلَغَ الْکَلَامُ اِلَی الْقَدَرِ فَاَمْسِکُوْہُ لیکن باعتبار اعتقاد سبب است یعنے ثمرہ از اثمار اسلام ونتیجہ از نتائج معتقدات علم کلام ومومن را بیرون رفتن ازین عقیدہ نیز گمراہی است چنانکہ گفت ؎ اے دل گرازان چاہ زنخدان بدر آئی ٭ ہر جا کہ روی زود پشیمان بدر آئی ٭ ومسئلہ اختیاری صوری درین طور منزویست کہ عقل وفکر بشری آنجا دخل ندارد ؎ ملاحتے کہ ترا درچہ زنخدانست ٭ بغور آن نرسد صد ہزار فکر عمیق ٭ وچون لب را از نوا این مسئلہ اختیار

دشوارش آمد گفت قَتَلَتْنِیْ مَسْئَلَۃُ الْاِخْتِیَارِ وہمین معنی خواجہ گوید کشتۂ چاہ توام وچون عاشق ہیچکس را بجمال افزون تر از معشوق خود نمی بیند گوید قولہ

تاب خوئے عارضش بین کافتابِ گرم رو ‖ در ہوائے آن عرق تا ہست ہر روزش تب است

تاب فروغ باید دانست کہ وقتے کہ عرق بر روئے محبوب می آید حسنش فزون ترے نماید مراد از تاب خوے عارضش جمال باکمال است وخطاب بمنادی محذوف وآن ملامتگر است یعنے اے ملامتگر من جمال باکمال آن معشوق مرا بہ بین کہ آفتاب گرم رو با این جمال در آتش عشق او میسوزد پس مرا از عشق این چنین کس مانع میشوی وچون از عاشق بہیچ نوع ترک معشوق صورت نہ بندد بنابران گوید قولہ

من نخواہم کرد ترکِ لعل یار وجامِ مے ‖ زاہدان معذور داریدم کہ اینم مذہب است

زاہدان جمع زاہد وزاہد شخصے باشد کہ ترک دنیا نماید واختیار عزلت نماید وحظوظِ نفسانی را بکلی گذارد ومدام دریادِ الٰہی باشد واز جمیع معاصی اجتناب نماید قِیْلَ الزُّہْدُ ہُوَ اجْتِنَابُ عَنِ الْمَحَارِمِ صَغِیْرِہَا وَکَبِیْرِہَا وَاَدَاءُ جَمِیْعِ الْفَرَائِضِ یَسِیْرِہَا وَعَسِیْرِہَا وَتَرْکُ الدُّنْیَا عَلٰۤی اَہْلِہَا قَلِیْلِہَا وَکَثِیْرِہَا ۔ لعل لب مراد لطف کہ ؎ لب کہ شیرین جوے شد لطف خدا است ٭ ونیز بوسہ از ذکر سبب واراده مسبب معنے آنست کہ اے زاہدان من ہرگز ترک آرزوے لطف آن محبوب ویا بوسہ او ویا عشق ومحبت او نخواہم کرد چراکہ مذہب ما اینست شما مرا معذور دارید کہ کسے ترک مذہب خود ننمودہ وچون ہر عاشق بمعشوق خود بموجب کُلُّ حِزْبٍۢ بِمَا لَدَیْہِمْ فَرِحُوْنَ فخر کنندہ است گوید قولہ

شہسوارِ من کہ مہ آئینہ دار روی اوست ‖ تاج خورشید بلندش زیرِ نعل مرکب است

معنے آنست کہ دلبر من شہسوارے است کہ ماہ بااینہمہ حسن وجمال مانند مو تراشان آئینہ دار روے اوست وخورشید با این سربلندی خاکِ راہِ اوست وچون جناب معشوق ازان عالی تر است کہ عاشق بدان تواند رسید بنابران گوید قولہ

اندرین موکب کہ بر پشتِ صبا بندند زین ‖ با سلیمان کے برانم من کہ مورم مرکب است

اندرین موکب اشارہ بزمرۂ عاشقان سلیمان کنایہ از محبوب حقیقی مور بودِ ضعیف معنی آنست کہ اگرچہ من در زمرۂ عاشقانے کہ صبا را تابع ومحکوم خود گردانیدہ یعنی مظہر خوارق وکرامات شدہ اند ہستم امابا وجود این بود ست کہ خُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِیْفًا با سلیمان کہ محبوبِ حقیقی است

سے همسری توانم کرد و دم انا الحق توانم زد ؎ چه نسبت خاک را با عالم پاک ؛ و چون سخنان ناظم که سراسر حقائق و معرفت است بنابران گوید قوله

آب حیوانش ز منقار بلاغت میچکد
زاغ کلک من بنام ایزد چه عالی مشربست

درین بیت تقلیب است یعنی سوگند بخدا که زاغ کلک من چه عالی مشرب است که همگی آب حیوان که عبارت از سخنان حقائق و معرفت است از منقار بلاغت او میچکد اے ظهور میشود بدان که معشوق مجمع لطف و قهرست بدانجهة که هم قاتل عاشق است و هم زندگی بخش گوید قوله

آنکه ناوک زیر چشمے بر دل حافظ زند
قوت جان حافظش در خندهٔ زیر لب است

چشم تجلی ذاتی قهاری که موجب فناء عاشقانست و خندهٔ زیر لب تجلی جمالی که حیات بخش عاشقانست معنے آنست که آن کسے که بر دل حافظ ناوک زیر چشم میزند اے کشتهٔ تجلی قهاری میسازد و لے بفنا میرساند قوت جان حافظ نیز مر او را در خندهٔ زیر لب است اے میتواند که بتجلی جمالی سرفراز گردانیده بمرتبه بقا رساند

غزل

المنة لله که در میکده باز است
زانرو که مرا بر در او روے نیاز است

میکده مقام عشق و محبت و لطف معنے آنست که شکر مر خدا را که در میکده باز است یعنے هنوز در عشق او کاهشے و نقصانے راه نیافته و یا آنکه لطف او همگی بما مصروف است و اینهمه از انجهت است که مرا بر در او روے نیاز است اے از بسکه بدرگاه او عجز و زاری مینمایم و چون همگی عشاقان بعشق معشوق خود مستغرق اند و در سوز و غوغا اند گوید قوله

خمها همه در جوش و خروش اند ز مستی
وان می که در انجاست حقیقت نه مجاز است

خم وجود عاشق مے شراب و سخن شطح معنے آنست که همگی عشاقان بسبب عشق او در جوش اند و خروش و از غایت مستی هر یکے فراخور استعداد خود سخنے گوید یکے بانگ انا الحق و دیگرے سبحانی ما اعظم شانی و دیگرے لیس فی جبتی سوی الله و این مے که از نوشیدن آن در جوش و خروش اند می حقیقی است نه مجازی و یا آنکه این شطحیات از ینها سر زده اند از روے حقیقة است نه از روے مجاز و چون کار معشوق مدام استغنا نمودن و کار عاشق بعجز و زاری کوشیدن است بنابران گوید قوله۔

از وے همه مستی و خروش است و تکبر
وز ما همه بیچارگی و عجز و نیاز است

معنے آنست که از وے مدام استغنا و بے باکی و غدر و کم التفاتی سر میزند اے دمبدم در تاراج ولایت دل عاشقانست چست و چالاک و هیچ بمداواے اینها نمے پردازد و نگاهے از کرم بدیشان نمیندازد و از ما دمبدم بیچارگی و عجز و نیاز و زاری چون از عاشق بعید است که شکایت معشوق پیش کسے برد بنابران گوید قوله

رازے که بر خلق نگفتیم نگوئیم
با دوست بگوئیم که او محرم راز است

معنے آنست که شکایت جور و جفاے محبوب یا اسرار عشق آن محبوب که تا حال بخلق نگفته ایم و آینده نیز نگوئیم اگر روزے اتفاق افتد هم با دوست بگوئیم از انجهة که محرم راز است و شکایت از دوست به غیر مذموم است اما شکایت از دوست هم بدوست روا است قال عم اللهم لک الحمد و الیک المشتکی چون شدائد عشق لا یعد و لا ینحصر است گوید قوله

شرح شکن زلف خم اندر خم جانان
کوته نتوان کرد که این قصه دراز است

شرح بیان شکن پیچ و تاب زلف خم اندر خم مراد جذبهٔ عشق که سراسر شدائد و بلیات است معنی آنست که بیان پیچ و تاب و کشاکش حوادثات عشق را بهیچ نوع بیان نتوان کرد از انجهة که بیان آن طولے دارد و مختصر آن نوعے از محالات است چون مرجع و مآب عاشق غیر از جناب معشوق نمے تواند بود گوید قوله

میل دل مجنون و خم طرهٔ لیلےست
رخسارهٔ محمود و کف پاے ایاز است

معنے آنست که میل دل مجنون را بجز خم طره لیلے قرارگاہے نه یعنے همگی خواهش دل عاشق مصروف بخم طرهٔ لیلے که کنایت از شدائد عشق آن معشوق است و کف پاے ایاز را بجز رخسارهٔ محمود مکانے نه یعنے ناز معشوق را هم عاشق تواند کشید و نیز شدائد عشق را بجز دل عاشق نتواند کشید چون در نظر عاشق بغیر از معشوق کسے نمے آید بنابران گوید قوله

بر دوخته ام دیده چو باز از همه عالم
تا دیدهٔ من بر رخ زیباے تو باز است

باز نام جانور و بمعنے کشاده و اینجا در اول اول و در ثانی ثانی معنے آنست که از ان وقتے که چشم من بر رخ عالم آراے تو افتاده چشم خود را مانند باز از همه عالم دوخته ام و بجز تو بکسے نمی بینم۔ چون عاشق را بزهد و ورع کارے نیست مدام بمشاهده محبوب بنابران گوید قوله

در کعبهٔ کوئے تو ہر آنکس کہ در آید — با قبلهٔ ابروے تو در عین نماز است

معنے آنست کہ ہر عاشقے کہ رہ بکعبہ کوے محبت تو برد و ترا ابرو عالم صفات و مشاہدہ تجلیات دریافت او بمشاہدہ ابروے تو کہ مشاہدات تجلیات است در عین نماز است ازینجاست کہ لَا صَلٰوۃَ اِلَّا بِحُضُوْرِ الْقَلْبِ و شیخ جمال الدین ہانسوی فرمودہ اَلصَّلٰوۃُ کَالْجَسَدِ وَالْحُضُوْرُ فِیْھَا کَالرُّوْحِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْھَا الْحُضُوْرُ کَجَسَدٍ لَیْسَ فِیْھَا الرُّوْحُ اَلصَّلٰوۃُ کَالْعَیْنِ وَالْحُضُوْرُ فِیْھَا کَالنُّوْرِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْھَا الْحُضُوْرُ کَعَیْنٍ بِلَا نُوْرٍ اَلصَّلٰوۃُ کَالطَّعَامِ وَالْحُضُوْرُ فِیْھَا کَالْمِلْحِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْھَا الْحُضُوْرُ کَطَعَامٍ بِلَا مِلْحٍ اَلصَّلٰوۃُ کَالْقَمَرِ وَالْحُضُوْرُ فِیْھَا کَالنُّوْرِ فَکُلُّ صَلٰوۃٍ لَیْسَ فِیْھَا الْحُضُوْرُ کَالْقَمَرِ الْمَخْسُوْفِ وَذَھَبَ عَنْہُ النُّوْرُ و حضور قلب بے مشاہدہ نمیشود و مشاہدہ موجب فنا است و نماز نہ اینست کہ در مسجد آیند و قیام و رکوع بجا آرند کہ کافران ہم پیش بتان خود چنین میکنند پس فرق میان این و آن چہ کما قال عمر من صلی صلوۃ طویلۃ فی المسجد و زینت البدن المقامت فی ناظر الخلایق و مکان فی قلبہ منہ تبار و این اے عمر مردمان اولی الاسلام براے نمود اشہرت میان خلق بزینت و لباس و جبہ و دستار در مسجد در آیند و در چشم خلائق نماز طویل گذارند و آخر الحال دائم در عزت الہی باشند و ہیچ بوے معرفت و حق پرستی و رحمانی در دل ندارند و ہمیشہ در اعمال نفسانی و غیرت ہستی گرفتار باشند اے عمر ہر کہ نماز کند و دل او بہر سو متفرق باشد و در خطرات نفسانی افتد ہر چہ نفسانیست شیطانیست و ہر چہ شیطانیست آن کفر و ضلالت و ہر چہ کفر و ضلالت است عین بت پرستی زہے گمراہان کہ برا ینچنین بت پرستی از نافہمیدگی بر ہستی خود مغرور اند و این نماز را نماز میشمرند کذا من رسالہ خواجہ معین الدین و در کتاب گنج بیان آوردہ اگر جاہل و غافل در نماز شود گرد میشوند شیاطین چنانچہ گرد میشوند مگس بعسل و قتیکہ اینچنین مصلی گوید اللہ اکبر خدا تعالے گوید دروغ گفتی اے بندہ نیست حق تعالے چنانکہ گفتی در دل تو پس از دل او دودے برانگیزد و میرسد بآسمان پس میسوزد ملکوت آسمان را پس آنکس کہ دل در حساب و تدبیر دنیاے دنیہ و تن در نماز ازین نماز چہ بہرہ خواہد یافت بس مضمون کریمہ فَوَیْلٌ لِّلْمُصَلِّیْنَ الَّذِیْنَ ھُمْ عَنْ صَلٰوتِھِمْ سَاھُوْنَ ویل نام جاے است کہ گندہ ترین عذابہا انجاست و آن براے مصلیان است آن مصلیانے کہ از نماز خود غافل باشند یعنے دل ایشان در اندیشہاے دنیا و کارہاے بیفائدہ

و تن در نماز نمیدانند کہ چہ میکنند و چہ میخوانند ع تو درون نماز و دل بیرون ٭ کشتہا میکند بمہمانی ٭ اینچنین حالتے پریشان را ٭ حیف باشد نماز میخوانی ٭ باید دانست کہ نماز آنست کہ مصلی در و نباشد و آن فی مشاہدہ نمیشود کما قال غوث الاعظم یَا رَبِّ اَیُّ صَلٰوۃٍ اَقْرَبُ اِلَیْکَ قَالَ یَا غَوْثُ الْاَعْظَمِ اَلصَّلٰوۃُ الَّتِیْ لَیْسَ فِیْھَا سِوَائِیْ وَالْمُصَلِّیْ غَائِبٌ عَنْہُ چون مصلی نماند صلوۃ کجا ماند چراکہ نماز فعل است و فعل تابع ذات چون ذات نماند افعال کجا ماند پس ازینجاست کہ نماز عاشقان ترک وجود است و آن نخواہد شد مگر بمشاہدہ و آن عین نماز است اَلَّذِیْنَ ھُمْ فِیْ صَلٰوتِھِمْ دَائِمُوْنَ در حق ایشانست و چون احوال عاشق بغیر از عاشق کسے در نیابد گوید قولہ

اے مجلسیان سوز دل حافظ مسکین — از شمع بپرسید کہ در سوز و گداز است

معنے آنست کہ اے اہل مجلس شما کہ گرفتار قیل و قال ماندہ اید و در کوے عشق رہ نبردہ اید سوز دل حافظ مسکین چگونہ دریابید سوز دل حافظ را از شمع کہ عاشق دل سوختہ است باید پرسید کہ او بجائے مدام در سوز و گداز است ۔

غزل

اگر بلطف بخوانی مزید الطاف است — وگر بقہر برانی درون ما صاف است

معنے آنست کہ اے محبوب من اگر از روے لطف مرا نزد خود خوانی و از روے عنایت و شفقت التفاتے نمائی محض الطاف تست وگرنہ ما کجا و وصل تو کجا و اگر از روے قہر برانی و بہجر مبتلا سازے و از ما اعراض نمائی درون ما صاف است یعنی ہیچ کینہ نداریم از انکہ ما بندہ عاجزیم و شایان آن نہ ایم چون زبان عاشق از تحریر ثناے معشوق قاصر است گوید قولہ

بناء وصف تو گفتن نہ حد امکان است — چراکہ وصف تو بیرون ز حد اوصاف است

معنے آنست کہ اے محبوب من وصف ترا در حیز بیان آوردن نہ حد بندۂ عاجز و مسکین است و یا آنکہ نہ حد امکانست اے تو انگر و چراکہ وصف تو بیرون از احاطہ تقریر است لَا اُحْصِیْ ثَنَاءً عَلَیْکَ اَنْتَ کَمَا اَثْنَیْتَ عَلٰی نَفْسِکَ چون بے حصول چشمہاے عشق مشاہدہ معشوق با حسن وجہ نتوان کرد بنا بران گوید قولہ

بچشم عشق توان دید روے شاہد را — کہ نور دیدۂ خوبان ز قاف تا قاف است

معنے آنست کہ کسے کہ طالب مشاہدہ معشوق است گو اورا کہ اول خود را از آلایش آب و گل کہ کنایۃ از صفات بشریت پاک سازد و دیدۂ عشق حاصل نماکہ بے پاکی باطن حصول چشم

عشق مشاهده جمال معشوق صورت نه بندد ازانجهة که آن محبوب نور دیده خوبان عالم است و نور دیده را جاجز در چشم پاک نباشد ازینجاست که لیلی را بچشم مجنون باید دید تا جمال لیلی مشاهده شود چون این خاکدان مقام حصول عشق است و معرفة که اَلدُّنْیَا مَزْرَعَةُ الْآخِرَةِ بنابران گوید **قوله**

ز مصحفِ رخ دلدار آیتے بر خوان
نه این مقام مقالات کشف کشاف است

این بیت خطاب بمنکر و زاهد ظاهر پرست است کشف حاشیه کشاف و کشاف تفسیر است **معنے** آنست که اے زاهد خود بین گرفتار قیل وقال چه مانده مشاهده رخ دوست حاصل نما چرا که اینمقام حصول معرفت و محبت است و تراز کتم عدم در معرض ظهور برای همین آورده اند که وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ اے لِيَعْرِفُونِ نه مقام قیل وقال است و چون سخن هیچکس بدلپذیری سخن عاشق نیرسد بنابران گوید **قوله**

عدو که منطق حافظ طمع کند در شعر
همان حدیث همای و طریق خطافست

منطق گویائی خطاف نام مرغیست سیاه رنگ بیقدر و منزلت همائے جانوریست سعید النظر و مبارک المحضر بهر دیارے که نزول کند از قدوم او فرخندگی گوناگون پدید آید و هر که سایه او افتد بادشاه گردد و وقتے خطاف از کمالات همائے دم زدن آغاز کرد چون بدان مرتبه نرسید ظریفان را مثلی گشت **معنے** آنست که زاهد خود بین که خواهد که در شعرائے در بیان حقایق و معارف عشق بگویائی حافظ رسد مانند همای است که خطاف خواست که فر همائے حاصل نماید و آن سود نه بخشید و نیز چنان مسموع شده که خواجه را محبوبے بود شخصے از رقبا توجه محبوب بحضرت خواجه از جهت لطافت شعر و ظرافت سخن بیشتر دید خویش را در سلک شاعران کشید آن محبوب ازینقدر توجه از خواجه کم نمود و در شان او افزود خواجه ازین معنی آگاه گشته این غزل را نوشته بدو فرستاد و ختم غزل برین بیت نهاد همچنین در عهد همایون شاه در شهر سنبل میان حاتم فاضلے بود بس بزرگ عالمے بود سترگ اتفاقاً دران شهر قاضی بود اجهل الناس روزے در مجلس او ذکر اوصاف میان حاتم درمیان آمد پرسید کدام کتاب را درس گوید گفت آن کتاب را از کتابخانه من بیارید که من هم می توانم گفت چون کتاب مذکور آوردند اتفاقاً بمجرد کشیدن این مسئله برآمد اَلْمَرْأَةُ الْفَارَةُ لَا تَرِثُ مِنْ زَوْجِهَا چون اجهل الناس بود بحسب لغة معنے بیان نمود که ماده موش را از موش

میراث نمیرسد چون این خبر میان حاتم شنیدند همین بیت نوشته فرستادند **غزل**

اے شاهد قدسی که کشد بند نقابت
وے مرغ بهشتی که دهد دانه و آبت

شاهد قدسی محبوب حقیقی و مرشد و این غزل در هنگام فیض یا در جدائی مرشد مرغ بهشتی محبوب حقیقی و مرشد **معنے** آنست که اے شاهد قدسی که از ما اعراض کرده رو در نقاب آورده کیست که آن نقاب از روے تو بردارد و باز بمعرض ظهور آرد یا بکنه معرفت تو رسد که خود فرموده لَا يُدْرِكُهُ أَحَدٌ مِنَ الْعَالَمِينَ واے مرغ بهشتی کیست که ترا دانه و آب دهد اے در قید خود آرد و چون کار عاشق بهجران محبوب مدام جگر سوزی و بیخوابی است بنابران گوید **قوله**

رفتی ز کنار من دلخسته بناکام
تا جاے که شد منزل و ماواے که خوابت
خوابم بشد از دیده درین فکر جگر سوز
کاغوش که شد منزل و آسایش و خوابت

معنے آنست که اے محبوب من از آن روزے که از ما دوری گزیده خوابم از دیدگان رخت بربسته بسبب این فکر که در آغوش کدام کس منزل گرفته و آسایش حاصل مینمائی یعنے بر کدام کس ظهور خود کرده چون کار معشوق مدام استغنا نمودنست بنابران گوید **قوله**

درویش نمی پرسی و ترسم که نباشد
اندیشهٔ آمرزش و پرواے ثوابت

معنے آنست که اے محبوب من هیچ بغمخواری درویش نمیکوشی و توجه بحال غریبان نمے آری ترسم که اندیشهٔ آمرزش الٰهی و پرواے ثواب از دل تو یکسو شده چون نصیبه عاشق سرگشتگی است بنابران گوید **قوله**

راه دل عشاق زد آن چشم خماری
پیداست ازین شیوه که مست است شرابت

اشکال این بیت آنست که شراب مست نیست بلکه مست کننده است جواب آنست که آن چشم خماری راه دل عشاق زد و ایشان را مست گردانیده پس آن چشم در حق ایشان شراب شد و چون شراب کنایه از چشم شد مست قرار دادن آن چشم درست آمد مضمون این بیت بیت
من مستم و چشم تو مقابل ؛ هشیار ز باده کے شود مست ؛
یعنے من مستی دارم و چشم تو که مانند باده مستی آرنده است مقابل من ست پس هشیار نخواهم شد زیرا که مست از باده کے هشیار مے شود چون جناب معشوق ازان عالی است که نالهٔ عاشق را در انجا گذر باشد بنابران گوید **قوله**

هر ناله و فریاد که کردم نشنیدی
پیداست نگارا که بلند است جنابت

ناله گریه فریاد فغان پیدا اظاهر و آشکارا جناب آستانه نگارا الف ندائیه و نگار بمعنی معشوق است معنے آنست اے محبوب من هر گریه و زاری و فریاد و افغان که نمودم هیچ گوش بدان ننهادی و ملتفت بدان نشدی آرے ظاهر ست که جنابت بس عالی است و ناله و فریاد عاشق را دراینجا گذر نیست چون دل عاشق بسبب هجر در خرابی است بنابران گوید قوله

اے قصر دل افروز که منزلگه انسی — یارب مکناد آفت ایام خرابت

قصر دل افروز قصر محبوب و نیز کنایه از دل خود بموجب لَا یَسَعُنِیْ اَرْضِیْ وَلَا سَمَائِیْ وَلٰکِنْ یَسَعُنِیْ قَلْبُ عَبْدِیْ الْمُؤْمِنِ انس مراد محبوب معنی آنست که اے دل من که منزلگه محبوب منی میخواهم از پروردگار که آفت زمانه خرابی یعنے خللے بتو مرسانا د و مدام آباد دارا د چون در راه عشق بسا عوارض و موانع در پیش است گوید قوله

دور است سراب درین بادیه هشدار — تا غول بیابان نه فریبد بسرابت

این بیت خطابست از جانب محبوب سراب کنایه از مقصود بادیه مراد عشق غول بیابان نفس و شیطان اَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْكَ اِنَّ الشَّیْطٰنَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ معنے آنست که اے عاشق اگر در راه عشق آمده بما حصل قناعت منما که هنوز مقصود دور ست و هشیار باش که درین بادیه آفت بسیار ست مبادا نفس و شیطان بدغا و فریب فریفته گردانند و از راه باز دارند باید دانست که قسمے است از سالکان اگرچه از راه ریاضت رفته اند و نفس اماره را در قهر گرفته و بادیه مجاهدات را بپایان برده و همگی خود را بحق سپرده و در ایشان احوال پیدا شده باشد تا از چیزے که خواهند خبر یابند و اگر تقصیرے کنند تنبیهے یابند و گاه باشد که خود را در آسمان بینند و گاه پیغمبران و فرشتگان را بصور تهاے نیکو مشاهده نمایند و غیره لیکن خار تشنگی هنوز در پاے همت ایشان نرفته بود چون چنین چیزها نمودند و از شر نفس امین شده و همت ایشانرا بجاے رساند که اگرچه در هفت آسمان و زمین است بر ایشان عرض کنند قبول شان نیاید و پندارند که نهایت کار اولیا بر ایشان است و هنوز سر موے از عجائب صنع مولی ندانسته باشند چون بر عاشق شهود تجلیات هر دم بنوعے دگر است که لا یتجلی فی صورة مرتین گوید قوله

تیری که زدی بردلم از غمزه خطا رفت — تا باز چه اندیشه کند راے صوابت

تیر مراد جذبه جلیه و غمزه تجلی اسم بصیر و خطا تیرگی دل که مانع از انکشاف تام و اندیشه کنایه از اراده الهی و راے علم او معنے آنست که جذبه که از تجلی اسم بصیر بر دلم قابض نمودی تیرگی که حاجب شهود بود زائل گشت تا باز چه اراده کند از شهود و غیبت علم صوابی باید دانست که سالک را هفت مرتبه اند عَلْمُ الْیَقِیْن که عقیده وحدتست و عَیْنُ الْیَقِیْن که التذاذ بآن وحدت است و حَقُّ الْیَقِیْن که شهود حقیقت بنهجے که تفرقه در وحدة و کثرت نماند و حق الحقیقة که ادراک حقیقت اشیا کماهی است و حق الحقیقت که فنا بصفات خلقیه و بقا به صفات الٰهیه و مملو شدن بالطاف سبحانی که شهود الحق بحیثیت فرق بعد الجمع است و مقام بهیم که در و حاذقات نگنجد تحیر است از عدم احاطه بعد تنزل از شهود حق در هر مرتبه از ینها یک نوع از فنا کلیست که اشتمال دارد بر فناهاے جزئیه غیر متناهیه است و حضرت حافظ در مرتبه سافله ازین مراتب بدین بیت میگوید و بعد از هر فنا که مستلزم لقاء دیگر است میگوید که تیر فنا که بر دل ریش زدی خطا رفت یعنی ببقاے تام رسید تا بقاے تام که مقصود اصل است حاصل شود تا باز چه اراده کند و علم ثواب یاب تو در افاضه تجلی دیگر اِنَّ اللّٰهَ لَا یَتَجَلّٰی فِیْ صُوْرَةٍ مَّرَّتَیْنِ پس هر لمحه و حال و استعداد جویان و تجلی گویان بیت مذکور است بحکم فَفِرُّوْا اِلَی اللّٰهِ اقامت بر یک تجلی ناملایم و طلب تجلی تجدید لازم مگر کلام رسول عم ازین مخبر است اَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ فِیْ كُلِّ یَوْمٍ مِائَةَ مَرَّةٍ یعنے دل من مستور میشود بتجلی سافل و من از ان استغفار نموده جویان تجلی عالی میگردم سوال خطاب خطا بمعشوق حقیقی صحیح نیست جواب خطاے تیر و از عدم فناے تام نه کنایه از عدم وصول و نیز از تیر نهی شجره گندم و از غمزه غفلت یعنی نهی که کردی از غایت غفلت خطا کردم الحال صفت رحمانی تو در باب من چه اندیشه خواهد کرد و نیز از تیر امر سجود مر ملائکه را غمزه تکبر بزبانی ابلیس گوید یعنی امرے که کردی از تکبر بجا نیا وردم الحال صفت جباری تو در باب من چه خواهد کرد چون عاشق را باید که بتدارک مافات در زمان حال نماید بنابران گوید قوله

تا در ره پیری بچه آئین روی اے دل — بارے بغلط صرف شد ایام شبابت

معنے تنبیه بدل ست یعنے اے دل ایام جوانی بالغفلت از دست دادی والحال پیرے دریافت بارے باید دید که ایام پیری را بچه نوع گذرانی و بسر بری چون عاشق را هیچ نوع از جناب معشوق گذر نیست گوید قوله

حافظ نه غلامی ست که از خواجه گریزد / لطفی کن و باز آ که خرابم ز عتابت

معنی واضح است و نیز چنان مسموع شده که منکوحه حضرت بتقریبی آزرده شده بخانه پدر بنشست خواجه بعد از چندی معلوم کرد باستمالت خاطرش شتافت پس این غزل بر کاغذ نوشته فرستاد و طلب کرد که از مصرعه آخر غزل مفهوم میتوان کرد چون عفیفه معتقده بود بمجرد نوشتن توجه نمود غزل

ای غایب از نظر بخدا می سپارمت / جانم بسوختی و بدل دوستدارمت

این غزل بهنگام قبض یا در جدائی مرشد معنی بیت واضح است غایب از نظر باعتبار اخفا چون ترک معشوق از عاشق بهیچ نوع صورت نمی بندد گوید قوله

تا دامن کفن نکشم زیر پای خاک / باور مکن که دست ز دامن بدارمت

معنی آنست که تا آنکه ازینجهان فانی رحلت ننمایم باور مکن که ترک تو از ما صورت بندد چون مدام عاشق خواهان وصال است گوید قوله

محراب ابروان بنما تا سحرگهی / دست دعا بر آرم و در گردن آرمت

ابرو کنایه از مشاهده تجلی صفاتی و جلوه معنی آنست که ای محبوب من اگر بوصل خود نمیرسانی بارے جلوهٔ از جلوهای خود بما ارزانی دار تا بمشاهده سحرگهی که هنگام دعاست دعاے کنم و بدان دعا حصول مدعا کنم چون کار عاشق بے توجه مرشد پیش نمیرود گوید قوله

گر بایدم شدن سوی هاروت بابلی (ارنی) / صد گونه ساحری بکنم تا بیارمت

معنی آنست که اگر اتفاق صحبت من بعاشق کامل که مرشد باشد افتد صدگان نوع ساحری کنم تا بجدے که ترا بیارم چون مدام آرزوے عاشق همین است که گاهے معشوق وی را پرسد بنابران گوید قوله

خواهم که پیش میرمت اے بیوفا طبیب / بیمار باز پرس که در انتظارمت

معنی آنست که اے طبیب بیوفاے من مدام اراده ما همین ست که جان خود را نثار راه تو سازم پس براے پرسیدن این بیمار قدم رنجه فرما که شب و روز در انتظار قدوم توام و لفظ بیوفا اگرچه از ادب دور است اما چون باعتبار ظاهر کار و بار معشوق موافق اراده عاشق نیست بنابران گفتن باکے ندارد چون شیوه عاشق مدام گریه و زاری است بنابران گوید قوله

صد جوے آب بسته ام از دیده هر کنار / بر بوے تخم مهر که در سینه کارمت

معنی آنست که اے محبوب من بسبب هجران تو گریه من بجدے رسیده که گوے صد جوی آب روان شد و این همه از انجهت است که تخم مهر تو در سینه کارم چنانچه در بیت آینده خود میگوید قوله

می گریم و مرادم ازین سیل اشکبار / تخم محبت است که در دل بکارمت

(نسخه: چشمم)

معنی واضح است حاجت تقریر ندارد چون مدام آرزوے عاشق دل ریش و مراد مشتاق بخویش همین است که بجناب معشوق خویش بار یابد تا اظهار احوال خود نماید بنابران گوید قوله

بارم ده از کرم سوی خود تا بسوز دل / در پاے دمبدم گهر از دیده بارمت

معنی آنست که اے محبوب دلنواز من از کرم و فضل خود روزی بنزد خود مرا بار ده تا بسوز دل گهرهاے اشک دمبدم در پاے تو اندازم چون غیر را در چشم عاشق گنجایش نمیباشد گوید قوله

گر دیده و دلم کند آهنگ دیگرے / دل را بر آتش افگنم و پیش آرمت

آهنگ قصد معنی آنست که اگر دیده من بغیر تو نظرے کند و دلم بجز از تو متوجه شود آن دل را بر آتش افگنم و پیش تو آرم چون هرچه از معشوق صادر شود از لطف و قهر عاشق را باید که شاکر بود گوید قوله

خونم بریخت وز غم هجران خلاص داد / منت پذیر غمزهٔ خنجر گذارمت

معنی آنست که اے محبوب من اگرچه غمزهٔ تو که آن عبارت از تجلی قهاری یا جذبه جلیه یا اخفا است که موجب شکایت است اما چون مرا در معرض نیستی کشیدهٔ و از غم هجران خلاص دهنده ما گشتهٔ بنابران منت پذیر غمزهٔ خنجر گذار توام چون از عاشق بسبب غلبهٔ عشق مستی و رندی سر میزند و معشوق از روی لطف نظر بران نمی اندازد بزبانی محبوب گوید قوله

حافظ شراب و شاهد و رندی نه وضع تست / فی الجمله می کنی و فرو میگذارمت

معنی آنست که اے حافظ شراب و شاهد و رندی نه مناسب وضع تست حاصل آنکه این جمله میکنی و ما از روے لطف ذاتی خود که سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي عفو میکنم گویند که حافظ هم بظاهر میخوار و شاهد باز بود اما پاکباز بوده۔

غزل

اے هدهد صبا بسبا میفرستمت / بنگر که از کجا بکجا میفرستمت

هدهد نام جانوریست مشهور و در قرآن مذکور روزے از خدمت حضرت سلیمان غائب شده بود مقام خدمتش خالی نمود چون سلیمان مقام خالی دید از احوال او پرسید ارکان دولت بغیبت او

شہادت دادند سلیمان عم در سیاست او یکے ازینہا تعین کرد واین سخن بہ خاص وعام در داد لاعذبنہ عذابا شدیدا او لاذبحنہ او لیاتینی بسلطان مبین ہر آئینہ عذاب کنم اورا عذاب شدید یا ذبح کنم اورا یا بیارد مرا خبر روشن ہدہد شق ثالث اختیار نمود بہ تجسس احوال ممالک بشتافت تا بسبا رسید واحوال بلقیس کہ ملکہ آن دیار بود بدین کفر منسوب واز اطاعت سلیمان عم محجوب یکیک معلوم نمودہ باز آمد ودر حضرت سلیمان باین ساز آمد کہ جئتک من سبا بنبا یقین انی وجدت امراۃ تملکہم واوتیت من کل شیء ولہا عرش عظیم سلیمان بر سر عنایت آمدہ کہ خدمت ہدہد بسر آمدہ پس از روے نوازش تاج شاہی بر فرقش نہادند واورا بادشاہ طیور ساختہ منشور بدستش دادہ بہ بلقیس باز فرستاد چون منشور بہ بلقیس رسید از ہیبت اسم اعظم کہ دران منشور بود مطیع ومسخر گردید پس بہ اعیان مملکت توجہ نمود وہر ہمہ را فرمود کہ یا ایہا الملؤ انی القی الی کتاب کریم انہ من سلیمان وانہ بسم اللہ الرحمن الرحیم ازان روز کہ ہدہد از حضرت سلیمان باین عنایت موہوب گشتہ در عالمیان بنامہ بری منسوب شد ہدہد صبا اضافت بیانیہ مراد وارد غیبی کہ از عالم بالا بباطن سالک می آید واز احوال معشوق خبرے میرساند سبا شہریست کہ بلقیس ملکہ آن بود مراد ازان عالم لاہوت۔

معنے آنست کہ اے وارد غیبی کہ بر دل ما نزول فرمودہ واخبار دوست بما رسانیدہ وما را بدان سرفراز نمودہ باز ترا بسبا کہ عالم لاہوت است میفرستم تا احوال ما را بدوست عرضنمائی شاید کہ برینحال زار ما رحم آرد وبنگر کہ از کجا بکجا میفرستم مر ترا یعنے از عالم سفلی بعالم علوی وچون وارد غیبی از عالم علویست بنابران گوید **قولہ**

حیف است طائری چو تو در خاکدان غم | **زینجا بآشیان وفا میفرستمت**

معنے آنست کہ اے وارد غیبی حیف است کہ ہمچو تو طائرے شریف شہر بند این خاکدان غم والم کہ وجود است یا دنیاے فانی است ماند بنابران ازین خاکدان غم پر جفا بآشیان وفا کہ عالم علوی است میفرستم چون مہجوری از جناب معشوق مر عاشق ناقص را باعث غفلت وفراموشی است وعاشق صادق بہر حالے کہ ہست چہ در خفا وظہور بیاد معشوق مستغرق است بنابران گوید **قولہ**

اے غایب از نظر کہ شدی ہمنشین دل | **میگویمت ثنا ودعا میفرستمت**

معنے آنست کہ اے وارد غیبی چون ازین خاکدان غم کہ کلبۂ احزان عاشق است بآشیان وفا

کہ آرامگاہ معشوق است رسی از جانب این دعاگو بعرض رسانی کہ اے از نظر غائب وبدل حاضر ودر حال ہمگنان ناظر مدام در دعاگوئی وہمیشہ در ثناخوانی توام ودمے از تو خالی نہ چون کار عاشق ہر صبح وشام بلکہ ہر دم اشتغال بیاد وغیر ازین کارے ندارد گوید **قولہ**

ہر صبح وشام قافلۂ از دعاے خیر | **در صحبت شمال وصبا میفرستمت**

معنے آنست کہ ہر صبح وشام کہ باد صبا وباد شمال مے وزد وبر اطراف واکناف عالم میگذرد قافلہ دعاء خیر ہمراہ ایشان میکنم کہ بجناب تو رسانند تا باشد کہ حال ما را دریابی وبما بشتابی چون عاشق صادق از جان ودل دریاد محبوبست در غیبت وحضور زیرا کہ عاشق را قرب وبعد یکسان ست چہ ہر جا ظہور اومے بیند وبہر حالے کہ ہست متوجہ بر آنست گوید **قولہ**

در راہ عشق مرحلۂ قرب وبعد نیست | **می بینمت عیان ودعا میفرستمت**

معنے آنست کہ اے محبوب من اگرچہ باعتبار تقید عالم جسمانی از جناب عالمیان مآب تو دور افتادہ ام اما باعتبار باطن ہر جا کہ ہستم با توام وبمشاہدہ توام وبیاد تو زیرا کہ در علم عشق قرب وبعد را گنجایش نیست چون بسبب وفور عشق ہر دم کلمات جانسوز وسخنان دلدوز از عاشق سر میزند وآن موجب یادگاری اومے شود بنابران میگوید **قولہ**

تا مطربان ز شوق منت آگہی دہند | **قول وغزل بساز ونوا میفرستمت**

ساز آرایش نوا سرود معنی آنست کہ اے محبوب من این قول وغزل کہ بساز ونوا میفرستمت یعنے این کلمات دلکش وسخنان خوش کہ در رشتۂ نظم مے آرم جہت آنست کہ بعد از مرگ من آیندگان این سخن ما را بمطالعہ آرند وبخوانند وترا از شوق من یاد دہانند چون عاشق چندین اظہار شیفتگی کرد بنابران معشوق بجواب او گفت **قولہ**

در روے خود تفرج صنع خدا بکن | **کائینۂ خداے نما میفرستمت**

معنے آنست کہ اے عاشق دلریش ما اگر میخواہی کہ بمعرفت او رسی پس باید کہ اول معرفت خود حاصل کنی کہ وجود تو مجمع الذات والصفات است وہرچہ در آفاق است دران نفس است فی انفسکم افلا تبصرون ومضمون این سخن را بجاے آئینہ خدا نما مر ترا میفرستم کہ من عرف نفسہ فقد عرف ربہ چون عاشق بیچارہ ہر دم در جانفشانی میکوشید بنابران گوید **قولہ**

تا لشکر غمت نکند ملک دل خراب — جان عزیز خود به نوا میفرستمت

نوا بمعنی فریاد معنے آنست که اے محبوب من هر دم جان عزیز خود را بفریاد پیش تو میفرستم که تا بفریاد ما رسی تا لشکر غم تو که هجران ست یا عشق است ملک دل ما را خراب نسازد و مبتلاے هجران نگرداند۔ چون پیش دید عاشق گشت که بے احتمال نیش نوش بهم نمیرسد گوید قوله

ساقی بیا که هاتف غیبم بمژده گفت — با درد صبر کن که دوا میفرستمت

ساقی کنایه از مرشد معنے آنست که اے ساقی چه نشسته و از ما چون غافل گشته که هاتف غیب مرا مژده رسانیده و گفته که هیچ غم مخور و صبر کن که عنقریب دوا میفرستم پس بیا و تو هم مدد نما و توجه بحال ما کن چون رنج و جفاے معشوق عین راحت است و محض حکمت است بنابران گوید قوله

هر دم غمے فرست مرا و بگو بناز — کین تحفه از براے خدا میفرستمت

معنے اظهر ست چون معشوق بهیچ نوع از غم عاشق خالی نیست و هر دم در صوابدید اوست بنابران گوید قوله

حافظ سرود مجلس ما ذکر خیر تست — تعجیل کن که اسپ و قبا میفرستمت

معنے آنست که اے حافظ ما مدام در ذکر خیر تو هستم پس ترا باید که زمانے غافل نگردی و مستغرق آن باشی که عنقریب لطف خود را دامنگیر وقت تو گردانم که ترا ازین ورطه محنت رهانیده بساحل جمعیت رساند والله اعلم

غزل

امروز شاه انجمن دلبران یکیست — دلبر اگر هزار بود دل بر آن یکیست

شاه انجمن دلبران سر دفتر انبیا محمد رسول الله صلعم که سید الانبیا و خاتم النبیین ست و یا سرور شیخان واصل و سر حلقهٔ عارفان کامل و آن کنایه از مرشد باشد و دلبران انبیا و یا عارفان کامل و دل بر آن یکیست دل ما بر آن یکیست و آن یکے کنایه از رسول عم و یا مرشد قوله

من بهر آن یکے دو جهان داده ام بباد — عیبم مکن که حاصل هر دو جهان یکیست

آن یکے اشاره بمحمد عم و یا مرشد دو جهان داده ام بباد اعراض از هر دو جهان نموده ام حاصل هر دو جهان یکیست خلاصه هر دو عالم آن یکیست قوله

سودائیان عالم پندار را بگوے — سرمایه کم کنید که سود و زیان یکیست

سودائیان عالم پندار کنایه از ظاهر پرستان و مقلدان سرمایه کنایه از عقل و دو قیل و قال

سود و زیان اسلام و کفر چرا که هر دو حجاب ند ع کفر و ایمان چون حجاب راه حق اند اے پسر ؂ رو بسان مغربی از کفر و ایمان در گذر ؂ و یا اندیشه نیک و بد و مدح و ذم قوله

خلقے زبان بدعوی عشقش کشاده اند — اے من غلام آنکه دلش با زبان یکیست

دلش با زبان یکیست یعنے ظاهر و باطن او یکسانست قوله

حافظ بر آستانه دولت نهاده سر — دولت در آن سرست که با آستان یکیست

آستانهٔ دولت آستانه محبوب معنے آنست که حافظ بر آستانه محبوب که محصل دولت است سر نهاده بسوے او بنظر حقارت منگر که دولت نصیبه آنکس است که سر خود را فداے آستان محبوب نموده باشد

غزل

بیا که قصر امل سخت سست بنیاد است — بیار باده که بنیاد عمر بر باد است

بیا حرف نداست و منادی محذوف و آن دلست بیار خطاب بدل قصر امل وجود فانی سخت بسیار معنے آنست که اے دل من دمے ازین غفلت بخود آے و گرفتار لهو و لعب مباش و صحبت این وجود را محل اعتماد مدان اگرچه در ظاهر بس زیبا مے نماید لیکن بس بے بنیاد است که در تغیر و تبدل درنگے ندارد پس بیار باده اے بنوشیدن شراب که کنایه از حصول عشق است مشغول باش که این زندگانی دو روزه که بدان مغرور گشته بر باد است یعنی سریع الزوال است و محل ثبات نیست حاصل این بیت اینست که عاشق را باید که چندانکه تواند در حصول عشق سعی نماید و از پرورش تن دور باشد کما قال ع يُؤجَرُ ابْنُ اٰدَمَ فِی نَفَقَةِ الْاَشْيَاءِ كُلِّهَا اِلَّا وَضَعَهٗ فِی الْمَاءِ وَالطِّيْنِ یعنے مزدی برد فرزند آدم در امرے که سعی میکند مگر در چیزے که پیدا کرده شده از آب و گل که در آن سعی بیحاصل است چون عاشق را باید که با خلق چنان زندگانی نماید که اگر میان خلق باشد کس نپرسد و اگر میان نباشد کس نداند که کجا رفت یعنے دلبستگی ندارد بنابران گوید قوله

غلام همت آنم که زیر چرخ کبود — ز هر چه رنگ تعلق پذیرد آزاد است

معنے آنست که غلام همت آنکسے ام که زیر چرخ کبود یعنے درین دار دنیا بهر کسے که ملاقی شود آزاد باشد یعنے چندان دلبستگی ندارد باید دانست که الله تعالے که انسان را پیدا کرده براے آن پیدا کرده تا در گلشن جهان صفات تفرج ذات بدست دارد نه براے خوردن و خفتن و گرفتار لهو و لعب

سله بنده بنده خدا شدن خوشنامه دارد آزادگی از بندگی و خداوندی برسته دارد نیا عنقی گسسته نیا امیدگی نیست باشد

بودن بنابران گوید قوله

چگویمت که بمیخانه دوش مست وخراب
سروش عالم غیبم چه مژدها داد ست

شیخ ازراه نصیحت بدیگران تنبیه میکند که اے گرفتار لهو ولعب و مستغرق خور وخواب چرا چندین غفلت رابخود راه دادۀ وپاے بند این جیفۀ کثیفه ماندۀ واز قدر وقیمت خود بیخبر گشته چگویم مر تراکه دوش بمیخانه که عالم عشق است مست وخراب بودم ودران حالت سروش غیب چها مژده رسانیده یکے ازان مژدها اینست قوله

که اے بلند نظر شاهباز سدره نشین
نشیمن تو نه این کنج محنت آباد ست

سدره نام مقام جبرئیل ع مراد ازان عالم علوی از مصراع اول مرکب روح مراد است نشیمن جاے نشست کنج محنت آباد دنیا معنے آنست که اے سالک روح لطیف تراکه کرسی نشین وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا است زندانی آب وگل جسمانی ساخته یعنی درین غربت ومسافرت ازبهر حصول معرفت وتحصیل کمالات آورده اند وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ اے لِيَعْرِفُونِ مے باید که استعداد وصول بوطن اصلی خود مهیا سازی واز تقیید بعالم اطلاق توجه نمائی نه که این دار بلا ومنزل فنا راوطن سازی دوم مژده اینست قوله

ترا ز کنگرۀ عرش میزنند صفیر
ندانمت که درین دامگه چه افتاد ست

صفیر آواز کوس مراد ازان کلام خداتعالے وَاللّٰهُ يَدْعُوا إِلٰى دَارِ السَّلَامِ یعنے خالق مطلق ترا باواز بلند بسوے اعمال وکردار که موصل الے دار السلام است میخواند والله یدعوا الی دار السلام نمیدانم که ترا درین دام گهه چه افتاده است که چندین در قید وگرفتاری دیگر که امام زاهد در تفسیر خود دربیان آیه وَلَمَّا جَاءَ مُوسٰى لِمِيقَاتِنَا نویسد که رسول خدا عزوجل سوے مومن در آید در بهشت یعنی فرشته اومر این مومن را هفتاد حاجت بود این فرشته هفتاد بار در آید وبازنیاید حاجبان گویند ولی الله مشغول است وهر بار پیش عرش رود وگوید بار نیافتم تا هفتاد یکم بار بسوے من آید بار یابد آنگاه طبقے پیش وے نهد از نور آفریده ودستارچه از نور بروافگنده آن ولی خدا عزوجل دستارچه بردارد وسیبے باشد بران طبق نهاده چون بدست بد ونیم بشگافد حورے برآید نقاب بسته همه بهشت ازنور او روشن شود برقع بدست گرفته این مومن خواهد که نقاب از وے فروکشد حور گوید نخست نامه بخوان که من ازان توام نامه باز کند وبخواند اندران نامه نوشته بود که عَبْدِيْ اِشْتَغَلْتَ بِالْحُوْرِ وَالْقُصُوْرِ وَنَسِيْتَ لِقَاءَنَا فَاِنِّيْ مُشْتَاقٌ اِلٰى لِقَائِكَ

اے عزیز بهشتی را از بهشت بمقام قرب باین نوع برند درین وانگه مردم را چون گذارند چون مناسب عاشق نیست که دلبستگی بدنیاے فانی نماید چراکه درستی عهد ازین جهان متصور نیست بنابران گوید قوله

نصیحتے کنمت یاد گیر ودر عمل آر
که این حدیث ز پیر طریقتم یاد است

اینحدیث اشارة به نصیحت پیر طریقت مرشد معنے این بیت واضح است وآن نصیحت اینست قوله

مجو درستی عهد از جهان سست نهاد
که این عجوزه عروس هزار داماد است

سست نهاد فانی وبے ثبات عجوزه پیرزن عروس زن جوان - عجوزه عروس دنیا که باعتبار مکر وفریب وطوالت عمر عجوزه وبآراستگی عروس داماد شوهر کنایه از طالب معنے آنست که اے گرفتار دنیا واے مفتون این زال رعنا مدام درینجهان ماندنی نیست عاقبت گذاشتنی که كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ وبیوفائی این زال رعنا خود اظهر است ببین که هزاران هزار معشوق همچو تو بوده است چون باهیچکس وفا نکرده باتو چگونه کند چون اختلاط این دنیاء فانی موجب خسر انست بنابران گوید قوله

فریب وعشوۀ حسن از جهان پیر مخور
که هرکه کرد بوے اختلاط ناشاد است

معنے آنست که برین کروفر وزیب وزینت اینجهان پیر مائل مباش وچند روزے که باما موافقت نمودهٔ مغرور این مباش وفریب این مخور آخر الامر هرکه بوے اختلاط کرد جز داغ حسرت ونومیدی باخود نبرد چون عاشق را باید که بهیچ نوع غم جهان بخود راه ندهد که سد راه عاشق است گوید قوله

غم جهان مخور وپند من مبر از یاد
که این لطیفۀ عشقم ز رهروے یاد است

این لطیفه عشق مضمون مصراع اول معنے آنست که غم دنیا مخور وخود را ازدام این جیفه کثیفه بیند از تا از حلقهٔ انسانیت بیرون نیائی ودرگروه سگان داخل نگردی که اَلدُّنْيَا جِيفَةٌ وَطَالِبُهَا كِلَابٌ بلکه می باید که این پند مراچون دُر در گوش کنی وفروگذاشت نکنی چراکه این لطیفه عشق از عارف کامل بما رسیده وچون عاشق بهرحال از معشوق رضی بود گوید قوله

رضا بداده بده وز جبین گره بگشاے
که بر من وتو در اختیار نگشاد است

معنے آنست که هرچه ازجناب معشوق بتو رسد از لطف وقهر ورحمت وغضب ومنع وعطا وقبض وبسط ودشنام وعیش رضی وشاکر باش وچین ابرو وترش رو مباش زیراکه عاشقان را اختیار نیست که اَلْاِرَادَةُ تَرْكُ الْاِرَادَةِ اشکال این بیت آنست که بنده را فاعل مختار گویند وشیخ درین هردو بیت

یکے مذکور شد دیگرے ٥ گناه گرچه نبود اختیار ما حافظ ؛ میگوید که ما اختیار نداریم جواب آنکه اطلاق
اختیار بر دو معنی است بیک معنی اثبات اختیار مینمایند و بمعنی دیگر نفی میکنند و مراد ازین اختیار نفی اختیار
کلی است که هرچه بنده خواهد بوجود آید و بجانب این اختیار اشاره است و در شرح تعرف آورده که بندگان
مختار اند کسب خویش را و مرید اند آنرا و بران مجبر و مکره نه اند از بهر آنکه مجبر و مکره بر طاعت مثاب نباشد چون
ملایکه و مجبر بر معصیت معاقب نباشد چون بر شرب خمر و بر دیگرے معاصی نه درینجهان محدود باشد و نه در آنجهان
معاقب و ازینمعنی است که بوقت یاس ایمان قبول نیست زیرا که بنده دران وقت مجبورست و هم ازینرو
کافرانرا در آنجهان عذر مقبول نیست و نیز مرقوم شده ما که مختاریم نه آنست که خداتعالی بما مفوض کرده که
هرچه خواهیم کنیم لیکن معنی مختاری بندگان آنست که مجبور نه اند چون درختے که او را بجنبانند و لیکن
مختار ند بدینمعنی که امر کرده است و نهی فرموده و افعال اختیاریه ما مثل خوردن و نشستن و رفتن و
خفتن تعلق خاص بقدرت و اختیار ما دارد برخلاف افعال طبیعیه جمادیه چون حرکت ثقیل بمرکز و میل خفیف
بمحیط و برخلاف حرکات قسریه حیوانات که در اول اختیار و قدرت مفقود است و در ثانی اگرچه اختیار
ثابتست لیکن تعلقش بامقصود و از جهة ظهور اینمعنی طائفه اعتزال نظر بران مقصود داشته گمان برده اند
که انسان در افعال اختیاریه مختارست و محض قادر است اگر خواهد کند و اگر خواهد نکند و قادر مطلق آدمی را
قرار داده چون معشوق را هر دم جلوهٔ دگر است و مستغرق یکے ازینها بودن موجب سد راه است بنابران گوید قوله

نشان عهد و فا نیست در تبسم گل	بنال بلبل بیدل که جای فریاد است

تبسم جلوه و ظهور گل کنایه از معشوق بلبل کنایه از عاشق فریاد کنایه از استعانه معنی آنست که ای سالک
معشوق هر دم و هر لحظه تجلی دیگر و جلوه دیگر در کار میکند و بر یک تجلی استقامت نمی ورزد که لا یتجلی
الله مرتین پس برین تجلی که بتو نموده مغرور و خندان مباش و مستغرق آن مشو که موجب سد راهست
بلکه ای عاشق مسکین بنال و فریاد کن و طلب توجه نما که این جای فریاد است و استعانت مذکورست
که الله تعالے را هفتاد هزار حجاب ظلمانیست و هفتاد هزار حجاب نورانیست و این حجابهای نورانی
همین ظهور تجلیات است و تا که ازین حجابهای نگذرد هرگز باو نرسد و در گذشتن ازینها اعانت مرشد
و توجه الهی صورت نه بندد که بسا کس غرق این مانده اند و بساحل معرفت نرسیده اند و چون احوال
عاشق مدام مختلف الاحوال است و آن موجب لوم لائمان میگردد و باعث طعن طاعنان میشود بنابران گوید قوله

برو ملامت دردکشان مکن زاهد	که رزق قسمت تو و رزق ما همین دادست

معنے آنست که اے زاهد برو بکار خود باش و زبان را بملامت دردکشان که عاشقان اند دراز مکن که دهر
نصیبه ما و تو همین کرده که بآن مشغولیم پس چون از هیچکے جز نصیبه ازل هیچ بوجود نیاید ملامت روا نباشد
و چون مقبولیت سخن بخاطر معشوق و خلائق نه بزور بازو است و قوت فصاحت بل عطیه الٰهی است گوید قوله

حسد چه مے بری اے سست نظم بر حافظ	قبول خاطر و لطف سخن خدا دادست

سست نظم اشاره بر مدعی و منکر معنے بیت ظاهر است غزل

برو بکار خود ای واعظ اینچه فریاد است	مرا فتاد دل از ره ترا چه افتادست

فریاد کنایه از وعظ و نصیحت معنے آنکه اے زاهد برو بکار خود باش و اینچه فریاد است که میکنی و بیهوده
بنصیحت و وعظ پیش مے آئی مگر نمیدانی که ٥ پند بد رسل نفع نشد ؛ رسواے مادر زاد را ؛ و مرا دل
بدام عشقے گرفتار شده و از اختیار بیرون رفته پس اگر از ما فریاد و فغان سر زند عجب نیست که شیوه
عاشقان است اما ترا چه شده است که بیهوده فریاد مینمائی چون عاشق صادق را ملامت لائمان مانع
نمیگردد بلکه باعث میگردد که ٥ ملامت صیقل زنگار عشق است ؛ بنابران گوید قوله

بکام تا نرساند مرا لبش چون نے	نصیحت همه عالم بگوش من باد است

کام مقصد صلوت لب لطف ضمیر شین بر محبوب نے عاشق و عارف کامل معنے آنست تا وقتیکه لطف معشوق
من بمراد خود چون نے که عارف کامل و عاشق واصل ست نمیرساند نصیحت همه عالم پیش من بیهوده
و برباد است و اثرے نمے بخشد چون کار عاشق بے جذبه معشوق بجاے نمیرسد چو آن جذبه لعلت نیست
بنابران گوید قوله

میان او که خدا آفریده است از هیچ	دقیقه ایست که هیچ آفریده نگشاده است

میان کمر و شعرا آنرا بهیچ نسبت داده باعتبار باریکی مراد ازان رابطه ایست میان طالب و مطلوب
ضمیر او بر معشوق دقیقه امر مخفی آفریده مخلوق معنے آنست که آنجذبه محبوب من و آن رابطه مطلوب
من که مرا از ما بریده و بسوے خود کشیده محبوب من از هیچ آفریده یعنے از ما هیچ استحقاقے نبوده محض
عطیه ایست که بکرم خویش عطا فرموده و این امریست مخفی که هیچ آفریده نگشاده که قبل من قبل لا لعلة
و رد من رده لا لعلة چون توجه عاشق جز معشوق نبود اگرچه بهشت پیش او آرند بگوشه چشم ننگرد

بنابران گوید قوله

گدای کوی تو از هشت خلد مستغنی ست
اسیر بند تو از هر دو عالم آزاد است

معنے آنست کہ اے محبوب من کسے کہ گدای کوے تو ور زید بہ بہشت بہشت کارے ندارد و کسے کہ اسیر عشق تو گردید بکونین التفاتے نماید کہ عاشق از دین و دنیا و بہشت و دوزخ آزاد ہست و او را بغیر معشوق توجہے نیست و چون خرابی عاشق موجب آبادی او و فنای او موجب بقائے اوست بنابران گوید قوله

اگرچہ مستی عشقم خراب کرد و لے
اساس ہستی من زین خراب آباد است

معنی آنست کہ ای محبوب من اگرچہ مستی عشق تو مرا خراب و پریشان کرده و از ننگ و ناموس آزاد گردانیده و بمقام فنا رسانیده لیکن ہزار شکر کہ اساس ہستی مرا ازین خرابی آبادیست چراکہ بسبب این فنائے وخرابی بعیشے و بقائے رسیده ایم کہ انجامے و پایانے ندارد قوله

ولا منال ز بیداد و جور یار کہ یار
ترا نصیب ہمین کرده است این داد است

بیداد و جور مراد کم التفاتی و تاخیر وصل کہ بر عاشق بمنزلہ جور است نہ کہ فی الواقع وگرنہ ہمعنی صورت نہ بندد کہ وَمَا اَنَا بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِیْدِ چون زشت ترین عاشق آنست کہ شکایت از معشوق کند بنابران گوید ایدل مسکین من بدین کم التفاتی محبوب و تاخیر او کہ در وصل افگنده و ترا بمقصد تو نمیر ساند منال و شکایت مورز کہ چندروز آن محبوب تو نصیب تو ہمین گردانیده و بہبودی تو درین انگاشتہ پس از اراده او راضی باید بود و دہان بچون و چرا نباید کشود باید دانست کہ کار معشوق مدام استغنا و از تملق عاشق ہیچ نمیکشاید چون حافظ چندین اظہار شگفتگی و تملق کرد بنابران معشوق استغنارا کار فرموده بجواب او مے پردازد قوله

برو فسانہ مخوان و فسون مکن حافظ
کزین فسانہ و افسون مرا بسے یاد است

فسانہ حکایتہاے گذشتگان کردن فسون کلماتیکہ بدان رام کنند مراد ازان سخنان تملق معنے آنست کہ اے حافظ از اظہار کردن شیفتگی خود و حکایت گذشتگان گفتن درگذر و سخنان تملق را ترک کن کہ ازین ہیچ کاری پیش نمیرود زیراکہ بدین حکایتہا و سخنہا کسے را توان فریفت کہ ہیچ بدان باشد و نیک و بد زمانہ را در نیافتہ باشد و من مثل این حکایتہا و سخنہا بسے یاد دارم غزل

باغ مرا چہ حاجت سرو و صنوبر است
شمشاد سایہ پرور ما از کہ کمتر است

باغ کنایہ از دل سرو و صنوبر قسمے از سرو و مراد شاہد شمشاد قسم سرو مراد مرشد سایہ پرور ناز پرور باید دانست کہ محبوبان در عالم بسیار اند یکے از دیگرے فاضلتر است اما چون در چشم عاشق بغیر از معشوق خود ہیچکس بنظر نمے آید و بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْهِمْ فَرِحُوْنَ چون کسے ما را بہتر از و نمیداند بنابران در جواب منکران ہمیگوید کہ اے منکران ہر دم ذکر معشوقے و وصف محبوبے در پیش من مے آرید و ما را متعرض میشوید و میخواہید کہ دل ما را ازین جناب باز گردانید نمیدانید کہ دل ما را چہ حاجت بمعشوقان دیگر است چراکہ محبوب ناز پرور من از کہ کمتر است کہ از و معرض شده رو بدیگرے آرم یعنے معشوق من در غایت عظمت و کبریائی و نہایت جمال و دلربائی است من از و معرض شدنی نہ ام و چون کار معشوق مدام خونخواری عاشق است بسبب تاخیر در وصل بنابران گوید قوله

اے نازنین پسر تو چہ مذہب گرفتۂ
کت خون ما حلال تر از شیر مادر است

نازنین پسر معشوق مراد از ان مرشد باعتبار اَصْحَابُ الْجَنَّةِ جُرْدٌ مُرْدٌ و محبوب حقیقی کت کہ ترا معنے آنست کہ اے محبوب من تو چہ مذہب گرفتۂ کہ مدام در پے قتل ما ہستی و گاہے بوصل خود نمیرسانی مگر کہ ترا خون ما حلال است از شیر مادر کہ چنین بیباکانہ میخوری ہیچ غمے نداری و یا از نازنین پسر ناصح و منکر باشد از روے استہزا نازنین پسر گفتہ خونخوردن بہ نصیحت پیش آمدن پس آنوقت این بیت بجواب ناصح است و مربوط بیت بالا است تقریرش روشن تر چون در راه عشق بسا غم و الم در پیش است و علاج آن بجز استغراق بعشق خیال معشوق نیست بنابران گوید قوله

چون نقش غم ز دور بہ بینی شراب خواه
تشخیص کرده ایم و مداوا مقرر است

درین بیت خطاب بدل است یا از جانب معشوق است نقش غم اضافہ بیانیہ و نیز حوادثات و آفات شراب کنایہ از عشق و خیال محبوب و حکایتہاے عاشقان معنے آنست کہ ایدل یا و یا اے عاشق مسکین من وقتے کہ حوادثات غم و الم و تعلقات دنیوی بر تو ہجوم آرند و ترا در گرداب غموم و ہموم اندازند و تو ہیچ نوع ازان رہائی نیابی پس مے باشد کہ بشراب نوشیدن رجوع نمائی اے در دارالامن عشق در آئی و بخیال معشوق مستغرق شوی و حکایتہاے عاشقان سلف بمطالعہ آری چراکہ مشخص است کہ علاج غم و اندوه کہ بعاشق روے نماید بجز این نیست و اگر ابیات بالا در حق مرشد است پس این بیت در حق مسترشد است از جانب مرشد و مراد از شراب مراقبہ و محاسبہ

وشغل اشغال ونقش غم مراد وساوس شیطانی ونفسانی چون زاد راه عاشق بجز عجز ونیاز نیست
بنابران بزبانی معشوق گوید قوله

در راه ما شکسته دلی میخرند وبس
بازار خود فروشی ازین راه دیگر است

معنے آنست که اے عاشق مسکین چیست که هر دم چندین در میجوشی و اظهار عظمت وتکبر میکنی چرا خموشی وعاجزی را پیشه نمی سازی مگر نمیدانی که در عاشقی غیر از شکسته دلی متاعے نمیخرند که اَنَا عِنْدَ الْمُنْکَسِرَةِ قُلُوْبُهُمْ لِاَجْلِیْ وخود فروشان را درینجا راه نیست چرا که خود فروشی راه دیگر است یعنی سد راه حقیقت که کمال مرتبه عشق در فنا ونیستی است نه که خود فروشی وعام فریبی که موانع از کمالات حقیقی اند که بیت
میخوار ورند باش ولے خود نما مباش ۞ میخوار در طریقه ما به که خود فروش ۞ نقل است که بازوے دختر بادشاهے بشکست شکسته بندے آوردند طرفه شکسته بندے که بیک نظر بند بندش بشکست مدتے در علاج او بسر برد چون آن بازوے او درست شد شکسته بند در خانه ماند دختر شاه که تیر خورده او بود چون مرغ نیم بسمل مے طپید دایه را طلبید وعلاج پرسید دایه گفت علاج این نیست بجز شکستن دست دختر دست خود بشکست فے الفور طالب بمطلوب پیوست از شکستن یکدست کار بانجام رسید دل که رئیس الاعضا است اگر شکسته میکنی البته بمحبوب حقیقی رسی چون آن عاشق را غیر از در معشوق ونیز مسترشد را غیر از جناب مرشد کشودے نیست گوید قوله

از آستان پیر مغان سر چرا کشم
دولت درین سرا وگشایش ازین در است

معنے آنست که چون دولت کونین وسعادت دارین وابسته باستان پیر مغان که مرشد یا معشوق است پس چرا ازینجهان سرکشی کنم ومعرض گردم بلکه باید که رخت خود درینجا افگنیم وچون حلقه در جنبش پذیر نشویم عاشقان مختلف الاحوال اند وهر یکے موافق حال خود سخنے گوید قوله

یک قصه بیش نیست غم عشق وین عجب
از هر کسے که می شنوم نامکرر است

نامکرر مختلف معنے آنست که عشق از یکے بیش نیست اما این عجب است که هر جا بنوعے دیگر ظهور نموده گوشه نشینان در گوشه وصومعه داران در صومعه وعابدان بمسجد وعاشقان در خرابات هر یک دریافت خود را ترجیح داده وبر نهج دیگر سخن میرانند چون نظاره حال عاشق موجب تحیر عالمیان است گوید قوله۔

شیراز وآب رکنی واین باد خوش نسیم
عیبش مکن که خال رخ هفت کشور است

شیراز شهریست پر حسن که در اصل زندانخانه سلیمان بود مراد وجود عاشق که زندان روح سالک است آب رکنے رکنا باد چشمه ایست در شیراز مراد ازان عشق خال معروف مراد زیبائی هفت کشور تمام عالم چه عالم بهفت حصه منقسم است وهر حصه را کشور گویند معنے آنست که اے منکر وجود من که جوے عشق ومحبت درو جاریست وباد خوش نسیم انفاس درو سارے عیبش مکن اگرچه محقر است اما زینت بخش هفت کشور است چرا که درین عیب گیری خرابی است ؎ باد ردکشان هر که درافتاد برافتاد ۞ وچون فضیلت عشق حقیقی بر مجاز ظاهر است گوید قوله

فرق است ز آب خضر که ظلمات جای اوست
با آب ما که منبعش الله اکبر است

آب مراد عشق خضر مراد عاشق مجاز ظلمات قالب عنصری که در اصل کثیف است الله اکبر چشمه ایست در شیراز که از میان کوه بر آید هر که آنرا ببیند بے اختیار گوید الله اکبر که مراد ازان ذات ایزد بیچون ویا لطیفه ربانی که خروج او ازو ست معنے آنست که از عشق عاشقان مجاز تا عشق ما بسا فرق است چرا که اوشان حصول عشق از دیدن صورها که از عنصر کثیف است حاصل نموده اند وما از ذات ایزد بیچون یا از لطیفه ربانی ونیز آب خضر زهد زاهدان ظلمات حظوظ نفسانی معنے آنست از زهد زاهدان تا عشق ما بسا فرق است که ایشان بحظوظ نفسانی که وَلَکُمْ فِیْهَا مَا تَشْتَهِی الْاَنْفُسُ وما خالصاً لله هرگز این بدان کے ماند ومی تواند که مراد آن باشد که آب خضر زندگی صوری می بخشد وآب ما که کنایه از عشق ومحبت است زندگی معنوی می بخشد وچرا چنین نباشد که جاے آب خضر ظلمات است وآن بدنیا مناسبت دارد وجاے آب ما الله اکبر که چون بآن اسم ذاکر مے شویم باین زندگی مشرف می شویم وچون معشوق هر دم بحالت دگر است گاه برحمت وگاه بغضب وعاشق را باید که بر عنایت معشوق غره نشود بلکه از غضبش ترسان باشد بنابران گوید قوله

دی وعده داد وصلم ودر سر شراب داشت
امروز تا چه گوید وبازش چه در سر است

دی روز که گذشته اینجا مراد از روز الست وعده وصل اِنَّ فِی الْجَنَّةِ لِقَاءَ اللّٰهِ لِلْمُؤْمِنِیْنَ حَقًّا امروز کنایه از نشاء دنیا معنے آنست که روز الست چون از ما کلمه بصدق پیوست از غایت لطف وصل که برما امید داشت وصل بما نمود که نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ وچون درین دار دنیا آمدیم

وازقرب بهجر مبتلا گشته ایم و گرفتار غفلت و بلیات شده ایم می ترسیم و منتظریم که تا امروز در حق ما چه گوید وچه درخیال دارد چون عاشق را باید که بغیر از در معشوق جاے نرود و بکسے التفات نماید بنابران گوید قوله

ما آبروے فقر وقناعت نمی بریم   با پادشه بگوے که روزی مقدر است

معنے واضح است در لطائف الطوائف آورده که بادشاه آن عصر حافظ را طلب کرد حضرت همین بیت نوشته فرستاد و خود نرفتند و چون سخنان حافظ مملو از عشق ومقبول دلها است گوید قوله

حافظ چه طرفه شاخ نبات است کلک تو   کش میوه دلپذیر تر از شهد و شکر است

طرفه نادر کلک زبان وقلم کش ضمیر شین بر کلک معنے واضح است غزل

بنال بلبل اگر با منت سر یاریست   که ما دو عاشق زاریم کار ما زاریست

بلبل معروف ومراد عاشق مجاز ست معنے آنست که اے بلبل واے عاشق مجاز گریه وزاری را پیشه خود ساز اگر با ما سر یاری داری چرا که ما و تو در اسم عاشق شریکیم و کار ما همین زاری و تحمل وبردباریست چون عاشق مجاز و عاشق حقیقی باسم عشق در یک رشته اند اما فضیلت عاشق حقیقی بر عاشق مجازی ظاهرست بنابران ترجیح خود میکند قوله

وران زمین که نسیمے وزد ز طرهٔ دوست   چه جاے دم زدن از نافهاے تاتاریست

زمین دل عاشق نسیم کنایه از جذبه طرهٔ دوست عشق محبوب حقیقی نافه تاتار کنایه از عشق مجاز معنے آنست که دران دلے که جذبهٔ لطف الوهیت جاے گیر شود وعشق حقیقی روے نماید چه احتیاج سخن عاشق مجاز ونالیدن بزاریست وباین گفتن اشارة بوصول مقامے کند که سالک چون دران مقام رسد تمام وجود او مشک اذفر گردد و چون منتهاے کار عاشق بر فناست که موجب بقاے اوست بنابران گوید

بیار باده که رنگین کنیم جامهٔ زرق   که مست جام غروریم ونام هشیار یست

باده کنایه از تجلی ذاتی که موجب فناء سالک وبقاے اوست جامهٔ زرق هستی مستعار جام غرور هستی مستعار هشیاری زندگی معنے آنست که اے ساقی وعده ایزدی بیار وشراب تجلی ذاتی بما عطا نما تا بسبب آن این هستی مستعار از هستی حقیقی بدل کنیم یعنے ازین هستی مستعار درگذرم وبهستی باقی رسم چرا که پاے بند دام این هستی مستعاریم ونام زندگی بر ما نهاده اند واگرنه فی الحقیقت این زندگی نیست چرا که زندگی آنست که مماتے در پیش نباشد وچون در آمدن در عاشقی نه کار

هر خامی وبو الهوسی است گوید قوله

خیال زلف تو پختن نه کار خامانست   که زیر سلسله رفتن طریق عیاریست

زلف جذبه مراد عشق معنے آنست که خیال وجذبه عشق تو نمودن واحتمال شدائد وبلیات نمودن نه کار هر خامی وبو الهوسی است زیرا که الْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ بلکه زیر سلسله رفتن یعنے در عاشقی گرفتن طریقه عیاران است یعنی کار کسے است که در کشتن خود چالاک و بے باکست ونیز زلف عبارت از دنیا بود معنے آنست که خیال نشأ دنیا پختن وآنرا مزرعهٔ آخرت پنداشتن وتمتعے برداشتن کار خامانست پس اے سالک بو الهوس ازجهت وجوے آن بایست که خون صد هزاران در ته او ریخته وزیر سلسله رفتن طریق عیاریست که مدارش بر تحمل شدائد وبردباریست نقل است که سلیمان چون بر تخت داؤدی نشستنش آمد دین ودنیا از روے موهبتش بدستش آمد هر گاه که بر حقیقت دنیا مطلع شد دلش از توجه بدو منقطع شد خطوط دنیا را اعتبار ننموده زنبیل بافی اختیار فرمود وانجا که شفقت بر خلق خدا یش بود دعاے خود فرمود که رَبِّ هَبْ لِي مُلْكًا لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي نه از روے تلذذ ملکیه که داب فراعنه ست یعنے اے پروردگار اگرچه دنیا را از روے موهبت بمن عطا فرمودی که دران باز پرسیدنی نیست وبهر وجه که خرج کنیم برسیدنی کما قلت لی هٰذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ بِغَيْرِ حِسَابٍ اما چون حقیقتش دریافتم که ملنعی است روازو بر تافتم وزنبیل بافی را اختیار نمودم وخود را از خطوط آن بکنار آوردم واز روے شفقت بر جهانیان بحضرت عرض میکنم که این ملک را بدیگرے مده و در معجزات خاصه منش نه که دیگرے البته از جا خواهد رفت که در ظاهر شیرین است وفی الحقیقت سمے است قاتل چون ظهور عشق وابسته بخط وخال نیست بلکه کیفیتے در محبوب که معرا ومبرا است از تحریر وتقریر که از عشق ازان پیدا میشود وآنرا لطیفه نهانی نیز گویند بنابران گوید قوله

لطیفه ایست نهانی که عشق ازو خیزد   که نام آن نه لب لعل و خط زنگاریست

معنے آنست یعنی ظهور محض عطیه الٰهی است وظهور او از لطیفه نهانی است که عبارت از کیفیتے است در محبوب که نام آن نه لب لعل وخط زنگاریست یعنی از نه حسن ودلربائی محبوبان وخط وخال ایشان که عشق بمنزله آتش است بهیمه افروزش آن همچنین زلف وخط وخال محبوبان بمنزله هیمه پس بایدد انست که هیمه موجب افروختگی آتش است نه مخرج آن چون آن کیفیت منزه از جمال ظاهریست بلکه جمال

ظاهری راجمال ازوست واینهمه دلبری خاصه اوست قوله

جمال شخص نه چشمست و زلف و عارض و خال　　هزار نکته درین کار و بار دلداریست

معنے آنست که جمال معشوق بآن کیفیت مرقومه ومظهرآن کیفیت کرشمه وغمزه وشیوه ورمز وجه واداونازست پس باید دانست که هزاران هزار نکته درین کار و بار دلداریست بمجرد چشم مخمور و زلف پرخم دلدار نمیتوان گفت چه دلدار آنست که دل عاشق را ببرد و بخود کشد واین موقوف نه بحسن صورت است چنانچه در شرح نزهة الارواح آورده که عشق طالب حسن ملاحت است نه صباحت زیراکه صباحت نقشے است بر روے دیوار و ملاحت شیوه ایست از عین کار و ملاحت کنایت ازهمان لطیفه ایست که خارج از بیان است وچون عاشق را برآستانه دوست رسیدن خیلے دشوارست بنابران گوید قوله

برآستان تو مشکل توان رسید آرے　　عروج بر فلک سروری بدشواریست

معنے آنست که اے محبوب من برآستانه تو رسیدن خیلے مشکل است چراکه تا ازخود فانی نگردد بدوست نرسد آرے عجب نیست کسے بفلک سروری بآسانی نرسیده وچون هرطاعتے وعبادتے که مبرا از محبت وخالی ازعشق باشد چندان قیمت ندارد بنابران گوید قوله

قلندران طریقت بنیم جو نخرند　　قباے اطلس آنکس که از هنر عاریست

قلندران طریقت عاشقان الله قباے اطلس عبادات ریائی هنر کنایه ازعشق و اخلاص معنے آنست که اعمال از نماز و روزه وحج و زکوة ومحاسبه ومراقبه که ازعشق مبرا باشد وازاخلاص معرا نزد عاشقان الله وعارفان بالله قدرجوی وقیمت خروے ندارد بلکه آن موجب خسران دین است بیت اگر جز بحق میرود جاده ات ＊ در آتش فشانند سجاده ات ＊ خواجه عطا گوید ؎ کفرکافر را ودین دیندار را ＊ ذره دردِ دل عطار را ＊ چون سالک را تغافل درسلوک موجب خرابیست گوید قوله

نه بسته اند در توبه حالیا مے نوش　　که توبه وقت گل ازعاشقان گنهکاریست

مے عبارت ازعشق ومحبت گل جوانی معنے آنست که تاحال آفتاب ازمغرب طلوع ننموده ودر توبه مسدود نشده یعنی در فیض الهی بازست پس درحصول عشق سعی نما وازکارهاے لایعنی درگذر که بازماندن ازعاشقی درهنگامیکه موسم جوانی است گنه گاری وتبه کاری است سوال چون ازمصراع اول

معلوم میشود که الحال مے بنوش بعده توبه کن وچون از مے عشق که بهترین عمل است مراد داشتند توبه ازو چون صورت بندد که توبه ازمعاصی باشد جواب مراد از مے عشق ومحبت مجاز است که نزد کاملان ازجمله معاصی است که خالق را گذاشته توجه بمخلوق آورده اند امانزد سالکان درابتدا بموجب المجاز قنطرة الحقیقة جائز است متاب ازعشق روگرخود مجازیست ونیز عشق حقیقی که سبب است ومعشوق حقیقی که مسبب است پس از مسبب بازبوده گرفتار سبب ماندن ازجمله معاصی است باید دانست که عاشقانرا دو حالت است گاه محو گاه صحو گاه فنا گاه بقا وخواب وبیداری نیز نامند وعاشقانرا درهر دو حال وصلست بعضی درمحو چون مجذوبانرا وبعضے درصحو چون صوفیه را گوید قوله

سحر کرشمه وصلش بخواب میدیدم　　زهے مراتب خوابی که به زبیداریست

سحر ابتداے عشق خواب فنا ومحو بیداری بقا وصحو معنے آنست که درابتداے عشق که درحالت محو بودم بوصل او معزز بودم وچون بحالت صحو آمدم وآن مشاهده برطرف شد پس میگوید که آفرین برمرتبه محو وفنا که بربقا وبیداری فوقیت دارد و فی الواقع چنان نیست زیراکه بقا برفنا فوقیت دارد امّا باعتبار غلبه شوق وفرط اشتیاق میگوید لَا یُؤْخَذُ المَجْنُوْنُ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ ودرمعنی ظاهری اشکال این بیت آنست که این خواب وقتے ازبیداری به باشد که آنچه درخواب دیده شود درواقع بود وچنان نیست که مشهور آنست که خواب خیال میگویند شیخ عبدالحق دهلوی درشرح فارسی مشکوة درکتاب الرویا آورده که درتحقیق رویا اختلافست میان عقلا چراکه بعضے گویند که نوم ضد ادراکست ظهیر گفته ؎ مکشای لب بخنده که توخفته ازانکه ＊ درخواب خنده موجب لتنگی وبکاست ＊ ونزد بعضے هرچه تعبیر کنند ؎ گر بد بگوی نیک را آن نیک بیشک بد بود ＊ ورنیک گوئی زشت را آن زشت گردد خوبتر ＊ وبعضے گویند خیال باطل است جواب آنست که انجمله اختلافات درخواب عوام است چراکه مشروط بشروط اوقات امّا برصحت رویاے صالحه وحقیقیه اجماع است مراهل حق را که من رآنی فقد رآنی پس میگوید که دررویاے حقیقیه ادراک نیست ومحض خیالیست لیکن باوجود آن ثبوتے دارد ومران را تعبیر لیست واولی تر ونزد استاد ابواسحق اسفرائنی رویا ادراک است حقیقت بے شبه چون عاشق را باید که باراده معشوق راضی بود وبحکم او شاکر وبهیچ نوع درکاروبار او تصرف نکند وبیهوده گفتگو پیش نیارد بنابران گوید قوله

دلش بناله میازار وختم کن حافظ　　که رستگاری جاوید درکم آزاریست

معنی آنست که ای حافظ مسکین دل محبوب را از لبس که نازک است باین گفتگوی بیهوده میازار و بهر حیله او را راضی باشد بجا آر که رستگاری جاوید در کم آزاریست مَنْ سَکَتَ سَلِمَ وَمَنْ سَلِمَ نَجَا غزل

بکوی میکده هر سالکی که ره دانست | دری دگر زدن اندیشه تبه دانست

میکده و میخانه مقام عشق معنی آنست که هر سالکی که بکوی عشق گذارش افتاد و لذت و حلاوت آنرا دریافت باز طلب فتح باب از در دگر که زهد هست کردن اندیشه تبه دانست زیرا که محصل مرادات کونین همین عشق است و چون حصول کشف مغیبات درین جاست گوید قوله

بر آستانه میخانه هر که یافت رهی | ز فیض جام می اسرار خانقه دانست

معنی آنست هر که در دار الامن عشق درآمد و انجا استقامت ورزید اسرارهای که دیگران در خانقه حاصل میکنند او از فیض جام می که عبارت از عشق و تصفیه دل است حاصل نمود نقل است که جنازه شخصی بر در بزرگی میگذشت آن بزرگ بکنیزک گفت برو خبر بیار که جنازه مرد است یا زن آن کنیزک آمده و دیده رفته بازگشت و عرض نمود گفت مامرد و زن نمیدانم لیکن این مقدار دانم که جنازه دوزخیست آن بزرگ گفت ما را چندین مدتها است که زهد و عبادات میکنم بر ما مکشوف نشد تو چون شد کنیزک گفت ای شیخ این عطیه الهی ست وابسته زهد و خانقه نشینی نیست بلکه متعلق بعشق است باید دانست که عشق مکانی است که در آن کفر و اسلام یکسانست ؎ بکفر و باسلام یکسان نگر * که هر یک ز دیوان او دفتر است چنانچه در مجالس شیخ سعدی است نقل است که سلطان محققان ابراهیم خواص پیوسته با مریدان میگفت که من کاشکی خاک قدم آن عورت بودمی پرسیدند که یا شیخ آن کدام است که پیوسته مدح او میکنی گفت روزی وقتم خوش شد قدم در بیابان نهادم بدیار کفر رسیدم قصری دیدم که سیصد سر از کنگرهای او آویخته اند متعجب ماندم پرسیدم که این چیست و این قصر از آن کیست گفتند از آن فلان ملکی است و او را دختریست دیوانه گشته در سویدای سینه ام گذر کرد که قصد آن دختر کنم چون قدم در قصر نهادم مرا نزدیک ملک بردند بسیاری از اکرام در حق من نمود پس گفت ای جوانمرد ترا دراین جایگه چه حاجت است گفتم شنیدم که دختری داری دیوانه آمده ام تا او را معالجت کنم مرا گفت بر کنگرهای قصر نگاه کن گفتم نگاه کردم پس درآمدم گفت این سرهای کسانیست که دعوی طبیبی کرده اند و از معالجت عاجز شده اند تو نیز اگر معالجت نتوانی کرد سر تو هم آنجا بود بفرمود تا مرا نزد آن دختر بردند

چون قدم در سرای نهادم دختر گفت ای کنیزک مقنع بیار تا سر خود بپوشم گفت ای ملکه چندین طبیب آمدند از هیچکس خود را نپوشیدی جواب داد آنها که آمده بودند مرد نبودند مرد اینست که الحال درآمد گفت السلام علیک ای پسر خواص گفتم چون دانستی که من پسر خواصم گفت آنکه ترا بما راه نمود مرا الهام داد تا ترا بشناختم ندانستی که گفته اند اَلْمُؤْمِنُ مِرْآةُ الْمُؤْمِنِ چون آئینه بی زنگ بود هر نقشی درو بنماید ای پسر خواص دلی دارم پر درد هیچ شربتی داری که دل بدان تسلی یابد این آیه بر زبانم گذشت اَلَّذِیْنَ اٰمَنُوْا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوْبُهُمْ بِذِکْرِ اللّٰهِ اَلَا بِذِکْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوْبُ چون این آیه بشنید آهی کرد و بیهوش شد چون بهوش آمد گفتم ای دختر برخیز تا ترا بدیار اسلام برم گفت یا شیخ در دیار اسلام چیست که اینجا نیست گفتم آنجا قبلة البیت معظم و مکرم گفت ای ساده دل اگر کعبه را بینی و بشناسی گفت بالای سر من نگاه کن چون بالای سر او نگاه کردم چه بینم که کعبه برگرد سر دختر طواف میکند مرا گفت یا سلیم القلب اینقدر ندانی که هر که بپای رود کعبه را طواف کند و هر که بدل بکعبه رود کعبه بطواف او آید فَاَیْنَمَا تُوَلُّوْا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ چون طریقه رندی اختیار نمودن نه کار بیدلی و سست نفسی است بنابران گوید قوله

زمانه افسر رندی نداد جز بکسی | که سرفرازی عالم درین کله دانست

یعنی زمانه افسر رندی و تاج بی باکی بر سر کسی ننهاد الا بکسی که او سرفرازی خود درین کله دانست و از همه گسسته و توسل بدو جسته هیچ اندیشه از غم و الم و اعراض و انکار و نیک و بد را بخود راه نداده چون عاشق را بهترین کارها از نوشیدن شراب که استغراق عشق مراد هست و مشاهده معشوق نیست بنابران گوید قوله

خوش آن نظر که لب جام و خط ساقی را | هلال یکشبه و ماه چهارده دانست

لب جام کنایه از دل خود و یا از عشق قبیل از ذکر سبب و اراده مسبب چه جام سبب است و می مسبب و از می مراد معشوق روی ساقی روی معشوق باید دانست که اکثر خلق از همه اعراض نموده بدیدن هلال متوجه میشوند و در شب چاردهم بر اندن عیش و عشرت میل مینمایند معنی آنست که خوش آن عاشقی که لب جام را هلال تصور نموده و در مشاهده آن از جان و دل گرائیده و روی محبوب را ماه چهارده در اسباب عیش میکوشند یعنی خوش عاشقی که از همه گسسته دست بدامن عشق زده و توجه بدو نموده و از همه چشم بر دوخته بمشاهده دوست افروخته و چون مرتبه عشق از همه بالاتر است و کشف امور ملک و ملکوت جمله وابسته اوست بنابران گوید قوله

بهر آن کہ راز دو عالم ز خط ساغر خواند
رموز جام جم از نقش خاکره دانست

راز دو عالم اسرار مخفیات کونین خط ساغر خطہاے دل کہ از ظہور تجلیات منقش میشود و نیز ساغر روے معشوق مراد از ان است و خط مراد صفات و خط ساغر مرکب ذات جمع الصفات چہ خط ابر خسارہ است و صفات پردہ ذات است رموز اسرار جام جم جامے کہ جمشید ساختہ بود و احوال ملک دارا معاینہ مینمود مراد دل زہاد و عباد معنی آنست کہ ہر عاشقے کہ اسرار مخفیات کونین بتصفیہ از نقوش دل خود کہ بسبب تجلیات میشود حاصل نمود رموز جام را از خاکرہ دانست و ہیچ ملتفت نشد و تحتمل ہر عاشقے کہ اسرار مخفیات کونین بسبب مشاہدہ ذات مع صفات معشوق خود مکشوف نمود اسرارے کہ مر زاہدان را بسبب زہد رو دادہ از نقش خاکرہ دانست و تحتمل کہ ساغر مرشد یا دل خویش خط ساغر تلقین جام جم مشہور معنے آنست ہر کہ از مرشد تلقین یافت و رو از مقاصد دیگر بر تافت و از اسرار دو عالم چون از تلقین مرشد ہویدا گشت و از جان و دل ہر دو شیدا شد رموزات گیتی را از خاکرہ مرشد دانست و نیز از خط ساغر نقوش تجلیات یعنے ہر سالکے کہ او راز دو عالم از نقوش دل خود خواندہ است رموزات جام جم از نقوش خاکرہ دانستہ بدان ملتفت نشد و نیز کسے کہ تخلیہ قلب از ماسوی اللہ و تصفیہ دل و تجلیہ سر حاصل کرد راز دو عالم را در ساغر دل معلوم کرد و اسرار باطنی مکشوف شد رموز پیالہ کہ جمشید ساختہ بود کہ از چہار رکن ان پیالہ رموز چار طرف عالم معلوم میشد آنرا خاکرہ دانست چون از عاشق بجز از اعمال کہ مبرا از ریا باشد و رندی کنایہ از وست چون طریقہ ملامتیہ صورت نہ بندد بنابران گوید قوله

ورای طاعت دیوانگان ز ما مطلب
کہ شیخ مذہب ما عاقلی گنہ دانست

طاعت دیوانگان مراد اعمال بے ریا کہ آغشتۂ غرض ثواب و دخول جنت نباشد محض للہ باشند عاقلی ہشیارے مراد اعمال کہ آلودۂ غرض ثواب بود معنے آنست کہ اے منکر جز از اعمال بے ریائی کہ منزہ از غرض ثواب و درجات باشد و از ہمہ فرار و با معشوق قرار نمودن و از ننگ و ناموس بگذاشتن کہ شیوۂ عاشقانست از ما مطلب چرا کہ شیخ مذہب ما کہ مرشد طریقہ است اعمال ریائی کہ آغشتۂ غرض ثواب و درجات و بیم عقاب بود و در بند ناموس بودن و گرفتار تعلقات دنیوی ماندن از جملہ معاصی شمردہ چہ عاشق را بغیر التفات نمودن گناہے است بزرگ و چون در عشق طمع سلامتی نشود

بنابران گوید قوله

دلم ز نرگس ساقی امان نخواست بجان
چرا کہ شیوۂ آن ترک دلسیہ دانست

ساقی مراد معشوق نرگس ساقی چشم مراد تجلی ذاتی و یا جذبہ عشق ترک دلسیہ اشارۃ بہمان چشم باعتبار استغناء معنے آنست کہ دل من از عشق آن معشوق بجان خود امان نخواستہ یعنی امید زندگی نداشتہ چرا کہ دانستہ کہ در عشق سواے جان دادن کارے نیست کہ اَلْعِشْقُ اَوَّلُهٗ حُرْقٌ وَاٰخِرُهٗ قَتْلٌ پس در عشق چون امید زندگی طمع باید داشت و یا آنکہ دل من از ظہور تجلی ذاتی کہ موجب فناے عاشق است اما جان خود نخواست و از بیم آن پاے پس نکشید بلکہ ہر دم در اقبال آن کوشید چہ معلوم است کہ کار تجلی ذاتی جز فناء عاشق نیست دیگر چون در ہجران معشوق کار عاشق بجز از نالہ و زاری نیست بنابران گوید قوله

ز جور کوکب طالع سحرگہان چشمم
چنان گریست کہ ناہید دید و مہ دانست

معنے آنست کہ بسبب ظلم ستارہ طالع خود کہ بر ما کردہ و ما را از معشوق جدا ساختہ بامداد چشمہاے ما بحدے گریستند کہ ناہید و مہ کہ در آسمان اول و سوم اند معلوم کردند اے بعالم علوی اشتہار یافت چون عاشق را باید کہ عالی ہمت بود بدنیا و ما فیہا نظر نکند و بگلیہ گدائی خود خورسند باشد و قانع گردد قوله

بلند مرتبہ شاہی کہ نہ رواق سپہر
نمونۂ ز خم طاق بارگہ دانست

معنے آنست کہ از عاشقان عالی مرتبہ آنکسے است کہ نہ فلک را نمونہ خم طاق خود دانست یعنی بکلبہ گدائی خود خورسند بودہ بدنیا و ما فیہا نظر نکرد بلکہ اینہمہ را طفیل گدائی خود دانست باید دانست کہ تقاضاے عشق آنست کہ در پردہ نمیباشد و ہر دم بظہور مے آید چون عاشق صادق را از ان بیمے نہ بنابران گوید قوله

حدیث حافظ و ساغر کہ میزند پنہان
چہ جای محتسب و شحنہ پادشہ دانست

معنے آنست کہ حدیث حافظ و مے نوشی یعنے عشقبازی او چہ جاے دانستن محتسب و شحنہ بلکہ پادشہ دانست اے اظہر من الشمس است و نیز محتسب و شحنہ منکر و ناصح مراد است پادشہ پیر طریقت معنے واضح است

غزل

بلبلی برگ گل خوش رنگ در منقار داشت
و اندر ان برگ و نوا خوش نالہاے زار داشت

گفتمش در عین وصل این نالہ و فریاد چیست
گفت ما را جلوۂ معشوق در این کار داشت

بلبل کنایة از عاشق و اگر نیز همین طیر است درست میشود که اہل الله را مکالمه با طیر میشود وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ برگ گل لب معشوق و تجلی الٰہیه برگ و نوا توشه و عیش خوش یعنی بباید دانست که عاشق را اگرچه در هنگام ہجر کار بگریه و زاریست اما آگاه باشد که در حالت وصل ہم بود سببش آنست که جلوه معشوق را نہایت نیست و آناً فاناً بجلوه دیگر پیش می آید و عاشق را کار بر فناست پس کسیکه مدارکارش بر جمالے نہایت راچگونه دریابد معنے آنست که عاشقے رادیدم که با معشوق خود ہم آغوش و لب بلب داشت یعنی در غایة وصل بود در چنان حال زار زار می نالید گفتم مرآن عاشق را که تو در عین وصل ہستی موجب این گریه و زاری چیست گفت مرا جلوه معشوق درین حالت آورده یعنی می بینم که جلوه معشوق را انتہا نیست و ما را فنا در پے بنا بران میگویم که بمعرفت کماحقه معشوق نمیتوانم رسید و نیز بسبب آنکه محنت قرب از بعد افزونست چنانچه در سبحة الابرار است ۵ والی مصر ولایت ذوالنون ٭ وان با سرار حقیقت مشحون ٭ گفت در کعبه مجاور بودم ٭ در حرم حاضر و ناظر بودم ٭ تا که آشفته جوانے دیدم ٭ چه جوان سوخته جانے دیدم ٭ لاغر و زرد شده ہمچو ہلال ٭ کردم از وے ز سر مہر سوال ٭ که مگر عاشقی اے شیفته مرد ٭ که بدینگونه شدی لاغر و زرد ٭ گفت آرے بسرم شور کسیست ٭ کس چو من عاشق و رنجور بسیست ٭ گفتمش یار بتو نزدیکست ٭ یا چو شب روزت از و تاریکست ٭ گفت در خانه اویم همه عمر ٭ خاک کاشانه اویم ہمه عمر ٭ گفتمش یکدل و یک روست بتو ٭ یا ستمگاره جفا جوست بتو ٭ گفت ہستیم بہر شام و سحر ٭ بہم آمیخته چون شیر و شکر ٭ گفتمش یار تو اے فرزانه ٭ با تو ہمواره بود در خانه ٭ لاغر و زرد شده بہر چه ٭ سر بسر درد شده بہر چه ٭ گفت رو رو که عجب بیخبری ٭ بکزین گونه سخن در گذری ٭ محنت قرب ز بعد افزونست ٭ جگر از ہیبت قربم خونست ٭ ہست در قرب ہمه بیم زوال ٭ نیست در بعد جز امید وصال ٭ و چون کار معشوق مدام استغناست پس اگر از عاشق متنفر شود جاے اعتراض نیست بنا بران گوید قوله

یار گر ننشست با ما نیست جاے اعتراض	بادشاہی کامران بود از گدایان عار داشت

معنے آنست که اگر آن معشوق از غایت استغنا که شیوه اوست نظر لطف بما نکرد و نزد ما ننشست اعتراض را نمی شایست ۵ چه نسبت خاک را با عالم پاک ٭ که او یار باقی و ما فانی ۔ و چون معشوق از غایت بے نیازی که دارد گوش بسخن عاشق نمی آید خواه سخن در ناز گوید خواه در نیاز بنا بران گوید قوله

در نمیگیرد نیاز و ناز ما با حسن دوست	خرم آن کز نازنینان بخت برخوردار داشت

در نمیگیرد و اثر نمیکند نیاز سخن عاجزی ناز غرور و تکبر نازنینان معشوقان معنے آنست که اگر عاجزی مینمایم و گر غرور و تکبرے و رزم ہیچ در دل سنگین او اثر نمیکند و لطف و شفقت بما ارزانی نمیدارد زیراکه لطف و فضل او موقوف بعلت نیست محض عطیه ایست که قَبِلَ مَنْ قَبِلَ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّ لَا لِزَلَّةٍ پس خرم کسے که فیض از جناب معشوق حاصل نموده و بہره ور گشته چون مناسب حال سالک آنست که دلبستگی بصور جمیله مصنوعات و تجلیات بحدے نکند که عمر گرانمایه بتمامی صرف او سازد بلکه چندے مشاہده نموده بصانع پردازد که کُلُّ مَصْنُوْعٍ یَدُلُّ عَلَی الصَّانِعِ گوید قوله

خیز تا بر کلک آن نقاش جان افشان کنیم	کین ہمه نقش عجب در گردش پرکار داشت

معنے آنست که اے سالک تا چند مبتلاے این صور فانی مانی برخیز و ازین غفلت باز آئی تا جان خود را نثار کلک آن نقاش کنیم که اینهمه نقوش مختلفه که مے بینی و مبتلاء آن شده در گردش قلم داشت یعنے از گردش قلم اوست یعنے چون الله تعالے خواست که عالم را از کتم عدم بر منصه ظہور رسانداول قلم و لوح موجود نموده قلم را گفت اُكْتُبْ فِیْ صَحِیْفَتِیْ پس قلم نوشت ہر چه امر شد و الحال بموجب نوشته بظہور مے آید باید دانست که عشق سراسر رسوائی و بدنامی است از ینجہته که ہر چه در مذہب عاشقان ست عوام منکران اند چون عاشق صادق آنست که از رسوائی و بدنامی نیندیشد و ہیچ اندیشه از ننگ و ناموس در دل نیارد گوید قوله

گر مرید راہ عشقے فکر بدنامی مکن	شیخ صنعان خرقه رہن خانهٔ خمار داشت

مرید اراده کننده شیخ صنعان نام ملاے کامل و شیخے واصل که بر ترسا بچه عاشق شد و قصه اش اظہر من الشمس است معنے آنست که اے سالک اگر اراده عاشقی داری و میخواہی که سیر دار الملک عشق نمائی اول باید که فکر بدنامی را از دل دور اندازی نشنیده که شیخ صنعان با آن کمال که چار صد مرید صاحب کمال داشت و پنجه حج کرده بود چون بعشق ترسا بچه گرفتار شد آن زہد و پارسائی را بر باد داد و خمر نوشید و مصحف را بسوخت و بت را سجده کرد و خوک چرانید و ہیچ ازین رسوائی نیندیشید که ۵ بار دگر پیر ما خرقه بزنار داد ٭ نقد نود ساله را بر دبکفار داد ٭ قبله بدل کرد زود معتکف دیر شد ٭ روے بمحبوب کرد دوش بزنار داد ٭ چون آن عاشق را باید که بطاعت معشوق بنوعے باشد که کسے بر آن

وقوف نیابد تا قاعدهٔ اخلاص خلل نپذیرد و بریا منسوب نگردد و بنابران گوید قوله

وقتِ آن شیرین قلندر خوش که در اطوار سیر
ذکر تسبیح و ملک در حلقهٔ زنار داشت

قلندر در نفحات الانس آورده فرقهٔ قلندریه که متشبه محق بملامتیه طائفه باشند که تعمیر و تخریب نظر خلق مبالاتی زیاده نه نمایند و اکثر سعی ایشان در تخریب رسوم و عادات و اطلاق از قیود و آداب مخالطت بود و سرمایه ایشان جز فراغ خاطر و طیب القلب نباشد و ترسم بمراسم زهاد و عباد و صورت نه بندد و اکثر نوافل و طاعات از ایشان بر نیاید و جز بر اداے فرائض مواظبت ننمایند و بجمیع استکثار اسباب دنیوی تعلاشند و بطیبة القلب قانع باشند و طلب مزید احوال نکنند و ایشانرا قلندریه خوانند و این طائفه از جهتِ عدم ریا با ملامتیه مشابهت تمام دارند و فرق میان ایشان و ملامتی آنست که ملامتی بجمیع نوافل و فضائل تمسک جوید و لیکن از نظر خلق الله پنهان دارد امّا قلندر از حد فرائض در نگذرد و باخفا و اظهار از نظر خلق مقید نبود و معنی آنست که خوش آن عاشقے که در راه عشق تعمیر باطن و خرابی ظاهر حاصل گرد و یعنی طاعت و عبادت معشوق بنوعے بجا آرد که کسے بر آن وقوف نیابد و چون جامه وجود عاشق تا که بصباغ خانهٔ فنا غوطه نخورد مصبغ برنگ بقا نگردد بنابران گوید قوله

عارفے کو سیر کرد اندر مقامِ نیستی
هست شد چون مستی از عالم اسرار داشت

مقام نیستی فنا هست بقا و صحو معنی آنست که هر عاشقے که سیر مقام نیستی کرد و در عالم فنافی الله در آمد عاقبت بمقام صحو متمکن گردید اے ببقا بالله معزز گردید چون مستی عشق دامنگیر او ماند و از وے زائل نگشت چرا که بعضے راه در اثنائے راه بمشاهدات تجلیات بسبب کم حوصلگی سیرابی روے میدهد و گرفتار آن مقام میمانند و از عروج باز میمانند و ره بمطلب نے برند و عشق را خاصه آنست تا که بفنا نرساند ببقا معزز نگرداند چون چشم عاشق را مدام کار با اشک باری است از آنجهت که الله تعالی فرموده که من چشم گریانرا دوست دارم و نیز موجب حصول مراد است که البکاء تحصیل المرادات بنابران گوید قوله

چشمِ حافظ زیر بام قصر آن حوراسرشت
شیوهٔ جنات تجری تحتها الانهار داشت

معنی آنست که چشم حافظ از غایت هجران که از آنجناب جدا شده بعالم تقیید گرفتار شده شیوهٔ بوستانها که روان میگردند در زیر آن نهرها جاری حاصل نموده اے مدام بگریه و زاری است والله اعلم غزل

بی مهر رخت روز مرا نور نمانده است
وز عمر مرا جز شب دیجور نمانده است

معنی آنست که از آنروزے که از مشاهده دیدار روح افزای تو جدا مانده ام و از عالم اطلاق رو بعالم تقیید آورده ام روز بر من تاریک گردیده و از عمر خود جز شبِ دیجور غموم هموم حصولے ندیده چون در هجران معشوق کار عاشق بگریه و زاری است گوید قوله

هنگام وداع تو زبس گریه که کردم
دور از رخ تو چشم مرا نور نمانده است

معنی آنست که هنگام وداع تو بسبب دوری و مفارقت از بس گریه و زاری که نمودم نور از خانه چشم ما کم شده اے روشنی در چشم نمانده و این سخن که گفتم روشنی در چشم ما نمانده دور از رخ تو که بمنزله روشنی چشم منی چون هجران معشوق موجب قتل عاشقانست بنابران گوید قوله

وصل تو اجل را ز سرم دور همیداشت
از دولتِ هجر تو کنون دور نمانده است

معنی آنست وقتے که در عالم اطلاق بمشاهدهٔ دیدار روح افزاے تو معزز بودم که آن وصل تو اجل را از سرما دور میداشت یعنی بیم و اندیشهٔ اجل را بسوے ما راه نبود اکنون چون بعالم تقیید آمده ام و پابند قالب عنصری گشته ایم بسبب هجر تو اجل دامنگیر وقت ما گردیده و هر دم در پے ما می پوید که الرحیل الرحیل پس بدین حیات دو روزه که داریم مشاهدهٔ خود را که کنایه از شهود تجلیات است دریغ مدار و در پے قتل ما مباش که خود ما را اجل در پے است و چون هجران سخت ترین عذابیست و عاشق دمبدم بمرگ قریب است بنابران گوید قوله

نزدیک شد آن دم که رقیبان تو گویند
دور از درت آن خسته و رنجور نمانده است

معنی آنست در مفارقت مرا نزدیک است که آن وقت در آید که رقیب بحضرت در آمده عرض نماید که از دوری درت و از درد مهاجرت فلان خسته و مهجور بمرد معنی آنست که آن وقت نزدیک رسید که در هجران تو بمیرم و رقیب تو که شیطان است از کمال بهجت با عونه خود گوید و ندا بعالم در دهد که فلان در هجران تو مرد چون آتش جدائی موجب سوختگی عاشقانست و نهفتن آن نوعے از محالاتست گوید قوله

از تلخی هجران تو زین گردش بیمهر
سوزم من ازین غصه که مستور نمانده است

معنی آنست که از آتش هجران تو بسبب گردش این فلک رو بمن آورده اگر بسوزم من ازین غصه جاے آنست که مستور نمانده است اے طاقت ضبط آن نمانده باید دانست که خیال معشوق مدام در چشم عاشق متمکن است اما گاه حالتے روے میدهد که هم از پیش نظر مرتفع میشود چون ارتفاع خیال

معشوق موجب پریشانی عاشق است گوید قوله

میرفت خیال تو ز چشم من و میگفت
هیهات ازین بقعه که معمور نمانده است

معنے آنست که خیال تو از چشم من میرفت و در هنگام رفتن میگفت که افسوس ازین چنین بقعه شریف که ویرانی در و رو بداد و پریشانی برانداخت چون تمنائے عاشق مدام همین است که درین حیات چند روزه که دامنگیر وقت اوست معشوق بر وگذر کند بنابران گوید قوله

من بعد چه سود ار قدمے رنجه کند دوست
کز جان رمقے در تن رنجور نمانده است

معنے آنست که بدین چند روزه که حیات مستعار دامنگیر وقت ماست معشوق بر ما توجه کند عین لطف و احسان است و من بعد وقتے که طائر روح از قفس قالب پرواز نماید اگر محبوب قدم رنجه فرماید چه نفع چون مناسب حال عاشق آنست که تا نسیم حیات در گلشن وجود او جاریست و ساغر دل از خون مے جگر مالامال وے از گرپه بنا ساید بنابران گوید قوله

در هجر تو گر چشم مرا آب نمانده
گو خون جگر ریز که معذور نمانده است

معنے آنست که در هجر تو اگر چشم من که بسبب گریه و اشکباری خشک گردیده و آبش ناپدید گشته عذرے در پیش آرد قبول مکن و بگو که بجائے اشک خون جگر ریز که معذور نهٔ چراکه اگر آن چشم رفت خون جگر مهیا داری بدآن که اگر چه علاج رنج و محنت بجز صبر نیست اما چون صبر از عاشق صورت پذیر نیست بنابران گوید قوله

صبر است مرا چاره ز هجران تو لیکن
چون صبر توان کرد که مقدور نمانده است

معنے آنست که اے محبوب من اگر چه درین جدائی و هجران تو بجز صبر و شکیبائی چاره نیست لیکن صبر چون توان کرد که مقدور نمانده یعنی از حیطه اقتدار بیرون شده و مقدور نمانده است چون کار عاشق در هجران معشوق مدام بغیر از غم گذرانیدن و گریه و اندوه بسر بردن نیست بنابران گوید قوله

حافظ ز غم از گریه نپرداخت بخنده
ماتم زده را داعیه سور نمانده است

معنے آنست که حافظ بسبب غم و گریه بخنده رجوع ننمود که بسبب هجران آن یار سنگین دل یکے از ماتم زدگان است و ماتم زده را داعیه شادی کجا غزل

بدام زلف تو دل مبتلائے خویشتن است
بکش بغمزه که اینش سزائے خویشتن است

زلف مراد جذبه عشق مبتلا گرفتار غمزه تجلی ذاتی جلالی ضمیر شین اینش بر دل معنی آنست که دل اگر چه بقید عشق تست اما هنوز گرفتار خود است که ترا از بهر خود دوست دارد و این نقصان عاشق است چه عاشق کامل آنست که معشوق را از بهر معشوق دوست دارد و این نمی شود مگر بفنا و فنا حاصل نمیشود جز بورود تجلی ذاتیه جلالیه بنابران گوید مران دل را بشمشیر تجلی ذاتیه جلالیه بکش لے فانی ساز که هر که در عشق در آید و طالب مراد خود باشد واجب القتل است قوله

گرت ز دست بر آید مراد خاطر ما
بهوش باش که خیری برای خویشتن است

یعنے اے محبوب من اگر مراد خاطر ما از دستت بر آید پس بر آر و تغافل روا مدار و بیقین بدان اگر چه بظاهر چیز نیست در حق ما اما فی الحقیقة چیزے برائے خود کردن است که موجب اشتهار احسان و فضل تست چنانچه گویند کریمی روزی میگفت که من در همه عمر خود بکسے نیکی نکرده ام گفتند چندین کرم که میکنی این چیست گفت چون اجر این بما باز گردنده است پس هر چه نیکی میکنم با خود میکنم چون فیض معشوق بهمه عام است بنابران بزبانی محبوب گوید قوله

چو راز عشق ز دل با تو گفتم ای بلبل
مگو که آن گل خندان برای خویشتن است

راز عشق سخنان محبت و یگانگت بلبل کنایه از عاشق گل خندان معشوق یعنی ای عاشق مسکین چون سخنان محبت و یگانگت با تو در میان نهادم بدین غره مباش و مگو که آن محبوب خالص برائے منست بلکه فیض او بهمه شامل است چنانچه مذکور است ؎ فیض معشوق بود عام خاص تو و بس ٭ تشنه شربت دیدار دلارا همه کس ٭ بهره مند از کرم بحر گوهر تا خس ٭ تشنه شربت ساقی بقا یا همه کس ٭ چون مراد عاشق فنائے خود است بنابران گوید قوله

بجانت ای بت شیرین من که همچون شمع
شبان تیره مرادم فنائے خویشتن است

با قسمیه شبان تیره زمان جدائی یعنے اے محبوب من قسم بجان تو که درین زمان جدائی شمع وار طالب فنائے خودم که فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِيْنَ قوله

بمشک چین و چگل نیست بوی گل محتاج
که نافهاش ز بند قبائے خویشتن است

گل که عبارت از روے معشوق است حسن او محتاج به چیز دیگر نیست بلکه حسن ذاتی دارد و مصرع دوم بدین اشارت دارد که ؎ آن چشمه کز و خضر آب زلال یافت ٭ در منزل تست لیکن

انباشته اند چون کار عاشق ترک طمع از ماسوی الله و قانع شدن بهرچه از معشوق بدو رسد بنابران گوید قوله

مرو بخانهٔ ارباب بے مروتِ دہر — که کنج عافیت اندر سرای خویشتن است

یعنی ایدل بردر ہیچکس از ابنا‌ے زمان مرو بخانه خود بنشین که حصول کنج عافیت مشتمل بر خانه نشینی است وقناعت گزینی قوله

بسوخت حافظ او در رهِ عشق و جانبازی — هنوز بر سر عهد و وفای خویشتن است

یعنی حافظ در راه عشق بسوخت باوجود این از راه برنمیگردد و طریق وفا نمیگذارد غزل

بجان خواجه و حقِ قدیم و عهد درست — که مونس دم صبحم دعا‌ے دولت تست

باقسمیه خواجه محمد ۴ حق قدیم صحبت عالم اطلاق عهد درست قالوا بلی و یا آنکه روز ازل الله تعالی بارواح گفت که بروید در گلشن جهان صفات تفرج ذات بدست آرید و از جدائی ما اندوہگین مشوید که ما با شما ایم هر وقت که طلب کنید که نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ دم صبح وقت صبح الدعا خواندن مراد یاد و ذکر معنے آنست که قسم بروح پر فتوح رسول مقبول و قسم بحق صحبت قدیم که در عالم اطلاق با تو داشتیم و قسم بعهد درست که با تو کرده ایم و تا حال بر آن محکم هستیم و یا آنکه تو با ما نموده از آن روز‌ے که جدا مانده ایم هر صحبت مونس ما یاد دولت توا‌ے ذکر عظمت و بزرگی تو چون محبت از دل عاشق رفتنی نیست بنابران گوید قوله

سرشک من که ز طوفانِ نوح دست ببرد — ز لوح سینه نیارست نقش مهر تو شست

معنے آنست که بسبب دوری از مشاهده رو‌ے عالم آرا‌ے تو اشکباری من بمنزله رسید که از طوفان نوح غلبه برد و با اینهمه اشکباری حرف مهر و محبت ترا از لوح سینه نتوانست محو کرد یعنے عشق ما بمنزله رسید که بهیچ نوع خلل پذیر نیست ٭ چون دل شکسته عاشق گوهر لیست بے بهانه لایق تحقیر بنابران گوید قوله

بکن معاملهٔ وین دلِ شکسته بخر — که این شکستگی ارزد بصد هزار درست

معامله اظهار عیب درست تنکه زر معنے آنست که ا‌ے محبوب من در تفقد این دل شکسته ساعی باش و نقص و عیب در پیش میاور که این دل شکسته ما با اینهمه شکستگی قیمت صد هزار دل درست دارد باید دانست که قیمت دل بشکستگی است ؎ این گوهر بو العجب که دل نام ویست ٭ هرچند

شکسته تر بقیمت بهتر ٭ و اگر درست بمعنی تنکه زر بود معنے ظاهر و چون اکثر زبان طاعنان و لائمان در حق مشتاقان درباره عشاقان دراز گردد بنابران گوید قوله

ملامتم بخرابی مکن که مرشد عشق — حوالتم بخرابات کرد روز الست

مرشد عشق الله تعالے خرابات کنایه از عشق و طریق ملامتیه روز نخست روز ازل معنی آنست ا‌ے منکر و ا‌ے ناصح من با بخرابی ظاهری که دارم و آن کنایه از طریقه ملامتیه است ملامت روا مدار چراکه از روز ازل الله تعالی نصیبه ما بخرابات افگنده و چون از هر کس جز بموت نوشته بظهور نه پیوند دلپس ملامت تو روا نباشد چون عاشق را در هر حال که باشد اعراض نباید کرد و طعنه نباید زد گوید قوله روا مدار که باعلم آصفی گویند ٭ آصف نام وزیر سلیمان ۴ وزیر مراد ناصح و یا همان عاشق خواجه اشاره بهمان آصف خاتم حضور معشوق باید دانست که اگرچه در مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار همه عاشقان شریک اند اما با اینهمه عاشق بدو نوعست یکے آنکه چون از مشاهده می افتند جزع و فزع بنیاد می نهند و سرگردان میشوند و زبان شان دراز مے گردد و این حالت جذبه است که مَنْ عَرَفَ اللّٰهَ طَالَ لِسَانُهٗ در حق انیست دوم آنکه چون از حضور بغیبت مے افتند خموش مے مانند و سر در گریبان میشوند و زبان بند میکردند و اینحال سالکست که مَنْ عَرَفَ اللّٰهَ كَلَّ لِسَانُهٗ در حق اوست و این باعتبار کشف و علم اول اولیست معنے آنست که روا مدار که در حق عاشقی که علم او در کشف بمغیبات چون علم سلیمان باشد گفتن این سخن که آن عاشق از دور افتادن حالت وصل و مبتلا بودن بهجر چون جزع و فزع بنیاد نهاد و سرگردان نشد که عاشق کامل الست میداند که عاشق را بهتر ازین نیست که باراده معشوق راضی بود خواه لطف از دوست بیند خواه قهر و یا آنکه سید است که بحالت وصل خواهم رسید و مدام در ینحاله نخواهد ماند و اگر آصف مراد ناصح بود معنے آنست که روا مدار از کسے که علم او چون علم آصف باشد گفتن چنین سخن که در مصرع ثانی است و چون معشوق هر دم عاشق را ببلا و غم و الم مبتلا میگرداند و و‌ے فروگذاشت نمی نماید قوله

شدم ز دست تو شیدای کوه و دشت هنوز — نمیکنی بترحم نطاق سلسله سست

نطاق کمربند و گهنڈی سلسله زنجیر مراد غم و الم معنے آنست که ا‌ے محبوب من از دست عشق تو شیدا و ار کوه و دشت و صحرا میگردم و هزاران جام زهر و بلا و دردمی نوشم و تو هنوز کمر بند سلسله از رو‌ے رحم سست نمیکنی یعنے ازین کمربند‌ے که بر جان ما کرده و هر دم بیلا می سازی هیچ تخفیف نمیدهی

چون بهترین صفت عاشق صدقست وهر سخنے که از روے صدق برآید مقبول ولها وفیض بخش جانها بود گوید قوله

بصدق کوش که خورشید زاید از نفست	که از دروغ سیه روے گشت صبح نخست

صبح نخست صبح کاذب معنے آنست که اے عاشق مسکین اگر میخواهی که بمعرفت ووصل ما رسی وکلام توفیض بخش عالمیان مانند صبح صادق گردد پس باید که بصدق کوشی اے اعمال بے ریا خالصاً لله بجا آری نے بینی که صبح صادق بصدق خود چون فیض بخش عالم شد واز کذب یعنی اعمال ریا متنفر باش که موجب سیه روی است نمی بینی که سیه روئی صبح کاذب بسبب کذب خود است چون آن عاشق را باید که از لطف معشوق امید منقطع نکند گوید قوله

دلا طمع مبر از لطف بے نهایت دوست	چو لاف عشق زدی سر بباز چابک وچست

معنے آنست که اے دل از لطف معشوق امید منقطع مکن که لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللهِ بلکه چون خواهان لطف معشوق هستی ودعوی عشق مینمائی پس سر را مردانه فداے معشوق کن باید دانست که کار معشوق مدام استغنا نمودن وجور وجفا وترک وفاست وکار عاشق آنست که بهیچ نوع ازو رنجیده نشود گوید قوله

مرنج حافظ واز دلبران حفاظ مجوے	گناه باغ چه باشد چو این گیاه نرست

معنے آنست اے حافظ اگر دعوی عشق میکنی پس از رنج وجفاے دلبران رنجیده مباش واز ایشان نگهداشت پیمان مجوے وچون سرشت محبوبان بیوفائی است پس عیب ایشان چه وگناه ایشان چون باید داشت غزل

برو اے واعظ ودعوت مکن سوی بهشت	که خدا در ازل از بهر بهشتم نسرشت

معنے آنست که اے واعظ برو ومارا بسوے بهشت که کنایه از زهد وتقوی است دعوة مکن چراکه خدا مارا روز ازل از بهر بهشت که مقام حظ نفس ست که فِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ الْأَنْفُسُ نه پیدا کرده بلکه محض براے عشق ذات خود بوجود آورده که خَلَقْتُ الْأَشْيَاءَ لِأَجْلِكَ وَخَلَقْتُكَ لِي وچون از هر کسے خلاف نوشته بوجود آمدنی نیست گوید قوله

منعم از می مکن الصوفی صافی که حکیم	در ازل طینت ما را بمی ناب سرشت

صوفی صافی مراد واعظ باعتبار استهزاونیز صوفی که معرا از آراستگی باطن باشد معنے آنست که

اے واعظ از این منوشی که کنایه از طریقهٔ عشقبازیست یا اختیار طریقه ملامتیه است عیب ما مکن که حق در ازل خمیر ما از آب مے نموده یعنے براے همین پیدا کرده وچون غیر از نوشته ازلی از ما بظهور نمی پیوندد پس اعتراض تو چه سود وچون هر کسے بموجب كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ بد انچیزے که نزد اوست فرحت کننده است ومستحکم بنابران گوید قوله

تو وتسبیح ومصلا وره زهد وصلاح	من ومیخانه وزنار وره دیر وکنشت

میخانه عالم عشق معنے آنست که از تو همه آثار وعلامات زهد وورع که تسبیح ومصلاست واز ما همه علامات واسباب عشق که زنار علامت یکرنگی وبے نامی وبے ننگی است وره دیر که مقام معشوقانست وکنشت که عالم جبروتست وجاے ظهور بتان تجلیاتست که س عالم جبروت را بتخانه دان ؛ کاندر و بتها همی گردد عیان ؛ چیست بت یعنی تجلی لطیف ؛ مینماید رو بانواع لطیف ؛ سوال مشاهدات در عالم ملکوت نیز رو میدهد تخصیص به جبروت چه جواب مشاهدات اگرچه در ملکوت نیز هست اما آن تجلیات بے اعتبار است که سر بسر آزمایش وابتلانه هادی ورهنما است وچون حصول بقا بے فنا ممکن نیست گوید قوله

یک جو از خرمن هستی نتواند بر داشت	هر که از راه فنا در ره حق دانه نکشت

خرمن هستی بقا بالله راه فنا فنا فی الله معنے آنست که هرگز بمقام بقا بالله نتواند رسید وبا معشوق خود هم آغوش نتواند گردید هر که اول خود را در راه معشوق فانی نساخت وفنا فی الله نشد وچون بهشتے که مقام وصل معشوق است که اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَيْسَ فِيهَا حُورٌ وَلَا قُصُورٌ يَتَجَلّٰى رَبُّنَا ضَاحِكًا کسے نمیتواند شد مگر بعشق بنابران گوید قوله

صوفی صاف بهشتی نبود زانکه چو من	خرقه در میکده ها در گرو باده نهشت

باید دانست که صوفی بدو نوع است مقلد ومحقق صوفی که در محل ذم واقع شده مراد صوفی مقلد که ظاهرش آراسته وباطنش خراب خرقه مراد وجود واعمال باده عشق ومحبت یعنی هرگز بهشتے که وصل معشوق است صوفی صاف که ظاهرش آراسته وباطن خراب نرسد چراکه همچو من خرقه وجود را یا خرقه اعمال را در صباغخانه عشق بباده محبت رنگین نکرده اے اعمال بیریا بجا نیاورده وباطن خود را نیاراسته واوصاف بشری در خرابی نیاورده ه هر کو بخرابات نشد بیدینست ؛ زیراکه خرابات اصول دینست ؛ چون عیش وراحت عاشق وابسته بمشاهده معشوقست بنابران گوید قوله

راحت از عیش بهشت ولب حورش نبود — هر که او دامن دلدار خود از دست بهشت

معنے آنست که هر که او دامن دلدار خود از دست داده یعنی از روش اخلاص انحراف نموده اعمال بامید دخول جنت و مزید درجات وحصول بهشت نموده هرگز مراورا راحت از عیش بهشت ولب حور نباشد چون لطف معشوق دستگیر وقت عاشق گردد مراورا نه بیم از دوزخ و نه شادی از بهشت گوید قوله

حافظا لطف حق ار باتو عنایت دارد — باش فارغ ز غم دوزخ و شادیِّ بهشت

معنے آنست که اے حافظ اگر لطف حق شامل حال تست پس از غم دوزخ وشادی بهشت فارغ باش۔

غزل

تا سر زلف تو در دست نسیم افتاده است — دل سودا زده از غصه دو نیم افتاده است

زلف کنایه از عالم صفات نسیم مراد اراده ازلی وقضا وقدر و زلف در دست نسیم افتادن کنایه از پریشان شدن زلف است معنے آنست که از ان وقتے که قضا وقدر یعنے اراده ازلی تو زلف را که عالم اسما وصفات است بر روے عالم آرائے تو که کنایه از ان وحدت مطلق است پریشان ساخته و وحدت را در زیر کثرت نهان کرده و ما را از مشاهده ذات مطلق مهجور نموده بعالم کثرت که هجران ست مبتلا گردانیده دل دیوانه ما ازین غصه که کنایه از باز داشتن مشاهده ذات مطلق است دو نیم [illegible] اے خسته و مجروح افتاده است و این عالم کثرت اگرچه [illegible] حجاب ذات مطلق است اما هم موجب زیبائی وافزونی جمال است چنانچه گوید قوله

زلف مشکین تو در گلشن فردوس عذار — چیست طاؤس که در باغ نعیم افتاده است

زلف عالم کثرت گلشن فردوس عذار مراد ذات مطلق معنے آنست که ظهور عالم کثرت که اسما وصفات است بران عالم وحدت که ذات مطلق است هیچ میدانی چگونه است طاؤسی است که در باغ بهشت خرامانست یعنے موجب افزایش حسن وجمال است چنانچه فرو هشتن زلف اگرچه حجاب عارض ورخساره است اما موجب افزایش حسن هم هست و چون موجب ظهور عالم کثرت وقیام آن جز بنقطهٔ وحدت بنابران گوید قوله

در خم زلف تو آن خال سیه دانی چیست — نقطهٔ دوده که در حلقه جیم افتاده است

زلف عالم کثرت و خم عبارت از کجی مراد از ان تضاد چون اسلام وکفر وامر ونهی خال سیه

نقطه وحدة معنے آنست که در عالم کثره که اسماء وصفات است آن خال سیه که نقطه وحدت مطلق است در و متمکن است چیست چون نقطه سیاهی است که در حلقه جیم است که موجب قوام وجود او و باعث ظهور اوست یعنی موجب ظهور و قوام عالم کثرت همان نقطه وحدة است که در میان آنهاست چون نمود ذات مطلق موجب فریفتگی عالم است و او از غایت استغنا بکسے ملتفت نیست بنابران گوید قوله

چشم جادوے تو خود عین سواد سحر است — لیکن اینست که این نسخه سقیم افتاده است

مراد از چشم ذات مطلق ؎ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ٭ گو عیان بیند وجود کائنات ٭ این نسخه اشارة بچشم سقیم بیمار را گویند و چون چشم معشوق از غایت استغنا که دارد به کسے التفات نمینماید بنابران به سقیم تشبیه یافته چه خاصه بیمار است که بهر سو التفات نمیکند معنے آنست که اے محبوب من آن ذات مطلقه تو بالذات شهریست پر از سحر و بهمه وجه موجه وخوش که هر که بدان نگاه کرد از خود رفت اما همین است که از غایة استغنا که دارد بکسے التفات نمیکند و چون هیچ نوع عاشق از در معشوق جنبش پذیر نیست بنابران گوید قوله

همچو گرد این تن خاکی نتواند برخاست — از سر کوی تو زان رو که عظیم افتاده است

گرد عاشق ناقص که باندک آسیب باد حوادث بگردد یعنے از محبوب من مانند عاشقان ناقص که باندک آسیب جور وجفا برخیزد برخاستنی نه ام که عظیم افتاده ام یعنی بنوعے در عشق تو گرفتارم که هرگز از جناب تو جدائی نخواهم کرد معنے آنست که چنانکه گرد نخیزد تن من از آن رو که عظیم بر سر کوی تو افتاده است نخواهد برخاست حاصل آنست بنوعے در سجودگاه تو مقید شده ام که هرگز از ان خاک جدا نخواهم شد بلکه دران خاک جان خواهیم داد ؎ در سجدهٔ که سر نه ز تن میشود جدا ٭ در ملت وفا گنهش نام کرده اند ٭ و چون عشق موجب ارتفاع زهد وورع است بنابران گوید قوله

آنکه جز کعبه مقامش نبُد از یاد لبت — بر در میکده دیدم که مقیم افتاده است

لب مراد لطف ؎ لب که شیرین جوے شد لطف خد است ٭ باغ جان از آب او نشو ونماست معنے آنست که آن کسے که از غایت زهد و ورع بامید لطف تو بجز از کعبه که مقام زهد است جائی نداشت والحال چون بعشق اندر آمد بجائے رسید که دیدم بر در میخانه مقیم افتاده میماند شیخ درین بیت احوال خود بکنایه ظهور نموده یعنے پیش ازین مرا از غایت زهد و پرهیزگاری سواے کعبه مقام نداشت

والحال بسبب عشق افتاده در میخانه شده ام ونیز درین بیت تلمیح است بقصهٔ شیخ صنعان وچون مشاهدهٔ ذات مطلق موجب بقاء عاشق است بنابران گوید قوله

سایهٔ سرو تو بر قالبم ای عیسی دم
عکس روحست که بر عظم رمیم افتاده است

سرو کنایه از قد مراد امتداد ظهور تجلیات ونیز ذات مطلق یعنی ای محبوب من این سرو قامت تو که سایه بر قالب ما انداخته یعنی این امتداد ظهور تجلیات ویا مشاهدهٔ ذات مطلق که بر ما کرده وآنا فانا جلوه بنوعی دیگر مینماید عکس روحست که بر استخوانهای بوسیده افتاده یعنی موجب حیات وزندگی ما گردیده ای الحال ببقاء باقی خواهم رسید وچون زاد راه عشق تذلل وانکسار عجز است بنابران گوید قوله

دل من در هوس روی تو ای مونس جان
خاک راهیست که در پای نسیم افتاده است

معنی آنست که ای محبوب من در هوس بوی تو مانند خاک راهی هست که در پای نسیم که مرشد طریقه است افتاده است وچون عاشق را عشق نصیبهٔ ازلی است بنابران گوید قوله

حافظ گم شده را با غمت ای مونس جان
اتحادیست که در عهد قدیم افتاده است

غم عشق اتحاد یگانگی عهد قدیم قالوا بلی معنی آنست که ای محبوب من حافظ بیخویش را که در عشق تو از خود گم شده است با عشق تو اتحادیست ازلی نه امروزی غزل

باد سحر از نافهٔ تاتار وزیده است
یا نی غلطم بر سر کوی تو وزیده است

باد سحر همین باد معروف یا کنایه از واردات معنی آنست که باد سحر یا واردی که بر قلب ما ورود نمود ومشام جان مارا معطر کرده گوئیا که بر نافهٔ تاتار گذار کنان آمده که اینچنین بوی خوش دارد نه غلط کردم که نافهٔ تاتار را این بوی کجا بلکه بر سر کوی آن محبوب سیر کنان آمده است چون بموجب من ضحک ضحک بر کسی خنده نمودن موجب خنده بر خود است گوید قوله

گر با دهنت غنچه کند لاف تبسم
باد سحرش بهر چه این پرده دریده است

دهن مظهر کلام است اینجا کنایه از عاشق کامل که مصدر کلام حق گردیده که ز نطق غنچه کنایه از خود است یعنی اگر من که غنچه وار قبل از حصول دولت عشق بستگی وافسردگی داشتم اگر با عاشق تو بخنده معترض نمی شدم جذبهٔ علیه که عشق است چرا مانند گل پریشان ورسوا مینمود حاصل آنکه پریشانی ورسوائی من محض از آنست که با عاشقان بخنده متعرض میشدم لاجرم بموجب من ضحک ضحک

ثمره اش حاصل نمودم چون آن عشق اگرچه بظاهر سراسر نیش است اما بباطن همگی نوش بنابران گوید قوله

چون میبرد سر زلف چو زنجیر دلم گفت
دیوانه ندانم که در آن زهر چه دیده است

معنی چون دل من سر زلف زنجیر وش تو که کنایت از عشق است نگاه کرد وخوبیهای آن را دریافت نموده طلب آن کرد میگوید که این دیوانه که کنایه از خود است درین زنجیر که عشق است چه دیده است که چنین بیباکانه در طلب او میرود وچون حال عاشق پریشان از تقریر مبراست گوید قوله

پرسی تو چه حال دل بد روز که بهرت
در زلف تو و رنج شب تار کشیده است

دل بد روز دل پریشان یعنی حال این دل پریشان وسرگردان که او از برای تو در زلف تو که عشق است رنج بدرجه بکمال کشیده چه می پرسی یعنی حال پریشانی او در عشق بیرون از تحریر وتقریر است چون عاشق مدام از معشوق طالب ترحم است گوید قوله

بخشای بر اشکم که چو باد از پی بویت
سرگشته بدنبال تو بسیار دویده است

یعنی ای محبوب من برین اشکهای من که از پی حصول تو در پس تو مانند باد سرگشته دوندگی نموده رحمی نما یعنی نظر برین گریهٔ من کن وتلطفی فرما چون راه عشق سراسر بلاست گوید قوله

گفتم سر گیسوی چو مار تو کشم گفت
بگذر که بلا جانب خود کس نکشیده است

یعنی روزی بآن محبوب خود عرض نمودم سر گیسوی چون مار تو بدست آرم یعنی در عشق تو در آویزم آن محبوب گفت ازین سوال محال بگذر که راه عشق ما سراسر بلا است وکسی اقبال بلا نموده چون حال عاشق بجز عاشق در نیابد گوید قوله

از خال دل و زلف سیاه تو چه آگاه
آنکس که گهی مار سیاهش نگزیده است

یعنی حال دل پریشان من وزلف سیاه تو که عشق است با او چه معامله در میان آورده یعنی کسیکه تمام عمر زخم مار عشق نچشیده چگونه درد عاشق را دریابد چون نهفتن عشق نوعی از محالاتست بنابران گوید قوله

تا کی غم پنهان تو در سینه بدارم
چون از غمت آهم بهم چرخ رسیده است

یعنی ای محبوب من غم پنهان ترا که عشق تست چگونه در سینهٔ خود پنهان دارم چون از غم عشق تو حالت من بجای رسیده که آه من جانسوز سر بهم فلک کشیده هست چون چشم عاشق از گریه بمحل الغرق هست گوید قوله

گفتی که چه حالست فلان چشم پر آبت
زانخانه چه پرسی که مه وسال چکیده است

غزل

یعنی ای محبوب من از روی نوازش وتفقد پرسیدی که چندین گریه میکنی حال چشم پر آب تو چیست جانمن چه پرسی حال خانه را که شب و روز در تراوش است یعنی قریب است که منهدم گردد چون کار معشوقان اکثر وعده دهی است گوید **قوله**

تا چند دهی وعده که نزدیک رسم باز
رس تا که کسی بخت سیه رو نشنیده است

یعنی ای محبوب من تا چند وعده کنی که باز نزدیک تو میرسم رس وعده خود وفا کن وقدم رنجه فرما که تا حال کسی سیه روی بخت ما گوش نکرده مبادا که کسی بشنود زهرخندگی ایشان علاوه غم ما باشد چون شب جدائی عاشق بی مشاهده معشوق بسر رسد گوید **قوله**

گفتی که شب حافظ بدروز خرابست
عمر یست که بی روی تو صبحش ندمیده است

بدروز پریشان حال خراب درازی وتاریکی و بی رونقی وخرابی شب در درازی وتاریکی است یعنی ای محبوب من گفتی که شب حافظ پریشان حال خرابست ای تاریک ولا انقطاع آری چرا چنین نشود که عمریست بسبب عدم مشاهده روی تو صبح او ندمیده **غزل**

جز آستان توام در جهان پناهی نیست
مرا بجز سر این در حواله گاهی نیست

معنی آنست که ای محبوب من ملجا ومعاذ من در جهان بجز از آستانه تو نیست و سر مرا بجز این در حواله گاهی نیست وچون حال برین است پس رو بکه آرم و با آستانه که روم وحصول مراد از که جویم چون عاشق را باید که مشغول محبوب باشد وبغیر نپردازد بنابران گوید **قوله**

عدو چو تیغ کشد من سپر نیندازم
که کار ما بجز از ناله و آهی نیست

عدو مراد ابلیس ونیز معترض ومنکر معنی آنست که چون ابلیس فرا راه من آید وبمن مخاصمت نماید من سپر نیندازم وخود را در آزادی مستحکم سازم وهر چه مطالبه کند در بازم وعیسی وار راه بمقصود پیش گیرم تا آن مطلوب در کنار خویش گیرم که مرا با آشنائی اشیا مداری نیست وکار وبار او نزد من اعتباری نیست وبجز گریه و آه مرا کاری نیست واگر بیندازم مثبت باشد معنی آنست که چون عدو که ابلیس است در پی آزار ما باشد ویا ناصح در آزار ما که نصیحت است باشد من سپر بیندازم یعنی بمخاصمت پیش نیایم بلکه دست تضرع وعجز بدرگاه معشوق بر آرم که کار ما همین است چرا که مشغول غیر شدن عاشق را جرمیست بزرگ ونیز چون معشوق مهربان باشد رقیب چه تواند کرد ؎ دشمن چه کند چو مهربان باشد دوست ؛ وچون عاشق را

بهتر از خرابات مقامی نیست بنابران گوید **قوله**

چرا ز راه خرابات روی بر تابم
کزین بهم بجهان هیچ رسم وراهی نیست

معنی آنست که از راه خرابات که مراد از مقام عشق است ویا خرابی اوصاف بشری است ویا اختیار طریقه ملامتیه باشد چرا اعراض نمایم چون مارا بهتر ازین هیچ راهی نیست وطریقه خوشتر ازین شایان ما نیست که بدان گرایم چون در عالم عشق سراسر نزول بلا وحوادثاتست خصوصاً بر عاشق که العشق تمام المحنة والبلاء بنابران گوید **قوله**

عقاب جور کشیده است بال در همه شهر
کمان گوشه نشینی وتیر آهی نیست

عقاب باز بال بازو شهر وجود معنی آنست که نزول بلا وحوادثات یا شدائد هجران تمام وجود مارا احاطه نموده ومغلوب ساخته هیچ صاحب دردی واهل دلی نیست که بتوجه آنها رفع این غموم وهموم توان نمود وبوصل توان رسید وچون آن وجود نزد عاشق قدری وقیمتی ندارد بنابران گوید **قوله**

زمانه گر بزند آتشم بخرمن عمر
بگو بسوز که بر من ببرگ کاهی نیست

معنی آنست که اگر زمانه بسبب نزول حوادثات آتش در خرمن عمر ما افگند ومارا بمعرض هلاکت آرد بگو مرا بخرمن عمر را یا وجود را که بسوز وهلاک شو که ترا نزد ما قدری نیست اگر سوخت سوخت من از عتاب معرض شدنی ام ودرین بیت مخاطب دلست فبآید دانست که وجود عاشق مر عاشق را حجابیست بس بزرگ که وجود تقاضای دوئی وخودی میخواهد ازین جهة است که وُجُودُكَ ذَنْبٌ لَا يُقَاسُ بِهَا ذَنْبٌ وناظم نیز فرموده ؎ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ وچون اکثر شیوه معشوقان استغنا وبی التفاتیست وعاشق صادق را ازان گزیر نه گوید **قوله**

غلام نرگس جماش آن سهی سروم
که از شراب غرورش بکس نگاهی نیست

جماش مست ودلیر نرگس کنایه از چشم ومراد ازان ذات سهی سرو معشوق نگاه التفات معنی آنست که من غلام وبنده چشم مست آن محبوبم که از بسیار شراب غرور که نوشیده هیچکس نگاه نمیکند وملتفت نمیگردد وچون ظهور تجلیات را ثباتی وقراری نمی باشد گاه ظهور وگاهی خفا گوید **قوله**

عنان کشیده رو ای پادشاه کشور حسن
که نیست بر سر راهی که دادخواهی نیست

عنان کشیده آهسته بادشاه کشور حسن محبوب حقیقی ونیز مراد تجلی که بر عاشق ظهور نموده باید دانست

که عاشقان و عارفان هر تجلی را مقر بالوهیة میشوند تا آنکه ظهور تجلی ذات شود آنگاه از گفتهٔ خود مستغفر میشوند و در کلمه که نفی آلهان میکنند مراد ازان آلهان همین تجلی آثاری و اسمائی و صفاتی و افعالی است وگرنه جز آله یکے بیش نیست **معنے** آنست که اے محبوب من هرگاه که بما گذر کنی اے ظهور تجلیات و مشاهده خود بما ارزانی داری پس باید که آهسته روی یعنی تا دیرے توقف کنی و بچندین زودی مائل خفا نباشی که از دست عشق تو خلقے دادخواهان اند و راهها گرفته اند و از کثرت آنها راهے نتوانی یافت که دران داد خواهی نباشد پس باید که آهسته روی و هر یکے را بداد برسانی. باید دانست که الحال تقاضاے زمان چنین افتاده که تمامی مقلدان رو نموده اند و کاملان از میان گم شده اند و چون روا نیست که دست بهر مقلدے دهند که … اندرین ره صد هزار ابلیس آدم روے هست ❊ پس بهر دستے نشاید داد دست ❊ بهتر آنست که کاروبار خود بتوجه لطف دوست گذاشته به عشق او گمارند بنابران گوید **قوله**

چنین که از همه سو دام راه می بینم	به از حمایت زلفت مرا پناهی نیست

دام درویشان مقلد و اعمال ریائی یعنے چون حال زمانه چنین است که مے بینم که هر سو مقلدان براے قید کردن خلق الله دام ریاضت برپا کرده اند و نام سخی بر خود نهاده اند و عاشقان کامل از میان گم شده اند پس درین زمانه بهتر از حمایت زلف تو که مراد از و جذبه و لطف است مرا پناهے نیست یعنے بهتر همین است که کار خود را بجذبه عشق تو واگذاریم و نظر بلطف تو واگماریم و دست بیعت بکسے مقلد ندهیم و چون راه عاشقی همین است که نه از کسے رنجیدن و نه کسے را رنجانیدن گوید **قوله**

مباش در پے آزار و هرچه خواهی کن	که در شریعت ما غیر ازین گناهی نیست

معنے ظاهر است و اعراض از آزار مردمان بدینجهت فرموده که خمر خوردن و زنا وغیره گناه خدا است و رنجانیدن مر کسے را گناه بنده است و گناه بنده اشد است از گناه خدا و اگر معانی این بیت را تطبیق بمعنے شرع دهند آنوقت مضمون ظاهر بیت مراد نیست والا نه حکم بجمیع معاصی و مناهی وارد میشود و این ضد قرآن است و اکثر ابیات حافظ همچنین است **معنے** آنست که کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد و در افعال ناشایسته و خمر خوردن و مثال این خاطر صلحا و عابدان آزرده میگردد پس میگوید که ازین قسم کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد و سواے آن از افعالے که در انها نخش کسے نباشد هرچه خواهی بکن که ترا

مباحثت باید دانست که سالک را باید که بمعشوقان مجازه دلبستگی بسیار نیاید و مستغرق آن نباید بود که **قوله**

خزینهٔ دل حافظ بزلف و خال مده	که کارهای چنین حد هر سیاهی نیست

معنے آنست که اے محبوب من خزینه دل حافظ را بمعشوقان مجاز مده اے گرفتار عشق مجاز مدار که سپردن اینچنین خزینها یعنے دل حافظ نه حد هر سیاهی است پس باید که ما را از همه بریده بسلسله عشق خود کشے و گرفتار عشق غیرے نداری.

غزل

چه لطف بود که ناگاه رشحهٔ قلمت	حقوق خدمت ما عرض کرد بر کرمت
بنوک خامه رقم کردهٔ سلام مرا	که کارخانهٔ دوران مباد بیر قمت

معنے آنست که چه لطف بود که چکیدگی قلم تو حقوق خدمت ما معروض کرم تو نمود و مرا یاد دهانید تا بنوک خامه بسلام یاد کردی پس بموجب آنکه ہ از دست گداے بینوا نایدهیچ ❊ جز آنکه بصدق دل دعاے بکند ❊ دعا میکنم و میخواهم که زمانه را بے وجود تو ثبات مباد و این غزل بجواب مرشد هست و بیتهاے این احتیاج شرح ندارد **قوله**

مرا ذلیل مگردان بشکر این توفیق	که داشت دولت سرمد عزیز و محترمت

ذلیل خوار التوفیق اِعَانَةُ اللّٰهِ لِلعَبْدِ عَلیٰ اِتْمَامِ الْفِعْلِ دولت سرمد وصل محترم حرمت داشته شده **معنے** آنست که بشکرانیکه الله تعالے اعانه خود همراه تو کرده و در حلقه خاصانت در آورده مرا ذلیل مگردان اے محروم مدار اَحْسِنْ کَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَیْکَ **قوله**

نگویم از من بیدل بسهو کردی یاد	که در حساب خرد سهو نیست در قلمت

سهو فراموشی حساب خرد مقتضاے عقل یعنے نمیگویم که من بیدل را از راه فراموشی بنامه و پیام یاد نموده که مقتضاے خرد نیست که فراموشی را بجناب تو بار باشد **قوله**

دلم مقیم در تست حرمتش میدار	بشکر آنکه خداداشتست محتشمت

مقیم در تست خاک در تست محتشم بزرگ **قوله**

بیا که با سر زلفت قرار خواهم کرد	که گر سرم برود بر ندارم از قدمت

سر زلف اشارة بجذبهٔ محبت معنی مصراع ثانی آنکه ترک سر نمایم اما از قدم تو سر بر ندارم **قوله**

ز حالِ ما دلت آگه شود مگر وقتے	که لاله بردمد از خاکِ کشتگانِ غمت

یعنی از حال پریشان ما دل تو آنگاه واقف گردد که ما بمیریم و خاک گردیم و از خاک ما لاله بروید **قوله**

صبا ز زلف تو با هر گلی حدیثی راند — **رقیب چون ره غماز داد در حرمت**

صبا کنایه از قاصد زلف اشارة بمحبت و شوق گل کنایه از طالب رقیب حاجب غماز اشاره بصبا و ره بحرم دادن کنایه از بار دادن یعنی چون عاشق را غیرت در کار است گوید قاصد اینجا رسید و سلام و پیام تو بهر طالبی رسانید و شوق تو با نهابیان نمود حیرانم که پرده دار مر آن قاصد را چون بحرمت بار داد

قوله

ترا ز حال دلِ خستگان چه غم که مدام — **همیدهند شراب خضر ز جام جمت**

خستگان عاشقان که مجروح تیغ عشق اند مدام همیشه شراب خضر کنایه از آب حیات و مراد از ان فیوضات سرمدی جام جم کنایه از دل رسول عم و یا دل خود خطاب بمرشد و در بعضی نسخه این بیت چنین دیده شده

قوله

روان تشنهٔ ما را بجرعهٔ دریاب — **چو میدهند زلال خضر ز جام جمت**

معنی آنست که چون از قلب محمدی فیوضات سرمدی بتو میرسند بجرعه از ان یعنی لشمه از ان دل تشنه ما را تازه و سیراب ساز

قوله

همیشه وقت تو ای عیسی نفس خوش باد — **که جان عاشق دلخسته زنده شد بدمت**

عیسی نفس کنایه از مرشد که دم او مرده دلان را زندگی می بخشد و دم کنایه از تلقین و یا پیغام باشد و چون شتابی در همه کارها وخیم است بنابران گوید **قوله**

کمین گهست و تو خوش تیز میروی حافظ — **مکن که گرد برآید ز شاه راه عدمت**

معنی آنست که ای حافظ راه عشق کمین گاهیست که بسا حوادثات در کمین اند و تو با ستعجال تمام میروی چندین استعجال مکن مبادا که از شاهراه عدم تو گرد برآید ای بمیری و بمطلب نه پیوندی **غزل**

چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست — **سخن شناس نهٔ دلبرا خطا اینجاست**

اهل دل عاشق دلبرا الف ندائیه و دلبر بمعنی محبوب و نیز مراد ناصح از روی استهزا چنانچه ای نازنین پسر معنی آنست که ای محبوب من وقتی که سخن عاشقان بگوش تو رسد بگوش جان شنو و مگو که خطا است بلکه خطا اینجاست که تو سخن شناس نهٔ یعنی از کمال استغنا که داری گوش بسخن کسی

نمی آری و بغور آن نمیرسی و تحمل که ای ناصح هرگاه کلمات عاشقان را بشنوی بانکارش میا و مگو که خطا است بلکه ای ناصح خطا اینجاست که تو سخن شناس نهٔ و بغور سخنان ما نمیرسی و معنی اولی لفظ خطا که در مصرع ثانی است اگرچه ترک ادبست اما عاشقان را جائز است که لَا یُؤْخَذُ الْمَجْنُونُ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ و چون آنست که بکونین التفات نمایند و بجز معشوق سر فرو نیارد چنانچه گفته اند ای عزیز اگر همتی داری دنیا را بدنیا طلبان گذار و عقبی را بعقبی جویان تواضع کن و خود را از دنیا و عقبی طلبی کوتاه ساز که طَالِبُ الدُّنْیَا مُؤَنَّثٌ وَطَالِبُ الْعُقْبٰی مُخَنَّثٌ اگر مردی طالب مولی باش قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ بنابران گوید **قوله**

سرم بدنیا و عقبی فرو نمی آید — **تبارک الله ازین فتنها که در سر ماست**

تبارک الله قاعده ایست که چون کسی و یا چیزی را ببزرگی یاد میکنند این لفظ با ستعمال آرند چنانچه تعالی الله فتنها ترک کونین مراد است **معنی** آنست سر من هرگز مائل بدنیا و عقبی نیست بجز جناب تو بزرگ است خدا ازین فتنها چه عالی فتنها در سر ماست باید دانست که عاشق را حالتی است که مدام دل او در یاد معشوق است و هر دم آواز آن بگوش او میرسد بنابران گوید **قوله**

در اندرون منِ خسته دل ندانم کیست — **که من خموشم و او در خروش و در غوغاست**

معنی بیت ظاهر ست اما این حالتی است که در شغل حبس نفس و اشتغال نمودن بسلطان الاذکار وارد میشود و آن آنست که از درون سالک آوازی برمی آید چنانچه مولانای روم فرماید ؎ بر لبش قفلست و بر دل رازها ؛ لب خموش و دل پر از آوازها ؛ و این آواز گاهی چون جوش دیگ و گاهی چون آواز زنبور چنانچه مذکورست ؎ سخنها بانگ زنبوران نماید ؛ چو اندر گوش ما گوید کلام او ؛ و گاهی چون جرس نام ظم ؎ اینقدر هست که بانگ جرسی می آید ؛ جامی ؎ در قافله که اوست دانم نرسم ؛ این بس که رسد ز دور بانگ جرسم ؛ باید دانست عاشق تا که از تعلقات جهان و از اندیشه ننگ و نام معرض نگردد کار او سر انجام نه پذیرد بنابران گوید **قوله**

دلم ز پرده برون شد کجائی ای مطرب — **بنال هان که ازین پرده کار ما بنواست**

پرده ننگ و نام و نیز صفات بشری که عالم ناسوت است مطرب مرشد بنال بیان اسرار عشق نما ازین پرده اشارت به بیان اسرار نوا سامان **معنی** آنست که ای مرشد سخنان عشق که از ما پوشیده میداشتی و میگفتی که هنوز شایان آن نشده کجائی دل من تا حال بستهٔ ننگ و ناموس بود الحال

ترک ناموس نموده و یا آنکه تا حال پابند صفات بشری بود و مبتلاے زهد و ورع الحال از صفات بشریت برآمده ام از لباس زهد و پارسائی معرا شده بیا و اسرار عشق بیان نما که از بیان اسرار عشق کار ما سامان پذیر است و عاشق را تا که گرفتار زهد و ورع است کارش پیش نمیرود بنابران گوید قوله

چنین که صومعه آلوده شد بخون دلم — اگر بباده بشوئید حق بدست شماست

خون دل مجاهده تمام معنے آنست که ریاضت و مجاهده بحدے رسیده که صومعه وجود و یا دل من بخون آلوده گشته یعنے متصبغ گردیده و با اینهمه کشودی میسر نگشت الحال اے عاشقان کامل اگر این وجود و یا دل را بباده عشق بشوئید حق بدست شما است یعنے اگر توجه کنید و باده عشق عطا نمائید سزاوار شما است و چون کار عاشق دوام اشتغال بیاد محبوبست بنابران گوید قوله

نخفته ام زخیالے که می پزم شب و روز — خماری شبه دارم شرابخانه کجاست

دی شب از لبه شرابخانه عالم عشق معنے آنست که بسبب سختیهاے عشق و محبت که شب و روز در سوداے آنم هیچگاه آرامے نگرفته ام و این خمار شدائد عشق از ازل حاصل نموده ام بهیچ نوع رفتنی نیست مگر بنوشیدن می چنانچه علاج سوخته آتش بجز از آتش نیست و یا مشاهده شدائد تجلیات که در عالم ملکوتست و جبروت پس نشان دهید که آن شراب خانه که عالم عشق است و یا عالم ملکوت و جبروت کجا و بچه نوع بدانجا توان رسید تا باشد که ره بدانجا برم و ازین غم و الم رهائی یابم و چون عاشق را بسبب عشق همه جا غرتست بنابران گوید قوله

ازان بدیر مغانم عزیز میدارند — که آتشے که نمیرد همیشه در دل ماست

ازان ازان واسطه دیر مغان مقام عاشقان آتشے که نمیرد مراد عشق معنی بیت ظاهر است حاجت تحریر ندارد و چون عشق مر عاشق را نصیبه از الست بنابران گوید قوله

ندائے عشق تو دوشم در اندرون دادند — کجاست وقت عبادت چه جا وقت دعاست

ندائے عشق انا عرضنا الامانة دوش ازل واوان ماضیه معنے آنست که از ازل در گوش من ندائے عشق تو دادند و مرا گرفتار شوق تو گردانیدند پس خود بدان که کجاست وقت عبادت که زهد و پارسائی است چه جاے وقت دعا که ورود و وظائف است یعنے مبتلاے زهد و پارسائی چرا باشم و چون عاشقان مدام در یاد معشوق مستغرقند بنابران گوید قوله

چه ساز بود که بنواخت دوش آن مطرب — که رفت عمر و دماغم هنوز در سوداست

ساز کنایت از سخن دوش ازل مطرب مراد مرشد و محبوب حقیقی معنے آنست که چه سخن بود که آن محبوب حقیقی در ازل گفته که عمر بآخر آمد و تا هنوز دماغ پر از شوق آن سخن است و چون عشق بکمال رسد و بهر شے و در و دیوار مشاهده معشوق نماید پس آنگاه عاشق محتاج کل کائنات گردد از اینجاست که اَلْفَقِیْرُ یَحْتَاجُ اِلیٰ کُلِّ شَیْءٍ بنابران گوید قوله

مرا بکار جهان هرگز التفات نبود — رخ تو در نظر من چنین خوشش آراست

معنے آنست که اے محبوب من قبل ازین بسبب عشق تو هرگز مرا بجهان التفات نبود اما الحال بسبب مشاهده تو در کل اشیا محتاج الیه همه شده ام و همه جهان بسبب مشاهده تو در نظر من زیبا و مرغوب مینماید سوال چرا اول خواجه را بکار جهان التفات نبود و آخر شد و رخ معشوق جهانرا چگونه خوش کرد جواب آنکه هرگاه خواجه در ابتداے طلب دانسته که التفات بجهان موجب انسداد طریق وصول است التفات بجهان ترک نموده و چون رخساره معشوق در مرایاے ذرات جهان مشاهده او شد جهان در نظر او خوش آمد و یا گفته شود مراد آنست که خاطر جهان تعلق خاطر بدان میخواهد چون مانع راه حق میدانست بزبان التفات نمے نمود و چون بکمال رسید دید که اکنون التفات بکار جهان مضرتے تواند رسانید بلکه موجب ازدیاد کمال خواهد شد چون در مثنویست ؎ آب در کشتی هلاک کشتی است ؛ آب اندر زیر کشتی پشتی است ؛ یعنے چون میل مال در دل شد هلاک کرد و چون صاحب مال مر مال را از زیر پا آرد و مانند آب زیر کشتی سازد یعنے خود بر آن غالب گردد و همان مال مددگار او شود مثلا اگر عالمے جبه و قلم و مهره دوست دارد نتوان گفت که عاشق علم نیست زیرا که اینها سبب وصول آن علم است و همچنین هر چیز را که بواسطه وصول محبوب باشد دوست دارد و باک نیست و چون عشق مر عاشق را نصیبه از الست بنابران گوید قوله

ازان زمان که بحافظ رسید صوت حبیب — فضاے سینه ز شوقم هنوز پر ز صداست

معنے آنست که ازان زمان که حافظ آواز حبیب شنیده که الست بربکم تا هنوز میدان سینه من از غایت شوق پر از صداے قالوا بلے است غزل

حاصل کارگه کون و مکان اینهمه نیست — باده پیش آر که اسباب جهان اینهمه نیست

کارگه کون ومکان دنیا معنے آنست که اے گرفتار دنیاے فانی حاصل این دنیا که زن وفرزند ومال ومنال واسپ واشتر اینهمه نیستند اے، هیچ وهیچ یکے ازینها لایق آن نیست که دل بستگی بدان توان نمود پس بحصول عشق ومحبت سعی نما وبر اسباب این جهان فانی که مذکور شد دل مبند که این همه نیستند قایم ماندنی نه که كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ وچون حصول آمدن این دنیاء فانی محض معرفت رب است بنابران گوید قوله

ازدل وجان شرف صحبت جانان غرضست
همه آنست وگرنه دل وجان اینهمه نیست

معنے آنست که از نزول این دنیاء فانی وحیات دوروزه غرض آنست که شرف صحبت جانان حاصل نمایم وبمعرفت او برسم چراکه هرچه هست همین است والا نه دل وجان اینهمه بکار نیاید اے زندگانی هیچست وچون که در عالم وجود آمد آخرش فنا درپے است بنابران گوید قوله

برلب بحر فنا منتظرم اے ساقی
فرصتے دان که زلب تا بدهان اینهمه نیست

معنے آنست که اے محبوب من بیچاره مسکین برلب بحر فنا منتظر وقت خود ایستاده ام واین مهلت عمر را فرصتے دان از لب تا بدهن اے اندک وعاقبت الامر اینهمه نیست است اے هیچست وفنا وچون عاشق را باید که بدین مهلت پنجروزه غره نشود بلکه هرچه تواند دران ساعی باشد که موجب آسودگی او باشد بنابران گوید قوله

پنجروزے که درین مرحله مهلت داری
خوش بیاسای زمانی که زمان اینهمه نیست

معنے آنست که اے طالب بدین مهلت پنجروزه حیات مستعار که درین مرحلهٔ دنیا دامنگیر وقت تست زمانے خوش بیاسائی اے از وسوسات بیهوده که سبب تفرقه ولیست ساحت دل را پاک گردان وبعشق محبوب مستغرق دار وبر زمانه نظر مدار که زمانه آخر فانی است وفانی محل اعتبار نه وچون عاشق را باید که عبادت معشوق بنوعے بجا آرد که آغشته غرض نشود وبرهرچه نام غیرے افتد بت شمرد گوید قوله

جنت سدره وطوبے زپئے سایه مکش
که چو خوش بنگری اے سرو روان اینهمه نیست

سدره نام درختے است برآسمان پنجم مقام جبرئیل ؑ وطوبے درختے است در بهشت سایه کنایت از راحت وحظ نفس سرو روان سالک باید دانست که کوری عوام را با بصیرت خواص چه نسبت ووجه مشابهت کوری عوام از انست که بارنگ وبو به لاله وگل ملتفت گردند اما خواص را

بصیرت است که بسدره وطوبے هم التفات ندارند پس میگوید که از براے حظ نفس طالب بهشت که فِيهَا مَا تَشْتَهِي الْأَنْفُسُ مباش وطاعت بامید ثواب وحصول درجات مکن که چون بنظر غور وتفحص بنگری اینهمه یعنے سدره وطوبے هیچست چراکه عاشق را کار بمعشوقست نه ببهشت وطوبے چنانچه رابعه در مناجات بگفتی که الهی دوزخ بدشمنان خود وبهشت بطالبان او ده وخود را بما ده وچون دولت دنیا که فی الحقیقت دولت نیست چه آلوده بهزار رنجست بنابران گوید قوله

دولت آنست که بیخون دل افتد بکنار
ورنه باسعی وعمل باغ جنان اینهمه نیست

معنے آنست که اے گرفتار دنیاے فانی بدین دولت دوروزه غره مباش واین دولت را دولت مپندار چراکه بهزار شدائد حاصل نموده وباز بهزاران حسرت خواهی گذاشت پس چون مبدا ومنتها او غم ورنجست دولت ازکجا شد دولت آنست که همسایه او رنج واندوه نباشد والا نه باغ جنان باغم واندوه قیمتے ندارد وباید دانست که عشق سراسر رسوائی است وچون عاشق صادق را ازان غمے نه بنابران گوید قوله

از تهتک مکن اندیشه وچون گل خوش باش
زانکه تمکین جهان گذران اینهمه نیست

تهتک پرده دری معنے آنست که اے عاشق صادق از پرده دری که موجب رسوای است وباعث خرابیست وتحقر عالمیان است وبا اینهمه اندیشه مدار وچون گل خندان باش وبرزیب وتمکین جهان فانی نظر مدار که اینهمه هیچ است وبے بقا وچون سوز ودرد عاشق احتیاج بیان ندارد وخود ظاهر است بنابران گوید قوله

دردمندی من سوخته زار ونزار
ظاهرا حاجت تقریر وبیان اینهمه نیست

معنے بیت خود اظهرست باید دانست که اکثر زبان طاعنان درحق عاشقان دراز میگردد وچون غرور شر الخصال من النساء والرجال است بنابران گوید جائیکه مسلمانان عبادت میکنند علامت کفر نیز بحسب امکان موجودست پس باید که این عابدان بعبادت خود مغرور نشوند بلکه ترسان باید بود که مبادا اسلام بکفر مبدل نشود قوله

زاهد ایمن مشو از بازی غیرت زنهار
که ره صومعه تا دیر مغان اینهمه نیست

معنے آنست که اے زاهد از بازی غیرت که قال الله اَنَا غَيُوْرٌ ایمن مباش وعجب وغرور را

بخود راه مده که ره صومعه تا دیر مغان اینهمه نیست اے ہست شاید ترا انجا برند که کار او موقوف بعلت نیست که درعے ازمشرک موحد واز موحد مشرک میسازد نقل ست شبے حضرت غوث الثقلین در حجره خود نشسته بودند چون نیمشب گذشت که ناگاه حضرت یکایک از جاے برجستند وبسوے صحرا روان شدند یکے از اصحاب شیخ نیز ہمراه شد رفته رفته بمکانے رسید که شخصے مرده است و اسباب تجہیز و تکفین همه مہیا ادر شیخ آن شخص را غسل داده بتجہیز و تکفین نموده فارغ شدند بعد فراغ تادیرے بماندند ہمدر انوقت یکایک روے حضرت سرخ شده و فربه چنان نمودند که از غایت شادی میشود بعد از زمانے رنگ روے حضرت زرد شد و لاغر چنانکه از غایت اندوه میگردد باز بعد از زمانے رنگ روے حضرت بحالت اصلی رجوع نمود بعده ازانجا حضرت بازگشتند و بحجره خود آمدند بامداد آن اصحاب که ہمراه شیخ بود سوال کرد که حضرت واقعه شب چه بود وآن شخص مرده که بود و سرخ شدن رنگ حضرت باز زرد شدن باز بهیأت اصلی شدن اینهمه سبب چه داشت حضرت فرمود که آن مکان ازینجا چند صد کروه بود وآن شخص یکے از اقطاب بود چو او ازین دار فنا رحلت کرد مارا براے تجہیز و تکفین او حکم شد بموجب امر رفتیم و بجا آوردیم ہمدرین امر ضمنی بملائکه رسید که شخصے را تجویز کنید و تسبیح این را بدست او دهید من از غایت شادی سرخ و فربه شدم که شاید آن من باشم ملائکه ہر که عرض میکردند حکم بدرجه اجابت نمیرسید چون ملائکه عاجز شدند و دم بخود شدند حکم شد که فلان کافرے درینوقت بفلان بتخانه پیش بت سر بخواب رفته این تسبیح بدست وے دهند و مرتبه این مراد را عطا نمایند ہمچنان کردند باز حکم رسید که شخصے را تجویز کنند و زنار این بگردن او افگنند من از غایت اندوه زرد و لاغر شدم که مبادا من باشم باز ملائکه ہر که عرض نمودندے بدرجه اجابت فائز نمیشد تا که حکم شد که فلان زاهد و عابد که مدتیست در زهد و عبادت است درینوقت در حجره فلان مسجد نشسته الله الله میکند این زنار بگردن او افگنند ہمچنان کردند چون اینمعامله دیدم باز بهیات اصلی رسیدم و شکر حق نمودم و بیقین دانستم که کار او موقوف بعلت نیست چون عاشق از اندیشه بهشت و دنیا و مافیها آزاد است گوید قوله

نام حافظ رقم نیک پذیرفت ولے
پیش رندان رقم سود و زیان اینهمه نیست

معنے آنست که نام حافظ برندی و عشق مشهور جهان شده و پیش رندان اندیشه نیک و بد و بهشت و دوزخ یکسان است یعنے دنیا و مافیها را پشت پا زده اند واز غم و اندیشه اعراض

و اقبال غم ندارند غزل

حال دل با تو گفتنم هوس است
خبر دل شنفتنم هوس است

شنیدم ۱۲

معنے آنست که ہوسے دارم که از حال سوداے خود بیار لاابالی گویم و خبرے ازان کرسی نشین مکان عالی شنوم قوله

اے صبا امشبم مدد فرما
که سحرگه شگفتنم هوس است

صبا مراد مرشد امشب مراد دنیا و حالت هستی سحرگه روز قیامت و نیستی و فنا شگفتن خندان و خوش بودن معنے آنست که اے مرشد درحالت این هستی مستعار بیان حقائق و معارف فرما و از کشاکش حوادث بدانجا راه نما که چون بحالت هستی معارف حقائق فرا شده باشم هنگام موت بعالم نیستی شگفته روم بدانکه انسان درباغ جهان بمنزله گل است و میوه او معرفت الله است پس سائر موجودات بمنزله برگ و شاخ قوله

طمع خام بین که قصه فاش
از رقیبان نهفتنم هوس ست

قصه فاش کنایه از محبت و عشق که اشتهار یافته و نیز وصال از روے مشاہده نه از رویه چرا که در دنیا رویه نیست رقیبان مدعیان و زاهدان و ملائکه بهر نوع معنے اظہر است قوله

شب قدرے چنین عزیز و شریف
با تو تا روز خفتنم هوس است

شب قدر مراد عمر یا شب وصال تا روز یعنے تا مرگ که هنگام بیداری است که قال علی رضی الله عنه الناس نیام اِذَا مَاتُوا فَانْتَبَهُوا و چون وصال از راه رویت در دنیا نیست بنابران در بیت آینده گوید قوله

وه که دردانه چنین نازک
در شب تار سفتنم هوس است

دردانه مراد وصال از رویت یا بے اندیشه هجران شب تار دنیا قوله

از براے شرف بنوک مژه
خاک راه تو رفتنم هوس است

از براے شرف از براے حصول بزرگی وصال رفتن بضم بمعنی روبیدن قوله

همچو حافظ برغم مدعیان
شعر رندانه گفتنم هوس است

همچو حافظ خطاب خود بخود است یا درین بیت خطاب معشوق است بعاشق یا خطاب مست بدل یا مرشد بسترشد غزل

حسنت باتفاق ملاحت جهان گرفت	آرے باتفاق جهان میتوان گرفت

باید دانست که حسن بر دو نوع است صوری و معنوی صوری تناسب اعضا و معنوی ملاحت وقیل کیفیتے است در محبوب معرا و مبرا که عاشق بمجرد دیدن آن بیخود میگردد و عشق ازان پیدا میشود وآن فی الحقیقت لمعه نور وحدة حقیقی است معنے آنست که حسن تو تعدیل و تسویه اجزاست و ارکان تناسب و نسبت مساوات که کنایت ازان تجلی آثاری و اسمائی و صفاتیست باتفاق ملاحت که آن لمعه نور وحدت حقیقی دران مخفی گشته جهان را فراگرفته یعنے جهان را از عشاقان واله و فریفته خود گردانیده آرے چرا چنین باشد که گرفتگی جهان وابسته اتفاق است و محتمل که این بیت در نعت باشد و چون اظهار اسرار عشاقان دلریش کسے نتواند کرد بنابران گوید قوله

افشاء راز خلوتیان خواست کرد شمع	شکر خدا که سوز دلش بر زبان گرفت

الافشا ظاهر کردن خلوتیان عاشقان و راز خلوتیان سوختگی و بیقراری و رنج و الم شمع عاشق گرفت گرفته شد معنے آنست که عاشقے که خود باشد یا کنایة از دیگرے میخواست که اسرار عشاقان دلریش که سوختگی و بیقراریست در معرض بیان آرد اما شکر خدا که سوز دل او بر زبان گرفته شد و گفتن نداد و زبان را بند کرد چه اظهار آن نوعے از شکایت محبوب میشد حاصل آنست که سوختگی و بیقراری عاشق معرا و مبرا از بیان است همون داند که باو می گذرد و چون هرچند که عاشق در مقام تلوین بصفات معشوق موصوف گردد اما نه بجاے که عین معشوق گردد بنابران گوید قوله

میخواست گل که دم زند از رنگ و بوی تو	از غیرتت صبا نفسش در دهان گرفت

گل کنایة از سالک صبا مرشد و عشق معنے ظاهری آنست یعنے گل هنگام شگفتن چون جمال باکمال رنگ و بوے خویش را دریافت میخواست که از رنگ و بوے دوست دم زند در حالت کودکی سخن گوید کما نطق عیسے ع فی المهد صبیا از غیرت و رشک نفس آن گل را در دهان گرفت و مجال گفتنش نداد و معنے حقیقی آنست که عاشق چون در مقام تلوین بصفات معشوق موصوف گردید و یا آنکه تجلی ذات در خود دید و خود را عین او دانست خواست که منصور وار دم انا الحق زده در خود رنگ و بوے او نگرد از کمال غیرت توانا غیور صبا که مرشد یا عشق است مانع گشت و رخصت نداد که تو بیچاره مشت خاک ؎ چه نسبت خاک را با عالم پاک ۞ و چون عشق فی الحقیقت موجب

راحت کونین است و عاشق را بجز از عشق بکسے التفاتے نه بنابران گوید قوله

چون لاله کج نهاده کلاه طرب ز کبر	هر دل که داغ بادهٔ چون ارغوان گرفت

باده چون ارغوان ے انگوری که سرخ میباشد مراد ازان عشق حقیقی یعنے هر دلے که داغ باده چون ارغوان گرفت آخرالامر چون لاله از غایت کبر کلاه طرب بر سر نهاده یعنے هر دلے که عشق آن ذات حقیقی حاصل کرد مدام در عیش و عشرت مشاهده و معاینه است و فارغ از رنجهاے این جهان فانی و چون عشق آتشے است که بجنب او هیچ آتش نمیتوان رسید گوید قوله

زین آتش نهفته که در سینهٔ من است	خورشید شعله الیست که در آسمان گرفت

معنے این بیت ظاهرست حاجت تحریر ندارد و چون عاشق بحسب الصورت مبتلاے رنج و محنت است بنابران گوید قوله

آسوده بر کنار چو پرکار میشدم	دوران چو نقطه عاقبتم در میان گرفت

معنے آنست که قبل ازین بر کنار عالم پرکار وار می گشتم و بهیچ محنت مبتلانمی شدم گردش زمانه مرا بکشش عشق و جذبه محبت پیش از پیش بنقطه وار در دائرهٔ محنت انداخت و بعشق تو مبتلا ساخت و چون معشوقان مجاز فی الحقیقة مظهر جمال حقیقة اند و عاشقان باینها مشاهده انوار حقیقی در و مینمایند بنابران گوید قوله

ز انروی شوق ساغر مے خرمنم بسوخت	کآتش ز عکس عارض ساقی دران گرفت

ساغر مے محبوب مجاز که مے تجلی محبوب حقیقی در وست عارض ساقی ذات محبوب حقیقی معنے آنست که عشق محبوبان مجاز ازان واسطه خرمن هستی ما را برباد داده که مظهر جمال حقیقی شده اند چه خوبان مجاز نزد اهل حقیقت مظهر جمال حقیقی اند که پرتو جمال الهی در ایشان نمایان است چنانچه گوید ؎ منکه در صورت خوبان همه او مے بینم ۞ تو مپندار که من روے نکو می بینم ۞ مغربی انچه تواش میطلبی در خلوة ۞ من عیان بر سر هر کوچه و کوے مے بینم ۞ الحال چون تقاضاے زمان این است که عاشقان کامل از نظر مخفی گشته و مقلدان کوچه گرد کو بکو رو نموده بنابران گوید قوله

خواهم شدن بمیکده گریان و داد خواه	زین فتنها که دامن آخر زمان گرفت

معنے آنست که بسبب این فتنها که در آخر زمان روے نموده و آن اینست که عاشقان باصفا از نظر مخفی شده و مقلدان هر سو رو نموده کسے نیست که دستگیری عاشقان دلریش نماید آخرالامر گریان و نالان رجوع بعشق

او خواہم نمود کہ ہمون علاج بیچارگان نماید و چون در دنیا بہتر از عشق کارے نیست کہ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِیَعْبُدُوْنِ اے لیعرفون و عرفان بے عشق ممکن نیست بنابران میگوید قوله

میخور کہ ہر کہ آخر کار جہان بدید
از غم سبک برآمد و رطل گران گرفت

رطل پیمانہ معنے آنست کہ در حصول می عشق الٰہی ساعی باش چرا کہ ہر کہ آخر کار جہانرا دریافت و معلوم نمود کہ این جہانرا با ہیچکس پایندگی نیست و طالب آنرا بجز رنج و محنت حصولے نہ از غم و تعلقات دنیا سبک برآمدے فی الحال ترک اینہا نمود و دست در و امن رطل گران کہ عشق است درزد و چون تقاضاے دانش کامل آنست کہ ترک این دنیا و ما فیہا نماید و حصول عشق کند بنابران گوید قوله

بر برگ گل بخون شقائق نوشتہ اند
کانکس کہ پختہ شد می خون نار دان گرفت

معنے آنست کہ بر برگ گل بخون آن گل نوشتہ یعنے گل سرخ کہ لالہ است و در سرخی خود بلون خون است تاویل ہمین مینماید کہ ہر کہ دانا و عاقل است و دانش آورد و بکمال آورد و در شرب شراب سرخ کہ کنایہ از عشق حقیقی است میل نمود و چون عشق باعث فیروزی مطلب است بنابران گوید قوله

مے دہ بجام زر بصباح صبوحیان
چون بادشہ بہ تیغ زر افشان جہان گرفت

مخاطب محذوف و آن ساقی است معنے آنست کہ اے ساقی عنایت ازلی مے عشق خود بموجب وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُوْرًا بجام زر کہ دل مصفاے منست بہنگام صباح صبوحیان کہ وقت فیض است بریز کہ آن جام زر در صفا چون بادشاہی کہ بہ تیغ زر افشان جہان گرفت شدہ اے در روشنی بمنزلہ آفتاب گردیدہ و چون عشق موجب فراغت از تعلقات دنیویست بنابران گوید قوله

فرصت نگر کہ فتنہ چو در عالم اوفتاد
زاہد بجام می زد و از غم گران گرفت

بجام مے زد یعنے مے در جام انداخت معنی آنست کہ زاہد را کہ دل من است و قبل ازین زاہد ترین زمانہ بود ببین کہ چون عالم پر از حوادثات یافت فرصت وقت یافتہ در عشق معشوق مستغرق گردید و از غم و تعلقات دنیوی یکسو شد چون سخن حافظ ازان معرا است و مبرا است کہ کسے دران نکتہ تواند گرفت بنابران گوید قوله

حافظ جواب لطف ز نظم تو مے چکد
حاسد چگونہ نکتہ تواند دران گرفت

معنے آنست کہ اے حافظ چون کلام تو بنوعے لطیف است کہ لطف از و میچکد پس حاسد را چہ یارا

کہ نکتہ دران گیرد و معیوب سازد غزل

خدا چو صورت ابروے دلکشاے تو بست
کشاد کار من اندر کرشمہاے تو بست

باید دانست کہ این غزل در نعت حضرت رسول مقبول است معنے آنست کہ خالق الخلائق ازان روزے کہ شکل ابروے دلکشاے تو تصویر کرد یعنے ذات مجمع اللطف و العنایت ترا بر منصہ ظہور جلوہ گر ساخت کشایش بستگیہاے کار مرا وابستہ کرشمہاے تو کہ لطف و عنایت تست گردانید پس اگر تو ظل عاطفت کریمانہ بر سر ما اندازی ازین دریاے مہلکہ کہ دنیا است یا عالم بشریت و یا جدائی محبوب حقیقی است رہائی یافتہ بساحل جمعیت کہ مقام وصل است جاے یابم و چون بے مدد نسیم روح افزاے الطاف و عنایت حضرت گل مراد عاشق رو بشگفتگی نتواند آورد بنابران میگوید قوله

ہم از نسیم تو روزے کشایشے یابد
چو غنچہ ہر کہ دل اندر پے ہواے تو بست

معنے آنست کہ اے نتیجہ ذات پاک خدا ہر عاشقے کہ دل خود در خیال عشق تو چون غنچہ وابستہ گردانید و بانواع شدت و بلا مبتلا ساخت موجب شگفتگی آن بستگی و رہائی ازان گرفتگی غیر از مدد نسیم الطاف تو نمیتواند و چون ہر چہ کہ در تحت کن آمدہ داغ غلامی و بندگی آنحضرت بر جبین دارد بنابران گوید قوله

مرا و سرو چمن را بخاک راہ نشاند
زمانہ تا قصب نرگسین قباے تو بست

سرو چمن مرشد زمانہ صاحب زمانہ ذکر سبب و ارادہ مسبب یعنی اللہ تعالٰے و زمانہ را دہر گفتہ اند و دہر نام خدا است کہ لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَاِنَّ الدَّهْرَ اَنَا نرگسین قبا نوعے از قبا کہ گلہاے نرگس بر و منقش بود مراد از قصب نرگسین قبا ذات معلومیہ مبارک علیہ السلام یعنی ازان روزے کہ اللہ تعالٰے ذات مبارک ترا در معرض ظہور آوردہ مراد مرشد طریقہ مرا بخاک راہ تو نشاندے از کمترین خادمان و امیدواران اینجناب گردانیدہ و جبین مرا بداغ غلامی مزین ساختہ چون مژدہ و نوید امتی امتی موجب فرحت و شادی غمزدگان گردیدہ بنابران گوید قوله

ز کار ما و دل غنچہ صد گرہ بکشود
نسیم صبح چو دل در پے ہواے تو بست

ہوا محبت و آرزو معنے آنست کہ مرشد طریقہ ما چون دل در محبت تو بستہ و یکے از محبان این جناب گردیدہ از کار ما و دل چون غنچہ بستہ شدہ ما بس گرہ بکشود یعنی بس غمہا و المہا از خوف خاتمہ و حشر و نشر کہ بر دل ما بود و ازان ترسان و لرزان بودیم رفع آنہا نمودہ بمقام رجا آوردہ

که مه محزون غم است پس از هیچ راهی ٭ که دارم چون محمد عذر خواهی ٭ چون بے رضای محمدی هیچکس کارے پیش نمی برد بنابران گوید قوله

مرا به بند تو دوران چرخ راضی کرد	ولے چه سود که سررشته در رضای تو بست

معنے آنست که گردش چرخ مرا بتعلق حبل المتین تو که ملت بنویست راضی گردانیده اے دل مرا باین مکتفی ساخته که از امت توام اما باین نکته چه سود که سررشته یعنی اصل کار در رضای تو البته تا آنکه حصول رضاے تو نموده شود هیچ پیش نمیرود مه آنکه او روے به بهبود نداشت هویدان روی بنی سود نداشت مراد از بهبود حصول رضاے حضرت چون عاشق مدام خواهان لطف معشوق بنابران التجا بجناب حضرت میکند قوله

چو نافه بر دل مسکین من گره مفگن	که عهد با سر زلف گره کشای تو بست

سر زلف کشش وجذبه معشوق معنے آنست که اے نتیجه ذات پاک خدا مانند نافه بر دل مسکین من گره مزن ودر پیچ وتاب کشمکش هجران مدار که این دل بیچاره عهد دوستی با جذبه عشق تو بسته است باید که فضل خود بدوار زانی داری وبحال او پردازی وچون عشق موجب بیقراریست بنابران گوید قوله

مرا و مرغ چمن را ز دل ببرد آرام	سحرگه آنکه دل هر دو در نوای تو بست

تمهید آن که وقت سحر چون صبا بغالیه سائی وگل بجلوه گری بود عاشقان درماندگان بادیه هجران را سوزشے وبیقراری روے میدهد شیخ بیقراری خود بیان میکند یعنے مرا و مرغ چمن را که مرشد طریقه است در هنگام سحر بیقرار وبے آرام ساخت آن کسے که دل ما هر دو را وابسته رطب اللسانی وعذب البیانی که استی امتی است کرده وآن عشق است یعنے عشق تو مایان را در بیقراری آورده وچون طریقه معشوقان بے التفاتی است وآن موجب خرابی عاشقان است بنابران گوید قوله

تو خود حیات دگر بودی ای زمان وصال	خطا نگر که دل امید در هوای تو بست

زمان وصال محبوب معنے آنست که اے محبوب من مدتے در عشق تو بسر بردم واحتمال بلاها نمودم اما چون نیک نگاه کردم زندگی بخش دیگران بودے پس خطاے دل ما بین که امید وفا از تو داشت چون معشوقان از کمال استغنا که دارند گوش بسخن کسے نمیدارند وبحال کسے نمی پردازند بنابران مصراع ثانی بزبانی معشوق گوید قوله

ز دست جور تو گفتم ز شهر خواهم رفت	بخنده گفت که حافظ برو که پای تو بست

جور محرومی از وصال که بر عاشق بمنزله جور است نه که فی الواقع معاذ الله که جور از آنحضرت صدور یابد معنے بیت اظهر است غزل

خلوت گزیده را بتماشا چه حاجتست	چون کوی دوست هست بصحرا چه حاجتست

معنے آنست که آن کسے را که تارک دنیا شده اختیار گوشه عزلت نموده بتماشاء جهان چه کار وچون از همه بریده مانند پاے شکستگان مجاور کوے محبوب گردیده ومسکن وماواے خود ساخته بصحرا چه حاجتست وچون کار مسترشد بے مدد مرشد بجاے نمیرسد بنابران گوید قوله

جانان بحاجتے که تراهست با خدا	آخر دمے بپرس که ما را چه حاجتست

معنے آنست که اے مرشد طریقه سوگند ترا بحاجتے که با خداے خود داری آخر دمے باستفسار احوال ما بکوش که ما چه حاجت داریم وچون عاشق را که مسترشد است بسا مقامے روے میدهد که دران مقام ملاح را که مرشد است گنجایش نمیباشد بنابران بحصول مدارج اعلے می شتابد قوله

آن شد که بار منت ملاح بردمے	گوهر چو دست داد بدریا چه حاجتست

ملاح مرشد گوهر وصل وعرفان دریا عشق یعنے آن وقت گذشت که منت مرشد بردمے وتوسل بعشق جستمے اکنون وقتے دست داده وحالتے روے نموده که بملاح که مرشد است ودریا که عشق است کارے ندارم زیرا که آنها سبب عرفان اند وچون بمسبب عرفان رسید بدریا وملاح که سبب اند چه کار سوال هیچکس را از سلف وخلف بمرشد این قسم بے التفاتی روندادپس از خواجه که شیخ با تمیز است این نوع گستاخی چه باشد جواب باید دانست که آداب مرشد را مقامات است که در حضور گنجایش نباشد جبرئیل ع را که مرشد وقت رسول ع بود گنجایش نبود که لِی مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ لَا یَسَعُنِیْ فِیْهِ مَلَکٌ مُقَرَّبٌ وَّلَا نَبِیٌّ مُرْسَلٌ ویا آنکه گوییم که این کلام بمرشد نیست که سوے ادب را دران مدخل باشد بلکه بمحبوب حقیقی عرض میکند چون خواجه بمقصود اصلی پیوست بنابران بشکر نعمت بموجب اَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ برزبان میراند که آن وقت گذشت که میان ما وتو واسطه بود که عرض حال بدو میکردم وبار منتش بسر می بردم اکنون که از عنایت تو غنچه مرادم بگشاد ومقام حضور دست داد بعرض حال خود می پویم وجواب آنرا خود میجویم باید دانست که اگرچه احتیاج لازمه عاشق است اما چون شایان عاشق ومناسب طالب آنست که بارادہ معشوق راضی بود

وبفعل محبوب خورسند بود ودم نه زند که اَلاِرَادَۃُ من لا ارادۃ بنابران گوید قوله

ارباب حاجتیم وزبان سوال نیست
درحضرت کریم تقاضا چه حاجتست

معنے آنست که اے محبوب من اگرچه ما از ارباب احتیاج هستیم لیکن سوال کردن نمیتوانیم چراکه تو کریم هستی ودرجناب کریم تقاضا احتیاج ندارد چه کریم آنست که ناخواسته عطا کند وچون احوال عاشق دمبدم هرچه که هست بر معشوق اظهر من الشمس است بنابران گوید قوله

جام جهان نماست ضمیر منیر دوست
اظهار احتیاج خود آنجا چه حاجتست

دوست عبارت از محبوب حقیقی شد ومعنی بیت اظهر است حاجت تحریر ندارد وچون حال عاشق مختلف است گاه قبض گاه بسط که مُشَاهَدَۃُ الْاَبْرَارِ بَیْنَ التَّجَلِّیْ وَالْاِسْتِتَارِ بنابران از مقام قبض که اخفاء تجلی است وآن موجب اضطراب عاشق است می گوید قوله

اے بادشاه حسن خدارا بسوختیم
آخر سوال کن که گدارا چه حاجتست

معنے آنست که اے بادشاه حسن از آتش هجران تو خرمن هستی ما سوخته شده بواسطه خدا رحمے نما وبحال ما پرداز ویکمرتبه بپرس که آن گدارا چه حاجت است وچون معشوق هردم توقفے وتاخیرے در وصل می آرد وحجتے درمیان مے افگند وآن موجب قتل عاشق میگردد بنابران گوید قوله

محتاج قصه نیست گرت قصد جان ماست
چون رخت از آن تست بیغما چه حاجتست

قصه گفتگو وتاویل رخت جان معنے آنست که اے محبوب من اگر قصد جان ما داری بگیر احتیاج گفتگو وتاویل چیست که دریغ جان خود نمیکنم اما التماس ما اینست که چون این جان از حیطه تصرف تو بیرون نیست ویکے از اسیران تست چه حاجتست که چنین بیباکانه در تاراج آن سعی مینمائی وچون تقاضا شایان عاشق نیست بنابران بدل حزین خود تسلی میدهد ویاز بابی معشوق است قوله

اے عاشق گدا چو لب روح بخش یار
میداندت وظیفه تمنا چه حاجتست

معنے آنست که اے عاشق فقیر چون لب روح بخش یار که عبارت از لطف محبوب است وظیفه ترا میداند وبحال تو بیناست پس تمنائے تو چه حاجت واز این بیقراری ترا چه نفع ویا آنکه خطاب بدل برائے تسلی است وچون مشغول شدن عاشق بگفتگو سد راه است بنابران گوید قوله

اے مدعی برو که مرا با تو کار نیست
احباب حاضر اند باعدا چه حاجتست

مراد از احباب معشوق و اعدا منکر اگرچه اینها لفظ جمعند مراد از آن مفرد است چنانچه اگر نزد شخصے دوستے ودشمنے نشسته باشد وگوید که مرا بدوستان کار است نه بادشمنان مراد همان دوست ودشمن است معنے آنست اے منکر برو که مرا با تو کار نیست چراکه معشوق ما حاضر وناظر است وراگذاشته باعدا که تو ئی کارے نداریم چون آن هنر وعیب هرکس از سخنانش ظاهر است حاجت تقریر ندارد بنابران گوید قوله

حافظ تو ختم کن که هنر خود عیان شود
با مدعی نزاع و محاکا چه حاجتست

نزاع جنگ محاکا حکایت بایکدیگر کردن مراد گفتگو غزل

خوشتر ز عیش صحبت باغ و بهار چیست
ساقی کجاست گو سبب انتظار چیست

باغ کنایه از دلست بهار یعنے گل چنانچه در مخزن است ؎ رسم ترنجست که در نوبهار ٭ پیش دهد میوه پس آرد بهار ٭ مراد از آن مشاهدات ساقی مراد مرشد ونیز وعده الٰهی وجذبه عشق بهر نوع صورت می بندد معنے آنست که خوشتر ازین عیش که بصحبت باغ که کنایه از مراقبه دلست وتماشاے بهار که مشاهدات تجلیات است چیست که درپے آن باشم وچون این آوان میخواری وآن موقوف بمدد ساقیست بنابران گوید که ساقی مرشدست کجا بگوئید باو که سبب چندین انتظار چیست میباید که توجه کریمانه بحال ما نمائی یعنے ساغرے که کنایت از محبت ذاتیست بما عطا نمائی تا بنوشیدن آن بعیش مذکوره اشتغال نمایم سوال چون حصول عشق ننموده بود مشاهدات تجلیات از کجا بود جواب مشاهدات بسبب صفائی دل که از زهد وتقوی میشود ونیز روے میدهد وچون سالک را میباید که بهروقت که فراغ خاطر روے دهد در میخواری که عشقبازیست بکوشد بنابران گوید قوله

هروقت خوش که دست دهد مغتنم شمار
کس را وقوف نیست که انجام کار چیست

معنے آنست که چون کسے را بانجام کار خود آگاهی نیست که چونست پس باید که نظر بر لطف معشوق داشته هروقت خوش که کنایه از آن فراغ دل است میسر آید مغتنم شمارد وبمیخواری اشتغال نماید ودر خوف ورجا این وآن نشود وچون این عمر دو روزه محل ثبات واعتماد نیست بنابران گوید قوله

پیوند عمر بسته بموئیست هوش دار
غمخوار خویش باش وغم روزگار چیست

معنے آنست که پیوند عمر بسته بموئیست یعنے زندگی محل اعتماد نیست پس باید که هوش را کار

کارفرمائی وغم خود خوری ودرحصول عشق سعی نمائی وغم زمانه چیست که بدان مشتغل شوی وچون کارے بهتر از عشق نیست بنابران گوید قوله

معنئے آب زندگی وروضۂ ارم	جز طرف جوئبار ومئے خوشگوار چیست

آب زندگی آبحیات مراد ازان عشق که موجب حیات سرمدیست روضه ارم باغ بهشت کنایه از دل مصفا ودرین بیت لف ونشر غیرمرتب چه طرف جوئبار بروضۂ ارم درخور است ومی خوشگوار باب زندگی معنے آنست که معنے آبحیات وروضه ارم جز مئے خوشگوار وجوئبار چیست یعنے طرف جوئبار که کنایه از دل مصفا است بمنزله روضۂ ارم است ومئے خوشگوار که کنایت از محبت ذاتیست بجاے آب حیات است می باید که بحصول تصفیه دل وحصول عشق ساعی باشم که بهتر ازین هیچ نیست وچون عابد وزاهد وعاشق همه کس طالب آن ذات اند بنابران گوید قوله

مستور ومست هردو چو از یک قبیله اند	ما دل بعشوهٔ که دهیم اختیار چیست

مستور عابد وزاهد وصوفی معنے آنست چون عابد وزاهد وصوفی ومست وعاشق ورند از یک قبیله اند یعنے همه طالب آن ذات اند وجویاے او ما طالب که باشیم وکرا اختیار نمائیم وچون دانست که موقوف بنصیب است فرمود اختیار چیست یعنے اختیار اوست وچون عاشق را میباید که بسبب تقصیرے که ازو واقع شود نومیدی را بخود راه ندهد که لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ بنابران گوید قوله

سهو وخطاے بنده گرش اعتبار نیست	معنی عفو ورحمت آمرزگار چیست

معنے آنست که اگر خطا وفراموشی عاشق رانزد معشوق اعتبارے نیست پس معنی عفو ورحمت آمرزگاری چیست واین تلمیحست بحدیث اِنَّ اللّٰهَ تَجَاوَزَ عَنْ اُمَّتِی الْخَطَأُ وَالنِّسْیَانَ واین رو کسانیکه اینمعنی را قبول ندارند از سهو وخطاے خویش بغضب خدا گرفتار اند باید دانست که عاشق را هردم غمے والمے رو میدهد چرا که العشق تمام المحنة والبلاء وعاشق ناقص اینهمه اندوه وبلا را از گردش فلک دانسته زبان بملامت ومذمت چرخ میکشاید وچون فے الحقیقت اینهمه باراده دام آلهی است بنابران گوید قوله

راز درون پرده چه داند فلک خموش	اے مدعی نزاع تو با پرده دار چیست

معنے آنست که اینهمه اندوه وبلا ورنج که بر عاشق نزول میکند خالی از حکمے نیست وباراده

الهی است فلک را باین اختیارے ووقوفے نیست پس اے مدعی خموش باش وزبان از ملامت فلک کوتاه کن که این بیچاره بمنزله پرده دار ست ومحکوم حکم او ونزاع تو با پرده دار چیست یعنی بیهوده است واین بیت رد فلاسفه است که خیر وشر ونیک وبد را بفلک والبته موثر حقیقی ایشان را دانند وبیان آن بواضح ترین در بیت سیر سپهر ودور قمر را چه اعتبار مرقوم شده چون انجام کار هر یکے امریست مبهم ازانجهته که موقوف لعلة نیست که قَبِلَ مَنْ قَبِلَهُ لَا لِعِلَّةٍ وَرَدَّ مَنْ رَدَّهُ لَا لِزَلَّةٍ بنابران گوید قوله

زاهد شراب کوثر وحافظ پیاله خواست	تا در میانه خواستهٔ کردگار چیست

شراب کوثر کنایه از زهد وتقوے وصلاح پیاله مراد عشق مجاز چه بنوشیدن شراب مجاز پیاله درکار است، همچنین بحصول عشق حقیقی عشق مجازی میباید که اَلْمَجَازُ قَنْطَرَةُ الْحَقِیْقَةِ ونیز کنایه از میخواری از ذکر سبب واراده مسبب ومراد ازان طریقه ملامتیه معنے آنست که زاهد بزهد وصلاح وتقوے خود مغرور وحافظ به عشقبازی وطریق ملامتیه مسرور اما باید دید که درمیان من واو خواسته کردگار چیست یعنے کدام کس بوصل او رسد۔

غزل

خیال روی تو در هر طریق همره ماست	نسیم موی تو پیوند جان آگه ماست

خیال درینمقام بفتح خا که بمعنے صور خیالیه که در دل میگذرد نه بکسر خا که بمعنے قوت است از قواے انسانیه معنے آنست که اے محبوب من اگرچه بصورت از مشاهده روح افزاے تو مهجوریم اما در هر جاے وهر حالے که هستم بخیال تو مسرورم ودمے از تو غافل نیم ونفسے از خیال تو عاطل نه ونسیم کوئے تو که کنایه از محبت ویا ذوق مشاهده تست مونس وزندگی بخش جان آگه ماست آرے اگر خیال محبوب در پیش چشم عاشق اینچنین موجود نباشد مرغ جان عاشق قفس اجسام را بشکند وپرواز بسوے گلزار بی نشان کند وچون مر عاشق را براے رد مدعیان ومنکران دلیلے شافی وبرهانے کافی بهتر از جمال محبوب نیست بنابران گوید قوله

برغم مدعیانے که منع عشق کنند	جمال چهرهٔ تو حجت موجه ماست

معنے آنست که اے محبوب من علے رغم مدعیانے که ما را مانع عشق تو میشوند وزبان طعنه بر ما دراز مے کنند براے رد شان نیکوترین حجت ما جمال چهرهٔ تست که ترک عشق اینچنین صورتے زیبا وشکلے رعنا چگونه باید نمود نقلست که چون زلیخا بر یوسف علیه السلام عاشق شد وعنان

طاقتش از دست رفت زبان خلق برو دراز شد تا آنکه جماعتے از زنان خویش واقربا او جمع شده برو آمدند وملامت کردن گرفتند که هیچ شرم ترا نمی آید که بر غلام زرخریدهٔ خود عاشق شدهٔ زلیخا جواب داد که زبان تعرض کوتاه کنید کسے راکه من دیده ام اگر شما به بینید یکے همچو ما شوید همه ابا نمودند گفتند ما همچو تو نهایم زلیخا همه را روزے ضیافت کرد واز هر اقسام والنواع واطعمه واشربه موجود ساخته پیش هر یک آورد وکاردے وترنجے نیز پیش هر یک علاحده نهاد وگفت ساعتے توقف کنید تا من بیایم دست بطعام نبرند زلیخا پیش یوسف ع رفت وگفت اے محبوب من زبان تعرض خلق برما دراز شده بیرون آئی وجمال جهان آرائے خود را بنما وزبان تعرض ایشان از ما کوتاه کن یوسف ع اول ابا آورد وآخر الامر چون عجز وزاری زلیخا بیشتر دید قبول کرد وجامهاے فاخر در بر گرفته وآراسته وپیراسته باصد هزار ناز بمجلس این طاعنان درآمد بمجرد دیدان همه را نظر بر یوسف ع دوخته شد وعنان طاقت از دست رفت وبجدے شیفتهٔ جمال وے شد که هر یک بجائے ترنج دستهاے خود را قلم ساختند چون یوسف علیه السلام بمحل خود رفت آن طاعنان بهوش آمدند چه بینند که دستها قلم شده زلیخا گفت فَذٰلِکُنَّ الَّذِیْ لُمْتُنَّنِیْ فِیْهِ همه سر ندامت در پیش افگندند زلیخا گفت اے طاعنان بکیدیدن حالت شما چنین شد پس ملامت شما بر ما روانیست باید دانست که معشوق براے امتحان عاشق وفریب دادن او لطف قهر آمیز در کار میکند بعضے مشغوف آن شده از کار در مے افتند وبعضے همچنان بحصول مدعا که وصل ست سرگرم میباشند وفریفتهٔ آن نمیشوند بنا بران گوید قوله

ببین که سیب زنخدان تو چه میگوید	هزار یوسف مصری فتاده در چه ماست

سیب زنخدان عبارت از لطف قهر آمیز محبوب ؎ چیست میدانی زنخدان در صفات ✽ لطف کزوے قهر میماند بذات ✽ یوسف مصری کنایه از عاشقان بالله ومشتاقان لله وچه اشارت بر کوک که زیر زنخدان باشد معنے آنست که اے محبوب من من واله این لطف قهر آمیز تو نخواهم شد ودست از حصول مدعا که وصلست باز نخواهم داشت چرا که ببین که لطف قهر آمیز تو چه میگوید که هزاران هزار عاشق افتاده اینچاه فریب ما اند ویا آنکه اے محبوب من تنها نه من مفتون وفریب خورده لطف قهر آمیز توام بلکه ببین که لطف قهر آمیز تو چه میگوید که هزاران هزار عاشق افتاده اینچاه فریب ما اند باید دانست که بے جذبهٔ ذاتیه جلیه کار عاشق پیش نمیرود که اَلْجَذْبَةُ مِنْ جَذْبَاتِ الْحَقِّ تُوَازِیْ عَمَلَ الثَّقَلَیْنِ

وحصول آن بهمه عاشقان میسر است لیکن موقوف بر استعداد بنا بران گوید قوله

اگر بزلف دراز تو دست ما نرسد	گناه بخت پریشان ودست کوته ماست

زلف مراد جذبه که ؎ زلف نام جذبهٔ ذات حق است ✽ دل گرفتارش گشت جان مطلق است ✽ ودراز زلف اشارة باحاطه جذبه ذاتیه مرجمیع عاشقان را وباهمگی مخلوقات که در عشق اوست معنی آنست که اے محبوب من اگر دست ما بجذبه ذاتیه جلیه علیه تو نرسد وحصول آن میسر نیاید هیچ نکوهش وملامت بجناب تو عاید نمیگردد بلکه این گناه بخت پریشان ودست کوته من است که مرا اینچنین بخت کجا واستعداد کو وگرنه از جانب مبدا هیچ تجلی نیست هر چه هست از بے استعدادی ماست کما قال الله فَلَا تَلُوْمُوْنِیْ وَلُوْمُوْا اَنْفُسَکُمْ وناظم نیز جاے دگر گفته است ؎ هر چه هست از قامت ناساز بے اندام ماست ✽ ورنه تشریف تو بر بالاے کس کوتاه نیست ✽ سوال ازین بیت معلوم میشود که حصول عشق میسرش نیست وابیات بالا مقتضے حصول عشق است چرا که همراهی خیال معشوق در هر حال وهر جا خاصه عشق است جواب آنست که ازین بیت معلوم میشود که تقاضاء جذبهٔ ذاتیه مینماید چرا که عشق چیزے دیگر وجذبه ذاتیه چیزے دیگر عشق افراط محبت را گویند که اَلْعِشْقُ اِفْرَاطُ الْمَحَبَّةِ که دمے بے یاد او نمیتواند ماند که ؎ به بیداریش فتنه بر خد وخال ✽ بخواب اندرش پاے بند خیال ✽ تو گوئی بچشم اندرش منزلست ✽ وگر چشم بر هم نهی در دلست ✽ وجذبه ذاتیه کششے را گویند که معشوق بدان عاشق را بخود منجذب سازد ومدار کار برین است ؎ تا که از جانب معشوق نباشد کششے ✽ کوشش عاشق بیچاره بجائے نرسد ✽ وباید دانست که بسا کس از عاشقان هستند وجذبه الهی را در نیافته اند چنانچه در جوامع الکلم ملفوظ نصیر الدین چراغ دهلی مرقوم است که روزے جماعتے از ابدالان در طواف وسیر بودند یکے از ایشان گم شد دیگران چون چنین دیدند که شخصے از میان ما گم شد که خداوندا در باب آن شخص چه حکم میشود بجاے او دیگرے آریم یا همو نرا استقامت میشود فرمان شد که هم از وے بپرسید بجستند دیدند در خانه مبهوت نشسته گفتند ترا چه افتاد گفت در اثناے طواف بودم عورتے را برین در دیدم مبتلاے او شدم گفتند اکنون بخیر گفت چون خیزم دل کجا میرود پاے کرا یاری میکند آن ابدالان مناجات کردند چه فرمان شود بجاے او دیگرے آریم یا همون را استقامت میشود فرمان شد که او را بپرسید عورتے را که مبتلاے ازو چه آرزو داری گفت یک کنارے فرمان شد تو دستها بکشا ما او را بتو میفرستم او دستها

فراز کرد صورتے بروے ظاهر گشت این مرد او را در کنار گرفت ندا آمد که اِنّی اَنَا اللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اَنَا چون نظر کرد هیچ در میان ندید مرد ابدال را جذبه رسید سوزی وطلبی خواست سبحان الله ابدال بود وطالب بنود ویحتمل که از زلف دراز مراد عالم کثرت وتفرقه که حاجب روے تست معنے آنست که ای محبوب من اگر دست من بدین تعینات که حاجب روے ذات تو شده اند میرسد در فع اینها نموده ره بمشاهده روے تو که وحدت حقیقی است نمیتوانم گناه بخت منست ونے استعدادی ما وتقصیرے از جانب تو نیست باید دانست که حاجب در خلوت سرایے که وحدة حقیقی است ابلیس است که مانع است سالکانرا مگر کسانے را که مامور بدخل آن شده اند بنا بران گوید قوله

بحاجب در خلوتسرائے خاص بگو
فلان ز گوشه نشینان خاص درگه ماست

حاجب دربان اینجا مراد ابلیس که نگاهبان در وحدانیت است ومانع سالکان احدیت - خلوتسرائے خاص وحدت حقیقی معنے آنست که ای محبوب من با بلیس که نگاهبان در وحدانیت است ومانع سالکان احدیة بعنے ما که فلان یعنے حافظ اگر چه گاه است اما از گوشه نشینان خاص این درگاه است و قوله

بصورت از نظر ما اگر چه محجوب است
همیشه در نظر خاطر مرفهٔ ماست

اگر چه بسبب عالم جسمانی از ما دور افتاده اما مدام در نظر خاطر مرفه ماست که نگاهداشت آن بر همگنان لازم ومعنے مصرع را اگر این معنے مرقومه مراد نباشد پس خلل در معنی می افتد چه از نظر الله تعالیٰ ذره پوشیده نیست وبگو بان حاجب قوله

اگر بسائلی حافظ دری زند بگشاے
که سالهاست که مشتاق روے چو مهِ ماست

اگر حافظ بسائلے فتح باب درے که تو حاجب اوئی نماید بگشا ومانعش مباش که سالهاست که متوجه درگاه ماست ومشتاق روے چون ماه ماست غزل

خمے که ابروے شوخ تو در کمان انداخت
بقصدِ جانِ منِ زار وناتوان انداخت

خم کجی ابرو مراد وجود بشریت از انرو که ابرو حاجب چشم است ووجود سالک نیز حجابیست مر سالک را از وصل ذات حق کمان تصویر صورت اوست وکمال جمال ابرو در کجی است معنے آنست که اے محبوب من ابروے شوخ تو که وجود ماست کمان وار برآمده محض بقصد جان زار ناتوان است از برائے

قتل من است یعنی اے جانمن این جسم ما که از عدم بوجود آورده وحاجب وار در میان انداخته وحالت قرب را ببعد مبدل ساخته محض از برائے قتلِ منست که موجبِ خونخواری من شده وچون عشق نصیبه ازلی است نه امروزی بنا بران گوید قوله

نبود رنگ دو عالم که رنگ الفت بود
زمانه طرح محبت نه این زمان انداخت

معنے آنست که اے محبوب من در زمانه رسم محبت وطریق عشق نه الحال وضع شده بلکه ازین هر دو عالم رنگے وبوے یعنے اثرے ونشانے نبود که محبت بود که خود فرموده کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا فَاَحْبَبْتُ الخ بلکه همین محبت واسطه ایجاد کونین گردیده وچون موجب عشق وسوختگی وبیقراری عاشق غیر از مشاهده محبوب نمیباشد گوید قوله

شراب خوردهٔ وخوی کرده کے شدی به چمن
که آب روے تو آتش در ارغوان انداخت

شراب خورده مست خوی کرده با کمال جمال چه عرق بر روے موجب از دیاد حسنست چمن دل ووجود عاشق ارغوان کنایه از عاشق معنے آنست که اے محبوب من با کمال جمال واز شراب ناز سرمست کے در چمن دل ما ظهور کردی که اینهمه آتش در خرمن دل ما افتاده واین استفسار بر طریق تجاهل وانکار محبوب است یعنی تو خود میدانی که این سوختگی وبیقراری ما محض بنمایش جمال با کمالِ تست وچون جمال محبوب موجب فتنه وشهرهٔ عالم است گوید قوله

بیک کرشمه که نرگس بخودفروشی کرد
فریب چشم تو صد فتنه در جهان انداخت

معنے آنست که اے محبوب من نرگس بیک کرشمه که مناسبت وتشبیه بچشم محبوبان دارد خود فروشی کرد وتو بخوبی شهره عالم گردیده ونگاه چشم تو فتنها در عالم انداخته وعالمے را مفتون خود ساخته اگر بخوبی شهرهٔ آفاق گرد وچه عجب باشد وچون در چشم عاشق عزیز تر از ظهور محبوب نه گوید قوله

خراب وخستهٔ قد توام تعالی الله
چه کلک بود که این خط دل نشان انداخت

تعالی الله لفظے است که در محل بزرگی استعمال میکنند معنے آنست که اے محبوب من مفتون وعاشق قد تو که کنایه از امتداد ظهور است در اشباح کائنات هستم چه کلک بود اے چه نیکو اراده بود که بدان امتداد ظهور کردی یعنے خود را بتجلیات متنوعه وظهورات متلونه در میان اشباه کائنات واجسام موجودات در نمایش آورده وظاهر ساخته قوله

بنفشه طرهٔ مفتول را گره میزد
صبا حکایت زلفِ تو در میان انداخت

یعنی عاشق بنفشه کردار طره مقتول که ذات اوست گره میزد یعنے آراستگی میداد یعنے دم از خوبی و کمال میزد و صبا که کنایة از مرشد هست حدیث زلف که عشق است درمیان آورد یعنے محض سبب عشق اوست که ترا بدین پایه رسانیده ورنه تو کجا و این کمال کجا قوله

زشرم آنکه بروے تو نسبتش کردند
سمن بدست صبا خاک در دهان انداخت

معنے یعنے سمن که از صبا خاک بروافتاده گویا که بسبب شرم آنکه مراورا نسبت بروے تو کردند خاک در دهن خود انداخته که من کجا و آن رو کجا و چون عشق موجب شغل مے و مطرب است گوید قوله

من از ورع مے و مطرب ندیدمے زین پیش
هواے مغبچگانم در این و آن انداخت

هرگز

معنے آنست که من از غایت ورع و تقوے هرگز بے و مطرب نگاه نمیکردم لیکن عشق محبوبان مارا در مے و مطرب انداخته قوله

بنرمگاه چمن دوش مست بگذشتم
چو از دهان تو ام غنچه در گمان انداخت

معنے آنست که دوش در عالم مستی جوشان بسیر چمن رفتم براے آنکه غنچه را که نسبت بدهن تو میدهند مرا در گمان انداخت که فی الواقع همچنانست یا نه معائنه باید کرد قوله

کنون بآب مے لعل خرقه مے شویم
نصیبهٔ ازل از خود نمیتوان انداخت

معنے آنست که الحال عشق محبوبان مرا در مینوشی بجاے رسانیده که شست و شوے خرقه مے سیکنم و این کنایة از استغراق بمینوشی است و چون این نصیبه ازلیست ترک این نتوان کرد بلکه بجان قبول باید نمود قوله

جهان بکار من اکنون شود که دور زمان
مرا ببندگی خواجهٔ جهان انداخت

زمان

خواجه جهان محبوب بکار شدن جهان مراد از حصول مدعا است معنے آنست که گردش فلکی مرا در عشق آن معشوق انداخته معلوم من گردیده که البته جهان اکنون بکام من شود یعنے بر مدعاء مقصد خود فیروز گردم و چون کار حکیم محض صوابدید مریض است لهذا گوید قوله

مگر گشایش حافظ درین خرابی بود
که قسمت ازلش در مے مغان انداخت

معنے آنست که قسام ازلی که محبوبست قسمت حافظ را در مے مغان انداخت یعنی عشقبازی نصیب وے ساخت تحقیق گشایش کار حافظ دبرآمد مقاصد و مطالب وے درین است چه کار حکیم جز

صوابدید مریض نمیشاید پس کار حکیم حقیقی چگونه خالی از مصلحت عاشق باشد غزل

خواب آن نرگس فتان تو بے چیزے نیست
تاب آن زلف پریشان تو بے چیزے نیست

خواب کنایت از اخفا و بطون و تغافل نرگس نام گلے ست مشهور کنایت از چشم فتان فتنه انگیز مراد از نرگس فتان چشم و مراد ازان ذات که ۵ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ۵ کو عیان بیند وجود کائنات ۵ تاب پیچ و مراد ازان آراستگی چه آراستگی زلف در تاب است زلف پریشان عالم کثرات و تعینات معنے آنست که اے محبوب من اخفاے آن مشاهده ذاتیه که در عالم اطلاق داشتم و آراستن این زلف پریشان را که کنایة از ظهور عالم کثر است بیچیزے نیست یعنے خالی از علتے نیست محض خرابی و پریشانی ماست و چون موجب گرفتاری عاشق بغیر از لطف معشوق نتواند بود بنابران گوید قوله

از لبت شیر روان بود که من میگفتم
کاین شکر گرد نمکدان تو بے چیزے نیست

لب صفت متکلمی شیر کنایة از سخن اخلاص و محبت این شکر مراد فضل و لطف نمکدان کنایة از دهن معنے آنست که اے محبوب من وقتے که در عالم اطلاق بودم و مقید بقید جسمانی نمی شدم آنوقت از کمال لطف که بر ما میداشتی سخنان اخلاص و محبت از تو بظهور میرسید که یَا عَبْدِیْ اَنْتَ عِشْقِیْ وَمُحِبَّتِیْ وَاَنَا عَاشِقٌ وَمُحِبٌّ لَکَ وَخَلَقْتُ الْاَشْیَاءَ لَکَ وَخَلَقْتُکَ لِیْ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ من همان وقت میگفتم که چندین لطف و فضل از مصلحتے نیست محض براے گرفتاری ماست آخر همچنان شد که واله آن سخنان گردیده مبتلاے قید جسمانی شدیم و اختیار این بار گران که شدائد عشق است نمودم ۵ مهر بانیهاے لیلے کرد مجنون را خراب ۵ ورنه این بیچاره را میل گرفتاری نبود ۵ و یا آنکه از لبت شیر روان یعنے تو در عالم طفلی بودی چه بر کرا الطفلی نسبت میدهند گویند که هنوز شیر از دهن تو میچکد و بوے شیر از دهن تو نرفته و مراد از طفلی روز ازل که الله تعالے ظهور خود بکمال نکرده و بچندین تجلیات متنوعه و انوار متلونه نموده حاصل آنست که از روز ازل میگفتم که چندین لطف و فضل بر ما خالی از علتے نیست باید دانست که چون الله تعالے بصفات نامتناهیه ظهور نمود صفات لطفیه او همه را در خور و زیبا نمود و از صفات قهریه چون موافق خواهش انسان نیست ملولے در خاطر روے داد و چون صفات قهریه او خالی از حکمتے نیست گوید قوله

جان من باد فداے تو یقین میدانم   در کمان ناوک مژگان تو بے چیزے نیست

کمان کنایہ از ابرو و مراد از ان صفات از ان روکہ ابرو حاجب چشم است صفات نیز حاجب ذاتست ناوک مژگان صفات قہریہ معنی آنست کہ اے محبوب من جان فداے تو باد کہ بیقین میدانم کہ درمیان صفات اگر ظہور صفت قہریہ نمودی ہمہ بگستاخی آمدندی و اطاعت امر او نکردندی چون محبوب حقیقی روے خود را کہ وحدت حقیقی است زیر پردہ زلف کہ عالم کثرات و تعینات است مخفی ساخت ابلیس را کہ مظہر اسم المضل است حاجب آن درکہ وحدتست گردانید تا ہر بوالہوسے را راہ ندہد چون خالی از حکمتے نیست گوید قولہ

چشمۂ آب حیات است دہانت امّا   بر لبش چاہ زنخدان تو بے چیزے نیست

در رسالہ حق الیقین نوشتہ کہ چون وحدت متعین گشت نقطہ از سرعت انقضا و تجدد و تعینات متباینہ مانند خط صورت بست از ینجا میرسد کہ دہان اشارت بران نقطہ وحدت باشد و چاہ زنخ عبارت از مظہر اسم المضل کہ مانع وصول است معنی آنست کہ اے محبوب من دہان تو کہ نقطہ وحدت است چشمۂ آبحیات است اے زندگی بخش عاشقانست اما بر لب او اے بر در او چاہ زنخدان یعنی مظہر اسم المضل کہ شیطان است خالی از مصلحتے نیست کہ ؎ وجود شہ دارد حکمت انجام ؛ فکیف شیطان و چون ظہور این تعینات متنوعہ و کثرات متکثرہ محض براے معرفت خود است بنا بران گوید قولہ

دوش باد از سر کویت بگلستان بگذشت   اے گل این چاک گریبان تو بے چیزے نیست

دوش ازل باد ارادہ کوے اشارۃ بکوے محبت گلستان وجود حقیقی باعتبار جامعیت اسماء الٰہیہ بحکم وَلِلّٰہِ جَنَّۃٌ لَیْسَ فِیْہَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا گل ذات حق باعتبار شہود شیونات اظہار معنے آنست کہ روز ازل باد ارادہ از سر کوے محبت بہ گلستان وجود تو وزید یعنے خواہشے بہو روے داد کہ کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ بنا بران شہود چندین شیونات نمود پس اے گل یعنے اے محبوب من این چاک گریبان تو یعنے این شہود شیونات تو بے چیزے نیست بلکہ محض براے معرفت خود است فَخَلَقْتُ لِاُعْرَفَ و یحتمل کہ دوش باد فیض کہ کنایہ از عشق است از سر کوے آن محبوب بگلستان وجود عاشق وزیدہ و او را چون گل گریبان چاک گردانیدہ پس اے گل یعنے اے عاشق این گریبان چاکے تو کہ کنایہ از رسوائی و

و پریشانی است بے چیزے نیست اے بسبب عشق است و چون اندوہ لازمہ عاشق است و آن بسبب عشق است گوید قولہ

مبتلاے بغم محنت اندوہ فراق   اے دل این نالہ و افغان تو بے چیزے نیست

معنے اے دل من مبتلاے غم و اندوہ فراق ہستی و دمبدم در نالہ و افغان میکوشی این نالہ و افغان بے چیزے نیست اے بسببے است یعنی بسبب ہجر یا بطلب وصال و چون عشق نہفتنی نیست بنا بران گوید قولہ

درد عشق ارچہ دل از خلق نہان میدارد   حافظ این دیدۂ گریان تو بے چیزے نیست

معنے اگرچہ دل تو درد عشق را خلق نہان میدارد و بکسے سخن نمیراند اما این دیدہ گریان تو بے چیزے نیست اے موجب ظہور و رسوائی تست ۔

غزل

خم زلف تو دام کفر و دین است   ز کارستان تو یکشمہ اینست

زلف مراد جذبہ و مراد از خم کشش از ذکر سبب و ارادہ مسبب کارستان بوالعجبیہا شمہ اندک معنے آنست کہ اے محبوب سحر ساز و اے معشوق فسون پرداز کشش جذبہ عشق تو دام کفر و دین است کہ از امور متضادہ اند یعنے چہ مومن و کافر و صادق و فاسق و مطیع و عاصی و عالم و جاہل و عاقل و مجنون و خوب و زشت مدام عشق تو گرفتار اند و مدام در تسبیح تو اند و ترا جویان کہ یُسَبِّحُ لِلّٰہِ مَا فِی السَّمٰوٰتِ وَمَا فِی الْاَرْضِ از ینجاست کہ سعدی گفت ؎ نہ بلبل بر گلش تسبیح خوانیست ؛ کہ ہر خارے بہ تسبیحش زبانیست ؛ بلبل انبیا و اولیا و مومنین گل مراد ذات ایزد بیچون خار کفار و عاصی و طاغی اند کے از بوالعجبیہاے امر انیست کہ امور متضادہ را کہ اَلضِّدَّانِ لَا یَجْتَمِعَانِ است فراہم آوردہ باید دانست کہ مُشَاہَدَۃُ الْاَبْرَارِ بَیْنَ التَّجَلِّیْ وَالْاِسْتِتَارِ چون اخفاء معشوق موجب قتل عاشقان است گوید قولہ

جمالت معجز عیسے ست لیکن   حدیث غمزہ ات سحر مبین است

معنے آنست کہ اے محبوب من مشاہدہ جمال روح افزاے تو اگرچہ معجزہ عیسویست کہ مردگان بادۂ خونخوار عشق را جان بخشی مینماید اما حدیث غمزہ تو یعنے غمزات کہ استغنا و عدم التفات و اخفا است بقتل عاشق سحریست آشکارا کہ بقتل عاشق موے فرو گذاشت نمیکند و چون مدام محبوب در پے قتل عاشق است از انکہ تا عاشق بفناء نرسد بقا نیابد بنا بران گوید قولہ

چگویم وصل آن چشمے کہ اورا   **بخون من کمان اندر کمین است**

چشم مراد ذات ؎ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ٭ گو عیان ببیند وجود کائنات ٭ معنی آنست کہ از وصل ذات محبوبے کہ مدام بخونریزی من مستعد است چگونہ سخن رانم وچشم داشت آن نمایم وچون عاشق هم مدام خواهان فنا است ازانکہ تا خود را فانی نسازد ببقاے معشوق باقی نگردد بنابران گوید قولہ

بران چشم سیہ صد آفرین باد   **کہ در عاشق کشی سحر آفرین است**

سیہ چشم کنایہ از ذات محبوب وسیہ بجہت عدم ادراک کہ لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ ویا باعتبار آنکہ رنگ ذات سیہ تصور نمودہ ؎ سیاهی چون بہ بینی عین ذاتست ٭ درو چاهے پر از آب حیاتست ٭ سحر آفرین ساحر کامل معنے آنست کہ بران محبوب من یا بران تجلی ذاتی جلالی او صد آفرین باد کہ در کشتن عاشقان ساحریست کافی وجادوئیست وافی وچون جناب عشق ازبس کہ بلند است وان تحریر وتقریر مبرا ومعرا از توصیف وتعریف است گوید قولہ

عجب علمیست علم عشق هیهات   **کہ چرخ هفتمش هفتم زمین است**

معنے آنست کہ علم عشق عجب علمیست رفیع الشان کہ چرخ هفتم با این شان ورفعت او بمنزلہ هفتم زمین است هیهات باو چون توان رسید وچون مستی عاشقان بسبب عشق است بنابران گوید قولہ

ز خم عشق نوشیدیم جامے   **مدامم مستی ورندی ازین است**

معنے آنست کہ موجب رندی ومستی من همین عشق است وچون عشق معرا از کثافت وکدورة ومبرا از توصیف وتعریف است گوید قولہ

لبت را آب حیوان گفت واعظ   **چہ جاے آب کان ماء معین است**

لب مراد لطف ؎ لب کہ شیر ینجوے شد لطف خداست ٭ باغ جان از آب او نشو ونماست معنے آنست کہ اے محبوب من لطف تو کنایہ از عشق است واعظ آنرا نسبت بآبحیات دادہ اما چہ جاے دادن نسبت بآبحیاتست کہ منبع او ظلماتست بلکہ ماء معین باید گفت کہ چشمہ ایست در بهشت معرا از توصیف ومبرا از تعریف باید دانست کہ اکثرے با عاشقان بعناد پیش می آیند آخر الامر بموجب ؎ با دردکشان هر کہ در افتاد برافتاد ٭ بعضے بفور بسزا میرسند وبعضے بدیر وبعضے موقوف بآخرت بنابران گوید قولہ

نہ پنداری کہ بدگو رفت وجان برد   **حسابش با کراماً کاتبین است**

کراماً کاتبین دو فرشتہ اند کہ بنوشتن اعمال بندگان موکلند کہ كِرَامًا كَاتِبِينَ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ مخاطب درین بیت دل ویا دوست یعنے اے دل من نہ پنداری کہ بدگوئی تو از میان رفت وجان خود بسلامت برد وهیچ بسزاے خود نرسید بلکہ خاطر خود جمع دار وحساب ایذاے او کہ در حق ما کردہ اند نزد کراماً کاتبین مرقوم آخر الامر بسزاے خود خواهند رسید ویا آنکہ خطاب بعاشق است از جهت دلداری او وچون اعمال وافعال عاشقان نزد ارباب ظواهر مخالف شرع مینمایند اما نزد عاشقان عین شرعند بنابران گوید قولہ

حدیث حافظ وپیمانۂ مے   **بنزد عاشقان آیات دین است**

معنے آنست کہ حدیث حافظ ومیخواری او نزد ظاهر پرستان عصیان وطغیان است اما نزد عاشقان آیات دینست ومحض اطاعت امر الهی ودینداری **غزل**

در دیر مغان آمد یارم قدحے در دست   **مست از مے ومیخواران از نرگس مستش مست**

دیر مغان تجلی اسم الواسع والمحیط کہ متضمن بر فنا است یار محبوب حقیقی قدح در دست اشارت است بآن کہ در گلشن زارست کہ حق تعالے خود ساقی گشتہ شراب بعاشقان مینوشاند مے کبریائی نرگس مست چشم مراد ذات باعتبار استغنا معنے آنست کہ محبوب من کہ عاشقان در خیال دیدن او والہ وشیدا اند بر ما در حالۂ محویت وفنا در حالے کہ از غایت کبریا وناز واستغنا قدح در دست داشت در آمد چون محبوبے کہ قولہ

از نعل سمند او شکل مہ نو پیدا   **وز قد بلند او بالاے صنوبر پست**

مہ نو وصنوبر کنایہ از محبوب صوری معنے آنست کہ مہ نو با این حسن وجمال نعل سمند اوست وسرو با اینهمہ بالاے خاکراہ او یعنے محبوب صوری پیش او قدر نعلے ندارد ومعشوق مجازی مقابل او بخاکسے ارزد آرے محبوبان مجازی را در چشم عاشق تا آنزمان جلوہ است کہ آفتاب جمال حقیقت تابان نشدہ وچون او تابان گردید اینهمہ از پیش نظر او مرتفع میشوند چون نجم در شعاع شمس کہ ناظم خود گفتہ است ؎ چندان بود کرشمہ وناز سهی قدان ٭ کاید بجلوہ سرو صنوبر خرام ما ٭ باید دانست کہ وجود عاشقی کہ از خود گذشتہ حکمے علی الاطلاق نمیتوان نمود یعنے نہ هست توان گفت چرا کہ هست او را

گویند که زوالے وعدمے درپے ندارد واین را باعتبار خلقت بشری وصور انسانی عدم وزوال وہست
ونیست مطلق ہم نتوان گفت باعتبار صفات الوہیت وقوام وجود او بذات حق اگرچہ این وجود
ظاہری فانی شدن ہست چراکہ وجود لباسی بیش نیست ولباس اعتبار انشاید بلکہ من وجہے نیست
ومن وجہے ہست بنابران گوید قوله

آخر بچہ گویم ہست از خود خبرم چون نیست	وز بہر چہ گویم نیست با او نظرم چون ہست

از خود خبرم چون نیست یعنے ازان جہت کہ مارا بانیستی وابستگی ہست یا در زمانے کہ از خود خبر ندارم با او
نظرم چون ہست یعنے ازانجہت کہ باہستی او مرا تعلق ہست یا در زمانے کہ با او نظر دارم معنی بیت
آنست کہ این وجود را در معرض ہستی چون نشانم وہست مطلق چون توانم خواند چون از وجود خود خبرے ندارم
ومحو ومعدوم وزوالے وعدمے درپے دارم ونیز از برائے چہ نیست گویم چون عاشق اویم ومتصف بصفات
او گردیدہ ام وبموجب لَا مُؤَثِّرَ فِی الْوُجُوْدِ اِلَّا اللّٰہُ قوام وجود ما بذات اوست بلکہ من وجہے ہست توان خواند
ومن وجہے نیست توان گفت یعنے باعتبار باطن کہ کنایہ از متصف شدن بصفات معشوق وقوام او بذات
محبوب ہست توان خواند وباعتبار ظاہر کہ مراد ازان خلقیت بشری وصور انسانیت نیست توان گفت
چون منتہائے کار عاشق بر فناء خود است ووصول ببقاء او بنابران گوید قوله

چون شمع وجود من شب تا بہ سحر خود را	مے سوخت چو پروانہ تا روز زپا ننشست

معنے آنست کہ اے محبوب من وجود ما کہ مانند شمع محفل افروز عشاقان است در شب محویت و
فنا تا ہنگام طلوع سحر بقا مانند پروانہ تمام شب میسوخت واز پا ننشست ودر جانفشانی تغافل
وتکاسل روا نداشت ودقیقہ از دقائق فنا در نگذاشت چون عاشقی کہ از خود گذشتہ بر منصہ وحدت
حقیقی جلوس فرمود در نظرش کفر واسلام یکسان است کہ ہر دو صفتے از صفات اویند بنابران گوید قوله

در غالیہ خوشبو شد در گیسوے او پیچید	در وسمہ کمانکش شد در ابروے او پیوست

معنے آنست کہ اگر غالیہ اسلام خوشبو شدہ ودماغ طالبان را معطر میسازد نسبت بگیسوے او
دارد واگر وسمہ کفر کہ رنگ نیلی بر جبین کافران کشیدہ ازانست کہ نسبت بابروے او دارد یعنی ہر دو
نسبت بوے دارند ومظہر جمال وجلال گردیدہ چون مشاہدة الابرار بین التجلی والاستتار است
ودرین ہر دو حال بر جان عاشق خرابیست گوید قوله

شمع دل مشتاقان بنشست چو او برخاست	افغان ز نظر بازان برخاست چو او بنشست

معنے آنست کہ چون او در انجمن مشتاقان برخاست اے ظہور کرد ودر آمد شمع دل عاشقان
فرو خوابید اے بہ نیستی در آمد وچون بنشست یعنی بغیبت در آمد از جہت محرومی ازان حلاوت دید
شور وشغب از عاشقان برخاست آرے در ہر دو حال بر جان عاشق خرابیست کہ ے سوزم گرت
نہ بینم میرم چو رخ نمائی ۰ وچون ظہور محبوب زندگی عاشق است بنابران گوید قوله

بازآئی کہ باز آید عمرے شدہ حافظ را	ہرچند کہ ناید باز تیرے کہ برفت از دست

معنے آنست کہ اے محبوب من باز آ وخود را از خلوتخانہ خفا بر منصہ ظہور در آر کہ بسبب ظہور تو مر حافظ را
عمر از دست رفتہ باز بدست مے آید یعنے از سر نو زندگی مے یابد ہرچند کہ عمر رفتہ مر ابمنزلہ تیر از کمان جستہ
ووقت از دست رفتہ را قابلیت عود نیست غزل

دل سراپردۂ محبت اوست	دیدہ آئینہ دار طلعت اوست

معنے آنست کہ از دل من محبت غیرے را گنجایش نیست کہ سراپردہ محبت اوست ودر چشم من
خیال غیرے را نمایش نہ کہ آئینہ دار طلعت اوست یعنے دل ودیدہ ہر دو را وقف راہ دوست بنوعی
کردہ ام کہ بجز عشق ومحبت او در دل راہ نیست وجز خیال او در چشم بار نہ وچون عاشق را
بماسوائے محبوب التفاتے وتوجہے نمیباشد بنابران گوید قوله

من کہ سر بر نیاورم بدو کون	گردنم زیر بارِ منت اوست

معنے آنست کہ من بماسوائے محبوب التفاتے ندارم وبکونین توجہے نے آرم ازین از انست
کہ گردن من زیر بار منت کہ مارا از کتم عدم بوجود آورد وباران نعمائے لا احصا بر کشت زار وجوم
ریخت وبعشق خود آشنا ساخت باید دانست کہ جملگی انسان سہ نوع اند اول عوام کہ کار برخصت
شرعی کردہ وبحظوظ نفسانیہ ولذت جسمانیہ بروجہ مرخص ومشروع گشت وگفت کہ مسلمانی
ہمین است دوم زاہد کہ از حظوظ مرخصہ ولذات اینجہانی بگذاشت واز نے حصول ولذات
آن جہانی شتافت وگفت کہ حاصل اینست وعاشق ازین ہر دو گذشت وبہال ہمت پرید
بنابران گوید قوله

تو وطوبے وما وقامت یار	فکر ہر کس بقدر ہمت اوست

معنے آنست کہ اے زاہد تو وطوبے کہ طلب بہشت و امید حصول درجات وما وطلب معشوق کہ فکر هرکس بقدر استعداد اوست کہ تو صوابدید خود بہشت دیده وما بمعشوق خود چون جناب معشوق بس بلند ہست کہ ہیچکس را در انجا بار نیست کہ لَا یُدْرِکُہٗ اَحَدٌ مِنَ الْعَالَمِیْنَ بنابران گوید قوله

من کہ باشم دران حرم کہ صبا ‖ پرده دار حریم حرمت اوست

معنے آنست کہ من کیستم کہ بکنہ معرفت تو رسم جائیکہ صبا کہ کنایۃ ازان حضرت ست پرده دار حریم حرمت اوست یعنی بیرون درمانده وبکنہ معرفت تو نرسیده کہ اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُوْنَ یعنے اے محمد تو مرده بکنہ معرفت ما نمیرسی وخلق مرده اند بکنہ معرفت تو نمیرسد چون تغیر وتبدیل فنا لازمہ عاشق است گوید قوله

من ودل گر فدا شدیم چہ باک ‖ غرض اندر میان سلامت اوست

یعنے اگر من ودل ما در راه عشق او فانی شدیم باکے نیست کہ کار عاشق ہمین است اما مقصد آنست کہ عوارضے وآفتے دامنگیر وقت تو نگردد چنانچہ جاے دیگر خود گفتہ ؎ تو می باید کہ باشی ورنہ سہلست زیان مایہ جانی ومالی چون آن خیال معشوق ہردم وہر لحظہ در پیش چشم عاشق میباشد اما گاہی آن خیال مرتفع میشود وآن موجب سرگشتگی عاشق میگردد بنابران گوید قوله

بے خیالش مباد منظر چشم ‖ زانکہ این گوشہ خاص خلوت اوست

یعنے اراده من ہمگی متعلق ہمین است کہ خیال او را از ما جدائی مباد ومدام ہمدرین جاگیر باد ازانکہ این گوشہ منظر خاص خلوت اوست کہ غیرے را در وگنجائش نہ وچون درین دار دنیا ہر عاشقے کہ علم سرفرازی می افرازد ہمہ از اثر تفضل اوست گ[...]بت چون عا[...] قوله

ہر گلے نو کہ شد چمن آراے ‖ [...]بوے صحبت اوست

ہر گل نو کہ کنایۃ از عاشق است آراینده چمن دنیا گردید وبعشق بازی معروف شد ہیچ میدانی از چیست اینہمہ از اثر رنگ وبوے فیض مقدس ولطف اقدس محبوب است ویحتمل کہ در چمن دنیا ہر گلرخے کہ روے مینماید اینہمہ ظہور جمال اوست وچون بہر دوری نام آوری بظہور آید کہ ؎ حقیقت را بہر دورے ظہوریست ٭ زاسمے بر جہان افتاده نوریست گوید قوله

دور مجنون گذشت ونوبت ماست ‖ ہر کسے پنج روز نوبت اوست

معنے آنست کہ تا قیام قیامت اینجہان از وجود عاشقان خالی نخواہد بود وقبل ازین مجنون در عالم عشق علم سرافرازی می افراشت والحال نوبت بما افتاده ماکوس نام آوری بمیدان عشق میزنم وچون ما خواہیم رفت دیگرے خواہد آمد ؎ نخواہد این چمن از سرو لالہ خالی مانده ٭ یکے ہمیرود ودیگرے ہمی آید ٭ کہ پنجروز نوبت اوست وچون ہرچہ بعاشقان میرسد از عشق وطرب ہمہ از دوست است بنابران گوید قوله

ملکت عاشقے وگنج طرب ‖ ہرچہ دارم زیمن ہمت اوست

معنے آنست کہ اینہمہ سلطنت کشور عشق حاصل نموده ام وگنج طرب کہ کنایۃ از آزادی کونین است بدست آورده ام از برکت ہمت وتوجہ اوست وگرنہ من کیستم واز دست ما چہ خیزد وچون عجز وتذلل وتواضع وانکسار لازمہ عاشق است گوید قوله

گر من آلوده دامنم چہ عجب ‖ ہمہ عالم گواه عصمت اوست

اشکال این بیت آنست کہ ثابت شدن عصمت بگواہی ہمہ عالم چگونہ موجب عدم زیان آلوده دامنان باشد حل این اشکال آنکہ چون عصمت او ثابت شود او بمنزلہ فرشتہ باشد کہ مشہور الصحۃ است پس مضمون این بیت متحد بمضمون این بیت است ؎ دانم کہ بگذرد زسر جرم من کہ او ٭ گرچہ پری وشست ولیکن فرشتہ خوست ٭ برین تقدیر لفظ عصمت بمعنی معصومے واگر لفظ مذکور بمعنے عاصمے باشد معنی آن باشد کہ عاصمی او مرا از ہر زیان خواہد رہانید ومیتواند بود کہ مراد آن باشد کہ مقصود عاشق ہمیشہ آن باشد کہ ہر نیکی کہ ہست بمعشوق رسد وہر بدی کہ ہست بمن رسد پس میگوید کہ چون عصمت او کہ مقصود اصل است ثابت شد آلوده دامنی من کہ مقصود من است زیانے ندارد چون سینہ عاشق از بارقات جلال محبوب سوختہ شد بحدے کہ از خودی خود ہم گذشتہ ونہ از شخص خود خبر ونہ از باطن خود اثر ہر حالے کہ باشد اسیر کمند دلدار است گوید قوله

فقر ظاہر مبین تو حافظ را ‖ سینہ گنجینۂ محبت اوست

معنے آنست کہ اے طالب صادق برین پیرگی وبے سروسامانی ظاہر من نگاه مکن اگرچہ از خود واز دو عالم مفلسم وہیچ نے ازرم فاما از گنجینۂ محبت وخزینہ اسرار تہیدست نیم غزل

دارم امید عاطفتی از جناب دوست
کردم جنایتی و امیدم بعفو اوست

عاطفت مهربانی جنایت گناه معنی آنست که مدام چشمداشت مهربانی از جناب دوست دارم که بنده عاصی ام که تو مارا برای معرفت عبادت آفریده که وماخلقت الجن والانس الالیعبدون ای لیعرفون نه برای عبث اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنٰكُمْ عَبَثًا و ما از راه غفلت و کوردلی گرفتار نفس اماره گشتیم و بلهو و لعب میگذاریم و با وجود این امیدم بعفو اوست که خود فرموده که ان الله یغفر الذنوب جمیعا وچون نومیدی ازان جناب وبال ست کہ نا امید از رحمتش شیطان بود بنابران گوید قوله

دانم که بگذرد ز سر جرم من که او
گرچه پریوشست ولیکن فرشته خوست

پری در حسن معروف اما هر گاه رونماید موجب خرابی او شود پس کنایت از صفات قهریه فرشته خو کنایت از صفات غفاریه و گذشتن بموجب عفو کردن و بخشیدن است معنی آنست که مارا یقین است که البته از سر جرم من درگذرد و جرمهای مارا عفو فرماید که آن محبوب من اگرچه موصوف بصفت قهاریست اما بیشتر کار او بصفت غفاریست که سَبَقَتْ رَحْمَتِیْ عَلٰی غَضَبِیْ وچون عاشق را باید که در خدمت معشوق بنوعی اشتغال نماید که غیر برا بران اطلاع نباشد چون طریقه ملامتیه بنابران گوید قوله

سرا چو گوی بر سر کوی تو باختم
واقف نشد کسی که چه گویست وانچه کوست

گوی بکاف فارسی مشهور و بکاف عربی بمعنی کوچه باختن فدا کردن و نثار کردن واقف خبردار معنی آنست که ای محبوب من طاعت و خدمت ترا بجای رسانیدم که سر را فدای کوی تو کردم یعنی سرهم دریغ نداشتم و با اینهم کسی مطلع نشد که اینچه کوچه است و این کدام گویست و یا آنکه سرا گوی وار وقف میدان عشق ساخته ام و کسی را بران واقف نساخته و چون کار عاشق موقوف بجذبه الهیه است و آن معلول بعلة نیست بنابران گوید قوله

بی گفتگوی زلف تو دل را همی کشد
با زلف سرکش تو کرا روی گفتگواست

معنی آنست که بی گفت و شنید زلف تو که کنایه از جذبه عشق است دل را همی کشد با زلف سرکش تو که همان جذبه عشق است که طاقت گفت و شنید دارد هر کرا دریابد بخاصانش درآرد که لامانع لما اعطیت شاهد حال است چون کار عاشق مدام بگریه و زاریست بجهت استغناء معشوق بنابران گوید قوله

چندان گریستیم که هرکس که برگذشت
در اشک ما چو دید روان گفت اینچه جوست

معنی آنست که ای محبوب من بسبب استغناء تو که در حق ما روا میداری و هیچ نوع باحوال ما نظر نمیکنی گریه و اشکباری من بجای رسید که هرکس را نظر بر ما افتاد و گریه مارا مشاهده نمود فی الحال گفت اینچه جویست یعنی گریه من بمنزله رسیده که از اشک ما جوی روان شده و چون بکنه معرفت محبوب و سر مخفی او هیچکس نتواند رسید بنابران گوید قوله

هیچست آن دهان که نه بینم از و نشان
مویست آن میان و ندانم که اینچه موست

دهان کنایه از اسم متکلم و چون مسئله کلام و تحقیق و کیفیت او ادق و صعب است از صفات دیگر لهذا در وی نزاع بسیارست مخفی نماند که صفات حق متقابله در میان اسم جلال و جمال یک اسمست جامع بینهما متولد ازانها که میان عبارت ازانست و چون منکشوف کسی لغیر از اقطاب نمیشود بنابران بموی نسبت داده و شیخ عبد الواحد که دهان محبوب را که نقطه و هیچ و جوهر فرد گفته اند و میان محبوب را باریک تر از موی و طول بی عرض داشته ؎ نشان موی میانت که دل دران بستم ٭ ز من مپرس که خود در میان نمی بینم ؎ ای آنکه جزو لایتجزی دهان تست ٭ طولی که هیچ عرض ندارد میان تست ٭ اشاره از دهان نقطه احدیت که بواسطه بی نشانی و غیب هویة بهیچ موسوم کرده و اشارت از میان بمرتبه وحدت و طولش عبارت از جامعیت اوست احدیت و واحدیت اما در رساله حق الیقین نبشته که چون وحدت متعین نقطه نمود و از سرعت انقضا تجدد تعینات متبائنه مانند خط صورت بست ازینجا میرسد که دهان اشارة بران تعین نقطه وحدت کنیم و میان اشارة بران خط است که میان احدیت و واحدیت است که بواسطه بی نشانی و غیب بهیچ موسوم است که بالا مذکور شد وازین بیت واضح میشود ؎ کردی بخنده نقطه موهوم را دو نیم ٭ پس مبطل کلام حکیمان دهان تست ٭ یعنی وحدت که جامع احدیت و واحدیت است و باعتبار جامعیت بوحدة موسوم و در حقیقت نقطه موهوم است باعتبار خنده که عبارت از تجلی که ظهور اوست دو نیم گشت یعنی احدیت و واحدیت را اعتبار و امتیاز پیدا شد و از میان دو نیم گشت ؎ آن دهان بر هیچکس پیدا نبود ٭ خنده کردی و شوری در جهان انداختی ٭ معنی آنست که ازان دهان که کنایة از نقطه وحدة است چندان که می بینم نشانی نمی یابم و آن میان که کنایة ازان خط که میان احدیت و واحدیت است در عدم ادراک موئیست اما نمیدانم که آن چه موست که بهیچ نوع بادراک نمی آید

وچون عشق را در دل عاشق تغیر و تبدل و تحول و انتقال نمیباشد بنابران گوید قوله

عمریست تا ز زلف تو بوی شمیده ایم	زان بوی در مشام دل ما هنوز بوست

معنے آنست که اے محبوب من عمریست که از زلف عنبر بوی تو که کنایت از جذبهٔ عشق است بوے بما رسیده اما در مشام دل ما ازان بوے همچنان بو است و هیچ تغیر و تبدل و افزایش و کاهش راه نیافته

وچون خیال معشوق از عاشق رفتنی نیست بنابران گوید قوله

دارم عجب که نقش خیال تو چون نرفت	از دیده ام که دمبدمش کار شست و شوست

معنے آنست که اے محبوب من ازین دیدهٔ گریان من که دمبدم کار ایشان بگریه و زاریست عجبے دارم که با اینهمه گریه و اشکباری نقش خیال تو چون اضمحلال نه پذیرفت چون پریشانی عاشق موجب جمعیت اوست بنابران گوید قوله

حافظ بدست حال پریشانیت ولے	بربوے زلف دوست پریشانیت نکوست

معنے آنست که اے حافظ این حال پریشانی و سرگردانی تو اگرچه بدست که ترا چنین خوار و محقر گردانیده ولیکن بسبب عشق معشوق این پریشانی تو نیک است که مایه جمعیت است و باعث وصل غزل

درین زمانه رفیقی که خالی از خلل ست	صراحی مے ناب و سفینهٔ غزل است

صراحی می ناب دل مالامال از عشق و یا عشق از ذکر سبب و اراده مسبب و نیز قرآن مجید سفینهٔ غزل کتب مخبر احوال سلف یعنی درین زمانهٔ پر فساد یاری که در وغل و غش نبود و از صحبت او خلل نباشد پس آن دل مملو از عشق و یا عشق و یا قرآن مجید است که مَنْ اَرَادَ مُؤْنِسًا فَالْقُرْاٰنُ یَكْفِیْه که از صحبت اینها ذوق توان نمود و سفینهٔ غزل که کنایه از کتبها که مخبر احوال سلف است یعنی درین زمانه بهتر ازین کار نیست که بحصول عشق ساعی باشد و از ماسواے محبوب آزاد باشد بنابران گوید قوله

جریده رو که گذرگاه عافیت تنگست	پیاله گیر که عمر عزیز بے بدل است

معنے آنست که اے عاشق میباید ترا که اختیار تجرید و تفرید کنی و بماسواے دلبستگی نداری که راه عشق بس تنگست و ماسواے محبوب را درو گنجایش نه و به علائق و عوائق در آن راه رفتن بس دشوار پس جذبهٔ عشق زود ترک بدست آر که عمر عزیز عوضے ندارد که عاشق دران قضا ما فات کند

وچون بے عمل موجب سد راه است بنابران گوید قوله

نه من ز بیعملی در جهان ملولم و بس	ملالت علما هم ز علم بیعمل است

معنے آنست که بسبب بے عملی تنها نه من بے معرفت مانده ام بلکه ملالت علماء یعنے محرومی ایشان بسبب علم بیعمل است که این چنین علم نفعے نمے بخشد کما قال عم اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنْ عِلْمٍ بِلَا عَمَلٍ و محتمل که بے عملی کنایت از کثرت علم است چه بتمامی علم عمل کردن دشوار معنے آنست که تنها نه من از کثرت علم بے معرفت مانده ام بلکه این علماء و فضلا که از معرفت محروم مانده اند بسبب کثرت علم است که اَلْعِلْمُ حِجَابُ اللّٰهِ الْاَكْبَرُ سوال چون علم موجب معرفت حق است ؎ که بے علم نتوان خدا را شناخت ❊ پس حجاب راه چون توان گفت جواب آنست که علم اگرچه موجب هدایت باشد اما چون مثمر غرور و خود بینی و تکبر است لاجرم جز قیل و قالے بیش نیست لاجرم حجاب اکبر باشد ؎ در رفع حجب کوش نه در جمع کتب ❊ مقصود ز علم نیست جز رفع حجب ❊ در جمع کتب حجاب افزون گردد ❊ والسته مبغت فی سبیل من حجب ❊ در علم چو قیل و قال آرند لبسے ❊ حیرت زده منشین وله خذ اللب ❊ نمی بینی ابلیس که معلم ملکوت بود و در علم لا نظیر آخر الامر غرور علمش بجاے رسانید که طوق لعنت بگردنش کشید و نیز چون موسے بکوه طور رفت حق تعالے پرسید که یا موسے بدین عصا چه میکنی موسے عرم چون بصفت علم موصوف بود یک سوال حق تعالے را چهار جواب داد که هِیَ عَصَایَ اَتَوَكَّؤُا عَلَیْهَا وَ اَهُشُّ بِهَا عَلٰی غَنَمِیْ وَ لِیَ فِیْهَا مَاٰرِبُ اُخْرٰی لاجرم بخطاب لن ترانی مخاطب گردید دوم آنکه کثرت علم باعث جمع کتب میشود و آن باعث مشغولی و استغراق اوست و باز بودن از حق پس بموجب مَا شَغَلَكَ عَنِ اللّٰهِ فَهُوَ صَنَمُكَ و امام محمد باقر در تفسیر کریمه فَمَنْ یَّكْفُرْ بِالطَّاغُوْتِ میفرماید كُلُّ مَا شَغَلَكَ عَنْ مُطَالَعَةِ الْحَقِّ فَهُوَ طَاغُوْتُكَ حجاب اکبر باشد یا سیوم کثرت علم نظر بر علم و خودی متمکن دارد و دلائل و براهین در پیش مے آرد و در کوے معرفت دلائل و براهین را راه نیست ؎ رخش علل در رهش افگنده سم ❊ علت و معلول در و هر دو گم ❊ پس حجاب اکبر باشد یا نه همین جهت ناظم جاے دیگر گفته ؎ تا علم و فضل بینی بے معرفت نشینی ❊ یک نکته ات بگویم خود را مبین که رستی ❊ و بعضے گفته اند که علم دو نوع است ظاهری و باطنی و از حجاب اکبر علم ظاهری و بعضے گفته اند که علمے که موجب هدایت است علم فقه و سلوک و علم تصوف و علمے که حجاب اکبر باشد چون صرف و نحو و منطق و اصول که موجب قیل و قال ست و بعضے گفته اند که علم هم حجاب است و هادی یعنے اصحاب قیل و قال را حجابست و ارباب معنی را هادی مولوی جامی گوید ؎ علم کز وے هر دو عالم اوست

طرفه کان هم رہزن وہم رہبر است ٭ ہمچو مشتِ خاک در دستِ رسول ٭ دوستان ودشمنان در خورست کحل بینائی شد اندر چشم دوست ٭ خاک اعمائی بچشم اعور است ٭ رمز این اسرار وسر این نکات ٭ داند آنمردے که عقلش در سر است ٭ وچون عاشق را باید که بعشق مستغرق گردد وبهیچ نوع بجهان وکار او ملتفت نشود بنابران گوید قوله

بچشمِ عقل ببین درجهانِ پر آشوب ‖ جهان وکارِ جهان بے ثبات وبے محل است

معنے آنست که اے عاشق صادق بعشق معشوق مستغرق باش واز روے عقل درینجهان پر شور وفساد نگاه کن که اینجهان وکار آن جهان همه بے بقا وبے محل است پس دلبستگی را نمیشاید وچون درعالم هر نسبتے وبناے که هست خالی نیست از خللے الا نسبت عشق بنابران گوید قوله

خلل پذیر بود هر بنا که مے بینی ‖ مگر بناے محبت که خالی از خلل است

معنے آنست که اے عاشق صادق هر نسبتے واسلسے که از زہد وورع وتقوے که مے بینی خلل را درو گنجایشے است الا که نسبت عشق که بهیچ نوع خلل را درو راه نیست وچون عشق از مواهب عظمی است ونصیبه ازلی است گوید قوله

ز قسمتِ ازلی چهرهٔ سیه بختان ‖ بشست وشوی نگردد سفید این مثل است

معنے آنست که چهرهٔ بدبختان که محرومانِ عشق اند چون بقسمت ازلی از عشق بے بهره مانده اند پس الحال بشست وشوے جد وجهد سفید نگردد یعنی حصول عشق نتوانند نمود چراکه عشق ازلی وهبی است نه عارضی است وکسے چون ابوطالب که هرچند رسول ع خواست که ایمان آرد اما چون سیه بخت ازلی بود میسر نشد وچون اینحیات دوروزه محلّ اعتماد نیست بنابران گوید قوله

دلم امید فراوان بوصل روئے تو داشت ‖ ولے اجل بره عمر رہزن اَملست

معنے آنست که اے محبوب من بوصل وبمشاهده روے تو امید بسیار داشتم که البته روے جانان درینجا خواهم دید اما این اجل براه عمر رہزن امید ما شده چراکه چون نظر برین حیات دوروزه میکنم هیچ نوع مراد او امداری نمی بینم پس امید ما منقطع میگردد که آه همچنان محروم ماندم وروے جانان دیدن نیافتم وچون عاشق را باید که بعشق معشوق مستغرق گردد واز کفر ودین خبر ندارد بنابران گوید قوله

بگیر طرهٔ مه چهرهٔ وقصه مخوان ‖ که سعد ونحس ز تاثیر زهره وزحل است

معنے آنست که اے طالب طره مه چهره که کنایه از عشق معشوق هست بدست ما آر وقصه مخوان یعنے اندوه مخور وخوف ورجا را بخود راه مده که سعد ونحس یعنی خوف ورجا که این هر دو نتیجه کفر واسلام است وعاشق را باینها چه کار ٭ عاشق یارم مرا باکفر وباایمان چه کار ٭ چون عشق از عاشق رفتنی نیست گوید قوله

بهیچ دور نخواهید یافت هشیارش ‖ چنین که حافظ ما مستِ بادهٔ ازلست

خطاب بمنکران است وحافظ کنایت از دل یعنی اے منکران حافظ ما اے دل ما که چنین مست بادهٔ ازل که کنایه از عشق حقیقی است پس او را بهیچ دور از عشق هشیار ای معرض نخواهید یافت غزل

دیدی که یار جز سر جور وستم نداشت ‖ بشکست عهد وز غمِ ما هیچ غم نداشت

جور وستم ناز وتغافل واستغناء معشوق که بمنزله جور است بر عاشق معنے آنست که اے دل من دیدی که آن محبوب ورائے خیال جور وستم نداشت آخر الامر همچنان ناز واستغنا را کار فرمود عهد وفا را که با ما بسته بود که از تو جدائی نخواهم کرد آن عهد را بشکست وبدان وفا ننمود وهیچ اندیشه از سرگردانی وپریشانیِ ما ننمود وچون از عاشق بجز از وفا ودعاگوئی بظهور نمے آید اگرچه از معشوق جفا می بیند بنابران گوید قوله

یارب مگیرش ارچه دلِ چون کبوترم ‖ افگند وکشت وعزتِ صیدِ حرم نداشت

معنے آنست که اے پروردگار من مر آن محبوب مرا هیچ مواخذه مکن واگرچه آن محبوب ما بر ما جور وستم نمود واز ما جدائی گزید واین دل مسکین ما را چون کبوتر بیفگند وبکشت وهیچ عزت صید حرم نداشت یعنی اندیشه این نکرد که این صید حرم عشق است وکشتن صید حرم را لازم نیست قوله

بر ما ستم ز بخت من آمد وگرنه یار ‖ حاشا که رسم جور ونشانِ ستم نداشت

معنے آنست که اینهمگی جور وستم مذکوره را که بر ما نمود از دست برگشتگی بخت ما بود یعنے بخت من تقاضاے وقت همین پیش آورد وگرنه حاشا جور وستم را نزد محبوب من گنجایش نیست وچون احتمال جور وجفا لازمه عاشق صادق است بنابران گوید قوله

با اینهمه هر آنکه نخواری کشید ازو ‖ هرجاکه رفت هیچکسش محترم نداشت

اینهمه اشارت بدعوی عاشقی خواری جور وجفا ازو اشارة بمحبوب یعنی با اینهمه دعوی عشق نمودن و احتمال جور وجفا نمودن واز و اعراض کردن آخر الامر ثمره اش همین است هرجا که رفت وبهر که رو آورد

هیچکس عزتش نداشت و بجز ندامت حصولے نشد که وَمَن یُّهِنِ اللّٰهُ فَمَا لَهٗ مِن مُّكْرِمٍ چون از عاشق غیر از طلب عشق نمی پیوند و بنابران گوید قوله

ساقی بیار باده و با مدعی بگو
انکار ما مکن که چنین جام جم نداشت

ساقی مرشد باده عشق مدعی حاسد معنی آنست که اے مرشد من باده عشق و محبت الہی بیار و بما حواله کن و اگر حاسدے از راه حسد سخنے درباره ما گوید اعتبار مکن بلکه از طرف ما یان بآن مدعی بگو که انکار ما یان مکن و با ما بحسد پیش میا که چنین جام که کنایه از دل مصفاست جم هم نداشت چه جمشید از جام خود رموز چهار طرف عالم معلوم مینمود و در پیاله دل عاشق رموز عالم ملک و ملکوت مشاهده میشود پس کسے که اینچنین جام بدست آورد باده عشق و محبت و معرفت حواله او نمودن اولے و انسب است چون کار عاشق تجرید و تفرید از دنیا و دین و عدم التفات ما بینهما بنابران گوید قوله

خوش وقت آنکسے است که دنیا و آخرت
از دوست داد هیچ غم از پیش و پس نداشت

معنی آنست که خوش وقت آن عاشقی که بعشق معشوق بنوعے مستغرق گردید که دین و دنیا هر دو را از دوست داد و هیچ ملتفت باینها نگردید و هیچ غم اینها نداشت که ملتفت بودن باینها عقبه راه سالک ست چون از حصول عشق مراد حصول معرفة است بنابران گوید قوله

هر رهروے که ره بحریم درش نبرد
مسکین برید وادی و ره در حرم نداشت

معنی آنست هر سالکے که ره بمعرفت او نبرد مانند مسکینے که وادی راه کعبه را قطع نمود و بکعبه نرسید لے بیحاصل و لا ینفع و چون عاشق را بهتر از عشق کارے نیست و دل نا نهادن بقول منکران گوید قوله

حافظ ببر تو گوے سعادت که مدعی
هیچش خبر نبود و هنر نیز هم نداشت

معنی آنست که اے حافظ تو در عشق ثابت قدم باش و گوے سعادت از میان بر دار و بانکار مدعیان از ره باز مایست و همچو ایشان مباش که مدعی که زاهد ظاهر پرست محروم میش از عشق جهت آنست که مر او را هیچ از و خبر نبود و عشقے هم نداشت و گرنه محروم نماندی و یا آنکه حافظ تو اطاعت امر محبوب را کما ینبغی بجا آر و مخالفت میار و غرور مکن مبادا که رانده گردی که مدعی که کنایت از شیطانست ترک امر محبوب کرد و دعوی خود بینی نمود و زبان بتکبر بر کشاد که اَنَا خَیْرٌ مِّنْهُ پس بحضیض مذلة افتاد مراد را هیچ خبر نبود که ترک امر محبوب کمال عصیانست و عشقے هم نداشت و گرنه اینچنین بوقوع نیامدی و مردود نشدی والله اعلم غزل

دل و دینم شد و دلبر بملامت برخاست
گفت با ما منشین کز تو سلامت برخاست

معنی آنست که اے محرمان همدم و اے همدمان محرم محرومی و مسکینی این بیچاره را نگاه کنید که در عشق آن محبوب هر چه که داشتم همه برباد دادم تا حدے که دل و دین از دست رفت و با اینهمه استغنا محبوب نگرید که بملامت این بیچاره برخاست و گفت با ما منشین اے از بر ما دور شو و دعوی عشق ما منما که از تو سلامت برخاست اے شایان ما نیستی و یا آنکه امید سلامت میداری و عاشق مراد خود هستی و هر که طالب مراد خود بود عاشق نیست و شایان وصل نه و چون راه عشق سراسر عجز و ندامت است گوید قوله

که شنیدی که درین بزم دمے خوش بنشست
که نه در آخر صحبت بندامت برخاست

معنی آنست که اے بیچاره مسکین این راه عجز و انکسار است تکبر و خود بینی را راه نه کدام کس را شنیدی که درین بزمگه خوش که حلقه عاشقانست بنشست که نه آخر کار بعجز و ندامت برخاست که مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ و چون اظهار تکبر و خود بینی موجب خسر انست بنابران گوید قوله

شمع گر زان رخ خندان بزبان لافی زد
پیش عشاق تو شبها بغرامت برخاست

باید دانست که عاشقان دو نوع اند یکے طال اللسان دوم کل اللسان و کل اللسان از طال اللسان بمرتبه برترست اینجا از شمع عاشق طال اللسان مراد است رخ خندان روی محبوب عشاق عاشقان کل اللسان معنی آنست که هر عاشقے که بسبب ورود شدن تجلی که کنایه از رخ خندانست لاف زد یعنی دعوے کنه معرفت نمود و اظهار تکبر و خود بینی نموده دم انا الحق زد آخر الامر ثمره اش بجز این چه دست داد که پیش عاشقان کامل که کل اللسانست شبها بغرامت برخاست و سر خود بباد داد و چون در چمن هر چه هست همه ظهور جمال اوست و طالب و خواهان او یند بنابران گوید قوله

در چمن باد بهاری ز کنار گل و سرو
بهواداری آن عارض و قامت برخاست

معنی آنست که تنها نه من عاشق و ثنا خوان او هستم و اظهار حسن و جمال او میکنم بلکه در چمن هنگام بهار باد بهاری که بر سرو و گل وزیده و گل را تازه و خندان و سرو را سبز و ریّان گردانیده بهواداری آن عارض و قامت مستعد گردیده یعنی اظهار حسن و جمال او میکند و بیان کمال و صنائع او می نماید و چون مشتاق لقاء عشاقان نه همین انسان اند بلکه ملائکه نیز بنابران گوید قوله

مست بگذشتی و از خلوتیان ملکوت
بتماشای تو آشوب قیامت برخاست

خطاب بخود ۱۲

معنے آنست که در بادیهٔ عشق و محبت و معرفت چنان مست بگذشتی که انسان چه بلکه از گروه ملائکه بتماشای تو آشوب قیامت برخاست یعنی همگی گروه ملائکه مشتاق لقاے تو شده و برلے دیدن تو هجوم نموده و یحتمل این بیت مبنی بمعراج است آنگاه این را صنعت التفات گویند که متکلم از کلامے و یا از قصه بمدح کسے رجوع نماید باید دانست که عاشق را دو حالتست گاه صحو گاه محو در محو دم انا الحق میزنند و در صحو به عذر آن میگرایند و نیز عاشق تا که بمعرفت ذات نرسیده و بمشاهدات تجلیات گرفتار است بموجب مغلوبی دم انا الحق میزند و چون ازین گذشته بمقام معرفت رسید بعجز و الحاح میگراید بنابران گوید قوله

پیش بالای تو پا بر نگرفت از خجلت
سرو سرکش که بناز قد و قامت برخاست

سرو سرکش عاشق طال اللسان معنے آنست که عاشق طال اللسان که بناز قد و قامت برخاست و قدم در صحن افتخار نهاد و در مقام لَیْسَ فِیْ جُبَّتِیْ سِوَی اللّٰهِ خرامیدن گرفت پیش بالای تو یعنی در وقت مشاهدهٔ ذات یا حصولِ معرفتِ تو از معائنهٔ کمال و عظمتِ تو خجلت پا برداشتن نتوانست یعنی بعجز و تضرع گرائید چون بایزید که در حالهٔ محو بود بانگ سبحانی میزد و چون بمقام صحو و معرفت ذات رسید بزبان عجز گفتن گرفت گُنْتُ الْیَوْمَ کَافِرًا مَجُوْسِیًّا اَقْطَعُ زُنَّارِیْ وَاَقُوْلُ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ چون عاشقانرا خودنمائی و خودفروشی سدِّ راه است بنابران گوید قوله

حافظ این خرقه بینداز مگر جان ببری
کآتش از خرقهٔ سالوس کرامت برخاست

معنے آنست که اے حافظ این خرقه خودبینی و خودفروشی دور کن شاید که ازین ورطهٔ هلاک که محرومی است جان بسلامت بری چرا که آتش از خرقهٔ سالوس و کرامت برخاست یعنے قریب است که این خرقهٔ سالوس و کرامت ترا در آتش هجران بسوزد قوله غزل

روضهٔ خلد برین همتِ درویشان است
مایهٔ محتشمی خدمتِ درویشان است

معنے آنست که روضهٔ خلد برین که کنایت از وحدت و معرفت است حصول آن بتوجه درویشان است که عاشقان کامل اند و مایهٔ سعادت دارین و مقبولی نظر حق خدمت درویشان است قوله

گنج عزلت که طلسمات عجائب دارد
فتح آن در نظرِ رحمتِ درویشان است

گنج عزلت کنایت از مشاهدات که حصولش در عزلتست اے مشاهده ذات حقیقی که مشتمل بر عجائب و غرائبست و کشادنِ آن گنج بے نظیر رحمت درویشان معلوم قوله

قصر فردوس که رضوانش بدربانی رفت
منظرے از چمن نزهت درویشان است

یعنے قصر فردوس که رضوان خازن اوست از نزهتگاه درویشان که مشتمل بر مشاهدات تجلیات است نظرگاهے است و چون ملک و مال دنیا را اعتبارے نیست که فانی است الا ملک و مالے که درویشان راست بنابران گوید قوله

از کران تا بکران لشکر ظلمست ولے
از ازل تا ابد فرصت درویشان است

یعنے سلطنت عالم از شرق تا غرب سراسر ظلم و موجب وبال اما از ازل تا ابد سلطنت درویشانست قوله

ای دل آنجا بادب باش که سلطانی ملک
همه از بندگیِ خدمتِ درویشان است

آنجا یعنے در خدمت درویشان قوله

دولتے را که نباشد غم از آسیب زوال
بے تکلف بشنو دولتِ درویشان است

دولتے که پاینده و باقی است و زوالے و فنائے ندارد دولت درویشان ست بے تکلف یعنے درین سخن تکلفے نیست قوله

بندهٔ آصفِ عهدم که درین سلطنتش
صورتِ خواجگی و سیرت درویشان است

آصف عهد کنایه از مرشد که درین سلطنتش درین سلطنت باطنی که مراد از حصول است مر آن مرشد را ظاهرا موصوف بصفت خواجگی و سیرت درویشان است قوله

آنچه زر میشود از پرتو آن قلب سیاه
کیمیائیست که در صحبت درویشان است

چیزے را که از عکس و روشنائی آن وجود ناقصه را زر خالص گرداے کامل کیمیا صحبت درویشانست و یحتمل چیزے که از طفیل آن وجود ناقص بکمال رسد کیمیاء عشق است که حصول آن صحبت درویشان است قوله

گنج قارون که فرو میرود از قهر هنوز
خوانده باشی که هم از غیرتِ درویشان است

گنج قارون که بقدر قامت در قعر زمین میرود در کتبها خوانده باشی که بسبب غیرت درویشانست و قصه اش بر سبیل اجمال چنین است که قارون ابن عم موسے بود و بحسن صوت نظیرے نداشت و خزائن وے بمرتبه بود که کلید خزائن او شصت اشتر می کشید و هر شتر شصت من باربردار بود و هیچ کلید بوزن از مثقال زیاده نبود و هر کلید چهل گنج کشاده میشد و سببش آن بود که چون تورات بموسے ؑ نازل شد حکم شد که این ا

باب زر نویس موسے ؑ گفت که این کتابے است بزرگ و مرا چندان استعدادے نیست که باب زر نویسم حق تعالےٰ صنعت کیمیا بموسے ؑ عطا نمود موسے ؑ ثلثی ازان بهارون آموخت و ثلثی ازان بخواهر خود که در نکاح قارون بود قارون از عیال خود در آموخت و از هارون و یوشع نیز بدست آورد تا بحدے شد که از مس طلاے ساخت تا روزے بزینت تمام که باید و شاید مع گنجها بر قوم خود نمودار کرد تا همه را تمنائے حصول رویداد کما قال الله قَالَ الَّذِيْنَ يُرِيْدُوْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَآ اُوْتِيَ قَارُوْنُ اِنَّهٗ لَذُوْ حَظٍّ عَظِيْمٍ باوجود این جاه و مال در حکومت و خلافت مدخلے نبود روزے بموسے گفت که رسالت ازان تست و خلافت و حکومت بهارون مرا خود منصبے نیست و حال آنکه توریت از شما بهتر میخوانم موسے گفت که خلافت بهارون من از خود نداده ام بلکه بفرموده حق قارون گفت من این سخن بے دلیل بصدق نمی شناسم موسے ؑ گفت هر یکے از شما عصاے در زمین نشانید هر همه چنان کردند علے الصباح عصاء هارون سبز گردید و آن قدر بار آورد که بر تمام بنی اسرائیل قسمت کرد گویند که عصاء موسے از شاخ بادام بود قارون گفت از همچو تو ساحر اینچنین بعید نیست قارون منغوض شده در خانه نشست چون معاملات موسے همه بطبق فرمان الٰهی بود هیچ امرے از امور بقارون تفویض ننمود قارون از راه تمرد بنی اسرائیل را از موسے متنفر ساخت موسے بسبب قرابت که با قارون داشت صبر می نمود تا حق تعالےٰ امر زکوة فرستاد تا در ایجاب زکوة او از هر چیزے هزار یکے صلح کرد قارون باوجود این تخفیف چون اندیشید مال بسیار شد گفت اِنَّمَآ اُوْتِيْتُهٗ عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِيْ یعنے این مال را بسعی و کسب حاصل نموده ام نه از مال قبطیان چون سائر بنی اسرائیل من دادنی نه ام بلکه کینه موسے ؑ در دل کرد تا روزے بنی اسرائیل را بمهمانی طلب کرد بعد از فراغ طعام گفت که موسے ؑ شما را مطیع خود ساخته اکنون طمع در مال شما کرده همه گفتند که تو سید و بزرگترین مائی هرچه فرمائی آن کنیم گفت مرا فکرے بخاطر آورده میخواهم که آنرا بتقدیم رسانم و شما را از تکلیفات موسے وا رهانم بنی اسرائیل همه تحسین کردند و معاون او شدند گفت فلان زن که درمیان بنی اسرائیل بزناکاری مشهور است باید طلبید همچنان کردند و او را بدراهم و دنانیر مفتون ساختند قارون طشتے پر از زر وعده کرد بشرطیکه موسے را بزنا متهم سازد او قبول کرد علی الصباح قارون مجلسے برآورد و همه را طلب نمود موسے علیه السلام نیز بمکر و فریب طلبید موسی قبول کرد

که سنت است اجابت دعوت چون موسے ؑ حاضر شد بموجب داب خود ابلاغ احکام نمودن گرفت که فرمود مجردے که زنا کند صد تازیانه اش زنند و اگر متاهل باشد سنگسارش کنند قارون گفت اگرچه تو باشی گفت اگرچه من هستم قارون گفت بنی اسرائیل را گمان است که تو بفلان زن زنا کرده گفت بنی اسرائیل را بر من این گمان نیست قارون گفت که آن زن را بخوانید حاضر کردند موسے ؑ روئے بآن زن کرد گفت اے زن انچه این مردمان بر من و تو گمان مے برند آنچنان است ترا سوگند بخدا است گو از برکت موسے ؑ در توفیق بران بخشاد گفت حاشا و کلا ای نبی خدا که کسے بر تو این گمان برد لیکن قارون مرا بمال فریفته گردانید تا بتو این افترا کنم قارون از کمال خجالت سر فرود آورد موسے ؑ بغایت آشفته شد سر بر زمین نهاد و گفت خداوندا دشمنان تو قصد فضیحت دوستان تو نموده از برائے دوست بر دشمن غضب فرست حکم شد که ما زمین را در حکم تو کردیم موسیٰ رو بقوم کرد گفت حق تعالی مرا بر قارون مسلط کرده چنانچه بر فرعون هر که از تابعان من است از زین مقام خود را برون آرد و همه برون رفتند مگر دو نفر که به قارون موافقت کرد موسےٰ زمین را خطاب کرد که يَآ اَرْضُ خُذِيْهِمْ وَابْتَلِعِيْهِمْ قارون استهزا میکرد و ناسزا میگفت چگونه زمین خواهد گرفتن ناگاه پاے وی تا بکعب زمین فرو برد قارون دریافت و باستغاثه در آمد باز موسےٰ فرمود يَآ اَرْضُ خُذِيْهِمْ وَابْتَلِعِيْهِمْ ناگاه تا بسینه فرو شد همچنین تا آنکه غرق شد و قارون هرچند که بعجز و زاری کوشید موسی ؑ از کمال غضب رحم نفرموده و موکلان زمین بحکم خدا هر روز بقدر قامت فرو می برند روز دیگر بنی اسرائیل گفتند که مقصود موسے از هلاک قارون مال اوست موسیٰ دعا کرد تا باغ و سراے و کوشک و گنجها همه زمین فرو برد و هیچ نگذاشت فَخَسَفْنَا بِهٖ وَبِدَارِهِ الْاَرْضَ حق تعالےٰ وحی کرد که اے موسے دیگر زمین را بفرمان کسے بر نیارم این خلاصه است ترا قوله

روے مقصود که شاهان بدعا می طلبند
مظهرش آئینهٔ طلعت درویشان است

مقصود کنایت از مرادات دینی و دنیاوی شاهان کنایت از شاهان صوری و باطنی که سالکان اند معنے مصراع ثانی آنکه جاے برآمدن او دیدن روے درویشان است که بیک نظر ایشان بمطلب مے رسند قوله

ای توانگر مفروش اینهمه نخوت که ترا
سیم و زر در کنف همت درویشان است

نخوت فروختن کنایه از اظهار عظمت و فخر است کنف پناه قوله

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید
کبریائیست که در حشمتِ درویشان است

یعنی درویشانرا حشمت وکبریائیست که خورشید باین سربلندی پیش اوپست - قوله

خسروان قبلهٔ حاجات و دعااند ولے
سببش بندگی حضرتِ درویشان ست

یعنے خسروان که جاے پیش آمد و مرجع حاجات و دعاهاے خلق اند اما سبب آن بندگی درویشان است
که بسبب بندگی درویشان مرجع خلائق شده اند قوله

حافظ از آبحیات ابدی میطلبی
منبعش خاکِ درِ خلوتِ درویشان ست

آبحیات ابدی عشق ومعرفت الٰہی منبع جاے برآمدن وضمیر شین برآبحیات غزل

روزگاریست که سوداے بتان دین منست
غم این کار نشاط دل غمگین منست

معنے آنست که مدتیست که عشق معشوقان ورزیدان دین من است وغم این عشقبازی مایهٔ فرحت
دل حزین من گشته یا ازین بتان عارفان کامل مراد باشد یعنی مدتیست که طلب عاشقان کامل
دین من گشته و در طلب این کار غمی که روے میدہد مایه سرور دل غمین من گردیده چون براے
دیدن محبوبان چشمے باید که از لوث ہواے نفسانی وآرزوهاے جسمانی خلاص گشته باشد تا مشاهده
جمال محبوبان نماید بنابران گوید قوله

دیدن روی بتان دیدهٔ جان بین باید
وین کجا مرتبهٔ چشم جهان بین منست

یعنے براے دیدن روے محبوبان چشم حقیقت بین که بوحدت رسیده باشد وخود را درین راه سوخته ودیده
از همه کثرت بردوخته وچشم جهان بین مرا که نظر بر کثرت وہمے وخیالے میدارد این مرتبه کجا وتحمل که
چون بمعرفت ولی کامل نمیتواند رسید مگر کسے که بمقامات ولی رسیده باشد که اَلوَلِیُّ یَعرِفُ الوَلِیَّ
بنابران گوید که براے دیدن روے عارفان چشمے باید که از لباس ناسوتیه برآمده بمشاهده عالم ارواح
رسیده باشد واین مرتبه مر چشم جهان بین را که بکثرت ملوثست کجا وچون موجب قوام عالم حسن محبوبان
وجود عاشقان است بنابران گوید قوله

یار من باش که زیبِ فلک وزینتِ دهر
از مه روئے تو واز اشکِ چو پروین منست

معنے آنست که اے محبوب من با ما موافقت نما ومونس ما باش که آرایش فلک وزیبایش دهر یا آنکه
قوام فلک وعالم از ظهور حسن رخ تو واز اشکباری ما که کنایت از عشق است روے داده از ذکر

سبب واراده مسبب پس باید که یار من باشی گویند تا گوینده الله بر زمین خواهد بود قیامت نخواهد آمد و
گوینده الله تا آنوقت است که ظهور نور محبوب حقیقی در عالم است وآن نور الحال روز بروز در کاهش
است تا بحدے که در محاق افتد وبکلی پوشیده شود آنوقت قیامت قائم گردد کل یوم ابتر ازین معنی
است وچون سخن که از روے عشق از دل پیدا می شود فرحت افزاے خاطر خلق میگردد وآن موجب
تحسین میگردد بنابران گوید قوله

تا مرا عشق تو تعلیم سخندانی داد
خلق را ورد زبان مدحت تحسین منست

معنے آنست که ازان روزے که عشق تو مرا التعلیم سخندانی داد مدحت وتحسین من خلق را ورد زبان
گردیده چون مشاهده عاشقان را بین التجلی والاستتار است بنابران ازان حالت استتار خود خبر
میدهد که موجب تحیر است قوله

یارب آن کعبهٔ مقصود تماشاگه کیست
که تماشاگهِ سلطانِ دل ودینِ منست

یارب کلمه ایست در هنگام تحیر گویند یعنے اے پروردگار آن کعبه مقصود که کنایه از محبوب ومراد از مشاهدات
تجلیات است که تماشاگهِ سلطان دل ودین من گردیده والحال که از ما رو در نقاب گردیده معلوم
نیست که تماشاگه کیست وکدام کس بتماشاے اوست ودر بعضے نسخه مصرع ثانی چنین دیده
شده ۵ که مغیلان طریقش گل نسرین منست مغیلان طریق کنایت از شدائد وبلیات عشق
است چون غنا واستغنا لازمه محبوب وفقر وعجز لازمه عشق است بنابران گوید قوله

دولت فقر خدایا بمن ارزانی دار
کین کرامت سببِ حشمت وتمکین منست

معنے آنست که اے بار خدایا دولت فقر وبیکسی را بمن ارزانی دار چراکه این کرامت یعنی فقر وبیکسی
موجب حشمت ومرتبه منست چراکه عاشق آنست که فقیر وبیکس باشد وچون آن عاشق را آن باید که
بکارها مخالف نفس باشد بنابران گوید قوله

واعظ شحنه شناس این عظمت گو مفروش
زانکه منزلگه سلطان دل مسکین منست

واعظ نصیحت گو کنایه از نفس ۵ وَخَالِفِ النَّفسَ وَالشَّیطَانَ وَاعصِهِمَا ÷ وَاِن هُمَا مَحَضَاکَ النُّصحَ
فَاتَّهِم ÷ برخلاف نفس وشیطان باش فرمان شان مبر ÷ ور نصیحت میکنندت قول شان را متهم
شحنه کنایه از عقل معاش سلطان کنایه از حق معنے آنست که اے نفس نصیحت گو ترا عقل میشناسد

ومنزلت میدہد ومیگوید کہ نفس را خود حق است کہ مرکب اوست از پرورش او غافل مباش ولبشناخت خود غرہ مشو وبدین گفتگوے او ازرہ مرد وعظمت خویش بر من مفروش واز راہ سرزنش برین مخروش کہ دل سکین من منزلگاہ سبحان ست اگر تراشحنہ شناسی مرا لسلطان غلبہ ترا بر من چہ جا ونصیحت تو مرا چہ زیبا۔ **قولہ**

ازکہ دریاگری آموخت خیال تو مگر ا
رہنمائیش شدہ این اشک چو پروین منست

دریاگری خاصہ دریا معنے آنست کہ اے محبوب من خیال تو این خاصہ دریا کہ گوہر فشانی است از کہ آموخت محض ازانست کہ اشک پروین مثال من ممد ومعاون او گردیدہ وچون مدار کار عاشقی بر فنا است تا کہ فانی نشود بمراد نرسد وآن موقوف بتجلی ذاتی قہاریست ونیز کار معشوق مدام عاشق کشی است بنابران گوید **قولہ**

رسم عاشق کشی وشیوۂ شہر آشوبی
کار آن شوخ سیہ جردۂ شیرین منست

سیہ جردہ سبز رنگ مراد ازان معشوق ونیز تجلی ذاتی کہ سیاہ است یعنے رسم عاشق کشی ودار الملک وجود عاشق را زیر وزبر ساختن کار آنشوخ سیہ جردہ شیرین منست کہ تجلی ذاتی **قولہ**

حافظ از حشمت پرویز دگر قصہ مخوان
کہ لبش جرعہ کش خسرو شیرین منست

پرویز نام پسر ہرمز بن نوشیروان وخسرو نیز می گفتندش واو تاجے داشت بوزن شصت من مرصع بجواہر نفیس وتختش از علاج وساج مکلل ومرصع بود وشکل اقالیم زمین وفلک البروج در وثبت کردہ وآنرا بطلقے در آوردہ وبروطلسمے بود از شیر وگوزن سر بر طاسی وغلولہ کم از گوے چون یکساعت گذشتی آن گوے از دہان شیر در طاس افتادی واورا چہار دست فرش بود کہ بہر دستے فصلے از فصول نگاشتہ وشطرنجش یکطرف از یاقوت وطرفے از زمرد تراشیدہ بودند ونردے داشت کہ داشت یکجانبش از بسد ودوم از فیروزہ واورا دو بیست مثقال زر افشار بود وچون باروادی ازان زر بدست صورتہاے خوب ساختی وشکستی وخوانش مرصع بجواہر نفیس وکاسہلے زرو سبز از زمرد راگنج باد آورد وگنج عروس وگنج دیبہ خسروی وگنج افراسیاب وگنج سوختہ وگنج خضرا وگنج شاد آورد ونیز پیلی سفید داشت وبزرگ تر از ہمہ پیلان از غایت سفیدی بدرخشیدے وبارید ونکیسا مطربان او بودند وشیرین زن ومعشوقہ او بود۔ **غزل**

روشن از پرتو رویت نظرے نیست کہ نیست
منت خاک درت بربصرے نیست کہ نیست

درین غزل نفی در نفی اثبات است معنے آنست ہر نظرے کہ او شناسی کمال حاصل نمودہ ودر ہر جا جلوہ تو مینماید روشن از مشاہدہ روے تو است وہر بصرے کہ بمعرفت تو رسیدہ وآثار شہود معاینہ مینماید منت خاکدرت بر وست اے بطفیل آنکہ چشم بر خاکدرت سائیدہ تا باین مرتبہ رسیدہ ویحتمل ہر ذاتے را فروغے وہر صفتے پرتوے از ذات اَللّٰہُ نُوْرُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ است ۵ اَلَا کُلُّ شَیْءٍ مَا خَلَا اللّٰہَ بَاطِلٌ ÷ وَھُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ ویحتمل کہ مرتبہ ولایت ونبوت درحضرت بروجہ اتم واکمل است وہر نبی وولی از پرتو مشکوۃ نبوت وولایت او صلعم بقدر استعداد خود مستفیض وبہرہ مند شد فکل نبی وولی نبوتہ وولایتہ حسنۃ من حسناتہ **قولہ**

آب چشمم کہ برو منت خاک درتست
زیر صد منت این خاکدرت نیست کہ نیست

معنے آنست کہ آن چشم من کہ برو خاک درتست چہ بسبب اشتیاق خاک درتو روان گردیدہ عزیز دارد وبواسطہ آن مارا ممنون احسان خود کن کسے نیست کہ ممنون صد منت اینجناب نیست **قولہ**

ناظر روئے تو صاحب نظرانند آرے
سر گیسوئے تو در ہیچ سرے نیست کہ نیست

معنے آنست کہ صاحب نظران کہ عاشقان کامل اند بہر چیزے وبہر شے کہ مے بینند دران مشاہدہ جمال تو مینمایند کہ مَا رَاَیْتُ شَیْئًا اِلَّا وَرَاَیْتُ اللّٰہَ فِیْہِ آرے سر گیسوے تواے تجلی ذاتی تو در ہر سریست وازین فیض عام تو کسے محروم نیست اَلَا اِنَّہٗ بِکُلِّ شَیْءٍ مُّحِیْطٌ وچون کار عاشق خونباریست بنا بران گوید **قولہ**

اشک غماز من ار سرخ برآمد چہ عجب
خجل ار کردۂ خود پردہ دری نیست کہ نیست

غماز چغلخور از کردہ خود بسبب عمل خود معنے آنست کہ اشک غماز من اگر بخونباری برآمد جاے عجب نیست زیرا کہ او پردہ دریست وہر پردہ در آخر الامر بسبب عمل خود خجل وخونبار گردد وچون گریہ موجب رفع ندامت وعفو تقصیر میباشد بنابران گوید **قولہ**

تا بدامن ننشیند ز غبارت گردی
سیل خیز از نظرم رہگذرے نیست کہ نیست

معنے آنست کہ این گریہ من برائے آنست کہ شاید در راہ عشق از ما تقصیرے بوقوع آمدہ باشد مبادا ازان غبار اندوہ بدامن حال تو رسد این گریہ من بجاے رسید کہ ہر رہگذرے کہ ہست

دران سیلے از چشم من جاریست و چون راه عشق محض اختیار شده است و آن کار ہر کسے نیست بنابران گوید قوله

نازک انرا سفرِ عشق حرام ست حرام ‌‌ ‌ که بهر گام درین ره خطری نیست که نیست

معنے آنست که نازپروردان خانه خوی و تن آرای راشایان نیست که راه عشق بس سخت است که العشق تمام المحنة والبلاءِ درین ره بهر قدم خطرے هست و چون راه عشق اعظم ترین نعماست که مدعیان بدین نعمت عظمے نرسند بنابران گوید قوله

شنیدیم

تا دم از شام سر زلف تو هر جا نه زند ‌ ‌ ‌ با صبا گفت و شنودم سحرے نیست که نیست

معنے آنست که چون بشاهراه عشق در آمدم و خوبی آنرا دریافتم بنابران هر سحرے که هست مرا با صبا که مرشد وقتست گفتگوے و بحثے است بدین جهة تا دم از وصف شام سر زلف تو که کنایه از جذبهٔ عشق است نزندا ے خوبی او فاش نکند تا مدعیان بحال خود مانند و چون راه عشق سراسر مسکینی و بیکسی است بنابران گوید قوله

شیر در بادیهٔ عشق تو روباه شود ‌ ‌ ‌ آه ازین راه که در وی خطری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من راه عشق تو راہے است که شیران یعنی عارفان کامل بمنزله روباه میگردند و عجز و تضرع مینمایند ۵ در ہر بیر زن میز دیمبر ؛ کہ اے زن در دعایت یادم آور ؛ مشوغره که شیران شکاری ؛ درین ره خواستند از موریاری ؛ افسوس ازین راه که سراسر خطرات و آفات هست و چون عشق مر عاشق را در معرض نیستی میکشد ـ قوله

از وجود اینقدرم نام و نشان هست که هست ‌ ‌ ‌ ورنه از ضعف درینجا اثرے نیست که نیست

معنے آنست که در عشق بجاے رسیده ام و محو گردیده ام که از وجود همین قدر نام و نشان است که هست گویند نام هستی دارم والا نه هر چه که اثر و نشان کمال ضعف است در وجود من موجود است اے ضعف بحد کمال و چیزے باقی نمانده چون سامع محجوبست و با کثافت بادی چون وے سخن تو انگفت تکلموا الناس علی قدر عقولهم از نیجهة سخن را که چون آفتاب جهانتاب است در پس غمام حرف و صوت کرده موافق دید نادیده این خفاش طبعان برون باید آورد و گر نه با عیسے منشان آفتاب مسندان نه چنین دم زدن و نه اینچنین سخن گفتن در مجلس روحان سخن بے حجابست و بے پوست چون با آنان که با حجاب و با پوست اند

اگر سخن بیحجاب گوئی پوست شان از شان گنده شود و پردهٔ غفلت دریده لیکن ایشان ازین خرد شان و پریشان میشوند پس با ایشان سخن گفتن مصلحت نیست بنابران گوید قوله

مصلحت نیست که از پرده برون افتد راز ‌ ‌ ‌ ورنه در مجلس رندان خبری نیست که نیست

معنے آنست که هر چه از اسرار ہاے نهانی و رازهاے پنهانی بر تو مکشوف شده مصلحت همین است که در اظهار آن نکوشی و از عوام نهان داری که ایشان طاقت فهم آن ندارند مبادا که به انکار پیش آیند و الا نه در مجلس عاشقان هر چیزے که هست آنجاست و او شان خود واقف اسرار اند و نیز معنے آنست که هیچ نمیدانم که موجب اخفاے راز چیست مگر ایشان قوت افشاے آن راز یا مصلحت در افشاے آن راز نمی بینند که افشاے سر الوهیت کفر دیگر القدرة سر الله فلا تفشوه همچنین در افشاے همه اسرار قوله

از خیال لب شیرین تو اے چشمهٔ نوش ‌ ‌ ‌ غرق آب عرق اکنون شکری نیست که نیست

چشمهٔ نوش شکر کنایت از محبوب معنے آنست که اے محبوب من هر محبوبے که هست از خیال لب شیرین تو که لطف تست غرق آب عرق است یعنی هیچ یکے نیست که توجه بلطف تو نداشته باشد و این نهال در مزرعه جان نکاشته باشد و تخیل اے محبوب من هر محبوبے که هست از خیال لب شیرین تو یعنے از دیدن کمال لطافت و ملاحت تو عرق آب انفعال است و چون در رسیدن فیض آلهی از انجانب نقصے و بخلے نیست لیکن مدار او بر استعداد است بنابران گوید قوله

من ازین طالع شوریده برنجم ورنه ‌ ‌ ‌ بهره مند از سر کویت دگری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من هر کسے که هست فیض از جناب تو شامل حال اوست الا که من و این محض شوریدگی طالع من است که استعدادے ندارم و گر نه از جانب تو بخلی نیست و چون کار معشوق مدام استغنا و خفا و کار عاشق محبت و وفا بنابران گوید قوله

کمر کین بکمن خسته چه بندی که بهر ‌ ‌ ‌ در میان دل و جانم کمرے نیست که نیست

اے محبوب من از براے من خسته دردمند بهر چه کمر کین مے بندی و هیچ پرواے من نمی پردازی که مراد در دل و جان هر چه طریق وردوستی است مهیاست و چون کار معشوق مدام ناز و استغنا گوید قوله

تو خود اے شعلهٔ رخشنده چه در سر داری ‌ ‌ ‌ که کباب از حرکات جگری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوب من بعالم هر جگرے که هست از آتش غمزه و ناز که کنایت از ظهور و خفا و غنا

واستغنا کباب گشته معلوم نیست که تو ازین که دل عالمے را سوخته چه در سرداری وخیالِ تو چیست وچون کارِ معشوقان اکثر بیوفائی است بنابران گوید قوله

غیر ازین نکته که حافظ ز تو ناخشنود است	در سراپای وجودت هنری نیست که نیست

معنے آنست که اے محبوبِ من ذاتِ تو مجمع صفاتِ حمیده است وهر هنرے که هست درو هست الا همین که حافظ از تو خشنود نیست که با وے وفا نمیکنی چنانچه جاے دگر خود گفته که ؎ جز اینقدر نتوان گفت در جمال تو عیب ٭ که خال مهر و وفا نیست روے زیبا را ٭ واین سخن اگرچه بے ادبی است لیکن لَا یُؤْخَذُ الْمَجْنُوْنُ بِمَا صَدَرَ مِنْهُ

غزل ۔ ۵

روی تو کس ندید وهزارت رقیب هست	در غنچه هنوز وصدت عندلیب هست

اشکال این بیت آنست که منظر یعنی باطن حق سبحانه را باوجود اینهمه گلها شگفتن غنچه گفتن وباوجود این ظهور مفصل مجمل قرار دادن نمی زیبد جواب آنست که چون شیونات الٰهیه نامتناهیه اند وهرچه بوجود آمده تناهی دارد پس آن ذات مجمع شیونات را نظر بشیونات نامتناهیه باقیه غنچه گفته واگر باعتبار شهودِ شیونات موجوده گل گوید نیز شاید ؎ شگفته شد گلِ حمرا وگشت بلبل مست ٭ معنے آنست که اے محبوبِ من یکبند ذات تو هیچکس نرسید که هزاران هزار موانع اند از تجلیات وشیون ذاتیه واعیان ثابته وعجب تر آنست که در غنچه یعنی در چندین پرده نور وظلمت نهانی چگونه روے تو کسے بیند چند انکه ظهور کردی مستور گشتی وهنوز در آرزوے بوے آن گل خوش بو صد هزار عاشق بیقرار اند ودر عشقیه قاضی حمید الدین معنے این بیت چنین دیده شده که روے تو جز تو کسے ندید که عَرَفْتُ رَبِّيْ بِرَبِّيْ ومراد از رقیب دین ودنیا وکفر واسلام وامر ونهی وطاعت ومعاصی واحکامهاے شرع وهزاران تکلیفات عقل که در پیش است اینهمه رقیبان آن روے اند ازین معنی است ؎ ره عقل جز پیچ در پیچ نیست ٭ بر عاشقان جز خدا هیچ نیست ٭ ونیز رقیب فکر وعقل وهوش دیگر مراد از رقیب چشم ورخ وخال وزبان وگوش ودست وپا وسائر اعضا اینهمه رقیبان آن روے اند اما اینها رقیب هم حبیب زیرا که ظهور هم اینست وحجاب هم این وهمین حجاب ظهور شد وهمین ظهور حجاب پس چون حجاب برخیزد ظهور برخیزد وچون ظهور برخیزد چندین ذوق وشوق باکه انگیزد ومراد از غنچه دلست وطالبان عندلیب وار گرد برگرد آن طوقها دارد وچون ناگاه باد عنایت بوزد وآن غنچه دهان بسته یکبارگی بشگفد واز بوے آن عاشق عندلیب وار مست

وبیخود گردد ودر ظهور حبیب رقیب فانی گردد وعبارت رقیب وعندلیب تا آن زمان است که او در پرده است وچون از پرده بیرون آید ؎ کس درمیان نماند آنگاه در ذوق ملک چنان دیوانه گردد که هیچ بیگانه ویگانه را مدخل نماند درین میانه اگر بگوش جان بشنوی هر دم بانگ انا الحق از هر شے خیز انست وجز این بانگ بانگ دگر در عالم نیست اما این زمان حال در منصور بقال آمد تا وے را پاره پاره کردند بسوختند وخاکسترش بباد دادند اما این بانگ را نتوانست برداشت پس معلوم شد که آن بانگ از منصور نبود اِنِّيْ اَنَا اللّٰهُ از درخت برآید ودرخت درمیان نه عجب که از منصور برآید ومنصور درمیان نه وچون عاشق را باعتبار باطن دمے از معشوق جدائی نیست گوید قوله

هرچند دورم از تو که دور از تو کس مباد	لیکن هنوز وصل توام عنقریب هست

معنے آنست که اے محبوبِ من هرچند که بصورت از جناب گردوان مآب تو دور افتاده ام که هیچکس از تو دور مباد لیکن هنوز وصل توام عنقریب هست که باعتبار معنی با توام وتحمل اگرچه باعتبار صورتِ جسمانیه از راه وفور هواے نفسانیه از تو دورم که هیچکس از تو دور مباد لیکن هنوز باوجود این وصل تو عنقریب است که خود فرموده نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ وچون همه کس عاشق اوست بنابران گوید قوله

گر آمدم بکوے تو چندان عجیب نیست	چون من درین دیار فراوان غریب هست

معنے آنست که اے محبوبِ من اگر خسته غریب بکوے عشقِ تو در آمدم ودعوی عشق نمودم عجب مدان چراکه چون من در کشورِ عشقِ تو هزاران هزار واله وگشته اند یعنے تنها نه من عاشق توام بلکه عالمے آشفته میدان محبت تست وچون در کوے عشق محرومی نیست گوید قوله

عاشق که شد که یار بحالش نظر نکرد	ای خواجه درد نیست وگرنه طبیب هست

معنے آنست که درین زمانه بسیار بوالهوسان دعوی عشق مینمایند ومیگویند که محبوب هیچ با ما التفات نشد بنابران گوید که عاشق که شد که یار بحال او نگاه نکرد یعنے هر که در راه عشق مردانه در آمد البته محبوب بغمخواری او کوشید وآن کسانے که محروم اند از انجهت است که درد عشق ندارند بزور خود را عاشق نام نهاده اند والا نه طبیب موجود است وهیچ بخلی از جانب طبیب نیست اما چون طبیب درد نه بیند کرا دوا دهد وچون لازمِ عاشق است که آثار بکسے نرساند وبقدر وسعت بغمخواری او کوشد گوید قوله

اے دل مجوے خاطر آزار کائنات	گر کار خوشدلی که چو مار النصیب هست

معنے آنست کہ اے دل من چون ما را از کار خوشدلی کہ محض عطاے عشق یا مشاہدات تجلیات و معرفت رب الارباب است بہرہ است پس میباید کہ آزار خاطر کائنات روا نداری یعنے اگر ایشان بجنگ برخیزند و بانکار پیش مے آیند مر ایشان را نرنجانی و با آنکہ چون اللہ تعالے بتو عطا نمودہ و ایشان از تو طلب دارند تو ہم بر ایشان عطا نما اَحْسِنْ كَمَا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ و چون در نظر عاشق ہمہ جا ظہور محبوب حقیقی است گوید قولہ

در عشق خانقاہ و خرابات فرق نیست	ہر جا کہ ہست پرتو روے حبیب ہست

معنے آنست کہ در عشق خانقاہ و خرابات نظر نباید کرد چرا کہ ہر جا ظہور روے محبوب است پس در طلب رضاے او باید بود و در پے این و آن نباید شد و نیز از خانقاہ عزت و خرابات رسوائی یعنے در عشق عزت و رسوای برابر است نہ عزت بخدا میرساند و نہ خواری از و میراند پس عاشق را باید کہ بعشق ساعی باشد و باین و آن نپردازد و محتمل کہ عشق مراد ظہور ذات حق است یعنے در ظہور ذات حق کہ در خانقاہ و خرابات ست فرقے نیست و این ظہورات متنوعات و تجلیات متکثرات در وحدت ذات جلال و جمال صفت قادح نہ ما الوجہ الا واحد غیر انہ اذا انت تعدد المرادۃ ما تعدد پرتو آفتاب کہ بر زمین می افتد در حدوات متعدد و متکثر مے نماید و اگر بر شیشہا متلون تابد بہر جا بہر رنگے نماید و در نفس از الوان مبرا است و اگر بر قاذورات افتد ہیچ نقصان در وے پدید الشود چنانکہ بر لعل افتد ہیچ شرف زیادہ نگردد جمیع صور مظاہر نور حق اند خواہ ذہنی خواہ خارجی خواہ ناقص خواہ کامل قال اِنَّ اللّٰهَ يَتَجَلّٰى يَوْمَ الْقِيٰمَةِ لِلْخَلْقِ فِىْ صُوْرَةٍ مُنْكَرَةٍ فَيَقُوْلُ اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى فَيَقُوْلُ نَعُوْذُ بِاللّٰهِ فَيَتَجَلّٰى فِىْ صُوْرَةِ عَقَائِدِهِمْ فَيَسْجُدُوْنَ فقال ع اِنَّ الْحَقَّ يَتَجَلّٰى يَوْمَ الْقِيَامَةِ بِصُوْرَةِ النُّقْصَانِ فَيُنْكِرُوْنَهَا ثُمَّ يَتَحَوَّلُ بِصُوْرَةِ الْكَمَالِ يَعْتَقِدُهَا النَّاسُ چون غرور و تکبر شر الخصال من النساء والرجال است بنابران گوید قولہ

آنجا کہ کار صومعہ را جلوہ مے دہند	ناقوس و دیر و راہب و نام صلیب ہست

ناقوس چوبیست کہ بجاے بانگ نماز زنند راہب زاہد ترسایان صلیب خطاسہ گوشہ از زر و نقرہ و مس و چوب و امثال آن برہمن در زنار بندند معنے آنست کہ جاے کہ مسلمانان حق پرست عبادت میکنند علامت کفر نیز بحسب امکان موجود است پس باید کہ عابدان بعبادت خود مغرور نگردند مبادا کہ کفر باسلام مبدل گردد و نیز الفاظے کہ در مصرع ثانیست عشق مراد است معنے آنست کہ در ہر دلے کہ اسلام تمکن گرفتہ عشق را البتہ مدخلے است و چون این کلام سراسر عشق است گوید قولہ

فریاد حافظ اینہمہ آخر بہرزہ نیست	ہم قصۂ غریب و حدیث عجیب نیست

ہرزہ بیہودہ معنے بیت واضح است حاجت تقریر ندارد غزل

رواق منظر چشم من آشیانۂ تست	کرم نما و فرود آ کہ خانہ خانۂ تست

این غزل در جدائی مرشد فرمودہ رواق منظر چشم مردمک دیدہ کذا فی اصطلاح الشعرا معنی آنست کہ اے محبوب من مردمک دیدۂ من جاے نزول تست یعنی براے تو مردمک دیدہ را مہیا کردہ ام پس کرمے نما و بدین خانہ فرود آہی کہ اینخانہ محض خانۂ تست دگر را گنجایش نہ و چون بیشتر کار معشوقان استغنا است گوید قولہ

بزلف و خال و خط از عاشقان ربودی دل	لطیفہای عجب زیر دام و دانۂ تست

زلف جذبۂ عشق خال نقطۂ ذات کنایہ از وحدت خط کنایت از صفات و نیز زلف و خال و خط کنایت از جذبات عشق و نیز مشاہدات کہ خال و خط و ناز و غمزہ چین پیشانی او اینہمہ نقش تجلیہا است بر دل نقشبند معنے آنست کہ اے محبوب من اول بسلسلۂ محبت خود ما را گرفتار کردی و بجذبۂ عشق تاراج دل ما نمودی و باز الحال بے نیازی را کار میفرمائی و ہیچ پرواے ما نمے پردازی اینچنین لطیفہاے عجب کہ اول بخود فریفتن و باز استغنا را کار فرمودن خاصۂ تست چون توجہ دل عاشق مدام بجناب معشوق است گوید قولہ

دلت بوصل گل ای بلبل سحر خوش باد	کہ در چمن ہمہ گلبانگ عاشقانۂ تست

بلبل سحر کنایہ از مرشد است دل تو بوصل کہ محبوب حقیقی است خوش باد کہ ہموارہ بارشاد طالبانے و در دنیا حقائق و معارف ترانۂ تست چرا کہ در چمن مجلس مسترشدان ہمہ گلبانگ عاشقانۂ تست اے منتظر قدوم فیض لزوم تواند و بدعا گوئی تو چون آن علاج درد عاشق کہ مسترشد است بغیر توجہ و لطف معشوق کہ مرشد است نتواند شد بنابران گوید قولہ

علاج ضعف دل ما بلب حوالت کن	کہ این مفرح یاقوت در خزانۂ تست

لب مراد لطف لب کہ شیرین جوے شد لطف خدا است مفرح دوائی آمیختہ معدنیات بجہت دفع خفقان و سوزاک دہند و مقوی و فرحت دہندہ و اینجا اشارۃ بلب معنی آنست کہ علاج ضعف دل و علل و امراض قلب مرا کہ بتوجہ و لطف تست حوالہ نما چرا کہ این مفرح یاقوت یعنے فضل و لطف کہ

کہ شفاء بیماران عشق است در خزانۂ تست پس دربارۂ ما کن تا بکام دل رسم اگرچہ قوله

بتن مقصرم از دولت ملازمتت
ولے خلاصۂ جان خاکِ آستانۂ تست

معنے آنست کہ اگرچہ باعتبار جسم گرفتار بعدم لیکن خلاصہ جان کہ دل و روح است مدام متعلق با نجناب است
وچون عاشق کامل آنست کہ بہیچ وجہ و بہیچکس و بہیچ چیز ملتفت نگردد بنابران گوید قوله

من آن نیم کہ دہم نقدِ دل بہر شوخی
در خزانہ بمُہرِ تو و نشانۂ تست

معنے آنست کہ اے محبوب من من آن نیم کہ ملتفت بہر سادہ روئی گردم ودر دلِ من تا حال ہمچنان
سربستہ بمہر و نشان تست و محبت غیر در و راہ نیافتہ وچون در عالم ہرچہ ہست مطیع امر معشوقست بنابران گوید قوله

تو خود چہ لعبتی اے شہسوار شیرین کار
کہ توسنے چو فلک رام تازیانۂ تست

رام تازیانہ یعنے مطیع امر معنے بیت اظہر من الشمس است وچون کار معشوق مدام عشوہ دہی و فریب بخشی
است بنابران گوید قوله

چہ جاے من کہ بلغزد سپہر شعبدہ باز
ازین حیل کہ در انبانۂ بہانۂ تست

معنے آنست کہ ازین عشوہ ہا و فریبہا کہ در ذات تو مضمرست اگر من مسکین فریب خورم جاے عجب نیست
چہ جاے من بلکہ سپہر شعبدہ باز کہ فریب دہندۂ عالم است بدست عشوہا و فریبہاے تو گرفتارست وچون
کلام حافظ موزون و مشتمل فصاحت و بلاغت است و آن موجب فرحت دلِ غمگین ست بنابران گوید قوله

سرود مجلست اکنون فلک برقص آرد
کہ شعرِ حافظِ شیرین سخن ترانۂ تست

خطاب بمعشوق است فلک مفعول ترانہ معنے بیت اظہرست حاجت تحریر ندارد غزل

رہیست راہ عشق کہ ہیچش کنارہ نیست
آنجا جز آن کہ جان بسپارند چارہ نیست

معنے آنست کہ غواصان دریاے محبت و ملاحان بحارِ مودّت از حقیقت عشق چنین خبر دادہ اند کہ
عشق رہیست لَا انتِہَاءَ لَہٗ کہ انقطاع آن بہیچ نوع صورت پذیر نیست بلکہ درین راہ جز جان
سپردن چارہ نیست کہ اَلْعِشْقُ اَوَّلُہٗ حَرْقٌ وَاٰخِرُہٗ قَتْلٌ وچون از عشق بہتر و از محبت کارے
نیست بنابران گوید قوله

ہر دم کہ دل بعشق دہی خوش دمے بود
در کارِ خیر حاجتِ ہیچ استخارہ نیست

معنے آنست کہ ہر دمے کہ در عشق گذرد خوش دمیست کہ دمے با عشق بہتر از چہلسالہ عبادت بے عشق

پس باید کہ خود را در دریاء عشق اندازی تا گوہر مراد بدست آری و درین کار تاخیر مورز و اندیشہ منما
کہ کاریست نیکو و در کار خیر حاجت ہیچ استخارہ ندارد و باید دانست کہ عقل شحنہ الیست در شہرستان
بدن کہ کار او ہمہ جاسوسی و چاپلوسی نمیخواہد کہ عاشق در کوے معشوق یک قدم نہد و ہر دم تہیّے دیگر بہیے روے
مے آرد بنابران بمنکر گوید قوله

مارا بمنع عقل مترسان و مے بیار
کان شحنہ در ولایتِ ما ہیچکارہ نیست

معنے آنست کہ اے منکر مارا ازین مترسان کہ عقل تو مانع خواہد گشت زیرا کہ شحنہ کہ در ولایت ما است
اے عقلے کہ در بدنِ ماست ہیچکارہ نیست اے سرکش نیست بلکہ تابع ماست و یا آنکہ عقل معاش
ندارم کہ ہیچکارہ ایست بلکہ عقل معاد دارم کہ ممدِ عشق است وچون عاشق را ہرچہ میرسد از مرگ و حیات
و رنج و گنج بدوست نسبت کنند چراکہ نسبت بغیر نمودن شرکست بنابران گوید قوله

از چشم خود بپرس کہ مارا کہ مے کشد
جانان گناہِ طالع و جرمِ ستارہ نیست

از چشم مراد غمزہ از ذکر سبب و ارادہ سبب معنے آنست کہ اے محبوبِ من این غمزۂ تو کہ ظہور خونخوا
است مارا در معرض ہلاکت آوردہ تہمت گناہ بر طالع و ستارہ نیست کہ این ہیچکاران خود وجودے
ندارند در وجود محتاج اند عدم و وجود غیرے از ایشان چون آید وچون مشاہدہ کمال محبوب غیر از چشم
پاک از تیرگی اغراضِ نفسانی و علل ہواء جسمانی نتواند شد گوید قوله

او را بچشم پاک توان دید چون ہلال
ہر دیدہ جاے جلوۂ آن ماہ پارہ نیست

معنے آنست کہ عاشق مادام کہ مبرا از عللِ صفاتِ بشری نگردد و متصف بصفاتِ قدسیہ نشود نظارہ محبوب را قابل نشود
چنانچہ ہلال را ہمان چشم تواند دید کہ خالی از امراض باشد وچون طریقۂ رندی از بس عزیز القدر ہست گوید قوله

فرصت شمر طریقۂ رندی کہ این نشان
چون راہِ گنج بر ہمہ کس آشکارہ نیست

معنے آنست کہ اے عاشق اگرچہ طریقہ رندی کہ کنایہ از عشق و آزادی کونین و عدم ریاست بدست
آمد غنیمت دان کہ این طریقہ مانند راہ گنج از نظر مردمان مخفی است کہ کسے بدین رہ نمیرود وچون کار
معشوق مدام استغنا است گوید قوله

نگرفت در تو گریۂ حافظ ہیچ روے
حیران آن دلم کہ کم از سنگ خارہ نیست

معنے آنست کہ اے محبوب من در حیرتم آیا طینت تو بکدام شدہ کہ اینہمہ گریہ و زاری کہ در عشق تو

نموده ام ذره در دل بیرحمت که در سختی کم از سنگ خاره نیست تاثیر نکرده

غزل

له

روزه یکسو شد و عید آمد و دلها برخاست
می زمیخانه بجوش آمد و باید درخواست

روزه کنایه از ابتداء حال که ایام زهد و پارسائیست عید آمدن مشاهدات می عشق و محبت انتخاب است دل می باید خواست طلب باید کرد قوله

نوبت زهد فروشان ریائی بگذشت
وقت شادی و طرب کردن رندان برخاست

زهد فروشان ریائی مراهی رندان کنایت از عاشقان معنے آنست که ایام زهد و پارسائی که جهت تصفیه بکار بود بسر آمد و آوان مشاهدات تجلیات از در درآمد و دلها نرم گشت و فوارهٔ عشق و محبت از دلم جوش زد مرشدی میباید حبست و طالبش میباید شد چراکه ایام زهد فروشان ریائی رفت و وقت شادی رندان درآمد چون هر کسی بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ شادان است بنابران گوید قوله

چه ملامت کند آنکس که چو ما باده خورد
این نه عیبست بر خورده دلان وین نه خطاست

معنے آنست که کسی همچو ما باده خورد ای بعشق ورزی اشتغال نماید چه ملامت کند که او نیز هم پیشهٔ ما گردید و یا آنکه برای چه بملامت پیش آید که عشق ورزیدن نزد دانایان عیبی و خطایی نیست و چون میخواری که کنایه از عشقبازیست و اختیار طریقه ملامتیه است عیبی چنان نیست که موجب خلل باشد بنابران گوید قوله

این نه عیبست کزان عیب خلل خواهد بود
ور بود عیب چه شد مردم بی عیب کجاست

معنی آنست که این میخواری که کنایه از عشقبازیست یا میخواری ظاهر ست عیبی نیست و گناهی نه که حق عبد بدو تعلق داشته باشد و راه عفوش انباشته و ازو خللی پدید آید که عفو را نشاید بلکه حق الله است که امید عفو دران بیشتر لانه ارحم الراحمین و اکرم الاکرمین پس عیب نباشد و هیچکس خاطر خود ازین اندیشه نخراشد کما قال الله يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا ور بود عیب چه شد دانی که بی عیب خداوند پاک است و بنده پر تقصیر که خلقتش از خاک است چون ریا بدتر از میخواری است بنابران گوید قوله

ما نه رندان ریائیم و حریفان نفاق
آنکه او محرم سرّ است بر این حال گواست

معنے آنست که ما مردان ریائی و حریفان نفاق همچو دیگران نیستیم که کوس صلاح و ورع بر در زنیم

و آنکه او محرم سراست یعنے خدائتعالے برینحال برین سخن گواه است که دروغ نمیگوئیم چون عدم ریا لازمه عاشق است بنابران گوید قوله

فرض ایزد بگذاریم و بکس بد نکنیم
وانچه گویند روا نیست بگوئیم رواست

آنچه گویند روا نیست اشاره بطریق ملامتیه و جهد در عدم ریا یعنے ما را باید که حلال خدا را حلال دانم و حرام را حرام و سائر فرض و واجبات بجا آرم و کسی را نرنجانم و نیز در حصول اخلاص و عدم ریا ساعی باشم و جد و جهد کما ینبغی بجا آرم و اگر گویند که در پے عدم ریا نباید بشد که مشروط لازم نیست جواب دهم که عوام را بموجب حسنات الابرار کافیست اما خواص را لازم است که بموجب سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ این طاعت بس نمیکنند تاکه عدم ریا نمی کنند چون در عالم عجب حالی رو دیداده که بروی ریا خود نظر نمیکنند بلکه آنرا از اعمال صالح پندارند و میخواری عاشقانرا از معاصی می شمرند چنانچه جای دیگر خود گفته ع ریا حلال شمارند و باده را حرام ؛ زهی طریقه و ملت زهی مذاهب و کیش ؛ و چون فی الحقیقت زشت ترین اعمال است که چشم از عیوب خود پوشیدن و عیب جوئی دگران کردن بنابران گوید قوله

چه شود گر من و تو یکدو قدح نوش کنیم
باده از خون رزانست نه از خون شماست

معنے آنست که ای معرض و منکر چه شود اگر من و تو یک قدح بادهٔ مجازی بخوریم و مرتکب این امر عظیم شویم که نزدیک شما بدترین اعمال است تا دمی از غیبت و عیب جوی خلاص یابیم ع ز باده هیچت اگر نیست این نه بس که ترا ؛ دمی ز وسوسه عقل بے خبر دارد ؛ چراکه این باده نوشی ما بر اعمال شما که روی ریاست فوقیت دارد چراکه باده نبود مگر از خون رزان که انگورست نه که از خون شما که غیبت اخوان کرام است کما قال الله أَيُحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ پس قوله

باده نوشی که درو روی ریائی نبود
بهتر از زهد فروشی که درو روی ریاست

معنے آنست که باده نوشی خواه ظاهری خواه طریقه ملامتیه که عشقبازیست که درو روی ریا راه اصل نباشد بهتر از زهد و صلاح ریائی و چون عاشق را باید که بدو چیز ثابت قدم باشد یکی اشتغال بعشق دوم ترک آزار خلائق بنابران گوید قوله

باده مینوش و میازار تو کس را حافظ
زانکه آزردن مردم همگی عین خطاست

معنے بیت واضح است ؛ -

غزل

ثنا مر صبح زمین را مقامی که لامکان از آنجاست
دو دیده باز بمن و درمیش آسمان آنجاست
بتاب دیدن و نزاکت بیان آنجاست
بلاد و صبح که گذشته پیکان جسم و جان آنجاست
بصورت و نیکی آن گل بلبل آنجاست
چراغ و عاشق آن نرگس خزان آنجاست
کرده بهار آشتی و فرهاد بس امتحان آنجاست
و بال مقام اسرار عشق منصور و صد زبان آنجاست
خطا است کلمه صوت لب و جنبش و دار آنجاست
هر چه نه جمعیت و بیدار آنجاست

غزل

زگریه مردم چشمم نشسته درخونست	ببین که در طلبت حالِ مردمان چونست

معنے آنست اے محبوبِ من در فراق روئے تو از غایتِ گریہ واشکباری مردمانِ چشمِ من غرق خون گردیده پس بارے یکره نظر نما که در طلبِ حالِ مردمان بچه انجامیده که از اشکباری بخونباری مبدل شده چون در هجران محبوب محب را بجز خون خوردن کارے نیست بنابران گوید قوله

بیادِ لعلِ تو و چشمِ مستِ میگونت	زجامِ غم مے لعلے که میخورم خونست

لعل کنایه از لب و مراد ازان لطف و فضل ہے لب کہ شیرین جوے شد لطفِ خداست ؛ مراد از چشمِ مست میگون تجلی ذاتی مست باعتبار استغنا میگون باعتبار خونریزی و خونریز ازاں جہت که موجبِ فنا و عاشقانست معنے آنست کہ اے محبوبِ من در جدائی تو بامیدِ حصولِ لعلِ تو که نامتناہی است و چشمِ مستِ میگونِ تو که تجلی ذاتی قہارلیست از جامِ غم بجز خون خوردن کارے نیست یعنی در ہجرِ تو این عمرِ گرامی خود بخونخواری بسر می برم چون مشاہدهٔ معشوق در حقِ عاشق دولت است عظمی بنابران گوید قوله

زمشرقِ سرکوے آفتابِ طلعتِ تو	اگر طلوع کند طالعم ہمایونست

معنے آنست که زہے سعادت و نیک بختی طالع من اگر آفتابِ طلعت تو که کنایت از تجلی ذاتیست از مشرقِ سرکوے قلبِ حزینِ ما طلوع نماید و یا از مشاہدهٔ خود فرحان و شادان سازد چون کار عاشق بجز از ثنائے محبوب و مقامش سوائے کوے عشق نمیباشد بنابران گوید قوله

حکایتِ لبِ شیرین کلامِ فرہادست	شکنجِ طرهٔ لیلے مقامِ مجنون ہست

معنے آنست که کلامِ فرہاد که کنایه از عاشق است بجز از بیانِ لبِ شیرین که لطفِ محبوبست نخواہد بود و مقامِ مجنون که عاشق است بجز از شکنجِ طرهٔ لیلے که کنایه از جذبهٔ عشق و محبت است نخواہد بود چون عاشق مدام خواہان است که محبوب بغمخواریِ او کوشد گوید قوله

دلم بجو که قدت ہمچو سروِ دلجو لیست	سخن بگو که کلامت لطیف و موزونست

معنے آنست که اے محبوبِ من قدِ تو که مراد ازان طولِ ظہورِ وجودِ حق است در مظاہر که اَلَمْ تَرَ اِلٰی رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ چون دیدنِ سرو موجبِ فرحتِ خاطرِ غمزدگان است دمے بدلداریِ ما کوش و مونسِ ما باش اے بوصلِ خود رسان و اگر این نمیکنی بارے سخن بگو یعنی وحی خفی که شاملِ حالِ دوستانست بہارِ ازانی فرما که زندگی بخشِ دلِ عاشقان گردیده چون رفعِ درد و غمِ عاشق بجز مشاہدهٔ محبوب نمیتوان نمود بنابران گوید قوله

زدورِ باده بجان راحتم رسان ساقی	که رنجِ خاطرم از جورِ دورِ گردون ست

دورِ باده مشاہداتِ تجلیات و فیض بخشی ساقی محبوب و مرشد معنی آنست که اے محبوبِ من بجانِ حزینِ ما که بسببِ جفاکاریِ سپہرِ بیمہر مبتلاے غم واندوهِ ہجران است از ظہوراتِ تجلیات و مشاہداتِ انوارِ خود راحتے بخش و نیز اے مرشدِ من ازین فیض بخشی که شاملِ حالِ تست نظرے درباره ما کن که بسببِ جفاکاریِ سپہرِ بیمہر مبتلاے غم و الم ہجرانم چون ہجران موجب گریه و زاریست بنابران گوید قوله

ازان زمان که زچنگم برفت یارِ عزیز	کنارِ دامنِ من ہمچو رودِ جیحون است

یارِ عزیز تجلی معنے آنست که اے محبوبِ من ازان روزے که تجلی و مشاہدهٔ تو از ما رو در نقاب شده از غایتِ گریه و اشکباری کنارِ دامنِ من بمنزلهٔ رودِ جیحون گردیده چون راحتِ خاطرِ عاشق بہجرانِ محبوب ممکن نیست بنابران گوید قوله

چگونه شاد شود اندرونِ غمگینم	باختیار که از اختیار بیرون است

معنے آنست که اے محبوبِ من اندرونِ غمگینِ من که بسببِ ہجرانِ تو حصولِ غم نموده چگونه باختیار یعنی بحیله و فریب شاد توان نمود که بحدے عنانِ اختیارش از دست رفته و بے اختیار ساخته چون کارِ معشوق مدام استغنا است و عاشق باایں ہمه استغنا از طلب باز نمیتوان ماند گوید قوله

زبیخودی طلبِ یار میکند حافظ	چو مفلسے که طلبگارِ گنجِ قارون ست

معنے حافظ باایں ہمه استغناے معشوق که در طلبِ او سرگردانست محض از بیخودیست که کنایه از غایتِ شوق است و کمالِ اشتیاق مانند مفلسے که طلبگارِ گنجِ قارون گردد و الّا نه او کجا و ما کجا که ما للتراب و ربِّ الارباب ہے چه نسبت خاک را با عالمِ پاک ؛ . غزل

زلف آشفته و خوکرده و خندان لب و مست	پیرہن چاک و غزلخوان و صراحی در دست
نرگسش عربده جو و لبش افسوس کنان	نیمشب دوش ببالین من آمد بنشست
سرفرا گوش من آورد و بآواز حزین	گفت کای عاشق دیرینہ من خوابت ہست

آشفتہ پریشان خوکردہ عرقناک پیرہن چاک بیباک افسوس کنان سحر کنان معنی آنست کہ آنمحبوب باز لفے پریشان و روے عرقناک و لب خندان و مست و پیرہن دریدہ و غزلخوان و صراحی بدست و چشم مخمور و مکحول و لب سحر ساز بوقت نیمشب کہ اوان مشاہدات عارفانست ۵ روبرو ر دل بنشین کان دلبر خرگاہی * وقت سحری آید یا نیمشبے باشد * آمدہ نشستہ سر نزد یک گوش من آوردہ باواز حزین کہ آواز معشوقانست فرمود کہ اے عاشق دیرینہ تو کہ از مدتے دعوی عشق ما می نمائی ولاف محبت ما میزنی خواب تراہست یعنی چگونہ مر ترا خواب روے دادہ شدہ ۵ عجبًا لِلْمُحِبِّ كَيْفَ يَنَامُ * كُلُّ نَوْمٍ عَلَى الْمُحِبِّ حَرَامُ واین حالت عرفا را گاہ در بیداری باشد چون رسول المعراج قال ع رَأَيْتُ رَبِّي لَيْلَةَ الْمِعْرَاجِ فِي صُورَةِ أَمْرَدَ شَابٍّ قَطَطٍ وگاہ در واقعہ چنانچہ در شرح گلشن راز است کہ اکابر مے بینند کہ حق تعالے خود ساقی شدہ بدیشان شراب مینوشاند وگاہ بخواب چون کار عاشق مدام طریقہ اخلاص و استقبال است بعشق بنابران گوید قولہ

عارفے را کہ چنین بادہ شبگیر دہند	کافر عشق بود گر نبود بادہ پرست

عارف کنایہ از عاشق بادہ شبگیر مشاہدات نیمشبی و سحری کافر عشق عاشق کہ در جلال مستور گردیدہ ۵ کفر در معنے جلال کبریاست * کاندر انجا سالک راہ فناست * معنے آنست عاشقے را کہ اینچنین مشاہدات مذکورہ بادہند او اگر در عشق ساعی نباشد و در عدم ریا نکوشد و از جان و دل برنخیزد و از زہد و تقوی نگذرد باید دانست کہ منکر و ساتر عشق است اے محروم عشق و چون آن سعادت ازلیست گوید قولہ

برو اے زاہد و بر دُردکشان خوردہ مگیر	کہ ندادند جز این تحفہ بما روز الست

معنے آنست کہ اے واعظ و اے ناصح برو بکار خود باش و بغیبت دردکشان یعنے عاشقان مباش کہ از ازل جز این بخش بادہ پرستی کہ عشق و رندی و عدم ریا است بما عطا نمودہ اند و چون از ہیچکس بجز فعل مقدر بظہور نمے پیوندد بنابران گوید قولہ

انچہ او ریخت بہ پیمانہ ما نوشیدیم	اگر از خمر بہشت است و راز بادہ مست

پیمانہ اعیان ثابتہ و استعداد خمر بہشت عشق حقیقی و زہد و ورع بادہ مست عشق مجاز و بادہ ظاہری معنی آنست کہ انچہ قابلیت مرا عیان ثابتہ ویا استعدادات ما را داد قبول کردیم اگر عشق حقیقی وگر عشق مجازی واگر زہد و ورع است ویا بادہ ظاہری وچون نگاہداشت توبہ از عاشقان محال ست بنابران گوید قولہ

خندہ جام مے و زلف گرہ گیر نگار	اے بسا توبہ کہ چون توبہ حافظ بشکست

خندہ تجلی جام مے روے محبوب زلف گرہ گیر جذبہ عشق معنے آنست اے حافظ نہ تنہا توبہ تو رو بشکست آوردہ بلکہ آن تجلی محبوب وجذبہ او توبہ بسا کس شکستہ و از دائرہ عصمت بیرون بردہ و رسواے عالم ساختہ غزل

زلفت ہزار دل بیکے تار مو ببست	راہ ہزار چارہ گر از چار سو ببست

زلف جذبہ عشق و نیز دنیا بیکے تار مو بجذبہ از جذبات و بنعمتے از نعمات دنیا چارہ گر عاقل معنے آنست کہ اے محبوب من تنہا من برشتہ زلف تو کہ جذبات عشق است گرفتارم بجذبہ از جذبات خود ہزار دل را بخود کشیدہ و والہ ساختہ و ہزاران ہزار عاقلان را چنان گرفتار خود کردہ کہ ہیچ نوع رہائی نمے بیند و راہ بیرون شدن نمی شناسد و نیز آنکہ دنیا ہزار صاحبدل را بنعمتے از نعمتہاے خود بستہ و شیفتہ گردانیدہ و ہمان شیفتگی سد راہ شدہ و راہ ہزار عاقل را آن از ہر چار طرف بستہ و از خود گذشتن نمیدہد یعنے ابناے عالم را دیدہ از روے شفقت و تاسف میگوید کہ افسوس ہزار افسوس کہ ہزار عالم و عاقل و فاضل کہ شیفتہ دنیاے دنی گشتہ اند و از مجاز بحقیقت پے نمی برند و چون مشاہدہ معشوق بین التجلی والاستتار ست و آن موجب ازدیاد محبت عاشق است بنابران گوید قولہ

تا ہر کسے ببوے نسیمے دہند جان	بکشود نافہ را و در آرزو ببست

نافہ تجلی اجمالی کہ اول بر دل سالک نازل مے شود معنے آنست کہ اے محبوب من اول ظہور تجلی بر دل ما عطا نمودی بعد از ان مخفی ساختہ چنان استغنا اظہار فرمودی کہ در آرزو ببست یعنی امید منقطع شد و این ظہور و خفا محض براے آنست کہ ہر کسے کہ طالب صادق باشد ببوے نسیم کہ کنایہ از ذوق و مشاہد است جان شیرین خود را فداے او سازند و از سر جان برخاستہ بطلب آیند چنانکہ قاضی حمید الدین ناگوری در عشقیہ می نگارد کہ آرے نمودگی براے ربودگی بود و بستگی براے کشادگی اگر ان ربودگی نابودگی

حاصل شد چگونه نابودگی که بودگی رسانید وازین بستگی خستگی دست داد که شکستگی بار آورد و شکستگی کلید بستگی است وا اینهمه از برای ازو یاد محبت است ؎ دیدار مینمائی و پرهیز میکنی ٭ بازار خویش و آتش ما تیز میکنی ٭ و چون اخفاء معشوق موجب سرگشتگی عاشق است بنابران گوید قوله

شیدا ازان شدم که نگارم چو ماه نو ٭ ابرو نمود و جلوه گری کرد و رو ببست

معنے آنست که باعث اینهمه شیفتگی من آنست که آن محبوب پری پیکر من مانند ماه نو تجلی خود نمود و اظهار خود کرده باز رو در نقاب گردید و درین ظهور و خفا امرے بکار برد که ما را از ما ربود و اینحال را عاشق دریابد نه بوالهوس چنانچه قاضی حمید الدین ناگوری گفته اے عاشق معشوق را با غمزدگان عشق کرشمه الیست که اگر شمهٔ ازان بر اهل عالم متجلی گردد خفاکه همه را روان از تن برآید شک نیست که زلف لیلی را شکنیست که جز دل مجنون تاب آن ندارد و بر عذاره عذرا خطے است که جز جان وامق عذرا نکاهد و در لب شیرین نمکے است که سینهٔ فرهاد خسته اوست و در جعد ایاز حلقهٔ الیست که دل محمود بستهٔ اوست و میان عاشق و معشوق ماجرائے است که جز بگوشه چشم نتوان دانست و جان و جانان را ماجرائیست که جز بشیوه ابرو نتوان نمود و چون معشوق را بر عاشق ظهور بتجلیات متنوعه میباشد بنابران گوید قوله

ساقی بچند رنگ می اندر پیاله ریخت ٭ وین نقشها نگر که چه خوش بر کدو ببست

ساقی محبوب حقیقی بحکم وَسَقٰهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا مے کنایت از تجلی که موجب بیخودی سالک پیاله کنایه از دل وین اشارت بتجلیات کدو اشارت بدل و وجود سالک معنے آنست که محبوبِ من تجلیات متنوعه و انوار متلونه بر دل عاشق شهود نمود و این نقشها که تجلیاتِ متنوعات است بنگر که چه خوش بر کدوے دل و یا وجود سالک نقش بسته و موجب زیبائی و رعنائی او گردیده و نیز مصرعه اول برین نوعست که ساقی بخنده رنگ مے اندر پیاله ریخت ٭ ساقی کنایه از ساقی حقیقی و خنده عبارت از تجلی رنگ مے عبارت از پرتو وجود که منبسط شده بر اعیانِ ممکنات پیاله عبارت از اعیان ثابته یعنے ساقی پرتو وجود خود بفیض مقدس بر ماهیاتِ ممکنات منبسط گردانیده و این نقشها و شکلها با حسن و جمال در غایهٔ لطافت و کمال فریبندهٔ دلها و ربایندهٔ جانها و جالبِ عاشقان و سالب عارفان در عالم ظاهر گشته در پیاله کدو که اعیان ثابته است باید دانست که در ظهور تجلیات دو حالت روے دهد چنانچه شیخ فرید الدین عطار می فرمایند ؎ دو صفت سر زند این هستی ٭ بطرازم بصفهٔ اظهار ٭

یا بکل اللسان شود خاموش ٭ یا ببطال اللسان کند گفتار ٭ او خروشان چو بلبلان بهار ٭ او خموشان چو طبلهٔ عطار ٭ لیکه طال اللسان هلاک شود ٭ سر دهد یا و کم کند دستار ٭ آنکه کل اللسان بود چه شود ٭ بسلامت بایستد بکنار ٭ کم نگردد ز گلشنش یکموی ٭ کم نگردد ز خرقه اش یکتار ٭ بنابران از حال کل اللسان خبر میدهد. قوله

یا رب چه سحر کرد صراحی که خون چشم ٭ با نغمهاے قلقلش اندر گلو ببست

یا رب کلمهٔ تعجب کرد مفعول کرد صراحی و فاعل همان ساقی که در بیت بالا گذشت صراحی وجود سالک خون چشم شراب انگوری کنایت از عشق و محبت نغمه آواز قلقل آواز ریختن شراب از صراحی مراد از نغمهٔ قلقل فصاحت و بلاغت معنے آنست که نمیدانم که آنمحبوب حقیقی و یا عشق آن محبوب مر وجود عاشق را چه نوع سحر کرد که با وجود چنین فصاحت و بلاغت و انواع زبان آوری چون بمرتبهٔ عرفان رسید گنگ گشت و مجال گفتن اسرارش نماند باز همین مضمون را بعبارتے دیگر بیان آورده قوله

مطرب چه نغمه ساخت که در زمرهٔ سماع ٭ بر اهل وجد و حال درِ هاے هو ببست

مطرب کنایه از محبوب حقیقی و مرشد نغمه ساخت تلقین کرد و بیان نمود اهل وجد عاشقان هاے هو اظهار اسرار عشق معنے آنست که آنمحبوب من و یا مرشد من چه تلقین نموده و ارشاد فرمود که در حلقهٔ عشاقان بر عشاقان درهاے هو بسته شد که سرے از اسرار وا نمے نمایند و چون در اظهار اسرار الهی خوف و خطر بسیار است بنابران گوید قوله

دانا چو دید بازی این چرخ حقه باز ٭ هنگامه در نوشت و درِ هاے هو ببست

معنے آنست که دانا که سالک کل اللسانست چون تماشاے سپهر شعبده باز دریافت که هر یکے را با یکدگر عناد و عداوتے درمیانست و کمر بخون یکدگر بسته لاچار بمضمون مَنْ سَكَتَ سَلِمَ وَمَنْ سَلِمَ نَجَا هنگامهٔ قیل و قال بهم درپیچید و در بیان اسرار الهی ببست و مُهرِ سکوت بر درج دهن نهاد مبادا که سخنے سر زند که عقل تاریک گرفتاران عالم ناسوت بگرد او نرسد بجنگ برخیزند و حکم بتکفیر نمایند چون سالک ازینها برگذشت و حصولِ معرفت که مشاهدهٔ ذاتی است نمود و آن مقامِ عجز نمودنست که لَا اُحْصِیْ ثَنَاءً عَلَیْكَ اَنْتَ كَمَا اَثْنَیْتَ عَلٰی نَفْسِكَ بنابران گوید قوله

گفتم که حسنِ چهرهٔ او را صفت کنیم ٭ او روی خود نمود درِ گفتگو ببست

معنے آنست کہ قبل ازین ارادۂ من متعلق نہ این بود کہ خوبی چہرۂ آن محبوب را در معرض بیان آرم و بمدح و ثناے او پردازم اما آن محبوب شیرین کار بمشاہدات خود مارا از ما در ربود و در حیرت انداخت و در حجاب دہن را مقفل ساخت کہ دمے نتوانم زد چنانچہ در گلستان نقلست کہ یکے از صاحبدلان سر بجیب مراقبہ فرو بردہ و در بحر مکاشفہ مستغرق شدہ چون ازان حالت باز آمد یکے از اصحاب بطریق انبساط گفت درین بوستان کہ تو بودی مارا چہ تحفہ کرامت آوردی گفت بخاطر داشتم کہ چون بدرخت گل برسم دامنے پر از گل کنم و ہدیہ اصحاب را برم چون بدرخت گل رسیدم بوے گلم چنان مست کرد کہ دامنم از دست برفت ؎ گفتم کہ گلے بچینم از باغ ؛ گل دیدم و مست شد بوئے ؛ و چون حصول این دولت عظمی کہ مذکور شد بے عشق نمیشود بنابران گوید قولہ

	احرامِ طوفِ کعبۂ دل بیوضو ببست		حافظ ہر آنکہ عشق نورزید و وصل خواست	

معنے آنست کہ اے حافظ ہر طالبے کہ حصول عشق نمود و درد عشق پیدا نکرد و با اینہمہ امید وصل کہ حصول معرفت است داشت مانند کسے است کہ از براے طواف کعبہ احرام بیوضو ببست اے کار لاینفع کرد و طمع خام پیش آورد غزل

	گر نکتہ دان عشقی خوش بشنو این حکایت		زان یار دلنوازم شکریست با شکایت	

معنے آنست کہ مرا ازان آن یار دلنواز خود کہ از ما اعراض نمود شکریست با شکایت و چون شکر و شکایت از امور متضادہ اند و اجتماع اینہا محال کہ اَلضِّدَّانِ لَا یَجْتَمِعَانِ بنابران گوید کہ اگر در دبستان عشق نکتہ دانی حاصل نمودۂ این سخن را خوش بشنو یعنی بغور اورس کہ شکایت ازین جہت کہ اعراض نمود و شکر از آنرو کہ مارا از عاشقان شمردہ آنگاہ این مواقعات در پیش آوردہ چنانچہ عاشق بمعشوق خود گفتہ ؎ از زبان تو حدیثے نشنودم ہرگز ؛ از تو شرمندۂ یک حرف نبودم ہرگز ؛ معشوق بجواب او گفت ؎ تو نظر باز نۂ ورنہ تغافل نگہیست ؛ تو سخن فہم نۂ ورنہ خموشی سخن است ؛ و چون کار معشوق مدام استغنا است بنابران اظہار استغناء محبوب و محرومی خود گوید قولہ

	یارب مباد کس را مخدوم بے عنایت		بی مزد بود و منت ہر خدمتے کہ کردم	

معنے آنست یعنے ہر خدمتے و طاعتے کہ بدانجناب نمودہ ام آن محبوب از جہت استغناء ذاتی کہ دارد کہ اِنَّ اللّٰہَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ ہیچ ملتفت بآن نشد و اعجبا اینچنین مخدوم بعنایت کس را مباد

اے ظالم از شکایت ما در شگفت نیست ... [illegible]

مضمون مصرع ثانی اگرچہ ترک ادب است لیکن ازان مراد اظہار محرومی خود و استغناء محبوبست و نیز کا گویند مجنون بماصدہ رعشہ چون درین زمانہ قحط الرجال افتادہ و از عاشقان کامل کسی بنظر نمی آید بنابران گوید قولہ

	گویا ولی شناسان رفتند زین ولایت		رندان تشنہ لب را جامی نمیدہد کس	

رندان تشنہ لب عاشقان جام فیض و توجہ از قبیل ذکر سبب و ارادہ مسبب ولی شناسان ولی بموجب اَلْوَلِیُّ یَعْرِفُ الْوَلِیَّ یعنے تقاضاے جہان چنین رو دادہ کہ ہیچکس توجہے در حق عاشقان نمی نماید و بمراد ایشان نمیرساند گویا عاشقان کامل ازینجہان ناپدید شدند و عاشق صادق را باید کہ ہرچہ از معشوق بدو برسد از جور و عدل و رحمت و لعنت احتمال نماید و دم نزند و بغیر رجوع نکند بنابران گوید قولہ

	جور از حبیب خوشتر کز مدعی حمایت		ہرچند بردی آبم روی از درت نتابم	

معنے آنست کہ اے محبوب من ہرچند کہ مرا رسواے جہان ساختی و بتشنیع خلق گرفتار کردی از آنجہت کہ مرا بعشق خود آشنا ساختی و ہیچ بحال ما نپرداختی بااینہمہ تن برضا دادم و رجوع بہیچکس از زاہد و شیخ نمے آرم و مدد از ایشان نمیخواہم کہ جور محبوب خوشتر از حمایت مدعیان چراکہ چون تو در حق ما اینچنین ستم روا داشتی مارا ہم بدان رضی باید بود کہ اَلْاِرَادَۃُ تَرْکُ الْاِرَادَۃِ بجز تو روبکہ آرم ؎ ہم پیش تو از دست تو میخواہم داد ؛ و چون راہ عشق پر از محن و بلیات است بنابران گوید قولہ

	سرہا بریدہ بینی بیجرم و بے خیانت		در زلف چون کمندش ایدل مپیچ کانجا	

معنے آنست کہ در زلف مسلسل کہ راہ عشق است ایدل در میا کہ این راہیست ہر کہ درین در آمد بی تقصیری و بے گناہی اے بسہل تقصیر و بسہل گناہ سرش بباد می دہند و چون دنیا ہر دم خود را بزینت و زیب و گز بچشم عاشقان مے نماید بنابران گوید قولہ

	جانان روا نباشد خونریز را حمایت		چشمت بغمزہ مارا خون ریخت می پسندی	

چشم مراد عالم شہادت کہ دنیا است غمزہ رونق و زیبائی معنے آنست کہ اے محبوب من این دنیائے فانی ہر دم بزیبائیشے و آرائیشے در چشم مے آید و موجب سدّ راہ ما میگردد و بدینجہت خون ما ریختہ و در غم و اندوہ افگندہ پس تو روا دار این ہستی جانمن خونریز سزاوار حمایت نیست می باید کہ زیبائی او را در نظر ما خوار و پریشان و محقر داری تا بدان ملتفت نگردیم و چون مراد عاشقان رسیدن بمعرفت الٰہی است و حصول آن جز بعنایت الٰہی معلوم بنابران گوید قولہ

اندر شب سیاہم گم گشت راہ مقصود
از گوشۂ برون آئی ای کوکب ہدایت

شب سیاہ عالم کثرت وتفرقہ وخودی وخود بینی اے کوکب ہدایت محبوب معنے آنست کہ ای محبوب من از راہ مقصود کہ حصول وحدت است بسبب استیلاء عالم کثرت وتفرقہ ماندہ ام پس از گوشہ اختفا بدیوانگاہ ظہور برآے واز کثرت بوحدت واز تفرقہ بجمعیت رہنمای کن کہ بے این رہ بحصول مدعا محال ونیز از کوکب ہدایت مراد مرشد پس انخطاب بمرشد باشد معنی ظاہر وچون راہ عشق کہ کنایت از معرفت است سراسر حیرت است گوید قولہ ۔

در ہر طرف کہ رفتم جز حیرتم نیفزود
فریاد زین بیابان وزراہ بے نہایت

معنے آنست کہ در راہ عشق کہ معرفت الٰہی است ہر چند تگ ودو نمودم وجد وجہد بکار بردم آخر الامر جز حیرتے حصول نشد فریاد ازین بیابان خونخوار کہ عشق است کہ جز خونخواری حصولے ندارد وفریاد ازین راہ بے نہایت کہ معرفت است کہ انقطاعش ناممکن چنانچہ در بیت آیندہ میگوید قولہ

این راہ را نہایت مشکل توان بریدن
کش صد ہزار منزل بیشست در بدایت

معنے آنست کہ این راہے است مشکل الانقطاع چراکہ صد ہزار منزل وقتے کہ طے نمایند گویند ہنوز اول قدم است ازینجہت ہم گویند کہ ہیچکس بمقام معرفت او نرسد کسے بقدم اول جان داد وکسے بدوم وکسے بسیوم وکسے بدر چون رفع درد عاشق بجز از مشاہدۂ معشوق نمیتوان شد بنابران گوید قولہ

اے آفتاب خوبان میسوزد اندرونم
یکساعتم بگنجان در سایۂ سرایت

معنے آنست کہ اے محبوب من بسبب ہجران تو اندرونہ من شعلہ دار میسوزد اگر بوصل مدام نمیتوانی رسانید کہ از محالاتست کہ ما ہرگز طمع مدار وصال دوام را پس بارے یکساعت در سراے وصل خود بار دہ تا رفع این غم واین اندوہ نمایم چون زہد وورع پیش نمیرود وبغیر از عشق دستگیری سالک نمیتواند کرد بنابران گوید قولہ

عشقت رسد بفریاد گر خود بسان حافظ
قران زبر بخوانی باچاردہ روایت

معنے آنست کہ اے طالب صادق اگر بالفرض مانند حافظ قران را باچاردہ روایت یاد بخوانی اے حافظ مرتب باشی ودر زہد وورع کمال کردی این زہد وورع ہیچ بفریاد نخواہد رسید الا عشق می باید کہ بحصول او ساعی باشی وازین زہد وورع یکسو گردی غزل

زاہد ظاہر پرست از حال ما آگاہ نیست
در حق ما ہر چہ گوید جای ہیچ اکراہ نیست

زاہد طائفہ ایست کہ بنور ایمان وایقان جمال آخرت مشاہدہ نمایند ودنیا را در صورت قبیح بنابران از دنیا رو گردانند وطالب آخرت شوند وتخلف این طائفہ از صوفیہ آنست کہ زاہد بحظ نفس خود محجوب از حق چہ بہشت مقام حظ نفس ہست فِیْهَا مَا تَشْتَهِی الْاَنْفُسُ وصوفی بمشاہدۂ جمال ازلی ومحبت لم یزلی از ہر دو کون آزاد واین را دو متشبہ اند طائفہ باشند کہ ہنوز رغبت ایشان بکلی از دنیا مصروف نشدہ باشد وخواہد کہ بیکبارگی از رغبت گردانند ایشانرا متزہد گویند واین طائفہ را متشبہ محق بزاہد گویند پس صوفی از زاہد بمرتبہ اعلے باشد ویا آنکہ از زاہد ظاہر پرست متشبہ مبطل بزاہد باشد کہ طائفہ متشبہ دومی زاہد ہست وآن طائفہ ایست کہ از براے قبول خلق ترک زینت دنیا کنند وخاطر از جمیع اسباب دنیوی باز گیرند وبدان طلب تحصیل جاہ کنند درمیان مردم وممکن بود کہ بر بعضے حال ایشان متشبہ شود وپندارند کہ از دنیا اعراض کلی کردہ اند وایشان خود بر ملک ومال وجاہ خریدہ اند کہ تَرَكَ الدُّنْيَا لِلدُّنْيَا این طائفہ را مرائیہ خوانند معنے آنست کہ زاہد ظاہر پرست کہ جبہ ودستار را شعار خود ساختہ وبعصا وتسبیح پرداختہ وبزہد ریائی کہ دام مشیخت است مشتغل واز عدم ریا کہ عشق وبے باکیست ورندی مشتغل ہر چہ از راہ حسد وانکار گوید وبہ تشنیع وملامت پیش آید جاے ملول خاطر شدن نیست کہ او بیچارہ گرفتار دام بلا است از حال ما آگاہ نیست پس قول نابینای وناواقفی اعتماد را نشاید وہم ابن زید روایت کردہ کہ امام غزالی را در خواب دیدم کہ زنجیرے در گردن خوکے کردہ بود واو را میکشید گفتم این خوک چیست گفت این احمد قاضی است کہ خدا مرا بر وے مسلط کردہ تا بہ بینم کہ بچہ سبب نزد او مستحق لعنت شدہ بودم پس چون عشق راہے است کہ سالک آن بر دوست ودشمن یکسان باشد وبر رد وقبول کسے دل ننہد واز جفاء کسے مغموم نگردد بنابران گوید قولہ

ہر کہ خواہد گو بیا وہر چہ گوید گو بگو
گیر ودار وحاجب ودربان درین درگاہ نیست

معنے آنست کہ ہر کہ از دوست ودشمن ومعرض ومنکر ارادہ آمدن دارد گو بیا وہر کسے از رد وقبول ومدح وذم ومنع وعطا ودشنام وسلام میتواند گفتن گو بگو چراکہ امر ونہی وحاجب ودربان بدینجا نیست اینجا رد وقبول ومدح وذم ودوست ودشمن یکسانست نہ از کسے رنجیدن

ونه کسے را رنجانیدن بلکه احتمال جفا کردن و وفا نمودن چنانچه ؎ وفا کنیم و جفا کشیم و خوش باشیم که در طریقت ما کافریست رنجیدن ❊ وچون احوال عاشق مدام بنوعے دگر است گاه قبض گاه بسط گاه تغیر گاه تبدیل و جمیع اینجمله را بگردش چرخ نسبت دارد وچون فی الحقیقت مر او را اختیاری نیست که بیچاره خود محکوم اوست و اختیار بدست ندارد گوید **قوله**

چیست این سقفِ بلند و سادهٔ بسیار نقش
زین معما هیچ دانا در جهان آگاه نیست

سقفِ بلند آسمان ساده باعتبار آنکه جمله ستارگان در آسمان هفتم و این خود نقشے ندارد و بسیار نقش باعتبار نمود ستارگان که درین ست و یا باعتبار حوادثات یعنی این چرخ بیدار چیست که جمله خیر و شر و نیک و بد و رنج و گنج منسوب باوست وچون بنظر حقیقت دیده میشود این بیچاره محکوم امر اوست شب و روز در گردش است اگر اختیارش بدست او بودی از چه سرگردان شدی وچون بمعرفت آن هر کسے را راه نیست که اینچه و نسبت باو چرا پس هیگوید که ازین بگذر که این معمائے است که هیچکس را فهم او راه نیست وچون این خیر و شر در نظر سالک تا آن زمان ست که گرفتار عالم ناسوت است و پردهٔ کثرت از نظر او برنخاسته وچون عالم وحدة رونمود جمله خیر و شر یکسانست بنابران گوید **قوله**

در طریقت هرچه پیش سالک آید خیر اوست
بر صراط مستقیم ای دل کسے گمراه نیست

معنی آنست که چون سالک از عالم ناسوت رسیده بعالم وحدت و معرفت رسید و حقیقت اشیاء برو مکشوف شد در الوقت هرچه که مکشوف شود بدان عمل نماید خیر اوست و گمراه او را نمیتوان گفت چراکه و به صراط مستقیم که عالم وحدت و معرفت است رسید انجا کسے گمراه نیست چه خیر و شر در انجا گذر ندارد چه خدا تعالی فرموده فرقتے که در عالم بطون بودم که کُنْتُ کَنْزًا مَخْفِیًّا پس خواستم که بعرض ظهور آرم که فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ پس بظاهر تجلی کرد بر جمیع اشیاء موجوده و در علم هم بوجود خارجی موجود گشتند و از علم بیقین پیوستند فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِاُعْرَفَ پس هرچه اضافت اطلاق اسم وجود برو توان کرد چون موجود نیست بحقیقت وجود اوست لَیْسَ فِی الدَّارِ غَیْرُنَا دَیَّارٌ وجمله وجودات موجودات مجازیه و بحکم ربوبیة جمله در تحت و تصرف اسم رب جمله بر صراط مستقیم وَمَا مِنْ دَابَّةٍ اِلَّا هُوَ اٰخِذٌ بِنَاصِیَتِهَا میخوان و این سر شریفه میدان اگر در هر ذره بتخانه و هر مومنے حاجی و کعبه و عاقل و دیوانه جمله موجود موهوب من باشند و در راه تربیت مربوب من باشند یکے اسم الهادی دیگرے مظهری اسم المضل

و این اسماء متقابل در قضاء اسماء متعالیه جمله در تحت حیطه الله و الله وال بر وجود واحدیه یگانه در ذات و یکتا در صفات در هر گاہے که از حضرت واحدیت خود متجلی گردد از اسم الهادی ظاهر شود هرچه مظهر او باشد صورت او نماید مومنے و مصلحے و عارفے و اگر تجلی بر مظهر اسم المضل ظاهر شود چه صورت نماید صورت کبری و فاسقی و هرگاه که قطع نظر کنی از مظهر و بنظر عارفان در ان مظهر ناظر گردی در نظرت هیچ ضلالت نماند چراکه رب صراط المستقیم است و جمله در تربیت اوست و تحمل اے سالک طریقت فیضات الهیه را طرق مختلف است و متعدد گاہے فتح الباب از محنت میشود و گاہے از راحت در محنت و تنگی نباید عَسٰی اَنْ تَکْرَهُوْا شَیْئًا وَّهُوَ خَیْرٌ لَّکُمْ **قوله** در طریقت هرچه پیش سالک آید سازد در پختگی و سوز در خامی تا خامی دارد در جوش است به پختگی که رسد خاموش است بلائے که در مشاهده میلے کند عطا است و همچنین بلا سراسر عطا نصیب اولیا اوائل سلوک سالک را باید که از قبض و بسط و رنج و راحت مذبذب نشود و بر جاده صراط مستقیم فَاسْتَقِمْ کَمَا اُمِرْتَ مستقیم باش و قبض را سبب بسط داند و بر بسط مغرور نگردد که منازل نامنتهی بے منتهی است و غولان بیابان گمراهی در راه افزون از حد احصا و ذریات شیطان لا تعد و لا تحصی وَلَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّیْطٰنِ اِنَّهٗ لَکُمْ عَدُوٌّ مُّبِیْنٌ و یَوْمَ تُبْلَی السَّرَائِرُ را پیش نظر دارد و ذخیره حسنات از مزرع دنیا برائے عقبا بردارد و فرصت را غنیمت شمارد وَاتَّقُوْا یَوْمًا لَّا تَجْزِیْ نَفْسٌ عَنْ نَّفْسٍ شَیْئًا وَّلَا یُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَّلَا یُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَّلَا هُمْ یُنْصَرُوْنَ وچون کار معشوق مدام استغنا است بنابران گوید **قوله**

صاحبِ دیوانِ ما گویا نمیداند حساب
کاندرین طغرا نشان حسبة لله نیست

صاحب دیوان محبوب اندرین طغرا اشارة بعشقبازی حسبة لله شفقت و مهربانی. معنے آنست که محبوب ما گویا حساب نمیداند که در دیوانِ عشق و معشوقی بعاشقان التفات نمیکند و مهربانی نمینماید و حال آنکه اهلِ حساب و صاحب دیوان را رسمے است که برعایت خاطر رعایا و برایا چیزے از حساب غر و گذاشت نمایند و حسبة لله و استمالة لقلوبهم چنین کنند وچون در بحر عشق احتمال جور و جفا و دم بچون و چرا نزدن است بنابران گوید **قوله**

اینچه استغناست یارب وین چه نادر حکمت است
کاینهمه زخمِ نهانست و مجالِ آه نیست

معنے آنست که ای احبا نمیدانم که چندین استغنا که هیچ نوع التفات بحال عاشقان نیست چیست
وانچه نادر حکمت است که با اینهمه زخم پیاپے و درد دمبدم مجال دم زدن نداده چون در دو بیت ما تقدم
شکایت محبوب و بیان جور و جفاے او نمود چون زشت ترین عاشقان آنست که از معشوق شکوه و شکایت
کند بنابران گوید قوله

هرچه هست از قامتِ ناسازِ بی اندامِ ماست	ورنه تشریف تو بر بالای کس کوتاه نیست

بے اندام بے زیب و ناموزون چه اندام در لغت بمعنے زیبائی و آراستگی است شیخ سعدی گفته ع سرو را
با قامت زیبا که هست ٭ پیش اندام تو هیچ اندام نیست ٭ معنے آنست که از جانب مبدا هیچ بخلی نیست
چه لطف او عام ست ع برین خوانِ یغما چه دشمن چه دوست ٭ واین تفاوت زیادتی نقصان و معموری
و محرومی و کفر و اسلام و خیر و شر که مابین رو یداده است بنابر استعداد است چنانچه شپرک را از دیدن آفتاب
پس اضافه نقصان و ملامت بخود عائد میگردد نه بدوست کما قال الله وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ كَانُوا أَنْفُسَهُمْ
يَظْلِمُونَ فَلَا تَلُومُونِي وَلُومُوا أَنْفُسَكُمْ چون توجه مرشد مدام شامل حال مسترشد است بنابران گوید قوله

بندهٔ پیر خراباتم که لطفش دائم است	ورنه لطفِ شیخ و زاهد گاه هست و گاه نیست

معنے آنست که من از جان و دل غلام و بندهٔ پیر خرابات که مرشد کامل است هستم چرا که لطف او
مدام شامل حالِ مسترشد انست والا نه لطف شیخ و زاهد که کنایت از نصیحت و ترغیب ایشانست گاه هست
گاه نیست گاه موثر گاه نه و چون عاشقِ کامل آنست که از ترسانیدن و بیم دادن معرضان و منکران
باز نماند و نظر بر لطف و رحمهٔ معشوق داشته بکارِ خود سرگرم و ساعی باشد بنابران گوید قوله

تا چه بازی رخ نماید بیذقے خواهیم راند	عرصهٔ شطرنج رندان را مجال شاه نیست

معنے آنست که بیذق وجود خود را در جولانگاه عشق خواهم دوانید به بنیم تا چه معامله رو دهد و از منع
و ترسانیدن کسے باز نخواهم شد که عرصهٔ شطرنج رندان را یعنے عشق عاشقان صادق را مجال
آن نیست که کسے شه دهد و چون براه عاشقی در آمدن کارِ یکرنگانست بنابران گوید قوله

بر درِ میخانه رفتن کارِ یکرنگان بود	خود فروشانرا بکوی میفروشان راه نیست

معنے آنست که بر درِ میخانهٔ عشق رفتن و طلب او نمودن کارِ یکرنگانست یعنی از خودی و خود بینی گذشته
و از نفاق و ریا مبرا شده و بعالم نیستی و عدم یکرنگ گردیده و خود پرستان و خود بینان ریائی را بکوی

مے فروشان که عشق است راه نیست و چون اظهار کرامات و دعوی خود بینی نمودن لازمهٔ عاشق کامل نیست
که ع هر که او از کشف خود گوید سخن ٭ کشف او را کفش کن بر سر بزن ٭ بنابران گوید قوله

حافظ ار بر صدر ننشیند ز عالی همتیست	عاشقِ دردی کش اندر بندِ مال و جاه نیست

معنے آنست که حافظ اگر بر صدر مشیخت نمی نشیند و اظهار تلقین و دعوی کشف و کرامت نمیکند دلیل
نقصان او نیست بلکه محض عالی همتی اوست که عاشق دردکش است و عاشق دردکش در پے حصول مال
و جاه که مشیخت است نیست غزل

سر ارادت ما و آستان حضرتِ دوست	که هرچه بر سرِ ما میرود ارادت اوست

معنے بیت ظاهر است اما مشتمل بر مضمون سُبْحَانَ مَنْ لَا يَجْرِي فِي مُلْكِهِ إِلَّا مَا يَشَاءُ پس عاشق را
باید که هرچه از دوست رسد از رد و قبول و مدح و ذم و عطا و قبض و بسط رضا دهد و دم نزند که کمال عاشقی
در تفویض و تسلیم است اگر صاحب تسلیم را مثل ابلیس طوق لعنت در گردن افگنند و کوچه بکوچه بگردانند
باید که چنان از معشوق خود راضی بود که مومن از ایمان خود باید دانست که محبوبِ حقیقی را تشبیه بماه و مهر
داده اند اما چون او از نیها منزه است میگوید قوله

نظیر دوست ندیدیم گرچه از مه و مهر	نهادم آئینها در مقابل رخ دوست

معنے آنست که بیان آن محبوب از تشبیه و تمثیل مبرا و معرا اما کسے را که تشنگی عقل غالب آمده و از غایت
فرط طلب چشم عقل او را تیره کرده اینچنین کس چه کند که دوست را به تشبیه و تمثیل ذکر نکند چون پریشانی
عاشق از تحریر و تقریر مبرا است بنابران گوید قوله

صبا ز حال دلِ ریش ما چه شرح دهد	که چون شکنج ورق غنچها تو بر توست

معنے آنست صبا که کنایت از واعظ و لائم است پریشان کنندهٔ دلِ عاشقان است از حال
دلِ ریش ما گرفتار هجران چه در معرض بیان توان آورد که حال دلِ ما بدین غایت رسیده که مانند شکنج
برگ غنچه ته بته است یعنی بیرون از احاطهٔ تقریر و چون عاشقی را هیست هر که درین در آمد گرفتار بلیات
شد بنابران گوید قوله

نه من سبو کش این دیر رند سوزم و بس	بسا سرے که درین کارخانه سنگ سبوست

سبو کش محنت کشنده دیر رند سوز عشق که سوزندهٔ عاشقان است سنگ سبو سنگے که سبو برا

دارند معنی آنست که تنها من گرفتارِ بلیات عشق واسیر حوادثات محبتم وبس بلکه هزاران هزار درین کارخانهٔ عشق سنگ سبو شده انداے گرفتارِ غموم وهموم وچون هرچه عاشقان راست بلطف اوست بنابران گوید قوله

اگر تو شانه زدی زلفِ عنبر افشان را
که باد غالیه سا لیست وخاک عنبر بوست

معنی آنست که اے محبوبِ من آن زلف عنبر افشان راکه کنایت از وجودِ ماست باعتبار ساتر روی حقیقت چنانچه جلے دگر گفته ؎ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ✤ تحقیق تو بشانهٔ لطف وفضل خود آراسته گردانیده وانیهمه نتیجه اوست که باد انفاس ما بوے غالیه عشق حاصل نموده وخاکِ وجود ما بوے عنبر معرفت بدست آورده وچون جملگی محبوبان ومشکویان خاک راه محبوب حقیقی اند بنابران گوید قوله

نثار روی تو هر برگِ گل که در چمن است
فدای قد تو هر سروبن که بر لب جوست

برگ گل محبوب چمن دنیا سروبن محبوب لب جو دنیا وتو در هر دو مصرع ضمیر بمحبوب است معنی آنست که هر گل روے که در چمنِ دنیا رو بشگفتگی آورده نثار روے تو است وهر سرو قدے که در سروستان جهانست فدای قامتِ تست که فی الحقیقت معدومان اند وحسن وجمال شان عارضی است وچون کار عاشق مدام تفاول نیک بحصول مراد است بنابران گوید قوله

رخ تو در دلم آمد مراد خواهم یافت
چراکه حال نکو در قفای فال نکوست

معنی آنست که اے محبوب من در عالم تصور وتفکر که در حصول مرادات می نمودم که خیال رخ تو در آئینهٔ دل من روے نمود پس ماراالیقین ومعلوم گردید که بر مراد خود که وصال تست فرو خواهم گردید بجهت آنکه فال نیک در نیست وچون وصف معشوق لاتیناهی است بنابران گوید قوله

زبان ناطقه در وصف شوق تو لالست
چه جای کلک بریده زبان بیهده گوست

معنی آنست که زبان ناطقه که کنایه از رسول علیه السلام است در احصاے وصف شوق تو گنگ گردید که لَا اُحْصِیْ ثَنَاءً عَلَیْكَ اَنْتَ كَمَا اَثْنَیْتَ عَلٰی نَفْسِكَ پس چه یاراے کلک بریده زبان بیهده گوے ماست که دم بمدح وثناے تو زند وچون عشق از نصیبه انلی است گوید قوله

نه این زمان دل حافظ بر آتش هوسست
که داغدار ازل همچو لالهٔ خودروست

آتش هوس عشق مراد بجهت تحسر معنی آنست که دل حافظ که سوختهٔ آتشِ عشق است نه این زمانیه

الیست بلکه موسوم بداغ عشق همچو لالهٔ خودرو از ازل است والله اعلم غزل

ساقی بیا که یار ز رخ پرده برگرفت
کار چراغ خلوتیان باز درگرفت

ساقی کنایه از مرشد است پرده برگرفتن دور نقاب وظهور نمودن است قوله

آن شمع سرگرفته دگر چهره برفروخت
وان پیر سالخورده جوانی ز سر گرفت

شمع سرگرفته تجلی روی در نقاب پیر سالخورده دل افسرده معنی آنست که اے مرشد بیا که باز یار ما از پرده حجاب بر منصهٔ ظهور برآمد وکار چراغ خلوتیان که کنایه از تجلی است باز بر اوج ورونق گری روشن گردید وآن مشاهدات تجلیات که چندروز رو در نقاب شده بود باز خود را آشکارا ساخت واین پیر سالخورده که کنایه از دل بریان وافسرده است که بسبب هجران فسردگی حاصل نموده بود از سر نوزادگی وجوانی یافت وباز پیر سالخورده عشق که در حالت قبض نامش مسدود یعنی عشق از سر جوان گردیده چون در عشق ومحبت تقوی وورع را دخلے وگنجایشے نیست بنابران گوید قوله

اختفا

آن عشوه داد عشق که تقوی زره گرفت
وان لطف کرد دوست که دشمن حذر گرفت

معنی آنست که عشق بنوعے واله وفریفته خود گردانیده وغالب شد که تقوے از میان رخت یکسو نهاد ولطف دوست بنوعے داستگیر وقت ما گردید که دشمن ما که منکر ست حذر گرفت وزبان از تشنیع وملامت بر بستند وچون رفع غم وهجران بجز وصل محبوب نمیتوان کرد بنابران گوید قوله

بار غمے که خاطر ما خسته کرده بود
عیسی دمے خدا بفرستاد وبرگرفت

معنی آنست که بار غم هجران آن یار پری پیکر که خاطر ما خسته کرده بود باز آن محبوب از رهے لطف ومرحمت عیسی دمے که کنایت از مرشد است ونیز مشاهدات تجلیات بر ما رو نمود تا بسبب آن این محنت براحت مبدل گردید وچون غرور وتکبر شر الخصال من النساء والرجال است بنابران گوید قوله

زنهار زین عبارت شیرین ودلفریب
گوئی که پستهٔ تو سخن در شکر گرفت

معنی آنست که خطاب از محبوب است یعنی اے طالب صادق بسبب این شیرین زبانی وفصیح گوئی وبلاغت عبارت زنهار گوئی که پستهٔ دهن با سخن در شکر گرفت یعنی بدین شیرین زبانی غره نگردی ونگوی که شیرین سخنم وسخنان شیرین بمعرض بیان آرم که اینهمه از لطف اینجانب است چون در چشم عاشق ظهور محبوبان مجاز تا آن زمان است که آفتاب حقیقت طالع نشده بنابران گوید قوله

هر حوروش که بر مه و خور حسن میفروخت
چون تو در آمدی پی کاری دگر گرفت

معنے آنست که اے محبوب من هر حوروش که عبارت از محبوب مجاز و یا تجلیات آثاری و اسمائی و صفاتی که بر مه و خور تفاخر میکرد و مارا بدان جهت بخود ملتفت میساخت اینهمه تا آن وقت بود که ظهور ذات خود نکرده بودی و چون تجلی ذاتی خود کردی آنها پی کاری دگر گرفت از پیش چشم چون انجم از پرتو شعاع ناپدید شدند ٭ چو سلطان عزت علم در کشد ٭ جهان سر بجیب عدم در کشد ٭ و چون هیچ جا از غلغلهٔ عشق خالی نخواهی دید بنابران گوید قوله

زین قصه هفت گنبد افلاک پر صداست
کوته نظر نگر که سخن مختصر گرفت

معنے آنست که از قصهٔ عشق هفت گنبد افلاک پر غلغله است کوته نظری ما نگر که سخن مختصر کردم منحصر بر هفت گنبد داشتم هفت گنبد چه بلکه هر چه در تحت کن آمده است چه از انس و جن و ملائکه و پری و کوه و شجر و سما و ارض و کرسی و عرش و لوح و قلم وغیره از غلغلهٔ عشق خالی نیست چون کلام حافظ مقبول درگاه ایزدی و جناب الٰهی است و اینهمه از لطف اوست بنابران از راهِ تعجب خطاب بخود کند و گوید قوله

حافظ تو این دعا زکه آموختی که یار
تعویذ کرد شعر ترا و بزر گرفت

و دعا سخن معنے آنست که اے حافظ تو چنین سخن دلپذیر و بینظیر از که آموختی بجاے که یار شعر ترا بزر گرفته چون تعویذ بر خود معزز داشت یعنے مقبول لطف آلٰهی گردید غزل

ساقیا آمدنِ عید مبارکباد ت
وان مواعید که کردی مرواد از یادت

ساقی محبوب حقیقی و نیز مرشد یعنے اے محبوب من و اے مرشد من آمدن عید که آوان مشاهدات تجلیاتست مبارکباد ترا و آن وعدها که بما نمودی فراموش مباد بلکه باید که بموجب اَلْکَرِیْمُ اِذَا وَعَدَ وَفَا بوفاے آن کوش چون کار معشوق مدام استغنا است بنابران گفتہ قوله

در شگفتم که درین مدت ایام فراق
برگرفتی ز حریفان دل و دل میدادت

معنے آنست که اے محبوب من و اے مرشد من درین عجبم که درین ایام هجران و جدائی که از عاشقان دل برگرفتی و بداغ سوختی و هیچ بمداواے آن نه پرداختی دلت بدین رضا میداد چون مراد عاشق مشاهدهٔ معشوق است گوید قوله

برسان بندگی دختر رز گو بدر آے
که دم همت ما کرد ز بند آزادت

برسان مخاطب مرشد است دان در بیت بالا است و مفعول محذوف و آن معشوق و گو خطاب معشوق و دختر رز شراب انگوری مراد عشق و محبت یعنی اے مرشد بندگی عشق و محبت ما بآن محبوب برسان و بگو که چندین ناز و اعراض تا کے از کاشانهٔ اختفا بر منصهٔ اظهار جلوه نما که دم همت ترا از اختفا آزاده کرده یعنی کمال عشق و محبت ما اقتضا همین نمود که خود را از مکان اختفا بیرون آری و چون بمشاهدهٔ محبوب شادی عاشقان معلوم بنابران گوید قوله

شادی مجلسیان در قدم و مقدم تست
جای غم باد هر آن دل که نخواهد شادت

مخاطب محبوب که در بیت بالا گذشت و نیز مرشد آنگاه این بیت به بیت بالا قطعه بند است یعنی آن چه به بیت بالا مذکور شد بگو بعده اینهم بگو معنے آنست که اے محبوب من شادی عاشقان و فرحت دلدادگان موقوف بقدوم و بپیش آمدن تست و بس و هر دل که طالب و خواهان جلوه تو نباشد پس هر آئینه آن دل بغم هجران و جدائی گرفتار و چون در عشق عاشق کامل نقصانے و تغیرے راه نمی یابد بنابران گوید قوله

شکر ایزد که ازین باد خزان رخنه نیافت
بوستان سمن و سرو و گل و شمشادت

سرو و گل و شمشاد کنایه از عاشقان که بعضے از ان در عشق در مقام محبوبیت اند و بعضے در مقام محبت اند یعنی شکر مر خداے را که ازین باد خزان هجران و جدائی در بوستان دل طالبان و عاشقان رخنه روندا د و تغیر و تبدل و کاهشے و زوالے در عشق شان و نقصے رو ننمود و چون بوصل رسیدن دولت عظمے است بنابران از چشم زخم پناه می جوید و می گوید قوله

چشم بد دور کزان تفرقه خوش باز آورد
طالع نامور و دولت مادر زادت

تا خطاب بخود است معنے آنست که اے سالک عاشق طالع سعید و دولت مادر زاد تو ترا از ان تفرقهٔ هجران و جدائی خوش باز آورد و بجمعیت وصل رسانید پس چشم حاسدان ازین دور بلاد و چون عشق بهترین شغلها و باعث وصول حق است بنابران گوید قوله

حافظ از دست مده صحبت این کشتی نوح
ورنه طوفان حوادث ببرد بنیادت

کشتی نوح کنایه از پیاله معنے آنست که اے حافظ تا بتوانی صحبت این کشتی نوح که عشق است از دست مده یعنے بے عشق مباش و در پے حصول او شو و گرنه طوفان حوادثات روزے بنیاد ترا برباد دهنده است پس مبادا که ازین سعادت عظمی محروم مانی غزل

ساقی بیار باده که ماهِ صیام رفت
درده قدح که موسمِ ناموس و نام رفت

معنے آنست که اے مرشد ویا اے وعدہ ایزدی بادہ عشق ومحبت بما ارزانی فرما که ماه صیام که کنایه از زمان زهد و پارسائی است رفت وایام بهار که اوان ظهور عشق است رسیده پس قدح باده محبت عطا فرما و هیچ اندیشه مدار که موسم نام وننگ که ایام غلمت ووفا وخود بینی است مرتفع شده وچون از عشق بهترین شغلے نیست بنابران گوید قوله

وقت عزیز رفت بیا تا قضا کنیم
عمرے که در حضور صراحی وجام رفت

صراحی وجام شراب ذکر سبب واراده مسبب مراد عشق یعنے اے وعده ایزدی بیا و همدم ما باش ومونس شو تا وقت عزیز که کنایه از جوانی است ببطالت رفته وعمرے که بی حصول عشق ومحبت از دست داده قضاے آن کنیم وتلافی آن نمائیم وچون از توبه که لوازم زهد است کشودی نمیشود بنابران گوید قوله

در تاب توبه چند توان سوخت همچو عود
مے ده که عمر در سرِ سودای خام رفت

معنے آنست که اے وعده ایزدی تا کے در آتش توبه که لوازم زهد است همچو عود بسوزم که ازین کارے پیش نمیرود مے محبت بموجب وسقهم ربهم شرابا طهورا عطا نما که عمر عزیز خود را در خیال سوداے خام که حصول وصال بزهد و پارسائی است از دست داده و هیچ بکوے مقصود ره نبردم وچون ره بکوے وصال میسر نیست تا که محو مطلق نگردد بنابران گوید قوله

مستم کن آنچنان که ندانم ز بیخودی
در عرصهٔ خیال که آمد کدام رفت

معنے آنست که اے وعدهٔ ایزدی باده محبت عطا نما وازان مرا چنان سرمست کن که از غایت بیخودی چندان خبر ندارم که در خیال کدام کس آمد وکدام کس رفت یعنے مطلق گردان وچون عاشق مدام طالب فیض دوست است بنابران گوید قوله

بر بوے آنکه جرعهٔ جامے بما رسد
در مصطبه دعاے تو هر صبح وشام رفت

معنے آنست که اے وعدهٔ ایزدی مدام در مصطبه که کنایه از ... ت ویا عشقبت بدعاگوئے تو اشتغال داشته ام بهمین امید که جرعهٔ فیض وکرامت از تو رسد چون ... ق بمعشوق باعث حیات عاشق است بنابران گوید قوله

دل را که مرده بود حیاتے بجان رسید
تا بوے از نسیم میش در مشام رفت

معنے آنست که دل را که بسبب زهد وتقوے افسرده وپژمرده بود حیاتے حصول شد ازان وقتے که بوے از نسیم میش که کنایه از محبت اوست در مشام ما راه یافته وچون زاد راه عاشق عجز ومسکینی است نه غرور وخود بینی بنابران گوید قوله

زاهد غرور داشت سلامت نبرد راه
رند از رهِ نیاز بدار السلام رفت

معنے آنست که زاهد بسبب غرور که شر الخصال من النساء والرجال است ره بسلامت بدوست نبرد وبداغ هجران مبتلا ماند وعاشق از راه عجز ومسکینی بدار السلام وصال که اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَيْسَ فِيهَا حُورٌ وَلَا قُصُورٌ يَتَجَلّٰى رَبُّنَا ضَاحِكًا رسید ونیز زاهد که کنایه از شیطان که ریاضات شاقه کرده بسبب غرور که اَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِيْ مِنْ نَّارٍ وَّخَلَقْتَهٗ مِنْ طِيْنٍ راه بسلامت نبرد آخر الامر بلاغ لعنتی الی یوم الدین موسوم شد ورند که کنایه از آدم ع است از راه نیاز که رَبَّنَا ظَلَمْنَا اَنْفُسَنَا نموده ره بدار السلام اصطفا برد که ثُمَّ اصْطَفَاهُ وچون عاشق مدام بعشق مستغرق است بنابران گوید قوله

زاهد تو وان وخلوة وتنهائی وبلا
عشاق را حواله بعیش مدام رفت

معنے آنست که اے زاهد تو وتنهای ورنج والم وزهد وورع که نصیب تو همین است وما را حواله بعشق که عیش مدام است رفت یعنی نصیبه ما همین گردیده وچون هر دلے که قلب وناسره بود بجز از کوے عشق رواجے نیابد بنابران گوید قوله

نقد دلی که بود مرا صرف باده شد
قلب سیاه بود ازان بر حرام رفت

نقد دل اضافه بیانیه باده عشق مجاز قلب سیاه نقد ناسره حرام کنایه از عشق ومحبت است معنی آنست که دل من در بازار شریعت رواجے نمییافت آخر الامر ببازار عشق شتافت آنجا رواج یافت آرے چرا رواجے نیابد که نقد قلب بود خود در حرام رفت چون فخر الدین عراقی سے بطواف کعبه رفتم بحرم رهم ندادند ÷ که درعلن در چه کردی که درون خانه آئی ÷ در دیر میزدم من ز درون ندا برآمد ÷ که درآ درآ عراقی که ز خاصگانِ مائی ÷ سوال اگر از شراب محبت مراد داشته پس حرام بچه معنی جواب آنکه تا محبت حق آمیخته بمحبت غیر است در نظر صاف خواران حرام که قَلْبُ الْمُؤْمِنِ حَرَامُ اللّٰهِ وَحَرَامٌ عَلٰى حَرَمِ اللّٰهِ اَنْ يَّلِجَ فِيْهِ غَيْرُ اللّٰهِ ونیز مراد عشق مجاز حرام ازان روکه پرده حقیقت است وحلال ازان روکه قنطره حقیقه است وچون نصیحت بعاشق سودے نمی بخشد بنابران گوید قوله

دیگر مگو نصیحتِ حافظ که ره نیافت
گم گشته را که بادهٔ لعلش بکام رفت

گم گشته عاشق که از خود گذشته بادہ لعل شراب وکنایت ازان عشق است معنے آنست که اے زاہد بار دیگر بحافظ نصیحت پیش مبا که عاشقے که بنعمت عشق سزاوار شد بسوے نصیحت راه نیافت سے پند پدر مانع نشد رسواے ما مناد ره والله اعلم غزل

سینه ام زآتش دل از غم جانانه بسوخت
آتشے بود درین خانه که کاشانه بسوخت

معنے آنست که سینه من از آتش دل که از غم آن یار سنگین دل روئیداده بود بسوخت پس درینخانه دل ما آتشے بود اما عجب آتشے که هم کاشانه را بسوخت ونیز آرے چرا نسوزد که آتش اندوه هجران درکاشانه دل ما بمنزله آتش بود آخر الامر بتقاضاے خود رو داد وچون جدائی محبوب موجب سوختگی آتش عاشق است بنابران گوید قوله

تنم از واسطه دوری دلبر بگداخت
جانم از آتشِ مهر رخ جانانه بسوخت

معنے بیت اظهر است چون راه عشق همگی شدائد وبلیاتست گوید قوله

هر که زنجیر سر زلفِ پریرویم دید
دل سودازده اش بر منِ دیوانه بسوخت

معنی آنست هر عاشقے که زنجیر سر زلف پریروے من که کنایت از شدائد وبلیات است معلوم نمود دل دیوانه او بر منِ سودازده بسوخت که احوال آن بیچاره بچه طور خواهد بود چون احوال عاشق موجب رحم مے باشد بنابران گوید قوله

سوزِ دل بین که زبس آتش واشکم دل شمع
دوش بر من ز سر مهر چو پروانه بسوخت

آتش مراد ازان سوختگی از ذکر سبب داراده مسبب اشک مراد گریه شمع مراد عاشقی که شمع وار مے سوزد ویا معاندے که در آتش حسد میسوزد معنے آنست که سوز دل ما را معائنه کن که دل شمع از بسیاری سوختگی وگریه ما از روے شفقت مانند پروانه بسوخت چون شمع قوله

آشناے نه غریبست که دلسوز منست
چون من از خویش برفتم دلِ بیگانه بسوخت

آن شمع که دلش از روے شفقت بر ما بسوخت نه آشناے منست بلکه او هم غریبست که بموجب مالِلغریبِ سِوَی الغریبِ انیسٌ دلسوز منست واین شمع اگرچه بیگانه است اما چون من از خویش رفتم یعنی سرگردان بلوبه حیرانی وپریشانی شدم دل بیگانه هم بسوخت وچون زهد وعشق باهم صورت نه بندد که الضدان لا یجتمعان

بنابران گوید قوله

خرقه زهدِ مرا آبِ خرابات ببرد
خانهٔ عقل مرا آتش خمخانه بسوخت

خرقه زهد پارسائی وزهد آب خرابات شراب مراد عشق خانه عقل اضافه بیانیه آتش خمخانه شراب کنایه از عشق معنے بیت اظهر است وچون توبه را در عشق گنجایشے نیست گوید قوله

چون پیاله دلم از توبه که کردم بشکست
همچو لاله جگرم بے مے وپیمانه بسوخت

معنے آنست که دل من بسبب از توبه که از عشق کرده بودم آخر الامر چون پیاله بشکست وریزه ریزه شد وآن توبه هیچ سودمند نگردید چراکه جگرم همچو لاله بے مے وپیمانه بسوخت اے داغدار ازلی که انجا نه مے بود ونه پیمانه وچون در راه عشق خودی وخودبینی را گذر نیست گوید قوله

ماجرا کم کن وبازآ که مرا مردم چشم
خرقه از سر بدرآورد وبشکرانه بسوخت

ماجرا گفتگو مراد نصائح از بدی به نیکی واعظ است مردم چشم را دانایان بحیا تعبیر نموده اند معنے آنست که گفتگو کم نما واز نصیحت گوئی بازآ ومراد در سلوک عشق حاجب ومانع مباش وخاطر خود را ازین اندیشه مخراش که مردم چشم من خرقه خویش را که عبارت از حیاست در شکرانه حصول محبت سوخته وباقبال مطلوب دیده بر دوخته وجه ونیز اگر مخاطب درینجا معشوق بود تصویر معنی چنین باید نمود که معشوق از تیز نگریستن عاشق بجانب خود رنجیده باشد وچون طریق مصالحت درمیان آمده شکوه حالة گذشته که موجب رنجش بود در پیش آورد بنابران گوید که ذکر حالة گذشته کم نما وباز درین خانه بیا ذکر آن که مرا مردم چشم من تیز بینی از سر بدر آورد وبشکرانه که تو سر مصالح داری آن خرقه را سوخته برین تقدیر این بیت قریب ببیت بمضمون امیر خسرو است سے نگرم ترا از بچشم تر دشوار می آید نظر بیرون کنم دیده ز سر آسان کنم دشوار تو ﴿ ونیز میگویند که شخصے باخواجه ومعشوق ایشان هم صحبت بوده وازین که خواجه خرقه از سر بر آورده آئین خرقه پوشان گرفته آن شخص از صحبت خواجه دوری گزیده وچون گفتگوے صلح درمیان آمد آن شخص در بیان دوری خود از صحبت ذکر خرقه درمیان آورد لاجرم میفرماید که انچه گذشته ذکر آن درمیان میار وباز درینجا بیا وذکر آن مکن که مرا مردم چشم من یعنی معشوق من خرقه از سر من بدرآورد وبشکرانه آنکه توسل آمدن اینجانب داری آن خرقه را بسوخت وجه ونیز مردم چشم کنایه از مرشد کامل که آدم از عالم بمنزله مردمک چشم از چشم است ومراد از آدم فرزندان کاملند

وخرقه کنایه از خودی وخودبینی وخودپرستی یعنی انچه گذشت آنرا کم کن واز ذکر آن بازآئی یعنی آن حالات که در خودی وخودپرستی که داشتی یاد آن مکن زیرا که آن مرشد کامل من خرقه خودی وخودپرستی از سر حقیقت من بیرون کرد همان مردم چشم یعنی روح من بتربیت مرشد کامل خرقه خودی وخودپرستی بشکرانه آنکه حقیقت من این قابلیت داشت سوخت وجه دیگر معنی آنست که ای محبوب من قیل وقال را بگذار و باز آ که مردم چشم ما خرقه خودبینی وخودپرستی از سر بدر آورد وبشکرانه محبت تو لبسوخت وجه دیگر معنے آنست که اینجا عارف بعد از کشف وحدت خطاب بانفس خود میکند یعنی اکنون تو لباسے در بر گرفته که در منزل مائی ومنی مے گنجد و ماجرائے که در عالم ناسوت داشتی آن را بگذار وازان بازآئی که مرا مردم چشم ما لباس اول که عبارت از من وماست از سر بدر آورد ودر پے شکرانه عرفان محبوب لبسوخت سوال سوختن بشکرانه چه مناسبت دارد جواب مناسبت دارد چون عزیزے بخانه عزیزے نزول کند وصاحب منزل برائے عرس مفرش فاخر بگسترد وعطریات لبسوزد وشعلها افروزد و هنگام ملاقات بجهة دفع چشم زخم اسپند بسوزد وچون ازین قیل وقال هیچ حصولے نیست گوید قوله

ترک افسانه بگو حافظ ومینوش دمے — که نخوردیم می وشمع بافسانه لبسوخت

معنے آنست که ترک قیل وقال کن ودمے نمے نوشی اشتغال نما وائے صد وائے که تا هنوز حصول محبت نکردم وشمع زندگی ما بقیل وقال برباد رفت غزل

ساقیم خضرست ومی آب حیات — توبه از مے چون کنم هیهات هات

ساقی نوشاننده می خضر کنایه از محبوب حقیقی ومرشد هات مختصر هیهات معنی آنست که هادی ورهبر من مرشد من ست یا الله تعالی وآبحیات می که عشق است بمنزله مے است هرگاه معامله چنین است که مصاحب خضرم وهمدم عشقم پس هیهات هیهات درچنین هنگامے توبه از عشق چگونه بوقوع آید وچون سخنان تلخ که زجر وعتاب ودشنام است از زبان معشوق بسیار شیرین ودلرباست بنابران گوید قوله

باده تلخ از لب شیرین دهان — خوش لطافت میبرد زاب حیات

باده تلخ سخنان تلخ که دشنام ویا زجر وعتاب باشد ومراد ازان خطاب ظلوما جهولا باشد از زبان محبوب که برآمده در روح افزائی عاشقان از آبحیات که مراد ازان لطف ورحمة است گوی لطافت برده وچون لطف محبوبان زندگی بخش عاشقانست بنابران گوید قوله

چون دم عیسے نسیم لطف او — مرده صد ساله را بخشد نجات

دم عیسے معجزه عیسے که قم باذن الله مرده صد ساله کنایه از عاشقی که از مدتے گرفتار داغ هجران گردیده ونجات بخشیدن از سر نو زندگی بخشیدن معنی بیت ظاهر است وچون حل مشاکل عشق جز بعشق نمیتوان نمود بنابران گوید قوله

جز بآب آتشین یعنے شراب — حل نمیگردد مرا این مشکلات

آب آتشین شراب که بصورت آب وبصفت آتش است ومراد ازان عشق که سوزنده از خودی وباقی کننده بمعشوق است این مشکلات اشارت بمشاکل عشق معنے ظاهر است وچون عشق نصیبه ازلی است بنابران گوید قوله

روزی ما بین که در دیوان عشق — جز مے حمرا نشد ما را برات

روزی رزق دیوان عشق روز ازل مے حمرا عشق ومحبت برات نصیب وقسمت معنی ظاهر وچون مردان بعشق سعادت عاشق است بنابران گوید قوله

شاد باد ا روح آن رندے که او — بر سر کوے مغان یابد وفات

رند عاشق کوے مغان مقام عشق وچون بجز عشق وسخنان عشق درجهان قیمتے ندارد بنابران گوید قوله

حاصل عمر تو حافظ در جهان — باده صاف است وباقی ترهات

یعنے اے حافظ حاصل عمر تو در جهان همین بسست که باده صاف که محبت حق است بے آمیزش غیر بنوشی ووراے هرچه هست لایعنی است وجز قیل وقال هیچ نه قوله

شگفته شد گل حمرا وگشت بلبل مست — صلاے سرخوشی ای صوفیان باده پرست

گل حمرا ظهور مصنوعات ومشاهدات تجلیات معنے آنست که در بهار دین محمدی هم گل حمرا که عشق ومحبت است رو بشگفتگی آورده پس اے صوفیان باده پرست که کنایت از عاشقان وطالبانست صلاے سرخوشی است بیائید وحصول مے محبت نمائید باز این وقت کو ونیز گل حمرا کنایه از جوانی وبلبل کنایه از دل معنے ظاهر وچون توبه در عشق صورت نه بندد بنابران گوید۔ قوله

اساس توبه که در محکمی چو سنگ نمود — ببین که جام زجاجی چه طرفه اش بشکست

جام صراحی شراب از ذکر سبب واراده مسبب مراد عشق معنے آنست که توبه من که در محکمی کم از سنگ

بنود ہیچ نوع او بشکست نمی آورد ببین کہ جام زجاجی کہ کنایت از عشق است چہ طرفہ اش لشکست اسے
لسہلترین الواع لشکست وچون پیش محبوب نگہے از کمال استغنا کہ دارد بکسے ملتفت نہست ہمہ یکسان آست
بنابران گوید قوله

بیار بادہ کہ در بارگاہِ استغنا
چہ پاسبان وچہ سلطان چہ ہوشیار وچہ مست

معنے آنست کہ اے حافظ در نوشیدنِ مے کہ کنایت از عشقبازیست ساعی باش وآن خود اگرچہ مجازی باشد وہیچ غم مدار کہ در پیش استغناء محبوب چہ مومن وکافر ومطیع وعاصی وخیر وشر یکسانست یعنے محتاج بکس نیست اِنَّ اللّٰہَ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ وہر کرا می نوازد من غیر علۃ می نوازد کہ قَبِلَ مَنْ قَبِلَہٗ لَا لِعِلَّۃٍ چون عاشق را باید کہ بنوعے در عشق اشتغال نماید کہ ہیچ اندیشہ ماسواے محبوب در دلش راہ نیابد بنابران گوید قوله

بہ ہست ونیست مرنجان ضمیر وخوشدل باش
کہ نیستی ست سر انجام ہر کمال کہ ہست

ہست ونیست غنا وفقر وحیات ومرگ ضمیر دل ومصراع ثانی بموجب کُلُّ صُعُوْدٍ ہُبُوْطٌ وچون وقت مرگ ازین فقر وغنا حصولے نیست گوید قوله

ازین رباطِ دو در چون ضرورتست رحیل
رواقِ طاقِ معیشت چہ سر بلند وچہ پست

رباط دو در دنیا باعتبار آمد وشد رواق محل طاق ایوان معنے ظاہر چون حصولِ گنج وصال بے رنج شدائد وبلیات نمی شود گوید قوله

مقامِ عیش میسر نمیشود بے رنج
بلا بحکم بلے بستہ اند روز الست

معنے آنست کہ مقام عیش کہ وصلست بے رنج غموم وہموم ویا عشق کہ العشق تمام المحنۃ والبلاء حصول نمیشود وآن رنج وبلاے مذکورہ باقرار قالوا بلے بروز ازل اختیار کردہ چون ازین زندگی دوروزہ وقیل وقال حصولے نیست بنابران گوید قوله

شکوہ آصفی واسپ باد ومنطق طیر
بباد رفت وازو خواجہ ہیچ طرف نبست

آصف نام وزیر سلیمان اما اینجا سلیمان ع یعنے شکوہ سلیمانی کہ اسپ باد وگویای طیر کہ مراد والود آخر الامر اینہمہ برباد رفت وخواجہ را کہ سلیمان ع است ازان ہیچ حصولے نشد پس اے سالک قوله

ببال وپر مرو ازرہ کہ تیر پرتابی
ہوا گرفت زمانے ولے بخاک نشست

معنے آنست کہ باسباب دنیوی کہ طالب راسد راہست از دست مرو ومعجب مباش وخویش را چیزے متراش کہ تیر پرتابی ہرچند کہ در ہوا رفت باز بخاک افتاد حاصل آنکہ ہر کرا بخاک نشستن است باسباب مستعارش از چہ راہ چہ رفتن است وچون فضل ولطف معشوق از احاطہ تقریر مبرا است گوید قوله

زبان کلکِ تو حافظ چہ شکر آن گوید
کہ گفتہ سخنت می برند دست بدست

خطاب از جانب محبوب است یعنے اے حافظ زبان کلک تو چہ شکر آن میتواند گفتن کہ ترا قبولے دادہ ایم کہ سخن ترا از غایت اعزاز دست بدست مے برند واللہ اعلم غزل

شنیدہ ام سخنے خوش کہ پیر کنعان گفت
فراق یار نہ آن میکند کہ بتوان گفت

پیر کنعان یعقوب ع وکنایہ از عاشق نیز یار یوسف ع کنایۃ از محبوب معنی مصرعہ ثانی آنست کہ حدیث افتراق وجدائی از احاطہ تحریر وتقریر بیرون است قوله

حدیثِ ہولِ قیامت کہ گفت واعظِ شہر
کنایتی ست کہ از روزگارِ ہجران گفت

معنے آنست کہ حدیث روزگار ہجران بمنزلہ ایست کہ حدیث قیامت از وے کنایتے است وچون ہیچکس را بجرم معشوق گذر نباشد بنابران گوید قوله

نشانِ یارِ سفر کردہ از کہ پرسم باز
کہ ہرچہ گفت بریدِ صبا پریشان گفت

یار سفر کردہ تجلی حق کہ از نظر ما رو باخفا آوردہ ونیز رسول ع کہ ازین عالم رحلت نمودہ برید صبا علماء وفضلاء معنے آنست کہ نشان محبوب حقیقی از کہ پرسم وتفحص احوال او از کہ نمایم کہ ہرچہ علماء وفضلا گفتہ مختلف الاحوال بعبارت از آنکہ رہ بسوے او ندارند ومحض قال وقیل را بکار بردہ اند ونیز برید صبا اضافت بیانیہ کہ پیغامبر عاشقانست ودر شرح نزہۃ الارواح آوردہ کہ عجائب قومے اند کہ باد صبح را ہمدم خود ساختہ وہردم با او سخن پردازند یعنے این طرفہ قومے کہ فیض قدسی را ہمدم خود ساختہ تا ہرچہ گویند ہم ازان فیض گویند وخلق پندارند کہ با ایشان میگویند وباد بحکم طبیعت برخاک میگذرد پندارند کہ سخن ایشان می آرد ومی برد یعنے فیض حق سبحانہ بحکم طبیعت کہ طبعش تواتر ورود است برخاک وجود ایشان متواتر میرسد وایشان ہر دمے متوجہ باو میشوند کہ در رودش بجہت آوردن حالات شوریدگی ایشان مخصص است وآنخود خاصیت اوست کہ در آید ونیاید آخر سخن باد آوردہ را چہ اعتبار است کہ چون باوخود پایندہ نیست حالے کہ ازو زاید اعتبار پایندگی را نشاید چون از عاشق

ترک معشوق صورت نه بندد بنابران گوید قوله

فغان که آنمهٔ نامهربانِ دشمن دوست
بترکِ صحبتِ یاران خود چه آسان گفت

آنمهٔ نامهربان حق تعالے باعتبار استغنا دشمن دوست باعتبار مَنْ اَحَبَّنِیْ قَتَلْتُهٗ یاران خود کنایة از خود چنانچه در محاوره ایشان مینویسند و مراد خود را دارند و مضمون مصرعه ثانی موافق مَنْ لَمْ یَشْکُرْ عَلٰی نَعْمَائِیْ وَلَمْ یَصْبِرْ عَلٰی بَلَائِیْ وَلَمْ یَرْضَ بِقَضَائِیْ فَلْیَخْرُجْ مِنْ تَحْتِ سَمَائِیْ وَلْیَطْلُبْ رَبًّا سِوَائِیْ چون رضا لازمهٔ عاشق است گوید قوله

من و مقام رضا بعد ازین و شکر رقیب
که دل بدرد تو خو کرد و ترکِ درمان گفت

معنے آنست که الحال من و مقام رضا که هرچه از دستِ محبوب رسد بآن راضی باشم تا بجدے که شکرگذاری رقیب هم نمایم زیرا که هرچه از دستِ رقیب آید هم باراده اوست از نیجهة که جور دشمن چه کند گر نه کشد طالب دوست * واینهمه از آنست که دل بدرد تو که عشق است خوگر شده بود و ترک درمان که سلامتی و عافیت است نمود چون لازم است که حکم محبوب را اطاعت نماید و دم بچون و چرا نزند بنابران گوید قوله

مزن ز چون و چرا دم که بندهٔ مقبل
قبول کرد بجان هر سخن که جانان گفت

بندهٔ مقبل عاشق صادق معنے بیت خود ظاهر است چون عاشق را باید که بدین زندگی دو روزه غره نشود و در حصول عشق تکاهل نورزد بنابران گوید قوله

اگره بباد مزن گرچه بر مراد وزد
که این سخن بمثل باد با سلیمان گفت

معنے آنست که نفس که ودیعت حق است بران اعتم و با عشق که الجد بصحت و عافیت مے رود و دم واپسین را نگاه باید داشت که این سخن بروجه مثل اختیار کرده از ین زنت از و نیز همچنان باید شنفت و چون رفع غم بغیر از عشق نمیتوانند شد گوید قوله

غمِ کهن بمی سالخورده دفع کنید
که تخم خوشدلی اینست که پیرِ دهقان گفت

معنے آنست که مراد از غم عمر به بطالت رفته بنوشیدن مے سالخورده که کنایة از عشق و محبت حق است دفع نمائید که تخم خوشدلی همین است که پیر دهقان که کنایت از عاشق کامل است گفت و آن مضمون مصرع اولیست و چون بعشوه این دنیاء مکار و مغرور نباید شد گوید قوله

بعشوهٔ که سپهرت دهد ز راه مرو
ترا که گفت که این زال ترک دستان گفت

معنے آنست که بعشوه سپهر که روزے چند بر مراد تو رفته و بمشاهدهٔ معشوق مغرور ساخته از ره مرو و مغرور مباش ترا که گفت که این زال ترک مکر و فریب نمود آخر الامر ترا بدام مکر خود خواهد کشید چون فضل محبوب شامل حال عاشقانست گوید قوله

بیار باده بخور زانکه پیرِ میکده دوش
لبے حدیثِ غفور و رحیم رحمان گفت

معنے آنست که اے طالب بیا و بعشق مستغرق باش اگر خود مجازی باشد از ان که پیر میکده که کنایة از رسول علیه السلام است و نیز مرشد است لبے فضل الهی را در معرض بیان آورده که اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ اِنَّ اللّٰهَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَءُوْفٌ رَّحِیْمٌ چون بازگشت عاشق از عشق نوعے از محالاتست بنابران گوید قوله

که گفت حافظ از اندیشهٔ تو باز آید
من این نگفتم و آنکس که گفت بهتان گفت

معنے آنست که اے محبوب من بتو کدام کس گفت که حافظ از عشق تو معرض شده باشد من هرگز این نگفته ام و آن کسے که گفته است محض بهتان بکار برده غزل

شربتے از لب لعلش نچشیدیم و برفت
روے مه پیکر او سیر ندیدیم و برفت

این غزل هنگام جدائی مرشد و یاد در حالت فیض فرموده که هنوز شربت فیض از لب لعل او که کنایت از فضل و لطف اوست حصول ننموده بودم و فیض حصول کردن چه که روے مه پیکر او نیز بسیری ندیدیم و برفت و باقی معنے غزل واضح است قوله

گوئی از صحبت او نیک بتنگ آمده بود
بار بربست و بگردش نرسیدیم و برفت

یعنے بجدے گریزان رفت که به نشان او هم نرسیدیم قوله

صورت او بلطافت اثرِ صنع خداست
مانده رویش نظرے سیر ندیدیم و برفت

لطافت پاکیزگی صنع قدرت قوله

گلے از باغ وصالش که مرا روزی بود
آه در داو دریغا نشمیدیم و برفت

روزی بود میسر شده بود نشمیدیم بهره حصول ننمودیم قوله

بسکه ما فاتحهٔ و حرز یمانی خواندیم
وز پیش سورهٔ اخلاص دمیدیم و برفت

فاتحه الحمد حرز یمانی نام دعائے سورۂ اخلاص قل ہو اللہ و اینہا را برائے حصول مطلب میخوانند مطلبش اینست که خواندن این ہم نفعے نبخشید قوله

عشوه میداد که از کوے ارادت نروم	دیدی آخر که چنان عشوه خریدیم و برفت

عشوه فریب از کوے ارادت نروم یعنے از محبت تو معرض نگردم چنان عشوه خریدیم مفتون آن عشوه شدیم و اعتبار آن نمودیم قوله

شد چمان در چمن حسن و لطافت لیکن	در گلستان وصالش نچمیدیم و برفت

چمان رقصان نچمیدیم نرقصیدیم قوله

گفت از خود برو و هر که وصالم طلبد	ما بامید وے از خویش بریدیم و برفت

از خود برو و سرگشته و پریشان و در کوے فنا جا یابد از خویش بریدیم بفنا رسیدیم و از خود گذشتیم قوله

ہمچو حافظ همه شب ناله و زاری کردیم	کاے دریغا بوصالش نرسیدیم و برفت

این بیت خطاب برو جست حافظ مراد دل یا سخن - غزل

صبا اگر گذرے افتدت بکشور دوست	بیار نفحه از گیسوئے معنبر دوست

صبا کنایت از مرشد معنے آنست که اے مرشد ما اگر ترا بکشور دوست که عالم وحدتست و مشاهدات تجلیات گذر افتد و بوصل او رسی پس باید که نفحه از گیسوے معنبر دوست که بیان حقائق و معارف است بما رسانی و اگر پیام آن محبوب بما رسانی قوله

بجان او که بشکرانه جان بر افشانیم	اگر بسوے من آری پیامی از بر دوست

سوگند بجان محبوب که بشکرانه این آوردن پیام جان شیرین خود را نثار تو سازم چنانچه در بیت آینده گوید قوله

و گر چنان که در آنحضرتت نباشد بار	برای دیده بیاور غبارے از در دوست

معنے آنست و اگر چنان نباشد که در آن حضرتت باریابی پس غبارے از در دوست که کنایت از نشان در دوست بیار تا آنرا در نظر داشته ره بکوے مقصود برم و چون در شکستگی و پستی خود و عظمت و جلال حق نظر میکند میداند که این بیچاره را با آن حضرت چه نسبت وقتے که سیر الی الله تمام میشود سیر فی الله پیش مے آید باعتبار بے نہایتی مطلوب خود را پیشتر مے بیند می داند که در اول منزل

پا بنهاده ایم تشنه این دریا هرگز سیر نمے شود و چون ادراک کنه امکان ندارد گوید قوله

من گدا و تمنائے وصل او هیهات	مگر بخواب به بینم جمال منظر دوست

خواب کنایت از مواقعه و حالت محویت معنے ظاهر اما اشکال این بیت آنست که ازین بیت مفهوم میشود که وصال میسر نیست چنانچه جاے دگر نیز فرموده ؎ وصل او جز بخواب نتوان دید ۞ پس ازین هر دو بیت و امثال آن بوضوح مے یابد که رویت حق سبحانه در دنیا نیست مگر بخواب و جاے دیگر فرموده که ؎ مردم دیده باخر برخت ناظر نیست ۞ و نیز گفته اند که ؎ امروز چون جمال تو بے پرده ظاهر است ۞ ازینجا معلوم میشود که رویت در دنیا میسر است جواب آنست که رویت دیگر و شهود دیگر که آنرا مشاهده گویند رویت بآنجهان موعود است و مشاهده قلبی درینجهان هم بعارفان حاصل میشود و در تعرف آورده وَاَجْمَعُوا اَنَّهٗ لَا يُرٰى فِي الدُّنْيَا بِالْاَبْصَارِ وَلَا بِالْقُلُوْبِ اِلَّا مِنْ جِهَةِ الْاِيْقَانِ و در شرح تعرف اگرچه در معنی این کلمات تفصیل داده و اجماعست که خدائے عز و جل را بدنیا نشاید دیدن به بصر و نه بچشم و نه بدل و این از بهر آن گفت که گروهے روا داشته اند که بنده مر خدائے خویش را ببیند معائنه بچشم یا بدل و نیمه اهل سنت و جماعت را اجماعست که آن گروه ضالند بانمعنی که بیقین بدل بدانند که هست و چون یقین بنده مر بنده را درست گردد همچنان گردد چون دیدار و این دلیلے است که دیدار اندر دنیا نباشد زیرا که دیدار فاضلترین نعمتها است و روا نباشد که آن بود مگر در فاضلترین مکانها و اگر درینجا دیدار یافتندے پس فرق در میان دنیاے فانی و عقبے باقی نبودی و اگر گویند که ایمان هم فاضلترین نعمتها است پس چرا در دنیا باشد گوییم که ایمان جزو است و جز بغیب درست آید و نیز چرا چیزے که پیغمبران در دنیا نیافته دیگرے چگونه یابند و نیز دنیا دار فناست روا نباشد که باقی را در سراے فانی بینند و اگر گویند چون باقی را در سراے فانی مے پرستند گوییم پرستیدن امید دیدن است و چون دیدار آمد پرستیدن چه کار و غیره بسیار دلائل اما مجملا جواب آنست که خدا تعالے خبر کرد که دیدار اندر انجهان باشد و خبر نداد که درین جهان باشد و در رساله روضة الارواح آورده که اهم مطالب دانستن تفرقه است که میان دیدن خدا تعالے در آخرة و دنیا است و آن آنست که در آخرت دیده سر و دیده سر یکے شود لقاء الله همچو ماه می بینند مومنان برفع حجاب در حالتے که بیچون و بیچگون بود و بخلاف دنیا که بعینه نموده نمے شود بلکه تجلی بحجاب

می بینند عارفان نه حجابے که مانع دیدن باشد بلکه مثل عینک پرده لطیف پس در آخرت رویت بے پرده و در دنیا تجلی است در پرده خواه بدیده سر خواه بدیده سِر وانچه که در دنیا باشد ہمه مشاہده گویند و در رساله شیخ محمد صادق گنگوہی چنین مذکورست که روزے سخن در صفاے حجاب و رفع حجاب مذکور شد فقیر از راه صوفیه بعضے الفاظ ظاہر کرده که بعضے بفهم آن نرسید و بعض جا مذکور کردند که فلانے در دنیا رویت میکند و خیال نکردند اگرچه رویت الله تعالےٰ بآنجهان موعود است اما خواص را مشاہده قلبی جمال الله ہم درینجہان مفقود نبود و موعود را مفقود خواہد و ہر که امروز کار خود نساخت فردا چه خواہد یافت مَنْ كَانَ فِيْ هٰذِهٖ اَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى اما ہر کسے را برین سر اطلاع نبود بنابران در خلل گذشت و چون درویش را سیر در مقامات بود در ہر مرتب نظرے دیگر و بصارتے دیگر کشاید که مَا رَاَيْتُ شَيْئًا اِلَّا وَرَاَيْتُ اللّٰهَ اما رویت نگویند و رویت نبود که رویت موقوف است بموت صوری و موعود است بجنت فَاعْرِفْ وَاَنْصِفْ وَلَا تَحْرِمْ و چون بیقراری نصیبه عاشق است بنابران گوید قوله

دل صنوبریم ہمچو بید لرزانست — ز عشق آن قد و بالای چون صنوبر دوست

معنے آنست که از عشق آن رخ که مشاہده وحدتست و قد چون صنوبر یعنے امتداد ظهورات او که بر ہمگی موجودات سایه انداخته که اَلَمْ تَرَ اِلٰى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ دل پاره پاره من مانند بید لرزانست چگونه ره بدان برم و چون عاشق بما سواے معشوق ملتفت نمیشود بنابران گوید قوله

اگرچه دوست بچیزے نمیخرد ما را — بعالمے نفروشیم موے از سر دوست

معنے بیت ظاہر است و چون زبان از احصاے لطف معشوق لال است، ہیچ وقرے نمی نهند بنابران گوید قوله

چه عذرہا ز سگ کوئے تو توانم خواست — اگر شبے بتو انیم بود بر در دوست

معنے آنست که اے محبوب من اگر شبے بر در تو جا یابم تا قیامت از عہده شکر رقیب تو بیرون آمدن نتوانم چه جاے تو قوله

چه باشد ار شود از بند غم دلش آزاد — چو ہست حافظ مسکین غلام چاکر دوست

معنے آنست که حافظ چون کمترین غلامان و چاکران دوست است اگر از بند غم ہجران خلاص یابد و بجمعیت وصل سرفراز گردد چه باشد اے جاے تعجب نیست غزل

صبحدم مرغ چمن با گل نوخاسته گفت — ناز کم کن که درین باغ بسے چون تو شگفت

باید دانست که الله تعالےٰ بعضے از سالکان را اول بمقام محبوبیت در آورده بعده بمقام محبت مے اندازد و بعضے را بر عکس این بنابران از حالت سالک اول خبر میدہد یعنے وقت صبح که ابتداء احوال است مرغ چمن لاہوتی که کنایت از ذات واجب الوجود است بموجب يَا عَبْدِيْ اَنْتَ فِيْ عِشْقِيْ وَمُحِبِّيْ وَاَنَا عَاشِقٌ وَمُحِبٌّ لَكَ با گل نوخاسته که سالک نو آموزست گفت ناز کم کن و برخودی خود غره مباش که درین باغ دنیا ہمچو تو بسے گل شگفته و آخر الامر بباد خزانے مرگ ہمه بخاک عدم یکسان شده اند و چون سخن سخت گفتن بمعشوق شایان عاشق نیست بنابران گوید قوله

گل بخندید که از راست نرنجیم ولے — ہیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفت

معنی آنست که گل کنایت از سالک است بخندید و گفت که ازین سخن راست که گفتی رنجیده نمیشود که فی الواقع ہمچنین ست اما وقتے که ما را بمحبوبیت خود سرفراز ساختی پس ہیچ عاشق سخن تلخ بمعشوق نگفته چون سالک از محبوبیت بر آمده بمقام محبت رسید کار محبت بگریه و زاریست گوید قوله

گر طمع داری از انجام مرصع مے لعل — دُر و یاقوت بنوک مژه ات باید سفت

از جام مرصع معشوق مے خوردن عبارت از قرب حاصل نمودن است چه نوشیدن شراب از جام دوست کار مقربان است یعنی اے دل من اگر طمع وصال محبوب داری در و یاقوت بنوک مژه ات مر ترا باید سفت یعنے گریه بسیار باید کرد بحدے که خون باید گریست که اَلْبُكَاءُ تَحْصِيْلُ الْمُرَادَاتِ و نیز از جام مرصع روے معشوق و مے از انخوردن مشاہده جمال محبوب رو نمودن معنی اظهر چون در مقام عشق در آمده به گوناگون آلام و رنج مبتلا شده حالت اصلیه ابتدائیه خود یعنی حالت معشوقیه خود یاد میکند قوله

در گلستان ارم دوش چو از لطف ہوا — زلف سنبل به نسیم سحری می آشفت

معنے آنست که دوش در زمانه گذشته در گلستان ارم که مقام محبوبیت وجود ما چون زلف سنبل که از لطف ہوا می آشوبد بنسیم سحری مے آشفت یعنے می رنجید و احتمال آن نمینمود و چون عاشق ہر دم با دل خود در سخن میباشد بنابران گوید قوله

گفتم اے مسند جم جام جهان بینت کو — گفت افسوس که آن دولت بیدار بخفت

معنے آنست که با دل خود گفتم که اے مسند جم بموجب لَا يَسَعُنِيْ اَرْضِيْ وَلَا سَمَائِيْ وَلٰكِنْ يَسَعُنِيْ قَلْبُ عَبْدِيَ الْمُؤْمِنِ جام جهان بین تو کو یعنے آن مقام محبوبیت تو کجا رفت گفت افسوس که آن دولت بیدار

کہ کنایتہ ازمقام محبوبیت است ازدست رفت وبمقام محبیت کہ سراسر رنج والم است افتادم بازتسلی دل خود مے نماید **قولہ**

تا ابد بوے محبت بمشامش نرسد | **ہر کہ خاک درِ میخانہ برخسارہ نرفت**

معنے آنست یعنی تاقیامت ہرگز بوے محبت ومعرفت بمشام او نرسد وحصول اونگردد ہرکہ خاک درمیخانہ کہ کنایتہ ازعشقست برخسارہ نرفت یعنے حصول ننمود وچون سخن عشق ازتحریر وتقریر بیرونست گوید **قولہ**

سخن عشق نہ آنست کہ گوید بزبان | زبان | **ساقیا مے دہ وکوتاہ کن این گفت وشنفت**

معنے آنست کہ سخن عشق ازبیان مبرااست زیراکہ حدیث عشق نہ برسبیل استاد نقل کردہ اند تابرطریق تعلیم فراگیرند وبرطریق تعلیم بیان کنند بلکہ استادش ازدل بدلست وتعلیمش ازموہب الہی پس اے ساقی کہ کنایت ازوعدۂ ایزدی است ومرشد مے محبت بنوشان تابدان رہ بمقصد اصلی برم وکوتاہ کن این گفت وشنفت یعنے ازین قال وقیل بازآئی وچون اضطرابی لازمہ عاشقست گوید **قولہ**

اشکِ حافظ خرد وصبر بدریا انداخت | **چکند سوزِ غمِ عشق نیارست نہفت**

معنے آنست کہ اشکباری حافظ خرد وصبر حافظ رابدریا انداخت اے بیخرد وبے صبر گردانید وبعشق بازی مشہور وبے پرستی رسواے عالم ساخت آرے حافظ چہ کند کہ سوز عشق نتوانست نہفتہ ماندن آخرالامر بتقاضا بخود آوردند۔ **غزل**

صحن بستان ذوق بخش وصحبت یاران خوش است | **وقت گل خوش باد کزوی وقت میخواران خوش ست**

صحن بستان دنیا میخواران عاشقان وقت گل ایام بہار کہ درفصل بہار معرفت ومحبت کہ در چمن جہان ازظہور آدم وآدمیان دمیدہ است ودرعہد رسول ماصلعم بکمال طراوت رسیدہ وموسم شگفتن ازہار مکاشفات ومشاہدات شدہ درچنین موسم عجب ہیچ کارے وشیوہ نیکوتر ازولولہ عشق نیست ونیز دنیا مقامی است کہ طالب ازطفیل آن بہ مشاہدات عشق رسیدہ وذوق وصال مطلوب چشیدہ یعنی اگرچہ روح درملک عدم بوصل حق مستغرق بود اماقدرش نمیافت وذوق نمی نمود بحکم اَلْاَشْیَاءُ تَتَبَیَّنُ بِاَضْدَادِہَا وَالنِّعْمَۃُ اِذَا فُقِدَتْ عُرِفَتْ پس بدانکہ دنیا مزرعہ ایست براے حصول مراتب اولے واخرے پس دنیا ذوق بخش بطفیل مرشد وقت ووقت مرشد خوش باد کہ ازطفیل وے مسترشدان خوش وقت وچون سخن صحبت مرشد موجب فرحت دلِ طالبان است

بنابران گوید **قولہ**

ازصبا ہردم مشامِ جانِ ما خوش می شود | **آری آری طیبِ انفاسِ ہواداران خوش است**

صبا مرشد طیب خوشبی ہواداران عاشقان اے بسبب حصول دولت صحبت مرشد وبہ بیان حقائق ومعارف ودلجوی نمودن او ہردم فرحتے وخوشی رودہد کہ صحبت عاشقان فرحت انگیز وغمزدا میباشد وچون کار عاشق مدام گریہ وزاریست وآن موجب تحصیل مراد است بنابران گوید **قولہ**

مرغ شبخوان رابشارت باد کاندر راہِ عشق | **دوست را بانالۂ شبہای بیداران خوش است**

مرغ شبخوان عاشق شبخیز بیداران عاشقان معنی مصرع ثانی بموجب آنکہ چشم گریان با دوست دارد ونیز چون گریہ وزاری موجب قبول دعاست بنابران گوید **قولہ**

ناکشودہ گل نقاب آہنگِ رحلت میکند | **نالہ کن بلبل کہ فریادِ دل افگاران خوش است**

ناکشودہ ہنوز نقاب نکشودہ گل کنایت ازمرشد آہنگ قصدارادہ **معنے** آنست کہ ہنوز ان محبوب نقاب ناکشودہ وکما حقہ مشاہدہ ننمودہ قصد رحلت می نماید اے عاشق مسکین بنال کہ فریاد دل افگاران خوش است اے گریہ وزاری عاشقان قبول مینماید شاید کہ رفتن او در توقف افتد ونیز چنان مسموع است کہ این بیت درہنگام مرض سخت پیر فرمود **قولہ**

نیست دربازارِ عالم خوشدلی ورزانکہ ہست | **شیوۂ رندی وخوش باشی عیاران خوش است**

معنے بیت ظاہر است **قولہ**

اززبانِ سوسن این آوازہ ام آمد بگوش | **کاندرین دیرِ کہن کارِ سبکساران خوش است**

معنے آنست کہ ازربان سوسن آزادہ کہ کنایت ازعارف کامل است آوازے بگوش من رسید کہ اندرین دیر کہن کہ دنیا است جان سبکساران کہ رندان بے تعلق اند خوش است وچون بہترین کار ترک جہان است بنابران گوید **قولہ**

حافظا ترکِ جہان گفتن طریقِ خوشدلیست | **تا نہ پنداری کہ احوالِ جہانداران خوش ست**

غزل

صبح دولت طلوعِ طلعتِ اوست | **شام ظلمت نشانِ ظلمت اوست**

طلوع طلعت کنایت ازمشاہدات تجلیات او واشارۃ بمحجوب شامِ ظلمت شام تاریک

نشان ظلمت نشان اختفاء او اشارة بمجبوب چون همه مخلوقات فیض از آنجناب اند بنابران گوید قوله

مهر از خوانِ او نواله رسان — ماهِ نو خم ز بهر خدمتِ اوست

مهر آفتاب خوان فیض نواله رسان روشنی بخش او اشارة بمجبوب حقیقی معنے آنست که از معاشقه قد او که امتداد ظهورات تمامی موجودات را احاطه نموده قوله

از قدش پای سرو مانده بگل — لاله را داغ دل ز فرقتِ اوست

پای سرو کنایة از سالک بگل حیرت فرو رفته و عاشقان دل سوخته را داغ بسبب هجرانِ او رو نموده وچون در عالم هرچه از محبوب ومحب است اثر ظهور حسن ومحبت اوست بنابران گوید قوله

رنگ وبوی گل از رخش بچمن — نالهٔ بلبل از محبت اوست

گل محبوب چمن دنیا بلبل عاشق یعنے هر محبوبی که در عالم کون بخوبی وحسن مغرور گشته از انست که ظهور رخ یعنے ذات خود در و نموده وهر عاشقی که گریان ونعره زنان است از انست که بسلسله محبتِ خود پابدام نموده وچون وصف آن محبوب از احاطهٔ تقریر بیرونست بنابران گوید قوله

سوسنِ ده زبان خموش بباغ — لال مانده ز صنع قدرتِ اوست

سوسن ده زبان کنایة از عارف کامل ورسول مقبول باعتبار کمال معرفت باغ دنیا بامعرفت ذات که مقام تحیر وعجز است لال گنگ مضمون مصراع ثانی مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ سوال گل سوسن را نه زبان میشود ده چرا گفت جواب باعتبار کثرت چون فقر بموجب اَلْفَقْرُ فَخْرِیْ موجب عزت است بنابران گوید قوله

فقر گر رنجِ محنت است اما — گنجِ عزت بکنجِ عزلتِ اوست

فقر مقام محو ونیستی یعنے فنا گنج عزت کنایة از وصل او ضمیر بر فقر است معنی ظاهر است وچون همگی کار محبوب ونیز مرشد خالی از حکمت نیست بنابران گوید قوله

بدوا جانب طبیب مرو — صحتِ عاطل از طبابتِ اوست برو عاجل

بدوا یعنے بطلب عشق ومحبت از راه پیش طلبی نزد طبیب مرو وطلب آن منما که او خود مراقب احوالست وصحت بیکار داشتن او مرترا از عشق ومحبت محض از دانائی اوست که ترا استعدادی چنان ندیده باشد ونیز این بیت چنین دیده شده بدوا جانبِ طبیب برو ٭ صحتِ عاجل از طبابتِ اوست

طبیب کنایت از مرشد عاجل فی الفور معنے بیت ظاهر وچون در عشق عاشق را هرچه از دوست رسید از رنج وگنج از قبول چاره نیست بنابران گوید قوله

در طریق سلوک سالک را — هرچه پیش آید از ارادهٔ اوست

وچون بموجب وَاِنْ مِّنْ شَیْءٍ اِلَّا یُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ همه بمدح وذکر اوست بنابران گوید قوله

قمری وعندلیب وحافظ نیز — همه گویا بذکرِ مدحتِ اوست

معنے بیت واضح است

غزل

صوفی بر
عارف از پرتوِ می رازِ نهانی دانست — گوهرِ هرکس ازین لعل توانی دانست

معنے آنست عارف که باطن خود را از ماسوای حق صاف نموده از پرتو شرابِ محبت رازِ نهانی که معرفت نفسِ خود است حاصل نموده بمقتضای مَنْ عَرَفَ نَفْسَهٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهٗ بمعرفت حق حاصل گردد وچون بے شرابِ عشق این دولت حصول نمیشود بنابران گوید آری گوهر هرکس ازین لعل که کنایت از عشق است توان دانست ومعلوم میتوان کرد ونیز صوفی کنایت از منصور است بتجلی عشق اسرارِ عشق را کماهی دانست وحوصله او کتمان که موجب رضاء حق است ننموده است چون ازان عارف عدم رضاء حق بوجود آمد مقام تعجب رو نمود از جهت دفع تعجب گوید آنچه در مصرع ثانی است وچون بمعرفت محبوب رسیدن کار هر کسی نیست گوید قوله

قدرِ مجموعهٔ گل مرغِ سحر داند وبس — نه که هر کو ورقی خواند معانی دانست

معنی قدر معرفت مجموعه گل ذاتِ حق مرغ سحر کنایه از عاشق هرکو ورقی خواند اشاره بعلماء وفضلا معانی دانست بمعرفت رسید معنی آنست که بمعرفتِ ذاتِ محبوبِ حقیقی رسیدن کار عاشقانست نه علماء وفضلا چه حصول معرفت او موهبی است نه کسبی ووجدانی است نه کتبی چرا که از اجتماع کتب جز دلائل وبراهین حصولی نیست وآنها را در کوی معرفت راه نیست چنانچه در بیت آینده گوید قوله

ایکه از دفترِ عشق آیهٔ عقل آموزی — ترسم این نکته که تحقیق ندانی دانست

معنے آنست که ای کسی که گرفتار تدریس واجتماع کتب مانده واز این قیل وقال که بمقتضای وفور عقلست تحصیل عشق نمائی وبمعرفت حق رسی می ترسم که این نکته عشق را نخواهی دانست ونکنه اد

نخواهی رسید تا که از نیها اعراض ننمائی که میان عقل و عشق تضاد است عقل مصلحت آموز عشق سلطنت سوز عقل نشاند عشق بیفزود عقل بسازد عشق بسوزد پس حصول عشق از دفتر عقل معاش میسر نمیشود **نقلست** چون شمس الدین راگذر بر مدرسه مولانا روم افتاد دید که مولانا از چهار طرف توده کتب دارد شمس الدین پرسید مولانا این چیست گفت این قیل وقال است ترا با این چه کار شمس الدین آنهمه کتبها را درحوض که پیش مولانا بود در انداخت مولانا از تحسر دست بر دست زدن گرفت شمس الدین چون اضطراب مولانا بغایت دید دست درآب انداخته یکیک را همه را از آب برآورد که هیچ ورقش تر نشده بود مولانا گفت اینچه حاصلیست گفت این ذوق وحالست ترا با این چه گذر مولانا را جذبه رسید وهمه کتبها را سوخت و بتصحیب شمس الدین پیوست وحصول مطلب نمود بنا بر انست ؎ عقل در کوے عشق نابیناست ٭ عاقلی کار بوعلی سیناست ٭ وچون عاشق را بغیر از عشق معشوق بکس التفاتے نمیباشد گوید **قوله**

عرض کردم دو جهان بر دل کار افتاده
بجز از عشق تو باقی همه فانی دانست

معنے آنست اے محبوب من بر دل کار افتادهٔ خود کونین عرض نمودم که کرا اختیار مینمائی دل کار افتاده و واقعه آزموده از راه تیز بینی بجز از عشق که یافت همه را فانی پنداشته هیچکس ملتفت نگردید و بجز عشق تو قبول نکرد چون نظر کیمیائیست بنا بران گوید **قوله**

سنگ و گل را کند از یمن نظر لعل و عقیق
هر که قدر نفس باد یمانی دانست

نفس باد یمانی اِنِّی لَاَجِدُ نَفَسَ الرَّحْمٰنِ مِنْ جَانِبِ الْیَمَنِ مراد مقبولان درگاه حق است **معنی** یعنے هر که قدر مقبولان درگاه حق بداند وخود را بدیشان رساند و با هر که انفاس خویش را قدر و قیمت دانسته رائگان وضائع نکرد و هیچ نفس از یاد معشوق غافل نگشته بغیر نپرداخت او را آن کرامت حاصل آید که بیک نظر انسان ناقص را که بمنزله سنگ وگل اند بمرتبه لعل وعقیق که کنایة از عاشقان کامل است رساند وچون عشق بکمال را اندیشه از انبار جهان نمیباشد گوید **قوله**

آن شد اکنون که ز انبار غموم اندیشم
محتسب نیز ازین عیش نهانی دانست

معنے آنست که آنوقت از دست رفت که از انبار غموم اندیشه می نمودم و اخفاے این راز میکردم الحال این کار بجاے رسید وشهرت بحدے رسید که ازین عیش نهانی که میخوار لیست و یا طریقهٔ رندیست محتسب نیز که کنایة از مرشد است واقف گردید اکنون اندیشه را چه گذر وچون هر چه از دوست پیش آید

از منع وعطا عین حکمت است بنا بران گوید **قوله**

دلبر آسایش ما مصلحت وقت ندید
ورنه از جانب ما دل نگرانی دانست

معنے آنست که آن محبوب حقیقی من که در دنیا وصال خود بما کرامت ننمود و یا آن که بمشاهدات تجلیات ما را سرافراز نساخته وتا حال همچنان سرگردان تیه هجران گردانیده مصلحت وقت همدرین دیده وگرنه نگرانی دل واشتیاق تمام وتوجه مالاکلام از ما معلوم نمود و هیچ نقصانے ندیده وچون موجب حسرت وندامت دلبستگی این جهان است بنا بران گوید **قوله**

مے بیاور که نه نازد بگل باغ جهان
هر که غارتگری باد خزانی دانست

معنے آنکه مے بنوش و در یاد الهی ساعی باش که هر که عاقلست و در دانش بهره دارد و غارتگری باد خزانی که پیری و مرگیست دریافته که هیچکس را نخواهد گذاشت هرگز بگل باغ جهان که کنایه از محبوبان مجاز است فخر نکند و دلبستگی ننماید وچون هر چه که حصول متسر شد است همه از توجه مرشد است بنا بران میگوید **قوله**

حافظ از گوهر منظوم که از طبع انگیخت
اثر تربیت آصف ثانی دانست

گوهر منظوم سخن آصف ثانی مرشد که نائب رسالت مآب است **غزل**

عیب رندان مکن اے زاهد پاکیزه سرشت
که گناه دگران بر تو نخواهند نوشت

پاکیزه سرشت باعتبار زهد یا به تمسخر چون شیخ پاکدامن **معنے** آنست که اے زاهد پاکیزه سرشت بعیب رندان که کنایت از عاشقانست نظر مکن واز اعتراض این بکارخانهٔ الهی زبان بربند که گناه دیگران بر تو نخواهند نوشت وترا مواخذه نخواهد شد قال الله وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰی یعنی بر نمیدارد هیچ بردارنده گناه دیگرے را یعنے مواخذه بگناه دیگرے نمیشود بلکه بگناه خود پس چون هر کسے مواخذ بگناه خود میشود گوید **قوله**

من اگر نیکم و گر بد تو برو خود را باش
هر کسے آن درود عاقبت کار که کشت

معنے آنست که اے زاهد من اگر صالح هستم و گر طالح واگر صادقم و گر فاسق ترا از ما چه که عوض ما تو مواخذ نخواهی شد وچون فضل الهی همه کس را شامل حال ست و نومیدی از ان وبالست بنا بران گوید **قوله**

ناامیدم مکن از سابقهٔ روز ازل
تو چه دانی که پس پرده که خوبست که زشت

معنے آنست که از سابقهٔ روز ازل که کنایة از قول نبی اُمَّتِیْ مُذْنِبَةٌ و رَبٌّ غَفُوْرٌ ست نومید مکن زیرا که تو از باطن کسے چه خبر داری که کدام خوبست وکدام زشت است وچون تکیه بر اعمال نمودن زشت ترین

اعمال است بنابران گوید قوله

برعمل تکیه مکن زان که دران لطف ازل — تو چه دانی قلم صنع بنامت چه نوشت

معنے آنست که اے زاهد برین طاعت وعبادت خود مغرور مشو چون از خاتمه خود خبرے نداری که بنام تو چه رقم زده اند ونیز ناجی وناری شدن موقوف بعمل نیست کما قال علیه السلام لَا یُدْخِلُ اَحَدًا مِنْکُمْ عَمَلُهُ الْجَنَّةَ وَلَا یُجِیْرُهُ مِنَ النَّارِ وَلَا اَنَا اِلَّا بِرَحْمَةِ اللّٰهِ یعنے در نخواهد آورد هیچ یکے را از شما عمل شما در بهشت ونه نجات خواهد داد هیچ یکے را از شما عمل شما از دوزخ چه من که نبی برحقم در نخواهم آمد بهشت بعمل خود مگر برحمت او وچون حصول عشق از جمله مغتنمات است بنابران گوید قوله

باغ فردوس لطیف است ولیکن زنهار — تو غنیمت شمر این سایه بید ولب کشت

معنے آنست که اے زاهد اگرچه باغ فردوس که تو در طلب آنی وهردم در زهد میکوشی لطیف است ولیکن این سایه بید ولب کشت که مقام عشق که مایه سرور وفرحت است اگر بدست تو آید غنیمت پندار وتمتعے ازو بردار یعنی حصول معرفت بنما که مَنْ کَانَ فِیْ هٰذِهٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی ونیز از سایه بید ولب کشت دنیا باشد معنے آن باشد که حیات دنیا را غنیمت شمار واز ان تمتعے بردار وچون دانی حصول عشق بودن موجب سعادت اخرویست بنابران گوید قوله

گر نهادت همه اینست زهے نیک نهاد — ور سرشتت همه اینست زهے نیک سرشت

معنے آنست که اگر نهاد تو اینست که درپے حصول عشق ومحبت میکوشی که موجب وصول ایزد متعالیست ویا آنکه حیات دنیا را از ان میخواهی که سبب قرب من لایزالست زهے نیک ذات واگر سرشت تو همه اینست که مذکور شد زهے نیک سرشت وچون عشق موجب اعراض از زهد وباعث رسوائی است شاید که زاهد بطعنه پیش آمده باشد بنابران بجوابش مے پردازد قوله

نه من از خلوت وتقوی بدر افتادم وبس — پدرم نیز بهشت ابد از دست بهشت

معنے آنست که اے زاهد من تنها از زهد اعراض ننموده ام وترک طلب بهشت نکرده ام بلکه پدر ما که آدم علیه السلام هست او نیز بهشت را از دست داده چون نصیحت در دل زاهد راه نیافت گوید قوله

سر تسلیم من وخشت در میکدها — مدعی گر نکند فهم سخن گو سر وخشت

معنے آنست که سر من ودر میکده که عشق است هرگز این اعراض کردنی نه ام واگر مدعی که زاهد ظاهر

ظاهر پرست است فهم این سخن ننماید گو سر وخشت وسر وخشت لفظے است که در محلی که یکسے از روے مهربانی نصیحت کنند واو نشنود استعمال کنند وچون فی الحقیقت دیدکه همه کس چه از مطیع وعاصی ومومن وکافر همه طالب اوست چرا که در نظر عاشق در هر فعل فاعل اوست وبهمه جا ظهور اوست بنابران تسلی خود میکند قوله

همه کس طالب یارند چه هشیار وچه مست — همه جا خانهٔ عشقست چه مسجد چه کنشت

عشق ذات مطلقه یعنے اگر زاهد سخن ما قبول ننمود واز طریقه خود برنگردید چرا با او بجنگ وجدل پیش آیم ودر این مقام اشارة بمرتبه الیست از منازل محبت که چون سالک بدانجا رسد فنائے مطلقش حاصل آید در همه ظهور محبوب حقیقی ببیند ودر هر فعل فاعل حقیقیش رونماید وچون فی الحقیقة مقدمه برین نوعست که در وجه اولے گذشت این همگی نصیحت ما با او از روے شفقت بود نه از روے عناد چون مدار کار وخاتمه بخیر است بنابران گوید قوله

حافظا روز ازل گر بکف آری جامے — مست از کوے خرابات برندت ببهشت

معنے آنست که اے حافظ تو هم برین عشقبازی خود نازان وغره مباش اگر دم واپسین جام عشق را از دست ندهی وقایم باشی مست ازین عالم بسرائے باقی برند وداخل بهشت اِنَّ لِلّٰهِ جَنَّةً لَیْسَ فِیْهَا حُوْرٌ وَّلَا قُصُوْرٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا سازند والا نه هیچ نفعے نمی بخشد مر ترا این عشق تو غزل

غمش تا در دلم ماوا گرفتست — سرم چون زلف او سودا گرفتست

معنے آنست که از ان روزے که غم عشق او در دل ما متمکن گردید مانند زلف او سرگردان وپریشان بادیه محن وبلا شده ام وچون عاشق مدام خواهان فنا است بنابران گوید قوله

لبش چون آتش وآب حیاتست — ز آتش آتشے در ما گرفتست

لب کنایت از اسم متکلم وآتش باعتبار خون ریز چون اسم متکلم که بر منصور تجلی کرد قائل به انا الحق شد کشته گردید وآبحیات باعتبار آن که موجب بقاے جاویداست وآتش که در مصرعه ثانی است اشارة بلهب یعنے تجلی اسم متکلم که چون آتش وآب حیات است یعنے موجب فنا وبقا سالکست شعله در سینه ما رونموده وما را بحالت فنا رسانیده وچون عشق از نصیبه ازلی است گوید قوله

همائے همتم عمریست کز جان — هوائے آن قد رعنا گرفتست

معنے آنست که همائے همت ما از جان ودل عشق ومحبت آن محبوب حقیقی که قد رعنا را او

یعنے امتداد ظہور او برہمگی مخلوقات سایہ انداختہ حصول کردہ عمر لیست یعنے ازلیہ است وچون ہیچکس بمرتبہ عاشقان نمیرسد بنابران گوید قوله

شدم عاشق ببالاے بلندش	که کارِ عاشقان بالا گرفتست

بالا مراد ذاتِ محبوب وبلند باعتبار امتداد ظہور کہ ہمہ مخلوقات را محیط است یعنے ازکونین اعراض نمودہ وگرفتارِ آن ذات کہ شدہ ام ازانست کہ دیدم کہ ہیچکس را بمرتبہ عاشقان دست رسی نیست وچون کارِ معشوقان مدام استغناء است گوید قوله

چو ما در سایۂ الطاف اوئیم	چرا او سایہ از ما وا گرفتست

معنے آنست کہ ما چون در سایۂ الطاف عشق اوئیم ویکے ازعاشقان پس نمیدانیم کہ چرا سایہ از ما باز گرفتہ والتفاتے نمے نماید شاید کہ مصلحتے ہمدرین باشد چون اعراضِ معشوق موجبِ گریۂ عاشق است گوید قوله

ز دریاے دو چشم گوہر اشک	جہان در لولوے لالا گرفتست

معنے آنست کہ در ہجران واعراض آنمحبوب دو چشم من چندان گہر ریزی کردند کہ کنایت از اشکباریست کہ جہان پر از گہر ہاء درخشان شدہ وچون سخن عاشق از سر معرفت میباشد بنابران گوید قوله

نسیم صبح عنبر بوست امروز	مگر یارم رہِ صحرا گرفتست

نسیم صبح کنایہ از انفاس ومراد سخن عنبر مراد معرفت صحرا کنایہ از دل یعنے امروز کہ سخنان من پر از حقائق ومعارف اند تحقیق سببش آنست کہ ظہور محبوب حقیقی بر دل ما شدہ وگرنہ ما کجا واین سخن کجا وچون رفع غم بغیر از عشق صورت نہ بندد بنابران گوید قوله

دواے غم بجز مے نیست عاشق	ازان رو ساغر صہبا گرفتست

عاشق کنایہ از خود صہبا شراب کنایہ از عشق یعنے ما کہ در عشقبازی از جان ودل مقیدیم سببش آنست کہ رفع غموم وہموم دنیوی بجز از عشق نمیتوان کرد وچون سخن حافظ مقبول دلہا گردیدہ بنابران گوید قوله

حدیثِ حافظ اے سرو سمن بر	بوصفِ قدِّ تو بالا گرفتست

سرو سمن بر محبوب بالا اشتہار ورونق یعنے ایمحبوب من سخن حافظ کہ رواجے یافتہ واشتہارے

حاصل نمودہ سببش وصف قد تو یعنے ذکر تو کہ دران درج کردہ

غزل

کنون کہ میدمد از بوستان نسیم بہشت	من وشراب فرح بخش ویار حور سرشت

معنے آنست کہ الحال کہ از بوستان وجود نسیم بہشت کہ کنایت از انفاس ست در وجاری وساریست یعنی در عالم حیاتم پس درین ہنگام من وشراب فرح بخش کہ کنایت از عشق ومحبت است ویار حور سرشت کہ کنایت از محبوب ومرشد است وچون عاشق را بہتر از سعادت حصول دولت ملازمت مرشد نیست گوید قوله

گدا چرا نزند لاف سلطنت امروز	کہ خیمہ سایۂ ابرست وبزمگہ لب کشت

معنی آنست گدا کہ عاشق است امروز چرا لاف سلطنت نزند ودعوی شاہی ننماید کہ سایۂ ابر کہ ملازمت دوست یا مرشد بجاے چتر است ولب کشت کہ دنیا است بزمگہ او چون عاشق را باید کہ بموجب مَنْ کَانَ فِیْ هٰذِهٖۤ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی کار امروز بفردا نفگند بنابران گوید قوله

چمن حکایت اُردی بہشت میگوید	نہ عاقلست کہ نسیہ خرید ونقد بہشت

چمن دُنیا اُردی بہشت نام ماہے از ماہہاے بہار ہشتن گذاشتن یعنے دنیا بسبب ظہور محمد ؐ بمعرفت رو نمودہ پس عاقل نیست کسے کہ وعدہ زاہد را کہ نسیہ است باور نمودہ ونقد کہ مشاہدات تجلیاتست از دست داد وکار امروز بفردا افگند چون عاشق را محبت ارباب دنیا زہر قاتلست گوید قوله

وفا مجوے ز دشمن کہ پرتوی ندہد	چو شمع صومعہ افروزی از چراغ کنشت

دشمن کنایہ از نفس وشیطان واہل دنیا صومعہ عبادتگاہ اہل اسلام بسبب مقابلہ اہل کنشت والا بمعنے عبادتگاہ زہاد نصاری ست وکنشت عبادتگاہ اہل کفر معنے آنست کہ از دنیا واہل آن وفا مجوے واسپ توجہ بسوے آن مپو خاطر از محبتِ او مخراش کہ در حالتِ عرفان توجہ باو نمودن واز دوست گذشتہ باو بودن شمع صومعہ بچراغ کنشت افروختن است وہم وغم اندوختن یعنے دلی کہ شایستہ ذکر وفکر حضرت مولے بود ودر خور درجاتِ عالیات ست وچون اورا بحظوظِ دنیوی بپروری بدان ماند کہ شمع صومعہ بچراغ کنشت افروزی بر ضمیر منیر اصحاب ذکا پوشیدہ نماند کہ این بیت بجوامع الکلم میماند کہ از سرور عالم ورود یافتہ وآفتاب او ازان مطلع ہدی بر تافتہ وھو اِیَّاکُمْ وَخَضْرَاءَ الدِّمَنِ یعنی بپرہیزید از سبزہاء گلخن واین حدیث را در بعضے کتب ہزار وجہ موجہ ساختہ اند ازان دہ وجہ اختیار نمودہ شد وصاحب ادراک چون برین وجوہ عشرہ مطلع گردد بر وجوہ دیگر قادر شود وجہ اول آنکہ از خضراے دمن

از آن صاحب جمال از اصل ناشایسته چون سبزهٔ خاکدان بوجود آمده باشد اگرچه در منظر خوب نماید عاقبت باصل خود گراید ۵ چو خوے نگارے خوش واصل زشت ❊ مبین نقش ماه و نگر در سرشت وجه دوم آنکه مراد از خضراء دمن دنیا بود و ازان که در آرایش اگرچه زیبا می نماید از انجاکه بے مدار است از سستی بہیچ دیر نپاید ۵ حاصل دنیا از کہن تا بنو ❊ چون گذرنده است نیرزد بجو وجه سیوم آنکه مراد از خضراء دمن کلمهٔ نفاق باشد که از خباثت نفس برخاسته اگرچه در ظاهر چون سبزهٔ خاکدان زیبا می نماید اما فی الحقیقت از و سم قاتل زاید ۵ گفت دشمن را مبین شیرین و چرب ❊ زهر باشد نیز در حلواے خوش ❊ وجه چهارم آنکه مراد از و مال حرام بود که از مظلومان و یتیمان حاصل شود که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان خوش نماید اما چون از منشأ خبث است اهل معنی را منفوض آید ۵ لوث مالِ حرام در شکمت ❊ همه اعمال را بباد دهد ❊ وجه پنجم پند احمق و نصیحت نادان که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان خوش نماید اما چون از غیر موقع آید عاقبت بزشتی گراید ۵ دشمنِ دانا که پے جان بود ❊ بهتر ازان دوست که نادان بود ❊ وجه ششم عطاء لئیم و احسان ناکس که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان از غیر موقع زاید در ظاهر خوش و زیبا نماید آخر بمن و اذی گراید ۵ کت زنا جا خدا امید دهد ❊ ناامیدی ازان بود بهتر ❊ وجه هفتم پارسائی ریا که آن نیز چون سبزهٔ خاکدان اگرچه زیبا می نماید اما چون منشأ بد نیست لاجرم نتائج اُخروی را نمی شاید ۵ صلاحے ریائی فلاحے ندارد ❊ که خضر دمن را قرارے نباشد وجه هشتم صنعت کیمیا که بظاهر چون سبزهٔ خاکدان خوش نماید آخر جز قلب کاری نتیجه نے بخشد ۵ هر کجا در جهان فلکزده ایست ❊ یا فرومانده ایست از تزویر ❊ فن او فلسفه ست یا تنجیم ❊ کار او شعبده است یا اکسیر ❊ وجه نهم آنکه آرایش سیمیا باشد که چون سبزهٔ خاکدان خوش مینماید اما چون اصلے ندارد دیر نپاید دلبستگی را نشاید ۵ اگر سیمیای بجاے رسد او ❊ چنان دان که سفیان بازیگر است ❊ وجه دهم آنکه مراد خوارق و کرامات که بر سبیل استدراج باشد چون سبزهٔ خاکدان خوش نماید اما چون از منشأ حقانی نیست نزد اهل دل ناپسندیده است ۵ عرامت بر آنکس که از بے تمیزی ❊ طلسم نمایش کرامت شمارد ❊ و چون در ینجهان فانی بازمیتوشی شغلے نیست بنابران گوید قوله

بمی عمارت دل کن که اینجهان خراب ❊ بر آنسر است که از خاک ما بسازد خشت

معنے آنست که این جهان فانی در پے آنست که ما را خاک سازد و در عالم نیستی اندازد پس بهتر آنست

که از خوردن مے عمارت محبت ایزدی آبادان کن و بحیات ابدی رسان و چون آخر هر کسے امر لیست موهوم بنابران گوید قوله

مکن بنامه سیاهی ملامت من مست ❊ که آگهست که تقدیر بر سرم چه نوشت

معنے آنست که اے منکر من مست را بگنهگاری ملامت منما چون از تقدیر با واقف نه چون خاتمه عاشق اکثر بخیر و خوبی ست بنابران گوید قوله

قدم دریغ مدار از جنازهٔ حافظ ❊ اگرچه غرق گناهست میرود بهشت

قدم مراد تجلی ذاتی جنازه وجود بحکم آنکه مَنْ لَا یَعْرِفُ اللّٰهَ فَهُوَ مَیِّتٌ گناه انانیه وُجُودُکَ ذَنْبٌ لَا یُقَاسُ بِهَا ذَنْبٌ معنے آنست که تجلی ذاتی ازین وجود فانی باز مدار هر چند که غرق بحر معصیت انا الحق و سبحانی ست لیکن بسبب این تجلی میرود بهشت که وَلِلّٰهِ جَنَّةٌ لَیْسَ فِیْهَا حُوْرٌ وَلَا قُصُوْرٌ یَتَجَلّٰی رَبُّنَا ضَاحِکًا و صوفی که مقید را مطلق پنداشته دم انا الحق میزند مثل درختیست که از و آواز اِنِّیْ اَنَا اللّٰهُ برآید ۵ عکس دیده چو در آئینهٔ و جام افتاد ❊ عارف از خندهٔ مے در طمعِ خام افتاد ❊ یا خطاب بمرشد یا خطاب بهر سالک یا خطاب بمعشوق حقیقی مراد از قدم اقدام یا در فخریه خود غزل

کس نیست که افتادهٔ آن زلف دوتا نیست ❊ در رهگذرے نیست که دامی ز بلا نیست

زلف دوتا کنایت از صفات متقابله الٰهیه چون کفر و اسلام و هدایة و ضلالة معنے آنست که تنها نه من بدام زلف تو که جذبهٔ عشق است گرفتار و مقیدم بلکه در عالم وجودے نیست که گرفتار تو نباشد کافران بکفر و مومنان باسلام همه کس طالب یارند چه هشیار و چه مست و هیچ طریقه و راهے نیست که عشق را در و دخلے نیست همه جا خانهٔ عشق است چه مسجد چه کنشت و این ضد و انکار از مقتضیات قوت وهمیه است که بحقائق امور اطلاع ندارند و الا نه حضرت حق را با هر موجودے از موجودات و در هر تعینے از تعینات نسبتے خاص است و هر یک مظهر صفتے خاص اند و ذات را باعتبار صفتے اسمے مے نامند پس هر یک اسمے از اسماء الٰهیه باشد و حظ و قسمة هر یک ازان حق یافته آن صفت خاصیت که ازان اسم ظهور یافته و بازمعاد هر یکے آن اسم خواهد بود کَمَا بَدَاَکُمْ تَعُوْدُوْنَ و ذات حق هر چیز را بصفت خاص تربیت میفرماید پس هر یکے از صور موجودات انفسی و آفاقی در تسبیح

آن اسم اندکه مظهر و مربوب انند ازان رو همیشه در تسبیح حق اند که وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ و هر یکے عارفِ حق بهمان اسم اندکه مظهر آن اسم واقع شده اند لاجرم هر یکے از و شانے دگر یافت و هر کسے را با او سریست مخصوص چون عاشق کامل بسبب ورود تجلی صوری که آن شهودِ حق است در مظاهر حسینه حق را من حیث الصفات در معشوق می بیند بنابران گوید قوله

روے تو مگر آئینۂ صنعِ الٰهی است
حقا که چنین است درین روی ریا نیست

معنے آنست که اے محبوب من روئے تو مگر آئینۂ الٰهی است از براے شهودِ ذاتِ حق که حق را بجمیع صفات در تو مشاهده می نمایم و چون فی الحقیقت انسان که آئینۂ حق است گفت همچنین است و درین سخن هیچ شکے و شبهۂ نیست و نیز چون سالک حق را در خود بیند بنابران خطاب بخود میکند معنے ظاهر است باید دانست که درینجا احوال سالک بدو نوع گردد بعضے بخود قایم میمانند و عبودیت و الوهیت را مرعی دارند و بعضے مغلوب تجلی گشته عبودیت را یکسو نهاده دعوی همسری مینمایند گوید قوله

نرگس طلبد شیوۂ چشمِ تو زہے چشم
مسکین خبرش از سر و در دیده حیا نیست

نرگس گلیست معروف که بچشم نسبت کنند و فی الحقیقت معرا از بینائی است مراد آن عاشقی که بکمال معرفت نرسیده بود و عاشق را بچشم ازان نسبت داده که همه عالم بمنزلہ جسم است و وجود عاشق بمنزلہ چشم چشم مراد ذات حق ست هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات ٭ کو عیان بیند وجودِ کائنات ٭ و چشم ثانی بمعنے بینائی از ذکر سبب و اراده مسبب و زہے بمعنی مذمت معنے آنست که سالکے که مغلوب تجلی گشته شیوه چشم تو طلب میکند اے خود را متشبه بذاتِ تو مینماید و دم اناالحق میزند زہے بینائی و کمال او کجا تو و کجا او که ما للتراب و رب الارباب و چون عنان اختیارش از دست رفته گفته او اعتماد را نشاید میگوید که ان بیچاره مسکینے است که نه از سر خود خبر دارد و نه در دیده حیا اے مست و لا یعقل چه از سر خبر داشتن و حیا بکار آوردن از تقاضاے عقل است و یا آنکه مسکین از سر خود خبر ندارد یعنے نمیداند که سر بباد خواهد رفت و نه در دیده حیا چه نسبت خاک را با عالمِ پاک و چون این سخن گفتن مناسب حال سالک نیست بنابران گوید قوله

گفتن بر خورشید که من چشمۂ نورم
دانند بزرگان که سزاوارِ سها نیست

خورشید ذات حق سها کنایت از سالک یعنی اے سالک دعوی همسری بذاتِ حق نمودن و اناالحق و سبحانی گفتن بر عارفان کامل روشن و مبرهن است که این سخن سزاوارِ سالک نیست چه سالک بمنزلہ سها

و ذات حق چون خورشید کجا سها و کجا خورشید چون عاشق بورود تجلی صوری گرفتار مظاهر حسینه شود و آن موجب اعراض معرضان میشود و چون توبه از عاشقان صورت پذیر نیست بنابران گوید قوله

زاهد دهدم توبه ز روئے تو زہے روے
هیچش ز خدا شرم و ز روے تو حیا نیست

زہے روے باین طریقه و دانشش معنے ظاهر و چون ظهور و کثرت و تعینات بر چشم عاشق موجبِ خرابی اوست گوید قوله

از بهر خدا زلف میارا اے که ما را
شب نیست که صد عربده با باد صبا نیست

معنے آنست که اے محبوبِ من بر ینحالِ سر گشتۂ ما رحم نما و از براے خدا زلف خود را که عالم کثرات و تعینات است میارا یعنے در چشم جلوه منما و ما را گرفتار کثرت و تعینات مدار چرا که ما را هر شب با باد صبا که دم زندگی است صد عربده در پیش است که چرا رفع این حجاب نمینمائی و بمقصد اصلی نمیرسانی سوال چون آراستن زلف که فرو هشتن زلف است موجب افزونی حسن است و آن مطلوب عاشق است پس منع چرا میکند جواب بدو نوع است یکے آنکه فرو هشتن زلف اگر چه افزونی حسن است لیکن حجاب هم باعث قتل عاشق است و دوم آنکه ازین منع نه که حکم کلی بمنع کرده شود بلکه اظهار درد و بیقراری خود است باید دانست که مشاهده محبوبِ حقیقی بین الظهور و الاخفا چون عاشقان را بے مشاهدهٔ محبوب راحتے و آرامے نه بنابران گوید قوله

باز آئی که بے روی تو اے شمعِ دل افروز
در بزم حریفان اثرِ نور و صفا نیست

روے کنایت از تجلی شمع دل افروز کنایت از محبوبِ حقیقی حریفان عاشقان یعنی ای محبوب من از روے لطف و مرحمت باز بر ما گذرے کن و دل غمزدۂ ما را بمشاهده تجلی خود منور ساز که در بزم عاشقان که کنایت از حواس خمس است هیچ از نور و صفا فرحت و بهجت نیست و چون مدام کار معشوق استغنا است میگوید قوله

غلط اکی

دی مے شد و گفتم صنما عهد بجا آر
گفتا غلطی خواجه درین عهد وفا نیست

دی روز گذشته صنما الف ندائیه و صنم بمعنے محبوب عهد کنایت ازان که گفته لما تطلبنی تجدنی گفتا یعنے آنمحبوب گفت غلطی غلط کردی که برین عهد ما اعتماد نمودی درین عهد یعنے درین زمانه و یا درین قول و عهد محبوبان وفا بجا آوردن معنے ظاهر است قوله

چون چشم تو دل میبرد از گوشه نشینان
دنبال تو بودن گنه از جانب ما نیست

چشم کنایت از شهود ذات محبوب حقیقی گوشه نشینان عاشقان معنی ظاهر باید دانست که خاصه معشوق است که تهمت حرام بر عاشق نهادن و خود را ازین معرض ساختن گوید که اے محبوب من جز من التفات نمیکنی گناه چیست که سوے منت نگاه تو نیست مگر که دل بتو دادم همین گناه منست و گر بتحقیق همین گناه است پس دران هم تقصیرے نیست چراکه موجب دلدهی مامشاهده تست و چون هر کسے بموجب کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ بچیزے که نزد اوست فرحت کننده است بنابران گوید قوله

گر پیر مغان مرشد ما شد چه تفاوت
در هیچ سرے نیست که سرّی ز خدا نیست

معنی آنست که اگر ما از زهد و ورع اعراض نمودیم و دست بیعت به پیر مغان که عاشق کامل باشد دادیم چه نقصان چون هر سرے خالی از سرے نیست که حق را با هر شے نسبتے خاصست و یک طریق مخصوص در عالم نیست که اَلطُّرُقُ اِلَی اللّٰهِ بِعَدَدِ اَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ چنانچه میگوید قوله

عابدٌ
در صومعهٔ زاهد و در خلوت صوفی
جز گوشهٔ ابروی تو محراب دعا نیست

یعنی زاهد را بصومعه و صوفی را بخلوة بجز گوشهٔ ابروی تو محراب دعا نیست یعنی متوجه الیه همه توی و چون کار عاشق مدام عاشق کشی است بنابران گوید قوله

تیمار غریبان سبب ذکر جمیل است
جانان مگر این قاعده در شهر شما نیست

تیمار غمخواری و دلداری غریبان عاشقان سبب ذکر جمیل موجب اشتهار نام نیک این قاعده اشارهٔ بغمخواری عاشقان و دلداری مشتاقان در شهر مشهور و نیز کنایت از شهود وجود معنی آنست که اے محبوب من دلداری غریبان نمودن باعث اشتهار نیکست و تو که در دلداری غریبان نمیکوشی مگر ذات تو متصف باین صفت نیست سوال مضمون مصراع ثانی عدم صفات میکند و این در حقیقت روا نیست جواب بسه جهت یکے آنکه عدم صفات بتعین نمیکند لفظ مگر که بمعنی تردید است دال است براین دوم آنکه مراد ازین اظهار محرومی خود است نه عدم صفات سیوم آنکه لَا يُؤَاخَذُ الْمَجْنُونُ بِمَا صَدَرَ عَنْهُ و چون حال عاشق محل رحم باشد بنابران گوید قوله

اے شمع سحر گریه بحال من و خود کن
کاین سوز نهانی که مراهست ترا نیست

معنی آنست که اے عاشق همدرد من میباید ترا که بحال ما و خود گریه کنی که در سوختن ما و تو

شریکیم بلکه ما از تو در سوختن بیشی گرفته ایم که این سوزے که ما داریم ترا نیست چون کار عاشق اختیار ملامت است بنابران گوید قوله

عاشق چه کند گر نکشد جور ملامت
با هیچ دلاور سپر تیر قضا نیست

یعنی عاشق بیچاره چه کند اگر بار ملامت نکشد و تن برضا ندهد چراکه اینهمه از قضاء ازلیست و هیچ دلاور رد قضا نتوان نمود چون کار عاشق احتمال نمودن و بجاے جفا وفا نمودنست گوید قوله

اے چنگ فرو برده بخون دل حافظ
فکرت مگر از عزت قرآن خدا نیست

معنی آنست که اے ملامت گر من که زبان بملامت کشاده و در هلاک ما سعی نموده مگر هیچ فکر از عزت قرآن هم نداری که حافظ کلام الله ام و در بعضے نسخه بجاے عزت غیرت دیده شده معنی آن باشد هیچ فکر مگر از غیرت قرآن خدا که در حق قاتلان فرموده که مَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا نداری غزل

اکنون که بر کف گل جام باده صافست
بصد هزار زبان بلبلش در اوصافست

گل کنایة از سالک جام باده کنایة از هستی مستعار بلبل کنایة از دوستان معنی آنست که اکنون که در بدن سالک حیاتست از هر طرف خوشامد گویان بصد زبان می ستایند چون مناسب این حال آنست که اشتغال بعشق نماید بنابران گوید قوله

بخواه دفتر اشعار و راه صحرا گیر
چه وقت مدرسه و بحث کشف کشافست

دفتر اشعار کتبها و بیان معارف و نسخه احوال عرفا کشف نام شرح کشاف است معنی آنست که درینحال قدم بصحراء عشق نهی و کتبهاے که دران بیان حقائق و معارف و احوال عارفان ست اشتغال نمائی و دوری از ابناء خلایق گرفتی نه وقت درس و بحث کشف کشافست چراکه طالب اعلی باید بود نه اسفل که متوجه بودن باسفل مایهٔ دون همتیست و چون بتوجه ایزدی بمقام عشق رسد زبان بربندد و درون خود باظهار نیک و بد نجاشد که حکم باظهار آن نیست بنابران گوید قوله

بدرد و صاف ترا حکم نیست دم درکش
که هر چه ساقی ما داد عین الطافست

درد و صاف بد و نیک ساقی قضا و قدر معنی آنست که هیچ باظهار نیک و بد مگوش و خموش باش

که هرچه قضاو قدر وارد وقت ماساخت عین لطف وکرم است چه قیل وقال کار علمانه کار عشاق که خموشی لازمهٔ ایشان است وچون عاشق رابایدکه مجرد ومنفرد باشد گوید قوله

ببر ز خلق و ز عنقا قیاس کار بکن	که صیت گوشه نشینان ز قاف تا قاف است

معنے آنست که از خلق مجرد ومنفرد باش بطور عنقا که چگونه از خلق بریده وبکوہے خزیده وہمه عالم پُر از شهرت اوست وانهمه از انست که آوازهٔ عزلت گزینان از قاف تا قاف رسیده چون نزد عاشق بهتر از عشق کارے نیست گوید قوله

فقیه مدرسه دی مست بود وفتوی داد	که مے حرام ولے به ز مال اوقاف است

مراد مست مستی عشق است که ے مستی عشق نیست درسر تو ⁂ روکه تو مست آب انگوری ⁂ یعنی فقیه مدرسه عشاق که کنایت از مرشد است دیروز که از شراب عشق سرمست بود از جوش عشق فتوے داد اے حکم داد که مال وقف بدتر از مَی است زیراکه میخوار چون میداند که مے حرام است گنجایش دارد که توبه کند وخورندهٔ مال وقف را حلال میداند واز اختلاف علما که درین باب است هرگز توبه نخواهد کرد بلکه خود را بر میخوارگان تفوق خواهد داد وہمین قسم گفتگوے درین بیتِ خواجه هم راه دارد ے بیاکه خرقهٔ من گرچه رهن میکدهاست ⁂ ز مالِ وقف نه بینی بنام من چیزے ⁂ وجهت عوام اینجاکه فتوی مست درست نیست دخلے ندارد چه درحق مستان فتوی مست منظور است نه عاقل ونیز بعض جا مضمون ظاهر بیت مراد نیست چنانچه درین بیت ے مباش در پے آزار هرچه خواهی کن ⁂ که در شریعت ما غیر ازین گناہے نیست ⁂ یعنے کارے مکن که خاطر کسے آزرده گردد ودر افعال ناشایسته از زنا کردن وخمر خوردن خاطر صلحا وعباد آزرده میگردد پس بگوید که ازین قسم کارے مکن که در آنها رنجش کسے باشد و سوائے آن از افعالے که موجب رنجش کسے نباشد هرچه خواهی کن ترا مباحست وانچه مضمون ظاهر این بیت است مراد نیست چنانچه جاے دیگر گفته ے میخور ومصحف بسوز وآتش اندر کعبه زن ⁂ ساکن بتخانه باش ومردم آزاری مکن ⁂ ونیز چنانچه درین بیت ے من آن نگین سلیمان بهیچ نستانم ⁂ که گاه گاه بر ودست اهرمن باشد ⁂ که در ظاهر سراسر ترک ادب ومخالف شرعست مگر به تکلف معنی مراد است که من آن شے نفیس که گاه بر ودست تصرف خسیسی دراز شود بهیچ نستانم پس در مراد خلل نباشد و نیز چنانچه خواجه گفته ے اگر شراب خوری جرعهٔ فشان بر خاک ⁂ ازان گناه که نفعے رسد بغیر چه باک ⁂

واگر مراد از مے محبت مجاز است حرام ازین روکه پردہ حقیقة است وحلال باعتبار قنطرة الحقیقة واگر مراد از مے محبت ومعرفت حرام ازین روتاکه بمحبت غیر آمیخته است حرام است یعنی فقیه مدرسه وقتیکه مستی عشق ومحبت اورا دریافت وبر سر نفس ومحبت اطلاع بخشید لاچار فتوی داد که محبت هرچند مجاز باشد از مال وقف بچندمرتبه بهتر زیراکه آنجا تفرقه واینجا جمعیت آنجا شهرت اینجا خمول آنجا کبر ونخوت اینجا عجز ومسکنت آنجا خودی اینجا بیخودی همچنین بچندمرتبه محبت بر مال وقف فضل دارد ے زاهد ار رغبت اگر نیست این نه بس که تراہ ⁂ دمے ز وسوسهٔ عقل بیخبر دارد ⁂ قوله

حدیث مدعیان وخیال همکاران	همان حکایت زردوز وبوریاباف است

مدعیان زاهدان همکاران عاشقان مجاز یعنی که گفتار زاهدان وخیال عاشقان مجاز که باتو نمیزیبد مینمایند همان حکایت زردوز وبوریاباف است که بایکدیگر دعوی همسری نمودند وقصه زردوز وبوریاباف اینچنین است که هردو باهم یار بودند زردوز فراخور حصول خود همتے بلند داشت واز وسعت عیشی علم مے افراشت وبوریاباف از تنگ حوصلگی که داشت نسقه عیش اورا گران می پنداشت و اسراف ومبذری می انگاشت واین نصوص درحق او میخواند که اِنَّ الْمُبَذِّرِيْنَ كَانُوْا اِخْوَانَ الشَّيٰطِيْنِ غرضکه اصحاب ظواهر واہل عرفان راهمین معامله درپیش وهریکے از تعنت دیگرے دلریش وچون مقلدان شایان آن نه اند که اسرار الٰهی باایشان درمیان نهاده آید بنابران گوید قوله

خموش حافظ واین نکتهای چون زر سرخ	نگاهدار که قلاب شهر صراف است

معنے آنست که اے حافظ خموش واین نکتهاء چون زر سرخ که سخنان حقائق ومعارف وکلمات عشق ومحبت اند نگاه دار کسیکه از علم الٰهی ودانش بهره ندارد بر مسند ارشاد ومشیخت نشسته غزل

گل در بر ومے بر کف ومعشوق بکام است	سلطان جهانم بچنین روز غلام است

گل در بر کنایت از حصول مشاهدات تجلیات مے بر کف کنایت از حصول عشق ومحبت معشوق بکام محبوب ویا مرشد متوجه بحال میم جهانم بمعنے مراجع میم ساکن ضمیر مفعول سعدی ے چه غلام خوانند صدر وکبیر ⁂ معنے بیت ظاهر است وچون مشاهدات عاشقان محتاج بشمع وچراغ نیست چنانچه سعدی گفته ے شبِ مردانِ خدا روزِ جهان افروز است ⁂ دوستان را بحقیقت شب ظلمانی نیست گوید قوله

گو شمع میارید درین بزم که امشب ‖ در مجلس ما ماه رخ دوست تمام است

میارید خطاب بدوستان یعنی بدوستان من گوید که امشب در مجلس ما شمع میارید که شب ما محتاج بشمع افروزی نیست چراکه رخ دوست که مشاهدات تجلیاتست محفل افروز ما گردیده چون عاشق را بزهد و ورع کارے پیش نمیرود گوید قوله

در مجلس ما عطر میارید که جان را ‖ هر لحظه ز گیسوی تو خوشبوی مشام است

معنے آنست که امشب در مجلس ما عطر زهد میارید اے سخن از زهد و ورع مگوئید که دمبدم که مرا از گیسوے تو که جذبہ عشق است روائح عطر آمیز و فوائح عنبر بیز در مشام میرسد یعنی الحال کار ما از زهد گذشته بمقام عشق رسیده بزهد و ورع کارے نمانده چنانچه در بیت آینده میگوید قوله

در مذهب ما باده حلالست ولیکن ‖ بی روی تو ای سرو گل اندام حرام ست

باده عشق مجاز معنے المجبوب من در زمره مذهب ما که عاشقانیم دیدن مظاهر حسینه حلال ست که دران معائنه آثار و اسماء و صفات و ذات او مینمایم ازینجاست که ؎ من که در صورت خوبان همه او می بینم ❊ تو مپندار که من روے نکو می بینم ❊ ولیکن اگر دیدن این مظاهر حسینه بیروے تو اے بے مشاهده تو باشد و محض باغراض نفسانی و هوا جسمانی باشد حرام مطلق و نیز از باده سرود مراد است ؎ از مے همه آب لعل و زر فهم مکن ❊ هر چیز ترا از تو ستاندمے است ❊ و در باب[ل] السماع اختلاف بسیار است نزد بعضے حرام و نزد بعضے حلال و نزد بعضے مباح اگر کل سامع را دل کل به مجاز است حرام است و اگر نه بمجاز است و نه بحق مباح و اگر کل بحق دارد حلال و چون دست آویز بجز سخن عشق منظور او بجز محبوب نمیباشد گوید

از چاشنی قند مگوے هیچ و ز شکر ‖ زان رو که مرا با لب شیرین تو کام است

قند و شکر کنایت از زهد و ورع لب شیرین لطف الٰهی مراد عشق یعنے اے محبوب من الحال سخن از فضیلت زهد و ورع در پیش ما میار ازانجهت که مرا کار بعشق تو افتاده و در انجا اینها را گذر نه و نیز از قند و شکر نعمتهاے دنیوی یعنی ظاهر و نیز لب شیرین کلام بیواسطه مراد و حی معنے آنست که از قند و شکر و سائر حظوظ ما حضر مگوئید و توجهم بدان مجوئید مرا کار بکلام قدس و وحی خفی افتاده و آنکه در مصرع اول این هر دو بیت بجمع آورده و در مصرع آخر هر دو بیت بوحدت تحریر کرده جهت اظهار التفات و نمودار توجه بمطلوب از بیگانگی به بیگانگی و از کثرت بوحدت و چون مشاهده جمال مظاهر حسینه نمودن بعاشقان کامل درست است گوید قوله

[ل] تحقیق این مسئله بوجه احسن در رساله حق السماع که مصنفه مولانا محمد اشرف علی صاحب تھانوی مدظلہم العالی است نوشته فقط عبد اللطیف عفی عنه ۱۲

گوشم همه بر قول نے و نغمه چنگ است ‖ چشمم همه بر لعل لب و گردش جام ست

قول و نغمه سخن نے و چنگ عاشق کامل لعل لب و گردش جام کنایه از مشاهدات معنے آنست که گوش من همه بر سخنان عاشقان که بیان عشق است و چشم من همه بر مشاهدات تجلیات محبوب چنانچه عارفے گوید ؎ بر سر خار سوے هر شهرے ❊ کردم امروز هر طرف نظرے ❊ کافرم گر بجز خدا بینم ❊ کے در آید بچشم من دگرے ❊ و محتمل که از مصرع اول سماع سرود و از مصرعه دوم شاهد بازی و میخواری مراد باشد باید دانست که احوال عاشقان موجب رسوائی میگردد چون عاشق کامل را ازان نیے نه بلکه رسوائی را موجب فخر خود می پندارند بنابران گوید قوله

از ننگ چه پرسی که مرا نام ز ننگ است ‖ و ز نام چه پرسی که مرا ننگ ز نام است

معنے آنست که از عار چه پرسی که مرا بزرگی و اشتهار با وست و از بزرگی و اشتهار چه پرسی که مرا عار ازوست و چون عاشق را بجز از خرابات که مقام فناے صفات بشری است مقامی نیست بنابران گوید قوله

تا گنج غمت در دل ویرانه مقیم ست ‖ همواره مرا کنج خرابات مقام است

گنج غم مراد عشق کنج خرابات مقام محو و فنا معنے ظاهر است و چون همه کس بعیب عاشق آن محبوب اند بنابران گوید قوله

میخواره و سرگشته و رندیم و نظر باز ‖ آنکس که چو ما نیست درین شهر کدام است

معنی بیت ظاهر است و چون عشق مر عاشق را غائب نے باشد بنابران گوید قوله

با محتسبم عیب مگوئید و ز مستی ‖ کو نیز چو ما در طلب شرب مدام است

محتسب مرشد که مانع از طرف معصیت است مستی مراد میخواری شرب مدام نوشیدن شراب یعنے با مرشد عیب ما از میخواری که کنایه از عشقبازیست مگوئید که او ما را هیچ نخواهد گفت چراکه او هم مشغول این میخواریست چون عاشق را بهتر از میخواری و مصاحبت محبوب کارے نیست گوید قوله

حافظ منشین بی می و معشوق زمانے ‖ کایام گل و یاسمن و عید صیام است

گل مشاهدات تجلیات عید صیام اوان عشق که بعد از انقراض ایام زهد رو مینماید یعنی اے حافظ درین اوان عشق و مشاهدات تجلیات که بتور و نموده می باید که دمے بے عشق و محبت الٰهی و بے ملازمت صحبت مرشد نمانی و این وقت را غنیمت دانی غزل

گر ز دستِ زلفِ مشکینت خطائے رفت رفت
ورز ہندوے شما بر من جفائے رفت رفت

زلفِ مشکین کنایہ از جذبہ عشق و نیز تجلی قہاری خطائے رفت اینکہ دعاگو را قتل نمود و سرگردان بادیہ حیرانی و پریشانی ساخت و بمداواے آن نپرداخت و ہندو اشارہ ہمان زلف جفا رنج والم و چون این معاملہ درمیان عاشق و معشوق باکے ندارد گوید قولہ

برقِ عشق از خرمنِ پشمینہ پوشے سوخت سوخت
جورِ شاہ کامران گر بر گدائے رفت رفت

برق عشق اضافہ بیانیہ خرمن وجود ہستی استعارہ پشمینہ پوش عاشق شاہ کامران معشوق معنی آنست کہ اگر آتش عشق وجود عاشق را بباد داد عجبے نیست و جور محبوبے کہ کنایہ از استغناء و بے التفاتی محبوبست بر عاشق رفت باکے ندارد و چون تجلی محبوب بظہور و اخفاست و آن اگرچہ موجب خرابی عاشق است اما جائے دم زدن نیست بنابران گوید قولہ

گر دلم از غمزۂ دلدار تا بے بُرد بُرد
درمیانِ جان و جانان ماجرائے رفت رفت

غمزہ کنایت از ظہور و خفا تاب غصہ وارد یعنے اگر دل من بسبب ظہور و اخفاء محبوب برنج و درد مبتلا گردید جاے اعراض و گفتگو نیست چراکہ درمیان عاشق و معشوق اگر ماجراے رفت رفت و چون ملامت از دعیان و سخن چینان رومی نماید نہ از دوستان بنابران گوید قولہ

از سخن چینان ملالتہا پدید آید و لے
درمیانِ ہمنشینان ناسزائے رفت رفت

ہمنشینان دوستان ناسزا قول و فعل بیجا معنی بیت ظاہر است چون عاشق را تحمل میباید کہ باندک آزار ملول نگردد و اعتراض نکند بنابران گوید قولہ

عشقبازی را تحمل باید اے دل پایدار
گر ملالے بود بود و ور خطائے رفت رفت

سوال۔ لفظ خطا در حقیقت از ادب دور ست جواب آنست کہ خطاء فی الواقع مراد نیست بلکہ از آنجہت کہ اعراض و بے التفاتی معشوق اگرچہ خالی از حکمت نیست اما چون موافق خواہش نیست بنابران در چشم عاشق خطا می نماید و باید دانست کہ کدورت را در دل سالک تا آن زمان راہ است کہ محبت رہ نیافتہ و چون محبت رہ یافت کدورت از میان رفت بنابران گوید قولہ

در طریقت رنجشِ خاطر نباشد مے بیار
ہر کدورت را کہ بینی چون صفائے رفت رفت

معنے آنست کہ ہر کدورت را کہ می بینی در خاطر روئیداد چون صفائی دران خاطر رفت آن کدورت

مرتفع شد اشکال آنست کہ رنجش خاطر امریست طبعی کہ بغرض مکروہے رسد پس در طریقت بچہ معنی رنجش نباشد جواب آنست کہ در رشحات در فصل دوم نقلست کہ اکابر طریقت گفتہ اند ہر دشنام و مذمت کہ از کسے در حق تو واقع شود باید باو گفت کہ بحقیقت دانی توانی و چون سگ و خوک و امثال آن گویند یقین کنی کہ در تو ازان صفاتست چنانچہ صفات ملکی دار و صفات سبعی و بہیمی نیز پس باید کہ ازین رنجش نیارد و ہم در رشحات مذکورست کمال مسلمانی در تفویض و تسلیم است اگر صاحب تسلیم را ابلیس وار طوق لعنت کنند باید کہ چنان از فعل حق سبحانہ راضی بود کہ مومن از ایمان خود و بندہ صادق از قضاء حق راضی است نہ از فعل خود و میفرمودند کہ چون مکروہے بیند اگر تفاوت نکند بندہ خدا است و اگر تفاوت کند بندہ خود است کہ ہ مدح و ذمت گر تفاوت میکند ٭ بنگرے باشی کہ او بت میکند ٭ و نیز ہیچکس نیست کہ او را مدح خوش نیاید و ذم بد نیاید اما می تواند کہ مراد ان باشد کہ اگر مدح سبب سرور و خوشحالی و ذم سبب بغض و عداوت باشد پس باید دانست کہ مراد ازان قول کہ بندہ خدا است تفاوت نکند آن خواہد بود کہ بندہ خدا جمیع امور را از حق میداند و رضا بقضاء الٰہی پیشہ خود میسازد ہمین است ہم در رشحات در معنی الکَاسِبُ حَبِیْبُ اللہِ مراد از کسب رضا است و معنی این حدیث آنست باید کہ کسب کند این معنی را کہ راضی باشد ہرچہ حق سبحانہ کند و حصول این معنی بحقیقت وقتے میسر گردد کہ بندہ فانی گردد پس معنی بیت آن باشد کہ در طریقت رنجش خاطر نمیباشد می بیار تا مست شویم و صفای حاصل کنیم و بقوت آن مستی و صفا ہر مکروہ خواہ مذمت و دشنام خواہ مکروہے دیگر کہ مخالف مزاج باشد تحمل کنیم و رضا بقضا نہیم چنانچہ خود فرمودہ ہ وفا کنیم و جفا ہا کشیم و خوش باشیم ٭ کہ در طریقت ما کافریست رنجیدن ٭ و نیز واقع شدہ کہ مراد ازین دو بیت آنست کہ اہل طریق عاشق حق سبحانہ عاشق جمیع افعال معشوق را دوست میدارد و چون عاشق از زاہد اعراض نمود جاے عجب نیست بنابران گوید قولہ

عیبِ حافظ گو مکن زاہد کہ رفت از خانقاہ
پاے آزادی کہ بند و گر بجاے رفت رفت

خانقہ مراد زہد و ورع از ذکر سبب و ارادہ مسبب گو خطاب بزاہد یعنے زاہد را بگو کہ حافظ اگر از زہد و ورع اعراض نمود عیبش مکن کہ حافظ آزادے بود از کفر و اسلام و خیر و شر یعنے عاشق کہ مقید باینہا نیست پس عاشق را کہ مانع میتواند شد غزل

لعلِ سیراب بخون تشنہ لبِ یارِ منست
وز پے دیدنِ او دادنِ جان کارِ منست

لب کنایه از اسم متکلم که انا الحق لعل سیراب باعتبار خونریزی چون اسم متکلم بر منصور تجلی کرد و قاتل به انا الحق شد کشته شد و نیز لب اشارة بفیض شامل رحمانی که بلطف کامل عاشق را از میان سرگشتگی و دوری بکنار قبول می آرد و نمیگذارد و نفخت فیه من روحی کنایت از وست لعل سیراب باعتبار خونریزی و آن کنایت از مبتلا ساختن بکمال شدائد و محنت و رنج و الم است و زپئ دیدن یعنی در پے حصول کردن و چون اکثر زبان طاعنان بر عاشقان دراز میگردد بنابران گوید قوله

شرم زان چشم سیه بادش و مژگان دراز
هر که دل بردن او دید و در انکار منست

چشم مراد ذات ہست چشم اینجا بمعنے نقد ذات کو عیان ہیند وجود کائنات ضمیر شین بلفظ هر که راجع و این را اضمار قبل الذکر گویند مژگان صفات ازانرو که مژگان حاجب چشم و صفات حاجب ذات معنے آنست که هر کسے که دلربائی المحبوب را دریافته و باوجود این در انکار منست پس شرمے باد مراورا ازان چشم سیه و مژگان دراز آن محبوب یعنی زبان او کوتاه باد که ازین چشم سیه یعنی ازین ذات باکمال حسن و لطافت و ملاحت وازین صفات متنوعه چگونه کسے جان خود را بسلامت برد و در دام نیفتد و چون عشق را از دل عاشق تحولے و نقلے نمیباشد و این را موجب فخر خودمی شمرد بنابران گوید قوله

بندهٔ طالع خویشم که درین عهد وفا
عشق آن لولی سرمست وفادار منست

لولی کنایه از شاخ نبات که قوم لولی معشوقهٔ حافظ بود و مراد معشوق حقیقی و مرشد معنی ظاهر است و چون عاشق بمرتبه تخلقوا باخلاق الله رسید وجود او درین مقام طبلهٔ عطر گل و درج عبیر افشان شود و چون اینهمه از فیض محبوب حقیقی است بنابران گوید قوله

طبلهٔ عطر گل و درج عبیر افشانش
فیض یک شمه ز بوے خوش عطار منست

گل سالک ضمیر شین افشانش بر گل عطار کنایه از ذات رسول ع و مرشد حقیقی و معشوق مجازی طبلهٔ عطر گل و درج عبیر افشان مراد وجود عاشق و ضمیر شین بر طبلهٔ گل عطار محبوب حقیقی یعنے این نسمات شریفه و نفحات لطیفه که در وجود عاشق رونموده و وجود او را معطر ساخته شمه از داستان حقیقه است چه هیچ موجود وجود از خود ندارد و بوے از کجا داشته باشد و نیز از طبلهٔ عطر گل و درج عنبر افشان محبوب مجاز است معنی آنکه هر محبوبے با حسن و جمال و کمال که در چمن دنیا رونموده و اینهمه انا آثار پرتو آن محبوب حقیقی است و چون لازمهٔ عاشق است که خطرات ماسوی محبوب را در دل جا ندهد گوید قوله

ساربان رخت بدروازه مبر کان سر کوی
شاهراهیست که منزلگه دلدار منست

ساربان سالک معنے آنست که اے سالک صادق رخت خطرات و خیالات ماسوی محبوب بدروازهٔ دل مبر که آن شاهراه است اما چگونه شاهراهست که منزلگه دلدار منست بموجب لَا يَسَعُنِي أَرْضِي وَلَا سَمَائِي وَلٰكِنْ يَسَعُنِي قَلْبُ عَبْدِيَ الْمُؤْمِنِ و یحتمل که رخت هستی موہوم یعنے کشنده مهار هستی موہوم یا نمایش اعمال شوم منظور بصیرتم مساز که آن مقام تجلیات دلدار است و یحتمل که هنگام وصال دوستان دیده را از گریه محفوظ دارد اگرچه از شادیست اما سر بسر پشیمانی است سوال چون دروازهٔ دل را بشاهراه تعبیر کرد پس منع چرا کرد که در شاه راه کسے مانع نمیتواند شد جواب آنست که بسا شاهراه اند که بسبب ورود سلطان آنجا مانع مے آیند و این اکثر در معائنه می آید و یا آنکه بمعنے استفهام گفته شود یعنے شاهراہے است اے شاهراہے نیست بلکه منزلگه دلدار منست و یحتمل که این در عرف اگرچه لفظ شاهراہے اطلاق میکنند که از خواص و عوام راہمه آنجا گذر باشد اما اینجا بمعنے اضافی توان گفت یعنی راه شاه است سوال دوم که شاهراه منزلگه نمیباشد جواب آنست که اے ساربان رخت بدروازه دل مبر باین زعم که این سر کوے که پیش دروازه است شاهراہیست تا هر که خواهد بدان راه رود زیرا که آن سر کوے نزول گاه دلدار منست آنجا بحکم نباید رفت سوال سوم آنکه منزل بمعنی جاے نزول است پس لفظ گه در منزلگه چه معنی دارد جواب آنکه منزل مصدر میمی است بمعنی نزول و چون معشوق باعتبار اظهار محتاج عاشق است چرا که بے وجود عاشق ظهور معشوق صورت نه بندد بنابران گوید قوله

باغبان همچو نسیمم ز در باغ مران
کآب گلزار تو از اشک چو گلنار منست

باغبان معشوق حقیقی که صانع تمام عالم است یعنی اے محبوب من مرا نسیم وار از باغ وجود خود بے بهره مدار که معشوقیت تو بعشق من پیدا است چه خالقیت بے مخلوق و رازقیت بے مرزوق و ربوبیت بے مربوب صورت نه بندد و اگرچه از نسبت انیمعنی ذات حق پاک است المصوفیه چون شیخ محی الدین عربی و اتباع او بلکه صوفیه باجماع مظهر اینمعنی است کما قال صاحب الفصوص فیحمدنی و احمده و یعبدنی و اعبده یعنے حق حمد میگوید مرا و من حمد میگویم حق را و حق عبادت میکند مرا و من عبادت میکنم حق را بدانکه چون احکام اسما و صفات جلال و جمال و کمالات حق از من بنابران حمد میگوید حق مرا ازین ره که افاضه وجود من و وجود کمالات من از حق باشد پس حمد میگویم حق را باظهار احکام و اسما و بقبول

نمودن سلطنت وتصرف ودرحق خدمت وعبادة میکنند مراکه رجوع میکنند در اظهار حکومت اسماوصفات خودبسوے اعیان او متجلی میشود بوجود من چه اگر بسوے عین عاصی توجه ورجوع نکنند وتجلی بوجوداو نشود حکومت اسم غفور ومنتقم بظهور نیاید ورجوع بچیزے وتوجه بسوے آن خدمت وعبادت آن چیز باشد وازین ره که درو جود هر کارے رجوع میکنم ومتوجه میشویم بحقتعالے چه اگر حق متجلی بکارمن نشود وافاضه وجود آن نکند مقصود حاصل شود عبادت میکنم مرحق راوحق را عابد وعبد گفتن اگرچه سوء ادبست اما شورش عشق وحکم کشف بران اراده کند چه ترک ادب عین ادب است دیوانه بدست خویشتن نیست وچون ناظم از زمره ایشان بوده باشد وچون بے لطف محبوب کار محبت سرانجام نمے یابد بنابران گوید قوله

شربت قند وگلاب از لب یارم فرمود	نرگس او که طبیب دل بیمار منست

لب کنایت از لطف ہے لب که شیرین جوے شد لطف خدا است ۞ باغ جانزا آب او نشو ونماست ۞ نرگس چشم مراد ومراد ازان مرد عارف کامل که مرشد باشد که باقی بذات حق گردیده یعنے مرشد طریقه ما که طبیب دل بیمارست دفع این بیماری حواله بلطف او نمود یعنے بجز لطف محبوب که نفخت فیه من روحی کنایت ازوست کسے نیست که عاشق را از میان سرگشتگی ودوری بکنار قبول مے آرد وچون سخن خوش ودل حبیب بغیر از حصول عشق صورت نه بندد بنابران گوید قوله

آنکه در طرز غزل نکته بحافظ آموخت	یار شیرین دهن ونادره گفتار منست

معنے آنست که این نکته سرای وخوش گوئی حافظ محض توجه آن محبوبست که بسبب عشق او از ماسر میزند.

غزل

مطلب طاعت وپیمان صلاح از من مست	که به پیمانه کشی شهره شدم روز الست

معنے من که بمیخواری وعشقبازی رسوائے ازلی شده ام امید زهد وصلاح وورع از ما مدار وچون عاشق را بما سوائے معشوق کارے نباشد بنابران گوید قوله

من همانم که وضو ساختم از چشمه عشق	چار تکبیر زدم یکسره بر هرچه که هست

چشمه عشق اضافه بیانیه چار تکبیر زدن ترک کلی کردن یکسره تمام معنے آنست که من همانم که وضو از چشمه عشق ساختم یعنے اختیار عشق نمودم یعنے از ازل غیر از عشق دوست هرچه که بود از زهد وصلاح از لوح دل بشستم وترک آن نمودم باید دانست که در عالم هرچه هست اگر عاشق

واگر معشوق اوست ماوتو جز بهانه بیش نه وچون بیان این سخن بحصول عشق ومحبت وحالة محویت نیتوان کرد که بسا آفات در پیش دارد بنابران خطاب بمرشد میکند قوله

مے بده تا دهمت آگهی از سر قضا	که بروے که شدم عاشق واز بوی که مست

یعنے اے مرشد من مے عشق حواله نما تا بنوشیم واز نوشیدن آن بیخود گردیم آنگاه اسرار قضا پیش تو بیان نمائیم وآن آنست که بروے که عاشق شدم واز عشق که مستم استفهام بمعنے انکاریه یعنے من هیچ نام ونکس عاشق نیستم هرچه هست اوست چراکه عاشقی فعلے است وفعل بے وجود فاعل صورت نه بندد پس چون وجود از خود نه دارم ودر وجود محتاجم خود را در معرض هستی چون نشانم وچه نسبت عاشقی بخود نمایم چون هرچه هست اوست واین هستی ماوتو جز پرده پندار ووهم بیش نیست وآنکه در پس آن پرده خیال عاشقی ومعشوقی مے بازد ہے تو درمیانه هیچ نه هرچه هست اوست ۞ هم خود الست گوید وهم خود کند بلی ۞ بدانکه الله تعالے گنج مخفی بود که کنت کنزاً مخفیاً چون خواست که تماشاے حسن وجمال خود نماید خود را خود دیدن محال الا بآئینه پس هستی انسان را بمثل آئینه ساخت وبتجلیات متنوعه وانوار متلونه خود را درو ظاهر کرد پس در هر انسان چه عاشق ومعشوق متجلی اوست وخود بر خود عاشق است ہے در چشم لیلی بوده مجنون شده بنموده ۞ لیلی کجا مجنون کجا خود بوده خود بوده ۞ واینهم اندکے برمز وایما بیان نمود بالمشافهه آن رالعطاء مے حواله نمود چون عاشق را باید اگرچه خود را غرق دریاے عصیان بیند با اینهمه دست از حبل المتین رحمت او باز ندارد گوید قوله

کمر کوه کم است از کمر مور اینجا	ناامید از در رحمت مشو اے باده پرست

کمر بمعنے بلندی اینجا اشاره برحمت باده پرست عاشق معنے آنست که اے عاشق اگرچه غرق عصیانی با اینهمه از رحمت او ناامید مباش که خود فرموده لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَّحْمَةِ اللّٰهِ یَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِیْعًا وعصیان خود بنظر مینداز که گناهان تو اگرچه مثل کوه اند اما پیش دریاے رحمت او چون مور اند وچون از دست وزبان خلق رستن وبفرحت وخوشی گذرانیدن در جهان کسے را میسر نیست الا بعاشق کامل که روازما سوائے معشوق برتافته وبکنج عزلت وگوشه خلوت نشسته بنابران گوید قوله

بجز آن نرگس مستانه که چشمش مرساد	زیر این طارم فیروزه کسے خوش ننشست

نرگس چشم ومراد عاشق کامل که رو از عالم برتافته وبکنج عزلت خزیده ہے اگر در جهان از جهان رسته است ۞

ورازخلق برخویشتن بسته است چشمش مرساد حادثه وآفت دامنگیر وقت او مباد اینطارم فیروزه کنایه ازدنیا خوش نشست آزار ازهموم وغموم دنیوی نگردید معنے بیت ظاهر است چون این سخنان خوش وکلمات دلکش اززبان حافظ سرزد بنابران بفخر خود میگراید قوله

جانفدای دهنت باد که در باغ نظر	چمن آرای جهان خوشتر ازین غنچه نبست

باغ نظر وجود چمن آرای جهان حق تعالے غنچه اشارة بدهن ودرین بیت خطاب بوجود معنے آنست که ای وجود من جانمن فدای دهنت باد که حق تعالے درچمن وجود تو ای درتو خوشتر ازین غنچه بنا فرید وهیچ عضوی به اینچنین خوبی ومرغوبی درمعرض ظهور نیاورده که مظهر اینچنین سخنان خوش وکلمات دلکش گردیده وچون اقلیم سخن رابتصرف خود یافت وبسبب لطف محبوب یافت بنابران گوید قوله

حافظ از دولتِ وصلِ تو سلیمانی یافت	یعنی از وصل تواش هست کنون باد بدست

معنے آنست که ای محبوب من بسبب حصول وصل تو بمرتبه سلیمان علیه السلام رسید و آن آنست که کلام فرمائی اقلیم سخن گردیده وسخن که فے الحقیقة باد است تابع اوست غزل

مارا در آرزوی تو پروای خواب نیست	بے روی دلفریب تو بودن صواب نیست

مضمون مصراع اول عجباً للمحبّ کیف ینام کلّ نوم علی المحبّ حرام ومصراع ثانی مشعر است برین که عاشق را باید که بموجب من کان فی هذه اعمیٰ فهو فی الاخرة اعمیٰ مشاهده محبوب دراینجا حاصل نماید وموقوف فردا ندارد وچون ظهور محبوب موجب فنای عاشقست بنابران گوید قوله

در دورِ چشمِ مستِ تو هشیار کس ندید	کو دیده کز تصورِ چشمت بخواب نیست

دور گردش مراد ظهور چشم مراد ذات ۵ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات کو عیان ببیند وجود کائنات ومست باعتبار استغنا که ان الله لغنیٌّ عن العالمین خواب فنا ومحو معنے آنست که ای محبوب من درحین ظهور ذات تو کسے هشیار بنظر نیامده یعنے اینچنین کسے ندیده شده که بخود مانده باشد بلکه هرکه تجلی ذاتی خود کرامت نمودی اورا درمعرض نیستی وفنا آوردی واینچنین دیده کو که ازخیال چشم تو ای ازدیدن ذات تو بفنا نرسیده چه کوه طور باآن سنگدلی که داشت پیش تجلی تو خاک وخاکستر گردید وموسی باآن کمال نبوت بیهوش افتاد کقوله تعالیٰ فلمّا تجلّی ربّه للجبل جعله دکّاً وخرّ موسیٰ صعقاً چون هرچه مے بینی ازمسلم وکافر وعاشق وفاسق وکاذب وصادق وعاصی

ومطیع وعالم وجاهل وخوب وزشت وعاقل ومجنون ونباتات وحیوانات وجمادات همه درعشق اوست وذکر اوست ۵ بذکرش هرچه بینی درخروش است ولے داند درینمعنی که گوش است زبلبل برگلش تسبیح خوانست که هرخاری به تسبیحش زبانست بنابران گوید قوله

در هر که بنگرم بغمی از تو مبتلاست	یکدل ندیده ام که زعشقت خراب نیست

معنی ظاهر ست بموجب وان من شیءٍ الّا یسبّح بحمده ولکن لا تفقهون تسبیحهم وچون شهید عشق را روزحشر سوال وجواب نیست بنابران گوید قوله

هر کو بدستِ عشقِ تو شد کشته روزِ حشر	اورا در انحساب سوال وجواب نیست

معنے آنست که ای محبوب من هرکه مقتولِ تیغ عشقِ تو گردید اورا روز محشر درانحساب که بروز حشر مرخلائق راخواهد بود پرسشے نیست چون عاشق مدام گرفتار درد واندوه است واین موجب ازدیاد مرتبت اوست کما قال انّ البلاء عکثر لا یعطیها الّا لولی الله بنابران گوید قوله

حافظ چو زر بوته درافتاد تاب یافت	عاشق نباشد آنکه چو زر راو بتاب نیست

تاب درمصرع اول روشنی وقدر ودرمصرع ثانی بمعنے سوزش معنے ظاهر است قال ع ان اشدّ البلاء علی الانبیاء ثمّ الاولیاء ثمّ الامثل فالامثل غزل

مردم دیدهٔ ما جز برخت ناظر نیست	دل سرگشتهٔ ما غیر ترا ذاکر نیست

ناظر بمعنے بیننده معنی ظاهر است امامصرع اول مشعر برین که ما رأیت شیئاً الّا ورأیت الله فیه ودرین بیت تقاضاء حصول رویت میکند وحصول آن ناممکن است که لا تدرکه الابصار جواب آن دربیت ۵ من گدا وتمنائے وصل او هیهات الخ مرقوم شد وچون کار عاشق مدام گریه است گوید قوله

اشکم احرامِ طوافِ حرمت می بندد	اگرچه ازخونِ دلِ خویش دمی طاهر نیست

معنے آنست که ای محبوب من اشک را اگرچه ازخون دل خود خون طاهر نیست یعنی ازغایت اشکباری بحد خونریزی نرسیده باوجود این نیت طواف حریم حرم تو مے بندد یعنے اشکباری من بحدے رسید که عنقریب گردخانهٔ تو برآید واین کنایت ازبسیاری گریه وزاریست چون دلِ عاشق مدام مشغول بخیالِ معشوقست بنابران گوید قوله

عاشق مفلس اگر قلب دلت کرد نثار
مکنش عیب که بر نقد روان قادر نیست

قلب ناسره نقد روان نقد خالص و نیز اضافه معنی آنست که ای محبوب من عاشق مفلس که از خودی خود گذشته این دل ناسره خود نثار تو کرد عیبش مکن که بر نقد رائج که زر و سیم است قادر نیست و تحتمل که قلب دل توجه دل و سراو که قلب القلب عبارت ازوست روان بمعنی جان معنی آنست که اگر عاشق مفلس توجه دل را بهیچ نپرداخت و همگی همت مصروف تو ساخت عیبش مکن که بر نقد جان قادر نیست که آنرا فدای تو سازد که آن نیست جز قبضه قدرت تو و بر انچه قادر بود نثار تو کرد قبولش فرما باید دانست که گاه گاه عاشق بسبب غایة سوزش و بیقراری بتقاضاء بشریت آهی و نعره سر میزند و در آن اظهار درد و جفاء معشوق می شود بنا بران گوید قوله

من که در آتش سودائی تو آهی نکنم
کی توان گفت که بر داغ دلم صابر نیست

معنی آنست که ای محبوب من اگر سبب آتش عشق تو که در اندرون ما سر زده آهی و نعره زند این نتوان گفت که بر داغ دلی که من او را داده ام صابر نیست چه کنم که غایت بیقراری و ضعف بشریت برین می آرد و الا حاشا و کلا که از ما آهی و نعره بظهور آید و نیز داغ دل کنایت از جفا است چون عاشق را باید که در طلب معشوق خود ساعی باشد و همتی بلند دارد که موجب حصول مقصود است که هِمَّةُ الرِّجَالِ تَقْلَعُ الْجِبَالَ ؎ کار این گنبد گردان کند ٭ هرچه کند همت مردان کند ٭ بنا بران گوید قوله

عاقبت دست بدان سرو بلندش برسد
هر کرا در طلبش همت او قاصر نیست

معنی آنست که هر سالکی در طلب المحبوب خود همت او قاصر نیست که بموجب اِنَّ اللّٰهَ یُحِبُّ الْمَعَالِی الْهِمَمِ همت عالی دارد و در طلبش ساعی و جاهد باشد عاقبت الامر بموجب مَنْ طَلَبَ شَیْئًا وَّجَدَ وَجَدَ مراد او احصول وصل محبوب میسر گردد و هر که قاصر همت بود و ساعی و جاهد نباشد گرفتار هجران باد چنانچه در بیت آینده گوید قوله

بسته دام و قفص باد چو مرغ وحشی
طائر سدره اگر در طلبت طائر نیست

طائر سدره جبرئیل و اینجا کنایه از سالک یعنی ای محبوب من هر سالکی که در طلب تو ساعی و جاهد نیست و همتش قاصر است مانند مرغ وحشی بسته دام و قفص هجران و پای بند قالب ناسوتیه باد و از سفل بعلو عروجش مباد اگر آن سالک خود جبرئیل باشد و چون هیچ محبوب بدان محبوب حقیقی همسری

نمی تواند کرد گوید قوله

از روان بخشی عیسی نزنم پیش تو دم
زانکه در روح فزائی چو لبت ماهر نیست

روان بخشی احیاء اموات که معجزه عیسی ؑ بود لب مراد لطف کنایه از عشق ماهر استاد مصرع ثانی علة مصرع اول است معنی آنست که از احیاء اموات که معجزهٔ عیسی ؑ بود پیش تو دم نزنم و سخن از آن نمیکنم زیرا که در جان بخشی همچو لبت ماهر نیست که عیسی ؑ آنچنان کس را که زنده ساخت زود بمرحله بیماری در راه عدم گشتند و آنها که بعشق تو زنده شده اند باقی و پاینده خواهد ماند که اِنَّ اَوْلِیَاءَ اللّٰهِ لَا یَمُوْتُوْنَ بَلْ یَنْقَلِبُوْنَ مِنَ الدَّارِ اِلَی الدَّارِ و نیز این بیت در نعت حضرت می زیبد و چون عشق سراسر رنج و پریشانی است که اَلْعِشْقُ تَمَامُ الْمِحْنَةِ وَالْبَلَاءِ بنا بران گوید قوله

روز اول که سر زلف تو دیدم گفتم
که پریشانی این سلسله را آخر نیست

روز اول ابتداء عشق و روز ازل سر زلف اشارة بجذبه عشق این سلسله اشارة بسر زلف یعنی ای محبوب من همان روز که جذبه عشق ترا در یافتم و درین راه در آمدم تفهیم نمودم که بلیات و حوادثات این را آخر نیست ای لانهایت است و چون ناظم شدائد و بلیات عشق را به بیان آورد و شاید که بمحبوب از راه استغنا گفته باشد که چون شدائد این راه در نیافته بودی چرا اختیار این نمودی بنا بران گوید قوله

سر پیوند تو تنها نه دل حافظ راست
کیست آن کو سر پیوند تو در خاطر نیست

پیوند دوستی مراد محبت و عشق معنی آنکه ای محبوب من تنها نه من بدام عشق تو مقیدم کیست آنکس که مقید بعشق تو نیست یعنی همه مقید بعشق تو اند غزل

مارا ز خیال تو چه پروای شراب است
خم گو سر خود گیر که خمخانه خراب است

خیال بفتح خا صورتی که در خواب نمایان شود اینجا کنایه از وصل که در مقام مستی دست دهد و شراب عشق و محبت خم کنایه از مرشد خمخانه کنایت از وجود سالک است یعنی ای محبوب من ما را بسبب وصال دائمی تو پروا العشق و محبت نمانده و مرشد را بگوئید که راه خود گیرد که وجود ما در معرض نیستی در آمده محتاج تو نیست زیرا که عشق و مرشد بمنزله دلاله است و چون دلاله طالب را بمطلوب رسانید بدلاله حاجت نه و چون عاشقی را هر عملی که در آن مشاهده محبوب نباشد موجب وبال اوست گوید قوله .

گر خم همه بشکست بر یزید که بید دست
هر شربت عذبم که دهی عین عذاب است

خم بہشت زہد وورع ونیز عشق معنے آنست کہ ہر عشقے کہ در حصول مشاہدہ دوست نبود اگرچہ عشق است ازو تجنب باید کرد زیرا کہ بے مشاہدہ معشوق ہر عشقے کہ باشد موجب وبال اوست چراکہ مراد از عشق حصول مشاہدہ دوست نہ عشق ویا آنکہ طاعتے وعبادتے کہ در ونیت حصول رضائے محبوب نبود ہمین موجب خسران ووبال است وچون مشاہدہ عاشق بین التجلی والاستتار است بنابران ازحالۂ استتار خبر میدہد قولہ

افسوس کہ شد دلبر و در دیدۂ گریان | تحریر خیال خطِ او نقش بر آبست

معنے آنست کہ افسوس مشاہدات غائب شد ودر دیدۂ گریان آن صورت مشاہدات نقش بستہ ودلم را بہ تیر محبت خود خستہ ونقش بر آب سریع الزوال میباشد چون نگاہداشت آن لازم بنابران گوید قولہ

بیدار شو اے دیدہ کہ ایمن نتوان بود | از سیل دمادم کہ درین منزل خوابست

اشکباری وحوادثات ۱۲

یعنے اے دیدہ بیدار باش وایمن نتوان بود ودر بستر ہجران نتوان غنود واز حوادثات دمبدم کہ در دنیا حادث میشود جہانیان را زامی برد مبادا این نقش از تو زائل شود وترا بہ ندامت سپارد معنے آنست کہ بیدار شو اے دیدہ کہ ایمن نتوان بود ودر بستر ہجر بغفلت نتوان غنود از آن آب جاری کہ این چشمہاے تو میخیزد مبادا کہ این نقش در تو نوشتہ زائل گردد وچون ہجران موجب سوختگی عاشق است بنابران گوید قولہ

باز آی کہ زروی تو ای شمع دل افروز | دل رقص کنان بر سرِ آتش چو کبابست

شمع دل افروز معشوق معنے بیت ظاہر است چون ظہور محبوب بنظر عاشق کامل ظاہر است اگرچہ باعتبار ظاہر در خفاست گوید قولہ

معشوق عیان میگذرد بر تو ولیکن | اغیار ہمی بیند ازان بستہ نقابست

معنے آنست کہ ظہور معشوق حقیقی بنسبت عارفان سرفراز وعاشقان جانباز عیان وآشکار است ع مغربی آنچہ تو اش میطلبی در خلوت ٭ من عیان بر سر ہر کوچہ وکو می بینم ٭ اما بسبب اغیار بستہ نقابست تا ایشان نظر بران نیفتد وچون ہیچکس بکنہ معرفت او نتواند رسید بنابران گوید قولہ

در بزم دل از روی تو صد شمع برافروخت | وین طرفہ کہ خود روی تو در بستہ نقابست

بزم دل اضافہ بیانیہ یعنے در عالم دل از روی تو صد وجہ مشاہدہ ظہور کردہ این طرفہ کہ ہنوز روی تو در حجابست شیخ بایزید گوید سی سال خدای را در معبودیت پرستیدم وسی سال در الوہیت وسی سال در معرفت وچون نیکو نگریستم ہمہ من بودم آنچہ دیدم قولہ

گل بر رخِ رنگین تو تا لطفِ عرق دید | در آتش رشک از غم دل غرق گلابست

گل سالک عرق بر رخ رنگین ذات باجمال وکمال ومصرع ثانی مشعر بمعنی کو قُلْتُ سُبْحَانِیْ مَا اَعْظَمَ شَأْنِیْ فَاَنَا مَجُوْسِیٌّ فَاَقْطَعُ زُنَّارِیْ وَاَقُوْلُ اَشْهَدُ اَنْ لَّا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ قولہ

سبز است در و دشت بیا تا نگذاریم | دست از سر آبے کہ جہان جملہ سرابست

در و دشت کنایہ از وجود سالک سراب کنایہ از مقصود ذات عالم فانی سراب خیالے کہ محض نمود بے بود بود یعنے ایدل ما بوزیدن باد فضل وعنایت خس وخاشاک غیریت وانانیت از چمن وجود ما یکسو شدہ وببارش ابر ازارے لطف ورحمت گلشن وجود ما تری وتازگی یافتہ وبسبب ظہور مشاہدات بہارے دگر پیدا آوردہ پس بیا وہمدم باش تا بیکدگر متفق گشتہ در تماشاے آن مشغول باشیم ودست از مقصودات عالم فانی برہم نہیم کہ جہان جز خیالے بیش نیست ونیز معنے آنست کہ ایدل ما سبز است در و دشت اے ایام بہار است کہ کنایت از طلوع دین محمدیست اگرچہ در عصر ہر پیغمبرے بہارے از دین بود لیکن در زمان پیغمبر ما بہارے دگر آمدہ بود کہ در عہد دیگران نبود پس دمے ازین غفلت بخود آی تا دست ازین مقصودات عالم فانی کہ ہوس وہوا است برہم نہیم وترک آن نمائیم زیرا کہ جہان محض خیالے بیش نیست ونیز نگذاریم بنون باشد وآب کنایت از حصول مشاہدات باشد معنے آنست کہ ایدل ایام بہار است کہ کنایت از طلوع دین نبویست ویا حصول عشق ومحبت است پس بیا تا دست از سراب کہ کنایت از حصول مشاہدات است برہم نہیم بلکہ در حصول آن ساعی باشیم چراکہ ہر کہ بموجب مَنْ کَانَ فِیْ هٰذِهٖ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی امروز کار خود نشناخت فردا چہ خواہد یافت واعراض ازین جہان فانی نمائیم کہ جز خیالے نیست وچون جناب معشوق بس بلند است بنابران از راہ تعجب گوید قولہ

راہ تو چہ راہیست کہ در غایتِ تعظیم | دریاے محیطِ فلکش عین حبابست

معنے آنست کہ اے محبوب من راہ تو عجب راہے است کہ از غایت تعظیم او فلک با این علو شان جز خیالے بیش نیست وچون نصیحت را در گوش عاشق راہ نیست بنابران گوید۔ قولہ

در کنج دماغم مطلب جای نصیحت | کین حجرہ پر از زمزمۂ چنگ و ربابست

این حجرہ اشارہ بدماغ زمزمہ سخن چنگ ورباب نام سازہا مراد عاشقان کامل معنی آنست

که ای منکر نصیحت ترا در دماغ من هیچ راهی نیست چرا که دماغ من پر از سخنان عارفان واصل و عاشقان کامل است و اگر از چنگ و رباب ساز متعارف مراد باشد پس معنی مشتمل بر سرود باشد مخفی نماند که علماء اہل سنت و جماعت چار قسم اند متکلمین و فقہاء و محدثان و صوفیان فقہا محدثان را اصحاب ظواہر میگویند ازان که اعتماد شان مجرد بر خبر و تصحیح اسناد است و محدثان فقہا را اصحاب رای میگویند که عمل برای میکنند و ترک خبر واحد مینمایند و صوفیه اشرف ہمه فریقند که توجه ایشان بخدا و ترک ماسوی الله و عمل ایشان بنور و کشف و قبول مذہب معین ندارند الصوفی لامذہب له و اختیار طریق بر طریق دیگری وقتی و کشفی نمی کنند و تمسک ایشان بحدیث اِخْتِلَافُ اُمَّتِیْ سَعَةٌ فِی الدَّارَیْنِ پس ازین معلوم شد که روایات فقہا که در حق سماع وغیره واقعند بر ایشان حجت نیست بدانکه اہل ظواہر را در سماع اقوال است بعضی مطلق حرام میگویند و اکثر ایشان حرمت نہا اہل مقید میکنند زیرا که پیغمبر ع در زمان نبوت شنیده اند و این مضمون در باب صلوة العیدین از مشکوة میتوان یافت اما اگر سماع داعی بحقیقت بود یا تقرب الہی مثل ترک و تجرید و فنا و انکسار حلال و مستحسن و اگر داعی بمجاز و یا بفجور و فسق حرام و مستقبح و اگر ازین ہر دو طرف ہیچ یک نمیگراید مباح ست و درین اقوال است السماع سلطان وارد من الله اذا نزل فی القلب ینہزل وجود البشریة و ینہدم الرعونات النفسانیة السماع سوط یسوق المحب الی المحبوب السماع ذریعة لوصول القلب الی قرب المحبوب السماع رمز من رموز الرحمن لاینکشف بالبیان ولایقدر احد ان یتکلم باللسان السماع ستر بین الله و عبده لایطلع علیه غیره ۵ ز نغمه تا خدا یک کوچه راه است قوله

حافظ چه شد ار عاشق و رند است و نظرباز	بس طور عجب لازم ایام شباب است

شباب جوانی معنی بیت ظاهر

غزل

ماہم این ہفته شد از شہر و بچشمم سالیست	حال ہجران تو چه دانی که چه مشکل حالیست

این غزل در ہنگام فراق تسوید نموده یعنی از غایت شدة ہجران ہفته بر من بمنزله ماه و ماه بمنزله سال است مگر اینحال حال ہجر انرا تو چه دانی که چه مشکل حالت است چون استغنا لازمه معشوق است بنابران گوید قوله

آنکه انگشت نمائی بکرم در ہمه شہر	وه که در کار غریبان عجبت اہمالیست

انگشت نما مشہور بکرم یعنی بصفت اکرم الاکرمین ہمه شہر تمام عالم وه افسوس غریبان عاشقان اہمال فروگذاشت و تاخیر معنی آنست که ای محبوب من در تمام عالم بصفت اکرم الاکرمین معروف و مشہور ہستی افسوس که در کار عاشقان عجب تاخیر لیست که ہیچ نوع بمداوای آن نمی پردازی باید دانست که ذات حق از احاطه ادراک بیرون ست کما قال الله لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ و نیز لَا يُدْرِكُهُ اَحَدٌ مِّنَ الْعَالَمِيْنَ و آنچه عارفان را در تجلیات نموده میشود آن عین عکس وجود ایشان است کما قال صاحب شرح الفصوص فَهُوَ مِرْآتُكَ فِیْ رُؤْيَتِكَ نَفْسَكَ یعنی حق آئینه تست برای دیدن تو مر ذات خود را پس ای برادر ذات حق در مقابله بنده چون آئینه باشد در مقابله شاہد چه وقتی که بینی صور اشیاء را در آئینه یا صورت خود نمی بینی آئینه را باوجود آن که میدانی که صور اشیاء یا صورت خود نمی بینی مگر در آئینه حاصل آنست که آنچه دیده میشود در آئینه صور اشیا صورت ست نه صورت آئینه که آئینه خود صورتی ندارد ہمچنین حق تعالی صورتی معین ندارد چه دیدن مطلق محال است در دنیا پس تو ندیده مگر خود را بنابران گوید قوله

مردم دیده ز لطف رخ او در رخ او	عکس خود دید گمان برد که مشکین خالیست

مردم دیده کنایه عارف کامل رخ تجلیات مشکین خال کنایه از ذات حق معنی آنست که عارف کامل در تجلیات از بس صفا و لطف او عکس خود را معائنه نموده آن را ذات حق پنداشت و دم معرفت زد و فی الحقیقة چنین نه که ما للتراب و رب الارباب باید دانست که چون آنچه دیده میشود اینہمه عکس خود است نه ذات حق پس ذات حق در معرض نیست باشد و نیست را ہست چون گویند چه ہست نیست نما باشد باید دانست که نابود شدن دیگر و نادیدن دیگر نمی بینی که چون آئینه را در پیش کنی و صورت خود را در وی بینی و مستغرق جمال او شوی از آئینه خبر نداری نگوی که آئینه نیست بلکه فی الحقیقت ہست اما نیست نما پس ہست نیست نما می باشد بنابران گوید قوله

بعد از نیم نبود شائبه در جوہر فرد	که دہان تو بران نکته خوش استدلالیست

جوہر فرد که عبارت از جزویست که آنرا متکلمین جزء لایتجزی گویند و ترکیب اجسام از اجزای لایتجزی قرار میدهند و بر وجود آن جزو دلائل و براہین می آرند و چون آن جزو نزدیک حکماء مشائین باطل است و ایشان ترکیب اجسام از ہیولا و صور مقرر مینمایند و بر بطلان آن قسم جزو دلائل و براہین اقامت میکنند و آن موجب شبہه در جوہر فرد میشود پس میگوید بعد از نیم نبود الخ و قیل جوہر فرد جزویست که آنرا جزء لایتجزی می گویند و حکما گویند

اینچنین جزو باطل است چه جزو بحالت عدم رسیده باشد و بهیچ موسوم گشته لایق تقسیم نباشد نه عقلاً نه نظراً ونه وهماً نه خیالاً و متکلمین قائلند بر وجود آن جزو میگویند که اینچنین جزوے که بحالت عدم رسیده باشد لایق تقسیم باشد اگرچه از روے نظر تقسیمش نتوان کرد لیکن بتعقل و توهم و بتخیل توانکرد مثلاً موے اگرچه بنظر تقسیمش محالست لیکن بتعقل توانکرد چنانچه ؎ میانش موے بلکه از موے نیمے ❊ پس این ضد یکدیگر موجب اشتباه میشود بنابران ناظم میگوید که اے محبوب من چون دهانِ تنگِ تو می بینم مرا در وجود جوهر فرد شائبه آمیزش واشتباه نمیشود زیراکه دهان تو که در عدم متجزی بودن مانند جوهر فرد است و در حالت خنده منقسم میشود استدلالے خوبست که شائبه عدم صحت ندارد ؎ کردی بخنده نقطۀ موهوم را دو نیم ❊ پس مبطل کلام حکیمان دهانِ تست معنے حقیقی آنست که مطلب حکما از بطلان جوهر فرد نفی ذات حق است چه بر وقتے که بر وجود جوهر فرد قائل شوند و بر تقسیم او متقر گردند دلیل شود برین که هست نیست نمی باشد چه لائق جزئے باشد که وجود دارد پس اثبات ذات حق میگردد و ایشان منکر ذات حق اند که او را بجمیع صفات منکر اند و جز بسلب صفات او را وصف نمیکنند گویند که ما موجودیم او را موجود نتوان گفت ما عالمیم او را عالم نتوان گفت ما قادریم او را قادر نتوان گفت همچنین جمله صفت را چون صفات بے موصوف صورت نه بندد لاجرم ذات را نیز منکر شدند و صوفیه مقر اند او را بجمیع صفات عالم اوست دیگران جاهل قادر اوست دیگران عاجز موجود اوست دیگران معدوم چون صفت بے موصوف صورت نه بندد لاجرم او را نیز مقر شدند و هر یکے ازینها بر قول خود دلائل و براهین مے آرد و این ضد یکدگر موجب اشتباه میگردد بنابران گوید بعد ازینم نبود شائبه در جوهر فرد وجه دیگر جوهر فرد ذات مطلق باطلاق حقیقی که بهیچ جه قید ندارد چنانکه جوهر فرد جز ندارد و دهان صفات مجمل انسانیه که بصفات الٰهیه موسوم اند و در ذات انسان مضمر تا که انسان وجود خود را از ظلام بشریت پاک و مصفا نسازد صفات الٰهیه بظهور نیاید بر آن نکته اشارت بوجود جوهر فرد معنی آنست که اے محبوب من الحال چون نور شهود تو بر ما تجلی کرد و بسبب آن جمله صفات الوهیت در خود معائنه نمودم بعد ازین مرا شکے و شبه در ذات او نماند که آرے هست نیست نمی باشد و طلب دلیل برین قول همین دهان تو کنایت از صفات الوهیه است خوش دلیلے چراکه چون این صفات که در وجود ما مخفی بودند وقتے که هستی میداشتند آنگاه بظهور آمدند والا نه اگر فی الحقیقت معدوم بودندے چگونه در معرض هستی آمدے که عدم موجود گردد این محال است وجه دیگر دهان اشارة بنقطه وحدة که جامع احدیة و واحدیة است

باعتبار جامعیت بوحدة موسوم است و در حقیقت نقطه ایست موهوم و به اعتبار خنده که عبارت از ظهور تجلی اوست دو نیم گشت یعنی احدیة و واحدیة را اعتبار و امتیاز پیدا شد و او از میان دو نیم گشت ؎ کردی بخنده نقطۀ موهوم را دو نیم ❊ پس مبطل کلام حکیمان دهان تست ❊ معنے آنست که مرا در اثبات ذات شکے و شبهه نیست که هست نیست نمی باشد و طلب تاویل برین نقطه وحدت است که بسبب بے نشانی بهیچ عدم موهوم ست و باعتبار تجلی و ظهور منقسم میشود و بهست موسوم میگردد چه لایق تقسیم همان شے باشد که فی الحقیقت وجودے داشته باشد و چون طالب بموجب من طلب شیئا وجدّ وجد عاقبت بطلب خود مے رسد گوید قوله

مژده دادند که بر ما گذرے خواهی کرد	نیت خیر مگردان که مبارک فالیست

معنے آنست که اے محبوب من مرا بمژده وصل خود خواهی رسانید و بموجب اِنَّ اللّٰهَ لَا یُضِیْعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِیْنَ مبتلاے هجران نخواهی گذاشت اما چون استغنا لازمه تست بنابران میترسم و ملتمس میشوم که نیت خیر که کنایه از التفات بحال غریبانست و رسیدن بفریاد ایشان مگردان اے فسخ مکن که این نیت بهترین نیتهاست و چون ذات محبوب مجمع لطف و رحمت است گوید قوله

میچکد شیر هنوز از لب همچون شکرش	گرچه در شیوه گری هر مژه اش قتالیست

شیر لطف و رحمت شیوه گری کمال استغنا قتال کشنده معنی آنست که شیر لطف و رحمة از لب همچون شکرش میچکد اے بظهور مے آید کہ اِنَّ اللّٰهَ لَذُوْ فَضْلٍ عَلَی النَّاسِ وَ اِنَّ اللّٰهَ لَعَفُوٌّ غَفُوْرٌ وَ اللّٰهُ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ وَسَبَقَتْ رَحْمَتِیْ عَلٰی غَضَبِیْ اگرچه در کمال استغنا هر مژه اش هر صفت او قتالیست یعنے باآنکه هر یک از اشارت او و دلالت بفنا و سالک میکند اِنَّ اللّٰهَ شَدِیْدُ الْعِقَابِ وَ اللّٰهُ شَدِیْدُ الْعَذَابِ وَ اللّٰهُ غَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ وَ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ اینهمه کمال لطف و مهربانی اوست و این بیت در وصف رسول ع است نیز میتوان برد مراد از شیر هدایت که پرورش طفلان نزاده بدوست و آن شیر هدایت از لب چون شکرش میچکد یعنے از شیرین زبان و شکر ریز لبان شهد حکمت و موعظه حسنه آمیخته و شربت رحمت و رافت و حسن خلق در روے ریخته میچکد یعنے اگرچه در کمالیت کار هر یک از اشارت و ولایت بهدایت مفنی و مهلک سالکانست مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا لیکن اینهمه شیرین زبانی مهربانی اوست بر امت و چون هجران سخت ترین عذابیست گوید قوله

آسان است چون غرض عاشق بغیر از وصال محبوب نیست گوید قوله

غرض ز مسجد و میخانه ام وصال شماست
جز این خیال ندارم خدا گواه منست

مسجد زهد و عزت میخانه عشق و رسوائی معنی آنست که اگر وابسته بزهد و ورع بودیم و اگر مشتغل عشق و محبت هستیم غیر از وصال شما غرضے نداریم و عمل بریا نمیکنیم چنانچه خود گفته ؎ تو خانقاه و خرابات در میانه مبین ؛ خدا گواست که هر جا که هست با اویم ؛ و نیز در عشق عزت و رسوائی برابر است نه عزت بخدا امیر سازد و نه خواری از درِ او میراند پس طالب را باید که در عشق او باشد و کوشش نماید و در عزت و خواری ننگرد چون عاشق صادق است که عالی همت باشد یعنی جز بشوق و رضا و لقاء معشوق را در دل جا ندهد و لوح ضمیر از غیر خدا تعالے پاک دارد و مرغ همت را از کونین بپراند و بکون رساند از ینجا است که ان الله یحب المعالی الهمم بنابران گوید قوله

کلاه دولت خسرو کجا بچشم آید
ز خاک کوی تو چون عزت کلاه منست

معنے آنست که چون در عشق تو خود را با خاک یکسان کرده ام و خاک کوے ترا افسر خود پنداشته و رقم غیر را از صفحه دل خود تراشیده ام پس کلاه دولت خسروان کے در چشم من در آید و ملتفت بغیر گردم چون عاشق را بما سواے معشوق تعلقے نیست و بجز عاشقان صحبتے نگوید قوله

ازان زمان که بدین آستان نهادم سر
فراز مسند جمشید تکیه گاه منست

یعنے ازان زمان که طوق بندگی آن محبوب در گردن افگنده ام و سر را بر آستان آن نهادم پشت بر مسند جمشید کرده ام و آنرا در چشم نمے آرم چون نزد عاشق گدا ئی در محبوب بهتر از سلطنت عالم است گوید قوله

مرا گدائے تو بودن ز سلطنت بهتر
که ذل جور و جفای تو عز و جاه منست

معنے آنست که اے محبوب من نزد من گدای نمودن بر در تو و خواری کشیدن در عشق تو خوشتر از سلطنت عالم و بهتر از عز و جاه دنیاست و چون اعراض از جناب محبوبان مر عاشقانرا صورت نمی بندد بنابران گوید قوله

مگر به تیغ اجل خیمه بر کنم ورنه
رمیدن از در دولت نه رسم و راه منست

معنے آنست تا وقتے که پاے بند این قالب عنصری ام ازین جناب معرض شدنی نه ام چرا که اعراض نمودن از جناب معشوقان طریقه عاشقان نیست مگر وقتے که تیغ اجل حبائل عناصر ما را از یکدگر منقطع گرداند و خیمه وجود ما را زیر و زبر سازد و مرغ روح ما از قفس قالب پرواز نماید و زمام اختیار ما از دست رود

چرا که آنوقت کار باختیار ما نیست و چون لازمه عاشق آنست که تقصیر بر ذمه خود نهد بنابران گوید قوله

گناه گرچه نبود اختیار ما حافظ
تو در طریق ادب باش گو گناه منست

معنی این بیت در بیت کوے نیکنامی مرقوم شد غزل

مرحبا اے پیک مشتاقان بده پیغام دوست
تا کنم جان از سر رغبت فدای نام دوست

پیک مشتاقان مراد از وارد غیبی و یا مرشد یعنی اے پیک مشتاقان خوش آمدی بده پیغام دوست را که در حق ما چه فرموده و کے بر ما گذر خواهد کرد تا جان از رغبت تمام فداے نام دوست کنم اے خود را در عشق او فانی سازم چون کار عاشق مدام اضطراب است بنابران گوید قوله

واله و شیداست دائم همچو بلبل در قفس
طوطی طبعم ز عشق شکر و بادام دوست

طوطی طبع اضافه بیانیه و نیز روح و دل شکر کنایه از لب مراد لطف ؎ لب که شیرین جوے شد لطف خداست ؛ باغ جان از آب او نشو و نماست ؛ بادام کنایت از چشم مراد مشاهدات که ؎ هست چشم انجاب بمعنے نقد ذات ؛ کو عیان بیند وجود کائنات ؛ معنی آنست که این دل من بیاد لطف محبوب و مشاهده ذات که در عالم اطلاق داشت چون بلبل در قفس قالب واله و شیدا است که کے ازین قفس رهائی یابم و بگلشن اصلی پرواز نمایم و چون گرفتاری دام عشق بسبب حصول وصال است گوید قوله

زلف تو دام است و خالش دانه و من ناگهان
بر امید دانه افتاده ام در دام دوست

زلف مراد جذبه ؎ زلف نام جذبه ذات حق است ؛ دل که قیدش گشت جان مطلق است ؛ دانه خال اضافت بیانیه مراد ازان نور شهود و کنایه ازان وصال معنے آنست که اے محبوب من این جذبه عشق تو دامے است استوار و نور شهود تو دران دام دانه است آشکار پس چون حصول دانه بی گرفتاری دام میسر نیست بنابران بحصول دانه شهود تو گرفتار دام عشق تو گردیدم و نیز زلف کنایه از قالب عنصری باشد که زلف حجاب رویست وجود نیز حاجب ذاتست و مانع عاشق از معشوق ؎ نقاب و پرده ندارد نگار دلکش ما ؛ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ؛ و نیز خال کنایت از ذات باعتبار سیاهی که مشابه بهویة غیب است که از ادراک و شعور اغیار مخفی است که لا یعرف الله غیر الله ؎ سیاهی چون به بینی عین ذاتست ؛ درو چاهے پر از آب حیات است ؛ معنے آنست که اے محبوب من این وجود عنصری دامے است روشن و نور شهود تو دران دانه ایست

اشکار من بحصول معرفت و مشاهدهٔ ذات تو گرفتار این دام شدم چنانچه قاضی حمید الدین ناگوری رح گوید آرے مرغ جان در صحرای لامکان پرواز بی نشان داشت چنانچه هیچ قید مقید نمی شد و بدانه کونین التفات نمینمود مرا ازین جهة از دام اجسام مطلق آزاد بود و از دانه احتیاج محض بی نیاز لیکن از جنبش میل بر نیاز خود داشت خواست که محتاج و مشتاق جمال خود سازد ناگاه صیاد قضا دانه نور شهود خود در صحن محبت که قالب عنصریست انداخت و دام معشوقی بران فراز کرد نظرش برین دانه و دام افتاد پخته قدم در خام نهاد اگرچه از قید دام هشیار اما کرشمهای یار بیطاقت نمودیکایک آن آزاد در حلقه بند در آمد و به بندگی گرفتار گشت چون عشق عاشق را نصیبه ازلی است و این مستی از وی رفتنی نه بنابران گوید قوله

هر که چون من در ازل یک جرعه خورد از جام دوست	سر زمستی بر نگیرد تا به صبح روز حشر

ازل روز الست جرعه کنایت از ذوق مشاهده جام روی محبوب معنی آنست که هر کسی در ازل مانند ما مشاهده روی محبوب حقیقی نمود و ذوق آنرا دریافت تا قیام قیامت ازین مستی که عشق است سر بر نگیرد یعنی ازین اعراض ننماید و بزهد و تقوی از نیجهة که لازمه هستی است نگراید باید دانست که عاشق نیست که اراده محبوب را بر اراده خود مقدم دارد بنابران گوید قوله

ترک کام خود گرفتم تا بر آید کام دوست	میل من سوی وصال و قصد او سوی فراق

معنی آنست که میل من همگی بوصل او که در عالم اطلاق داشتیم متعلق بود نمیخواستیم که مقید دام شویم و قصد او بفراق ما که اختیار قالب است متعلق گردید پس چون شرط عاشق ترک اراده خود که و صلست کردم و اختیار اراده او که قبول قالب عنصریست نمودم تا اراده محبوب فوت نشود چه شرط عاشق آنست که هر چه دوست دوست دارد یعنی مرضی وی شود او نیز دوست دارد اگر همه بعد و فراق غالبا محبوب بعد و فراق محب خواهد که مصلحت او درین است و بعضی از شارحین معنی بیت چنین نوشته اند که حاصل این بیت آنست که چون عاشق در خلوة بمراقبه مشغول باشد و لذتی بمشاهده داشته باشد در انوقت موذن اذان بگوید باید که از خلوة بدر آید و شرائط آن اشتغال نماید پس لذت مشاهده و مراقبه که بمنزله وصال است باید گذاشت و بنماز و لوازم آن که بمثابه بعد و فراق است مشغول باید گشت و در شرح لمعات مذکور است که فراق را بعینه دوست ندارد یعنی موجب شهود دانسته یا که برای مرضی محبوب چنانچه عابدان که عبادت برای بهشت میکنند اگر محض برای او کنند بهتر بود پس باید که فراق را دوست تر از وصال دارد

و بعدش خوشتر از قرب آید چون داند که دوست آن دوست دارد و خود بعدش مقرب تر از قرب بود و هجرش سودمند تر از وصال زیرا که در وصال و قرب بصفت مراد خود است و در بعد و فراق محبوب بصفت مراد محبوب ما را نه از برای آن آورد که از مراد خود گیریم بلکه برای آنکه تا او مراد خود از ما بر دارد و قبل بند و فراق عاشق در شهود دوست یعنی عاشق چون در شهود مستغرق است از طاعت و ریاضت و مجاهده باز ماند و شهود عاشق در بعد و فراق یعنی تا در بعد و فراق است البته در ریاضت است و آن موجب شهود است پس بضرورت ترک وصال که کار ماست باید کرد که مصلحت درین است قوله

من نمیخواهم نمودن بعد ازین ابرام دوست	می نوشتم نامهٔ از شرح شوق خود ولے

معنی آنست که حدیث کثرت شوق و اشتیاق و سوز و درد در معرض بیان می آرم اما چون باعث شکوه و موجب ملال طبع دوست دانستم که ؎ بیهوده گفتگو نه کنی پیش چشم یار ؛ دانی که طبع مردم بیمار نازک است بنابران اعراض نمودم نمیخواهم که دوست را بستوه آرم و چون عاشق را باید که صحبت بعاشقان دارد نه برا خود بین ؎ با عاشقان نشین و همه عاشقی گزین ؛ با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین ؛ بنابران گوید قوله

خاک راهی کان مشرف گردد از اقدام دوست	گر دهد دستم کشم در دیده همچون توتیا

خاکراه کنایه از عاشق اقدام مراد فضل یعنی عاشقی که به فضل محبوب سرفراز گشته و بوصل او معزز گشته اگر اینچنین عاشق بنظر آید مانند توتیا در دیده خود جایش دهم و دمی از صحبت او دوری نگزینم و چون عشق دردیست لا دوا بنابران گوید قوله

زانکه درمانی ندارد درد بی آرام دوست	حافظ اندر درد او می سوز و بی درمان بساز

معنی آنست که ای حافظ بدرد عشق او بسوز یعنی احتمال شدائد و بلیات و اندوه و غم نما و طلب دوا منما ای امید راحت مدار زیرا که درد بی درمان دوست که عشق است العشق دار لا دواله ؎ بعالم هر کجا درد و بلا بود ؛ بهم بردند و عشقش نام کردند ؛ درمانی ندارد ای راحت را در و دخلی نیست پس طلب دوا درین درد نمودن یعنی طلب رحمت و آسایش در عشق نمودن بر روی دریا پل بستن است و جوز بر گنبد انداختن است غزل

ولی در غنچه می بینم به پیکانهاش در خون بست	نمیدانم دل بلبل ز عشق روی گل چون است

بلبل کنایه از عاشق گل کنایه از محبوب قوله-

عجب باشد که بلبل را قرار و صبر کم گردد
ریاحین را چو هر ساعت جمال و حسن افزونست

بلبل عاشق ریاحین گلها مراد معشوقان چون هر دم و هر ساعت حسنے و جمالے بهم رسانند عاشقان را امر محالست که بشکیبائی گراید قوله

نظر کن بر گل رعنا که شکل او چه افتاده
چه جرم بلبل شیدا اگر بیچاره مفتونست

یعنے بران گل رعنا که کنایت از محبوبست بدین رعنائی و زیبائی جلوه گر گردیده نظرے کن و انصاف ده اگر بلبل بیچاره که عاشق غریبست مفتون آن روے و مشغوف آن موے گردد گناہے بدو عائد نگردد قوله

چو از پرده برون آمد گل انگه بلبل مسکین
اگر در پرده می نالد دلش از پرده بیرونست

معنے آنست دقیتے که آن محبوب از اختفا بدیوانگاه ظهور برآید عاشق بیچاره اگر در خلوت به بکا و زاری میگذارد باکے ندارد و محل تعجب نیست چه دلش در حیطهٔ اختیار او نیست قوله

اگر مستی کند بلبل درین موسم روا باشد
که بر هر شاخ از گلها هزاران جام میگونست

مستی بیباکی و سخن عاشقانه گفتن درین موسم اشارت بهنگام که آن در مصرع ثانی مذکور است و آن کنایه از ایام بهار است و مراد ازان آوان مشاهدات تجلیات قوله

درین موسم که بوے عیش از عالم نمی آید
تو خود دانی نگارینا که حال عاشقان چونست

درین اوان که صرصر عموم و هموم از هر سو رونموده و بوے عیش از عالم مفقود گشته اے محبوب من تو خود دانی که حال عاشقان بچه انجامیده باشد قوله

زمان عشرت و شادی که میجستی بجان حافظ
غنیمت دان کنون عشرت که وقت عیش اکنونست

کنون اشارة بزمانے که ظهور محبوب رونموده غزل

بران خجسته نظر کز پے سعادت رفت
بکنج میکده از خانهٔ ارادت رفت

خجسته نظر کنایه از عاشقی میکده عشق و محبت خانه ارادت حظوظ نفسانیه و گوشهٔ زهد معنے آنست که بر مبارک نظرے که طالب سعادت گردید از زهد معرض گردید و بمقام عشق درآمد و چون عشق کاشف اسرار نهانی است گوید قوله

برطل همشبی کشف کرد سالک راه
رموز غیب که در عالم شهادت رفت

رطل همشبی کنایه از مشاهدات تجلی که در نیم شب میباشد و نیز کنایه از عبادات شاقه معنے آنست که

مران خجسته نظر راهر چه در عالم شهادة جاری بود بمشاهدهٔ همشبی طاری شد باید دانست که عاشقان را مشاهده گاہے ظهور و گاہے خفا و چون خفا موجب بیقراری عاشق است بنابران گوید قوله

ز بامداد بمستی دگر بر آمده آه
وظیفهٔ می دوشین مگر زیادت رفت

درین بیت خطاب بمعشوق میکند مستی بیقراری وظیفه مے دوشین مشاهدات تجلیات معنی آنست که اے محبوب من حال عاشق مسکین امروز از بامداد باز به بیقراری کشید افسوس مگر مشاهدات تجلیات که بران عاشق مسکین می نمود از یاد تو رفت و آنرا محروم داشتی و بهجر مبتلا گردانیدی و چون درد هجران بغایت صعب است و علاج او بجز عشق نمیتوان کرد بنابران گوید قوله

مگر بمعجزه کوشد طبیب عیسے دم
چرا که کار من خسته از عیادت رفت

معنے آنست که بسبب هجران آن محبوب کار من از عیادت رفت چرا که بمرگ رسیده ام و از حد علاج تجاوز نموده مگر همان طبیب عیسے دم که محبوب است بمعجزه کوشد یعنے روے خود را بما نماید و ما را از سر نو زنده سازد که معجزه عیسے احیاے اموات بود و چون از هر کسے بجز فعل مقدر بظهور نیاید گوید قوله

مجو ز طالع مولود من بجز رندی
که این معامله با کوکب ولادت رفت

معنے آنست که از طالع ولادت من بجز از رندی که کنایه از عشق است مجو چرا که اثر کوکب ولادت من همین است که هر که درین هنگام و درین طالع زاید از و بجز عشق رونماید و چون سخن معرفت بغیر از فیض روح القدس نباشد بنابران گوید قوله

بیا و معرفت از ما شنو که در سخنم
ز فیض روح قدس نکتهٔ سعادت رفت

معنے آنست که اے طالب بیا و سخن معرفت از ما شنو اگر چه دیگران در میدان سخنوری اسپ فصاحت را جولان داده اند اما از بوے معرفت مبرا که آلودهٔ اغراض نفسانی و هواهاے جسمانی بوده اند و سخنان ما فیض از روح القدس که ارواح مقدسه و یا عشق مراد است و چون در نظر عاشق بهتر از عشق کارے نیست بنابران گوید قوله

هزار شکر که حافظ براه میکده دوش
ز کنج زاویهٔ طاعت و عبادت رفت

معنے آنست که هزاران هزار شکر که دوش حافظ براه میکده که عشق است از کنج زاویه و عبادت که عبارت از زهد و ورع است درآمد یعنے از زهد و ورع اعراض نمود و به عشق درآمد و نیز این بیت

چنین دیده شده هزار شکر که حافظ زراه میکده دوش بکنج زاویهٔ طاعت و عبادت رفت معنی آنست که هزار شکر که حافظ از راه عشق و اخلاص دوش بگوشهٔ طاعت و عبادت بنشست که دوگانه بعشق بجاآورد آن بهتر از عبادت چهل ساله بار یا نقلست که جنیدؒ چون رحلت نمود شخصی او را بخواب دید پرسید که چه حالت انجامید فرمود که همگی طاعت من حبط شد مگر دو رکعت که از روی عشق بجاآورده بودم غزل

یارب سببی ساز که یارم بسلامت
بازآید و برهاندم از چنگ ملامت

یار کنایه از مشاهدهٔ حق باز آید ظهور کند چنگ دست عاشق حزین از غم هجران یار نازنین بشکایت بدرگاه رب الارباب که برآرندهٔ کارهاست مناجات میکند که یارب سببی ساز که آن تجلی رو در نقاب شده بی کم و کاست همچنان باز بر ما متجلی گردد و ما را از دست ملامت خلق که در جدائی او شده ام خلاصی دهد

خاک ره آن یار سفر کرده بیارید
تا چشم جهان بین کنمش جای اقامت

خاک ره کنایه از خبر و نشان یار سفر کرده تجلی محجوب شده و نیز جناب رسول ع و مرشد و معنی مصرع ثانی آنکه تا در چشم جای آن سازم قوله

فریاد که از شش جهتم راه ببستند
آن خال و خط و زلف و رخ و عارض و قامت

از شش جهتم راه ببستند از همه سو راه من مسدود ساختند خال اشارت بنقطهٔ وحدت من حیث الخفا که مبدا و منتهای کثرا آنست که منه بدا و الیه یرجع الامر کله و نیز عبارت از ظلمت و معصیت که درمیان انوار طاعت بود و چون نیک اندک بود او را خال گویند اگر خوبرو را ذره بدخوی باشد خال گویند و سبب زینت شمرند و نیز نقطهٔ روح انسانی ع خال دانی چیست یعنی اصل روح * نور او مر قلب را گردد فتوح * و نیز خطرات انسانی و نیز نقطهٔ سیاهی که از خطرات دنیاوی و نفسانی در دل بود و نیز فناء ذاتی و نیز تجلی نور عزازیل که بر رخساره جمعیت مظاهر صفات است و نیز تجلی جلالی و نیز اسم مضل و بشریه خط سائر عصیان که بر آئینهٔ دل سالک بستند و نیز عالم غیب که برزخ گویند و نیز اشارة بظهور آن حقیقة و مظاهر روحانی و نیز عالم ارواح و نیز عالم شهادت و نیز قلب انسان زلف جذبهٔ ذات و نیز موجودات و تعینات و نیز تجلی جلالی و نیز اسماء جلالی که تعینات مطلقهٔ علمی و غیبی سائر جمال حقیقی و باعث دلبستگی و سرگشتگی عاشقان و نیز راه حق و کثرة احکام رخ و عارض ظهور جمالی که سبب وجود اعیان و سبب بمبدأ واحد گردد و نیز محض تجلی و نیز ذات و نیز وجه الله و نیز صفات لطف مثل نور و لطیف و هادی و رازق قامت

سزاواری پرستش و نیز استیلاء الهی و چون عاجزی و نیاز لازمهٔ عاشقست از سر عجز و نیاز بآن ماه مهرافروز گفته قوله

امروز که در دست توام مرحمتی کن
فردا که شوم خاک چه سود اشک ندامت

یعنی امروز که بنوازش جمال جهان افروز احیاء این تن مرده میتوانی کرد مرحمتی نما و از سر نو این تن مرده را جان بخشی کن فردا که ازین منزل فانی سفر کنم و ساکن منزل لحد گردم ندامت حصولی ندارد و احیای ثانی بعد مرگ درین سرای فانی دوباره معلوم ارباب سلوک گفته که عشق گوهریست از دریای معرفت الهی و محض از حضرت حق بتکلف را ست نمی آید و بزور بر خود نمیتوان بست قوله

ای آنکه بتقریر و زبان دم زنی از عشق
ما با تو نداریم سخنی خیر و سلامت

برای دریافت سخنان عشق شنودن لا ینفع و بیان سخنان عشق را زبانی دگر باید ورای بیان ناسوتیه قصهٔ سوزش دل پروانه از شمع بپرس که شرح این آتش نداند زبان سوخته چون خوبرویان بادشاهان ولایت جان و دل اند و حاکم مطلق عاشقان را مجال چون و چرا نیست هرچه خواهند کنند بنابران گویند قوله

درویش مکن ناله ز شمشیر احبا
کین طائفه از کشته ستانند غرامت

درویش عاشقان که از دنیا و مافیها مفلس احبا معشوقان کین طائفه اشارة بمعشوقان کشته اشارت بعاشقان که کشتگان معشوق اند غرامت تاوان قوله

در خرقه زن آتش که خم ابروی ساقی
بر می شکند گوشهٔ محراب امامت

خرقه وجود خم کجی مراد زیبائی چه زیبائی ابرو کجی است ابرو کنایت از انوار تجلیات ساقی معشوق حقیقی و نیز خرقه عبارت از لباس هستی است در ان آتش زن و بسوز یعنی محو و متلاشی کن و چون محو شد و بدان مقام که وقت تحریمه بر جمال پاک حق نظر میکند در ان زمان نظر بر محراب نمی افتد بضرورت گوشهٔ محراب بلکه تمامی محراب شکسته میشود و چون بموجب فِعْلُ الْمُحِبِّ مَحْبُوبٌ وَضَرْبُ الْحَبِیبِ زَبِیبٌ است گوید قوله

حاشا که من از جور و جفای تو بنالم
بیداد لطیفان همه لطف است و کرامت

حاشا دوری باد لطیفان معشوقان معنی ظاهر است عمری دل سودائی من در تحقیق انتهای سلسلهٔ تبدلات تعینات خود روز بشب و شب بروز می آورد ناگاه ندای بگوشم رسید قوله

کوته نکند بحث سر زلف تو حافظ
پیوسته شد این سلسله تا روز قیامت

زلف اشارت بتعینات ونیز بیان عشق ونیز طاعت وبندگی یعنی حافظ ذکر عشق ترا مختصر نمیکند چه ذکر این تا قیامت گفته نشود بل صد قیامت بگذرد واین ناتمام غزل

یارِ مه چهرۂ من بادل گریان میرفت
متنفر شده وز بنده گریزان میرفت

متنفر گریزان قوله

چون همی گفتمش اے مونس دیرینۂ من
سخت میگفت ودل آزرده پریشان میرفت

مونس الفت دهنده دیرینه قدیم قوله

گفتم اکنون سخن خوش که بگوید با ما
کان شکر لهجۂ خوش گوے سخندان میرفت

لهجه آواز قوله

نقش خوارزم وخیالِ لبِ جیحون می بست
باهزاران گله از ملکِ سلیمان میرفت

خوارزم نام شهر جیحون نام جوے ملک سلیمان شیراز چاره علاج قوله

میشد آنکس که چو او جان سخن کس نشناخت
من همی دیدم واز کالبدم جان میرفت

کالبد بدن۔ قوله

لابه بسیار نمودم که مرو سود نداشت
زانکه کار از نظرِ رحمتِ سلطان میرفت

لابه تملق قوله

بادشاها زکرم از سرِ جرمش بگذر
چه کند سوخته از غایتِ حرمان میرفت

جرم گناه قوله

چون بشد آن صنم از دیدۂ حافظ غائب
اشک همواره زرخسار بدامان میرفت

صنم محبوب غزل

یارب آن شمع شب افروز بکاشانه کیست
جان ما سوخت بپرسید که دیوانۂ کیست

شمع شب افروز محبوب کنایة از تجلی کاشانه محل جانانه محبوب قوله

آن می لعل که ناخورده مرا کرد خراب
همنشین کۂ وهمکاسه وپیمانۂ کیست

آن مے لعل اشارت به تجلی۔ قوله

حالیا خانه برانداز دل ودین منست
تا هم آغوش که میباشد وهمخانۂ کیست

حالیا الحال خانه برانداز غارت گر قوله

بادۂ لعلِ لبش کز لبِ ما دور مباد
راحِ روحِ که وپیمان دهِ پیمانۂ کیست

بادۂ لعل لب اضافت بیانیه یعنی لب ومراد از آن لطف وعشق راح شراب پیمان ده کنایة از جاگیرنده

دولتِ صحبتِ آن شمع سعادت پرتو
باز پرسید خدا را که به پروانۂ کیست

شمع سعادت پرتو محبوب وتجلی خدا را بواسطه خدا پروانه بازائده وپروانه مراد عاشق وطالب قوله

میدهد هرکسش افسونے ومعلوم نشد
که دلِ نازکِ او مائلِ افسانۂ کیست

هرکس اشارت بمومن وکافر وصالح وفاسق وعاشق وزاهد افسون کنایت از خدمت وطاعت او ضمیر بمحبوب مائل خواهان افسانه طاعت وبندگی قوله

یارب آن شاه وش ماه رخ زهره جبین
دریکتاے که وگوهر یکدانۂ کیست

آن شاه وش محبوب وتجلی قوله

گفتم آه از دلِ دیوانۂ حافظ بے تو
زیرِ لب خنده زنان گفت که دیوانۂ کیست

آه افسوس بے تو در جدائی محبوب۔

ردیف الثاء

الغیاث اے مایۂ جان الغیاث
کفر زلفت برد ایمان الغیاث

الغیاث فریاد مایۂ جان محبوب حقیقی کفر زلف کنایت از لذت وتعلقات دنیا ونیز غلبه جذبه عشق ایمان مشاهده حق ونیز دریافت حق معنے آنست که فریاد اے محبوب من فریاد که لذات این دنیا فانی وتعلقات نشأ اینجهانی مشاهده جمال باکمال ترا از ما در نقاب ساخت ومحتمل که غلبه جذبه عشق تو ایمان مرا که کنایت از زهد وصلاح وتقوی است یکسو ساخت قوله

ما همی لیسیم لب از تشنگی
در لبانت آب حیوان الغیاث

لب تشنگی محرومی وجدائی لب کنایت از لطف وفضل که موجب زندگی عاشقانست آب حیوان آبحیات اینجا مراد موجب زندگی قوله

وه کجا شد شربت دیدار تو
اے کشد تلخی هجران الغیاث

وه کجا شد افسوس کجا رفت که هیچ نوع بنظر نے آید قوله

ما ز گریہ غرق در خون گشتہ ایم — لعل تو پیوستہ خندان الغیاث

لعل تو پیوستہ خندان لعل کنایۃ از لب یعنی تو شادان وخندان واز ما بے پروا - قولہ

چشم بیمارت مرا بیمار کرد — جز لبانت نیست درمان الغیاث

چشم بیمار یعنے چشم بیمار را خاصہ ایست کہ ہیچ سو نمیگراید کنایت از عدم التفات لب کنایت از لطف وکرم وفضل واین مصرع بامضمون آن بیت متحد است ؎ مریض عشق بتان را دوا همی باشد اگر دوا است نگاہے نہان دلدار است ٭ قولہ

غمزۂ شوخ تو از راہِ اجل — میزند در دیدہ پیکان الغیاث

غمزہ شوخ کنایۃ از ظہور وخفاے محبوب ونیز استغنا وبے نیازی وتجلی قہاری از راہ اجل از برائے کشتن میزند بر سینہ پیکان اے در معرض ہلاکت مے اندازد قولہ

چون دو زلفت گرد سرگردان مرا — گردشِ گردون گردان الغیاث

سرگردان پریشان وزلف را پریشان میگویند گردون گردان فلکِ گردندہ قولہ

از خدنگ ناوکِ مژگان تو — زخمہا افتاد در جان الغیاث

ناوک مژگان کنایۃ از عشق کہ پردہ ایست بر ذات ومراد از مصرع تمام از تصدیعات وبلیات عشق تو

ما ہمچو گوے از خم چوگان فلک — ہر طرف گشتیم غلطان الغیاث

از خم چوگان فلک از سبب گردش فلکی قولہ

پیچشِ زلفِ تو در جانم فتاد — رشتۂ تن گشت پیچان الغیاث

پیچش زلفت جذبہ جلیہ ذاتیہ علیہ تو قولہ

با طناب زلف حافظ را بکش — ماندہ در چاہِ زنخدان الغیاث

طناب زلف جذبہ محبت چاہ زنخدان اشارہ بطور تقدیر کہ در وے عمل کردن جائز نیست ونیز مشکلات اسرار مشاہدہ ونیز تجلی واحد القہاری ونیز تعینات کہ مظہر حسن معنویست چون چاہ زنخ کہ زیب دہ حسن صوری است غزل

باز م ہواے آن گل رعناست الغیاث — دیگر دلم رمیدہ وشیدا است الغیاث

آن گل رعنا اشارۃ بمحبوب دیگر باز رمیدہ گریزان شیدا دیوانہ قولہ

صوفی کہ جام صاف دمادم ہمیکشد — حیران کوے او شدہ سور است الغیاث

صوفی کنایت از خود باعتبار بحالت ابتدائیہ یا صوفی مقلد جام صاف کنایت از جام عشق قولہ

آن دل کہ کنج عافیتے بر گزیدہ بود — اینہم بعزم درد و بلاہاست الغیاث

آن دل اشارت بدل خود کہ کنج عافیت برگزیدہ بود کہ قبل ازین مبتلاے زہد وورع بود اینہم الحال بعزم درد وبلا گرفتار عشق کہ العشق تمام المحنۃ والبلا قولہ

عارف کہ غرق بود بناموس ننگ ونام — افتادہ در ملامت سوداست الغیاث

عارف کنایت از خود کہ غرق بود بناموس ننگ ونام کہ غرق بحر نام وننگ بود افتادہ ملامت وسودا گرفتار ملامت وسودا قولہ

از جان زارِ حافظ وسرگشتگان شوق — فریاد وشور وولولہ برخاست الغیاث

زار ضعیف ولاغر سرگشتگان شوق عاشقان ولولہ بیقراری غزل

درد مارا نیست درمان الغیاث — ہجر مارا نیست پایان الغیاث

یعنے دردے دارم لادوا کہ العشق داء لادواء وہجرے مبتلا شدہ ام کہ پایان پذیر نیست قولہ

دین ودل بردند وقصد جان کنند — الغیاث از جور خوبان الغیاث

دین زہد خاعل بروند وکنند خوبان بوسہ حصول استعداد قبول کیفیت کلام صوری ومعنوی ونیز کلام منزل کہ اولیا را بوحی خفی میشود واین نمیشود مگر لبقا ونیز بوسہ جذبہ کہ موجب تجلیات میباشد قولہ

در بہاے بوسۂ جانے طلب — میکنند این دلستانان الغیاث

دلستانان محبوبان ذکر جمع ومفرد قولہ

خون ما خوردند این کافر دلان — اے مسلمانان چہ درمان الغیاث

خون ما خوردند گرفتار غم والم ساختند ومعرض فنا رسانیدند کافر دلان معشوقان بسبب سخت دلی وبے رحمی کہ کافر سخت دل میباشد فَہِیَ کَالْحِجَارَۃِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَۃً وگفتن این اگرچہ سوء ادب است لیکن در مراد داشتن جائز است ونیز لَا یُؤْخَذُ الْمَجْنُوْنُ بِمَا صَدَرَ مِنْہُ ونیز لَا یُؤَاخَذُ الْعُشَّاقُ بِمَا یَقُوْلُوْنَ وَیَفْعَلُوْنَ درمان علاج زلف تجلی جلالی وتعینات خط عالم اسما وصفات خال مظہر اسم المفضل ونقطہ وحدت لب تجلی جمالی وفیض رحمانی واز چشم مست ذات سراسر استغنا مژگان صفات قہریہ

زین حریفان اشارت بزلف وخال وخط ولب وچشم داد مسکینان بده یعنی عاشقان را بداد ایشان رسان واین اشارت بطلب وصل روز وصل اضافت بیانیه شب یلدای هجران اضافه بیانیه و یلدا شبے است تاریک بغایت دراز که در تمام سال یک میباشد همچو حافظ مقوله جانست و مراد از حافظ تن

ردیف الجیم غزل

سزد که از همهٔ دلبران ستانی باج | چرا که بر سر خوبان عالمی چون تاج

سزد لایق وبرجاست همه دلبران اشارة همگی انبیا باج خراج وپیشکش وخراج ستدن کنایه از محکوم ومنقاد ساختن است چه خراج دادن خاصه رعایا وزیردستان است خوبان کنایه از رسل چون تاج اشارت بسید المرسلین آشوب پریشان کننده ترکستان ولایتے است که به ترکان بدان منسوب اند وترکان بدو صفت موصوف اند یکے بخوبروی دوم بخونخواری قوله.

دو چشم شوخ تو برهم زده خطا وختن | بچین زلف تو ماچین وهند داده خراج

چین زلف اشاره به شکن زلف ماچین نام ولایت وکذا الهند خراج حاصل وانچه متغلب بر عاجز مقرر کند وانچه از تجار بر سر کالا بستاند خراج دادن زیردست شدن قوله

ازین مرض بحقیقت کجا شفا یابم | که از تو درد دل من نمیرسد بعلاج

ازین مرض کنایه از عشق درد دل من نمیرسد بعلاج علاج درد دل من نمیشود قوله

چرا همی شکنی جان من زسنگدلی | دل ضعیف که هست او بنازکی چو زجاج

سنگدلی بیرحمی زجاج شیشه. قوله

بیاض روی تو روشن چو عارض خورشید | سواد زلف تو تاریکتر ز ظلمة داج

بیاض سفیدی رخ روز اضافه بیانیه سواد سیاهی ظلمت تاریکی داج شب تاریک قوله

لب تو خضر ودهان تو آب حیوانست | قد تو سرو ومیان تو موی وگردن عاج

خضر نام پیغمبر آبحیوان آبحیات سرو درختے است مشهور منسوب بقد شاهدان وآن سه نوع آزاد و یکشاخه راست سهی وناز عاج دندان فیل قوله
دو شاخه نسانے راست وشاخے متمایل ۱۲

دهان تنگ تو داده بآب خضر بقا | لب چو قند تو بر دار نبات مصر رواج

آب خضر آبحیات بقا زندگی مصر نام شهر لعل لب اضافه بیانیه مسیح عیسے علیه السلام لعل کنایت

این غزل در نعت است

از لب ومراد از آن فضل ولطف قوله

فتاده در دلِ حافظ هوای چون تو شهے | کمینه بندهٔ خاکِ درِ تو بودی کاج

چون تو شهے یعنے که همه شاهان خاکراه تواند بودمی یعنے داخل ودر شمار بودی کاج کاشکے غزل

از من دل شده آن یار نمیپرسد هیچ | خبرے زین دل بیمار نمیپرسد هیچ

دلشده عاشق دلداده بیمار بیم کننده مراد مریض قوله

او طبیب من ومن خستهٔ وبیمارِ غمش | چه طبیبیست که بیمار نمیپرسد هیچ

غم مراد عشق چه طبیبیست عجب طبیبے است. قوله

دی طبیبے بسرم آمد واحوالم دید | گفت چونست ترا یار نمیپرسد هیچ

دی روز گذشته طبیب عاشق کامل چونست عجب است قوله

گفتمش بختِ من وطالعِ شوریدهٔ من | خفته می بینم وبیدار نمیپرسد هیچ

بخت من وطالع شوریدهٔ من اینهمه برگشتگی بخت وشوریدگی طالع ماست که دلدار مارا خفته می بیند ونمی پرسد قوله

جانم از فرقتِ رویش بلب آمد صد بار | که ازین دل شده آن یار نمیپرسد هیچ

فرقت جدای جان بلب آمدن بهلاک رسیدن از آنجهت که ازین دلشده اشارت بخود که دل از دست رفته قوله

اے طبیبِ ازلی یک نظرے کن ما را | حافظِ سوخته را یار نمیپرسد هیچ

طبیب ازلی کنایة از مرشد ومحبوب حقیقی یار کنایت از محبوب حقیقی ومرشد. غزل ردیف الحاء

اگر بمذهب تو خونِ عاشقانست مباح | صلاح ما همه آنست کان تراست صلاح

یعنے اے محبوب من اگر نزد تو خون عاشقان ریختن مباح است پس در انچه مرضی تست ما نیز بجان ودل راضی ایم قوله

سواد موی تو بنموده جاعل الظلمات | بیاض روی تو بگشوده فالق الاصباح

اے موی تو نیست بلکه جاعل الظلمات هست ای شب هست که تاریک کننده جهانست وروشنی روے تو فالق الاصباح است یعنے آفتاب است که پدید آرنده صبح ست واصباح بکسر الف بمعنی مفرد وبفتح الف جمع صبح قوله

ز دیده ام شده صد چشمه در کنار روان | که خود شنا نکند در میانِ آن ملّاح

چشمہ کنایہ است از کثرت گریہ آشنا شناوری ملاح شناور قولہ

ندادلعل لبش بوسہ بصد تلبیس	نیافت کام دل من ازو بصد الحاح

لعل لب اضافہ بیانیہ مراد صفت متکلمی بوسہ کنایت از کلام بصد تلبیس اے ہزاران تملق وعجز نمودم الحاح عاجزی قولہ

بیا کہ خونِ دلِ خویشتن بحل کردم	اگرچہ بمذہب تو خونِ عاشقست مباح

بحل عفو قولہ

پیالہ چیست کہ بربادِ تو کشیم مدام	ونحن نشرب شرباً کذلک الاقداح

پیالہ جام صغیر عبارت از قلہ محبت نحن نشرب شرباً کذلک الاقداح ما می نوشیم نوشیدنی ہمچون قدحہا قولہ

صلاح وتوبہ وتقوی زما مجو زاہد	ز رند و عاشق و مجنون کسے نجست صلاح

صلاح پارسائی توبہ توبۃ العوام من الذنوب وتوبۃ الخواص من الفضلۃ والتوبۃ النصوح ہو الندم بالقلب والاستغفار باللسان واضمار ان لایعود الیہ ابدا وفی الاحیاء ینبغی للتائب ان یعقد مع اللہ عقدا موکدا ویعاہد العہد عہدا وثیقا ان لایعود الی الذنب فیعزم عزما فی الحال وان کان یتصور ان یغلبہ الشہوۃ ثانیا لانہ لایکون تائبا مالم یتاکد عزمہ فی الحال تقوی پرہیزگاری اعلم ان التقوی کنز عزیز فلئن ظفرت بہ فکم تجد فیہ من جوہر شریف وعلق نفیس وخیر کثیر ورزق کریم وفوز کبیر وغنم جسیم وملک عظیم وحق تعالے جمیع خیرات کونین جمع کرد در تقوی ودر قرآن بسیار خیرہا متعلق ساخت وبسا وعدہ کرد باو موعود وبسا سعادت باو اضافہ کرد الاول الحراسۃ من الاعداء فَاِنْ تَصْبِرُوْا وَتَتَّقُوْا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئًا والثانی التائید والنصر اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِيْنَ اتَّقَوْا وَّالَّذِيْنَ هُمْ مُّحْسِنُوْنَ والثالث النجاۃ من الشدائد والرزق من الحلال وَمَنْ يَّتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَّهٗ مَخْرَجًا وَّيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ والرابع المدح والثناء وَاِنْ تَصْبِرُوْا وَتَتَّقُوْا فَاِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُوْرِ والخامس اصلاح العمل يٰۤاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَقُوْلُوْا قَوْلًا سَدِيْدًا يُّصْلِحْ لَكُمْ اَعْمَالَكُمْ والسادس غفران الذنوب يغفر لكم ذنوبكم والسابع المحبۃ واللہ یحب المتقین والثامن القبول اِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِيْنَ والتاسع الاکرام والاعزاز اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰىكُمْ والعاشر البشارۃ عند الموت وَكَانُوْا يَتَّقُوْنَ لَهُمُ الْبُشْرٰى فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِي الْاٰخِرَةِ والحادی العشر النجاۃ

من النار ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِيْنَ اتَّقَوْا والثانی عشر الخلود فی الجنۃ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِيْنَ والتقوے اتقاء ترک الشر ثم اتقاء المعاصی والسیآت ثم اتقاء الشبہات ثم تدرع الفضلات وقال للتقوی ظاہر و باطن ظاہرہ محافظۃ الحدود وباطنہ النیۃ والاخلاص ودر قرآن بسہ معنی اطلاق یافتہ اول بمعنی ترس وہیبت کہ اتقوا یوما ترجعون دوم بمعنی طاعت یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ حق تقاتہ قال ابن عباس اطیعوا اللہ حق اطاعتہ وسیوم بمعنی تنزیہ القلب عن الذنوب فہذہ حقیقۃ التقوی وقال امام محمد غزالی کل ما تخاف منہ ضررا فی دینک ہو معصیۃ وحرام وفضول واسراف من حلال رند منکر کہ انکارا و از زیرکی وکیاست بود نہ از سر جہل وحماقت ودر عالم تصوف قطع نظر از اعمال وطاعات ونیز عالم بیباکی ع رندی اینجا عالم بیباکی است ٭ در طریقت چستی وچالاکی است ٭ وآنکہ رندی سازد او را از جمند ٭ رسم وعادا تش نسازد بیوند ٭ رند عالم سوز کے باشد بذات ٭ پاے بند رشتہ صوم وصلوۃ ٭ گاہ جانش سوے کعبہ کردہ سیر ٭ گاہ عازم گشتہ بر اقصاے دیر ٭ کعبہ ومیخانہ او را بیک سان ٭ در رہِ رندی ہمیگردو یکے ٭ آنکہ در کعبہ مناجاتش بود ٭ پیش ازان اندر خراباتش بود ٭ ظاہر و باطن خلا و درملا ٭ رند باشد غرقۂ نور خدا ٭ جانش از رندی بواحد شاہد است ٭ نعمت ورحمت بنزدش واحد است ٭ نہ زراحت خاطر او را سرور ٭ نہ ز لعنت درکمال او قصور ٭ پیش او یکسان بود حلوا و زہر ٭ خواہ لطف از دوست بیند خواہ قہر ٭ ہرچہ محبوبش بدستِ خود دہد ٭ گیر دو بر ہر دو چشم خود نہد ٭ ونیز قطع نظر از اعمال واخلاق ورسوم خلائق فلاح خوبی قولہ

ز چنگ زلف کمندت کسے نیافت خلاص	نہ از کمانچہ ابرو وتیر غمزہ نجاح

چنگ دست زلف کمند یعنی زلفے کہ کمند وش است مراد جذبہ عشق کمانچہ ابرو یعنی ابروے کمانچہ شکل مراد ازان تجلی صفاتی تیر چشم تجلی قہاری نجاح رہائی وخلاصی قولہ

لب چو آب حیات تو ہست قوت روح	وجود خاکی ما را ازوست قوت راح

لب چو آب حیات لب مراد لطف کہ چون آبحیات زندگی بخش عاشقانست قوت روح باعث تقویت جان وجود خاک مراد بدن خاکی مراد راح شراب مجمع البحرین جاے جمع دو دریا دل چو آتشم دل سوزان قولہ

دعاے جانِ تو وردِ زبان حافظ باد — مدام تا که بود گردش مسا و صباح

مسا شبانگاه صباح صبح مراد ازین مصراع تا قیام قیامت که ظهور شب و روز الی یوم القیام است غزل

اگرچه دلبر من همچو یوسفست صبیح — ولیکن از سر تا پا فتاده است ملیح

این غزل در نعت محمد رسول الله صلعم یوسف نام پیغمبر ع صبیح اشارت بحدیث قال علیه السلام هو اخی صبیح و انا ملیح و ملیح سبز رنگ و نمکین احسن طلعت صورت مه پیکر تا کشاده ایم نظر تا بدیده ایم قبیح زشت خیال صورتے که در دل آید و در نظر آید نشسته تا در چشم از آن وقتے که در چشم جا گرفته حضور او مستغرق بخیال ابروے خمدار بزم نزدیک من مسیح عیسے علیه السلام که معجزه او احیاے اموات است خضر نام پیغمبر که قدمش سبزی و تازگی بخش زمین مرده است کشتان کشنده گل ریحان مراد روے و وجود لریح باد شهیدان غمزه چشمش اشارة بعاشقان آمد یعنی آن معشوق آن یعنی انحالة نطق گویائی فصیح خوشگو غزل

ببین هلال محرم بخواه ساغر راح — که ماه امن و امانست و سال صلح و صلاح

هلال ماه نو ساغر پیاله راح شراب محرم نام ماهے سر سال و اینجا کنایت از ابتداء حالة و ابتداء عمر ساغر راح عشق و کمال شوق ماه امن کنایة از محرم است که دران ماه جنگ و جدل نمیکنند و در ابتداے سلوک ترک خصومت و عداوت میکنند و بخوشنودی خصمان میکوشند معنے آنست که از بدایت عشق ساغر کمال شوق بدست آر که ظهور عشق با کمال شوق موجب امن و امان ست و سرمایه صلح و صلاح دوستانست قوله

عزیز دار زمان وصال را که ندم — مقابل شب قدرست و روز استفتاح

عزیز بزرگ کاندم اشارة بزمان وصال شب قدر بیست و هفتم رمضان استفتاح پانزدهم رجب قوله

بیار باده که روزش بخیر خواهد بود — هر آنکه جام صبوحش نهد چراغ صباح

روزش روز زندگانی دنیا و یا روز حشر و ضمیر شین بر هر آنکه در مصراع آینده است اضمار قبل الذکر جام صبوح کنایت از عشق و محبت نهد چراغ صباح چراغ صبح او گردد و چراغ صبح آفتاب قوله

کدام طاعت شایسته آید از من مست — که بانگ شام ندانم ز فالق الاصباح

که بانگ شام ندانم ز فالق الاصباح چنین بیخود و محو شده ام که شام را از صبح نمیدانم قوله

دلا تو فارغی از کار خویش و می ترسم — که کس درت نگشاید چو گم کنی مفتاح

این غزل در نسخ موجوده دیوان نیست ۱۲

از کار خویش اشارة بعرفان که نزول درین دار دنیا از براے آنست مفتاح کلید مراد عمر معنے آنست که اے دل تو فارغے از کار خود و از اندیشه عاقبت غافل ترسم که عمرت سپرے شود و از براے مقصود که آمده حاصل نگردد پشیمان شوی و تمناے بازگشت نمائی رَبَّنَا اَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا غَیْرَ الَّذِیْ کُنَّا نَعْمَلُ وَ یَا لَیْتَنَا نُرَدُّ فَنَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰىهُ فَاِنَّا مُوْقِنُوْنَ و نگذارند که درین جهان دوباره آئی قوله

زمان شاه شجاعست و دور حکمت شرع — براحت ای دل و جان کوش در مسا و صباح

زمان شاه شجاع شجاع نام بادشاه اینجا کنایت از محمد ع و یا مرشد دور حکمت و شرع دور شریعت صباح و رواح صبح و شام قوله

ببوے صبح چو حافظ شبے بروز آور — که بشگفد گل عیشت ز شعله مصباح

ببوے صبح بامید وصل شبے بروز آور شب هجران بگذران درین مصراع خطاب او تن است بدل مصباح چراغ آفتاب غزل

مگر ز کوے تو آمد نسیم وقت صباح — که زنده گشت ببوی لطیف او ارواح

مگر بمعنے شاید و تحقیق نسیم باد خنک اینجا کنایة از رائحه فیض صباح صبح که وقت فیض سالکان است لطیف پاکیزه آشوب شور و آشوبنده ترکستان نام ولایت کشت کردندگی سیاح مسافر فتاده کشتی قالب میان خشکی ماند یعنے وجود ما مانند کشتی است که درمیان خشکی افتاده باشد و راه رفتن ندارد سیل آب مراد توجه و فضل ملاح مراد سالک و مرشد خمار از سر ما کے فرود می آرد ای مستی عشق و محبت ما قابل الرفع نیست که ازلی است نه امروزی الست روز ازل راح شراب تفاح سیب صبوح شراب صبحی باده شراب صباح علے الصبوح اسم اعظم حق عشق و مرشد کامل مفتاح کلید ایشان کنایه از عاشقان زجاجی شیشه وش نازک مصباح چراغ معنی این بیت آنست که موجب روشنی دل عاشقان نور شمع روے تست کشادکار کشایش کار غزل ردیف الخاء

دل من در هوائے روئے فرخ — بود آشفته همچون موے فرخ

هوا محبت و آرزوے نفس وَنَهَی النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰی فرخ نام شخصے است که حافظ با او نظرے داشت آشفته پریشان قوله

بجز هندوے زلفش هیچکس نیست — که برخوردار شد از روے فرخ

این غزل در نسخ موجوده دیوان ... نیست ۱۲

ہندو ساکن ہند و بندہ و سیاہ و ہندوے زلف اضافۂ بیانیہ برخوردار فیضیاب قولہ

سیاہ ہے نیک بخت است آنکہ دائم
بود ہمراز و ہمزانوے فرخ

سیاہ اشارۃ بزلف ہمراز رفیق و ہمزانو مصاحب قولہ

بدہ ساقی شرابِ ارغوانی
بیاد نرگس جادوے فرخ

شراب ارغوانی شراب انگوری سرخ رنگ نرگس کنایت از چشم جادو ساحر قولہ

شود چون بید لرزان سروِ آزاد
اگر بیند قدِ دلجوے فرخ

بید نام درخت بے بر وآن ہفدہ نوعند دلجوے جوئندہ دل اے خوش و موزون قولہ

دو تا شد قامتم ہمچون کمانے
زغم پیوستہ چون ابروے فرخ

دو تا نگون چون ابروے فرخ مثال ابروے پیوستہ فرخ قولہ۔

نسیم مشک تاتاری خجل کرد
شمیم موے عنبر بوے فرخ

نسیم مشک تاتاری اے نسیم مشکِ تاتاری را۔ قولہ

اگر میلِ دلِ ہر کس بجانے ست
بود میلِ دلِ من سوے فرخ

میلِ دل محبت و شوق بجاے بطرفے و بشخصے است قولہ

غلامِ خاطرِ آنم کہ باشد
چو حافظ چاکرِ ہندوے فرخ

آنم یعنے آنکسے ام ہندو غلام۔ ردیف الدال۔ غزل

آنانکہ خاک را بنظر کیمیا کنند
آیا بود کہ گوشۂ چشمے بما کنند

آنان اشارۃ بعرفاء کامل خاک وجود ناقصان و ناہمواران بنظر یعنے بنگاہے کیمیا زر خالص آیا حرف تمناست کہ سلطان ازین روزہ آیا چہ خواست آیا بود آرزو دارم گوشہ چشم نگہے بما بر ما و بطرف معنے آنست آنانکہ وجود ناقصان را بیک نظر زر خالص میگردانند آرزو دارم کہ نگاہے بر ما کنند قولہ

دردم نہفتہ بہ ز طبیبانِ مدعی
باشد کہ از خزانۂ غیبش دوا کنند

دردِ عشق و شوق طبیبان مدعی شیخان مقلد یعنے بیعت بشیخان کامل باید کرد نہ با مقلدان اگر شیخ کامل بدست نیاید پس بخلوت و عزلت بسر باید برد و نظر بر لطف حق باید گماشت تا حق تعالی بموجب اِنَّ اللّٰہَ لَا یُضِیعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِیْنَ از عالم غیب مرشدے بسرِ وقت او رساند تا او را بمطلب رساند قولہ

چون حسن عاقبت نہ برندی و زاہدیست
آن بہ کہ کار خود بعنایت رہا کنند

یعنے چون خاتمہ بخیر موقوف نہ بطاعت و معصیت ہست کہ بسا صالح و متقی در آخر بکفر مردہ اند و بسا گبر و فاسق در وقت آخر با ایمان مردہ اند پس نظر بر لطف او باید داشت و چشم از طاعت و معصیت باید دوخت وَمَنْ یَّتَوَکَّلْ عَلَی اللّٰہِ فَہُوَ حَسْبُہٗ ہر کہ بر خود دید او محروم شد قولہ

معشوق چون نقاب ز رخ بر نمیکشد
ہر کس حکایتے بتصور چرا کنند

نقاب از رخ بر نمیکشد ظہور بے پردہ نمیکند بتصور از روے خیال یعنے چون معشوق خود را عیان و آشکارا نمیکند بلکہ متجلی در پردہ پس ہر کسے حکایات مختلف از روے خیال چرا بہ بیان آرند کہ او از ینہا منزہ است حاصل آنکہ ہر کسے بفہم و قابلیۃ خود کہ فکر ہر کس بقدرِ ہمت اوست بیان میکند اما ہیچکس بکنہ ادراک او نمیرسد کہ لَا یُدْرِکُہٗ اَحَدٌ مِّنَ الْعَالَمِیْنَ قولہ

بے معرفت مباش کہ در من یزید عشق
اہل نظر معاملہ با آشنا کنند

من یزید مراد بازار در عرب رسمی است کہ چون کالاے قیمت کنند و صاحب کالا بران قرار نگیرد گویند ہل من یزید ہست کسے کہ زیادہ کند برین چیزے اہل نظر عارفان صاحب نظر و عاشقان باخبر معاملہ خرید و فروخت و داد و ستد آشنا آشناء خویش و یا آشناء عشق معنی آنست کہ بمعرفت قدم ہمت از حد امکانیت خویش بیشتر مزن کہ در عالم معرفت بیگانگان بمعرفت را در صفت آشنایان مجال پیش آمدن نیست قولہ

گر سنگ ازین حدیث بنالد عجب مدار
صاحبدلان حکایتِ دلِ خوش ادا کنند

زین حدیث اشارت بسخنان عشق و محبت صاحبدلان گویند نقل ست روزے سمنون محب جماعتے را در مسجد وعظ میفرمود و در ہر پردہ قولے میگفت و در ہر نغمہ دُرے مے سفت تفرقہ از غفلت آن جمع بدل او رسید و ہیچ یک را از ایشان مستمع ندید رو بسوے قندیلہاے مسجد کرد و گفت کہ با شما میگویم آتش نفس او در قندیلہا افتاد ہمہ بر ہم زدند و از درشتی سخن آن بزرگ خورد بشکستند حاصل آنست کہ سبحان اللہ اگر یک اہل معنی و اہل دل دمے از معرفت برون زند در آہن و سنگہا تاثیر کند و در سنگدلان بے معنی اثر نمیکند فَہِیَ کَالْحِجَارَۃِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَۃً ازینجاست کہ گر سنگ زین حدیث بنالد الخ قولہ

پنہان ز حاسدان بخودم خوان که منعمان
خیر نہان برای رضای خدا کنند

پنہان پوشیدہ حاسدان درویشان مقلد و زاہدان ریائی بخودم خوان یعنے نزدیک خودم بخوان منعمان صاحبدولتان خیر نہان صدقۂ مخفی برای رضای خدا اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَ وَاِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ قوله

بگذر بکوی صومعه تا زمرۂ حضور
اوقاتِ خود ز بہر تو صرفِ دعا کنند

درین بیت خطاب بمعشوق زمرہ حضور عاشقان باخبر اوقات خود ز بہر تو صرفِ دعا کنند فِي آنَاءِ اللَّيْلِ وَاَطْرَافِ النَّهَارِ بدعاگوئی اشتغال نماید قوله

حالی درونِ پرده بسی فتنه میرود
تا آنزمان که پرده برافتد چها کنند

حالی الحال درون پردہ یعنے محبوب درون پردہ ای مخفی و محتجب بسی فتنہ میرود ہزاران مفتون آن روی اند ویارد ی ریا و تدویر میکنند تا آنزمان آنوقت ویا روز حشر پردہ برافتد عیان و آشکار گردد یا جزای ہر اعمال ہر یکی عیان شود چہ حیلہ کنند قوله

می خور که صد گناه ز اغیار در حجاب
بهتر ز طاعتی که بروی و ریا کنند

می عبادۂ مخفی چنانچہ طریقہ ملامتیہ زاغیار از خلق در حجاب مخفی و نیز ہر عبادتی کہ خالصاً للہ نیست نزد اہل اللہ بغایت مستکرہ پس می باید خورد ای خالصاً مخلصاً بجا باید آورد و ازین طاعت ریائی یکسو باید شد کہ گناہ کردن پنہان بہ از عبادتِ فاش کہ ماموں بعفو است قوله

پیراهنی که آید ازو بوی یوسفم
ترسم برادرانِ غیورش قبا کنند

پیراہن ایمان و عرفان کہ لباسِ عرفان است یوسف حقیقتی برادران غیور زمرۂ شیاطین و ہوای نفسانی و ضمیر شین بر پیراہن قبا بمعنی چاک معنے آنست کہ ایمان و عرفان کہ بمن دست دادہ و دلم از تائید او بیاد حق افتادہ می ترسم کہ ہوا ہای نفسانی کہ در الہ بودن بحق شریک اند اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوَاهُ بر من غالب آیند و از پیش سلب نمایند قوله

حافظ مدام وصل میسر نمیشود
شاهان کم التفات بحال گدا کنند

وصل کنایت از مشاہدات تجلیات شاہان معشوقان گدا عاشق غزل

ای پسته تو خنده زده بر حدیث قند
مشتاقم از برای خدا یک شکر بخند

پستہ نام میوہ معروف و استعارہ بدہن معشوق کند و شکر کنایت از خندہ یعنے ای محبوب دہن تو از روی شیرینی و لطافت بر قند خندہ میکند مشتاقم کہ از برای خدا یک خندہ شکرین بخند قوله

خواهی که بر نخیزدت از دیده رود خون
دل در هوای صحبتِ رود کسان مبند

برنخیزد برنیاید رود خون کنایت از خونباری رود دانا خردمند اینجا مراد فرزند قوله

طوبی ز قامت تو نیارد که دم زند
زین قصه بگذرم که سخن میشود بلند

طوبی درختے است در بہشت اینجا مراد سالک طال اللسان قامت مراد وجود ہ چیست قامت فی المثل یعنے وجود ہ یعنے سالک را چہ تاب ویارا کہ باذات تو دعوی ہمسری کند و دم انا الحق زند زین قصہ اشارت بدعوی ہمسری باذات بگذرم یکسو شوم سخن میشود بلند اشارت بآنکہ ہ چہ نسبت خاک را باعالم پاک قوله

گه طره مینمائی و گه طنز میزنی
ما نیستیم معتقدِ مردِ خود پسند

طنز افسون و ناز قوله

ز آشفتگی حالِ من آگاه کی شود
آنرا که دل نگشت گرفتار این کمند

آشفتگی پریشانی آگاہ واقف این کمند بکمند عشق قوله

بازار شوق گرم شد آن شمع رخ کجاست
تا جان خود بر آتش رویش کنم سپند

بازار شوق گرم شد سلطان عشق غلبہ نمود آن شمع رخ اشارۃ بمعشوق سپند کردن فدا نمودن قوله

جائی که یار ما بشکر خنده دم زند
ای پسته کیستی تو خدا را دگر مخند

شکر خندہ خندہ شیرین و تبسم و خندہ کہ از خوشی باطن آید و دم زدن بشکر خندہ کنایۃ از خندیدن و مراد ازان متجلی شدن پستہ نام میوہ کہ دہن او کشادہ باشد اینجا مراد سالک دہن دریدہ خدارا برای خدا بخود مخند اظہار عظمت ولاف خودی مزن قوله

حافظ چو ترکِ غمزۂ خوبان نمیکنی
دانی کجاست جای تو خوارزم یا خجند

چو ترک غمزہ خوبان نمیکنی چون از نظر بازی باز نمی آئی خوارزم نام شہرے خجند نام شہرے در بلاد ماوراء النہر غزل

آنرا که جام صافیِ صهباش میدهند
میدان که در حریم حرم جاش میدهند

صهبا شراب معنے آنست که آنکسے را که جام شراب محبت حقیقی عطا نمایند یعنی بعشق آشنا گردانند البتہ و بالیقین بدان که بمقام معرفة مراورا بار دهند قوله

صوفی مباش منکر رندان که راهِ عشق	روز ازل بمردمِ قلاش میدهند

صوفی مقلد مناهد رندان عاشقان مردم قلاش عاشق بیباک یعنی عارف اسرار عشق غیر از عاشق نمیتواند شد قوله

از لذتِ حیات ندارد تمتعے	امروز هر که وعده بفرداش میدهند

از لذت حیات معنی این بیت آنست که از لذت دنیا هیچ سودے نیست مرادر اکه بموجب مَنْ کَانَ فِی هٰذِهٖۤ اَعْمٰی فَهُوَ فِی الْاٰخِرَةِ اَعْمٰی امروز مشاهده محبوب حقیقی حاصل نمود و بوعده فردا راضی شد ساقی مرشد و وعده ایزدی ؎ مرا ساقی از وعدهٔ ایزدیست ٭ باده گلرنگ مشکبوئی شراب محبت حقیقی زحمت او باش تصدیع کمال و نے محابا مطرب مراد مرشد که کلامش طرب افزاے مستر شد انست پرده عشاق پرده سرود و پرده از ان گویند که ماهیت آن از نا اهلان مخفی است که السماع سر بین الله وعبده لا یطلع علیه غیره و اصل همه دوازده پرده یکے را عشاق نامست اینجا سخنان عشق و محبت بینوا فقیر و مفلس نوا توشه یعنی در احوال عاشقان سازش کن و سخنان عشق از ایشان دریغ مدار و بغمخواری درویشان کوش که تیمارداری بینوایان اجریست عظیم و رسمے است قدیم ترک جنت و فردوس میکند یعنی استفهام است اے ترک جنت و فردوس میکند اگر بوصل محبوب مقرر سازند غزل

از سر کوے تو هر کو بملامت برود	نرود کارش و آخر بخجالت برود

از سر کوئے تو یعنی از سر عشق تو بملامت برود و بسبب توقف ملول شده باز گردد نرود کارش کار او پیش نرود و بحصول مدعا نرسد آخر بخجالت ر بنی چال مر بخجالت باز گردد که جز سر کوئے تو جاے نیست یا آنکه شرمنده شود قوله

رسم که هو اہلہ

سالک از نور هدایت طلبد راه بدوست	لب آیند و از مینے نرسد گر بضلالت برود

معنی این بیت آنست که سالک باهوش طلب بود بدوست از نور هدایت می طلبد که مَنْ یُّضْلِلْهُ فَلَا هَادِیَ لَهٗ ؎ نشاید تراجز بتو یافتن ٭ معشوقے که بخودی خود خواهد که راه بدوست برد هرگز بجاے نرسد بل بضلالت افتد قوله

له ابیات باز از [illegible] صحبت ما مقبول [illegible]

گردی آخر عمر از می و معشوق بگیر	حیف اوقات که یکسر ببطالت برود

آخر عمر عمر مابقی حیف افسوس یکسر سراسر معنے این بیت آنست که بسیاری از عمر بلهو و لعب بسر برد اکنون عمر مابقی را در عشق و محبت آلهی و مشاهده محبوب حقیقی صرف کن و لذت عمر بچش افسوس کلی باشد که همگی عمر مصروف بلهو و لعب گردد و لذت عمر که مشاهده محبوب است چشیده نگردد قوله

اے دلیل دل گم گشته خدارا مددے	که غریب ار نبرد ره بدلالت برود

دلیل راهبر دلالت رهنمای مراد مرشد و فضل حقیقی غریب سالک که از وطن مالوفه که عالم اطلاقست دور افتاده دنیا بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او کعابری سبیل معنے این بیت آنست که اے مرشد و اے فضل ازلی حسبة لله توجهے نما و مددے فرما این گم گشته را راهے نما که غریبے راه گم کرده ام و از گم گشتگی ره بسوے نیاورده و غریب چون راه گم کند برهنمائی رهنما بمقصد رسد قوله

حکم مستوری و مستی همه بر خاتمه است	کس ندانست که آخر بچه حالت برود

مستوری کنایت از طاعت مستی معصیت خاتمه عاقبت بخیر کس ندانست معلوم کسے نیست آخر بچه حالت برود سر انجام چون شود بخیر یا ببدی قوله

سالکانے که بود بدرقه اش لطف خدا	بتحمل به نشیند بجلالت برود

سالک طالب حق بدرقه راهبر و رفیق. بتحمل بنشیند نشستن او بتحمل باشد بجلالت برود و رفتن او بسرعت باشد حاصل آنست اگر عوارضے و توقفے پیش آید سکونت ورزند و تحمل کنند و چون از انجا بر آمدند بیک لمحه راه صد ساله طے نمایند قوله

جانے

حافظ از چشمهٔ حکمت بکف آور آبے	بو که از لوح دلت نقش جهالت برود

چشمه حکمت عشق و محبت آبی کنایه از عجز و شکستگی بو باشد جهالت خود بینی و خود پرستی غزل

آن کس که بدست جام دارد	سلطانی جم مدام دارد

آنکس که بدست جام دارد یعنے هر که در مشاهده محبوب حقیقی است سلطانی جم مدام دارد او را دوام سلطانی جم است و اطلاع بر مغیبات جام روے محبوب که ؎ ساغر از دور عارضش کردیم ٭ باده خوردیم و این ترانه زدیم ٭ و نیز کنایت از صفائی جم جمشید که چون مغلوب دارا شد جام ساخت که در ان احوال ملک دارا معلوم شد تا هر مصلحتے که او مے کرد این در دفع آن میکوشید و نزد بعضے کتابی ساخت

در علم تنجیم نامش جام جم نهاد چون بعد از جم سکندر رسید جام را شکست آئینه ساخت معنی آنست که هر کس که صفائی دل حاصل نمود بر جم سلطانست زیرا که جم از جام احوال ملک دارا معلوم میکرد سالک از صفائی دل احوال تمام عالم در مے یابد قوله

ابے که خضر حیات زو یافت	در میکده جو که جام دارد

میکده عالم عشق و قلوب انبیا که منشأ محبت اند جام دل و دل مرشد معنے آنست که اگر طالب آن آب هستی که خضر علیه السلام زندگی جاوید یافت پس آنرا در عالم عشق بجو و آن خود در دل تست قوله

سر رشته جان بجام بگذار	کین رشته ازو نظام دارد

جام مرادے عشق از ذکر سبب و اراده سبب اے جان را سرمست باده ازلی سازد این رشته اشارة بجان ازو اشارة بسے نظام جمعیت و آراستگی قوله

ما و مے و زاهدان و تقوے	تا یار سر کدام دارد

یعنے ما و میخواری که کنایت از عشقبازیست یا اختیار طریقه ملامت و زاهدان و صلاح و تقوے یا اختیار طریقه مشیخت باید دید که محبوب ملتفت بکیست و لطف او شامل حال که قوله

بیرون ز لب تو ساقیا نیست	در دور کسے که کام دارد

بیرون سواے لب مراد لطف ساقی نوشانندہ کسے که کام دارد یعنے کسے که مستغرق مے نوشی است اے بنوشیدن شراب مشاهده جمال تو مشغول است ساقیش غیر از لطف تو نیست و نخواهد بود قوله

نرگس همه شیوه هاے مستی	از چشم خوش تو وام دارد

نرگس مراد عاشق و سالک طال اللسان شیوه هاے مستی شوخی و بیباکی و شطحیات از چشم خوش تو وام دارد از مشاهده ذات تو حاصل نموده حاصل بیت آنست عاشق اینهمه جوش و خروش از مشاهده ذات سراسر استغناء تو حاصل نموده قوله

ذکر رخ و زلف تو دلم را	وردیست که صبح و شام دارد

رخ ذات و وحدة زلف صفات و کثرت حاصل بیت آنکه یعنے دلم را در شبانگاه بیان ذات و صفات و وحدت و کثرت تو اے مدام در یاد تو قوله

بر سینهٔ ریش دردمندان	لعلت نمکے تمام دارد

دردمندان عاشقان لعل کنایت از لب مراد صفت متکلمی نمک کنایت از عتاب اشاره بکریمه

اِنَّهٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَهُوْلًا قوله

در چاه زنخ چو حافظ ایجان	حسن تو دو صد غلام دارد

چاه زنخ اشارت بتعینات چنانچه چاه زنخ زیب ده حسن صوریست تعین مظهر حسن معنویست مراد از تعین معشوق مجاز ایجان یعنے اے محبوب غلام عاشق غزل

آنکه از سنبل او غالیه تابے دارد	باز با دلشدگان ناز و عتابے دارد

یعنے آن محبوبے که از خوشبوے سنبل زلف او غالیه تاب میخورد باز با عاشقان دلداده نازے و عتابے دارد اے اعراض و استتار قوله

از سر کشتهٔ خود میگذرد همچون باد	چه توان کرد که عمر ست و شتابے دارد

از سر کشته خود از نزدیک عاشقان خود که کشته تیغ عشق اند میگذرد همچون باد بسرعت تمام میگذرد و متوجه نمیشود چه توان کرد مانعش نمیتوانند شد و علاج آن چه توان نمود عمر یست شتابی دارد مانند عمر عزیز ست اما وفاے ندارد و بسرعت تمام گذرانست قوله

ماه خورشید نمایش ز پس پردهٔ زلف	آفتابیست که در پیش سحابے دارد

ماه خورشید نمایش ذات خورشید مثال المحبوب ز پس پرده زلف در اشباح تعینات آفتابیست که در پیش سحابے دارد بمنزله آفتابیست که در ابر در آید قوله

آبحیوان اگر اینست که دارد لب یار	روشنست اینکه خضر بهره سرابی دارد

آبحیوان آب حیات که موجب بقاست سراب وهم که حاصل آن نیست آبحیات سرچشمهٔ معرفت است نه چشمه آبخضر ع که چشمه آبخضر بپیش چشمه آب معرفت همچون سرابیست نمودے بود اے لا ینفع و هیچ اے عزیز حیات از عشق دان و ممات نے عشق می شناس هر که بچشمه عشق رسید زنده ابد گشت فَلَنُحْیِیَنَّهٗ حَیٰوةً طَیِّبَةً اشارة بدین حیوة است و سائر حیاتها دیگر مضبوط قبضه اجل باشند کُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ قوله

چشم من کرد بهر گوشه روان سیل سرشک	تا سهی سرو ترا تازه بآبے دارد

سیل سرشک کثرت گریه سهی سرو کنایت از قامت مراد وجود ه چیست قامت فی المثل یعنی وجود ه و حاصل این بیت بمضمون این مصراع متحد است که ه بے تقاضاے نظر احسن تو افزون نشود قوله

عمزهٔ شوخ تو خونم بخطا می ریزد
فرصتش باد که خوش رائی صوابے دارد

عمزهٔ شوخ کنایت از اخفاو نیز تجلی قهاری خونم بخطا می ریزد بغلط خون ما ریزد چراکه دوستدار را کشتن محض خطاست فرصتش باد هیچ مزاحمتے مرا ورا مباد وهیچ متعرض نمیشوم که اَلاِرَادَةُ تَرْكُ الْاِرَادَةِ فکر صوابے دارد چه ملک ملک اوست فرمان فرمان او قوله

چشم مخمور تو دارد زدلم قصد جگر
ترک مستست مگر میل کبابے دارد

چشم مخمور تجلی ذاتی سراسر استغنا قوله

جان بیمار مرا نیست ز تو روے سوال
اے خوش آن خسته که از دوست جوابے دارد

جان بیمار جان فریفته روے طاقت خوشا بسیار خوش از دوست جوابے دارد با دوست همکلام باشد قوله

کے کند سوے دلِ خسته حافظ نظرے
چشم مستت که بهر گوشه خرابے دارد

چشم مستت ذات سراسر استغنا غزل

از دیده خونِ دل همه بر روے ما رود
بر روے ما ز دیده چگویم چها رود

معنے آنست که اندوغم من بجاے رسید که از دیده همگی خون دل میبارم وانچه ازین کثرت زاری خونباری بر روے من روے میدهد مرا از بیان است قوله

ما در درون سینه هواے نهفته ایم
بر باد اگر رود سرِ ما زان هوا رود

هواے نهفته ایم محبتے داریم نهان زان هوا رود یعنے غیر از ان محبت که در سینه داریم نخواهد بود قوله

بر خاک راه یار نهادیم روے خویش
بر روے ما رواست اگر آشنا رود

یعنی روے خود را فرش راه محبوب ساخته ایم اگر آن محبوب بر روے ما قدم نهد عین لطف است قوله

سیلے ست آب چشم بروِ هر که بگذرد
اگر خود دلش ز سنگ بود هم ز جا رود

سیلست آب چشم من بمنزله سیل است برو هر که بگذرد هر که آنرا معائنه کند گر خود دلش ز سنگ بود اگر دل او خود سنگے ره بود هم ز جا رود جنبش کند اے مهربان شود قوله

ما را بآبِ دیده شب و روز ماجرا ست
زان رهگذر که بر سر کویش چرا رود

با آب دیده گریه وزاری ماجرا گفت گو وجنگ زان رهگذر براے آنکه بر سر کویش چرا رود مبادا که

غبار خاطر و بار دلش شود قوله

خورشید خاوری کند از رشک جامه چاک
گر ماه مهر پرورِ من در قبا رود

خورشید خاوری خورشید که طلوعش از شرق است جامه چاک کند گرفتار غم والم گردد ماه مهر پرور معشوق در قبا رود اے بآرایش و زیبایش در آید قوله

حافظ بکوے میکده دائم بصدق دل
چون صوفیان بصومعه دار الصفا رود

میکده عشق صومعه دار الصفا صومعه که دار صفا و خانه عبادتست رود متعلق بکوے میکده غزل

اگر آن طائر قدسی ز درم باز آید
عمر بگذشته به پیرانه سرم باز آید

طائر قدسی محبوب حقیقی ز درم باز آید بر ما ظهور کند وجلوه نماید معنے مصرع ثانی آنکه از سر نو جوان گردم قوله

دارم امید بدین اشک چو باران که دگر
برق دولت که برفت از نظرم باز آمد

یعنے ازین گریه که بمنزله باران شده امید قوی دارم که آن برق دولت که مشاهده محبوب است واز مدتے از نظر ما رفته اے از چشم ما نهان گردیده باز رو نماید چراکه هر جاکه بارانست البته نمایش برق آنجاست قوله

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید
پادشاهی بکنم گر بسرم باز آید

آنکه پیشش بنهد تاج تکبر خورشید یعنے آن محبوبے که خورشید پیش او بنده ایست ذلیل بادشاهی بکنم کوس سلطنت زنم اگر بسرم باز آید اگر بر ما کرم کند و متجلی شود قوله

خواهم اندر عقبش رفت بآن یار عزیز
شخصم ار باز نیاید خبرم باز آید

خواهم اندر عقبش رفت بآن یار عزیز در طلب او خواهم رفت قسم بآن یار عزیز شخصم ار باز نیاید اگر بمطلوب خود فیروز نگردم خبرم باز آید نام من جاری گردد و باقی ماند قوله

گر نثار قدمِ یارِ گرامی نکنم
گوهرِ جان بچه کارِ دگرم باز آید

گوهر جان اضافه بیانیه بچه کار دگرم باز آید که بهتر ازین کار کارے نیست قوله

ما لغش غلغل چنگ است و شکر خواب صبوح
ورنه گر بشنود آهِ سحرم باز آید

چنگ مراد عارف که آوازش راحت افزاے عاشقانست شکر خواب خوابے که بعد صبوح کنند وخواب خوش معنے آنستکه مانع ارتفاع حجب از میان طالب و مطلوب دو چیز است یکے

گفتگوے عارفان دوم غفلتِ غافلان وگرنہ طلب بجاے میرسید وسر از دریچہ برمیکشید یعنے مردم دو طائفہ اند از انام یکے خاص دوم عام خواص راگفتگوے شان مانع گشتہ وعوام را غفلت شان قولہ

کوس نودولتی از بامِ سعادت بزنم
اگر بہ بینم مہ نو از سفرم باز آید

مہ نو محبوب باعتبار حسن روزافزون یعنے از روے سعادت کوس نودولتی زنم کہ از سر نو بدولت رسیدم اگر آن ماہ نو از اخفار و بظہور آید قولہ

آرزومندِ رخ شاہ چو ماہم حافظ
ہمتے تا بسلامت ز درم باز آید

حافظ خطاب بدل یعنے اے دلِ من آرزومند رخ آن شاہ کہ در حسن وجمال چون ماہ است ہستم ہمتے توجہے خطاب بدل یا بمرشد.

غزل

اگر روم ز پیش فتنہا برانگیزد
ور از طلب بنشینم بکینہ برخیزد

اگر در طلب او درایم ودم از محبت زنم نزول بلاہا وآفتہا برما نماید اذا احب اللہ عبدا ابتلاہ واگر از طلب باز آیم وملتفت بدیگرے گردم بعداوت برخیزد وبخصومت پیش آید قولہ

وگر برہگذرے یکدم از وفاداری
چو گرد در پیش افتم چو باد بگریزد

ہواداری دوستداری چو باد بگریزد متنفر شود قولہ

وگر کنم طلبِ نیم بوسہ صد افسوس
ز حقۂ دہنش چون شکر فرو ریزد

بوسہ عبارت از حصول استعداد وقبول کیفیت کلام صوری ومعنوی ونیم بوسہ یکے ازین ہر دو ونیز بوسہ عبارت از وصل کہ از مقتضیات اوست ونیم عبارت از قلۂ بموجب محاورہ چون گویند فلان نیم خرمہرہ نمیدہد ز حقہ دہن اضافۂ بیانیہ ومراد ازان کلام وصفت متکلمی صد شکر صد عتاب وصد سخن خشم آلود کہ بر عاشقان بمنزلہ شکر است یا آنکہ مراد راشیرین است ؎ جواب تلخ می زیبد لب لعل شکر خارا قولہ

من آن فریب کہ در نرگس تو مے بینم
بس آبروے کہ بر خاکِ رہ فرو ریزد

فریب مراد غمزہ وحرکات چشم کہ فریبندۂ عاشقان است نرگس چشم مراد ذات چون حرکات چشم تو کہ شیوۂ حسن است بیک چشم زخمے عالمے را برہم میزند ملامت کردن درین باب حاجت نیست بضرورت چون تو چشم مارا بدین ظرافت بگردانی وغلغلہ در ملکوت اندازی چہ جاے توبہ وتقوے وزہد است وسلامت جان مسکین من است قولہ

چہ گویمش کہ چرا با کسان بیامیزی
چنان کند کہ سرشکم بخون بیامیزد

چندان عتاب وخطاب کند ودوری گزیند کہ بجاے اشک خون گریم قولہ

فراز وشیب بیابان عشق دام بلاست
کجاست شیر دلے کز بلا نپرہیزد

فراز ونشیب بلند وپست مراد تصدیعات وآفات دام بلاست موجب گرفتاری در نجست شیر دلی عاشق لاابالی کز بلا نپرہیزد کہ ترک اندیشہ این بلاہا نماید قولہ

تو عمر خواہ وصبوری کہ چرخ شعبدہ باز
ہزار بازی ازین طرفہ تر برانگیزد

شعبدہ باز بازیگر طرفہ تر نادر ازین اشارہ باین کہ اول بنوید لطف بعشق خود آشنا ساختن بعد از روے استغنا بہ بلاء ہجران مبتلا کردن حاصل بیت آنست کہ تو زندگی خواہ وصابر باش کہ اگر زندہ خواہی ماند اینچنین ہزار طرفہ خواہی دید قولہ

بر آستانۂ تسلیم سر بنہ حافظ
کہ گر ستیزہ کنی روزگار بستیزد

آستانہ تسلیم اضافہ بیانیہ یعنے بمقام تسلیم وتسلیم رضا دادن بحکم حق ستیزہ کنی دم بچون وچرا زنی روزگار بستیزد زمانہ ترا ہلاک کند وترا از محبوب دور اندازد غزل

اگر بہ بادۂ مشکین دلم کشد شاید
کہ بوے خیر ز زہد ریا نمے آید

بادہ مشکین عشق کہ رائحہ او دماغ عاشقان را معطر دارد دلم کشد مائل شود شاید بر جاست معنی مصراع ثانی آن کہ ہیچ ازین زہد ریائی ہیچ حصول نمیتوان نمود جہانیان خلائق من آن کنم کہ خداوندگار فرماید کہ والذین امنوا اشد حبا للہ کہ خلق کریم کہ خلق حق تعالے گنہ بخشد ان اللہ غفور رحیم مقیم ساکن حلقہ زلف اشارۃ بوجود ویا مقام عشق کہ حلقہ زلف یار بکشاید بمجاہدات تمام حجاب از دوے نگاہ بکشاید وبے حجاب روے جانان مطالعہ نماید ترا خطاب بمعشوق ونیز بخود حسن خداداد ازلی ونیز او صاف جمیلہ وکمالات جلیلہ مشاطات بیارایدکہ وصافے بمدح موصوف کند محتاج آرایشے وصف وصافے نیستی چمن مراد دنیا ووجود ہوا موسم جوانی وزندگی دلکش فرح بخش می بغش است محبت خالص از آمیختگی غیر کنون بجز دل خوش در نظر نمی آید الحال بہتر ہمین است کہ دل را خوش باید داشت واز غیر معرض ساختہ باو مشغول باید ساخت این چمن دنیا از سرو مراد عاشقان آزاد لالہ محبوبان گلرو جمیلہ عروسے صاحب جمال عروس جہان اضافہ بیانیہ ہشدار بہوش باش این مخدرہ اشارہ

بعروس جہان و مخدرہ مکار و غدار و بیوفا لا بہ تملق ماہ رخ محبوب کرشمہ ظہور تجلی و نخستہ عاشق
درے بزن در خالق بزن و در زدن طلب فتح باب کردن کہ بوسہ تو رخ ماہ را بپا لاید یعنی وصل
تو و ملاقات تو کہ گرفتار صفات بشریہ ہستی تیرگی برمی آرد و این از جہت کبریائی است چنانچہ در عرف گویند
کہ دست بدامن ماہ مزن کہ دامن آلودہ گردد و الا نہ ذات حق از قبول تیرگی منزہ است غزل

اے دولت گوئے کہ بمیدان تو یابند		فرخندہ سرے آنکہ بچوگان تو یابند	

گوی مراد عاشقی کہ گوے وار سرگردانست میدان اشارت بصحراے محبت چوگان مراد عشق باد
کنایہ از مرشد فضل ازلی تن آتش زدہ سوختہ کو را اشارت بہ باد است گذری بر سر ایوان
تو یابند مراد او را بایوان خلوت تو بار باشد گم شدہ دلہا دلہاء عاشقان کہ در عشق گم شدہ اند شبستان
جاے شب باشی مراد محل در ہم شدہ سرگشتہ و خراب زلف پریشان کہ جذبہ محبت ہر کس یعنی
ہر عاشقے در ایام تو در دور محبوبیت تو خاکش شدہ در وادی ہجران تو یابند علت جانسپاری
او غیر از جدائی تو نباشد ہر دل کہ جنون از سر گیسوے تو گیرد۔ گیسو مراد راہ و طریق یعنی ہر دلے کہ
جنون از راہ طلب تو پیدا کردہ در سلسلۂ زلف گرہ سان تو یابند۔ سان مانند یعنی مقید
و گرفتار جذبہ محبت تو یابند آنان اشارة بعاشقان طلعت خورشید چہرۂ تو و این خطاب
بمحبوب است طالع شدہ از عطف گریبان تو یابند از گریبان تو یعنی از پردہ حجب ظاہر و نمایان
مشاہدہ کنند کسے یعنی عاشقی اقبال جمالت بتوجہ مشاہدۂ جمال تو افتادہ سحرگہ
بشبستان تو یابند سحرگاہان افتادۂ درگاہ تو یابند اے مستغرق مشاہدۂ جمال تو ہر خون
کہ در ایام ہمایون تو ریزند۔ ہر عاشقے کہ در دور تو کشتہ شود جوشان بدل ساغر و میدان
تو یابند جوشندہ در محبت و خروشندہ در عشق تو میدان خانہ مے چون قلمدان کنایت از خم
و صراحی و از ساغر چیزے کہ در و مشاہدۂ انوار غیبی کنند و نیز روے معشوق و از خم و صراحی وجود معشوق
ہر دل کہ کبابش ز تمنائے تو سازند ہر دلے را کہ در عشق تو کباب کنند و غرق خون سازند بریان
چو کبابش بسر خوان تو یابند سرانجام ہمچون کباب بریان و سوزان برخوان محبت تو یابند فردا روز حشر
شہیدان تو یعنی عاشقان تو کہ کشتہ تیغ عشق تو اند قال ع من عشق و عف و کتم و مات فمات شہیدا
دربان کنایہ از ابلیس کہ حاجب در خلوتسراے وحدت است یکران اسپ سم یکران جذبہ اسپ عشق

له این غزل [...] در نسخ موجودہ نیست ۱۲

۵ [illegible] ۱۲

غزل۔ اے بسر دولت باقی بادب یافتہ اند ٭ در طلب باش کہ آنہا بہ طلب یافتہ اند
اے برادر تصوف کہ طریقہ درویشی است سراسر ادب است ابو حفص گوید التصوف کلہا ادب
لکل وقت ادب و لکل مقام ادب و لکل حال ادب فمن لزم الاداب الاوقات بلغ
مبلغ الرجال و من ضیّع الادب فہو بعید من حیث یظن القبول تصوف جملہ آداب است
کہ ہر وقتے و مقامے و حالے را ادب است ہر کہ ملازمت ادب اوقات کند بدرجہ مرادات رسد و ہر کہ ادب
ضائع کند او دور باشد از پندار نزدیکی و مردود باشد از گمان بدبردن بقبول حق تعالے و ادب کار
مردان دینست قال اللہ تعالے والحافظون لحدود اللہ و آداب بر دو نوع است ظاہری و باطنی ظاہری ترک معصیت
زیرا کہ اگر کسے در نظر مردمان معصیت میکند و شرم ندارد و چون در نظر مخلوقان مساوی میکند او را
بے ادب گویند پس ہر کہ در نظر خالق کہ آفریدگار ہمہ است معصیت کند بے ادبی بود پس آنکہ ترک معصیت
نمیکند از دو وجہ خالی نیست یا اعتقاد او اینست کہ خدا او را نمے بیند و این اعتقاد کفر است و اگر میداند کہ
خدا تعالے مے بیند باوجود این ترک معصیت نمیکند نہایت بے خوفی و بے ادبی بود اکنون بدانکہ ادب دو نوع است
ظاہری و باطنی ظاہری ترک معصیت یعنی جملہ اعضا و جوارح خود را در حفظ شریعت دارد و حواس خود را
مامور امور شرعی داند و ادب باطنی صفاے باطن از جمیع صفات ذمیمہ ظاہر و باطن و سرًّا و علانیۃً بحق
مشغول باشد کہ الادب مع اللہ فی السر والعلانیۃ و ادب طریقہ نبویست کہ قال ع ادبنی ربی فاحسن
تادیبی پس تحقیق ہر کہ بے ادب باشد بخدا بار نیابد چنانچہ نقلست کہ روزے بایزید بسطامی گفت ق بعضے
از اصحاب خود را کہ برخیز و بیا کہ برویم بہ بیدن مردے کہ خود را بولایت و زہد شہرت دادہ و مردم قصد زیارت
او مے کنند چون رفتند آن مرد از خانہ بیرون آمد و بمسجد اندر آمد و آب دہن خود بسوے قبلہ انداخت
سلطان چون آن حال بدید سلام ناکردہ بازگشت و گفت این مرد بر ادبے از ادب رسول ع امین نیست
و این ادب رعایت نکرد پس چگونہ امین باشد بر دعوی زہد و ولایت و معرفت این دعوی او باطلست
ابجد عشق تختہ عشق اب پدر و اب وجد اسلاف حسب شرافت کسے چون علم و زہد و تقوی
و عشق ناتوانی در حصول عشق سعی نما و از یاد خدا جدا مباش ہر کہ درین راہ بمراتب رسید بدولت عشق
رسید و عجب و خودبینی را ترک دہ کہ این سعادت موقوف بہ خویشی و بنسب نیست از ینجاست س
چو کنعان را طبیعت بی ہنر بود ٭ پیمبر زادگی قدرش نیفزود ٭ ہنر بنما اگر داری نہ گوہر ٭ گل از خار است

این غزل نیز در نسخ موجودہ یافتہ نشد ۱۲

ابراهیم زآذر چو دم از خویش مزن خود مبینی بگذار مست غفلت مشو اے گرفتار غفلت مباش واگر مبتلای مرض غفلت مانده که فی قلوبهم مرض باید که بمداواے آن کوشی که اِنَّ العِلاج بِاَضدادِها یعنی ذکر کردن حق بیشمار اُذکُرُوا اللّٰهَ ذِکرًا کَثِیرًا لَعَلَّکُم تُفلِحُونَ فَاذکُرُوا اللّٰهَ قِیَامًا وَّقُعُودًا وَّعَلٰی جُنُوبِکُم قال ابن عباس ات بالذکر اللیل والنهار فی البر والبحر والسفر والحضر والغنا والفقر والمرض والصحة والسر والعلانیة وذکر بر سه نوع است لسانی وقلبی وروحی که ذکر اللسان وسوسة وذکر القلب وسوسة وذکر الروح راحة وبرلے ذکر وقت مخصوص نیست هر وقت که خواهد کند اما بهترین اوقات شب هست بچند نوع اول فراغت دل از مشغولی کارها دویم دوری از ریا سیوم شب بیداری که یَا اَیُّهَا المُزَّمِّلُ قُمِ اللَّیلَ وهر فیضے که دوستان حق راشده است بشب یا بسحر که ای دوست خطاب بعاشق ارباب حضور عاشقان روشنائی صفا مشاهده معشوق که صفا بخش دلِ عاشقانست دل شب نیمشب منزلت مرتبه وقرب غزل

آن کیست کز روے کرم با ما وفاداری کند	برجای بدکارے چو من یکدم نکوکاری کند

معنے آنست که کیست آن کسے که از روے لطف وکرم درین حالت پر ملالت رفاقتِ ما نماید وبر بیچو من پر معصیت رحمے نماید وما را بمراد او رساند که ؎ ماللغریب سوی الغریب انیس قوله

اول بیانگ چنگ و نے آرد بدل پیغام وے	وانگه بیک پیمانه مے با من هواداری کند

گوید من

اول ببانگ چنگ و نے اول بآیات واخبار واقوال سلف که مشتمل نوید باشد آرد بدل پیغام وے مژده بما رساند وتسکین دل حزین این مسکین نماید وانگه بیک پیمانه مے بعده بیک جام عشق با ما وفاداری کند ما را امدوے نماید قوله

دلبر که جان فرسود ازو کام دلم نگشود ازو	نومید نتوان بود ازو باشد که دلداری کند

دلبر که جان فرسود ازو یعنی محبوبے که جان این بیچاره غمین در شدائد وبلیات عشق او بفرسود کار دلم نگشود ازو وهیچ کشایشے ازان بکار من رو ننمود نومید نتوان بود ازو باانهمه از جناب محبوب امید منقطع نتوان کرد باشد که دلداری کند شاید که روزے بدلداری این دلداده کوشد و رحمے نماید که لَا تَقنَطُوا مِن رَّحمَةِ اللّٰهِ قوله

گفتم گره نگشوده ام زان طره تا من بوده ام	گفتا منش فرموده ام تا با تو طراری کند

طره پریشانی وشدائد عشق یعنی روزے بآن محبوب عرض نمودم که اے دلدار غمگسار ازان روزے

که گرفتار دام عشق تو گردیده ام تا حال بهیچ روے خلاصی ازین شدائد وبلیات نیافته ام گفتا منش فرموده ام تا با تو طراری کند گفت اے محبوب من این شدائد ومحن را بنام تو نامزد کرده ام تا بتو عیاری وچالاکی کند قوله

پشمینه پوشِ تندخو کز عشق نشنیده است بو	از مستیش رمزے بگو تا ترک هشیاری کند

پشمینه پوش تندخو زاهد مرائی گرفتار بحث وجدال اشارة بمنکر کز عشق نشنیده است بو که از عطر عشق بوے بمشامش نرفته یعنے محروم العشق است از مستیش رمزے بگو از مستی شراب عشق اندکے با او بگو تا ترک هشیاری کند تا ازین زهد ریائی باز آید قوله

چون من گدای بے نشان مشکل بود یار چنان	سلطان کجا عیش نهان با رند بازاری کند

یار سلطان

گدائے بے نشان مفلس بے سر وسامان یاری چنان یعنے سرور محبوبان وسراسر استغنا سلطان کجا عیش نهان با رند بازاری کند اے بادشاه کے با رند بازاری عیش نهان کند واورا در خلوت خاصش بار دهد قوله

زان طره پر پیچ وخم سهلست اگر بینم ستم	از بند وزنجیرش چه غم آنکس که عیاری کند

زان طرهٔ پر پیچ وخم اے جذبهٔ عشق تو که سراسر شدائد وبلیات است سهلست گر بینم ستم اگر جفانا دیدم وستمها متواتر بما میرسد برما آسان است اے ملول نمیگردم وبتنگ نمی آیم چرا که از بند وزنجیرش چه غم آنکس که عیاری کند که مرد عاشق را ازین تحمل شدائد وبلیات غمے نیست که ؎ عاشقی رنجیست مردانرا البینه راحتست ؎ سلسله بند است وشیرانرا بگردن زیور است ؎ قوله

شد لشکر غم بیعدد از بخت میخواهم مدد	تا فخر دین عبد الصمد باشد که غمخواری کند

بیعدد وبے نهایة عبد الصمد کنایة از مرشد که بحق باقی باشد قوله

با چشم پر نیرنگ او حافظ مکن آهنگ او	کان چشم شوخ وشنگ او بسیار مکاری کند

یعنے اے حافظ خیال وعشق آنچشم جادوانه او مکن که آن چشم جادوانه شوخ وبیباک او سراسر مکار هست که شیوه او همین است که هر کسے که پیش او آید اول بنگاه آشنا دل او برباید بعده بنظر قهر بخاک یکسان کند - غزل

آن یار کزو خانهٔ ما رشکِ پری بود	سر تا قدمش چون پری از عیب بری بود

ضمیرشین بران یار فروکش کنم این شهر درهمین شهر اقامت کنم وشهر کنایه ازدنیا ووجود بنویس لذت مشاهده او بیچاره اشارهٔ بدل یارش سفری بود که آن تجلی نمودار گردید ومخفی شد تنها نه زراز دل ما پرده برافتاد یعنی تنها نه این راز دل ماکه کنایه ازعشق است اشتهار یافت ومشهور گردید بلکه شیوه فلک ازابتدای پرده دریست که عاشقانرا رسوامیکند ودرمعرض اختفانمی گذارد حسن جمال صوری او حسن اخلاق صاحب نظری معرفت نیک وبد ودوست ودشمن وصادق وکاذب معنی بیت آنست یعنی آنماه خردمند که منظورمن است باوجود حسن صوری وحسن اخلاق ممیز نیک وبد ودوست ودشمن وصادق وکاذب هست چنگ دست مش ضمیرشین بر محبوب اختر بدمهر طالع نافرجام بدربرد جدا ساخت آرے چکنم گردش دورقمری بود اے رنج گردش فلکی نتوانستم کرد قوله عذرش بنه معنی آنست که اے دل من چون توغریب وبینوا ومفلس هستی اگرمحبوب باحوال تو ملتفت نشد معذورش دار که او سلطان کشورحسن هست وتو گدا وبادشاهان را بگدایان چه کارست بادشاهے کامران بود ازگدایان عارداشت اوقات خوش آن بود خوش آنوقت بود دعمر فرخنده آن بود که بادوست بسر رفت درمشاهده دوست گذشت بیجا صلی لاینفع دردسری تصدیع ورنج لب آب وگل وسبزه مقام دنیا که چون لب آب محل عبرت است کہ بنشین برلب جوی وگذر عمر ببنان وگلهاء مصنوعات درو شگفته وچون سبزه فرحت افزاے نظارگیان است این گنج گهر اشارهٔ بمشاهده محبوب رهگذرے بود ثباتے وقرارے نداشت قوله

خودرا بکشد بلبل ازین غصه که گل را   با بادصبا وقت سحر جلوه گری بود

بلبل عاشق گل محبوب بادصبا ملک الموت وقت سحر آخرشب مراد دم واپسین یعنی ازغیرت آنکه دم واپسین میان طالب ومطلوب ملک الموت واسطه میشود عاشق خودرا میکشد چه باشد بیش ازمن ازجلوه معشوق دیگرے بهره ورگردد دهقان نچشنده میوهٔ باغ نخواهد که برایگان خورد زاغ گنج سعادت مشاهده عرفان بمن برکت

غزل

آنکه رخسار ترا رنگ گل نسرین داد   صبروآرام تواند بمن مسکین داد

نسرین نام گلے خوشبو وسفید گیسوے قسم است ازمویهاے زلف ومراد عشق تطاول دست درازی داد من غمگین داد ومرا بانصاف توان رسانید فرهاد نام پهلوان کیکاوس شاه ایران زمین ونام سنگتراشے که عاشق شیرین معشوقه خسروشده بود چون آن بمیعاد یافتن شیرین

درمیان کوه راه بردوکس رافرستاده که دروغ باو گفت که شیرین بمرد بمشنیدن این خودرا ازکوه انداخته وجان شیرین داده گنج قناعت القناعة کنزلا یفنی القناعة الاکتفاء بالموجود وترک طلب المفقود آن اشاره بگنج زراین اشارهٔ بقناعت ازره صورت نظر بظاهر بپیوست مستغرق لذات او شد عمرخودش کابین داد عمرخود رامهراو رادرجه کابین داده خودرا بگشت لبعد ازین الحال آنسر وبلند محبوب حقیقی فرودی نام ماه بهار معنے این مصرع آنست خصوصاً اکنون که بآب پاشی لطف و فضل الهی چمن دل طراوتے وتازگی گرفته وگلها ومشاهدات درو رونموده قوله درغم وغصه الخ یعنی اے قوام الدین ازتو داد می طلبم که فراق روئیتو دل مارا درغم وغصه دوران انداخت که ازان خون گردید

غزل

ابرآزاری برآمد باد نوروزی وزید   وجه می میخواهم ومطرب که میگوید رسید

آزار نام ماهے ابرآزاری ابربهاری وجه خرج مطرب که میگوید اے مطربے که سرود میکند قوله

شاهدان درجلوه ومن شرمسار کیسه ام   اے فلک این شرمساری تابکے خواهم کشید

شاهدان تجلیات جلوه ظهور من شرمسار کیسه ام چیزے نیست که نثار ایشان کنم قوله

قحط جودست آبروی خود نمے باید فروخت   باده وگل ازبهاے خرقه مے باید خرید

جود یعنے بخشش ونیکی معنے بیت آنست که درین زمانه که قحط الرجال است وصاحب کرمے که عارف کامل است درنظر نمی آید بهرکس التجا نباید کرد وخود را بے آبرو ورسوا نباید ساخت مگر همین که خرقه زهد وتقوے را باید فروخت وشراب عشق ومشاهده معشوق باید خرید قوله

غالباً خواهد کشود ازدولتم کاری که دوش   من نمیکردم دعا وصبح آمین میدمید

غالباً اکثر والبته دولت مساعدت بخت وکشودن کار کنایت ازحصول مطلب چراکه من دست بدعا برآورده بودم وصبح که هنگام استجابت دعاست میدمید واین دلیلے است حمیده وفالے است پسندیده برحصول مطلب قوله

دامنم گرچاک شد درعالم رندی چه باک   جامهٔ درنیکنامی نیز مے باید درید

یعنی اگر دررندی که کنایت ازمیخوارگیست رسواے عالم شدم باکے نیست اما باید که الحال درنیکنامی نیز مشهور باید شد قوله بالبے وصدهزاران خنده گل آید بباغ یعنے محبوب من

بالب خندان گل مثال در مجلس دل نزول نمود علتش غیران را نخواهد شد که گریه ما را استماع نموده باشد قوله

این لطائف کز لب لعل تو من گفتم که گفت	وان تطاول کز سر زلف تو من دیدم که دید

لطائف سخنان لطیف لب لعل تو یعنی عشق تو که گفت یعنی عاشقی هیچ نگفت تطاول دست درازی اشارة لشدائد و بلیات از سر زلفت یعنی در عشق تو که من دیدم که دید انچه من کشیدم هیچ عاشقی نکشید قوله

عدل سلطان گر نپرسد حال مظلومان عشق	گوشه گیران را ز آسایش طمع باید برید

سلطان محبوب گر نپرسد حال مظلومان عشق بفریاد حال عاشقان نرسد گوشه گیران از آسایش طمع باید برید عاشقان را که از ماسوا گوشه گرفته اند امید راحت منقطع باید کرد یحتمل که چون عدل محبوب بفریاد عاشقان نمیرسد زاهدان را چه امید راحت قوله

تیر عاشق کش ندانم بر دل حافظ که زد	اینقدر دانم که از شعر ترش خون میچکید

تیر عاشق کش حربه سخت یعنی تیر عشق که عاشق کش است اینقدر دانم که از شعر ترش خون میچکید سخنان او گواه حال اوست که این چنین سخنان غیر از خسته دل نیاساید غزل

اگر خدای کسی را بیک گناه بگیرد	زمین بناله در آید زمانه آه بگیرد

بگیرد مواخذه کند برابر است که و کوه پیش حضرت مولے که عصیان اندک قلت طاعت کوه طغیانی گناه یا کثرت طاعت بکوه بنخشد باکثرت معاصی عفو کند گهے بکاه بگیرد یعنی باقلت طاعت مواخذه کند یا گناه سهل مواخذه کند که ماه بر فلک از شومی گناه بگیرد گویند علت خوف یکے کثرة معاصی بندگان است برای نمود قهر خود خوف میکند تا بندگان از قهر الهی بترسند بدانند که این بیچارگان باوجود عدم ترک امر الهی از قهر امین نیستند وای بر ما که شب و روز در معاصی میگذاریم فردا روز حشر که دادخواه بگیرد مظلومی که دامنگیر تو گردد گه وداع هنگام رخصت مشابه حد رود یعنی آن محبوب راه بگیرد مانع راه شود شاه محبوب حقیقی بیدلان عاشقان زهره قدرة یارا طاقت پیش راه بگیرد یعنی مزاحم نشود غزل

اگر نه باده غم دل زیاد ما ببرد	نهیب حادثه بنیاد ما زجا ببرد

اگر باده عشق نقوم غم را از لوح دل نتراشد پس قریبست که غارت حوادث بنیاد وجود ما را محو معدوم گرداند قوله

له این غزل در نسخ موجوده یافته نشده [illegible] روان گردد

وگرنه عقل بمستی فرو کشد لنگر	چگونه کشتی ازین ورطهٔ بلا ببرد

عقل صحو مستی سکر فرو کشد لنگر مدد گار شود ورطه مقام عشق باید دانست که عاشق را هر دم حالت دگر است گاه سکر گاه صحو گاه نشیب گاه فراز اگر یک مقام باشد پس ازین ورطه بلا که راه عشق است چگونه خود را بسلامت ببرد و بچه نوع قطع این راه نماید قوله

فغان که با همه کس غائبانه باخت فلک	کسے نبود که دستے ازین دغا ببرد

غائبانه باخت غائبانه باختن چنان باشد که پس پشت حریف نطع شطرنج قرار کنند چون حریف دوم مهره روان کند او را علم دهند که فلان مهره فلان خانه بفلان خانه روان کرد او بیاد اعلام کند که بهمان و بهمین خانه روان کنید همبرین نمط حریف را بیاد مات کند این بازی را غائبانه نامند وستی ازین دغا ببرد برین دغا غالب آید. قوله

دل ضعیفم از آن میکشد بطرف چمن	که جان زمرگ به بیماری صبا ببرد

چمن مجلس مرشد مرگ هجران که اشد از مرگ است تیماری صبا اعانت عارف کامل که ازین هجران جان بسلامت برد قوله

طبیب عشق منم باده خور که این معجون	فراغت آرد و اندیشهٔ بلا ببرد

طبیب عشق معالج مرض عشق باده خور مینوشی اشتغال نما این معجون اشارة بعشق فراغت آرد از ماسوا فراغے بخشد اندیشه خطا ببرد اندیشهای لایعنی دور گرداند قوله

گذار بر ظلمات ست خضر راهے کو	مباد کاتش این خاک و آب ما ببرد

ظلمات راه عشق که تاریک و مخوف و چشمه معرفت در و مخفی خضر راه عاشق کامل که رهبر عاشقانست کاتش این آتش عشق خاک و آب ما ببرد وجود ما بسوزد قوله

بسوخت حافظ و کس حال او بیار نگفت	مگر نسیم پیامے خدای را ببرد

نسیم مرشد و لطف ایزدی و عنایت نبوی خدای را بواسطه خدا ببرد و رساند غزل

بیا که ترک فلک خوان روزه غارت کرد	هلال عید بدور قدح اشارت کرد

ترک فلک مریخ مراد عشق هر جا که در آید زیر و زبر سازد خوان روزه کنایت ایام زهد و ورع هلال عید شهود و مشاهدات دور قدح گردش پیاله معنی آنست که خود را میگوید که بیا و اصل حق باش و چیزے

له محرومی

[illegible]

دیگر بخاطر تمراش که عشق پرہیزگاری رابرہم زد وآن ملک را غارت کرد واہل خودرا مستی اشارت کرد بسی مستانه وار دران راه درآ قوله

ثواب روزه و حج قبول آن کس برد
که خاک میکدهٔ عشق را زیارت کرد

آن کس برد آنکسے را حاصل شد که خاک میکدهٔ عشق را زیارت کرد کسے کہ حصول عشق نمود قوله

مقام اصلی ما گوشهٔ خرابات است
خداش خیر دهاد آنکه این عمارت کرد

خرابات فنا، صفات بشری هر کو بخرابات نشد بے دین ست ونیز مقام توحید یعنے مقام اصلی ما فناست خداش خیر دهاد آن کسے که او ما را بمقام فنا رسانید ونیز مقام اصلی ما مقام توحید است که آنجا دوئی را گذر نیست خدا مراورا خیر دهاد که باز ما را بمقام خود رساند واز دوئی رهاند قوله

امام شهر که سجاده میکشید بدوش
بخون دختر رز جامه را قصارت کرد

سجاده میکشید بدوش در زهد وپارسائی میکوشید دختر رز شراب انگور مراد عشق قصارت داغ نهادن ونشان کردن چنانچه گازران برجامهاے کنند قوله

نماز در خم آن ابروان محرابی
کسے کند که بخون جگر طهارت کرد

یعنی نماز مشاهده که اَلَّذِیْنَ هُمْ فِیْ صَلٰوتِهِمْ دَائِمُوْنَ درحق اوست کسیکه از چشمهٔ عشق وضو سازد واز ما سوا پرهیزد بخون جگر بمجاهده تمام ونیز کنایة از کثرت گریه وخونخواری طهارت وضو وپاکی قوله بروے یار نظر کن ز دیده منت دار یعنی بروے محبوب نگاه کن وممنون دیدها باش که دیده این کار از راه بصیرت کرده که مفتون این چنین روے گردیده ز حلقهٔ زلفش جذبهٔ عشق بجان خرید آشوب بطوع ورغبت وجانفشانی حصول این پریشانی نمود که این تجارت کرد اشارة بجان دادن واختیار پریشانی نمودن قوله

بهاے بادهٔ چون لعل چیست جوهر عقل
بیا که سود کسے برد کاین تجارت کرد

حاصل این بیت آنست یعنے تا وقتیکه جوهر عقل را از دست نه دهی حصول شراب عشق ومحبت نخواهی کرد سود کسے برد حصول فائده کسے نمود کاین تجارت کرد عقل داد وعشق خرید قوله

فغان که نرگس جماش شیخ شهر امروز
نظر بدردکشان از سر حقارت کرد

جماش بفتح کثیر الجنبش وجمش بازی است بلغت تازی ونیز بمعنی جادو ومست وولیر وشوخ مین ابراهیم شاهی شیخ شهر واعظ شهر دردکشان عاشقان چه هر چه صاف بود سلف خوردند حریفان بادها خوردند نظر از سر حقارت کرد حقیر دانست وسهل پنداشت قوله

حدیث عشق ز حافظ شنو نه از واعظ
اگرچه صنعت بسیار در عبارت کرد

حدیث عشق بیان عشق اگرچه صنعت بسیار در عبارت کرد یعنے اگرچه در بیان بسیار عبارت آرائی کرد اما بلطف سخن یا مغز سخن نرسید غزل

بسرّ جام جم آنگه نظر توانی کرد
که خاک میکده کحل بصر توانی کرد

جام جم یعنے پیالهٔ جمشید که ساخته حکما بود و راز هفت فلک در و معائنه مے نمود وآنرا جام جهان نماے وجام کیخسروان نیز میگفتند واز اینجا مراد از دل ونیز دل عارف میکده خمخانه معنی آنست که اے طالب

گنجینهٔ اسرار الٰهی اگر باخبر وآگاهی بدان مادام که این دیدهٔ ظاهربین را بخاک در میخانهٔ محبت که سرمهٔ چشم عاشقان بلند پرواز است مکحل نگردانی هر آئینه قلب انسان که جام جهان نماے حق است بینائی نتوان یافت

مباش بے مے ومطرب بزیر چرخ کبود
کزین ترانه غم از دل بدر توانی کرد

ترانه سرود مراد تلقین مرشد معنے آنست یکدم بے حصول مے محبت ومصاحبت مرشد مباش که در دنیا جز بدین دو چیز رفع غموم وهموم واندیشهاے لایعنی نتواند نمود که سے چاره در دفع خواطر صحبت پیر است وبس، رخنه بر یاجوج بستن خاصهٔ اسکندر است قوله

گل مراد تو آنگه نقاب بگشاید
که خدمتش چو نسیم سحر توانی کرد

یعنے آنوقت بمراد خود که حصول معرفت است فیروز گردی که خدمتش اے خدمت آن مرشد کامل چون نسیم سحر توانی کرد ومسا وصباح بملازمت او باشی ولحظه ازو جدائی نتوازی قوله

گدائی در میخانه طرفه اکسیر است
گر این عمل بکنی خاک زر توانی کرد

در میخانه آستانهٔ مرشد ومقام عشق طرفه اکسیر است عجب کیمیائی است که خاک را زر میگرداند بخلاف کیمیاے معروف چنانچه در مصرعه لاحق گوید این عمل اشارة بگدائی در مرشد قوله

جمال یار ندارد نقاب وپرده ولے
غبار ره بنشان تا نظر توانی کرد

معنے آنست که جمال یار حقیقی پرده ندارد ولے غبار هستی تو پرده در پیش می آرد آن غبار را از پیش بنشان یعنے خود را هیچ مدان تا بجمال او نظر کردن توانی وخویش را بالمقصود رسانی قوله

تو کز سراے طبیعت نمیروی بیرون
کجا بکوے حقیقت گذر توانی کرد

تا وقتیکه از قید خودی وبند بشریت رهائی نیابی وفانی نمیشوی کجا بکوے طریقت گذر توانی کرد در عالم عشق کے گذر یابی قوله

بعزم مرحلهٔ عشق پیش نه قدمے
که سودها بری ار این سفر توانی کرد

اے متوجه منزل عشق باش وحصول آن نما سودها کنی بسیار فائدها بتو رسد این سفر اشاره بسفر عشق قوله

بیا که چارهٔ ذوق حضور ونظم امور
به فیض بخشی اهل نظر توانی کرد

بیا خطاب بدل چاره ذوق وحضور ونظم آموز دریافتن حلاوت عشق وبیان کردن کلمات محبت اهل نظر عاشقان کامل قوله

دلا ز نور ریاضت گر آگهی یابی
چو شمع خنده زنان ترک سر توانی کرد

ز نور ریاضت گر آگهی یابی وقتیکه نور ریاضت بر تو تابد چو شمع خنده زنان ترک سر توانی کرد آنوقت خندان وفرحان سر را فدای راه عشق گردانی قوله

ولی تو تا لب معشوق وجام میخواهی
طمع مدار که کار دگر توانی کرد

یعنے تا تو لب معشوق وجام صوری میخواهی طمع مدار که باوجود این بحقیقة توانی رسید ولذتے و حلاوتے توانی چشید قوله اگرچو صبح برآری نفس بصدق وصفا ٭ اگر در عشق صادق باشی رخ مراد بخوبی قمر توانی کرد بمراد خواهی فیروز گردی قوله دوای غصه دوران گرت خیال بود ٭ اگر رفع غموم وهموم دینوی میخواهی بدور بادۂ گلگون مگر توانی کرد ٭ جز بحصول عشق ومحبت نتوانی نمود قوله

گر این نصیحت شاهانه بشنوی حافظ
بشاهراه حقیقت گذر توانی کرد

این نصیحت شاهانه اشارت بمضمون ابیات این غزل یا تنها به بیت ماسبق شاهراه حقیقت اضافة بیانیه ونیز معرفة سفر گذر غزل

ببلبلی خون جگر خورد و گلی حاصل کرد
باد غیرت بصدش خار پریشان دل کرد

بلبل کنایة از خود گل کنایة از فرزند باد غیرت اضافة بیانیه بصدش خار ای بصد تصدیع ورنج اورا ای آن بلبل را واین غزل در مرثیه انشا کرده قوله

طوطی را بهوای شکری دل خوش بود
ناگهش سیل فنا نقش امل باطل کرد

طوطی کنایة از خود شکر کنایة از فرزند خوش گفتار نقش امل اضافة بیانیه مراد فرزند سیل فنا اضافت بیانیه مراد اجل قوله

قرة العین من آن میوۂ دل یادش باد
که خود آسان بشد وکار مرا مشکل کرد

قرة العین فرزند ضمیر شین یادش بفرزند آسان بشد پاک آمد وپاک رفت کار مرا مشکل کرد مارا گرفتار غم والم ساخت قوله

ساربان رخت من افتاد خدارا مددی
که امید کرمم همره این محمل کرد

ساربان دارنده شتر چون پیلبان مراد مرشد رخت من افتاد عاجز ومتفکرم چون کسے که رخت

او افتاده باشد وقت مدد است خدارا حسبةً لله که امید کرمم که امید کرم تو مرا همراه این محمل کرد از تابعان تو ساخته ای وامنت گرفته ام قوله

آه وفریاد که از چشم حسود مه ومهر
در لحد ماه کمان ابروی من منزل کرد

لحد قبر ماه کمان ابروی من کنایت از فرزند قوله

روی خاکی ونم اشک مرا خوار مدار
چرخ فیروزه طربخانه ازین کهگل کرد

معنے آنست که روی خاکی ونم اشک مرا خوار مدار که چرخ فیروزه طربخانه بدین روی خاکی ونم اشک کهگل کرده وخاکیانرا در بهجت وسرور کشیده پس مارا خوار مدار وبمدارج علیا بردار تا انچه در قوت ماست بفعل آید واین بیت نیز در مرثیه است وتوجه باستعانت مرشد قوله

نزدی شاه رخ وفوت شد امکان حافظ
چکنم بازی ایام مرا غافل کرد

نزدی شاه رخ کارے نکردی که بدان بمراد ظفر یابی امکان قدرت مراد جوانی ووقت فرصت بازی ایام فریب گردش زمانه غزل

باشد ای دل که در میکده‌ها بگشایند
گره از کار فرو بستۂ ما بگشایند

ای دل باشد که این قبض به بسط مبدل باشد وکار بستۂ ما کشایشے یابد قوله

اگر از بهر دل زاهد خودبین بستند
دل قوی دار که از بهر خدا بگشایند

اگر بسبب شامت زاهد خودبین که نفس است قبض وارد شده دل قوی دار جمع دار که از بهر خدا بگشایند حسبةً لله به بسط مبدل کنند قوله

بصفای دل رندان صبوحی زدگان
بس در بسته بمفتاح دعا بگشایند

بصفای دل ببرکت وتوجه وبطفیل رندان صبوحی زدگان عاشقان بس در بسته بسا کار مشکل بمفتاح دعا اضافة بیانیه دعا بگشایند بر آیند که اُدْعُونِی اَسْتَجِبْ لَکُمْ قوله

در میخانه به بستند خدایا مپسند
که در خانۂ تزویر وریا بگشایند

در میخانه ببستند بستگی در میخانه مراد حالت قبض انقطاع شهود تجلیات روا مدار که در خانه تزویر وریا بگشایند گرفتار عبادات ریائی شوم قوله

گیسوی چنگ ببرید بمرگ می ناب
تا همه مغبچگان زلف دوتا بگشایند

گفتار مرشد ۱۲ مرشد ۱۲ قطع مشاهدات تجلیات ۱۲

معنی آنست که ای همنشینان من از حالت قبض من بمرشد عرض کنید تا از گفتار باز ماند و در معالجهٔ من شود و درین ماتم زدگی شریک من باشد تا همه سالکان بمقتضاے پس رویش در ماتم آیند و امداد و همت نمایند تا قبض به بسط مبدل شود و نیز اسباب طرب از پیشم دور کنید و حریفان را ازین معنی آگهی دهید تا درین ماتم بمن شریک شوند و امداد همت کنید تا بمراد رسم قوله

نامهٔ تعزیت دختر رز بنویسید
تا حریفان همه خون از مژها بگشایند

و واقعهٔ قبض من چون نامهٔ تعزیت بسالکان نویسید تا از حال من آگهی یابند و در گریه وزاری در آیند و دست دعا بر کشایند و نیز دعاء ایشان بهدف مراد من رسد سوال این گستاخی بمرید چگونه نموده جواب هنگام استمالت و یگانگی رواست که عمر رض با حضرت صلعم کرات و مرات نموده و حضرت هیچ ناخوشی نفرموده قوله

حافظ این خرقهٔ پشمینه بینی فردا
که چه زنار ز زیرش بجفا بگشایند

این خرقه طاعت و عبادت زنار علامت کفر مراد عدم اخلاص که موجب نامقبولیت است بجفا بجبر و قهر بگشایند آشکار و ظاهر سازند غزل

برید باد صبا دوشم آگهی آورد
که روز محنت و غم رو بکوتهی آورد

برید قاصد برید باد صبا اضافه بیانیه مراد وارد و مرشد آگهی خبر و پیغام معنے مصراع ثانی آنکه این محنت و غم آخر رسید قوله

بمطربان صبوحی دهیم جامهٔ پاک
بدین نوید که باد سحرگهی آورد

مطربان صبوحی کنایت از عاشقان سرمست جامه چاک خرقه و پیراهن که اطراف دامنش چاکدار باشد بدین نوید که مصراع ثانی بیت سابق باد سحرگهی همون وارد و مرشد شیراز نام شهر که او را معموره عمرولیث گویند چه او بانی است و قبل آباد کرده سلیمان ع است و حافظ متوطن آن بوده اینجا مراد از شیراز مقام قرب که مقام اصلی است دلیل رهبر و دلیل عشق اضافه بیانیه قوله

نسیم زلف تو شد خضر راهم اندر عشق
زهے رفیق که بختم بهمرهی آورد

خضر پیشوا و رهنما رہے راهی شدم یعنے در سفر قوله

بجبر خاطر ما کوش کین کلاه نمد
بسے شکست که بر افسر شهی آورد

جبر لفظ اضداد اللغة است بمعنی شکستن و شکسته را بستن و اینجا بمعنے اخیر بجبر خاطر ما کوش یعنی بسوی ما بحقارت منگر و بخاطر داری ما کوش معنے مصراع ثانی آنکه افسر شاهان را قدری نمی نهد قوله

بیا بیا که تو حور بهشت را رضوان
درین جهان ز برای دل رهی آورد

که تو حور بهشت را که چون توئی را که مانند حور بهشت هستی رضوان نشاننده بهشت اینجا حق تعالےٰ رهی بنده کنایت از خود قوله

چه آههاکه رسید از دلم بخرگه ماه
چو یاد عارض آن ماه خرگهی آورد

چه آهها چه بمعنے بسیار آن ماه خرگهی معشوق پرده نشین قوله

رساند رایت منصور بر فلک حافظ
چو التجا بجناب شهنشهی آورد

حافظ منصور را العلو درجه رسانید بسبب آنکه حافظ التجا بجناب منصور نمود غزل

بعد ازین دست من و دامن آن سرو بلند
که ببالای چمان از بن و بیخم برکند

بعد ازین الحال من دامن آن محبوب را نگذاشتنی نه ام که بدین قامت خرامان مارا از پا در آورد گویند که حافظ با شاهزاده خجند نظرے داشت و او بهیچ حال حافظ نمیپرداخت حافظ بطریق رقعه این غزل نوشته قوله

حاجت مطرب و مے نیست تو برقع بگشاے
که برقص آورد م آتش رویت چو سپند

رقص و فرحت ما موقوف بمطرب و مے صوری نیست تو حجاب از روے خود بردار و جمال خود بما نما که تا آتش جمال روے تو سپند وار مارا برقص آرد قوله

هیچ روے نشود آئینهٔ چهرهٔ بخت
مگر آن روے که مالند بران سم سمند

هیچ روے لایق مشاهده روے تو نشود قوله

گفتم اسرار غمت هرچه بود گو میباش
صبر ازین بیش ندارم چکنم تا کے و چند

گفتم بیان کردم اسرار غم اسرار عشق گو مباش که متنفر و ملول نشوم چند چه مقدار قوله

مکش آن آهوی مشکین مرا ای صیاد
شرم از آن چشم سیه دار و مبندش بکمند

آهوے مشکین مراد خود که انسان بصورت حق است خلق الانسان علی صورته چنانچه چشم آهو که بچشم لیلی می مانست صیاد کنایه از مرشد محبوب حقیقی آن چشم سیه مراد ذات که مشبه باوست

من خاکی که ازین در نتوانم برخاست　　　از کجا بوسه زنم برلب آن قصر بلند

خاکی سست وضعیف نتوانم برخاست طاقت برخاستن ندارم از کجا بوسہ زنم برلبِ آن قصر بلند از کجا بمقام قرب وعلو درجات توانم رسید قوله

باز مستان دل ازان گیسوی مشکین حافظ　　　زانکه دیوانه همان به که بماند در بند

گیسوئے عشق آن محبوب حقیقی ویا صحبت مرشد غزل

بر سر بازار جانبازان منادی بشنوید　　　بشنوید ای ساکنان کوی رندی بشنوید

جانبازان عاشقان منادی ندا کننده ساکنان کوے رندی عاشقان بآید دانست که ارباب عرفان را گاہے قبض پیش مے آید تا دیرے می باید خواجه این غزل دران هنگام فرموده و ندا کننده کنایه ازخود و دختر رز شراب سر خیال سر خود گرفتن رفتن ومطلق العنان شدن یعنی اے زمرهٔ عاشقان دفترے که ازما گم شده علاماتش این دارد جامه دارد زلعل جامهٔ سرخ دارد و بر نیمتاجی ازحباب نوعے است ازتاج که مخصوص بفرنگیان است حباب برسر آن چون تاجے است بر سر عقل و دانش مے برد رہزن عقل و دانش است وطالبان را بخود مے فریبد تا امین ازوی نغنوید یعنے این علامتهاے مذکوره براے آن بیان کردم تا امین نباشید وجستجوے او کما ینبغی نمائید قوله

هر که زان تلخم دهد حلوا بها جانش دهم　　　ور بود پوشیده و پنهان بدوزخ در روید

معنے آنست که هرکه ازان تلخ که خمر است مراد عشق مرا حلواء شیرین دهد که نزد ما چون حلوا شیرین است یعنے هر مرشدے که بیان معارف کلام فصیح کند بہاے بیان آن نزد جز جان دادن واگران تلخ باشد بدوزخ پوشیده و پنهان اے سالکان کوے رندی در روید و هر جاکه باشد اورا جستجو کنید واز طلب آن غافل نمانید وعلامتهاے آن بالا بیان کردم و دیگر علامات مے گویم وآن در بیت آخر است

غزل

تبے دارم که گرد گل ز سنبل سایبان دارد　　　بهار عارضش خطی بخون ارغوان دارد

گل رخساره سنبل زلف سایبان حجاب بهار عارض حسن ارغوان کنایت از عاشق یعنی بتے دارم که ذات خود را در اسماء وصفات پوشیده میدارد و چون همه ظهور ذات اوست وجز تجلی ذات در عالم چیزے دگر نیست بضرورت در وجود مجاز محو ومتلاشی شده وافزونی حسن ذات او

[illegible]

بعشق عاشقان است ے بے تقاضاء نظر حسن تو افزون نشود ؎ تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قوله

غبار خط بپوشاند خورشید رخش یارب　　　بقائے جاودانش ده که حسن جاودان دارد

حیات ن

غبار خط پرده اسماء وصفات که تعینات اند خورشید رخ کنایه از ذات بقاے جاودانش ده مدام در نظر ما دار حسن جاودان حسن لانهایت قوله

ز چشمت جان نشاید برد کز هر سو که می بینم　　　کمین از گوشه کردست وتیر اندر کمان دارد

جان نشاید برد جان بسلامت نتوان برد تیر اندر کمان دارد مستعد قتل است قوله

خدارا داد من بستان ازو ای شحنهٔ مجلس　　　که مے با دیگران خورده است وبا من سرگران دارد

خدارا براے خدا شحنهٔ مجلس کنایت از مرشد می با دیگران خورده است لطف وکرم با دیگران کرده با ما سرگران دارد کنایت از استغناء وعدم التفات قوله

چو عاشق می شدم گفتم که بردم گوهر مقصود　　　ندانستم که این دریا چه موج خونفشان دارد

بیکران ن

چو عاشق می شدم وقتے که قدم در طریق عشق نهادم بردم گوهر مقصود بمطلب رسیدم این دریا اشارة بعشق چه موج خون فشان دارد اے حوادث و شدائد دارد قوله

ز سرو قد دلجویت مکن محروم چشمم را　　　بدین سرچشمه اش بنشان که خوش آب روان دارد

ز سرو قد دلجویت مکن محروم چشمم را مراد از قد وجود ع چیست قامت نفی المثل یعنے وجود ؎ یعنی از مشاهده ذات خود چشم ما را محروم مدار سرچشمه کنایه از چشم آب روان اشارت بگریه قوله

چه افتاده است درین ره که هر سلطان معنی را　　　درین درگاه می بینم که سر بر آستان دارد

چه افتاده است چه واقع شده این ره عاشقی سلطان معنی عاشق وعارف سر بر آستان دارد در عاجزی وزاریست قوله

ز خوف هجر ایمن کن اگر امید آن داری　　　که از چشم بد اندیشان خدایت در امان دارد

ز خوف هجر ایمن کن بمشاهده حقیقی رسان واین خطاب بمرشد دارد امید آن داری خطاب بمرشد زکوة لعل شیرین کنایت از بوسه گفتا آن محبوب گفت هوا گرمست ایام تیزی عشق است وبکمال نرسیده واعتدالے بهم نرسانیده مخموری گرم مزاج هستی شکر کنایه از وصل قوله

[illegible]

بفتراک ار همی بندی خدارا زود صیدم کن — که آفتهاست در تاخیر و طالب را زیان دارد

فتراک شکار بند زود صیدم کن تغافلے روامدار چرا که طالب را زیان دارد و طالب را از مطلب باز میدارد قوله

چو دام طره افشاند ز گرد خاطر عاشق — بغماز صبا گوید که راز من نهان دارد

چو دام طره افشاند ز گرد خاطر عاشق چون طره دام مثال را از بس که خاطر عشاقان گرد دار بران نشسته برفشاند قوله

چو در رویت بخندد گل مشو در دامش ای بلبل — که بر گل اعتمادے نیست گر حسن جوان دارد

چو در رویت بخندد گل چون محبوب بمقابل تو بخندهای مشاهده خود بتوازانی دارد بلبل عاشق بر گل اعتمادے نیست مشاهده محبوب را اعتمادے نیست که لبقا ء لنے شاید که مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار گر حسن جوان دارد بسیار دلرباست قوله

بیفشان جرعه بر خاک و حال اهل شوکت پرس — که از جمشید و کیخسرو هزاران داستان دارد

یعنی بر محتاجان فیضے رسان و بر حشمت خود غره مشو که چون جمشید و کیخسرو مراد اولیاء سلف بخاک عدم رفته اند قوله

چه عذر از بخت خود گویم که آن عیار شهر آشوب — بتلخی کشت حافظ را و شکر در دهان دارد

عیار که بهره از نشاط رود آشوب پریشان کننده عیار شهر آشوب کنایت ازان محبوب تلخی شدائد وهجران شکر در زبان دارد بوصل رسانیدن هم قادر است غزل

بوے خوش تو هر که ز باد صبا شنید — از یار آشنا نفس آشنا شنید

بوے مراد ذکر او صاف و مدح باد صبا مرشد و وارد شنید بمعنی بوئیدن حاصل گوش کرد یار آشنا کنایه از مرشد نفس آشنا ذکر محبوب قوله

سر خدا که عارف سالک بکس نگفت — در حیرتم که باده فروش از کجا شنید

سر خدا اسرار الٰهی سالک عارف رسول ؐ باده فروش کنایه از خود گفته اند که چون رسول ؑ بمعراج در خلوتسرائے خاص رسید حق تعالے نود هزار سخن گفت بمحمد ؐ سی هزار امر مطلق نمود که بهر خاص و عام بگوی و سی هزار مختار ساخت که با اهل آن بگو و از نا اهل مخفی دار و سی هزار نهی مطلق نمود که با هیچکس از خواص و عوام مگوی حافظ ازان سی هزار منهی میگوید من ندانم که بحافظ که میگوید بلکه حافظ خود حیران است که بما که میگوید چنانچه مصرع ثانی مشعر بر انست حاصل آنست که اینهمه از الهامات است نه بخودی خود است

چنانچه خود گفته ؎ بارها گفته ام و بار دگر مے گویم ٭ که من گمشده این ره نه بخود می پویم ٭ در پس آئینه طوطی صفتم داشته اند ٭ انچه استاد ازل گفت بگو مے گویم ٭ قوله

اے پادشاه حسن سایه ز درویش وا مگیر — کین گوش بس حکایت شاه و گدا شنید

پادشاه محبوب حقیقی سایه ز درویش وا مگیر از ما که درویشم اعراض مکن حکایت شاه و گدا شنید که شاهان بگدایان ملتفت شده اند و مهربانیها نموده اند قوله

خوش میکنم بباده مشکین مشام جان — از دلق پوش صومعه بوے ریا شنید

یعنی مشام جان را از عشق فرحتے بهم میرسانم و از صحبت زاهدان مرای بوے ریا معلوم شد قوله

اینش سزا نبود دل حق گذار من — کز غمگسار خود سخن ناسزا شنید

ضمیر شین بر دل حق گذار بطریق اضمار قبل الذکر یعنی لایق دل حق گذار من نه آن بود کز یار غمگسار خود که ازان یار غمگسار خود سخن ناسزا دشنام و عتاب قوله محروم گر شدم ز سر کوے او اگر بمطلب خود فائز نه شدم چه شد ٭ عجب نیست از گلشن زمانه که بوے وفا شنید ٭ زمانه باکه وفا نمود و او را بمطلب رسانید قوله هر صبح ماجراے من و او شمال گفت قصه وفاداری من و بیوفای محبوب هر صبح باد شمال که مرشد است خود بیان میکند احتیاج گفتن ما نیست هر شام گفتگوے من و او صبا شنید ٭ عجز و نیاز من و خطاب و عتاب آن محبوب مسموع مرشد است یعنی او واقف است و احتیاج اظهار نیست نشنید ظ هر چه گفتم استماع ننمود و گوش نداشت قول مرا بگذشت رفت و التفات ننمود قوله ساقی بیا که عشق ندا مے کند بلند بآواز بلند مے گوید کانکس که گفت قصه ما هم ز ما شنید یعنے آن کس که سخنان ما گفت اے سخنان عشق در معرض بیان آورد از ما شنید یعنے بسبب ماست قوله

ما باده زیر خرقه نه امروز مے کشیم — صد بار پیر میکده این ماجرا شنید

باده زیر خرقه طاعت مخفی چون ملامتیه نه امروز مے کشیم امروزے نیست پیر میکده مرشد این ماجرا قصد اخفاے طاعت قوله

ما مے ببانگ چنگ نه امروز مے خوریم — بس دیر شد که گنبد چرخ این صدا شنید

ما مے ببانگ چنگ نه امروز میخوریم عشقبازی ما به تلقین مرشد امروزی نیست بس دیر شد

از مدتیست گنبد چرخ این صدا شنید این آوازه بفلک رسید قوله

یارب کجاست محرم رازے که یکزمان
دل شرح آن دہد که چه دید و چها شنید

محرم راز عاشق دل شرح آن وہد دل بیان او نماید چه گفت و چها شنید درمیان محبوب ما چه سخنها رفت قوله

پند حکیم عین صواب است و محض خیر
فرخنده بخت آنکه به سمع رضا شنید

پند حکیم نصیحت مرشد محض سراسر عین خیر خیر کلی به سمع رضا شنید قبول کرد و بعمل آورد قوله

حافظ وظیفهٔ تو دعا گفتن است و بس
در بند آن مباش که نشنید یا شنید

دعا گفتن بندگی کردن و اظهار احوال نمودن بند خیال نشنید یا شنید قبول نمودیا نه غزل

بر سر آنم که گر ز دست بر آید
دست بکارے زنم که غصه سر آید

سر آید بپایان رسد یعنی اراده آن دارم که اگر میسر آید بکارے اشتغال نمایم که رفع این غموم و هموم دنیوی نماید و آن نباشد مگر عشق قوله

منظر دل نیست جاے صحبت اغیار
دیو چو بیرون رود فرشته در آید

منظر دل اضافه بیانیه صحبت اغیار اندیشها ما سوی الله دیو چو بیرون رود چون اندیشه غیر از دل بدر رود فرشته در آید فرشته در اصل فرسته بمعنے فرستاده یعنی نزول محبوب روی دہد قوله

صحبت حکام ظلمت شب یلداست
نور ز خورشید خواه بو که بر آید

حکام اہل دنیا و زاہدان و واعظان ظلمت شب[لله] یلدا است بمنزله شب تاریک است که روشنی ندارد نور ز خورشید خواه طلب فیض از عاشق کامل نما بو که بر آید البته حاصل بر آید قوله

ترک گدائی مکن که گنج بیابی
از نظر رہروے که از گذر آید

گدائی التجاے حصول فیض گنج بیابی بگنج وصل رسی از نظر رہروے ہمین نظر عارفے و عاشقے قوله

صالح و طالح متاع خویش نمودند
تا که قبول افتد و چه در نظر آید

صالح زاہد باعتبار سخرت طالح عاشق باعتبار حقارت متاع زہد و عشق نمودند عرض کردند اما باید دید تا چه قبول افتد مقبول که شود که در نظر آید منظور نظر چه شود زہد یا عشق توکل الاعتماد علی الله والانقطاع عما سوی الله تا که عمر شان بسر آید مرگ ایشان را دریابد آن وقت خود معلوم نمایند قوله

لله شب یلدا درازترین شب در تمام سال یک ۱۲

بلبل عاشق تو عمر خواه که آخر
باغ شود سبز و سرخ گل بر آید

آخر آخر الامر باغ کنایه از دل سبز تر و تازه گل بر آید مشاہده محبوب حاصل نمائی قوله

غفلت حافظ درین سراچه عجب نیست
ہر که به میخانه رفت بے خبر آید

درین سراچه اشاره بدنیا میخانه دنیا که محل معصیت و غفلت است بیخبر آید گرفتار غفلت گردد غزل

بخت از دہان دوست نشانم نمیدہد
دولت خبر ز راز نہانم نمیدہد

دہان صفت حیات تکلمی و سر مخفی ه میم احمد ہم اشارت برو ہانست زانکه او ذات احد را در میانست و نقطه واحدیة قوله

از بہر بوسهٔ ز لبش جان ہمیدہم
اینم نمی ستاند و آنم نمیدہد

بوسه حصول آن سر مخفی و حیات جانبخش اینم یعنی جان من آنم نمیدہد بوسه نمیدہد و یحتمل از بہر حصول استعداد قبول کیفیت کلامے که حیوة بخش است جان میدہم و خود را بمقام فنا و نیستی میکشم اما آن دوست من جان نمی ستاند و استعداد قبول آن کلام نمیرساند که حصول آن بر نیستی است و این بر طریق شذوذ در اشیا است تا سالک را آن دست ندہد و این میسر نشود قوله

مردم ز انتظار درین پرده راه نیست
یا ہست پرده دار نشانم نمیدہد

درین پرده راه نیست بدریافت سر مخفی احدیة نمیتوان رسید پرده دار حاجب و مانع یک بوسه اشاره بیک مرتبه ہمچنین دو بوسه و سه بوسه بیشتر چه جزویات فنا غیر محصور ست روان شتاب و فی الحال روانم نمیدہد جان بخشی نمیکند اے بوسه نمیدہد قوله

زلفش کشید باد صبا چرخ سفله بین
کانجا مجال باد و زانم نمیدہد

زلفش کشیده باد صبا زلف را پریشان کرده و عالم تعینات را جلوه داده و خود زیر آن مخفی شده چرخ سفله بین ببین این چرخ سفله را مجال قدرت قوله

چندانکه بر کنار چو پرکار میرویم
دوران چو نقطه ره بمیانم نمیدہد

بر کنار سو بسو چو پرکار میرویم سرگردان مے شویم دوران زمانه گردش فلکی قوله

شکر بصبر دست دہد عاقبت ولے
بد عہدی زمانه امانم نمیدہد

شکر وصل دست دہد میسر آید عاقبت آخر الامر امانم نمیدہد بمعرض فنا مے کشد۔ غزل

ه الف در لغت کسر بدان مخفی است ۱۲

بکوے میکدہ یارب سحر چہ مشغلہ بود ❊ کہ جوش شاہد و ساقی و شمع و مشعلہ بود

کوے میکدہ گوشۂ دل سحر آخر جوانی و ابتداء روز و اول دریافت مشاہدہ ساقی نقش اللہ کہ ہنگام ذکر آن نظرگاہ است شمع تابش انوار الہی و نزول فیض یعنی در گوشۂ دلم ہنگام سحر چہ مشغلہ بود دلم بذکر حق بچہ ذوق مے بود کہ نقش اللہ در دل جوش حضور میزد و مشاہدات تجلیات و نزول فیض نامتناہی بانگ سرور میزد قولہ

حدیث عشق کہ از حرف و صوت مستغنی است ❊ بنالۂ دف و نے در خروش و غلغلہ بود (ولولہ)

از حرف و صوت مستغنی است از تحریر و تقریر مبرا است دف نام سازے نے نیز نام سازیست خروش و غلغلہ فریاد و شور و کنایہ از ذکر ذاکران و شوریدن بیدلان قولہ

قیاس کردم ازان چشم جادوانہ مست ❊ ہزار ساحر چون سامریش در گلہ بود

قیاس کردم اندازہ کردم و معلوم نمودم جادوانہ انہ لفظ نسبت است یعنی مانند جادو چون فرزانہ منسوب بفرزان کہ حکمت است و دیوانہ منسوب بدیوان سامری نام او موسے بن ظفر قریب قربت موسے بود و اگوسالہ زرین مرصع بجواہر ساختہ و خاک نعل براق جبرئیل ع کہ در روز غرق فرعون بدست آوردہ بود در اندرون آن در دمیدہ و ہر چہ بانگے کہ ملایم گاو است ازو برآمدہ پس گفتہ انچہ گفتہ بدین احتیال اونہ و نیم سبط گوسالہ پرست شدہ و در تفسیر زاہدی مرقوم است کہ سامری تا قیامت زندہ خواہد بود چون بنزدیک او آدمی شود در اندامش آتش خیزد لامساس گویان بگریزد و این ازدعائے موسے بود سن ابراہیمشاہی در گلہ نالندہ قولہ

مباحثے کہ دران حلقۂ جنون میرفت ❊ ورائے مدرسہ و قیل و قال و مسئلہ بود

مباحث بحث حلقہ جنون مجلس عشاق قولہ

دل از کرشمۂ ساقی بشکر بود ولے ❊ ز نامساعدت بختش اندکے گلہ بود

کرشمۂ ساقی تجلیات و مشاہدات معشوق حقیقی و مرشد نامساعدت یعنی دل من از کرشمۂ مشاہدات تجلی در شکرگذاری حضرت باری بود ولیکن از ناموافقی طالع اندکے گلہ بود و ازین ممر قدرے خاطر خراش میشد قولہ

بگفتمش بلبم بوسۂ حوالت کن ❊ بخندہ گفت کیت با من این معاملہ بود

حوالت تا معنی خود کیست کے ترا اینمعاملہ داد و ستد قولہ

[illegible]

حالہ کردن بمعنی دادن نیز مستعمل است حوالت کن یعنی بدہ ۱۲ محمد نظام الدین کرانوی عفا عنہ

ز اخترم نظر سعد در رہست کہ دوش ❊ میان ماہ و رخ یار من مقابلہ بود

اختر فال نیک و نام فرشتہ آمین گوے ❊ بتا زید کامد بنزد سپاہ ❊ چو ترکان بدیدند اختر براہ ❊ چنین گفتند ہامون کہ این اختر است ❊ کہ نیروے ایران بدان اندر است ❊ نکو اختر آنی کہ دخترش نیست ❊ چو دختر بود روشن اخترش نیست ❊ نظر سعد در رہست توقفے نیک در پیش است مقابلہ روے قولہ

دہان یار کہ درمان درد حافظ داشت ❊ فغان کہ وقت مروت چہ تنگ حوصلہ بود

فغان فریاد۔

غزل

بحسن خلق و وفا کس بیار ما نرسد ❊ ترا درین سخن انکار کار ما نرسد

یار مظاہر حقیقۃ محمدیست کہ نبی حقیقی و قطب ازلی و ابدیست کہ کُنْتُ نَبِیًّا وَّاٰدَمُ بَیْنَ الْمَاءِ وَالطِّیْنِ اٰدَمُ وَمَنْ دُوْنَہٗ تَحْتَ لِوَائِیْ اَنَا سَیِّدُ وُلْدِ اٰدَمَ وَلَا فَخْرَ درین سخن اشارت بمضمون مصراع سابق قولہ

اگرچہ حسن فروشان بجلوہ آمدہ اند ❊ کسے بحسن و لطافت بیار ما نرسد

حسن فروشان محبوبان انبیاء و رسل بجلوہ اند حسن صوری بیان تناسب اعضا صاحب شرح گلشن راز می نویسد کہ انچہ تسخیر دلہاے عاشقان شیدا می نماید و انچہ آن فریبندگی و ربایندگی دارد و تصرف مینماید تنہا نہ آن حسن صوری ست چہ حسن صوری کہ آن عبارت از تناسب اعضاست آن در بسیاری از افراد انسانی یافتہ می شود و حال آنکہ ربایندگی دارد پس معلوم باید کرد کہ در ہر صورت کہ ہست ربایندگی خاصہ ملاحتست و خمیر ملاحت مالک دلہا می تواند شد و منبع و معدن عشق ہمین ملاحتست نہ صباحت کہ عشق طالب حسن ملاحت است نہ صباحت زیراکہ صباحت نقشی بر روے دیوار و ملاحت شیوہ الیست از عین کار ندانستہ کہ شور از نمک میخیزد و گرمی از شیرینی صباحت را ملاحت میباید اما ملاحت از صباحت مستغنے است و این ملاحت اکثر در سبز رنگ میباشد ازینجاست کہ قال ع ہو اخی صبیح و انا ملیح معنے بیت آنست اگرچہ انبیاء و رسل جواہر خویش بجلوہ آوردہ و حسن فروشی کردہ اند و ہیچکس در خوبی با آن سرور نمی زیبد و کس را درین معنی نزاع با و نمی سزد قولہ

بحق صحبت دیرین کہ ہیچ محرم راز ❊ بیار یک جہت حق گذار ما نرسد

صحبت دیرین کہ در عالم اطلاق بود یار یکجہت حق گذار رسول قولہ

ہزار نقد ببازار کائنات آرند ❊ یکے بسکۂ صاحب عیار ما نرسد

هزار نقد کنایه از انبیا و رسل و اولیا بازار کائنات دنیا سکه کنایه از طرح و ترکیب صاحب عیار ما رسول علیه السلام قوله

در یغ قافلهٔ امن آنچنان رفتند
که گرد شان بهوای دیار ما نرسد

قافله امن صحابهٔ کرام و تابعین معنی آنکه افسوس که هنگام امن و امان که وقت صحابه کرام و تابعین بود رفت صحبت ایشان نیافتم اثرے و علامتے از ایشان نمانده و در زمانه چندان فتنه و فساد رو نموده اثرے از افعال آنها دیده نمیشود که کسے تواند خود را بایشان رساند قوله

دلا ز خبث حسودان مرنج و واقف باش
که بد بخاطر امیدوار ما نرسد

خبث بدگوئی دشمنان و ایذا رسانی ایشان واقف استوار بد بخاطر امیدوار ما نرسد بد را بخاطر ما راه نیست قوله

چنان بزی که اگر خاک ره شوی کس را
غبار خاطرے از رهگذار ما نرسد

یعنے در عالم چنان زندگانی نما که از تو بخاطر کسے غبارے نرسد درین بیت نصیحت است هم بخود و هم بهمه که زندگانی چنان کن که اگر بمیری و خاک شوی و باد هر طرف خاکِ ترا برد هیچکس را بخاطر غبار و بطبع آزار نرسد یعنی بعد از مردن هم تحسین کنند قوله

هزار نقش برآید ز کلک صنع یکے
بدلپذیری نقش نگار ما نرسد

هزاران وجود از عدم بوجود مے آیند نقش نگار ما بصورت محبوب ما که رسول ع است قوله

بسوخت حافظ و ترسم که شرح قصهٔ او
بسمع پادشهِ کامگارِ ما نرسد

شرح بیان و ذکر سمع گوش کامگار خداوند کام چون خدمتگار و گنهگار غزل

بیا که رایتِ منصور پادشاه رسید
نوید فتح و بشارت بمهر و ماه رسید

رایت نشان منصور نام پادشاه اینجا مرشد نوید آگاهی ضیافت قوله

کجاست صوفی دجال وضع ملحد شکل
بگو بسوز که مهدیِّ دین پناه رسید

صوفی دجال وضع ملحد شکل آنکه ظاهر خود را آراید کنایه از هوائے نفس مهدی دین پناه امام مهدی و عیسے ع که لا مهدی الا عیسے مراد مرشد معنے آنکست کجا است هواهاے نفس که خود را باغواے شیطان اِلٰه می گویانند و بر خود تسلطے دارند گو بحسرت بسوز که مرد دین پناه رسید

و ما را بانابت کشید اکنون خود بدو سپردیم و از گمرهی براه آمدیم قوله

صبا بگو که چها بر سرم درین غم عشق
ز آتشِ دلِ سوزان و دودِ آه رسید

یعنی اے مرشد بجناب آن محبوب عرض دار که درین غم عشق از آتش دل سوزنده و دود آه چه حالتها بر من وارد شد قوله

جمال بخت ز روی ظفر نقاب انداخت
کمالِ عدل بفریادِ دادخواه رسید

یعنی علو بخت ظفر را از معرض اختفا بمنصه ظهور جلوه گر گردانید دادخواه کنایه از خود قوله

سپهر دور خوش اکنون زند که ماه آمد
جهان بکامِ دل اکنون رسد که شاه رسید

سپهر فلک دور زمانه کنون الحال جهان بکام دل اکنون رسد برادر سم قوله

ز قاطعان طریق آن زمان شوند ایمن
قوافل دل و دانش که مردِ راه رسید

قاطعان طریق نفس و شیاطین و خطرات نفسانی مرد راه مرشد قوله

عزیز مصر برغمِ برادرانِ غیور
ز قعرِ چاه برآمد باوج ماه رسید

عزیز مصر محبوب حقیقی مقصود و مراد مرشد رغم برادران غیور زاهدان مرائی و صوفیان مقلد قعر چاه محل اختفا اوج ماه بمنصه اظهار و طلوع قوله

ز شوق روے تو شاها برین اسیر فراق
همان رسید کز آتش ببرگ کاه رسید

شاها خطاب بمعشوق و الف ندائیه بدین اسیر فراق کنایه از خود ببرگ کاه رسید محو و منعدم گردید قوله

مرو بخواب که حافظ ببارگاهِ قبول
ز وردِ نیمشب و درس صبحگاه رسید

مرو بخواب خواب غفلت بگذار یمن برکت ورد وظیفه درس خواندن صبحگاه سحری غزل

بنفشه دوش بگل گفت خوش نشانے داد
که تاب من بجهان طرهٔ فلانے داد

بنفشه عاشقی بنفشه نام گلے که در آب روید سبز و کبود اند کے بسیاهی زند برکوع و سجود نسبت کنند گل اگر تنها افتد گل لعل مراد بود و اگر باشد البته آنوقت گل دیگر مراد بود گل محبوب نشانے بیانے تاب روشنی و پیچ و توانائی طره مراد عشق فلانے کنایه از محبوب قوله دلم خزانهٔ اسرار بود دست قضا یعنی پر از اسرارها است اما دست قضا درش به بست و کلیدش بدلستانے داد بے امرادم نتوانم زد قوله

گذشت بر من مسکین و با رقیبان گفت	دریغ عاشق مسکین من چه جانے داد

کنایة از لطف و مرحمت نمودن چه این مقتضے رحمت است قوله

شکسته وار بدرگاهت آمدم که طبیب	بمومیائی لطف توام نشانے داد

چون عاجزان ملتجی بجناب تو آمده ام چراکه مرشد ما که طبیب عاشقانست علاج این زخم ما و مرهم جراحت بمومیائی لطف تو نشان داد که غیر از لطف تو علاج این زخم نتوان کرد و مومیای با سیوم موقوف دوای است چون استخوان کسے بشکنند بخورانند درد ساکن شود و التیام پذیرد و آن بر دو نوع است یکے کانی دوم فرنگی که آن عملی مے شود و ترکیب آن چنانست که بچه سرخروئی و موی حاصل کنند دمی پرورند چون سال عمرش درون سی میشود کندے سنگین راست میکنند و آن را بشهد پر میکنند و آن مرد را بیان آن می اندازند و آن را بشهد پر میکنند و آن کند را مهر میکنند تا صد و بیست سال سر بمهر میدارند بعده مے کشایند هرچه از آن شهد و آن مردی ماند آنهمه مومیائی میشود و این مومیائی از کانی بغایت مفید تر میشود اما در ولایت کمتر میرسد من ابراهیمشاهی قوله تنش درست و دلش شاد باد و خاطر خوش درست از لغات صحیح و سالم از دولت لطف و رحمت که دستیاری درویش ناتوانے داد همچو من درویش ناتوانے را مددے و لبسوے این در رهنمائی کرد قوله

برو معالجهٔ خود کن اے نصیحت گو	شراب و شاهد و ساقی کرا زیانے داد

معالجه علاج میل خواهش بیدلان عاشقان روانے فی الحال قوله

خزینهٔ دل حافظ ز گوهر اسرار	به یمن عشق تو سرمایهٔ جهانے داد
غزل - بازم مهر رخسار کسے در نظر آمد	مهرے بدل از طلعت آن ماه در آمد

کسے معشوق مهرے شوقے و کششے آنماه محبوب دل سودا زده مجنون هوائی بے اختیار و از قید ما بیرون و زکار خود و بار خود آن باز بر آمد ترک کار و بار خود که پشت نمود خم ابرو مراد حسن تجلی طرفه نادر از دست غم هجر تو بسبب هجران تو از پاے در آمد عاجز و درمانده شد غزل

باب روشن مے عارفے طهارت کرد	علی الصباح که میخانه را زیارت کرد

آب روشن مے اضافة بیانیه کنایة از عشق و محبت طهارت پاکی میخانه مقام ام الخبائث دنیا - معنی آنست که روز ازل که عارفان بالله توجه بدنیا آوردند بچشمهٔ عشق طهارت کردند آنگاه توجه بدنیا انداختند یعنے طالبان حق را عشق نه امروز دست داده بلکه ساقیان قضا و قدر ساغرهاے آن شراب در آن روز در درون شان ریخته و مشک و عنبر و کافور در نهاد شان بخته اکنون بر منصهٔ ظهور بجلوه در آمد و عاشق درین مقام بسر آمد قوله

همین که ساغر زرین خور نهان کردند	هلال ابروی ساقی نمے اشارت کرد

ساغر زرین خور تجلی ذات که در عالم عدم بر ممکنات مشهود بود چون بوجود آمدند تجلی خورشید ذات را قدرت کامله پوشید هلال ابرو عبارت از مشاهدات تجلیات معنے آنست که عارفان حق را همان لحظه که از عدم بوجود آوردند و ساغر زرین خود از ایشان نهان کردند هلال ابروے ساقی نمے یعنی مینوشی اے عشق و محبت اشارة نمود یعنی همین که روح از قالب عارف بر آمد شوقے که در قالب و تنست و ذوقے که در دلش متمکن به وصال جاودانی اشارة نماید و ذوق عارف از قوة بفعل آید قوله

بیا بمیکده و وضع و قرب جاهم بین	اگرچه چشم بما واعظ از حقارت کرد

میکده عالم عشق و عالم جبروت که بعد از ان لاهوتست معنی آنست که در عالم عشق و مقام جبروت بیا تا قرب و منزلت ما را معائنه کنی که این ممر ناسوت است اگرچه زاهد ظاهر بین بما چشم حقارت دارد و ما را از جملهٔ عاصیان و مردود مے شمارد قوله

اگر امام جماعت بخواندش امروز	خبر دهید که حافظ بمے طهارت کرد

یعنے در عالم استغراق شد و از تکلیف رفت غزل

بوے مشک ختن از باد صبا مے آید	اینچه باد لیست کز و بوے شما مے آید

ختن شهریست مشکخیز منسوب بخوبرویان باد صبا دارد شما اشارت بمحبوب نکهت باد خوشبو نسیم باد خنک - وارد خطا نیز شهریست مشکخیز منسوب بخوبان تیر غم تیر عشق سپر از سینه لسباز یعنے سینه را بجای سپر کن ابروی پیوسته باید و نیست که ابرو دو نوعست متصل و منفصل بعضے بهم پیوسته و بعضے از هم گسسته و از روے لطف پیوسته خوشتر و درین بیت بین المصرعین لفظ آرے مقدر است پای بگل فرو رفتن عبارت از عاجز شدن است در ینجا کثرت مراد است یعنی از بسیاری گریه و زاری از باد مهر پیهر از حادثه و تصدیعات گل مشاهده باغ دل بصد برگ و نوا بصد طراوت و تازگی غزل

پیرانه سرم عشق جوانے بسر افتاد	وان راز که در دل بنهفتم بدر افتاد

پیرانه سرم در وقت پیری مرا جوانے کنایة از ماهروے راز عشق بدر افتاد ظاهر شد قوله

از راه نظر مرغ دلم گشت هوا گیر	اے دیده نظر کن که بدام که در افتاد

از راه نظر بسبب نظر گشت هوا گیر از دست رفت و بے اختیار شد که کدام که در افتاد در دام کدام کس افتاد قوله

دردا که ازان آهوے مشکین سیه چشم	چون نافه بسے خون دلم در جگر اُفتاد

دردا که افسوس که ازان آهوے مشکین سیه چشم سیه چشم بهروت و تخیل که در عشق آن دلبر سیه چشم که کنایه از تجلی ذاتی بسے خون دلم در جگر اُفتاد سراسر خون گردید قوله

از رهگذرِ خاکِ سرِ کوے شما بود	هر نافه که در دستِ نسیم سحر اُفتاد

از رهگذر خاک سر کوے شما بود بسبب گذر نمودن بر خاک سر کوے شما است نافه کنایه از حقائق و معارف نسیم سحر کنایه از مرشد و بدست افتادن حاصل شدن قوله

مژگانِ تو تا تیغ جهانگیر بر آورد	بس کشتهٔ دل زنده که بر یکدگر اُفتاد

مژگان کنایه از عشق صوری و نیز تعینات که عارضیست و اسم مضل چون دنیا تیغ جهانگیر بر آورد در پے قتل شد و مستعد خونریزی گردید دل زنده کنایه از عاشق قوله

گر جان بدهد سنگِ سیه لعل نگردد	با طینت اصلی چه کند بد گهر افتاد

سنگ سیه بدطینت لعل گوهریست قیمتی و رخشان بدبخید و نیفتد مگر بسبر اندیپ و آنرا گاؤ می آرد از ظلمات در دهن گیرد و بصحرا نهد بروشنائی آن علف خورد و مردم کمین کنند گل بزیر سرش زنند گاو بانگ و زاری کنان باز بدریا در آید و مردم آنرا بردارند و بمعنی سرخ و لب معشوق طینت اصلی خلقت جبلی چه کند چه علاج نماید بد گهر افتاد و بدگهر واقع شد حاصل این مصراع آنست که بدگهر ازلی را علاجے نیست آن مرغ سخن سنج کنایت از خود باشد افتاده باشد از راه از راه زهد و صلاح معرض گردید بدام خطر اُفتاد بدام عشق در افتاد ضمیر شین عاقبتش بر محبوب آتش جانسوز کنایت از عشق و محبت خشک و تر نیک و بد قلیل و کثیر و بر و بحر و ما حضر و قالب و اینجا بهمین معنے است قوله

بس تجربه کردیم درین دیر مکافات	با دُردکشان هر که در اُفتاد بر اُفتاد

تجربه امتحان دیر مکافات دنیا دردکشان عاشقان و اولیا چه صاف صحابه نوشیده اند هر که در اُفتاد بعداوت پیش آمد بر اُفتاد و هلاک شد حاصل این بیت آنست که نخست حق صحبت را که از جمله مکارم اخلاق است بجا آر قال علیه السلام بعثت لاتمم مکارم الاخلاق زندگانی بخلق با خلق نیکو کن تا بدوستی او بسی یعنی هیچ دلے را آزردهٔ جفاے مکن که خستگی دل در هر دو جهان اثرے کند بلکه موے را هم آزارمده یعنی بار غمے و اندوهے هر کجا که نهی خواه بر ظاهر خواه بر باطن کسے مکافات

۵ این ابیات در نسخ مطبوعه یافته نشد ۱۲

همانجا بتو رسد و این از جمله مجربات است خصوصاً با زمرهٔ فقرا و غربا معنی آنست که اے عزیز کم آزاری در قواعد طریقت رکنیست اصلی و شرطیست عظیم هر که مردم آزار است خدا ازو بیزار است قوله

بارِ غمِ او عرض بهر کس که نمودم	عاجز شد و این قرعه بنام من سر اُفتاد

بار غم او کنایه از عشق و این مصراع مشعر است بکریمه اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَّحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ قوله

این باده که پرورد که خمارِ خرابات	از بوے بهشتش ز خود بیخبر افتاد

باده پرورد کنایه از خود که پرورده شده باده است خمار می فروش خرابات عشق خمار خرابات مرشد بهشت روے روے تو چون بهشت و لبت حوض کوثر است از بوے بهشت از ذوق مشاهده روے محبوب است قوله

حافظ که سرِ زلف بتان دست کشش بود	بس طرفه حریفیست کش اکنون بسر افتاد

سر زلف بتان دست کشش بود عاشق گلرویان بوده طرفه حریفیست نادر محبوبست بسر افتاد بدست آمد۔

غزل

پیش ازینت بیش ازین اندیشهٔ عشاق بود	مهرورزیِ تو با ما شهرهٔ آفاق بود

پیش ازین قبل ازین بیش ازین زیاده ازین اندیشه عشاق بود فکر عاشقان مهرورزی محبت و دوستی کردن شهرهٔ آفاق مشهور عالم قوله

یاد باد آن صحبتِ شبها که با زلفِ توام	بحث سرِ عشق و ذکرِ حلقهٔ عشاق بود

حلقه جماعت قوله

بر در شاهم گدائی نکتهٔ در کار بود	گفت بر هر خوان که بنشستم خدا رزاق کرد

شاهم میم ساکن بمعنے مرا در کار کرد با ما گفت قوله

پیش ازین کین سقف سبز و طاق مینا برکشید	منظر چشم مرا ابروے جانان طاق بود

سقف سبز و طاق مینا برکشید آسمان بلند کرد و بنا نمود مراد ازین مصراع از روز ازل منظر جاے نظر معنے این مصراع آنست که جاے نظر چشم من طاق ابروے جان که مشاهدات محبوبست بوده قوله

از دم صبح ازل تا آخر شام ابد
دوستی و مهر بر یک عهد و یک میثاق بود

از دم صبح ازل از وقت ازل تا آخر شام ابد تا وقت ابد میثاق بود شب قدر اگرچه مختلف الاقوال است اما صحیح آنست که بیست و هفتم رمضان است و نزد عاشقان شب قدر کنایه از شب وصال است که هیچ شب عظیم القدر از ان نیست که آن شب قدرے که گویند اهل خلوت امشب است صبوحی شرابے که بصبح نوشند سرخوش مست جامے بر کنار طاق بود شراب عشق در پیش بود قوله

رشتهٔ تسبیح گر بگسست معذورم بدار
دستم اندر ساعدِ ساقیِ سیمین ساق بود

رشتهٔ تسبیح ظاہر پرستی قوله

سایهٔ معشوق اگر افتاد بر عاشق چه شد
ما باو محتاج بودیم او بما مشتاق بود

سایهٔ معشوق جلوهٔ معشوق عاشق ممکن الوجود یعنے اگرچه رشتهٔ تسبیح گسسته گردانیدم و از ظاہر پرستے بریدم معذورم دار از تعنت من زبان را باز آر که اتفاق من بصحبت رندی افتاد که رخت ہستیم بر باد داد و مذہب او از تقلید شرائع بالاتر است و اگر تجلی معشوق بر عاشق شد چه باک ست که ما باو محتاج بودیم و او بما مشتاق اگرچه فی حد ذاته باک ست و نسبت اشتیاقش بما نمی زیبد پس اظہار آن از بہر کرامت ما بود و احتیاج ما بدو ظاہر است و اشتیاق او بما از روے لطف و بنده نوازی نیز باہر است قوله

شعر حافظ در زمانِ آدم اندر باغِ خلد
دولتِ نسرین و گل را زینتِ اوراق بود

نسرین نام گل

غزل

تنت بناز طبیبان نیازمند مباد
وجودِ نازکت آزردهٔ گزند مباد

طبیبان معروف و نیز مرشدان نیازمند محتاج گزند بضم حادثه و آفت قوله

سلامتِ همه آفاق در سلامت تست
بهیچ عارضه شخصِ تو دردمند مباد

دردمند خداوند درد چون ہستمند و ارجمند قوله

جمالِ صورت و معنی ز یمن همت تست
که ظاہرت دژم و باطنت نژند مباد

صورت ظاہر معنے باطن یمن برکت که ظاہرت دژم و باطنت نژند مباد - دژم بیمار و ناتوان نژند مخمور و غمین این مصرعه دعائیه است چون حال برین نوعست که بالا گفته شد پس میخواهم که ظاہرت بیمار و باطنت غمین مباد قوله

درین چمن چو درآید خزان بیغمائی
رهش بسرو سهی قامتِ بلند مباد

درین چمن دنیا و نیز وجود خزان پیری و مرگ و حوادثات یغمائی تاراج نمودن رهش ضمیر شین بر خزان سرو سهی قامتِ بلند اضافه بیانیه قوله

دران بساط که حسنِ تو جلوه آغازد
مجالِ طعنهٔ بدبین بد پسند مباد

بدبین بداندیش یعنی حاسد بدپسند بدخواه قوله

هر آنکه روے چو ماهت بچشمِ بد بیند
بر آتشِ تو بجز جسمِ او سپند مباد

هر آنکه اشارت بحاسد بچشم بد بیند بانکار و باحقارت قوله

شفا ز گفتهٔ شکر فشانِ حافظ جوے
که حاجتت بعلاج گلاب و قند مباد

شفا فرحت گفتهٔ شکر فشان سخن عاشقانه گلاب و قند کنایت از وعظ و نصیحت غزل

تا ز میخانه و مے نام و نشان خواهد بود
سرِ ما خاکِ رهِ پیرِ مغان خواهد بود

میخانه دنیا مے زندگی پیر مغان مرشد معنے آنست که تا از دنیا و زندگی نامے و نشانیست سر ما خاک راه مرشد خواهد بود و نیز میخانه وجود مے عشق و محبت معنی آنست که تا هنگام این ہستی مستعار و عشق آن دلدار را نام و نشان خواهد بود سر ما خاکراه مرشد خواهد بود یعنے تا زنده ام ہستی خود را بمرشد در باز نده ام و خاک راهش نمیگذارم و همیشه براه او استوارم قوله

حلقهٔ پیرِ مغانم ز ازل در گوش است
ما همانیم که بودیم و همان خواهد بود

حلقهٔ پیر مغانم ماحصل این بیت آنست که بیان اعتقاد خود کرده که بر یک قرار است و هیچ خلل نه پذیرفته و نخواهد پذیرفت پایگه گاو خران اشارت بمقام خواریست قوله

برو اے زاهدِ خود بین که ز چشمِ من و تو
رازِ این پرده نهانست و نهان خواهد بود

برو اے زاهد ماحصل این بیت آنست که همه کس محرم این راز نه اند قابلیتے باید پس بلند که دیدهٔ بصیرتش بآن کحل بینائی روشن شود قوله

ترکِ عاشق کشِ من مست برون رفت امروز
تا کرا خونِ دل امروز روان خواهد بود

ترک عاشق کش کنایه از معشوق مست بیباک و ناپروا برون رفت بر آید و در بین المصرعین لفظ باید دید مقدر است و معنی مصرع ثانی آنست از چشمهاے کدام کدام سیل اشک روان خواهد شد قوله

عیب مستان مکن اے خواجہ کزین کہنہ رباط
کس ندانست کہ رحلت بچہ سان خواہد بود

مستان رندان وعاشقان ای خواجہ اشارت بزاہد کہنہ رباط دنیا رحلت بچہ سان خواہد بود سرانجام بچہ روش خواہد بود قولہ

بر سر تربت ما چون گذری ہمت خواہ
کہ زیارت گہ رندان جہان خواہد بود

تربت مراد وجود کہ نفس را از ہوا و ہوس مردہ چو مردگان در گور کردہ ونیز قبر گذری ای ہمت و دعا ہمت و نمائی رندان جہان عاشقان یعنے اے زاہد واے طالب چون نزد ما آئی یا بعد از مرگ من بقبر من روی باید کہ طلب توجہ نمائی کہ زیارتگاہ عاشقان کامل خواہد بود قولہ

بر زمینے کہ نشان کف پاے تو بود
سالہا سجدۂ صاحب نظران خواہد بود

بر زمینے کہ نشانے ۔ زمین وجود نشان کف پاے آثار ظہور صاحب نظران عاشقان معنی آنست در ہر وجودے کہ آثار ظہور تو باشد اے محبوب حقیقی آن وجود سالہا سجدہ گاہ عاشقان آگاہ خواہد بود ترک این دختر رز گر بکنم یعنی اگر ترک عشق نمایم عیش خوش بارخ شیرین یعنے عیش خوش کہ از مشاہدہ روے محبوب دارم ضمان ضامن یعنی پذیرفتاری قولہ

چشمم آن دم کہ ز شوق تو نہد سر بلحد
تا دم صبح قیامت نگران خواہد بود

چشمم آندم ماحصل این بیت آنست کہ عشاق را از مشاہدۂ جمال جانان بر طریقہ حضور وغیبت قوت روح ایشان است قولہ

بخت حافظ گر ازینگونہ مدد خواہد کود
زلف معشوق بدست دگران خواہد بود

گر ازین گونہ اشارۃ بمضمون ایکہ وقتے نکشیدہ است دلت جانب ما زلف معشوق بدست دگران خواہد بود وصل معشوق نصیبہ دیگران خواہد بود غزل

ترسم کہ اشک در غم ما پردہ در شود
وین راز سر بمہر بعالم سمر شود

غم کنایہ از عشق پردہ در موجب رسوائی راز سر بمہر راز پوشیدہ کنایت از عشق سمر افسانہ این کثرت گریہ مارا رسوا میکند واین عشق مارا افسانۂ عالم سازد قولہ

گویند سنگ لعل شود در مقام صبر
آرے شود ولیک بخون جگر شود

سنگ ناقصان وناہمواران لعل عارف کامل در مقام صبر یعنے بصبر وبہ مدت مدید کہ

قرنہا باید کہ تا یک سنگ اصلی ز آفتاب لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن بخون جگر ریاضات شاقہ قولہ

خواہم شدن بمیکدہ گریان و دادخواہ
کز دست غم خلاص دل آنجا مگر شود

میکدہ عالم عشق ومقام پیر پاے خیال دوست مباد اکہ تر شود مباد اکہ مانع آمدن خیال محبوب شود قولہ

مہر تو در درونم وعشق تو در سرم
یا شیر در درون شد و یا جان بدر شود

یا شیر اندرون شد ویا جان بدر شود زائل شدنی نیست ۔ قولہ

از ہر کرانہ تیر دعا کردہ ام روان
باشد کزین میانہ یکے کارگر شود

ہر کرانہ ہر طرف تیر دعا اضافۃ بیانیہ کارگر شود باجابت رسد قولہ

اے دل حدیث ما بر دلدار عرض دار
لیکن چنان مگو کہ صبا را خبر شود

حدیث کنایت از حقیقت دلدار معشوق عرضہ دار بیان کن لیکن چنان مگو کہ صبا را خبر شود لیکن بطریقے گو کہ غیرے واقف نگردد اے مخفی قولہ

این سرکشی کہ در سر سرو بلند تست
کے با تو دست کوتہ ما در کمر شود

سرکشی تکبر وکبر کہ در سر سرو بلند تست در ذات عالی صفات تست کے با تو دست کوتہ من در کمر شود کے با تو دعوی ہمسری نمایم قولہ

از کیمیاے مہر تو زر گشت روے من
آرے بیمن لطف شما خاک زر شود

کیمیا عشق زر گشت روے من زرد گشت کہ علامت عشق است یمن برکت لطف عاشق قولہ

در تنگناے حیرتم از نخوت رقیب
یارب مباد آنکہ گدا معتبر شود

تنگناے حیرت اضافۃ بیانیہ نخوت غرور وتکبر قولہ

روزے اگر غمے رسدت تنگدل مباش
رو شکر کن مباد کہ از بد بتر شود

شکر کئن شکرتم لازیدنکم قولہ

اے دل صبور باش ومخور غم کہ عاقبت
این صبح روز گردد واین شب سحر شود

اے دل صبور باش فاصبر صبرا جمیلا و اصبر وما صبرک الا باللہ این صبح روز گردد واین شب سحر شود آخر الامر بموجب ان مع العسر یسرا این حالۃ ہجران بحالۃ وصل مبدل گردد قولہ

حافظ چو نافۂ سرِ زلفش بدست تست	دم در کش ارنہ بادِ صبا را خبر شود

نافہ سرزلف اضافۂ بیانیہ بدست تست حصول آن بتوده دم درکش اے خموش باش وسخن برزبان میار قوله

حافظ سر از لحد بدر آرد بپائبوس	گر خاک او بپاے شما پے سپر شود

گر خاک او بپاے شما پے سپر شود۔ او اشارہ بحافظ پے سپر پایمال معنی این مصرع آنکه وقتے که بخاک حافظ گذرم غزل

تنم ز رنج فراوان همی نیاساید	دلم ز اندوهِ بیحد همی نفرساید

ز رنج فراوان از کثرت هجران اندوه غم فراق بخار حسرت چون پر شود ز دل بسرم ۞ چون غبار حسرت از دل بسر متصاعد میگردد ز دیدگان نم باران غم فرود آید از راه دیدگان سراسر غم فرو میبارد حاجتمند محتاج ژاژ میخاید بیهوده گوی میکند غمان جمع غم و نیز الف زائد چون بهاران ازین پس انچه نے پیش همی آید الحال انچه پیش من آید بمنزله قطره است غمین غمناک حی جاویدان حق تعالے درے نه بندد تا دیگرے نه بکشاید مضمون این بیت است ؎ خداے ار به بندد بحکمت درے ۞ کشاید بفضل وکرم دیگرے غزل نتوالنست اے نتوانست دید ازان بواسطه آن بچشم او رخ من زر و رنگ بنماید یعنی دیگران چه بچشم بدخواه رنگ من زرد نماید قوله

زمانه خود ببرد از من انچه بود مرا	بجز که محنتِ حافظ کز و همے ناید

معنے آنکست هرچه داشتم از دل ودین وتاب وتوانائی در رنگ و روشنائی انچه بود زمانه از من همه بربود الا که محنت حافظ که از و ربودن محنت نمے آید که او محنت ده است نه محنت بر غزل

ترکِ مه پیکرِ من بین که چسان میگذرد	آفتابے ست پس پرده نهان میگذرد

چسان اعراض کنان جوش جان اضافه بیانیه برمارسد نزدیک ما آید اشک فشان گریه کنان

غزل

ترک من بر عارض رنگین چو کاکل بشکند	لاله را دل خون شود بازارِ سنبل بشکند

عارض رخساره کاکل قسم زلف است در انیس العاشقین آورده است آنکه در کشور حسن سرآمده ملکِ جمالست موے را گرفته اند وفرق داخل اوست ومنقسم بر سه نوع است نوع اول معقد بپهلوی کشن خوانند وآنچنان باشد که موے اتراک که در بندند وآنرا بپارسی کله گویند ؎ گر دست من

بدان کله عنبرین رسد ۞ پایم فراز پایه چرخ برین رسد ۞ نوع دوم مجعد وآن موے دیلم باشد بپهلوی دیرانغوله خوانند وبفارسی کلاله ومراد از کلاله آنست که بسر شکن باشند ؎ بت ویلم مه مشکین کلاله ۞ بمشک چین گرفته روے لاله ۞ سیوم آنکه چون موے زنگی در یکدیگر رفته باشد وآنرا بپهلوے مرغول خوانند وبفارسی کاکل ؎ کاکل شکین بر انداز از رخ چون آفتاب ۞ حیف باشد بر مه روی تو از کاکل نقاب وهر یکے در کشورے سرفراز ودر مملکتے کارساز اگرچه جمله را موے وطره وگیسو خوانند فاما درمیان این جمع فرقے تمام است وهر یکے را قرارگاهے است وراهے وپناهے انچه در گرد رخسار چون مار در گلزار حلقه زند وی را زلف گویند ؎ خوبان براے آنکه بغارت برند دل ۞ زلف آورند بر سر رخسار کج نهند ۞ وانچه بر بناگوش سر فرو آرد ودر گردن محبوب بپیچد وی را گیسو گویند ؎ از بناگوش ار ندارد از روے گردنش ۞ بر بناگوشش چرا گردن نهد گیسوے او ۞ وانچه بدوش رسد واز دست درازی وی را پیوسته باز پس بندند آنرا طره گویند ؎ یا غمزه را به پندے بده تا ترکِ غمازی کند ۞ یا طره را بندے بنه تا ترکِ طراری کند ۞ وانچه کمر وا میان معشوق را در کنار گیرد وی را موے گویند ؎ موے تو میان ومیانِ تو کم ز موے ۞ چون تو که دید موے میان در میان ترک ۞ وانچه مسلسل در خاک افتد ودر پاے معشوق سرانداز شود آن موے درازست که وی را زلف گویند واین زلف مخصوص بنازنینان ؎ ای دل اگر زلف کجش بینی که در خاک افتد ۞ یاران رسن درچه مشوکان از سیه کاری بود ۞

در خرامان سرو گلنارش کند میل چمن	سرو را از پا در اندازد دل گل بشکند

سرو قد معشوق گلنار باعتبار روے چون گل وضمیر شین بمعشوق از پا انداختن بخاک انداختن وبیقدر ساختن دل بشکند متفکر و پریشان سازد ومراد از سرو وگل معروف ونیز معشوقان مجازی ونیز تجلیات اسمای وصفاتی قوله

تا خیال ابروے جانان ز چشم دور شد	اندرین ره سیلها باشد که صد پل بشکند

ابروے جانان مراد تجلی ز چشم دور شد اے در نقاب شد ومخفی گردید اندرین ره اشارت براه عشق سیلها باشد سیلها گریه وبکا بمنزله رسید که صد پل بشکند۔ قوله

چون نسیم صبحگاهی پرده گل بر درد	خارِ غم اندر دلِ مجروح بلبل بشکند

نسیم صبحگاهی نسیم الطاف لم یزلی پرده گل بر درد ومراد از گل مرشد ومحبوب وپرده دریدن

خندان وخوشوقت ساختن خارغم اندر دل مجروح بلبل بشکند از نیحته که بمن پروای ندارد والتفاتے نے کند قوله

حافظا این سر وحدت راز دست خود مده
تا خیالِ زهد وتقوی را توکل بشکند

غزل
جان بے جمال جانان میل جنان ندارد
وانکس که این ندارد حقا که آن ندارد

جنان بهشت این اشارت بمیل جانان آن اشارت به جان ماحصل این بیت مشیر بر آنست که ارباب ذوق گفته اند که هرچه هست عشق است در عالم زندگانی کسے راکه چاشنی از حلاوت عشق حقیقی دست نددهد بارے دل وجان را اسیر پری پیکرے گرداند قوله

با هیچکس نشانے زان دلستان ندیدم
یا من خبر ندارم یا او نشان ندارد

هیچ محبوب را نظیر آن محبوب لانظیر خود نیافتم یا من خبر ندارم یا در نظر من نظیرے ندارد یا او نشان ندارد یا فی الحقیقت نظیرے نیست مر او را قوله

هر شبنمے درین ره صد بحر آتشین است
دردا که این معما شرح وبیان ندارد

شبنم مشهور وآن اگرچه مانع راه نیست لیکن معنی دارد مراد صغایر وآن اگرچه مانع سلوک نیست لیکن هم نمے شاید درین ره اشارت بعشق معنے آنست که هر گناه صغیره که در راه عشق وعرفان به وقوع آید بمنزله صد گناه کبیره است بموجب ان المخلصین علی خطر عظیم چنانچه نقل است که بایزید بسطامی شبے از شبها شیر بنوشید در شکم خاست بمقتضاے بشریت بر زبانش رفت که این درد بسبب این شیر برخاست پس از ان بخواب دید که قیامت قایم شده وخلق اولین وآخرین حاضر اند خطاب شنید که بایزید مشرک را بیارید گفت خداوندا چه شرک آورده ام فرمود اذکر لیلة اللبن پس بدان وآگاه باش وباستغفار باش ونیز معنے آنست که صد بحر آتشین شبنمے درین راه باشد که عاشق از عبور آن هیچ نه هراسد افسوس که این سخن سربسته شرح وبیان ندارد یعنی لطف حق هر کرا شایان است رفتن این راه برو آسان است من سبقت له العنایة لم یضره الجنایة قوله

سر منزل فراغت نتوان ز دست دادن
اے ساربان فروکش کین ره کران ندارد

بهترین طریق درین شیوه سر بگریبان خویش فرو بردن وپاے در دامن تسلیم پیچیدن وبافکار فاسده رفتن غیر از گمرهی نیست پس ملک قناعت که سر منزل فراغت است از دست نتوان داد که یوم جدید ورزق جدید اے سالک مهار جست وجو درکش که راه حرص را نهایتے نیست

چون ازینجا گذشتی وبصحراے حرص افتادی فائده ندارد اگرچه در سلوک جان سپارد قوله

ذوقے چنان ندارد بیدوست زندگانی
بیدوست زندگانی ذوقے چنان ندارد

ذوقے چنان ندارد یعنے هیچ ذوقے ندارد قوله

گر خود رقیب شمع است احوال زو بپوشان
کان شوخ سر بریده بندِ زبان ندارد

شمع مراد از عاشق طال اللسان زو بپوشان باو درمیان منه کان شوخ سر بریده اشارت بشمع بند زبان ندارد واخفاے اسرار ازو نتوان شد روح بخش زندگی بخش از غیر دوست معشوق مجاز وغیر مرشد قوله

اے دل طریقِ رندی از محتسب بیاموز
مستست ودر حق او کس این گمان ندارد

رندی عاشقی محتسب عارف کامل مستست غرق نشه عشق است این گمان اشارت بگمان مے پرستی قوله

چنگ خمیده قامت میخواندت بعشرت
بشنو که پندِ پیران هیچت زیان ندارد

چنگ خمیده قامت مرشد کهن سال بعشرت یعنی بعشق وتجرد از دنیا قوله

احوال گنج قارون کایام داد برباد
با غنچه باز گوئید تا زر نهان ندارد

غنچه ممسک وبخیل معنے آنست که حالات گنج قارون که ایامش بباد داد وغنچه امید دامنش نکشاده با ممسک وبخیل باز گوئید وازین آگهیش جوئید که امساک وبخل این نتیجه مے بخشد تا زر زا جمع نسازد ودر راه خدا بازد غزل

جمالش آفتاب هر نظر باد
ز خوبی روے خوبش خوبتر باد

مراد از آفتاب روشن ساز وراحت بخش خوبی حسن وجمال قوله

همای زلف شاهین شهپرش را
دلِ شاهانِ عالم زیر پر باد

همای زلف اضافه بیانیه مراد عشق شاهین شهپر اشاره بجذبه از جذبات عشق وضمیر شین شهپرش بر همای زلف قوله

دلے کو بستهٔ زلفش نباشد
همیشه غرقهٔ خون جگر باد

بستهٔ زلفش نباشد مقید بدامِ عشقِ او نباشد قوله

بتا چون غمزه ات ناوک کشاید — دل مجروح من پیشش سپر باد

غمزه تجلی و استغنا و عدم التفات ناوک کشاید تیر زنی کند قوله

چو لعل شکرینش بوسه بخشد — مذاق جان من زو پر شکر باد

لعل شکرین کنایت ازلب مراد ازلب لطف بوسه بخشد فیضے برساند غزل

جهان برابروے عید از هلال وسمه کشید — هلال عید در ابروے یار باید دید

هلال ماه نو وسمه حنا سیاه و سنگیست سبز که برابروان کشند چنانچه سرمه در چشم قوله

مپوش روے مشو درهم از تفرج خلق — که خواند خط تو برروے وان یکاد ومید

یعنے روے خود مپوش وازدیدن خلق درهم مشو که خط تو آیۀ ان یکاد خوانده برروے تو دمیده است یعنے این خط بمنزله ان یکاد است قوله

اگر نسیم تنت صبح در چمن بگذشت — که گل ببوے تو در تن چو صبح جامه درید

معنے آنست که مگر نسیم عنبر شمیم تن فیض معدن تو بوقت صبح در چمن وجود سالک وزیده که گل یعنی دل سالک بسبب مشاهده روے تو در تن خود چون صبح جامه دریده اے شگفتگی بهم سانیده یعنے موجب شگفتگی دل من غیر از نسیم فضل تو نیست قوله

نبود چنگ ورباب وگل ونبیذ که بود — گل وجود من آغشته گلاب ونبید

چنگ ورباب نام سازها آغشته آمیخته نبیذ شراب یعنے هیچ از عالم صوری بعالم صورت نیامده بود که وجود من غرق گلاب مودت وآغشته شراب محبت بود یعنے حصول عشق ومحبت من ازلیست نه امروزی قوله

بیا که با تو بگویم غمِ ملالتِ دل — چرا که بیتو ندارم مجالِ گفت وشنید

یعنے اے محبوب من دمے پیش ما آئی تا غمِ ملالت که در ایام فراق تو کشیده ام باتو شرح دهم که با غیر تو طاقت گفت وشنود ندارم قوله

بهاے وصل تو گر جان بود خریدارم — که عیش خوب بصر بهر چه بود خرید

معنے آنست که اگر وصل تو که عظمے ترین نعمت است بعوض جان بدست آید بجان خریداری کنم که مبصر عیش بے پایان را بهر قیمتے که دریابد بخرد وسر نه پیچد قوله

له انچه نه بود که من عاشق بودم ۱۲

دولت

ز انقلاب زمانه عجب مدار که چرخ — چو صبح بر رخ عالم ازین صفت خندید

یعنے ازین برگشتگی زمانه که مشیخه بمقلدان افتاده وسرورے بجهال رو آورده عجب مدار که تقاضاے زمان اینچنین است قال عم لاتقوم الساعة حتی یبعث دجالون کذابون دیگر قال عم اذا ضیعت الامانة فانتظر الساعة وخنده چرخ بر روے عالم ازینجهت است وظهور ستارگان که شب است بخنده تعبیر نموده که ستارگان بدندان نسبت دارد کما قال فی نشاط المجلس ان کان فی فلک النجوم فلا دمی الاسنان قوله

چو ماه روے تو در شام زلف میدیدم — شبم بروے تو روشن چو ماه می گردید

یعنے وقتے که ماه ذات ترا در شام زلف تو که عالم کثرات وصفات است معائنه مینمودم بسبب معائنه تو شبهاے من روشن تر از ماه بودند ؎ شبهاے دوستان ترا انعم الصباح ؛ وان شب که بیتو روز کند اظلم المسا قوله

دلم ز زلف تو شوریده بود می دیدم — که پیش زلف تو بر خود چو مار می پیچید

یعنے دل من بسبب جذبه عشق تو گرفتار عالم پریشانی بود ومن مرآن دل را میدیدم که پیش جذبه عشق تو چون مارے پیچید اے مضطرب الاحوال بود قوله

بلب رسید مرا جان وبر نیامد کام — بسر رسید امید وطلب بسر نرسید

بلب رسید مرا جان قریب هلاکت رسیدم بر نیامد کام مطلب بحصول نه انجامید طلب بسر نرسید چه سیر فے الله نهایت ندارد قوله

ز شوق لعل تو حافظ نوشت شعری چند — بخوان بنظمش ودر گوش کش چو مروارید

لعل کنایت ازلب مراد تجلی ونور قدسی وکلام معشوق بخوان بنظمش باحسن وجه مراورا بخوان غزل

چو باد عزم سر کوے یار خواهم کرد — نفس ببوے خوشش مشکبار خواهم کرد

باد معروف ونیز کنایه از مرشد مشکبار معطر قوله

هر آبروے که اندوختم ز دانش ودین — نثار خاک ره آن نگار خواهم کرد

اندوختم جمع نمودم وحاصل کردم نگار معشوق قوله

صبا کجاست که این جان خون گرفته چو گل — فداے نکهت گیسوے یار خواهم کرد

صبا مرشد و ملک الموت نکهت باد خوش معنی بیت آنست که از کمال شوق میگوید ملک الموت کجاست که پیغام دوست بدوست رساند تا اینجان که همچو نگل خون شده و بکمالیت رسیده فدای پیغام دوست که گیسوے یار کنایه ازوست خواهم کرد و این تمنای موتست بموجب فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ کُنْتُمْ صَادِقِیْنَ قوله

چو شمع صبحدمم شد زمهر او روشن — که عمر در سر این کار و بار خواهم کرد

از مهر او از عشق آن محبوب روشن معلوم اگرچه هنگام طلوع صبح آفتاب فناء شمعست این کار و بار عشقبازی قوله

بیاد چشم تو خود را خراب خواهم ساخت — بناے عهد قدیم استوار خواهم کرد

معنے بیت آنست که بیاد لقاے تو تن را خراب خواهم ساخت و این هستی موهوم را به نیستی خواهم انداخت و در استواری بناء عهد قدیم که قالوا بلی است خواهم پرداخت قوله

بهرزه بے می و معشوق عمرے گذرد — بطالتم پس از امروز کار خواهم کرد

بهرزه بیهوده مے عشق بطالتم پس از امروز کار خواهم کرد یعنے اگر این بگویم که پس از امروز این کار خواهم کرد پس طالب این کار نیستم چه کار امروز را بفردا افگندن شایان طالب نیست

نفاق و زرق نه بخشد صفاے دل حافظ — طریق رندی و عشق اختیار خواهم کرد

نفاق کینه و عداوت زرق مکر و فریب و ریا رندی بے باکی در عشق و عدم ترس لوم لائمان عشق العشق افراط المحبة؛ و نیز عشق مشتق از عشقه و عشیقه لیلاب را گویند و لیلاب رستنی است بے بیخ بالاے درختان در اندک زمانے جمله شاخ و برگ آنرا فرو گیرد همچنین عشق را خاصه الیست که در هر دلے که در آید در اندک مدت متصرف آن شود و هیچ باقی نگذارد که العشق نار اذا وقع فے القلوب یحرق ماسوی المحبوب غزل

چه مستی است ندانم که رو بما آورد — که بود ساقی و این باده از کجا آورد

مستی بیخودی رو بما آورد یعنے ما را رویداد حاصل گردید باده سخن عشق و محبت قوله

چه راه میزند این مطرب مقام شناس — که در میان غزل قول آشنا آورد

چه راه میزند یعنے چه نوع بیان حقایق و معارف میکند این مطرب مقام شناس مراد مرشد

...نسبت وهم در راه دارد که بمجرد استماع ولوله پیدا کند اکنون معنی شعر لطیف خواهد شد و اینچنین صنایع در کلام حافظ بسیار است ۱۲ محمد نظام الدین کرانوی

غزل را از مغازله گرفته اند و مغازله از عشقبازی بود و در فن شاعری آنست که صفت لطافت معشوق و ظرافت و بی نیازی او و بیچارگی و آوارگی و نیازمندی عاشق بیان کند و آن آنست که چند بیت باشد که در بیت اول هر دو مصرعه موافق القوافی باشد و در ابیات دیگر جز مصرع آخر و این کمتر از پنج بیت و زیاده از پانزده نباشد اینجا مراد از غزل سخنان حقائق و معارف قول گفتار قوله

تو نیز باده بچنگ آر و راه صحرا گیر — که مرغ نغمه سرا ساز خوشنوا آورد

باده بچنگ آر عشق و محبت حاصل نما راه صحرا گیر فارغ از ماسوا باش مرغ نغمه سرا مرشد ساز خوشنوا آورد سخنان عشق و محبت تلقین نمود قوله

رسیدن گل و نسترن بخیر و خوبی باد — بنفشه شاد و خوش آمد سمن صفا آورد

رسیدن گل و نسترن ورود مشاهدات تجلیات صبا وارد غیبی و مرشد قوله

صبا بخوشخبری هدهد سلیمان است — که مژدهٔ طرب از گلشن سبا آورد

بخوشخبری هدهد سلیمان است در مژده رسانیدن بمنزله هدهد سلیمان است گلشن سبا عالم لاهوت که مقام محبوب حقیقی است قوله

دلا چو غنچه شکایت ز بخت بسته مکن — که باد صبح نسیم گره کشا آورد

دلاے دل باد صبح مرشد و نیز وارد غیبی نسیم گره کشا مژده قوله

علاج ضعف دل ما کرشمهٔ ساقی است — بر آر سر که طبیب آمد و دوا آورد

کرشمه ساقیست ظهور تجلی و التفات محبوب است طبیب مرشد و محبوب قوله

مرید پیر مغانم ز من مرنج اے شیخ — چرا که وعده تو کردی و او بجا آورد

اشکال این بیت آنست که شیخ وعده شراب طهور در آخرت کرده و پیر مغان که اکنون شراب میدهد شراب آلوده است پس درمیان آنها مناسبت نیست و اگر مراد رویت باشد در دنیا واقع نیست چگونه آنرا بجا آرد جواب بر تقدیر اراده اول آنست که در شرح گلشن راز مذکور شده که سالک بمراتب تجلیات افعالی میرسد بحسب آن احوال که دران دم بریشان غالب است حق سبحانه در عالم روح بروح مثالے متمثل بظهور مظاهر محسوسه از انسان وغیره مشاهده مے نماید چنانچه

امام محمد غزالی قدس سره فرمود که حضرت حق را مثل نیست فاما مثال اینست که رَاَیتُ رَبِّیْ فِیْ اَحْسَنِ صُوْرَۃٍ شاهد این معنی و می بینید که حق ساقی گشته شراب میدهد و ایشان چون آن شراب مینوشند محو و فانی میگردند و بر تقدیر مثالے اگرچه رویت حق در دنیا واقع نیست لیکن درین جهان مشهود قلبی تجویز کردهٔ عارفان کامل است و چون آن شهود قلبی فی الجملہ تسلی می بخشد میگوید که وعده شیخ که گفته پیر مغان بجا آورد قوله

به تنگ چشمی آن ترک لشکری نازم	که حمله بر منِ مسکین یک قبا آورد

تنگ چشمی ناز و تکبر و حرص و کم حوصلگی ان ترک لشکری آن معشوق مبارز یکقبا تنها و مجرد و بیکس

فلک غلامی حافظ کنون بطوع کند	که التجا بدرِ دولتِ شما آورد

غزل

چو دست در سرِ زلفش زنم بتاب رود	ور آشتی طلبم بر سرِ عتاب رود

چون دست در سر زلف او که عشق و محبت است زنم بتابش در آید و اگر ترک عشق و محبت نمایم عتاب نماید و نیز زلف ساتر رخساره مراد محبوب مجاز تاب پیچش اگرچه پیچش زلف درخور است لیکن اینجا تابش مراد است که بمحبوب ملایم تر است آشتی صلح عتاب سرزنش معنی آنست که چون توجه بمجاز میکنم محبوب حقیقی از تابش میرود و از مشاهده تجلیات بازمانم و چون از مجاز اعراض کرده همگی همت مصروف او گردانم جلوه محبوبی را کار فرموده بسنگ باران حوادث مبتلا میگرداند قوله

چو ماه نو رهِ بیچارگان نظاره	زند بگوشهٔ ابرو و در نقاب رود

مانند ماه نو راه بینندگان بیچاره را بگوشه ابروے زند و در نقاب میرود یعنی گوشه ابرو نموده محتجب میشود که مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار قوله

شب شراب خرابم کند ز بیداری	وگر بروز شکایت کنم بخواب رود

شبِ شراب کنایه از حالۂ محو روز کنایه از حالت صحو بخواب رود محتجب شود معنی آنست که تجلیات محبوب حقیقی در حالت محو از هستی به نیستی می کشد و حالتے دست میدهد که از دریافت شهود و سر وجود بیخبر میمانم و اگر در حالت صحو می آیم و خواهم که شکایتے ازان حال باز نمایم و بدوستان طریقه از اندیشه مقال خود برآیم شاید که ازان خرابی بازآیم محتجب میگردد و هیچ ازان مشاهدات تجلیات نمودار نمیشود و گوید ؎ لاف عشق و گله از یار زهے لاف دروغ ؛ عشقبازان چنین

مستحق هجر انند قوله

طریق عشق پرآشوب و فتنه است ایدل	بیفتد آنکه درین راه باشتاب رود

این بیت جواب ابیات بالا است و تشفی دل خود میخواهد که راه عشق پرآشوب و فتنه است درین راه اگر باستقامت پاینهی خراب است و اگر شتابی کردی و به لے پیری طریقه پیش آوردی از پا افتادی و رخت هستی بباد دادی پس باتیقظ و بیداری یار شو و چون نابینایان درین راه مرد که تا ره تحقیق نکند قدم پیش نه نهد و نیفتد اگر بنون بود استفهام انکاری بود قوله

حباب را چو فتد باد نخوت اندر سر	کلاه داریش اندر سرِ شراب رود

معنے آنست که اے دل شتابی مکن که موجب افتادگی است و باندک مایه مغرور مشو که نمی بینی که حباب را چون باد کبر و بزرگی در سر افتد و خود را چیزے می نگرد و کلاه داری و سرکشیش در خیال غرور مے برد تا منعدم و ناچیز مے گردد قوله

گدائی درِ جانان بسلطنت مفروش	کسے ز سایهٔ این در بآفتاب رود

بسلطنت عوض سلطنت آفتاب اشارت بسلطنت صوری قوله

مرا تو عهد شکن خوانده و می ترسم	که با تو روز قیامت همین خطاب رود

این بیت در جوابِ ملامت گویان ظاهر پرست است که در بدایت حال خواجه را با ایشان نسبت باشد و چون از عنایت الٰهی بمرتبه عشق رسید عقل را در ان جز سراسیمگی چیزے دیگر در دست ندید پس علاقه عقل عقیله را از خود برید ظاهر بینان که تابع خرد بوده اند زبان ملامت دراز کرده و بعهد شکنش در طعنه ورزی آوردند و عهد شکستن درین مقام عبارت از حلقه انسان است معنی آنست که اے ملامتگر تو عهد شکن خواندی و زبان خویش به طعن من راندی می ترسم که در روز جزا ترا بهمین نعت خطاب کنند و عهد قدمیت بباد دهند و عهد بر سه قسم است عهد عوام و عهد خواص و عهد خواص الخواص. عهد عوام آنکه خدا را به یگانگی پرستند تا در طاعت بمثاب و بمعصیت معاقب نشوند و عهد خواص آنکه جز خدا بدیگرے متوجه نشوند و خدا را بخدا پرستند نه از امید بهشت و خوف دوزخ و خواص الخواص با عهد عام و خاص آشنایی نیز نپذیرفته یعنی قرب حصول نموده هرچند قرب بیش خطر بیش پس ملامتگر را میگوید که مے ترسم که تو نیز از زمره مابوده عهد خواص (که از عهد عوام برتر است ۱۲)

بجا آورده باشی واکنون از کمال غفلت آن عهد را نشناخته عمل بموجب آن نمی تراشی واز دون همتی بعهد عوام اکتفا نموده وبیش قدمی ننموده بتعهد عهد خاص نمی درائی فردا که از خواب غفلت بدر آئی عهد شکن خطاب کنند وآن عهد را بیاد دهند قوله

دلا چو پیر شدی حسن ونازکی مفروش
که این معامله در عالم شباب رود

معنے آنست که ای دل شتابی وتکبر در جمیع اوقات نامحمود است خصوصاً که پیر شدی حسن ونازکی مفروش که فروختن حسن ونازکی در عالم جوانی میرود قوله

سوادِ نامهٔ موی سیاه چون طی شد
بیاض کم نشود ور صد انتخاب رود

یعنی چون نامه موی سیاه پیچیده شد سپیدی کم نگردد واگر هر باب موی سیاه را برگزیند وسفید را برچیند یعنے جوانی چون از دست رود بصد حیله باز نگردد ونیز مصرع ثانی چنین دیده میشود که بیاض کم نشود ور صد خضاب رود یعنے جوانی رفته باز نے آید اگر صد بار موی سپید رنگین نماید قوله

حجاب راه توئی حافظ از میان برخیز
خوشا کسیکه درین راه بے حجاب رود

حجاب راه توئی وجودک ذنب لا یقاس بها ذنب غزل

چو آفتاب می از مشرق پیاله برآید
ز باغ عارض ساقی هزار لاله برآید

می شراب مراد عشق وبجهة ضیا وصفا وتخیل نور که بآفتاب تشبیه داده پیاله وجود سالک که پیاله وار در گردش حوادث است ساقی مرشد لاله فرخندگی وتازگی مراد است معنی آنست که چون آفتاب عشق بر وجود سالک طلوع کند مرشدش را هزاران هزار فرخندگی وتازگی حاصل شود ونیز چون انتشار او بر دل عارف طلوع کند ساقی ومعشوق حقیقی در تجلیات کشاده گرداند قوله

نسیم در سر گل بشکند کلالهٔ سنبل
چو در میان چمن بوی آن کلاله برآید

نسیم باد اینجا مراد باد غیرت در سر گل بشکند اے در گل کند ومحو سازد کلاله سنبل اضافه بیانیه وسنبل گیاهے است خوشبو شبیه زلف محبوبان آن کلاله اشارت بزلف محبوب حقیقی معنی آنست که چون بوے زلف آن محبوب حقیقی در چمن دل سالک رونماید باد غیرت کلاله سنبل را که عشق محبوبان مجاز است در خاک نشاند اے محو ومنعدم سازد یا نسیم بادے که از وگل بشگفد اینجا مراد هواے نفس که مربی مجاز است گل محبوب مجاز کلاله سنبل زیب وزینت چمن وجود سالک باعتبار مشاهدات اشارت هویته محبوب معنی آنست که هواے نفس که مربی محبت

مجاز بود چون عشق از نهاد سالک سر زند همان هواے زیب وزینت بر سرش می شکند واو را نفی میکند وتابع دل شود فی جسد ابن آدم مضغة اذا صلحت صلح الجسد کله واذا فسدت فسد الجسد کله نیز گل عبارت از معشوق مجازی وکلاله سنبل عبارت از زلف سنبل وکلاله سنبل در سر بشکند یعنے محو سازد چمن مراد باغ این عالم یا دل سالک بوے از کلاله برآید معنے آنکه نفحه از نفحات صفات حقیقیه وتجلیات لاریبیه چون بمشام جان رسید اینهمه اشکال رعنا وصور وهمیه وحالیه که ظاهرا موجود می نمایند وفی الحقیقة وجود ندارند از پیش نظر سالک منطمس وناپدید شوند نسیم که عبارت از فیض اوست در سر گل کند چه آنجا ماسواے حق از نظر سالک از آثار فیض الهی است قوله

حکایت شب هجران نه آن حکایت حالیست
که شمهٔ ز بیانش بصد رساله برآید

شمه اندک رساله نسخه قوله

ز گرد خوان نگون فلک مدار توقع
که بے ملالت صد غصه یک نواله برآید

قوله گرت چو نوح نبی صبر هست در طوفان یعنی اگر درین شدائد هجران وسختیهاے فلکی صبر چون نوح توانی کرد که هزار ایذاے قوم خود کشید بلا بگردد وکام هزار ساله برآید این رنج براحت مبدل گردد قوله

بسعی خود نتوان برد گوهرِ مقصود
خیال بود که این کار بے حواله برآید

بسعی خود بخود گوهر مقصود وصال جانان بیحواله بے وساطت بی وسیله معنی آنست که بکوشش خویش بوصل جانان نمیتوان رسید وذوق آن حلاوت از خود نمیتوان چشید خیال بود که وصل جانان بیواسطه حاصل شود واین امید بے وسیله دست دهد مضمون کریمه فَابْتَغُوا اِلَیْهِ الْوَسِیْلَةَ مانع خیال گشت ودلم ازان جست وجو ست قوله

نسیم وصل تو گر بگذرد بتربتِ حافظ
ز خاک کالبدش صد هزار ناله برآید

غزل

چو رویت مهر ومه تابان نباشد
چو قدت سرو در بستان نباشد

مهر ومه معروف ونیز محبوبان مجاز قوله

چو لعل ولولوت در دل فروزی
دُر دریا ولعل کان نباشد

لعل کنایت از لب لولو گوهر اسرار قوله

میان خط سبزت لعل نوشین
عجب گر چشمهٔ حیوان نباشد

خط سبز اے قباله زیبائی بنام تو مسجل چون خانه درونی من ملک تست وَنَحْنُ عَلٰی ذٰلِکَ مِنَ الشَّاهِدِیْنَ کشیدن خط چه توجیه دارد تا روے چون چاشت تو دیده ام والضحی از زبان

من نمی رود تا موے چون شب تو گزیده ام وَاللَّيْلِ إِذَا سَجَىٰ از دل من فراموش نمیشود هرگاه که تو عذار در خط مے آری من تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ میخوانم و هرگاه که تو خط از عذار بر میداری من تولج النهار فی اللیل میخوانم بدانکه خط بر سه نوعست اول آنکه گرد لب بر می آید و روے بسبزی دارد اہل عرب نبات گویند و اہل عجم سبزه و خط سبز را فستقی خوانند و اینچنین خط را بواسطه لون . و ور آسمان گویند و مهر گیا و زنگار آئینه ؎ آخر رقمے ز رشک بر ماه زدند ؛ بر تنگ شکر مور چگان راه زدند ؛ آئینهٔ روے دوست زنگار گرفت ؛ از بسکه بر و سوختگان آه زدند ؛ قسم دوم آنچه از شام سر زلف فرا گوش محبوب دارد از اثر سیاهی غبار خیل زنگبار است که روے بخطه خطا دارد و سر حد حبش گرفته ؎ ز ریسمان که ختن بهم بر آمد ز خطت ؛ گوئی ز حبش سیاهی پیدا شد ؛ این قسم خط را عود سوخته و مشک گویند قسم سوم آنچه صحیفه عذار دو رویه فرو گیرد و امتیاز موے بنا گوش از و نمیتوان کرد ؎ گرد مشکست که بر گرد سمن بیخته ؛ یا بنفشه است که بر دامن گل ریخته ؛ این قسم را عنبر و برگ شمشاد و سنبل تر و طوق عنبرین و لباس عباسی گویند ؎ سلطان رخت لباس عباسی را ؛ پوشید مگر سر خلافت دارد ؛ لعل نوشین کنایه از لبهاے معشوق چشمه حیوان آب حیات و آن چشمه ایست در ظلمات هر که آب آن خورد بطول حیات رسید قوله

سواد کفر زلف او که دل را	بروے تو از ان ایمان نباشد

کفرے یعنے کفرے است قوله

چو فندق پسته اش خندد بحالم	چرا بادام من گریان نباشد

پسته میوه مشهور و باستعاره بر دهن معشوق اطلاق کنند بادام کنایت از چشم قوله

اگرچه هست شیرین شعر حافظ	چو لعل خسرو خوبان نباشد

شعر در لغت بمعنے دانستن از ینجاست که در قراءة بجاے یعلمون یشعرون اگر خواند نماز رواست و در اصطلاح این فن عبارت است از کلامے که متکلم بقصد شعر بر وزن بحرے از بحور نوزده گانه که در کتب قافیه و عروض بشرح و بسط مفصلا مذکور است آورده بشرطیکه قافیه داشته باشد پس اگر کلام مقفا موزون بے قصد متکلم واقع شود شعر نگویند و همچنین اگر کلام مقفی را که بحرے از بحور نباشد شعر نخوانند و شعر چند قسمست مصرع و فرد و بیت و قطعه و رباعی و مخمس و مثنوی و غزل و

قصیده و ترجیع بند و مسدس و مثمن وغیره غزل

حسب حالے ننوشتی شده ایامے چند	محرمے کو که فرستم بتو پیغامے چند

عرضداشت میکند که ایشاه سریر خوبی من گرفتار محنت جدائی را هیچ نپرسیدی که بآن افتخار کنم اگرچه داب بنده خموشی است با اینهمه میگویم که حسب حالے الخ و چون جناب رفیع الشان محبوب بدان مرتبه است که محبان کوے ارادت را در انجا بار نباشد بنا بران گوید قوله

ما بدان مقصد اعلی نتوانیم رسید	هم مگر پیش نهد لطف شما گامے چند

یعنے ما بدان مقصد عالی که کنایه از نوشتن نامه و یاد نمودن است نمیتوانم رسید مگر که لطف شما ساحل نهال این شکسته بال گردد بدان که وقتے که اسباب شادی مهیا شد طالب را باید که قدر وقت بداند و در کامرانی تقصیر نکند بنا بران گوید قوله

مے چو از خم بسبو رفت و گل افگند نقاب	فرصت عیش نگهدار و بزن جامے چند

مے شراب خم آوندے که خماران در ان خمیر خمر کنند گل افگند نقاب گل ظهور نمود فرصت نوبت دادن معنے آنست که محبت الٰہ از وحدت بکثرت آمد و معشوق از بطون بظهور آمد و نقاب مرتفع شد وقت را فرصت دان و آنرا ضائع مگذار و پیاله چند از محبت و معرفت بزن و نیز معنی آن نسبت که عشق و محبت از باطن در وجود سالک رسید و دلش که غنچه وار سر بسته بود چون گل شگفته گردید اے سالک نوبت عشق خود را نگه دار و آنچه از دست بر آید بر آر جامے چند بزن و مشاهدات و تجلیات را التفرج نما قوله

قند آمیخته با گل نه علاج دل ماست	بوسهٔ چند بیامیز بدشنامے چند

قند آمیخته با گل کلمات نصیحت و لطف آمیز بوسه سخنان شوق انگیز بیامیز بدشنام مشتمبر عتاب ما حصل این بیت آنست جمعے که از فضل الٰهی متصف بحسن و جمال اند باید که قدر آن نعمت بدانند و از زکوة حسن و جمال خود مستحقان را از ان نعمت محروم نگردانند و بهر طائفه که مستحق چیزے باشد همان چیز او را دهند قوله

زاهد از کوچهٔ رندان بسلامت بگذر	تا خرابت نکند صحبت بدنامے چند

هر کسے را باید که بکار خود مشغول باشد و کارے که بایشان نسبت ندارد نکند تا در طریقه خود باکے و رزیده

عیب مے جملہ بگفتی ہنرش نیز بگو
نفی حکمت مکن از بہرِ دلِ عامے چند

ارباب حکمت را باید کہ خواص اشیا را کما حقہ بیان فرمایند و بنا بر اغراض فاسدہ حسن پوشی نکنند قولہ

اے گدایانِ خراباتِ خدا یارِ شماست
چشم انعام ندارید ز انعامے چند

سالکان طریق بغیر از حق سبحانہ باید کہ بہیچ چیز التفات نمایند و از ماسوی اعراض کنند قولہ

پیر میخانہ چہ خوش گفت بدردی کشِ خویش
کہ مگو حالِ دلِ سوختہ باخامے چند

پیر میخانہ کنایہ از مرشد و دردکش مسترشد یعنے مہر سکوت بر دل و زبان نہ و رموز عشق و اسرار الٰہی پیش ہر خس و خارے نکنند قولہ

حافظ از تابِ رخِ مہر فروزِ تو بسوخت
کامگارا نظرے کن سوئے ناکامے چند

رخ مہر فروز صفت رخ محبوب است غزل

حسنِ تو ہمیشہ در فزون باد
رویت ہمہ سال لالہ گون باد

حسن بر دو نوع است صوری و معنوی صوری تناسب اعضاء نوزدہ گانہ موئے جبین ابرو چشم مژگان روے بینی خط خال لب دندان دہن زنخدان سینہ ساعد انگشت میان ساق زلف و زلف در ہیئت چون زنجیر و مار و سنبل تر ؎ ساعد یار من و سیم و سحر ہر سہ یکیست ٭ زلف کج مار سیہ سنبلِ تر ہر سہ یکیست ٭ جبین بشکل تختہ عاج و یا زمرد سبز باشد و ابرو چون ہلال و تیغ باشد ؎ چو بینی تو شکلِ سر و روے دوست ٭ ؎ دو تیغِ برہنہ است ابروے دوست ٭ و چشم باید چون نرگس شہلا و بادام باشد ؎ لب لعل تو یاقوت است یاقوت مرجان را ٭ سیہ چشم تو بادام است یا دام است انسان را ٭ مژگان چون تیر ؎ کرد چشم تو بہ تیرِ مژہ مجروح دلم ٭ روے چون شمس و قمر باشد ؎ روے تو آفتاب و دیدن آن ٭ آفت آب اندرین چشمان ٭ بینی چون الف کشیدہ و انگشت ؎ انگشت بینی است ماہ را کردہ دو نیم ٭ ما بین دو عین است از نون ہیچ بینی الف کشیدہ بر صفحہ سیم نے نے غلطم کہ از کمال اعجاز خط چون ریحان و بنفشہ باشد ؎ گرد شکست کہ بر گرد سمن بیختہ ٭ یا بنفشہ است کہ بر دامنِ گل ریختہ ٭ خال چون نقطہ و دانہ باشد ؎ بہ دانہ الیست خالت اے نور ہر دو چشمم ٭ باید کہ ہوش داری زاسیبِ روزگارش ٭ لب چون نار قرمز برگ گل تر باشد ؎ چو برگ گل کہ گرد شکر آلود ٭ دہن چون ذرہ و نقطہ موہوم باشد ؎ الحق نشانِ نقشِ وجود دہانِ تو ٭ موہوم

نقطہ الیست نہ پنہان نہ آشکار دندان چون دانہ شبنم و لولو باشد ؎ تا تبسم نکنی عقل نداند ہرگز ٭ کہ تو در آبِ خضر لولوءِ لالا داری ٭ زنخدان چون بہ و سیب باشد ؎ سیب زنخش کہ ہست روح ثانی ٭ بر دست گرفتم از سر نادانی ٭ دلدار بتہدید بمن گفت کہ ہی ٭ جان بر کف دست می نہی نادانی ٭ گردن چون گردن آہو و شمع کافور ؎ نمیدانم کہ از گردن چگویم ٭ مگر شمعے ز کافورش بجویم ٭ ساعد چون دندان عاج و بلور۔ انگشتان چون دم قاقم و قلم ؎ بدست آوردہ ز انگشتان قلمہا ٭ سینہ چون تختہ سیمین باشد شکم چون شکم سنجاب و دریاے سیماب ؎ ز سینہ تا کمر دریاے سیماب ٭ در دو پستان حباب و ناف گرداب ٭ میان چون موے ؎ میانش موے بلکہ از موے نیمے ٭ ز باریکی بر و از موے بیمے قد چون شاخ بقم و نخل و شاخ گل ؎ نخل قدرت کہ از چمن جان بر آمدہ ٭ شاخِ گلے بصورت انسان بر آمدہ ٭ و حسن معنوی ملاحت را گویند ہمہ سال ہمیشہ لالہ سرخ رنگ قولہ

چشمے کہ نہ فتنۂ تو باشد
از گوہرِ اشک غرقِ خون باد

فتنہ عاشق قولہ

چشم تو ز بہرِ دلربائی
در کردن سحر ذو فنون باد

ذو فنون صاحب ہنرِ کامل قولہ

ہر جا کہ دلے ست در غمِ تو
بے صبر و قرار و بے سکون باد

سکون آرام غزل

خوش آنکسے کہ مدام از پئے نظر نرود
بہر رہے کہ بخوانند بیخبر نرود

نظر بمعنے مجاز معنے آنست کہ اے خوش آندلے کہ ہمیشہ از پے مجاز نرود و ہر چہ بیند طفل وار بدان فریفتہ نشود کہ مجاز سبب حصول در جاتست نہ مقصود بالذات و بہر راہے کہ قضا و قدرش براند بیخبرانہ نرود و از پیش و پس بیخبر نشود و مبداء و معاد از دست ندہد و نیز معنے آنست کہ کسے پیوستہ از پے نظر میرود و ناظر تجلیات میباشد و چون تجلیات را نہایت نیست ناظر تجلیات بمشاہدہ تجلیات مشغول میماند و بذات نمیرسد بلکہ تجلیات مطلقا یکبارگی از نظر مشاہدہ او برطرف میشوند و باز میگویند کہ خواہ از پے نظر میرود ناظر تجلیات باشد خواہ قطع نظر از تجلیات نمودہ واصل ذات گردد

خوش آنکسے که بخیر نرود تا پیروی انبیاؑ و اصحابؓ نموده باشد لبؒ شیرین قول متکلم که موجب فناء عاشق است نکس که عاشق و طالب فنا است قوله

زمن چو باد صبا بوے خود دریغ مدار	چرا که بے سر زلف توام بسر نرود

بوے کنایه از فیض معنی چنانچه باد صبا فیض خود بهمه نورستگان چمن میرساند و هیچیک را محروم نمیگذارد تو هم توجه خود را از ما دریغ مدار و از محرومان مساز چرا که کار ما بے سر زلف تو که جذبهٔ عشق است هیچ نوع پیش نمیرود الجذبة من جذبات الحق توازی عمل الثقلین ازینجاست ف نرود بے مدد لطف تو کار از کم و بیش * هرزه گرد بیهوده گردنده که هیچکار ز پیشت بدین هنر نرود ازین هرزه گردی هیچ حصول کارت نشود سیاه نامه تر از خود کسے نمی بینم * سیاه نامه گناهگار این بیت مبنی بخوف است و خوف از مقامات بزرگ است إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ قال ع راس الحكمة مخافة الله و خدا خائفان را هدی و رحمة و علم و رضوان جمع کرده در سه آیت هدی و رحمة للذین هم لربهم یرهبون انما یخشی الله من عباده العلماء رضوا عنه ذلك لمن خشی ربه و خشوع و خضوع و مراقبت و محاسبت و شکستگی و نزاری و زردی و عفت و ورع و تقوی اگرچه اعمال نیک در خود معاینه نماید باوجود اینهمه خود را از همه سیاه نامه تر داند قوله

مکن بچشم حقارت نگاه در من مست	که آبروے شریعت بدینقدر نرود

بدینقدر میخواری و مستی این بیت مبنی بر جاست یعنی بنظر حقارت در من مست مبین که این مستی و گنهگاری ما مبطل شریعت نمیشود و علمه بمعاصینا فی الازل لا یمنعه من ایجادنا فمعاصینا کیف تمنعه عن تطهرنا بالعفو و الغفران یعنے در ازل بگناه ما عالم بود که ما گناه کنیم آن علم مر آفریدن را مانع نشد پس معصیت محدث که امروز کرده ایم چگونه مانع شود او را از عفو کردن بدین نسبت نداء لا تقنطوا من رحمة الله هر دم بگوش جان میدهد چنانکه در حدیثست لو لم تذنبوا لجاء الله بقوم یذنبون فیغفر لهم یعنے اگر شما گناه نمیکردید حق تعالٰے قومے دیگر آوردی تا ایشان گناه کردندے پس بیامرزیدی ایشانرا پس اگرچه خود را غرق دریاے عصیان بیند رشتهٔ امید منقطع نگرداند که ف ناامید از رحمتش شیطان بود * سواد سیاهی خال صاحب شرح گلشن راز میفرماید که خال اشارت بنقطه وحدت من حیث الخفاء که مبداء و منتهاء کثرات است که منه بدأ و الیه

ف۱ و العلم اعلم این مصرع کذا در شرح است ۱۲

ف۲ این ابیات در نسخ موجوده نیست ۱۲

ف۳ این شعر که در شرح اینجا موجود است در نسخ موجوده نیست و این غزل در نسخ مطبوعه یافته نشد ۱۲

یرجع الامر کله و مناسبت بینهما ظاهر است چه بواسطه سیاهی مشابهة هویت و غیبیت که از ادراک و شعور اغیار محتجب و مخفی است که لا یری الله الا الله و لا یعرف الله غیر الله و نیز اشارة بوحدت حقیقت است زیرا که نقطه خال بسبب ظلمة یا نقطه ذات که مقام انتفاء شعور و ظهور ادراک است مناسبت دارد چه نے شعوری و عدم ظهور و ادراک معبر به ظلمت میگردد چنانچه تجلی ظهوری معبر بنور میشود و صاحب طارقه گفته که خال عبارت از ظلمت معصیت که میان انوار طاعات بود چون نیک اندک بود خال گویند و سبب زینت شمرند و شیخ جمالی گفته که خال عبارت از نقطه روح انسانیست مکارم اخلاق بزرگ خلقها عالم دگرے سراسر فضل و احسان هستی که ان الله لذو فضل علی الناس وفاے عهد عهدے که حق تعالٰے در ازل کرده که الحال شمار البقاے میفرستم آنجا بروید و غم مدارید هر وقت مرا طلب کنید با شما ایم نحن اقرب الیه من حبل الورید از خاطرت بدر نرود فراموش نکنی و این نه مقتضی فراموشی آنجنابست بلکه اظهار یاد دهی و شیفتگی خود است صاحب الغرض مجنون سرو قامتی آنجوبی سیم و زر اخلاص و صدق قوله

بتاج هدهدم از ره مبر که باز سفید	ز کبر از پے هر صید مختصر نرود

این خطاب بمقلد الست تاج هدهد ظاهر آرائی از ره مبر گمراه مساز باز سفید طالب کامل ز کبر از عظم شان و بزرگی که دارد صید مختصر درویشان مقلد و ظاهر آرایان ز مجلس سخن بدر نرود و غیر برین اطلاع نیابد غزل

خستگانرا چو طلب باشد و قوت نبود	گر تو بیداد کنی شرط مروت نبود

یعنے اگر خستگان تیر محبت که در طلب دامنگیر وقت شان گردیده و سراسیمه وار در بادیهٔ طلب میگردند و هیچ قوتے ندارند که بدان در خلوت خاصش باریابند بیداد کنی اے بوصل خود نرسانی و بداغ هجران بسوزی از مقتضاے مروت بسے بعید است که آنها بطلب تو از خانمان مهجور و نفور ند قوله ما جفا از تو نه بینیم ما روا دار نسبت جفا بتو هستم تو هم خود بپسندی * تو روا میداری انچه در مذهب پیران طریقت نبود * یعنے جفا قوله

خیره آن دیده که آبش نبرد گریهٔ عشق	تیره آن دل که درو نور مودت نبود

خیره آن دیده یعنے تاریک باد آن چشم که آبش نبرد نابینا نکند تیره آن دل آن دل تیره باد قوله

تاکه افسون نکند جادوی چشم تو مدام — نور در سوختن شمع محبت نبود

افسون معروف اینجا کنایه از نگاه جادو، چشم اضافه بیانیه چشم ساحر مراد از چشم ذات ﷺ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ﷺ گو عیان بیند وجود کائنات شمع مودت اضافه بیانیه معنی آنست که تا لطف و تفضل تو شامل الحال عاشقان نمیگردد عشق عاشقان و محبت محبان اثرے نمیدهد و نورے نمے بخشد قوله

هرکه آئینهٔ صافی نشد از زنگ هوا — دیده اش قابل رخسارهٔ حکمت نبود .

آئینه کنایه از دل زنگ هوا هواے نفسانی و ظلام بشری حکمت معرفت قوله

بیخبر

چون چنین نیک ز سر رشته خود باخبرم — آن مبادا که مددگاری فرصت نبود

چو چنین نیک یعنے باحسن وجه سر رشته معامله کار باخبرم هشیارم ان مبادا که مددگاری فرصت نبود آن مبادا که فرصت وقت دست ندهد و حصول مطلب نانموده رخت رحلت ازین جهان فانی بربندم قوله

دولت

دولت از مرغ همایون طلب و سایهٔ او — زانکه با زاغ و زغن شهپر همت نبود

مرغ همایون کنایه از هما و مراد ازان عارف کامل سایه او طفیل و توجه او زاغ و زغن درویشان مقلد و ظاهر آرایان شهپر همت اضافه بیانیه قوله

چون طهارت نبود کعبه و بتخانه یکیست — نبود خیر دران خانه که عصمت نبود

طهارت عشق کعبه مراد اسلام و بتخانه مراد کفر عصمت پاکی از ماسوی الله قوله

گر مدد خواستم از پیر مغان عیب مکن — شیخ ما گفت که در صومعه همت نبود

عیب مکن خطاب بزاهدان مرائیست در صومعه همت نبود درویشان مقلد و زاهدان مرائی لایق همت و استعانت نیستند قوله

حافظا علم و ادب ورز که در مجلس شاه — هر کرا نیست ادب لایق صحبت نبود

علم اینجا مراد عشق است ﷺ علم نبود غیر علم عاشقی ادب عجز و انکسار شاه کنایه از محبوب صحبت قرب و وصل غزل

خوش است خلوت اگر یار یار من باشد — که من بسوزم و او شمع انجمن باشد

خلوت بدانکه بناء سلوک راه دین بر خلوت است و همگی انبیاء و اولیاء در بدایت حال خلوت گزیده اند قالت عائشة رض کان رسول الله ﷺ فی جبل حراء اسبوعا و اسبوعا و موسے را چون استحقاق کلام بیواسطه کرامت میکردند براے خلوت فرمود که اِذْ وَاعَدْنَا مُوسٰی اَرْبَعِیْنَ لَیْلَةً و عدد اربعین را خاصیتے است در استکمال چیزها که هیچ عدد را نیست ان خلق احدکم یجمع فی بطن امه اربعین یوما نطفة ثم یکون علقة مثل ذلک ثم یکون مضغة مثل ذلک دیگر خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا دیگر من اخلص لله اربعین صباحا ظهرت له ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه و اربعینات را شرائط بسیارست اما انچه ضرورست هشت است اول تنهائی دویم پیوسته بروضو بودن سیوم مداومت ذکر بلا اله الا الله چهارم مداومت بر نفی پنجم صوم دوام ششم دوام سکوت هفتم مراقبه دوام هشتم ترک اعتراض هم برخدا و هم بر شیخ هر چه از غیب بدو رسد از قبض و بسط و رنج و راحت و کشادگی و بستگی راضی شود و بر قول و فعل و حال شیخ اعتراض نکند و چون در خلوت شدائد بسیار است گوید خلوت بسیار خوش است اما بشرطیکه یار یار ما باشد اے مشاهدهٔ او مونس و رفیق ما باشد و من پروانه وار بر شمع جمال او خود را فدا سازم و او شمع آسا راحت افزاے این دل غمدیده و روشن ساز کلبه محنت ما باشد قوله

من آن نگین سلیمان بهیچ نستانم — که گاه گاه برو دست اهرمن باشد

نگین سلیمان کنایه از دنیا که موجب مطیع نمودن خلق است گویند که چون دنانیر و دراهم در عالم موجود شد ابلیس مرا و را بوسه داد و شاد شد که مرا عمده وسائل فریب شد معنے آنست که من دنیا را هیچ خریدار نیم و چیز او را بچیزے نستانم ازان که وسیله فریب شیطان است و سرمایه غرور و حرمان و قصه گم شدن انگشتری سلیمان و نشستن اهرمن بر کرسی بجاے سلیمان ع و باز یافتن آن نگین سلیمان ع و بر تخت سلطنت نشستن بطور قدیم نزد مفسران بمضمون این آیة مستفاد میگردد وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَیْمَانَ وَاَلْقَیْنَا عَلٰی کُرْسِیِّهٖ جَسَدًا ثُمَّ اَنَابَ اما صاحب مدارک التنزیل گوید از جملهٔ اباطیل یهود است و رسول الله هیچ حدیثے درین باب نفرموده قوله

روا مدار خدایا که در حریم وصال — رقیب محرم و حرمان نصیب من باشد

حریم وصال هنگام موت رقیب محرم شیطان که حاجب در خلوتسرا است یعنے اے بار خدایا

روادار این مباش که درمقام عشق ومحبت رقیب که شیطان است محرم ماگردد و ما بفریب او از دولت وصال او محروم مانیم ونیز از رقیب که مدعی راگویند مراد زاهد است که منکر عاشقان است یعنی اے بار خدایا روامدار که زاهد بسبب زہد درحریم وصال رسد ومحرم گردد و ما بسبب فتور وقصور که روده محروم مانیم که جاے دیگر گفته ؎ ترسم که صرفۂ نبرد روز بازخواست ٭ نان حلال شیخ زآب حرام ما قوله

همایے گو مفگن سایۂ شرف هرگز / دران دیار که طوطی کم از زغن باشد

یعنی همایے معرفة ایزد نامتناهی هرگز پرواز نکناد برملے که پیش اوطوطی عشق کم از زغن باشد ویا آنکه روے بهی بیناد آن شهر که درآنجا عاشقان وعارفان کمتر ازمقلدان ومرائیان باشند وقدر وقیمت کسے درانجا نباشد قوله

بیان شوق چه حاجت که حال آتش دل / توان شناخت زسوزے که درسخن باشد

آتش دل عشق یعنے اظهار شوق واشتیاق وسوز ودرد محتاج بیان نیست چراکه سوز دل عاشق ازسوز سخن او معلوم توان نمود قوله

هواے کوے تو از سر نمیرود مارا / غریب را دل آواره در وطن باشد

هواے محبت غریب مسافر عاشق که ازشهر اطلاق به تقید افتاده وطن اشارت بکوے قرب وعالم اطلاق قوله

بسان سوسن اگر ده زبان شود حافظ / چو غنچه پیش تواش مهر بر دهن باشد

بسان مانند مهر بر دهن باشد اے گنگ باشد غزل

خسروا گوے فلک درخم چوگان تو باد / ساحت روے زمین عرصه میدان تو باد

خسرو نام کیخسرو ونام پرویز وهر بادشاه راگویند گوے فلک اضافة بیانیه خم کجی چوگان چوبیست کژ که بدان گوے بازند ساحت میدان وکشایش عرصه کشادگی قوله

زلف خاتون ظفر شیفتۂ پرچم تست / دیدۂ فتح ابد عاشق جولان تو باد

زلف خاتون ظفر همون ظفر اضافة بیانیه شیفته مشتاق پرچم موے بن ماده گاو کوهی که برعلم بندند فتح ابد فتح مدام قوله

ایکه انشاء عطارد صفت کوکب تست / عقل کل چاکر طغراکش دیوان تو باد

این غزل در نعت است

عطارد ستاره ایست بدبیر فلک منسوب عقل کل جبرئیل ؑ قوله

جلوۂ طائر طوبیٰ قد چون سرو تو شد / غیرت خلد برین ساحت ایوان تو باد

طائر طوبے ملائکه یعنے چون تو منظور سواکنان علوی شده ساحت میدان قوله

نه به تنها حیوانات ونباتات وجماد / هرچه در عالم امرست بفرمان تو باد

هرچه در عالم امرست هرچه درزیر کن آمده است قوله

همه آفاق گرفت وهمه اطراف کشاد / صیت خلق تو که پیوسته نگهبان تو باد

صیت آوازه نگهبان رفیق گویند که هرپیغمبرے هنگام ایذارسانی قوم خود را عذاب خواست چنانچه نوح ؑ گفت رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا ومحمد ؐ هنگام شکستن دندان فرمود اَللّٰهُمَّ اهْدِ قَوْمِي إِنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ وخلق وے از تحریر وتقریر بیرون است إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ نقلست روزے شخصے پیش علی رض آمد گفت که خلق رسول ؐ بیان کن فرمود بشرطیکه تو نعمتهای حق بیان کنی آن شخص گفت نعمتهاے حق تعالے لاتعد ولاتحصر است کما قال الله وَإِن تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا چگونه بیان کنم گفت که حق تعالے نعمت دنیا را قلیل گفته که قل متاع الدنیا قلیل تو از بیان کردن قلیل عاجزی من عظیم را چگونه بیان کنم کقوله تعالی إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ قوله

حافظ خسته باخلاص ثناخوان تو شد / لطف عام تو شفابخش ثناخوان تو باد

اخلاص صفتے است نیکو که حق تعالے بدان امر فرموده که وَاعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ وعمل بنده که از اخلاص عاری باشد قدر جوی ندارد ؎ گرت بیخ اخلاص در بوم نیست ٭ ازین در کسے چون تو محروم نیست ٭ اخلاص آنست که عمل صالح کنی واز خدائتعالی ثواب نه طلبی ونه خواهی که ترا بآن یاد کنند واز براے آن ترا بزرگ دارند من اخلص لله اربعین صباحا ظهرت له ینابیع الحکمة غزل

خوش آمد گل وزان خوشتر نباشد / که در دستت بجز ساغر نباشد

گل کنایه از بهار است که اوان گل ست ونیز ایام جوانی ومشاهده ساغر پیاله شراب قوله

زمان خوشدلی دریاب دریاب / که دائم در صدف گوهر نباشد

یعنے زمان خوشدلی که اوان مشاهدات است دریاب اے بمشاهده وتفرج آن مشغول شو که این وقت مدام دست نمیدهد چنانچه خود گفته ؎ در دور باده یک دو قدح درکش وبرو ٭ یعنی طمع مدار

وصال دوام را قوله

غنیمت دان مے خور در گلستان
کہ گل تا ہفتۂ دیگر نباشد

غنیمت دان این ایام بہار دیا ہنگام جوانی ویا آوان مشاہدہ را غنیمت دان مے خور در گلستان درین دنیا مے نوشی کہ عشقبازیست مشغول شو کہ گل تا ہفتہ دیگر نباشد این اوان گل وموسم جوانی ومشاہدہ بالبقاے نیست قوله

عجب راہیست راہِ عشق کانجا
کسے سر برکند کش سر نباشد

کانجا براہ عشق سر برکند سر بر آرد کش سر نباشد کہ از سر گذشتہ باشد قوله

ایا پُر لعل کردہ جام زرین
ببخشا بر کسے کش زر نباشد

ایا اشارہ بمرشد یعنے اے مرشد ما چون جام زرین خود را کہ کنایۃ از دل مصفا است پر از مے معرفت ومحبت داری قطرہ ازان بر لب تشنگانِ بادیہ ہجران کہ مفلس وبینوا اند وآن کنایۃ از خود است برین مرشد بموجب لا ترد السائل وان کان کافرا فرمود انچہ در بیت آیندہ است قوله

زمن بشنو دل اندر شاہدے بند
کہ حسنش بستۂ زیور نباشد

یعنے سخن ما را بگوش جان بشنو وخود را البتہ کمند معشوقی دار کہ حسن او موقوف علیہ زیور نباشد یعنی بعشق محبوب حقیقی چون توجہ مرشد بمحبت لا یتناہی معزز ومکرم گردید بموجب احسن کما احسن الله الیک شیخ را کہ قبل ازین ناصح خواجہ بود ترغیب میدہد وہدایت میکند قوله

بیا اے شیخ در خمخانۂ ما
شرابے خور کہ در کوثر نباشد

شیخ خطاب بزاہد از روے استہزا چنانچہ شیخ پاکدامن یعنے اے شیخ بوعدہ شراب طہور گرفتار این زہد خشک تا کے مانی بیا در خمخانہ ما کہ مشرب عشق است وشرابے خور کہ در کوثر نباشد قوله

بشو اوراق گر ہمدرسِ مائی
کہ علمِ عشق در دفتر نباشد

یعنے اے عاشق اگر ہمطریق مائی ترک این علم ظاہری نما کہ بجز قیل وقالے بیش نیست ؎
علم رسمی سربسر قیل است وقال ٭ نہ ازو کیفیتے حاصل نہ حال ٭ چراکہ علم عشق معرا از بیان است کہ از مواہب است نہ از کسب ؎ قلم بشکن سیاہی ریز کاغذ سوز دم درکش ٭ حسن این قصۂ عشق است در دفتر نمے گنجد قوله

شرابے بے خمارم دہ خدایا
کہ با او ہیچ دردِ سر نباشد

ہر شرابے کہ ہست خواہ شراب صوری خواہ عشق صوری آخر الامر خمار رنج واندوہ ندامت در پے دارد الا شراب معنوی کہ محبت لا یتناہی است بنا بران گوید شراب بیخمار عشق حقیقی خمار غم والم قوله

بنام ایزد بتے شیرین لبم ہست
کہ در بتخانۂ آزر نباشد

بنام ایزد قسم بخدا بت شیرین لب معشوق حقیقی یا مرشد کامل تبخانہ آزر دنیا کہ پر از نقش ونگار صور تہا است قوله

بتاجِ عالم آرایش کہ خورشید
چنین زیبندۂ افسر نباشد

بتاج با قسمیہ عالم آرا صفت تاج است قوله

کسے گیرد خطا در نظمِ حافظ
کہ ہیچش لطف در گوہر نباشد

کہ ہیچش لطف در گوہر نباشد کہ ہیچ ہنرے وقابلیتے در ذات او نباشد یعنے ہنر اصلی باشد صاحب جواہر الاسرار فرمودہ کہ ازان روزے کہ سخنوران درین عالم فانی نزول نمودہ اند ہیچکس را اینچنین سخن اتفاق نیفتادہ ونخواہد افتاد چنانچہ حافظ را والله علی کل شئ قدیر غزل

دیدی ایدل کہ غمِ یار دگر بار چہ کرد
چون بشد دلبر وبا یارِ وفادار چہ کرد

این غزل مبنی بحالت قبض است چون چگونہ بشد برفت مخفی گشت دلبر تجلی یار وفادار کنایۃ از خود قوله

وائے ازان نرگس جادو کہ چہ بازی انگیخت
وائے زان مست کہ با مردمِ ہشیار چہ کرد

وائے ازان نرگس جادو افسوس کہ آن چشم جادوانہ محبوب چہ بازی انگیخت کہ بیک نگاہ آشنا دل ما ربود وباز رو در نقاب کرد وما را گرفتار انواع غموم وہموم نمود مست تجلی ذاتی ومحبوب مردم ہشیار کنایۃ از خود چہ کرد کشت وہیچ مداوا نکرد قوله

اشکِ من رنگِ شفق یافت زبیمہریِ یار
طالعِ بے شفقت بین کہ درین کار چہ کرد

یعنے بسبب بیمہری وبیوفائی وجدائی آن محبوب اشکِ من ملون برنگ خون گردید درین کار درین عشقبازی وجدائی قوله

برقے از پردۂ لیلی بدرخشید سحر
وہ کہ با خرمنِ مجنونِ دل افگار چہ کرد

برق تجلی لیلی معشوق خرمن وجود مجنون دل افکار کنایة ازخود چه کرد یعنی بسوخت حاصل این بیت انکه چون در ابتدا تجلی از تجلیات آن محبوب بر ما ظهور کرد واله و فریفته آن گردیده سرگردان این بادیه خونخوار گردیدم صوفی خودبین درویش مقلد و منکر طاعن قوله

ساقیا جام بیم ده که نگارندهٔ غیب
نیست معلوم که در پردهٔ اسرار چه کرد

نگارنده غیب حق تعالی در پرده اسرار روز ازل و نصیب قوله

آنکه پرنقش زد این دائره مینائی
کس ندانست که در گردش پرکار چه کرد

پرنقش زد پیدا کرد دائره مینائی آسمان و مراد از تمام مصرع حق تعالے گردش پرکار هنگام نوشتن قلم بر لوح قوله

برق عشق آتش غم در دل حافظ زد و سوخت
یار دیرینه ببینید که با یار چه کرد

سوخت بفنا رسانید یار دیرینه کنایة از حق تعالے باعتبار صحبت عالم اطلاق یا یار کنایة ازخود۔

غزل

دل از من بردو رو از من نهان کرد
خدا را تا کے این بازی توان کرد

بازی کنایة از رونمودن و باز اخفا شدن و این طریقه هم معشوقان صوریست آشکارا و معشوق حقیقی که مشاهدة الابرار بین التجلی والاستتار قوله

سحر تنها ئیم در قصد جان بود
خیالش لطفهاے بیکران کرد

سحر مراد بدایة حال در قصد جان بود باعتبار ریاضت شاقه و اخفا خیال مراد مشاهده و چون مشاهده را ثباتے نیست بخیال نسبت داد قوله

چرا چون لاله خونین دل نباشم
که با من نرگس او سرگران کرد

نرگس کنایة از چشم و مراد از چشم ذات ؎ هست چشم اینجا بمعنے نقد ذات ٭ کو عیان بیند وجود کائنات ٭ سرگران کرد ناز و اعراض و بے نیازی اِنَّ اللهَ لَغَنِیٌّ عَنِ الْعَالَمِیْنَ کجا گوئیم بکه گوئیم با این درد دلسوز با این اندوه و غم و الم طبیعت معشوق و محمد و مرشد قوله

بدان سان سوخت چون شمعم که بر من
صراحی گریه و بربط فغان کرد

سان مانند صراحی عاشق که مملو از مے عشق است بربط مشتاق که بربط وار بفغان است

یعنی مرا شمع وار بمنزله بسوخت هر عاشقے که مراد بید و هر مشتاقے که نظر بر من انداخت اشکها از چشم جاری کرد و آواز فریاد بر داشت قوله

صبا گر چاره داری وقت وقتست
که درد اشتیاقم قصد جان کرد

صبا کنایة از جذبه صلبیه و مرشد چاره داری علاجے میتوانی وقت وقتست وقت علاج است

میانِ مهربانان کے توان گفت
که یارِ من چنین گفت و چنان کرد

که یار ما چنین گفت و چنان کرد این بیت مقتضے آنست که زشت ترین عاشق آنست که از معشوق شکایت کند زیرا که عاشق را با شکایت چه گذر کل فعل من الظریف ظریف و فعل المحبوب محبوب قوله

عدو با جان حافظ آن نه کردے
که تیرِ چشمِ آن ابرو کمان کرد

تیر چشم نگاه تیز و مراد تجلی جلالی و صفات قهری ابرو کمان معشوق غزل

دست در حلقهٔ آن زلف دوتا نتوان کرد
تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد

یعنی دست در حلقه آن زلف دوتا که عبارت از جذبه عشق ست نمیتوان زد که این کاریست آسان تا هر بوالهوسے دست بدان توان زد چنانچه خود گفته ؎ خیالِ زلف تو پختن نه کار خامان است ٭ که زیر سلسله رفتن طریق عیاریست ٭ و معشوقان در ابتدا لطف و مهربانی و وعده برائے دلربائی عاشق در کار مے آرند تا که واله آن گردیده گرفتار دام محبت گردد ؎ مهربانیهاے لیلی کرد مجنون را خراب ٭ ورنه این بیچاره را میل گرفتاری نبود ٭ و چون دیدند که گرفتار دام محبت گردید اعراض و بے نیازی میکنند بنابران گوید۔ تکیه بر عهد تو و باد صبا نتوان کرد زیرا که در عدم بقا هر دو برابر اند قوله آنچه

سعی است من اندر طلبت بنمودم بموجب والذین جاهدوا فینا انچه از سعی و جهد که بما نسبت داشت همه بجا آوردم قوله این قدر هست که تغییر قضا نتوان کرد لیکن بموجب لا رادّ لقضائه تغییر قضا نمیتوان نمود رضینا بقضاء الله قوله

دامن دوست بصد خون دل افتاد بدست
بفسونیکه کند خصم رها نتوان کرد

دامن دوست کنایة از عشق است که واسطه کشیدن دوست است بخود خون دل محنت و مشقت افتاد بدست حاصل گردید و بدست آمد فسون دشمنی و زهر خندگی رها نتوان کرد ترک نتوان نمود قوله

عارضش را بمثل ماه فلک نتوان خواند | نسبت دوست بهر بیسر و پا نتوان کرد

عارض رخساره مراد ازان ذات و جمال الٰہی ہر بیسر و پا اشارۃ بماه چون حق تعالے از تشبیه و تمثیل منزه و مبرا است و آنانکه تشبیه داده انداز غلبه اشتیاق خود خواستند که بیان کنند لاجرم تشبیه دادند پس ایشان معذور اند قوله

سرو بالای من آندم که در آید بسماع | چه محل جامۂ جانرا که قبا نتوان کرد

سرو بالاے معشوق در آید بسماع در شوق و رقص چه محل یعنے البته وبے اختیار جامۂ جان اضافه بیانیه قبا چاک اے فدا

غیر تم کشت که محبوب جهانی لیکن | روز و شب عربده با خلق خدا نتوان کرد

محبوب جهانے همه کس طالب و عاشق تواند عربده جنگ قوله

نظر پاک تواند رخ جانان دیدن | که در آئینه نظر جز بصفا نتوان کرد

نظر پاک از آلایش بشریه و ہواے نفسانیه باید تا تجلی جمال مطلق در مرایاء موجودات ملاحظه کند قوله

مشکل خویش نه در حوصلۂ دانش ماست | حل این نکته بدین فکر خطا نتوان کرد

خویش یعنی ما حوصلۂ دانش احاطه فکر یعنے رفع این مشکلها و غموم و ہموم که دامنگیر وقت ما گردیده بتدبیر دانش ما نیست این نکته مراد عشق که العشق نقطة فکر خطا کنایه از تدابیر باطله قوله

بجز ابروے تو محراب دل حافظ نیست | طاعت غیر تو در مذہب ما نتوان کرد

اے محبوب من دل حافظ را غیر از ابروئے تو که مشاهدۂ جمال تست محرابے نیست که متوجه او شود بخلاف دیگران که متوجه بمحراب سنگین اند چراکه قبلۂ عاشقان جمال محبوب است و ملتفت بغیر جمال دوست شدن کفر عاشقان است غزل

دانی که چنگ و عود چه تقریر میکنند | پنهان خورید باده که تکفیر میکنند

چنگ و عود نام سازها تقریر بیان معنے آنست که ہیچ میدانی که عاشقان کامل چه میفرمایند که باده سخنان عشق و محبت را علے رؤس الخلائق اظہار میکنند که این مشتی جاہلان عالم نام از کم حوصلگی طاقۂ دریافت آن ندارند و خفاش وار شعاع آن پرواز نمیتوانند کرد و بتکفیر عاشقان بر میخیزند و نیز عشق پنهان ورزید تا از شعار شرع برہنه نمانید قوله

ناموس عشق و رونق عشاق میبرند | عیب جوان و سرزنش پیر میکنند

این جاہلان عالم نام نکوہش عشق میکنند و در مذمت عاشقان میکوشند و در عشق ورزی عیب جوان و سرزنش پیر میکنند قوله

گویند رمز عشق مگوئید و مشنوید | مشکل حکایتیست که تقریر میکنند

و آن عاشقان کامل و مشتاقان واصل میفرمایند که اسرار عشق و حقایق محبت مگوئید و مشنوید و این لبسا مشکل است چه لطیفه که در دل است چون سر بر کشد چون نهفته ماند قوله

ما از برون در شده مغرور صد فریب | تا خود درون پرده چه تقریر میکنند

برون در بظاهر آرائی قوله

تشویش وقت پیر مغان میدهند باز | این سالکان نگر که چه با پیر میکنند

پیر مغان کنایه از خود میدهند ضمیر بر مقلدان قوله

صد ملک دل به نیم نظر میتوان خرید | خوبان درین معامله تقصیر میکنند

درین معامله اشارة به نیم نگاه کردن و صد ملک برو خریدن تقصیر کوتاہی قوله

فی الجمله اعتبار مکن بر ثبات دہر | کین کارخانه ایست که تغییر میکنند

ثبات قیام کارخانه خانه که دران کار کنند این کارخانه اشارت بدہر قوله

قومی بجد و جهد نهادند وصل دوست | جمعے دگر حواله بتقدیر میکنند

اشکال این بیت آنست که جد و جهد هم بتقدیر اوست پس مقابل گردانیدن آن بتقدیر چه معنے دارد جواب آنست که روندگان این راه بر دو قسم اند بعضے انواع ریاضات می کشند و نتائج آنرا مے طلبند و مے یابند و کار میسر میشود و بعضے فضلی اند که جز فضل خدا ہیچ نمی بینند و توفیق طاعت هم از فضل او می بینند و عمل را نمی بینند با وجود آنکه عمل را ترک نمیکنند این طائفه زود تر بمقصود میرسند پس در مصراع اول مذکور حالة روندگان اول و در دوم مذکور حالت روندگان دوم قوله

جز سیم قلب ہیچ نشد حاصل و ہنوز | باطل درین خیال که اکسیر میکنند

سیم قلب اعمال ریائی اکسیر دواے کیمیا قوله

مے خور که شیخ و حافظ و مفتی و محتسب | چون نیک بنگری همه تزویر میکنند

یعنے اے حافظ مے عشق و محبت بنوش چون بغور نگاه کنی شیخ و مفتی و محتسب و حافظ همه دروغ می بافند بظاهر صلاح و تقوی و در باطن غل و غش چنانچه گفتہ ؎ واعظان کین جلوه بر محراب و ممبر میکنند

غزل

در نظر بازی من بے بصران حیرانند	من چنینم که نمودم دگر ایشان دانند

نظر بازی عشقبازی و حسن پرستی بے بصران کنایہ از علماء و اہل ظواہر که چشم باطنی ایشان نابینا در فوائح میگویدجمعے میگویند که دانش منحصر در علوم رسمیه است کلا انهم عن ربهم یومئذ لمحجوبون و ابن عباس گوید اگر تفسیر آیة هو الذی خلق سبع سموات و من الارض مثلهن بگویم شما مرا سنگسار کنید و جنید گفته که لا یبلغ احد درج الحقیقة حتے یشهد فیه الف صدیق بانه زندیق و امام غزالی در احیا نقل میکند از بعضے عرفا که سبب پنهان شدن ابدال از چشم اکثر مردم آنست که ایشان طاقة علمائے وقت ندارند برائے آنکه این علما نفس الامر جاہلان اند و نزد جاہلان علما اند قوله

عاقلان نقطۂ پرکار وجود اند ولے	عشق داند که درین دائره سرگردانند

پرکار قلم آہنین که بدان دائره کشند و نقطه که درون دائره میشود اے عاقلان که اہل ظواہر اند نقطه محبوس پرکار وجود اند اے گرفتار بشریت اند چه از نظر بازی ما عاشقان دریابند که درین دائرۂ عشق سرگردانند عہد من بالب شیرین دہنان بست خدا من بمعرضان کوے جہالت و زاہدان خودکار جزین نمیگویم که عشق و محبت ما با شیرین لبان از لیست نه امروزی و ہمیشه با خود مے گویم که قوله

لاف عشق و گله از یار زہے لاف دروغ	عشقبازان چنین مستحق ہجران اند

اے لاف عشق زدن و باز زبان بشکوه و شکایت کشادن لعنت برین لاف دروغ اری اینچنین کذابان لایق آنند که در آتش ہجران باید سوخت قوله

وصف خورشید بشب پرۂ اعمی نرسد	که درین آئینه صاحب نظران حیرانند

این شب پرگان اعمی که اہل ظواہر اند چون از نور خورشید حقیقی بے بہره اند و طاقت دیدن ندارند چه دریابند و چه سخن در وصف آن رانند بلکه درین آئینه که ذات محبوب حقیقی

عارفان باللہ حیرانند و کما حقه در نمی یابند کما قال ع ما عرفناک حق معرفتک و لا احصے ثناء علیک انت کما اثنیت علے نفسک قوله

مگرم چشم سیاه تو بیاموزد کار	ورنه مستوری و مستی همه کس نتوانند

چشم مراد نور ذات و سیاه باعتبار ستر یعنے مگر مرا نور ذات رہنمای نماید و التفات تو مرا از ماسوا بپردازد و گرنه عاشقی و معشوقی کار ہر کسے نیست قوله

گر شوند آگه از اندیشۂ ما مغبچگان	بعد ازین خرقۂ صوفی بگرو نستانند

اندیشه روے ریا چراکه درین راه یکرنگی میباید مغبچگان عاشقان معنے این مصرع آنست اگر عاشقان از و مائم و قبائح ما فے الضمیر ما واقف گردند خرقه صوفی عشق چنانچه تقوی لباس متقیان و لباس التقوی و صوفی کنایة از خود بگرو نستانند و قعے و اعتبارے نگیرند قوله

گر بنر ہتگه ارواح برد بوے تو باد	عقل و جان گوہر ہستی به نثار افشانند

یعنے اگر جذبۂ غلبه تو بوے ترا با ذوق عشق و محبت ترا بمشام جان ما رساند عقل و جان گوہر ہستی خود را یا دنیا و ما فیہا را نثار او سازند قوله

جلوه گاه رخ او دیده من تنها نیست	ماه و خورشید ہمین آئینه می گردانند

نه تنها منم که در وادی طلب افتاده ام صد ہزاران ہمچو من سرگشته اویند ماه و خورشید ہمین آئینه میگردانند یعنے ماه و خورشید شب و روز مانند آئینه داران آئینه خود میگردانند و خواہند که متوجه بایشان شوی قوله

زاہد ار رندی حافظ نکند فہم مراد	دیو بگریزد ازان قوم که قرآن خوانند

یعنے اگر زاہد در نیابد که مراد ما ازین عشقبازی چیست و از ما تنفر نماید عجب نیست که او دیو است و سراسر مکر و دیو و من حافظ و دیوان از قرآن خوانان میگریزند غزل

دوستان دختر رز توبه ز مستوری کرد	شد سوے محتسب و کار بدستوری کرد

این غزل ہنگام بسط است دختر رز شراب مراد محبت محتسب کنایة از عقل دستوری اذن یعنے اے دوستان عشق و محبت که چند روز از من مستور گشته بود و تجلیات مشاہدات که منقطع شده بود اکنون سر از دریچه ظہور بر آورد و سوے عقل رفت و گفت که بر و من از حضرت حق

دستوری گرفته آمده ام تو چکار داری قوله

آمد از پرده بمجلس عرقش پاک کنید
تا نگویند حریفان که چرا دوری کرد

از پرده اختفا بدیوانگاه اظهار برآمده و عرقے برآورده چنانچه بر روے سختی دیدگان ومحنت کشیدگان از خجالت وحیا بظہور آید وانیجا کنایة از آثار وعلامات سختیہاے فراق باشد که ہنگام دوستان از معرض طور مے آید ظاہر باشد عرق اورا پاک کنید اے استمالت او کنید واطاعت نمائید وعاجزی ورزید تا حاسدان نگویند که چرا دوری کرد اے بخطاب وعتاب پیش نیاید ونیز معنے آنست که آن دختر رز که از پرده برآمد وبه مجلس درآمد علامات سختیہاے فراق اورا برطرف سازند وباظہار آن نپردازند تا حاسدانرا مقام طعنه نباشد وخبردار نباشند واز شماتت حاسدان اتباع است توان ویجعل لکم نورتمشون به ویغفر لکم والله غفور رحیم لئلا یعلم اہل الکتاب ان لا یقدرو علے شئی من فضل الله

جاے آنست که درعقد صلاحش گیرند
دختر مست چنین دعوی مستوری کرد

عقد گره یعنے جاے آنست که دختر را درعقد نکاح درآورند وجان پیش بہارا درکابینش دہند ودر جلوه جمال او خودرا فانی سازند وہستی باقی خود برطرازند من بعد مستوری نکنند ومحتجب نشود قوله

مژدگانے بده ایدل که دگر مطرب عشق
راه مستانه زد وچاره مخموری کرد

مطرب عشق مرشد واضافة بیانیه راه سرود راه مستانه زد سرود عشق بسرائید مخموری غم واندوه قوله

نشگفته گل طبعم زنسیمش بشگفت
مرغ خوشخوان طرب از برگ گل سوری کرد

نشگفته گل طبعم یعنے گل طبع من که نشگفته بود وغنچه کردار منقبض بود زنسیمش بشگفت از نسیم توجه آن مطرب عشق شگفته شد مرغ خوشخوان بلبل عبارت از خود برگ گل سوری کنایة از تجلیات قوله

نه بهفت آب که رنگش بصد آتش نرود
انچه با خرقهٔ صوفی مے انگوری کرد

رنگش ضمیر شین برمے انگوری که درمصرع آینده گوید خرقه صوفی کنایة از خود مے انگوری عشق ومحبت قوله

حافظ افتادگی از دست مده زانکه حسود
عرض ومال ودل ودین درسر مغروری کرد

افتادگی عجز وشکستگی حسود ابلیس عرض بکسر انچه بستایند وبفتح انچه مردم را از دنیا دی

پیش افتد مغروری تکبر غزل

دوش وقت سحر از غصه نجاتم دادند
واندران ظلمت شب آبحیاتم دادند

دوش شب گذشته واوان ماضیه غصه طعام درگلو ماندن وکنایة از اندوه وخون جگر خوردن وہجران لبسر بردن ظلمت تاریکی آبحیات چشمه آبست درظلمت ہرکه آن آب خورد بطول حیات بمیرد قوله

بیخود از شعشعهٔ پرتو ذاتم کردند
باده از جام تجلی بصفاتم دادند

شعشعه روشنی پرتو روشنی وعکس ہرچیزے مراد فیض باده شراب مراد ہستی تجلی روشنائی ودر اصطلاح این طائفه عبارت از انچه ظاہر شود برقلب از انوار وآن چند قسم است تجلی شہودی وآثاری وافعالی وصفاتی وذاتی ونوری ومعنوی ووجدانی وقہری اما تجلی صفاتی آنست که حق بالصفات سبعه ذاتیه که قدرت وحیوة وعلم واراده وسمع وبصر وکلام وگاه تجلی صفاتی بنور سیاه نماید یعنے حق را متمثل بنور سیاه بیند قوله

چه مبارک سحرے بود وچه فرخنده شبے
آن شب قدر که این تازه براتم دادند

آن شب قدر شب عزیز ومکرم قوله

من اگر کامروا گشتم وخوشدل چه عجب
مستحق بودم واینها بزکوتم دادند

کامروا صاحب مقصد زکوة شیخ شرف الدین یحیے منیری نوشته درمکتوبات خود که زکوة برمذہب فقہاء از دویست درم بعد گذشتن سال پنجدرم وبرمذہب فقراء درحال بردویست باید داد وجان بشکرانه برسرآن باید نہاد عین القضاة ہمدانی درتمہیدات آورده که الزکوة قنطرة الاسلام طائفه که مال دارند خود زکوة برایشان واجب آمد اما نمیدانم که الصدقات للفقراء والمساکین چیست باید دانست که ایشانرا علم آخرتی باشد که لاکنز انفع من العلم ازان کنز علم ورزق که ایشانرا دہند ومن رزقناه منا رزقا حسنا قرابتیان ومحبان ومریدان را ازان زکوتے ونصیبے دہند که العلم لایحل منعه آن برقدر حوصله خلق نثار کنند واین آیة را کار بندند که ومما رزقناہم ینفقون خلق را ازمعرفت کسب کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف نصیبے دہند وہم صحبتان را اما عامه خلق را از دعار ایشان وبرکت ایشان از بلاہا ورنجہا خلاصی بوده وروز قیامت نیز زکوة رحمت خدا نثار کنند ہریک ہفتاد ہزار محجوب ومستحق عقوبت را از اہل بہشت گردانند وکنت کنزا مخفیا

مراد گنج رحمت است که کتب ربکم علے نفسہ الرحمۃ قوله

هاتف آن روز بمن مژده این دولت داد
که بباز از غمت صبر و ثباتم دادند

هاتف فرشته جور و جفا رنج و تصدیع قوله

بحیات ابد آن روز رسانید مرا
خط آزادگی از خوف مماتم دادند

حیات ابدی زندگی جاویدان بقا بحق خوف ممات ترس مرگ و موت دو نوع است صوری و معنوی صوری بیرون آمدن جان از جسم و معنوی دوری از محبوب و جدائی از معشوق قوله

بعد ازین روی من و آئینهٔ حسن نگار
که درانجا خبر از جلوهٔ ذاتم دادند

بعد ازین الحال آئینه وصف جمال کنایه از عشق است قوله

کیمیائیست عجب بندگی پیر مغان
خاک او گشتم و چندین درجاتم دادند

پیر مغان عاشق کامل قوله

عاشق آندم که بدام سر زلف تو فتاد
گفت کز بند غم و غصه نجاتم دادند

بند قید سر زلف جذبهٔ عشق قوله

این همه شهد و شکر کز سخنم میریزند
اجر صبریست کزان شاخ نباتم دادند

شهد و شکر لطائف و ظرائف و حقایق و معارف شاخ نبات قلم و نیز نام معشوقه قوله

همت حافظ و انفاس سحرخیزان بود
که ز بند غم ایام نجاتم دادند

معنی این بیت آنست که سبب خلاص من ازین غموم و هموم توجه خاطر عاطر درویشان بود غزل

دوش دیدم که ملائک در میخانه زدند
گل آدم بسرشتند و به پیمانه زدند

دوش عالم غیب میخانه لاهوت نیز عالم عشق سه عالم عشق اے پسر میخانه الست معنی آنست که عارف میگوید که در عالم روحانیت عالم غیب را مشاهده میکردم که ملائکه بواسطه تجرد و نورانیت ذاتی و لطافت اصلی که داشتند خود را افضل دانسته طالب آن شدند که شراب محبت و معرفت از عالم لاهوت که ذاتست در ظرف استعداد ایشان ریزند و ایشانرا مظهر جامعه گویند قَالُوا اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُّفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ و چون فی نفس الامر استعداد آن مظهر نداشتند در طلب بر ایشان مسدود گشت قَالَ اِنِّيْ اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُوْنَ اگرچه شما بواسطه

لطافت و نورانیت گمان برید که مظهر جامع و صاحب اینمعانی مائیم اما میدانیم که در شما این استعداد نیست که شما جز یکجهة ندارید قابل این مظهری او باشد که جامع لطافت و کثافت بود و متحمل بار امانت باشد پس آدم را آفرید خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا و شراب محبت به پیمانه بر خاک آدم ریختند و او را مظهر جامع گردانیدند و متحمل بار امانت گردید قوله

ساکنان حرم سر عفاف ملکوت
با من راه‌نشین بادهٔ مستانه زدند

کنت کنزا مخفیا و مراد ازین مصراع تمام ذات واجب الوجود راه‌نشین مسافر کنایه از خود بحکم کن فی الدنیا کانک غریب او کعابری سبیل که بهیچ چیز دلبستگی ندارد ۔ معنی آنست که حق تعالی من راه‌نشین را مخصوص عنایت و کرم خود گردو مرا از من نجات داده بمحبوبیت و محبت پرداخته قوله

آسمان بار امانت نتوانست کشید
قرعهٔ فال بنام من دیوانه زدند

امانت انا عرضنا الامانة قوله

جنگ هفتاد و دو ملت همه را عذر بنه
چون ندیدند حقیقت ره افسانه زدند

هفتاد و دو ملت قال ع ستفترق امتی علے ثلث و سبعین فرقة کلهم فی النار الا واحدة و هی ما انا علیه و اصحابی یعنے درین هفتاد و دو ملت بنظر قضا و قدر بنگر تا همه را در زیر حکم قضا مغلوب دانسته معذور داری از جهت آنکه قضاء ازلی بآن متعلق گشته که اینها حقیقت را نه بینند و چون حقیقت را ندیدند سرود افسانه که نابینا است سرگردند راه زدن راه گرفتن قوله

شکر ایزد که میان من و او صلح فتاد
حوریان رقص کنان ساغر شکرانه زدند

لله الحمد و المنة که بنوشیدن شراب عشق از اشتغال و التفات بما سواء محبوب بگذشتم و صرف محبت گردیده ام و او بلطف و محبت با ما پیش آمد ساکنان سموات ازینحالة در وجد آمدند قوله آتش آن نیست که بر شعله او خندد شمع یعنے آتش آن نیست که در شمع من بینی آتش آن ست که در خرمن پروانه زدند آتش آن است که در سینه عاشق افروخته اند قوله

ما بصد خرمن پندار زره چون نرویم
چون ره آدم بیدار بیک دانه زدند

پندار عجب آدم بیدار آدم که خلیفة الرحمان بود و از وساوس شیطانی و نفسانی واقفکار بود قوله

کس چو حافظ نکشید از رخ اندیشه نقاب
تا سر زلف عروسان سخن شانه زدند

از انوقت که بنیاد سخنگوئی شد ۱۲

شانه زدن آراسته کردن این بیت مبشر است بران که صاحب جواهر الاسرار نوشته که ازان روزے که سخنوران درین عالم فانی نزدل نموده هیچکس را اینچنین سخن اتفاق نیفتاده ونخواهد افتاد درینطور چنانچه حافظ را والله علے کل شیٔ قدیر غزل

دلبر برفت و دلشدگان را خبر نکرد
یاد حریف شهر رفیق سفر نکرد

دلبر معشوق که دلهاء عشاق بحسن وکرشمه می برد دلشدگان عاشقان که دلهاء شان از دست رفته حریف شهر کنایه از خود همچنین رفیق سفر قوله

یا بخت من طریق مروت فروگذاشت
یا او بشاهراه حقیقت گذر نکرد

یا بخت من طریقه بیمروتی را کار فرموده از ما معرض گشت ورو در نقاب گردید شاهراه راه فراخ وشاهراه حقیقت تیمارداری وتفقد غریبان آن جوان دلاور مرشد جوان باعتبار اصحاب الجنة جرد مرد ودلاور باعتبار اختیار طریق که بس مخوف وخطرناک گوشه نشینان عاشقان که از ماسوی محبوب گوشه گرفته اند قوله

گفتم مگر بگریه دلش مهربان کنم
در سنگ خارا قطرهٔ باران اثر نکرد

مگر بمعنے شک آید وبمعنی تعین وتمنی هم آید یعنے گفتم که شاید دل او بگریه مهربان شود گریه نمودم لیکن در دل محبوب که سنگخاره است گریه ما که قطره باران است موثر نگردید قوله

در حیرتم که بهر چه شد همدم رقیب
خرمهره هیچکس چو قرین گهر نکرد

بهر چه شد اشاره بمحبوب همدم محب وموافق قرین مصاحب قوله- شوخی نگر که مرغ دلم سودای خام عاشق اضافه بیانیه وخام ازینجهة که انصرام آن از کم کسے میشود معنی بیت آنست که شوخی مرغ دل ما را ببین با آنکه بال وپر او بآتش عشق سوخته شد ترک عشق نکرد قوله

هر کس که دید روے تو بوسید چشم من
کارے که کرد دیدهٔ من بے بصر نکرد

هر کس که دید در مابین هر دو این بیت لفظ برای آنکه مقدر است بے بصر نکرد ای به نابینائی نکرده بل از روی کمال بینائی غزل

در ازل پرتو حسنت ز تجلی دم زد
عشق پیدا شد وآتش بهمه عالم زد

یعنے روز میثاق روشنی حسن تو از هویة دم زد عشق که اعلے ترین مرتبه محبت است در وجود آمد هویت پیدا گشت وآتش بهمه عالم زد یعنے اے محبوب من روز ازل پرتو حسن تو از تجلی جمالی ظاهر گردید

وازان تجلی عشق رو بظهور آورد وآتش خود در همه عالم زد اے خود را بهمه عالمیان ظاهر وباهر ساخت قوله

جلوه کرد رخت دید ملک عشق نداشت
عین آتش شده زین غیرت وبر آدم زد

اے محبوب من رخ تو که تجلی عشق است از مکمن خفا بعرصه ظهور در آمد وبر عالمیان ظاهر وباهر ساخت نظر ملائکه چون بینائی عشق نداشتند ازان اعراض کردند وآن تجلی عشق ازین غیرت سراسر آتش گردید وبر آدم زد این بیت تلمیح بآیه انا عرضنا الامانة قوله

عقل میخواست کزین شعله چراغ افروزد
برق غیرت بدرخشید وجهان برهم زد

حق تعالے عشق را بر همه اشیا گزید عقل را ازین رشک آمد سالک ازینمعنی خبر میدهد برق غیرت عشق جهان یعنے جهان عقل قوله

مدعی خواست که آید بتماشا گه راز
دست غیب آمد وبر سینهٔ نامحرم زد

مدعی ابلیس تماشا گه راز دل آدم که محل اسرار بود نقل است که ابلیس را روزے گذر بشهرستان وجود آدم افتاد خواست تا تفحص حدود جهات شهر وجود کند ابلیس انگشتے بر کالبد آدم زد صدائے بر آمد همچون کوره مجاهده پخته باشد اهل تحقیق گویند که آن صدا از دست بیگانه بود چون ابلیس آن آواز شنید رو سوے اتباع خود کرد وگفت غم مخورید خلق مجوفست مخلوقست میان تهی مستلزم نقصان اے یاران من شما یکساعت توقف کنید تا در باطن او در آیم ومنافذ او را ببینم آنگاه شمار از حقیقت کار آگاه گردانم این بگفت ودر باطن او در آمد عرصه دید بس آراسته وخزینه بنقود هر دو کون پیراسته هر چه در عالم آفاق بود در حقه قالب آدم یافت ابلیس در شهرستان وجود آدم سیر میکرد تا بقصر دل بسته وحقه سربسته دل رسید هر چند جهد کرد تا در قبه دل آدم در آید راه نیافت بلکه دست قدرت پیدا شد وبر سینه ابلیس زد وبدر ساخت چون ابلیس از جوف آدم بیرون آمد وگفت سیر شهرستان این جوف آسانست اما خزینه الیست استوار مملو از جواهر اسرار هر چند اهتمام نمود گرهی ازین سررشته نگشود قوله

دیگران قرعهٔ قسمت همه بر عیش زدند
دل غمدیده ما بود که هم بر غم زد

یعنے همه قرعهاء قسمت خود را بر عیش زده تن آسانی گزیدند واز حمل بار امانت متحرز گردیدند دل غمدیده ما بود که از کمال نادانی وستم این بار امانت را بر داشت وقرعه قسمت خود را بر غم زده

والزبرداشت آن ہیچ دم نزد کما قال انا عرضنا الخ قوله

جان علوی ہوس چاه زنخدان تو داشت — دست در حلقهٔ آن زلف خم اندر خم زد

نزد صوفیه حق تعالے را تعینات و مراتب تنزلات است بعضے را مراتب آلهیه گویند چنانچه لاهوت وجبروت لاهوت عبارت از ذات حق بحیث که معلومیت او بذات خویش نه بعلمے زائد بر ذات و جبروت مراد از صور علمیه باسماء آلهی و بعضے را مراتب کونیه مینامند چنانچه عالم ملکوت و شهادت پس از چاه زنخدان مرتبه الوهیت یا تجلی واحد القهاری مراد باشد از انکه استیلاء هریک از ان در مهالک وجود سالک است و هر واحد بصفة من الماء کل شئ حی موصوف است که سالک را بمرتبه لبقا بعد الفنا میرساند و لاهوت را بمعنی حیات سازی در جمیع ممکنات باب نسبت تمام است زلف خم اندر خم یقین عارف که وجود عارف باشد باعتبار جمعیت اسماء جمالیه و جلالیه غزل

در ازل هر کو بفیض دولت ارزانی بود — تا ابد جام مرادش همدم جانی بود

دولت کنایه از عشق ارزانی بود سزاوار بود یعنے هر که حصول عشق از ازل نموده همدم رفیق و همراه قوله

من همان ساعت که از مے خواستم شد توبه کار — گفتم این شاخ ار دهد بارے پشیمانی بود

توبه کار توبه کننده این شاخ کنایت بتوبه از مے قوله

خود گرفتم کافگنم سجاده چون سوسن بر آب — همچو گل بر خرقهٔ مے رنگ مسلمانی بود

فرض کردم که همچو سوسن سجاده بر آب افگنم یعنے در زهد بجاے باشم که مدام بر سجاده نشسته باشم یا انکه بسبب زهد بدرجه رسم که بر روے آب روم چه حاصل مسلمانی هما نوقت میسر آید که مانند گل وجود غرق رنگ میگردد اے غرق مئے عشق گردم قوله

خوش بود خلوت هم ای صوفی ولیکن گر در و — باده ریحانی و معشوق ریحانی بود

باده ریحان شراب خوشبو معشوق ریحانی معشوق سبز رنگ و فرحت بخش قوله

مجلس انس و بهار و بحث عشق اندر میان — جام مے نگرفتن از جانان گرانجانی بود

مجلس انس صحبت مرشد بهار جوانی بحث عشق حقائق و معارف جام مے نگرفتن از جانان حصول شاهد معشوق ننمودن گران جانی بے نصیبی قوله

خلوت ما را فروغ از عکس جام باده باد — زانکه کنج اهل دل باید که نورانی بود

فروغ روشنی شمع روے یار اضافه بیانیه جام کنایه روے محبوب و نیز عشق از ذکر سبب و اراده سبب اهل دل عاشق قوله

همت عالی طلب جام مرصع گو مباش — رند را آب عنب یاقوت رمانی بود

همتے عالی طلب ان الله یحب المعالی الهمم جام مرصع دل صفا رند کنایت از عاشق آب عنب شراب انگوری رمانی برنگ انارا سرخ قوله

گرچه بے سامان نماید کار ما سهلش مبین — کاندرین کشور گدائی رشک سلطانی بود

سامان ساز و زیب کنایه از مشیخت سهلش مبین بنظر حقارت بسوے کار ما منگر اندرین کشور اشارت بعشق قوله

نیکنامی خواهی ای دل با بدان صحبت مدار — خودپسندی جان من برهان نادانی بود

نیکنامی عاشقی بدان کنایه از محرومان عشق این مصرع موافق این بیت ع با عاشقان نشین و همه عاشقی گزین با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین خود پرستی زهد ریائی و خود بینی برهان دلیل قوله

دی عزیزے گفت حافظ میخورد پنهان شراب — اے عزیز من گناه آن به که پنهانی شود

پنهانی مخفی و پوشیده ع گناه کردن پنهان به از عبادت فاش غزل

دمے با غم بسر بردن جهان یکسر نمی ارزد — بمی بفروش دلق ما کزین بهتر نمی ارزد

معنے آنست دنیا که جاے عبور ست نه مقام فرح و سرور و مکان محنت و الم است نه سراے عیش و حضور اگر صد سال اوقات بعشرت گذرانیده که عاقبت کنگره قصر حیات بسنگ اجل خلل پذیرفته چه خوش گفته دم با غم بسر بردن الخ مے کنایه از عشق دلق کنایه از وجود قوله

بکوے میفروشانش بجامی بر نمیگیرند — زهے سجادهٔ تقوی که یک ساغر نمی ارزد

میفروشان عاشقان و ضمیر شین بر دلق زهد و سجاده که در مصرع آینده است بجامی بر نمیگیرند عوض آن زهد جامے نمیدهند قوله

رقیبم سرزنشها کرد کز این باب رخ برتاب — چه افتاد این سر ما را که خاک در نمی ارزد

رقیبم سرزنشها کرد خواجه از نامساعدی بخت تیره شکایت کرده است بدین وتیره که رقیبم سرزنشها کرد این باب اشارت بدر معشوق چه افتاد چه واقع شد و چه حالست که خاک در نمی ارزد

که قیمت این ندارد که بر خاک در گذارند قوله

شکوه تاج سلطانی که بیم جان درو درجست
کلاهی دلکش ست اما بترک سر نمی ارزد

شکوه تاج سلطانی مناصب دنیا و عز و جاه کلاهی دلکشست بغایت شیرین و دلفریبست قال ع الدنیا حلو خضر بترک سر نمی ارزد اما نزد عاقل قیمت آن ندارد که در بدل ان ترک سر کنند قوله

بس آسان مینمود اول غم دریا بسود در
غلط گفتم که یک طوفان بصد گوهر نمی ارزد

دریا کنایه از عشق در کنایه از محبوب یک طوفان یک غمی ازان که بمنزله طوفان است حاصل آنکه سالهای دراز در بحر امل بکشتی عمل نشستم و مهار قطار رخت هوا و هوس مانند تجار سرگردان بامید سود فراوان در بیابان خوف و خطر گشتم و بعد از حصول مشقت بسیار که کشیدم میگویم بس آسان مینمود الخ قوله

بشو این نقش دلبندی که در بازاریکرنگی
طلمعهای گوناگون مے احمر نمی ارزد

نقش دلبندی ریا و سالوس بازار یکرنگی مقام عشق و وحدت طلمعهای گوناگون لباس زاهدان و اشکال صور وهمیه و خیالیه نمایشهای طلمعات که می نماید و فی الحقیقه نیستند مے احمر مستی مطلق و محبت خالص یعنی این ریا و سالوس دور کن که در بازار وحدت عشاق ان آشکال وهمیه و صور خیالیه محبت خالص و مستی مطلق نمی ارزد قوله برو گنج قناعت جو بکنج عافیت بنشین برداده حق از گنج و رنج راضی باش و تنگ دل مباش که یکدم تنگدل بودن بحر و بر نمی ارزد تنگدلی یک دم بعوض بحر و بر نباید خرید قوله ترا آن به که روی خود ز مشتاقان بپوشانی خطاب بمحبوب است که ای شاه سر بر لطافت ترا آن بهتر است که از مشتاقان رو در نقاب بپوشی که شادی جهانگیری غم لشکر نمی ارزد که شادی سلطنت را مناسب آن نیست که لشکر را گرفتار غم دارد قوله

دیار و یار مردم را مقید میکند لیکن
چه جای پارس کین محنت جهان یکسر نمی ارزد

دیار و یار وجود باعتبار ظهور نور حقیقی قوله

چو حافظ در قناعت کوش و از دنیای دون بگذر
که یک جو منت دونان بصد من زر نمی ارزد

در قناعت کوش ای بحاصل راضی باش دونان دنیاداران و اہل ظواہر بصد من زر کنایه کرد و صفای ظاهری غزل

دلم نے جمالش صفائے ندارد
چو بیگانه کاشنائے ندارد

یعنی نسبه شاہده جمال محبوب دل من چون بیگانه الیست که در شہر در آید و ہیچ آشنائی نداشته باشد ای خوار و بے دقر قوله

قماش دل پاک عشاق مسکین
ببازار حسنش بہائے ندارد

قماشش بضم متاع خانه اے رخت قوله

دلا جام و ساقی گلرخ طلب کن
که چون گل زمانه بقائے ندارد

جام کنایه از روی و نیز شراب از ذکر سبب و اراده مسبب مراد عشق ساقی گل رخ معشوق و نیز مرشد که چون گل زمانه بقای ندارد یعنی زمانه مانند گل بے بقا است که بیش از دو سه روز نپاید قوله

ہمه چیز دارد دلارام لیکن
دریغا که با ما وفائے ندارد

با ما وفائے ندارد و بتفقد حال ما نمے پردازد قوله

اگرچه دلم رفت لیکن غمش نیست
بجز آن خم زلف جائے ندارد

خم زلف جذبهٔ عشق قوله

چو ماہست روشن که بے مہر رویش
دل و جان حافظ صفائے ندارد

رویش ضمیر بر محبوب درین بیت تقلیب است یعنی دل و جان حافظ اگرچه ہمچو ماه روشن است اما بے آفتاب روی او ہیچ ضیائے ندارد که نور القمر مستفاد من نور الشمس غزل

دلم جز مہر مہرویان طریقے برنمیگیرد
ز ہر در میدہم پندش ولیکن درنمیگیرد

مہر مہرویان عشق محبوبان ہر در ہر نوع و ہر قسم درنمیگیرد اثر نمیکند قوله

خدا را اے نصیحت گو حدیث از خط ساقی گو
که نقشے در خیال ما ازین خوشتر نمیگیرد

خدارا بواسطه خدا خط ساقی جمال با کمال محبوب چه کمال جمال بخط است ازین کنایه بخط ساقی قوله

صراحی میکشم پنہان و مردم دفتر انگارند
عجب گر آتش این زرق در دفتر نمیگیرد

صراحی میکشم پنہان عشق پنہان مے ورزم مردم دفتر انگارند مردمان زہد و پارسائی خیال میکنند این زرق اشارة بمضمون مصرعه اول عجب گر آتش این زرق در دفتر نمیگیرد اگر آتش مکر و فریب در دفتر پارسای نمیگیرد و زہد و ریا نمی سوزد عجب است قوله

سخن در احتیاج ما و استغنای معشوق ست
چه سود افسونگری ای دل که در دلبر نمیگیرد

اشارة بمضمون والله الغنی و انتم الفقراء افسونگری تملق کنایه از زہد و ریاضت نمیگیرد اثر نمیکند و مقبول خاطر وے نمیشود قوله

من از پیر مغان دیدم کرامتہای مردانه
که این دلق ریائی را بجامے برنمیگیرد

این دلق ریائی وجود موہوم وطاعت ریائی پیر میفروشان مرشد وضمیر شین بر دلق ریائی بجامی ورنمیگیرد وعوض آن جامے نمیدہد زنگ فائدہ وخوشی وحیات وشیرینی کار ازین اشارۃ بباده پیر مغان مرشد کامل ہمتہاے مردانہ عالی ہمتی دلق گدائی وجود موہوم وزہد وریائی۔
بیک جو بر نمیگیرد بجوے نمیخرد ازان رو بواسطہ آن یاران عاشقان صفا صدق واخلاص مے لعل کنایت از مے محبت وعشق قولہ

نصیحت کم کن ومارا بفریاد وف ونے بخش ‖ کہ غیر از راستی نقشے درین جوہر نمیگیرد

راستی صدق درین جوہر اشارۃ بے لعل یعنے عاشقانرا در عشق تو صدق واخلاص از انست کہ غیر از صدق در عشق بیش رفت نمیشود قولہ

چہ خوش صید دلم کردی بنازم چشم مستت را ‖ کہ کس مرغان وحشی را ازین خوشتر نمیگیرد
(عاشقان۱۲ — ازین صید کردن)

معنے آنست کہ مفاخرت بچشم مست تو کہ مشاہدہ جمال تو میکنم کہ دل مرا بچہ وجہ نیکو صید کردہ اے اے بیک نگاہ بدام عشق در آوردہ کہ ہیچکس مرغان وحشی را باین طرز در دام نمے آرد قولہ

سر وچشمی باین خوبی توگوئی چشم از وبرگیر ‖ بروکین وعظ بے معنی مرا در سر نمیگیرد

توگوئی خطاب بواعظ کین وعظ۔ اشارۃ بترک دیدن محبوب قولہ

نصیحتگوی رندانرا کہ با حکم قضا جنگست ‖ دلش بس تنگ می بینم چرا ساغر نمیگیرد

رندان عاشقان با حکم قضا جنگست چرا کہ غیر از نوشتہ ازلی از ہیچکس بوجود نمے آید کین تنگ کم حوصلہ قولہ

من این آئینہ را روزے بدست آرم سکندروار ‖ اگر میگیرد این آتش زمانی ورنمیگیرد

آئینہ در اصل بر دو نوعست یکے آہنین مدور کہ سر تراشان دارند وان وضع سکندر ست دوم آئینہ طلسم چون سکندر سکندریہ بنا کرد در حد فرنگ کنارہ دریا برائے دفع شر فرنگیان منارہ بنا کرد وآئینہ حکمت وطلسم ساختہ ارسطو بر آن نہاد ودیدبانان نصب کرد تا خیر وشر استعداد آمدن فرنگیان مفہوم شد دیدبانان غفلت را بخود راہ دادند سہ بار فرنگیان بمعاقصہ اہل سکندر را غافل فرو گرفتند وسکندریہ را خراب کردند وآن آئینہ را درمیان دریا انداختند چون سکندر از گشت جہان مراجعت نمود اسکندریہ را باز بنا کرد وارسطو حکمتے ساخت آئینہ غریق از قعر دریا بر جہید وبر سر منارہ نشست پس فرنگیان

باز غالب نشدند ۱۲ من ابراہیمشاہی۔ اینجا مراد از آئینہ دل مصفا یعنے من سکندروار این آئینہ دل را آن زمان بدست آرم کہ این آتش عشق زمانے در واثر نمے کند مشکل اینست کہ اگر این آتش عشق افروختہ میشود زمانے توقف واستعانت نمیکند قولہ

خدارا رحمے اے منعم کہ درویش سر کویت ‖ درے دیگر نمیداند رہے دیگر نمی گیرد

خدارا بواسطہ خدا اے منعم اشارۃ بمحبوب درویش سر کویت کنایہ از خود درے دیگر نمیداند رہے دیگر نمے گیرد غیر از در تو درے نمیداند وسوائے راہ عشق تو راہے نمے شناسد قولہ

باین شعر تر وشیرین زشاہنشہ عجب دارم ‖ کہ سر تا پاے حافظ را چرا در زر نمیگیرد

شعر تر شعرے را گویند کہ درو ہیچ گرفتگی وتقلید نباشد ۱۲ من مجمع الصنائع شیرین فصیح وبلیغ غزل

دلے کہ غیب نمائیست جام جم دارد ‖ ز خاتمے کہ دمے گم شود چہ غم دارد

غیب نمائیست مصفا است وصاحب مشاہدہ است جام جم دارد مطلع بر مغیبات بمنزلہ جام جم وآن پیالہ بود ساختہ جمشید کہ حکما بامر او ساختہ بودند وراز ہفت فلک درو مشاہدہ کردی خاتم کنایہ از یاد محبوب دمے گم شود سہو نماید معنے مصرع ثانی آنکہ از یاد محبوب در وقتے از اوقات کہ باز ماند چہ غم چہ یاد مرغائب راست وصاحب مشاہدہ را مشاہدہ عین یاد است قولہ

بخط وخال گدایان مدہ خزینۂ دل ‖ بدست شاہ وشے دہ کہ محترم دارد

خط وخال حسن وجمال گدایان محبوبان مجاز مدہ خزینۂ دل دلبستگی منہ شاہ وشے یعنے آنمحبوبی کہ محترم دارد بحرمت دل تو کوشد قولہ

مراد دل ز کہ جویم کہ نیست دلداری ‖ کہ جلوۂ نظر وشیوۂ کرم دارد

دلداری اینچنین دلداری جلوہ نظر وشیوہ کرم دارد ہم صاحب جمال باشد وہم صاحب کرم قولہ

دلم کہ لاف تجرد زدی کنون صد شغل ‖ ببوے زلف تو با باد صبحدم دارد

شغل کار وتعلق باد صبحدم جذبہ ومرشد قولہ

نہ ہر درخت تحمل کند جفاے خزان ‖ غلام ہمت سروم کہ این قدم دارد

ہر درخت ہر عاشق وسالک خزان شدائد وبلیات سرو عاشق کامل این قدم اشارۃ بتحمل جفاے خزان قولہ

رسید موسم آن کز طرب چو نرگس مست
نهد بپاے قدح ہر کہ شش درم دارد

موسم آن کنایہ از ایام بہار نہد بپاے قدح یعنے قدح بردارد کذا فی مؤید الفضلاء ہر کہ شش درم دارد اگرچہ اندک مال دارد آنہم مصروف مے سازد قولہ

زر از بہاے مے اکنون چو گل دریغ مدار
کہ عقل کل بصدت عیب متہم دارد

یعنے از وسعت و قدرت انچہ داری الحال در عشقبازی مصروف دار چنانچہ گل در ایام بہاری شگفد و تمامی زر را کہ زردی میان گل است بیرون می آرد و ظاہر میسازد و پوشیدہ نمیدارد و الا نہ عقل کل کہ عقل کامل است یا مرشد بصد عیب ترا متہم میسازد قولہ

ز سر غیب کس آگاہ نیست قصہ مخوان
کدام محرم دل رہ درین حرم دارد

ز سر غیب عاقبت کار کس آگاہ نیست کسے علمے ندارد قصہ مخوان گفتگو مکن محرم دل صاحب دل رہ درین حرم دارد حرم اشارہ بوقوف عاقبت کار

ز جیب خرقہ حافظ چہ طرف بتوان بست
کہ ما صمد طلبیدیم و او صنم دارد

طرف بتوان بست امید توان داشت صمد اسم حق مراد عشق کہ اسم ذاتی حق است صنم مراد ہواے نفسانیہ غزل

دی پیر مے فروش کہ ذکرش بخیر باد
گفتا شراب نوش و غم دل ببر ز یاد

دی زمانہ گذشتہ پیر مے فروش محمد علیہ السلام شراب نوش بعشق کوش قولہ

گفتم بباد مید ہدم بادہ ننگ و نام
گفتا قبول کن سخن و ہرچہ باد باد

یعنے بادۂ عشق ننگ و نام من برباد مید ہد و رسواے عالم مے سازد قولہ

سود و زیان و مایہ چو خواہد شدن ز دست
از بہر این معاملہ غمگین مباش و شاد

سود و زیان مایہ نیکنامی و بدنامی زندگی چو خواہد شدن ز دست آخر الامر رفتنی ست این معاملہ گفتن نیک و بد قولہ

بادت بدست باشد اگر دل نہی بہیچ
در معرضے کہ تخت سلیمان رود بباد

بادت بدست باشد بیحاصل و لانفع گر دل نہی بہیچ بدنیا و تعلقات او راضی و مائل باشی در معرضے در جاے سلیمان پسر داؤد پیغمبر و بادشاہ تمام ملک و انس و جن از شرق تا غرب و از جنوب تا شمال و بساط سہ فرسخ در سہ فرسخ بگسترانیدی و پرندگان در ہوا پر در پر بافتندے کہ یک ذرہ شعاع آفتاب بر ایشان نیفتادی و باد آن بساط را یکماہہ راہ بامداد و مثلہ شبانگاہ بردے کما قال اللہ غدوہا شہر و رواحہا شہر قولہ

بے خار گل نباشد و بے نیش نوش ہم
تدبیر چیست وضع جہان اینچنین فتاد

بے خار گل نباشد بے تصدیع راحت نباشد بے نیش نوش بے الم آرام وضع جہان اینچنین فتاد طریق زمان بدین نہج است

پر کن ز بادہ جام دمادم بگوش ہوش
بشنو از و حکایت جمشید و کیقباد

جام کنایہ از دل جمشید و کیقباد نام بادشاہان عالی قدر مراد از عرفاء کامل قولہ

در آرزوے آنکہ رسد دل براحتے
جان در درون سینہ غم عشق او نہاد

در آرزوے آنکہ بواسطہ آنکہ رسد دل براحتے دل حصول راحت نماید جان در درون سینہ غم عشق را نہاد جان اختیار عشق کرد قولہ

حافظ گرت ز پند حکیمان ملالت است
کوتہ کنیم قصہ کہ عمرت دراز باد

حکیمان عارفان و ناصحان غزل

دل من بدور رویت ز چمن فراغ دارد
کہ سرو پاے بندست و چو لالہ داغ دارد

بدور رویت بسبب مشاہدہ تو چمن معروف و دنیا اے محبوب من دل من بسبب مشاہدہ روی تو یا عشق تو احتیاج بچمن ندارد و مشتاق لالہ و نسترن نیست زیرا کہ چون سرو مقید بعشق است و چون لالہ داغدار محبت است نقلست کہ رابعہ بصری روی از ہمہ برتافتہ و بکنج عزلت خزیدہ بود و در مشاہدہ معشوق مشغول چون ایام بہار شد خادمی بدر آمد کہ یا رابعہ ایام بہار است بدر آئی تا مشاہدہ صنع صانع نمائی گفت تو درون آئی تا مشاہدہ صانع نمائی کسے را کہ بمشاہدہ صانع کار است مصنوع چہ کار است قولہ

سر ما فرو نیارد بکمان ابروے کس
کہ درون گوشہ گیران ز جہان فراغ دارد

یعنے اے محبوب من بدولت محبت تو دل من بحسن و جمال ہیچ محبوب بے متوجہ نمیشود عاشقان بما سوا کارے ندارند کہ در خلوت گزیدہ را بتماشا چہ حاجت است قولہ

شب تیرہ چون سر آرم رہ پیچ پیچ زلفش
مگر آنکہ شمع رویش برہم چراغ دارد

شب تیرہ یعنے درین دنیا کہ بمنزلہ شبے است تاریک چون سر آرم چگونہ بانسرام رسانم رہ پیچ پیچ زلفش طریق محبت و عشق او را رویش مشاہدہ ذات او برہم چراغ دارد چراغ راہ من گردد و ہادی من شود قولہ

ز بنفشہ تاب دارم کہ ز زلف او زند دم
تو سیاہ کم بہا بین کہ چہ در دماغ دارد

بنفشہ نام گلے است کہ بزلف نسبت کنند تاب دارم در تاب ہستم کہ ز زلف او زند دم دعوی ہمسری زلف آن محبوب کند سیاہ کم بہا غلام کم بہا اشارت بہ بنفشہ کہ در دماغ دارد بیحد دماغ دارد قولہ

من و شمع صبحگاہی سزد ار بہم بگریم
کہ بسوختیم و از ما بت ما فراغ دارد

فراغ فرصت یعنے اگر من و شمع صبحگاہی با ہم بگریم مے سزد چرا کہ لمحہ از یاد آن غافل نبودہ ام و انچہ طریق محبت است بطریق نیاز مرعی داشتہ ام و آنماہ بیمہر ہرگز رحم بمن نکردہ قولہ

بفروغ چہرہ زلفش رہ دین زند ہمہ شب ٭ فروغ چہرہ شہود ذات زلف عالم کثرت وشہادت یعنی تعینات وچون بعضے از اہل شہود مشاہدہ ذات در ہر تعینات نمودہ متوجہ الیہ او میشوند وہم بدان مقید میشوند واز عروج باز میمانند پس میگوید چہ دلاور است دزدی کہ بکف چراغ دارد۔ دلاور اشارة بزلف چراغ اشارة بذات قولہ

سزدار چو ابر بہمن کہ درین چمن بگریم
طرب آشیان بلبل بنگر کہ زاغ دارد

درین چمن یعنے دنیا طرب آشیان بلبل مقام عارفان کامل کہ ارشاد ومشیخة است زاغ ناقصان ومقلدان قولہ

بچمن خرام وبنگر بر تخت گل کہ لالہ
بندیم شاہ ماند کہ بکف ایاغ دارد

چمن کنایة از مجلس مرشد تخت گل ہمان چمن لالہ کنایة از مرشد بندیم شاہ ماند بمنزلہ نائب رسول ع م است الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ بکف ایاغ دارد مستغرق مینوشی است قولہ

سر درس عشق دارد دل دردمند حافظ
کہ نہ خاطر تماشا نہ ہواے باغ دارد

سر درس عشق دارد غیر از ذکر عشق گفتگوے ندارد کہ سر وبرگ چیز دیگر ندارد غزل

درخت دوستی بنشان کہ کام دل ببار آرد
نہال دشمنی بر کن کہ رنج بیشمار آرد

درخت دوستی عشق بنشان حاصل کن کام دل ببار آرد بوصل محبوب رسی نہال دشمنی انکار ومخالفت کہ رنج بیشمار آرد مدام بہجران سپارد قولہ

چو مہمان خراباتی بعزت باش با رندان
کہ دردسر کشی جانان گرت مستی خمار آرد

بعزت یعنے درین دنیا یا بتواضع ومحبت رندان عاشقان دردسر کشی پشیمان شوی گرت مستی خمار آرد عوض مستی دامنگیر وقت تو گردد خمار کدورت وملالت طبع قولہ

شب صحبت غنیمت دان کہ بعد از روزگار ما
بسے گردش کند گردون بسے لیل ونہار آرد

بعد از روزگار ما بعد از مردن ما قولہ

عماری دار لیلی را کہ مہد ماہ در حکم ست
خدا را در دل انداز کہ بر مجنون گذر آرد

عماری دار مرشد لیلی محبوب حقیقی مہد ماہ در حکم ست مہد آن ماہ کہ محبوب حقیقی است در اختیار اوست مجنون کنایة از خود قولہ

بہار عمر خواہ ایدل وگرنہ اینچمن ہر سال
چو نسترن صد گل آرد بار وچون بلبل ہزار آرد

بہار عمر خواہ زندگی باید این چمن یعنے دنیا چو نسترن صد گل آرد بار وچون بلبل ہزار آرد ہزاران معشوق وہزاران عاشق در دنیا ظہور مے نمایند قولہ

خدا را چون دل ریشم قرارے بستہ باز لفت
بفرما لعل نوشین را کہ جان را بر قرار آرد

خدا را بواسطہ خدا زلف کنایة از جذبہ عشق لعل نوشین کنایة از فضل یزدانی جان را با قرار آرد جان را تسلی دہد قولہ

ز کار افتادۂ ایدل کہ صد من بار غم داری
برو یکجرعہ مے درکش کہ در حالت بکار آرد

ز کار افتادۂ ایدل یعنے عاشق ہستی یا در برداشتن کامل نشدۂ وتغافل مے ورزی جرعہ سخن عشق ومحبت کہ در حالت بکار آرد ترا در عشق چالاک سازد قولہ

درین باغ از خدا خواہد درین پیرانہ سر حافظ
نشیند بر لب جوے وسروی در کنار آرد

درین باغ اشارة بدنیا باعتبار ظہورات متنوعہ سروے محبوبے غزل

دلا بسوز کہ سوز تو کارہا بکند
نیاز نیمشبی دفع صد بلا بکند

سوز تو سوختن تو در عشق ومحبت قولہ

عتاب یار پریچہرہ عاشقانہ بکش
کہ یک کرشمہ تلافی صد جفا بکند

عتاب سرزنش عاشقانہ مانند عاشقان کرشمہ ظہور تجلی تلافی بدلہ قولہ

طبیب عشق مسیحا دمست ومشفق لیک
چو درد در تو نہ بیند کرا دوا بکند

طبیب عشق مرشد ونیز اضافة بیانیہ قولہ

ز ملک تا ملکوتش حجاب بردارند
ہر آنکہ خدمت جام جہان نما بکند

ملک دنیا مراد ناسوت ملکوت عالمے است از عوالم اربعہ بالاتر از ناسوت حجاب بردارند مکشوف او سازند جام جہان نما دل عارف کامل یعنے از عرش تا فرش مکشوف او سازند ہر کہ در مراقبت دل خود کوشد کہ منبع جمع مکاشفات قلب است قال اللہ فانہا لا تعمی الابصار ولکن تعمی القلوب التی فی الصدور قولہ

تو با خداے خود انداز کار ودل خوش دار
کہ رحم اگر نکند مدعی خدا بکند

تو با خدای خود انداز که من یتوکل علی الله فهو حسبه خدا بکند لانه ارحم الراحمین قوله

زبخت خفته ملولم بود که بیداری — بوقت فاتحهٔ صبح یک دعا بکند

بیداری اہلدلی فاتحه کشایش فاتحه صبح سحرگاه وفاتحه که بصبح خوانند قوله

بسوخت حافظ وبوی ززلف یار نبرد — مگر دلالت این دولتش صبا بکند

دلالت رہنمائی ومشاطگی این دولت اشارۃ ببوی زلف وضمیر شین بحافظ صبا فیض الٰہی ومرشد غزل

ویدم بخواب خوش که بدستم پیاله بود — تعبیر رفت کار بدولت حواله بود

برانکه دیدن این بخواب تعبیر بعلم کنند وشراب را تعبیر بعشق ومحبت وہیچ دولتے بالاتر ازان نیست که در ذات تو عشق ومحبت حاصل شود قوله

چلسال درد وغصه کشیدیم وعاقبت — تدبیر ما بدست شراب دوساله بود

معنی آنست که چلسال سیر سلوک کردم واز سختیہای محبت درکشاکش بودم آخر الامر آرام جان ناتوان در نوشیدن شراب دوساله که کنایه ازان قرآن ست باعتبار نزول مرتین وشموله مرتین یافتم لاجرم بدولتش یافتم قال ع من اراد مونسا فالقرآن یکفیه ودر بعضی نسخه شراب سه ساله مراد محبت حقیقی ازانجہة که شراب سه ساله بسیار کیف میشود قوله

آن نافه مراد که میخواستم زغیب — در چین زلف آن بت مشکین کلاله بود

نافه تجلی جمالی غیب بمعنی خدا تعالی ۱۲ من ابراہیمشاہی کلاله قسم زلف معنی آنست که تجلی جمالی حقیقی در چین زلف مجازی یافتم عزیز من بکوش ودیده دل بدست آر تا عجائبہا بینی نشنیده فی کل شیٔ وفی کل بیت سه رو دیده بدست آر که ہر ذره خاک ؛ جائیست جہان نمای چون در نگری قحله

نسیم باغ

آتش فگند در دل مرغان صبح خیز — زان داغ سر بمهر که در جان لاله بود

آتش فگند بیقرار گردانید مرغان صبح خیز زاہدان عاشقان سر بمهر پوشیده داغ سر بمهر کنایه از عشق لاله مراد عاشق کنایه از خود قوله

نالان وداد خواه بمیخانه میروم — کانجا کشاد کار من از آه وناله بود

میخانه مراد عشق سه عالم عشق ای پسر میخانه ایست ؛ کز شرابش عقل کل دیوانه ایست

کشاد کار کشایش کار قوله

آن شاه تند حمله که خورشید شیر گیر — پیشش بروز معرکه کمتر غزاله بود

آن شاه تند حمله محبوب حقیقی ومرشد غزاله آہو بچه قوله

برطرف گلشنم گذر افتاد وقت صبح — آن دم که کار مرغ چمن آه وناله بود

گلشنم گلشن من گذر افتاد اشارة بآن شاه تند حمله مرغ چمن بلبل کنایه از خود آه وناله بود ای درگریه بود قوله

ہر کو نکاشت مہر وزخوبی گلے نچید — در رہگذار باد نگہبان لاله بود

ہر کو نکاشت مہر یعنی آن محبوب حقیقی گفت ہر که حصول عشق ننمود زخوبی گلے نچید ومشاہده خوبی نکرد در رہگذار باد نگہبان لاله بود ای بیحاصل ولا ینفع چنانچه در رہگذر باد کسے نگہبانی لاله کند میکده مقام عشق ومرشد قوله

خون میخورم ولیک نه جای شکایت ست — روزی ما ز خوان کرم این نواله بود

خون میخورم رنج میکشم روزی قسمت ورزق این نواله اشارة بخونخواری قوله

از دست برده بود وجودم خمار عشق — دولت مساعد آمد ومے در پیاله بود

از دست برده بود بیخود کرده وبہلاک رسانیده بود غم خمار مساعد موافق قوله

دیدم که شعر دلکش حافظ بمدح شاه — ہر بیت ازان سفینه به از صد رساله بود

شاه محبوب حقیقی زین سفینه اشارة بدیوان حافظ غزل

دوش مے آمد ورخسار برافروخته بود — تا کجا باز دل غمزدۂ سوخته بود

رخساره برافروخته بود باجمال کمال ومصرعه ثانی مشعر بمعنی این بیت سه نے تقاضای نظر حسن تو افزون نشود ؛ تا دلم خون نشود روی تو گلگون نشود قوله

رسم عاشق کشی وشیوه شهر آشوبی — جامۂ بود که بر قامت او دوخته بود

رسم طریق جامه بود که بر قامت او دوخته بود معنی اینہا مناسب ومرتب باو ست قوله

جان عشاق سپند رخ خود میدانست — وآتش چہره برین کار برافروخته بود

آتش چہره حسن روی برین کار بجانسوزی عشاق برافروخته زیاده نمود قوله

کفر زلفش ره دین میزد و آن سنگین دل ॥ در رهش مشعله از چهره برافروخته بود

کفر زلفش تعلقات دنیوی وجذبهٔ عشق نیز دین زهد وپارسائی سنگین دل لفظ معهذا مقدر است مشعله از چهره برافروخته بود تجلی همراه دارد قوله

گرچه میگفت که زارت بکشم میدیدم ॥ که نهانش نظری با من دلسوخته بود

زارت بکشم من اجتنی قتلتهٔ نهانش نظرے بموجب من قتلته فانا دیته روزی خواجه عالم درکوچه مدینه میرفت ضعیفه دعوت کرد حضرت اجابت کرد بخانه او رفت درخانه آتش افروخته بود اطفال او درحوالی آتش نشسته بود از حضرت سوال کرد که یارسول الله حق تعالے بر بندگان خود رحیم باشد یا من برین فرزندان حضرت فرمود که حق تعالے ارحم الراحمین است ضعیفه گفت من با این رحمت قاصر روا ندارم که فرزندان خود را درین آتش اندازم ارحم الراحمین چگونه روا دارد که بندگانرا در آتش اندازد راوی گوید که حضرت بگریست وگفت کذا اوحی الله الی ازینجهة است گرچه میگفت که زارت بکشم میدیدم الخ قوله هرکه یک لحظه وصالش بدو عالم نخرید بمعنی طالب الدنیا اسیر وطالب الدنیا حقیر وطالب المولی امیر هردو عالم فدا نکرد ولحظه وصال محبوب نخرید ودر بعضے نسخه بجاے این مصرع چنین دیده شده است قوله

یار مفروش بدنیا که بسے سود نکرد ॥ آنکه یوسف بزر ناسره بفروخته بود

قوله

گفت وخوش گفت برو خرقه بسوزان حافظ ॥ یارب این قلب شناسی زکه آموخته بود

گفت خوش گفت سخن خوش گفت خرقه بسوزان هستی موهومه را فنا ساز غزل

دوش در حلقهٔ ما قصهٔ گیسوئے تو بود ॥ تا دل شب سخن از سلسلهٔ موئے تو بود

دوش شب گذشته در حلقه ما یعنے در مجمع ما که گروه عاشقانیم قصهٔ گیسوئے تو بود گفتگو حسن وجمال تو بود که سنت ماست تا دل شب تا نیمشب که هنگام مشاهدات است سخن از سلسلهٔ موے تو بود سخن اوصاف کمال تو بود که جمال متین ماست قوله

دل که از ناوک مژگان تو در خون میگشت ॥ باز مشتاق کمانخانهٔ ابروے تو بود

از ناوک مژگان تو بسبب شدائد عشق تو در خون میگشت غرق خون بود باز مشتاق کمانخانهٔ ابروے تو بود درین نشاء مشتاقی مشتاق زخمے دیگر بود ودمے ازان اشتیاق

نمی آسود آورده اندکه روز ازل روح هریک از جهانیان دعوی عشق کرد حق تعالے از بهر ابتلاے ایشان دنیا را زینتے داده درنظر ایشان آورد وگروهے که بزینت بهشت مبتلا شد باقیمانده بود نزول بلاهاے گوناگون گشت چند احتراز گردید وبرخے استقامت آوردند انکه استقامت نموده اند در عاشقی صادق بودند پس خواجه خود را ازان گروه شمرده واستقامت خود را درین بیان آورده قوله

هم عفا الله صبا کز تو پیامے آورد ॥ ورنه درکس نرسیدیم که در کوئے تو بود

عفا الله بیامرزد خدا صبا مرشد بیامرزد حق تعالے مرشد را که از تو پیامے میرساند ورنه درکس نرسیدیم که از کوے تو بود بهرکه رسیدیم از تو بیگانه یافتیم قوله

عالم از شور وشر عشق خبر هیچ نداشت ॥ فتنه انگیز جهان غمزهٔ جادوئے تو بود

شور وشر عشق تصدیعات وبلیات عشق فتنه انگیز جهان غمزهٔ جادوئے تو بود که ظهور وخفای یا استغنا وعدم التفات تو یا مشاهده جمال تو عالمے را گرفتار عشق گردانید قوله

من سرگشته هم از اهل سلامت بودم ॥ دام راهم شکن طرهٔ هندوے تو بود

شکن پیچ طره هندوے جذبه عشق قوله

بگشا بند قبا تا بگشاید دل من ॥ که گشادیکه مرا بود ز پهلوے تو بود

بگشا بند قبا عالم کثرات وحجاب که درمیان ما وتو هست رفع ساز تا بگشاید دل من عیشے وفرحتے بما روے دهد گشادے کشایشے معنے این بیت آنست اے رهنماے گم گشتگان واے روح القدس عالم تا اعانتے از تو بما نشود کارے از ما برنیاید هرگشایشے که بمن رسید بتوجه تو بود قصه دیده بیدار قصه عاشقی وشب بیداری لبستگی خواب عدم خواب کنایه از بیدای غمزه جادو اخفاء مشاهده ذاتی قوله

بوفائے تو که بر تربت حافظ بگذر ॥ کز جهان میشد ودر آرزوی روے تو بود

با قسمیه تو بمعنے خود تربت جسم که نفس مرده درو است میشد اشارت. بحافظ معنے آنست که ترا سوگند وفاے خود که آخر الامر بعاشقان خود مینماے که حافظ در آرزوے روے تو ازین جهان رحلت می نماید غزل

دوش از جناب آصف پیک بشارت آمد — کز حضرت سلیمان عشرت اشارت آمد

دوش شب گذشته مراد عهد رسول ؏ آصف وزیر سلیمان ؏ اینجا کنایه از حضرت محمد ؏ که وزیر حق است سلیمان محبوب حقیقی معنے آنست که از جناب رسول ؏ مقبول بشارتے بما رسیده که از حق تعالے اشارة عشرة بما آمده که قال الله تعالے یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا قوله

آب باده

خاک وجود خود را از آب دیده گل کن — ویران سراے دل را گاه عمارت آمد

خاک وجود خود را اے وجود خود را آب دیده گریه که از آثار عشق است ویران سراے دل اضافة بیانیه همان دل که از مدتے بسبب عدم حصول عشق بمنزله سراے ویران بود گاه عمارت آمد وقت آن شد که از عشق آباد کنی قوله

عیبم بپوش زنهار اے خرقهٔ می آلود — کان پاک دامن اینجا بهر زیارت آمد

عیبم بپوش زنهار البته در عیب پوشی ما کوش از خرقه مے آلود کنایه از طریقه ملامتیه و نیز وجود بر معصیت پاکدامن اشارت بتجلی محبوب و نیز معنے این بیت آنست که عیب من از خرقهٔ مے آلود که وجود بر معصیت است اے جوارح و ارکان و اے زبان نکته دان عیب من بپوش و در افشاے اسرار مکوش که آن محبوب حقیقی بزیارتم آمد و ابواب مشاهدات تجلیات بر من مکشوف شد مبادا حرکتے صادر شود که بحفظ مراتب در خور نبود و آن یار پاکدامن دانا و فرضی بود ما به برار شود قوله آن شرح بے نهایت کز حسن یار گفتند آن حقائق و معارف که عرفا به بیان آورده اند حرفیست از هزاران کاندر عبارت آمد از هزاران حرفے به بیان آورده اند که علم انسان در هر قسم که باشد در جنب علم الٰهی قلیل که و ما اوتیتم من العلم الا قلیلا قوله

دریاست مجلس شاه دریاب وقت بشناس — هان اے زیان رسیده وقت تجارت آمد

دریا باعتبار فیض رسانی شاه کنایت از مرشد تجارت سوداگری قوله

بر تخت جم که تاجش معراج آفتاب است — همت نگر که مورے با این جسارت آمد

جم اینجا سلیمان مراد حق تعالے تخت لفظ مرکب کنایه از حقیقت محمدی تاج بلندی معراج آفتاب بلندی آفتاب و آفتاب اگرچه در فلک چارم است اما تصرفش بر فلک ثامن که کرسی است

مور انسان بموجب خلق الانسان ضعیفا جسارت دلیری معنے آنست اے حقیقت محمدی که مرتبه و بلندی او از همه خلق چون مرتبه و بلندی آفتاب است بر همه ستارگان همت انسان ضعیف را نگر که با این حقارت که دارد در پے حصول آن شد و حصول آن نموده قوله

از چشم شوخش اے دل ایمان خود نگهدار — کان جادوے کمانکش بر عزم غارت آمد

چشم شوخ عالم شهادت که دنیا است و تجلی آن محبوب کنایه از عشق ایمان زهد و پارسائی جادوے کمانکش دنیا عزم قصد قوله

آلودهٔ تو حافظ فیضے ز شاه دریاب — کان عنصر سماحت بهر طهارت آمد

دریاب حاصل کن عنصر سماحت تجلی محبوب طهارت پاک کردن غزل

دوش آگهی ز یار سفر کرده داد باد — من نیز دل بباد دهم هر چه باد باد

یار سفر کرده محمد ؏ باد کنایه از وارد و مرشد قوله

در چین طرهٔ تو دل بے حفاظ من — هرگز نگفت مسکن مالوف یاد باد

چین طرهٔ تو سختیهاے عشق تو مسکن وجود مالوف الفت گرفته شده قوله

امروز قدر پند عزیزان شناختم — یارب روان ناصح ما از تو شاد باد

روان جان قوله

دل خوش شدم بیاد تو هر گه که در چمن — بند قباے غنچهٔ گل میکشاد باد

چمن مجلس غنچه بستگی اسرار میکشاد بیان میکرد باد مرشد قوله

طرف کلاه شاهیت آمد بخاطرم — آنجا که تاج بر سر نرگس نهاد باد

طرف کلاه کله گوشه اے قدر شاهی سلطنت قوله

از دست رفته بود وجود ضعیف من — صبحم ببوے وصل تو جان باز داد باد

از دست رفته بود نیست شده بود قوله

حافظ نهاد نیک تو کامت بر آورد — جانها فداے مردم نیکو نهاد باد

نهاد بکسر بنیاد رسم و بمعنے وضع کرده تن ۱۲ من ابراهیمشاهی غزل

در نهر هوا که چون برق اندر طلب نباشد — گر خرمنے بسوزد چندین عجب نباشد

هوا محبت یعنے در راه عشق چه حقیقی چه مجازی هر دو یک اند در کارسازی اگر عاشق را در عشق چون برق طلب نیست اگر خرمن هستیش بسوزد و برباد رود عجب نیست قوله

مرغیکه با غم دل شد الفیتش حاصل	بر شاخسار عمرش برگ طرب نباشد

مرغ یعنے سالک غم دل عشق الفیتش ضمیر بمرغ شاخسار لفظ سار انبوهی برگ اسباب طرب شادی قوله

در کارخانه عشق از کفر ناگزیر است	آتش کرا بسوزد گر بولهب نباشد

الکفر ضد الایمان و نیز بمعنے فراپوشیدن و درینجا مقام آخر مراد است بولهب نام کافر یعنے در کارخانه عشق از پوشیدن عشق و اسرار وی ناگزیر است که افشاے اسرار از ادب دور است واز کتمان آن درونه عاشق می افروزد و رخت هستی او را میسوزد اگر نباشد آتش ظهور کجا کند و کرا سوخته نار و سوز کند پس براے اشتعال بولهبے باید بود و به سوختن تحمل باید نمود قوله

در کیش جانفروشان فضل و شرف نگنجد	اینجا نسب نگنجد و آنجا حسب نباشد

کیش مذهب جانفروشان عاشقان فضل و شرف نگنجد فضل و شرف را اعتبارے نیست اینجا اشارت بمقام عشق و آنجا نیز اشارت بمقام عشق نسب نسبت آبا عن جد حسب شرافت کسبی یعنے علم قوله

در محفلے که خورشید اندر شمار ذره است	خود را بزرگ دیدن شرط ادب نباشد

در محفلے در مقامے مراد عشق خورشید محمد ؐ اندر شمار ذره است لا ارید ان اکون ملکا نبیا بل ارید ان اکون عبدا قوله

می خور که عمر سرمد گر در جهان توان یافت	جز بادهٔ بهشتی هیچش سبب نباشد

مے خور عشق حاصل نما عمر سرمد بقاء لا فنا بادهٔ بهشتی محبت و عشق حقیقی قوله

حافظ وصال جانان با چون تو تنگدستے	روزی بود که با آن پیوند شب نباشد

تنگدست مفلس ـ روزی میسر آید که با آن روز اتصال شب نباشد یعنے روز حشر غزل

دیر است که دلدار پیامے نفرستاد	ننوشت سلامے و کلامے نفرستاد

ف در مقام عشق از [illegible] چاره نیست [illegible] آتش عشق [illegible] ۱۲ ف حسب نسب لطف مادر و قبیلهٔ آن ۱۲

دیر است مدتیست دلدار محبوب حقیقی پیام و سلام و کلام و پیک آهو روش و کبک خرام وارد از واردات غیبی که ورود آن بر دلهاے عارفان لا رببی میشود و ایشان زاهر آنے و هر مکانے بعروج مے کشند و از بهر ابتلا و آزمایش بار نزول می افگند باید دانست که خواجه این غزل هنگام قبض فرموده و احوال خویش باین مقام بیان نموده معنے آنست که مدتے تشد که قبض بمن مستولی شده و وارد از واردات ورود نکرد قوله

صد نامه فرستادم و آن شاه سواران	پیکے نه دوانید و غلامے نه فرستاد

اے صد بار عجز و زاری و شکستگی و نگونساری نمودم آن شاه سواران پیکے ندوانید و غلامے نفرستاد قوله

سوئے من وحشی صفتِ عقل رمیده	آهو روشے کبک خرامے نفرستاد

اے سوے من وحشی صفت و از عقل رمیده الهامے از الهامات غیبی نفرستاد از واردات غیبی بخاطرم رونداد قوله

دانست که خواهد شدنم مرغ دل از دست	زان طرهٔ چون سلسله دامے نفرستاد

خواهد شدنم ضمیر مفعول بمعنے مرا طره چون سلسله جذبه محبت قوله

فریاد که آن ساقی شکر لب سرمست	دانست که مخمورم و جامے نفرستاد

ساقی شکر لب و سرمست اشارت بدلدار مخمورم رنجور عشقم جامے نفرستاد و مداوا نکرد قوله

چندانکه زدم لاف کرامات و مقامات	هیچم خبر از هیچ مقامے نفرستاد

زدم لاف کرامات و مقامات اظهار عشق و محبت نمودم مقام کنایه از سلام و کلام و پیام و مشاهده قوله

حافظ بادب باش که واخواست نباشد	گر شاه پیامے بغلامے نفرستاد

واخواست باز خواست و طلب و تقاضا غزل

در نمازم خم ابروے تو ام یاد آمد	حالتے رفت که محراب بفریاد آمد

در نماز در حالت پرستش که کنایه از زهد و پارسائی است خم ابرو مشاهدات تجلیات است و نیز خیال جمال باکمال چه ابروے مقوس از کمال جمال است یعنی در حالت زهد و پارسائی مشاهده تجلیات یا خیال جمال باکمال در مخیله دل ما در آمد و از آن سوزش عشق دامنگیر شده حالتے روداد که نظر از محراب برخاست و التفات بمحراب که لازمه زهد است نماند قوله

بادہ صافی شد و مرغانِ چمن مست شدند
موسمِ عاشقی و کار بہ بُنیاد آمد

بادہ صافی شد کنایہ از حصول محبت خالص از ماسوا مرغان چمن حواس خمس موسم عاشقی وکار بہ بنیاد آمد موسم عاشقی بہارے کامل پیدا کرد و کار عاشقی باستحکام رسید قولہ

بوے بہبود ز اوضاع جہان می‌شنوم
شادی آورد گل و بادِ صبا شاد آمد

اوضاع جمع وضع یعنے بوے بہبود از وضع جہان مے آید چراکہ گل تجلی بشگفت و شادی بہم سانید و باد صبا فیض بشادی بوزید قولہ

اے عروس ہنر از دہر شکایت منما
حجلۂ حسن بیاراے کہ داماد آمد

عروس ہنر سالک کہ عروس وار در حجلہ سالکست حجلہ حسن مراد وجود و یا دل بیاراے اے خس و خاشاک بشریت بروب یعنے آنست کہ اے سالک تو از بخت شکایت مکن و ہمگی ہمت خود مصروف طلب او کن و خویش را بتوجہ غیر میالا و ہموارہ قلب خود را بتصفیہ حجلہ بیارا کہ او خود طالب است درویش وار و ترا از تو نزدیکست قولہ

دلفریبان نباتی ہمہ زیور بستند
دلبرِ ماست کہ با حسن خداداد آمد

نبات مصری در ُستنی دلفریبان نباتی معشوقان مجازی ہمہ زیور بستند محتاج زیور اند حسن خداداد حسن ازلی قولہ

زیر بارند درختان کہ تعلق دارند
اے خوشا سرو کہ از بار غم آزاد آمد

بار غم کنایہ از غم خزان قولہ

مطرب از گفتۂ حافظ غزلے نغز بخوان
تا بگوید کہ ز عہد طربم یاد آمد

از گفتہ حافظ از اشعار حافظ تا بگوید کہ ز عہد طربم یاد آمد از براے آنکہ خلق را از طرف ما خبر دہد کہ از عہد طرب کہ وقت خوردن مے است و آن کنایہ از عشق است یاد آمد اے بر دل ما جوش زد و این سخنہا گفتہ شد غزل

دل شوق لبت مدام دارد
یارب زلبت چہ کام دارد

مدام ہمیشہ یارب کلمہ تعجب است قولہ

جان شربت مہر و بادۂ شوق
در ساغرِ دل مدام دارد

مہر محبت ساغر دل اضافہ بیانیہ مدام ہمیشہ قولہ

خرم دلِ آن کسیکہ صحبت
با یار علے الدوام دارد

علے الدوام ہمیشہ قولہ

شوریدۂ زلف یار دائم
در دامِ بلا مقام دارد

شوریدہ پریشان یعنے عاشق دام بلا اضافہ بیانیہ قولہ

تا صید کند دلے بشوخی
بر گل ز بنفشہ دام دارد

تا صید کند از براے آنکہ صید کند بر گل ز بنفشہ دام دارد بر گل ذات ز بنفشہ صفات دامی گسترده قولہ

آخر برسدم کہ باز پرسم
کان دلبر ما چہ نام دارد

رسدم می باید مرا باز پرسم جستجو نمایم قولہ

با یار کجا نشیند آن کو
اندیشۂ خاص و عام دارد

کے بایار واصل گردد کہ باندیشۂ خاص و عام یعنے در خیال ما و تو گرفتار است قولہ

حافظ چو دمے خوش شست مجلس
اسباب طرب مدام دارد

اے حافظ چون مجلس عاشقان بہم رسیدہ پس مے بنوش بے مے مجلس لا ینفع غزل

دست از طلب ندارم تا کام من برآید
یا تن رسد بجانان یا جان ز تن برآید

طلب جستجو دست داشتن باز ماندن کام مقصود و معنی مصرع آیندہ اینست درین جست وجو دو چیز است یا بمقصود رسم یا بمیرم تا ازین شدائد رہائی یابم دردا افسوس قولہ

جان بر لبست و حسرت در دل کہ از لبانش
نگرفتہ ہیچ کامے جان از بدن برآید

از لب کام گرفتن بوسہ مراد قرب جان از بدن برآید بمیرم قولہ

از حسرتِ دہانت جانم بہ تنگ آمد
خود کام تنگدستان کے زان دہن برآید

دہان مراد وحدت جانم بہ تنگ آمد بہیچ نوع مفہوم نمیشود تنگدستان مفلسان کے زان دہن برآید کہ این مقام عارفان کامل است قولہ

برخیز تا چمن را از قامت قیامت
ہم سرو در برآید ہم نارون برآید

چمن کنایہ از دل قامت کنایت از وجود ہ چیست قامت فی المثل یعنے وجود ہ مے کنند

اشیا بران قامت معود، قیامت صفت قامت است هم سرو در بر آید هم نارون بر آید۔ سرو و نارون زیبایش چمن است یعنی چمن دل ما زیبی گیرد قوله

بنمای رخ که خلقی واله شوند و حیران
بگشای لب که فریاد از مرد و زن بر آید

رخ وجه الله ای جمال خود بگشای لب بسخن در آ که فریاد از مرد و زن بر آید خروشان و مشتاق تو گردد قوله

بر بوی آنکه در باغ یابد گلی چو رویت
آید نسیم و هر دم گرد چمن بر آید

بر بوی آنکه بتوقع آنکه باغ دل و دنیا گل تجلی و محبوب روی ذات آید نسیم و هر دم گرد چمن بر آید نسیم انفاس هر دم که بر گرد چمن دل سیر آن مینماید قوله

هر یک شکن ز زلفش پنجاه شست دارد
چون این دل شکسته با آن شکن بر آید

شکن پیچ و اینجا روز و شب مراد کنایه تغیر و تبدل سنہ زلف مراد دنیا باعتبار ظلمت و سواد شست بمعنے دام اینجا کنایه از حوادث و آفات عالم سنہ معنے آنست که هر روز و شبے و هر تغیرے و تبدلے پنجاه حادثه دارد که هر یکے سد راه گمارو یعنے دنیا که کثیر الحوادثات و الآفاتست سالک غریب تنها پنجاه حادثه و آفات را دران بچه وجه نجاتست اے هر روزے و هر شبے چون بر سالک پنجاه حادثه و آفات در آید این سالک تنها چه طور بآن افات بر آید د اگر زلف کنایه از جذبه عشق یعنی هر پیچ و تاب جذبه عشق که بسالک رو نماید پنجاه دام دارد این دل رمیده چه طور ازان سر بر آرد دازان بر آمده راه مقصد گیرد غزل

داد گر ترا فلک جرعه کش پیاله باد
دشمن دل سیاه تو غرقه بخون چو لاله باد

جرعه کش محتاج و ملتجی قوله

ذروهٔ کاخ رفعت راست ز فر ارتفاع
راهروان وهم را راه هزار ساله باد

ذروه بلندی کاخ کشک فر زیبائی و شکوه راهروان وهم اضافته بیانیه قوله

چون بنوای قامتت زهره شود ترانه ساز
حاسدت از سماع آن همدم آه و ناله باد

نوا آواز مراد سرود ترانه ساز سرود گوینده سماع شنیدن قوله

نه طبق سپهر و آن قرصهٔ سیم و زر که هست
از لب خوان حشمتت سهلترین نواله باد

قرصه سیم و زر ماه و مهر لب کناره سهلترین کمترین قوله

زلف سیاه پرچمت چشم و چراغ عالمست
جان ز نسیم دولتت در شکن کلاله باد

پرچم موے بن ماده گاو کوهی شکن پیچ کلاله قسم زلف قوله

حافظ تو درین غزل حجت بندگی نوشت
لطف عبید پرورت شاهد این قباله باد

عبید پرور بنده پرور قباله خط غزل

رسید مژده که ایام غم نخواهد ماند
چنان نماند چنین نیز هم نخواهد ماند

چنان اشارت بایام وصل چنین اشارة بایام هجر قوله

غنیمتے شمر اے شمع وصل پروانه
که این معامله تا صبحدم نخواهد ماند

شمع اصحاب دول پروانه خدم و حشم این معامله کار فرمائی یعنی اے اهل دولت رجوع دولت غنیمت شمرده بشکر آن در آئید و حقوق حشم و متعلقان را رعایت نمائید و از آزار زیردستان باز آئید و ازین دولت و حشمت مغرور نباید شدن که اسرع الزوال و مثمر گوناگون وبال که کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته و نیز شمع مرشد و سالک پروانه مسترشدان و حواس خمس اعضا یعنے اے سالک فرصت را غنیمت شمار تا آنکه اختیار در دست است کارے کن که شایسته درگاه باشد که شکر و سلامتی اعضا و حواس بر همگنان لازم و نیز اے مرشد هنگام ارشاد خود را غنیمت شمار و در تربیت مسترشدان بکوش که اهمال موجب اخلال و سرمایه حیرت و وبال قوله

من ارچه در نظر یار خاکسار شدم
رقیب نیز چنین محترم نخواهد ماند

خاکسار خوار و بیقدر رقیب کنایه نفس و شیطان و جوارح محترم عزیز قوله

سروش عالم غیبم بشارتے خوش داد
که بر در کرمش کس دژم نخواهد ماند

سروش فرشته دژم غمگین و مخمور و تباه قوله

چو پرده دار بشمشیر میزند همه را
کسے مقیم حریم حرم نخواهد ماند

پرده دار شیطان که حاجب در خلوتسراے وحدت است حریم حرم مقام وصل قوله

چه جای شکر و شکایت ز نقش نیک و بد است
که کس همیشه گرفتار غم نخواهد ماند

نقش نیک و بد اضافه بیانیه همین نیک و بد چو بر صفحه هستی رقم نخواهد ماند چون زندگی

جاوید نیست وآخر الامر فنا است جاے شکایت نیست قوله

سرود مجلس جمشید گفته اند این بود
که جام باده بیاور که جم نخواهد ماند

جمشید نام بادشاه دوران جم زمانه جمشید مژده خوشخبری مخزن جاے خزینه قوله

برین رواق زبرجد نوشته اند بزر
که جز نکوئی اهل کرم نخواهد ماند

رواق بکسر پیشگاه خانه زبرجد زمرد رواق زبرجد آسمان که جز نکوئی اهل کرم نخواهد ماند
که ذکر خیر کریمان تا قیامت است قوله

ز مهربانی جانان طمع مبر حافظ
که نقش مهر و نشان ستم نخواهد ماند

اشارة به لاتقنطوا من رحمة الله جور وستم گردش فلکی که از محبوب دور افگنده غزل

رو بر رهش نهادم و بر من گذر نکرد
صد لطف چشم داشتم و یکنظر نکرد

چشم امید قوله

ماهی و مرغ دوش نخفت از فغان من
آن شوخ دیده که سر از خواب بر نکرد

آن شوخ دیده کنایه از محبوب سر از خواب بر نکرد سر از خواب بر نداشت قوله

سیل سرشک ما ز دلش کین بدر نبرد
در سنگ خارا قطرهٔ باران اثر نکرد

سیل سرشک کنایه از گریه وزاری سنگ خارا اشارت بدل محبوب باران کنایت از گریه
کلک نئے که از ان قلم سازند غزل

راهے بزن که آهے بر ساز او توان زد
شعرے بخوان که با او رطل گران توان زد

راه سرود مراد سخنان عشق راهے بزن سخنان عشق گو رطل جام نیم من قوله

بر آستان جانان گر سر توان نهادن
گلبانگ سربلندی بر آسمان توان زد

گر سر توان نهادن اگر سر نهادن میسر شود گلبانگ آواز شادی وخوشی قوله

قد خمیدهٔ ما سهلت نماید اما
بر چشم دشمنانت تیر از کمان توان زد

خمیده کج سهلت نماید قدرے ووقرے ندارد قوله

در خانقه نگنجد اسرار عشق ومستی
جام مئے مغانه هم با مغان توان زد

سخنان عاشقانه واسرار حقائق با عاشقان بیان توان کرد کلموا الناس علے قدر عقولهم

از شرم در حجابم ساقی تلطفے کن
باید که بوسهٔ چند بر آن دهان توان زد

از شرم یعنے از شرم بیمائگی در حجابم محجوبم ودم از وصل نتوانم زد ساقی تلطفے کن بجام عشق اعانتے
نما یا بمایه عشق بوسهٔ چند بران دهان توان زد بوصل توانم رسید چه بوسه نے وصل معلوم قوله

بر جوئبار چشمم گر سایه افگند دوست
بر خاک رهگذارش آب روان توان زد

جوئبار چشم یعنے چشم که از گریه بمنزله جوئبار است بر خاک رهگذارش آب روان توان زد برای آنکه
تا گرد راه بدامن او نرسد فالی بزن بگو انشاء الله بمراد خواهم چراکه حال نکو در قفاسے فال نکوست
برگ ساختگی قوله

درویش را نباشد منزل سرے سلطان
مائیم وکهنه دلقے کاتش دران توان زد

کاتش دران توان زد لایق سوختن باشد قوله

اهل نظر دو عالم در یک نظر ببازند
عشقست وداد اول بر نقد جان توان زد

اهل نظر عشاق داد نوبت باختن قمار وغیره معنے بیت آنست عشاق دین و دنیا را در یکنظر ببازند
از انکه ایشان را مقام عشق است که از جمیع مقامات بالا است ودر عشقبازی داد اول بر نقد جان
توان نه چه دین ودنیا قوله

عشق وشباب ورندی مجموعه مراد است
ساقی بیا که جامے در این زمان توان زد

شباب بفتح پرده سرود وجوانی رندی نزد اهل تصوف قطع نظر از انواع اعمال در طاعت واز رسوم
خلایق وعالم بیباکی ک رندی اینجا عالم بیباکی است ❊ در طریقت چستی وچالاکی است ❊ وانکه
رندی سازد اورا ارجمند ❊ رسم وعادات نسازد پاے بند ❊ رند عالم سوز کے باشد بذات ❊
پاے بند رشته صوم وصلوٰة ❊ گاه جانش سوے کعبه کرده سیر ❊ گاه عازم گشته بر اقصاے دیر ❊
کعبه ومیخانه اورا بیشکے ❊ در ره رندی همیگر دد یکے ❊ آنکه در کعبه مناجاتش بود ❊ پیش از ان
اندر خراباتش بود ❊ ظاهر وباطن خلا و در ملا ❊ رند باشد غرقهٔ نور خدا ❊ جانش از رندی بواحد شاهد است
لعنت ورحمت بنزدش واحد است ❊ نه ز رحمت خاطر اد را سرود ❊ نه ز لعنت در کمال او قصور ❊
پیش او یکسان بود حلوا و زهر ❊ خواه لطف از دوست بیند خواه قهر ❊ هر چه محبوبش بدست خود
دهد ❊ گیرد و بر هر دو چشم خود نهد ❊ قوله

اگر دولتِ وصالش خواهد درے گشودن
سرہا برین تخیل برآستان توان زد

اگر دولت وصال اور وزے روے دہد تخیل خیال بستن قوله

شد رہزنِ سلامت زلف تو وین عجب نیست
گر راہزن تو باشی صد کاروان توان زد

سلامت عافیت زلف جذبہ عشق صد کاروان توان زد یعنے یک عافیت چہ صد کاروان توان زد قوله

حافظ بحق قران کز زرق و شید باز آ
باشد کہ گوے عیشے با مخلصان توان زد

بحق سوگند زرق و شید مکر و فریب و یا روے ریا باشد کہ گوے عیشے با مخلصان توان زد یعنی در زمرہ مخلصان در آئی غزل

روز وصلِ دوستداران یاد باد
یاد باد آن روزگاران یاد باد

درین غزل خطاب بمحمد صلے اللہ علیہ وآلہ وسلم و نیز بدوستان قوله

کامم از تلخی غم چون زہر گشت
بانگ نوش بادہ خواران یاد باد

نوش شیرین و نوشیدن زان سرزلف و رخ گلفام او سرزلف عشق رخ گلفام یعنے ازان عشق و محبت و مشاہدہ کہ در ازل داشتم از گلعذاران یاد باد گلعذاران مراد معشوق و نیز عاشقان کہ از شادی وصل رخ شان چون گل افروختہ و در بعضے نسخہ اے گلعذاران دیدہ شدہ رود جوے زندہ رود نام جوئیست در سپاہان و بر کنار او باغیست باغکاران نام قوله

گرچہ یاران فارغند از یاد من
از من ایشانرا ہزاران یاد باد

فارغ خالی و پرداختہ نیک بسیار قوله

من کہ تدبیر غم بیچارہ ام
چارۂ آن غمگساران یاد باد

غمگسار لفظ گسار بضم خورندہ و غمگساران عاشقان قوله

راز حافظ بعد ازین ناگفتہ ماند
اے دریغ اے رازداران یاد باد

اے رازداران خطاب بہم طریقان و ہم صحبتان غزل

رسید مژدہ کہ آمد بہار و سبزہ دمید
وظیفہ گر برسد مصرفش گلست و نبید

بہار ہنگام مشاہدات سبزہ دمید چمن سرسبز شد وظیفہ مراد انفاس مصرف جاے خرچ

نبید شراب نبیذ در اصل بذال است تبدیل آن بدال نمودہ و فرق درمیان دال و ذال آنست کہ اگر پیش از و حرف صحیح ساکن بود مہملہ خوانند چون بند و پند و خواہند وغیرہ و اگر حرف صحیح متحرک یا حرف علت ساکن یا متحرک بود معجمہ خوانند مثال صحیح متحرک چون گنبذ و گذشت و گذرد و کاف گذشت و گذر حرف صحیح متحرک است کہ پیش از دال واقعست و مثال حرف علت ساکن چون استاد و استاذ و نبید و نبیذ و مثال حرف علت متحرک چون بردوزید و بعضے گفتہ ع در کلام فارسی فرقے میان دال و ذال بشنو اسپ فصاحت را بر نمنوال ران ۔ ہر کجا ما قبل او ساکن بحرف علتے است ہیچ باد و بود و سپید و دید انرا دال خوان لیکن صحیح آنست کہ ہر دو باید خواند استاد و استاذ قوله

صفیر مرغ برآمد بط شراب کجاست
فغان فتاد بہ بلبل نقاب گل کہ درید

صفیر آواز مرغ کنایہ از بلبل بط شراب صراحی شراب بصورت بط نقاب گل کہ درید درین عبارت تقدیرست کہ نقاب گل درید و ایام بہار رسید و گل شگفتہ گردید قوله زروی ساقی مہوش گلے بچین امروز مشاہدہ محبوب حقیقی حاصل نما کہ گرد عارض بستان خط بنفشہ دمید این محبوبان مجازی مانند خط بر روی آن ذات ازینجاست کہ المجاز قنطرۃ الحقیقۃ عارض بستان کہ بمنزلہ بستان ست این تعینات را بمنزلہ خط بر خسارۂ ذات بر آوردہ جمالے دیگر نمودہ قوله

مکن ز غصہ شکایت کہ در طریق ادب
براحتے نرسد آنکہ زحمتے نکشید

فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ یُسْرًا قوله

خدا را مددے اے دلیل راہ حرم
کہ نیست بادیۂ عشق را کرانہ پدید

خدا را بواسطہ خدا دلیل رہبر راہ حرم راہ عشق کرانہ کنارہ یعنی انتہا قوله

من این مرقع رنگین چو گل بخواہم سوخت
کہ پیر بادہ فروشش بجرعۂ نخرید

مرقع گدڑی و مراد از مرقع رنگین اعمال ریائی و وجود موہوم پیر بادہ فروشش ضمیر شین بر مرقع و پیر بادہ فروش مرشد۔ قوله

بکوے عشق منہ بے دلیل راہ قدم
گم شد آن کہ درین رہ برہبرے نرسید

من لاشیخ لہ فشیخہ ابلیس دلیل راہبر قوله

عجائب رہ عشق اے رفیق بسیارست
ز پیش آہوے این دشت شیر نر برمید

آہوے این دشت عاشق کہ آہوے عشق است

زمیوہ ہاے بہشتی چہ ذوق دریابد
کسیکہ سیب زنخدان شاہدے نگزید

میوہ ہاے بہشتی عارفان ومحبوبان چہ ذوق دریابد اسرار وکمالات ایشان چہ دریابد کسیکہ سیب زنخدان شاہدے نگزید کسے کہ معشوقی بدست نیاوردہ وعشقے حاصل نکرد قولہ

چنان کرشمہ ساقی دلم زدست ببرد
کہ باکسے دگرم نیست برگ گفت وشنید

چنان بنوعے کرشمہ ساقی مشاہدہ محبوب برگ طاقت قولہ زروزگار شکایت چرا کند درویش مراد از درویش دریں بیت خطاب از دل بوجود جفا کنایہ از استغنا وعدم التفات زروزگار کہ دید از روزگار ہیچکس مزید پس باید کہ ما شکایت کنم نہ تو قولہ گلے نچید زبستان آرزو دل من حصول تمنا نمود مگر نسیم مروت دریں چمن نوزید معدوم شد وفا ومروت نافت قولہ

شراب نوش کن وجام زر بصوفی دہ
کہ پادشہ زکرم جرم صوفیان بخشید

جام زر صفائی دل یا خیال عشق یا قطرہ کہ جام خالی نہید ہند صوفی کنایہ از خود پادشہ حق تعالی جرم صوفیان بخشید لایواخذ العشاق بما یقولون ویفعلون قولہ

بہار میگزرد مہر گسترا دریاب
کہ رفت موسم وحافظ ہنوز می نچشید

بہار ایام جوانی داد گسترا خطاب بمرشد دریاب توجہ بحال ماکن رفت موسم موسم کنایہ از جوانی ورفت باعتبار قریب الوقوع ہنوز مے نچشید حصول عشق ننمود غزل

روشنی طلعت تو ماہ ندارد
پیش تو گل رونق گیاہ ندارد

طلعت دیدار وروے قولہ

گوشہ ابروے تست منظر چشم
خوشتر ازین گوشہ پادشاہ ندارد

گوشہ ابرو تیو خیال ابروے تو کہ مشاہدات تجلیات است ازین گوشہ اشارت بگوشہ ابرو قولہ

دیدہ ام آن چشم سیہ دل کہ تو داری
جانب ہیچ آشنا نگاہ ندارد

آن چشم اشارت بذات وسیہ باعتبار استغنا وعدم التفات جانب ہیچ آشنا نگاہ ندارد بہیچ آشنا مدارا نمے کند قولہ

جانب دلہا نگاہ دار کہ سلطان
ملک نگیرد اگر سپاہ ندارد

یعنے دلہاے عاشقان بدست آر کہ سلطان باوجود کوس سلطنت مینوازد اما چون سپاہ ندارد ملک گیری چکند واین نظر بشوکت وحشمت ظاہری نمودہ میگوید یعنی چنانچہ غرور وشان شوکت سلطان

روئے

در کثرت سپاہ است ہمچنین شان محبوبان در کثرت عاشقان است ویا براے ترغیب بتفقد احوال وگرنہ وے ازینہا منزہ است قولہ

اے شہ خوبان بعاشقان نظری کن
ہیچ شہے چون شما این سپاہ ندارد

ہیچ شہے چون شما بادشاہ ندارد یعنے چون شما بادشاہے کہ ما داریم ہیچ شاہ را میسر نیست حیف است کہ ما چنین پریشان باشیم وتو متوجہ بما نباشی قولہ

رطل گرانم دہ اے مرید خرابات
شادی شیخے کہ خانقاہ ندارد

رطل گرانم دہ یعنے جام مالامال عشق بمن عطا نما ایمرید خرابات اشارہ بہ پیر چہ وے عاشق است ومرید خرابات جز عاشق نتواند شد شادی شیخے بشادی شیخے ہمچو ما یا آنکہ شادی باد ہر شیخے را کہ خانقاہ ندارد واظہار لاف وکرامات نکند قولہ

خون خور وخامش نشین کہ آن دل نازک
طاقت فریاد وادخواہ ندارد

خون خور رنج درکش واین خطابست از جانب مرشد یا از خود بخود خامش نشین دم بچون وچرا مزن خاطر نازک خاطر محبوب کہ نازک است طاقت اے طاقت شنیدن دادخواہ عاشق قولہ نے من تنہا کشم تطاول زلفت ؛ تطاول دست درازی تطاول زلفش تصدیعات و بلیات عشق او کیست بدل داغ آن سیاہ ندارد؛ داغ - اشارہ بسوختگی آن سیاہ اشارت بزلف موافق مضمون ع کس نیست کہ افتادۂ آن زلف دوتا نیست ؛

قولہ

تا چکند با رخ تو دود دل من
آئینہ دانی کہ تاب آہ ندارد

تا چکند الحال باید دید کہ چکند آئینہ اشارہ برخ آہ اشارت بدود دل قولہ

شوخی نرگس نگر کہ پیش تو بشگفت
چشم دریدہ ادب نگاہ ندارد

نرگس عاشق کہ پیش تو بشگفت اظہار خود نمود پس مواخذہ منما وعیب مکن چشم دریدہ بیحیا کنایہ از عاشق ادب نگاہ ندارد چہ ادب از اقتضائے حیاست واو از حیا بیگانہ قولہ

حافظ اگر سجدہ نکرد مکن عیب
کافر عشق اے صنم گناہ ندارد

گر سجدہ نکرد اگر عجز کہ لازمہ عشقست نکرد واین تدارک آن بیت است کہ تا چہ کند کافر عشق

عاشق که در عشق محو شده

غزل

روز ہجران وشب فرقت یار آخر شد — زدم این فال وگذشت اختر وکار آخر شد

زدم اینفال این سخن که مضمون مصرع اول بود بجاے تفاول گرفتم گذشت اختر ستاره نحس که ثمره اش جدائی بود رفت کار آخر شد ہجر بپایان رسید قوله

آن ہمه ناز وتنعم که خزان مے فرمود — عاقبت در قدم باد بہار آخر شد

ناز وتنعم غرور وغلبه خزان ایام ہجر قدم بفتح معروف وبضم باز آمدن از سفر قوله اگر آن لبتگی کار من از زلف تو بود اگرچه بسبب عشق تو گرفتار شدائد وبلیات شده بودم حل این عقده ہم از روے نگار آخر شد آخر الامر از مشاہده رویتو رفع آن غم شد قوله

شکر ایزد که باقبال کله گوشهٔ گل — نخوت باد دی وشوکت خار آخر شد

خار غم اندوه در سایه گل بقوت عشق دولت تیزی میزد اظہار تکبر وفخر خود میکرد گل چو برباد شد گل عشق چون شگفته گردید وبکمال رسید بخت دل افروز دل افروز صفت بخت ساقی بخت دل افروز اضافه بیانیه ہمان بخت یار یکسر غمخوارگی کلاه گوشه غرور وقدر نخوت خود بینی دی ماه خزان کنایه از ایام ہجران قوله

صبح امید که بد معتکف پردهٔ غیب — گو برون آی که کار شب تار آخر شد

شب تار ایام ہجران قوله

آن پریشانی شبہاے دراز وغم دل — ہمه در سایهٔ گیسوے نگار آخر شد

گیسو طلب دراه معشوق میکده مقام مرشد باد دف وچنگ نے حجاب وبے محابا که مرا توبه وشیخی وقرار آخر شد توبه وشیخی وقرار که لوازمه خود نیست قوله

باورم نیست ز بدعہدی ایام ہنوز — قصهٔ غصه که در دولت یار آخر شد

از بدعہدی زمانه ہنوز باورم نمی آید که ایام ہجران آخر شد مبادا که باز بہجران مبتلا سازد قوله

ساقیا عمر دراز وقدحت پر مے باد — که بسعی تو ام اندوه خمار آخر شد

خمار اندوه وغم عشق قوله

در شمار ارچه نیاورد کسے حافظ را — شکر کان محنت بیحد وشمار آخر شد

در شمار ارچه نیاورد نظر به بے سر وسامانی قصه بیحد وشمار اعراض وانکار وبیسر وسامانی وپریشانی غزل

زاہد خلوت نشین دوش بمیخانه شد — از سر پیمان گذشت بر سر پیمانه شد

له قدوم بفتح معروف ودال مضموم بمعنی باز آمدن از سفر ۱۲ ٭ ۲ه این ابیات در نسخ موجوده یافته نشد ۱۲ ٭ ۳ه این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

میخانه عالم عشق معنے آنست که آن زاہد ظاہر پرست از ظاہر پرستی باز آمد ودر راه عشق در آمده وعہدے که باصحاب ظواہر بسته بود بشکست وبه پیمانه شراب که عبارت از عشق است مشغول گردید قوله

شاہد وشمع وشراب آمده بودش بخواب — باز به پیرانه سر عاشق ودیوانه شد

مغبچهٔ میگذشت راہزن دین ودل — در پے آن آشنا از ہمه بیگانه شد

مغبچه تجلی غیر از تجلی ذات ونیز مرشد یعنے تجلی از تجلیات ومشاہده از مشاہدات گرداگرد زاہد میگشت ودر نمود از نخشش مے نشست چون زاہد اورا آشناے خود یافت دلش بدو بشتافت واز ہمه بیگانه شد وبد وبیگانه قوله

آتش رخسار گل خرمن بلبل بسوخت — چہرهٔ خندان شمع آفت پروانه شد

آتش رخسار گل روشنی تجلی آن محبوب خرمن بلبل وجود عاشق چہره خندان شمع روشنی تجلی آنمحبوب آفت پروانه ہلاکی عاشق معنے آنست که بلبل وپروانه میخواست که بخیال کارے دگر باشد وترک محبت گوید واز محبوب صبر کند بہیچ وجه میسر نشد دل که عاشق صابر بود مگر بشکست یعنی مدتے پاے صبر وقناعت در دامن تسلیم بتکلف گرد آورد واز ہمه خلق روے برتافت وبگوشهٔ نامرادی بنشست آخر الامر بمجرد دیدن روے معشوق آن ہمه زہد وعزلت برباد شد قوله

گریهٔ شام وسحر شکر که ضائع نرفت — قطرهٔ باران ما گوہر یکدانه شد

ضائع نرفت اے موثر شد قطره باران اشارت بگریه گوہر یکدانه شد دُر بے بہا اے موجب عز وشرف قوله

نرگس ساقی بخواند آیت افسونگری — حلقهٔ اوراد ما مجلس افسانه شد

نرگس چشم مراد مشاہده ساقی محبوب ومرشد یعنی مشاہده محبوب آیة افسونگری خواند ومارا از مجلس طریقه باز رہاند وبمرتبه رساند که حلقه اوراد ما مجلس افسانه شد یعنے کار ما از اوراد خواندنی گذشت وبمرتبه بالا که عشق است ومشاہده محبوب متمکن گردید قوله

صوفی مجلس که دی جام وقدح می شکست — دوش بیک جرعهٔ مے عاقل فرزانه شد

مے عشق عاقل وفرزانه شد کمال عقل آنست که از فانی بباقی گراید واز ادنے باعلے

غزل

زہے خجستہ زمانے کہ یار باز آید | بکام غمزدگان غمگسار باز آید

زہے بمعنے تحسین وآفرین زمان ساعت و وقت غمزدگان عاشقان غمگسار معشوق خیال چیزے که درخواب نموده شود ویا در دل آید شاه خیال اضافه بیانیه ابلق چشم اضافه بیانیه ومعنی انیمصرع آنکه چشم درراه خیال محبوب وقف کرده ام شهسوار محبوب در انتظار خدنگش همیر ودول من خدنگ چنسے از تیر چوبین مراد تجلی قهاری که موجب فناء عاشق است مقیم مدام اگرنه در خم چوگان رود سر من یعنے اگر این سر در عشق او فدا نگردد باسر زلفین او قرارے کرد در جذبه محبت وعشق او گرفتار شد قرار باز آید آرام شود سرشک من نه زند موج بر کنار چو بحر چندین گریه وزاری رونماید اگر میان ویم در کنار باز آید با محبوب خود هم آغوش شوم بلبلان عاشقان خار مراد رقیب ونفس وشیطان وشدائد وبلیات ببوے آن بدان واسطه وبآن امید نوبهار باز آید مشاهدات رونماید نقشبند قضا حق تعالےٰ که همچو سرو بدستم نگار باز آید که نگار که مانند سرو است بدستم باز آید غزل

زدل بر آمدم وکار بر نمے آید | زخود بدر شدم ویار در نمی آید

زدل بر آمدم از دل بر آمدم یعنی ترک دل نمودم اے اضطراب بکمال رسید زخود بدر شدم از خود گذشتم قوله

درین خیال بسر شد دریغ عمر عزیز | بلاے زلف درازت بسر نمی آید

درین خیال اشارة بحصول وصال بسر شد آخر شد بلاے زلف درازت تصدیعات وبلیات عشق ونیز راه عشق بسر نمی آید منقطع نمیشود قوله

همیشه تیر سحرگاه من خطا نشدی | کنون چه شد که یکے کارگر نمے آید

تیر سحرگاه آه سحری ودعاے سحری خطا نشدی رد نمے شد کنون چه شد الحال چه حال است که یکے کارگر نمے آید یکے بدرجه اجابت نمیرسد قوله

نظر بروے دل آراے یار ماو نه | بهیچ وجه دگر کار بر نمے آید

یعنے ما عاشقانیم بهیچ وجه من الوجوه کار دگر که زهد وپارسائی وطاعت وعبادت از ما بر نمی آید الّا نظر بروے محبوب که کار عاشق همین استغراق بجمال محبوب است قوله

چنان بحسرت خاک در تو مے میرم | که آب زندگیم در نظر نمے آید

آب زندگی اضافه بیانیه وحصول مقصود قوله

فداے دوست نکردیم عمر ومال دریغ | که کار عشق زما اینقدر نمے آید

فداے تصدق این قدر اشاره بفداے جان ومال که اول قدم است در عشق قوله

قد بلند ترا تا ببر نمے گیرم | درخت کام ومرادم ببر نمے آید

اے تا عشق ترا بحد کمال نمیرسانم بمقصد خود نمے رسم قوله

مقیم زلف تو شد دل که خوش سوادی دید | وزان غریب بلاکش خبر نمے آید

مقیم زلف تو شد گرفتار جذبه عشق ویا گرفتار علائق دنیوی شد سواد شهر اعظم مراد مکان وزان غریب بلاکش اشاره بدل قوله

زشصت صدق کشادم هزار تیر دعا | وزان میانه یکے کارگر نمے آید

زشصت صدق از روے صدق کشادم روان کردم وزان میانه اشاره بهزار دعا کارگر نمے آید بعز قبول نمی آید قوله

زبسکه شد دل حافظ رمیده از همه کس | کنون زحلقه زلفت بدر نمے آید

رمیده متنفر شده حلقه زلف لذات دنیوی وجذبه عشق غزل

سحر ببلبل حکایت باصبا کرد | که عشق روے گل باما چها کرد

بلبل سالک صبا مرشد گل محبوب حقیقی معنی آنست که در هنگام سحر سالکے بمرشد کامل از روے استمالت شکایت درد دلارام خود گفت که عشق روے آن محبوب باما چه کرد وچه شعبده پیش آورد بیان آن میکند قوله

ازان رنگین رخم خون در دل انداخت | وزان گلشن بخارم مبتلا کرد

اول بمشاهده رخ رنگین خود خون در دل ما انداخت یعنی گرفتار عشق خود ساخت که عاشق را دل سراسر خون باشد وازان گلشن قرب که مطالب فراوان وحظوظ بیکران دارد بخار هجران وحوادث در ابتلا در آورد وچون از توجه مرشدان رنج ومحنت یکسو شد وبمطلوب رسید میگوید قوله

غلام همت آن نازنینم | که کار خیر بے روے وریا کرد

همت توجه نازنین کنایه از مرشد کار خیر بے روے وریا کرد عند الله ما را بمطلوب رسانید قوله

خوشش باد آن نسیم صبحگاهی | که درد شب نشینان را دوا کرد

خوشش ضمیر شین نسیم صبحگاهی از قبیل اضمار قبل الذکر صبحگاهی مرشد درد هجر شب نشینان کنایه از خود دوا وصل قوله

گر از سلطان طمع کردم خطا بود	ور از دلبر وفا جستم جفا کرد

یعنی اگر طلب تو لجه مرشد نمودم خطا کردم چه فیاض حقیقی اوست و این در محلے است که طالب بمطلوب رسد و خود را غرق دریاے فضل او ببیند از ینجاست که ع گو هر چه دست داد بدریا چه حاجت است جفا کرد چه در خوبان وفا نیست و نیز او حاکم مطلق است یفعل الله ما یشاء عاشق را باخواست چه کار قوله

من از بیگانگان هرگز نه نالم	که با من هر چه کرد آن آشنا کرد

آن آشنا کرد یعنے حق تعالے که همه او مراوست قوله

بهر سو بلبلے عاشق در افغان	تنعم در میان باد صبا کرد

بلبل عاشق متشرع و زاهد متورع در راه طلب محبوب بشعور و غوغا مرد و تنعم از وصال محبوب و دریافت مطلوب عاشق لایزالی و رند لاابالی باد صبا عاشق که صبا کردار سیار گلشن عشق است قوله

نقاب گل کشید از دست سنبل	گره بند قبا چون غنچه وا کرد

گل محبوب زلف سنبل تجلیات انوار معنے آنست که پس از مجاهدات چون بعنایت ازلی دلم شگفته شد و حجاب خودی و پنداری که در من و محبوب نقابے بود مرفوع گشت و نهفته شد مشاهدات تجلیات محبوب باز حاجب گشت و حجابے دیگر در پیش نشست و میتواند که سنبل زلف جذبه عشق بود و یا علائق دنیا یعنے چون سالک درین نشاو رسیده دلش بر مثال غنچه بو شگفته گردید و گلهاے مرادش شگفت و حجاب تنگی روے خود نهفت جذبه عشق با عوائق دنیا در پیش آمد که دلش باز بصد وجه ازان در ریش آمد و باز حاجب و مانعش نگشت و گرد و غبار از پیش نشست یعنی بالیشان بهر مرتبه که میرساند رساند غزل

سمن بویان غبار غم چو بنشینند بنشانند	پریرویان قرار از دل چو بستیزند بستانند

سمن بضم نام گلے سپید و سمن بویان کنایه از محبوبان غبار گرد بر آمده و نیز کدورت طبع غبار غم اضافه بیانیه بنشانند اے رفع گردانند اشاره بغبار غم بستانند اشاره بقرار قوله

بفتراک جفا دلها چو بر بندند بربندند	ز زلف عنبرین جانها چو بگشایند بگشایند

فتراک شکاربند فتراک جفا اضافه بیانیه یعنے وقتیکه بر اسپ محبوبیت فتراک جفا بر می بندند دلها را بسته غم و اندوه میگردانند و از زلف عنبرین خود وقتے که بر کشایند جانها را از رشته غم و اندوه رهائی میدهند و شادان و خورم مے سازند قوله بعمرے یکنفس با ما چو بنشینند بنشانند و بعمرے

اوست وقیل چشمه ایست در دریا از قوت ... شد لبر آب می آید ۱۲ ابراهیم شاهی.

بعد مدتے تو بنشینند تو قفے بفرمایند نهال شوق در خاطر چو برخیزند بنشانند یعنے چون برخیزند نهال شوق خود را در خاطر عشاقان بنشانند و واله خود سازند قوله ز چشمم لعل رمانی چو می خندند مے بارند و قتیکه آن سمن بویان لب بسبب استغنا عدم التفات مے خندند و تمسخر میکنند از غایت غم و اندوه از چشمان من اشکهاے سرخ مے بارند ز رویم راز پنهانی چو می بینند میخوانند و حال آنکه از روے من وقتے که مے بینند عشق و محبت ما را در مے یابند و آثار اخلاص معائنه نمایند قوله

سر شک گوشه گیران را چو دریابند دُر یابند	رُخ از مهر سحرخیزان نگردانند گردانند

گوشه گیران عاشقان که از ماسوا گوشه گرفته اند چو دریابند دُر یابند چون غور کنند و معلوم نمایند بمنزله در یابند و موجب عز و فخر خود شمرند سحرخیزان عاشقان نگردانند گردانند اگر محبت عاشقان بدانند رخ از ایشان نگردانند ز فکر آنانکه در تدبیر درمانند درمانند یعنے کسانیکه دوا ار درد عاشق سهل شمرند از فکر آنان که در تدبیر درمان اند یعنے عاشقان عاجز گردند قوله

چو منصور از مراد آنانکه بردارند بردارند	چو مجنونان هر آن قومی که حیرانند حیرانند

منصور نام ولی مشهور بردارند بالاے دار هستند بردارند مقصود خود بردارند و هر آن قومے که حیران جمال محبوب مجازی اند در بادیه سرگردانی حیران اند یعنے بعشق حقیقی نمے آید قوله

درین حضرت چو مشتاقان نیاز آرند ناز آرند	بدین درگاه حافظ را چو میرانند میخوانند

مشتاقان عاشقان نیاز آرند عاجزی کننده باز آرند اشاره بسمن بویان میرانند میکشند قوله

سالها دل طلب جام جم از ما میکرد	وانچه خود داشت ز بیگانه تمنا میکرد

جام جم جامے که جمشید ساخته بود و احکام جهان درو مشاهده میشد مراد لطیفه الٰهی که در دل سالک وارد شود و عشق ازو پیدا مے شود و نیز از جام جم مرشد باشد یعنے دل از سالها از ما طالب جام جم بود تا بکشف تعینات رسد و عاقبت الامر چون بدولت عشق یا مرشد صفای دل میسر شد و بسبب آن تجلی محبوب حقیقی در خود یافت گفت انچه خود داشت انچه در ذات خود داشت ز بیگانه تمنا میکرد حصول آن از جام جم مے طلبید قوله

گوهرے کز صدف کون و مکان بیرون است	طلب از گم شدگان لب دریا میکرد

یعنے محبوب حقیقی که از غایۂ عظمت در کون و مکان نگنجد و میزان هر دو جهانش نسنجد از ظاهر پرستان که گم شدگان لب دریاے عمان اند بلکه تا گردن غریق کما اخبرنا اصدق الصادقین نحن اقرب الیه من حبل الورید و از کمال غفلت یافت خود گم کرده و پے بدان نیاورده و چون یافت خود را نیافته دیگرے بوسیلۂ او چه خواهد قوله

آن همه شعبده ها عقل که میکرد آنجا	سامری پیش عصا و ید بیضا میکرد

شعبده بازی آن همه شعبده زهد و ورع و قیل و قال که میکرد یعنے قبل ازین مینمود آنجا اشاره بعشق ید بیضا معجزه موسے ؑ و آن در کف دست مبارک بوده هنگامے که او را مینمود هر که میدید بهر حالة که بودے طرفه بیکشی چون دست را گرد آوردی بعده بینده بحال خود آمدی سامری پیش عصا و ید بیضا میکرد اے لاینفع قل جاء الحق وزهق الباطل آنکه گره ازکار جهانے بکشاد یعنے پیر مغان ورق خاطر یعنے خاطر خود را یا ورق خاطر مرا ازین نکته اشاره بعشق و توحید قوله

مشکل خویش بر پیر مغان بردم دوش	کو بتائید نظر حل معما میکرد

بتائید مدد کردن معما مشاکل قوله

دیدمش خرم و خندان قدح باده بدست	و اندران جام دو صد گونه تماشا میکرد

قدح باده مراد عشق و اندران جام اشاره بدل یا بمقام عشق دو صد گونه تماشا مشاهدات تجلیات قوله

گفتم این جام جهان بین بتو کے داد حکیم	گفت آنروز که این گنبد مینا میکرد

این جام جهان بین دل و نیز عشق حکیم خدا ان الله عزیز حکیم آن روز که این گنبد مینا میکرد یعنے روز ازل قوله

گفت آن یار کزو گشت سر دار بلند	جرمش آن بود که اسرار هویدا میکرد

اشاره بمنصور جرم گناه اسرار هویدا میکرد موافق آنکه هر کس که سر فاش کند این سزاے اوست قوله

بیدلی در همه احوال خدا با او بود	او نمیدیدش و از دور خدا را میکرد

بیدلی عاشقی بدو بطرف منصور او ضمیر بمنصور نمیدیدش التفات بقول او نمینمود و از دور مدارا میکرد خود بخود میخواند که بیا قوله

[illegible] که ابتما خاید و چون باد رسید ... پرسیدند گفت شما چیزے بغیر از آب مرا نمائید تا من آب را بشما نمایم ۱۲

[Margin note, page 404: [illegible] این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲]

فیض روح القدس ار باز مدد فرماید	دیگران هم بکنند انچه مسیحا میکرد

فیض روح القدس لطف الٰهی و فضل نامتناهی انچه مسیحا میکرد اُبرئ الاکمه والابرص واحی الموتیٰ ارسطو در اثولوجیا گفته که خلوت گزیدم و ریاضت نمودم و خلع بدن نموده از ملابس طبیعت مجرد شدم و در خود حسنے غریب و نورے عجیب میدیدم و خود را جزوے از اجزاے عالم روحانی می یافتم و صاحب تاثیر بودم پس ترقی کردم بحضرت ربوبیت و نورے مشاهده کردم که نه بزبان وصف آن توان کرد و نه بگوش لغت آن توان شنید ناگاه فکر من میان من و آن نور حجاب شد متعجب ماندم که چگونه ازان عالم تنزل کردم در تلویحات این نقل شهود بافلاطون است و توهم نکنی که این مرتبه علیه وصف قومی اند که در ازمنه ماضی بوده بنابران گوید فیض روح القدس قوله

گفتمش زلف چو زنجیر بتان از پے چیست	گفت حافظ گله از دل شیدا میکرد

یعنے مرا محبوب را گفتم که این زلف سلسل عشق را از بهر چه رها کرده گفت براے آنکه حافظ گله از دل شیدا میکرد مبادا که بطرف دیگر مائل شود ۵ نانکه دیوانه همان به که بود اندر بند غزل

ساقی آمد قدحم باز مے گلگون کرد	در مے کهنه دیرینۂ ما افیون کرد

ساقی قضا و قدر می عشق مے کهنه محبت قدیم و چون ساقی افیون بحریفان دهد تحمل آن نکنند اینجا مراد از افیون ذوق معنی آنست که ساقی قضا و قدر عشق را تازگی نموده و در عشق دیرینه ما ذوق و حلاوتے افزوده مے دیرینه مے کهنه مراد سخنان عشق برابر میداد بقدر استعداد افزون کرد زیاده از حد پاک تمام پاک زخود بیرون کرد اشاره بفناء کلی ساغر پیاله مراد وجود پیمانه شخص بت سنگین دل محبوب حقیقی باعتبار بے نیازی معنی بیت آنست تو مپندار که محبوب نے نیاز در وجود من نه اکنون عشق نهاد بلکه عطیه الیست که از ازل بما عطا شده استاد ازل محبوب حقیقی سے آموخت عطا مینمود دیگران عالمان و زاهدان خرد علم دین و عبادت که از مقتضیات خرد است مرا مجنون کرد عشق عطا کرد افسون سخنان مهر و لطف چشم جادوے مشاهده ذاتی غزل

سحر چون خسرو خاور علم بر کوهساران زد	بدست مرحمت یارم در امیدواران زد

خسرو خاور مشرقی آفتاب علم بر زدن طلوع نمودن بدست مرحمت از روے مرحمت در امیدواران نزد امیدواران قدم رنجه نمود قوله

چو پیش صبح شد روشن که حال مهر گردون چیست	بر آمد خندۂ خوش بر غرور کامگاران زد

۵ این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

مهر آفتاب یعنی چون صبح را روشن و واضح گشت که حال سیارات فلک چیست جز طلوعی و غروبی حالتے دیگر نیست و آنکه حال محبت گردون ہیچست صبح برآمد و بر غرور کامران خنده زد که مغرور مشوید قوله

نگارم دوش در مجلس بعزم رقص چون برخاست ॥ گره بگشود از گیسو و بر دلهاے یاران زد

گره بگشود از ابروے اے در خنده و خوشی شد بر دلهاے یاران زد یار از ادر پیچ و تاب انداخت قوله

من از رنگ صلاح آنگه بخون دل بشستم دست یعنی من امید از زهد و پارسائی ہمان روز منقطع کردم که چشم باده پیمایش صلا بر هوشیاران زد ؛ چشم باده پیما چشم مخمور کنایه از تجلی ذاتی صلا آواز دادن و افروختن آتش و آواز براے طعام هوشیاران عاشقان یعنی تجلی خود بر عاشقان نموده و ایشان را بخود کشید قوله

کدام آهن دلش آموخت این آئین عیاری ॥ کز اول چون برون آمد ره شب زنده داران زد

عیاری دزدی چون برون آمد از اختفا بمنصه ظهور شب زنده داران عاشقان در آب و رنگ رخسارش چه خون خوردیم و جان دادیم یعنی چه خون خوردیم تا او این حسن و جمال پیدا کرده ۵ ز تقاضاے نظر حسن تو افزون نشود ؛ تا دلم خون نشود روی تو گلگون نشود ؛ و چون بجد و بالائی رسید اول بتاراج عاشقان در آمد قوله

منش با خرقه پشمین کجا اندر کمند آرم ॥ بهر موے که مژگانش ره خنجر گزاران زد

منش با خرقه پشمین من که لباس فقیری دارم بهر موے که مژگان هر موے مژگان او ره خنجر گزاران زد کار خنجر گزاران میکند خنجر گزاران دلاوران و عاشقان

شهنشاه مظفر فر شجاع ملک و دین منصور ॥ که جود بیدریغش خنده بر ابر بهاران زد

شهنشاه مظفر فر از اینجا در مدح پادشاه آمد منصور نام بادشاه کنایه از مرشد جود بیدریغش بخشش بیشمار آن مرشد خنده بر ابر بهاران زد ابر را در معرض ہیچ مے شمرد قوله

ز شمشیر سر افشانش ظفر آنروز بدرخشید ॥ که چون خورشید انجم سوز تنها بر هزاران زد

بدرخشید طالع شد که چون خورشید انجم سوز تنها بر هزاران زد که چون خورشید انجم سوز طلوع نمود تنها بر هزاران زد قوله

تعالی الله زهے ذاتے که تا نیرنگ هستی یافت ॥ صفاے جوهر پاکش دم از پرهیزگاران زد

زهے ذاتے اشارة بمنصور نیرنگ هستی یافت در معرض وجود در آمد صفاے جوهر دانش دم از پرهیزگاران زد یعنے طالب قوله

دوام ملک و عمر او بخواه از لطف حق حافظ ॥ که چرخ این سکه دولت بدور روزگاران زد

چرخ سکه دولت او را در دور زمانه ما زد یعنے در زمانه ما بوجود در آورده قوله از آن ساعت که جام مے بدست او مشرف شد ؛ جام مے بدست او مشرف شد یعنے دل ما بدست آورد و در دلداری ما کوشید زمانه ساغر شادی بیاد غمگساران زد زمانه از استماع این شاد شد قوله نظر بر قرعه توفیق و یمن دولت شاهیست یعنے حافظ طالب و جویان آنست که حق تعالی توفیق رفیق وے گرداناد و دولت سلطنت وے را مبارکباد بده کام دل حافظ که فال بختیاران زد الهام مراد دل حافظ بر آر که فال نیکوان درخواست نموده غزل

ساقی حدیث سرو و گل و لاله میرود ॥ وین بحث با ثلاثه غساله میرود

در جواهر الاسرار آورده که حکماے یونان در ترتیب شراب خوردن اصطلاحے دارند که علی الصباح سه کاسه خورند که غسل معده کند آنرا ثلثه غساله گویند و بعد از طعام پنج کاسه میخورند که هضم طعام کند و آنرا خمسهٔ هاضمه گویند بعد از آن هفت کاسه دیگر میخورند که از آن خواب بآرام کنند و آنرا سبعهٔ نائمه گویند پس حافظ بر اصطلاح حکما نشو و نمائی طبع و صفت بهار میکند که حدیث سرو و گل و لاله در حالتے میرود که طیب النفس شده ام و آن بعد از ثلثه غساله می باشد خصوصاً در صباح بهار مراد آن باشد که اے ساقی سرو و گل و لاله که از علامات بهار است در میان آمده پس چنانچه دیگر مردمان بدیدن سرو و گل و لاله خوش میشوند ما بنوشیدن ثلاثه خورسندی بهم رسانیم و مراد از ثلثه غساله تجلیات صوری و افعالی و ذاتی مسموعست که سلطان غیاث الدین ملک هند در آن آوان که تسخیر بنگاله مے نمود مرض صعبش روے داد که دست از جان شیرین خود شست پس سه کس را از حرم براے خود که الفت با اینها بیشتر داشت آزاد ساخت یکے را نام سرو و دیگرے را نام گل و دیگرے را نام لاله بود اتفاقاً از آن بیماری صحتش روے نمود سلطان خدمت اینها را بمعنے قصور نمود التفاتے که با اینها داشت بیشتر از بیشتر بر صفحه دل نگاشت اتباعان دیگر از آتش غیرت سوختند و بجاے خویش هر یکے را بطعن غسالگی میدوختند در حین انبساط با سلطان اظهار این معنی نمود بخاطر سلطان خطور کرد

که این را خواجه بصدر غزل آرد و خواست که مصرعهٔ دوم را البته بیتی درست کند هر چند جهت وجه نمودند از شعراء زمانه که در بحر متتبع بودند قفل این صندوق سربسته از هیچکس نکشود عرض نمودند که درین زمان در شیراز شمس الدین نام در شعرگوئی شهرتی نموده وگوی سخنوری بچوگان فصاحت از شعرای وقت در ربوده او را درین معنی باید آزمود سلطان انمعنی را مرقوم بمحبوب رسول بخدمت خواجه فرستاد خواجه بربدیهه این غزل مرقوم نموده بدست رسول داد و در مصرعهٔ ثانی اظهار کرامت خویش نموده که لفظ ثلثه غساله که هیچ احدی بران اطلاع نداشت بیان فرمود و از شیراز تا بنگاله که یکساله راه کاروانیان است تعین نمود و انمعنی را خود اظهار فرمود قوله

شکر شکن شوند همه طوطیان هند / زین قند پارسی که به بنگاله میرود

شکر شکن فیضیاب طوطیان شعرا قند پارسی شعر پارسی قوله

طی مکان ببین و زمان در سلوک شعر / کاین طفل یکشبه ره یکساله میرود

طفل یکشبه سخن باعتبار فکر شب قوله

مے ده که نوعروس چمن حد حسن یافت / کار این زمان ز صنعت دلاله میرود

مے ده شعر بگو چمن دل نوعروس چمن اضافهٔ بیانیه و نیز سخن حد حسن کمال فصاحت صنعت تعریف کردن و اصلاح نمودن دلاله شعرا و ز صنعت دلاله میرود محتاج صلاح کسے نیست قوله

آن چشم جادوانهٔ عابد فریب بین / کش کاروان سحر بدنباله میرود

آن چشم جادوانه اشارت بمحبوب حقیقی و سلطان غیاث الدین کش کاروان سحر بدنباله میرود یعنی پیشوای ساحران است قوله

خوی کرده میخرامد و بر عارض سمین / از شرم روے او عرق از ژاله میرود

خوی کرده با حسن کمال چه عرق بر رو موجب ازدیاد حسن است یعنی وقتیکه با کمال حسن در چمن میخرامد قطرهٔ شبنم ژاله کردار که بر عارض یاسمین افتاده گویا که از معاینهٔ روے او از غایت انفعال عرق گردیده

قوله

از ره مرو ز عشوهٔ دنیا که این عجوز / مکاره می نشیند و محتاله میرود

از ره مرو نصیحت بسلطان میکند عشوه فریب این عجوز اشارت بدنیا محتاله حیله ساز قوله

باد بهار مے وزد از بوستان شاه / وز ژاله باده در قدح لاله میرود

باد بهار فیض ربانی ژاله قطرات رحمت باده محبت قدح دل معنی این بیت آنست باد بهار که فیض است از گلستان بادشاه حقیقی می وزد از قطرات رحمت یعنی شراب محبت بدل میرسد قوله

چون سامری مباش که زر دادو از خری / موسی بهشت و از پے گوساله میرود

سامری قصه اش بالا مرقوم شد بهشت فرو گذاشت غزل

ساقی ار باده ازین دست بجام اندازد / عارفان را همه در شرب مدام اندازد

ازین دست ازین قسم عارفان کنایه از مقلد شرب نوشیدن مدام شراب قوله

ور چنین زیر خم زلف نهد دانهٔ خال / اے بسا مرغ خرد را که بدام اندازد

زیر خم زلف تصدیعات عشق و عالم صفات و تعینات دانه خال وحدت و نور شهود مرغ خرد اضافهٔ بیانیه قوله

اے خوشا حالت آن مست که در پای حریف / سر و دستار نداند که کدام اندازد

اے مست ولایعقل قوله

روز در کسب هنر کوش که مے خوردن روز / دل چون آینه در زنگ ظلام اندازد

هنر معیشت میخوردن کنایه از کثرت نوافل معنی آنست که روز در کسب معیشت کوش و در طاعت غیر از مفروضه بروزن کردن موجب ریاست و باعث صد گونه بلا است قوله

آنزمان وقت مے صبح فروغ است که شب / گرد خرگاه افق پردهٔ شام اندازد

مے صبح فروغ مے که مانند صبح روشن است پردهٔ شام اندازد شب طالع شود قوله

زاهد خام طمع بر سر انکار بماند / پخته گردد چو نظر بر مے و جام اندازد

حاصل آنست یعنی وقت کثرت نوافل و ذکر و فکر و تلاوت قرآن آن وقتست که آفتاب در تتق مغرب مختفی گردد زاهد خام طمع زاهد که بسبب زهد طالب وصال گردیده بر سر انکار بماند در انکار عشق و محبت است پخته گردد و شایان وصل محبوب گردد نظر بر مے و جام اندازد در عشق در آید و بمشاهدهٔ محبوب باشد قوله

زاهد اسر ز کلهٔ گوشهٔ خورشید برار / بخلت ار قرعه بدان ماه تمام اندازد

اگر وصل آن محبوب حاصل شود قوله

باده با محتسب شهر ننوشی حافظ | که خورد باده ات سنگ بجام اندازد

بادہ شراب محتسب عقل زنهار هرگز سنگ بجام اندازد و رسوا سازد و معنے آنست که عشقبازی باوجود عقل مکن که عقل در عشقبازی باتو متلذذ گردد اما عاقبت الامر ترا رسوا سازد و نیز در عشق عقل میار و با او مشورت مکن که درین امر یگانگی با او موجب فضیحت و رسوائی است قوله غزل

سر سودائے تو اندر سر ما می گردد | تو ببین در سر شوریده چها می گردد

سر خیال سودا عشق و محبت چوگان سر زلف جذبهٔ عشق بیسر و پا حیران و پریشان قوله

از جفاے فلک و غصهٔ دوران صد بار | بر تنم پیرهن صبر و قبا می گردد

از رنج و تصدیعات که ازین فلک ناهموار و دور دوار که برما در و دنموده طاقت شکیبائی نمانده ضعیفی ناتوانی هلال ماه نو انگشت نما مشهور بلبل طبع اضافهٔ بیانیه فرقت جدائی گلزار رخ اضافهٔ بیانیه دیر گاهے است مدتے است مدید بے برگ و نوا بے توشه و سامان بهوا داری در عشق و محبت آن سرو قد لالهٔ عذار میگردد اشارة بهمان طبع آن سنگین دل محبوب همچنان یعنی بے تغیر و تبدل در پے آن زلف دوتا در طلب عشق و محبت آن محبوب غزل

سرو چمان من چرا میل چمن نمیکند | همدم گل نمیشود یاد سمن نمیکند

سرو چمان مرشد معشوق و تجلی چمن وطن و کاشانه و دل و سینه بے کینه گل کنایة از خود و نیز محبوب و دل و مثله سمن قوله

تا دل هرزه گرد من رفت بچین زلف او | زان سفر دراز خود عزم وطن نمیکند

هرزه بیهوده چین زلف جذبهٔ عشق یاد وطن نمیکند وطن را فراموش کرده قوله

پیش کمان ابروت لابه همیکنم ولے | گوشه کشیده است ازان گوش بمن نمیکند

کمان ابرو مشاهده تجلیات و نیز محبوب از ذکر خبر و اراده کل لابه عجز گوش کشیده است در غایة سرکشی است ازان بدین سبب گوش بمن نمیکند سخن من نمی شنود قوله

ساقی سیم ساق من گر همه درد میدهد | کیست که تن چو جام مے جمله دهن نمیکند

ساقی سیم ساق محبوب درد تصدیعات تن چو جام مے جمله دهن نمیکند متجرع آن نمیشود قوله

دست خوش جفا مکن آب رخم که فیض عطر | بیمدد سرشک من در عدن نمیکند

ع این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

ه زان سفر دراز ... این مصرع ... ۱۲

دست خوش سخره و دستمال فیض بخشش عطر بکسر بوے خوش قوله

طبلهٔ سامی شد صبا دامن پاکت از چه رو | خاک بنفشه زار را مشک ختن نمیکند

طبلهٔ گوے عنبرین با چند خوشبوی آمیز چون عود قماری و مشک تتاری و عنبر اشهب و کافور باهمی ختن ولایتے است مشک خیز قوله

چون ز نسیم میشود زلف بنفشه پرشکن | وه که دلم چه یاد آن عهد شکن نمیکند

پرشکن پر پیچ وه افسوس قوله

دی گلهٔ ز طره اش کردم و از سر فسوس | گفت که این سیاه کج گوش بمن نمیکند

طره دنیا و جذبهٔ عشق این سیاه کج اشارة بطره گوش بمن نمیکند بگفته ما نیست یا سخن ما نمی شنود والتفات بمن نے کند قوله

کشتهٔ غمزهٔ تو شد حافظ ناشنیده پند | تیغ سزاست هر کرا درک سخن نمیکند

غمزه حالتے است که از برهم زدن و کشادن چشم محبوبان پیدا میشود مراد ازان تجلی ذاتی و ظهور و اخفاء محبوب درک سخن نمیکند بکنه سخن نمیرسد غزل

ستارهٔ بدرخشید و ماه مجلس شد | دل رمیدهٔ ما را رفیق و مونس شد

این غزل در شان حضرت ستاره ذات محمد علیه السلام باعتبار بدایت که حقیر و یتیم بود دل رمیده دل عاشق که از ما سوا رمیده یعنی یتیمے درین نشاء رسید و ستاره دار بدرخشید و باندک فرصت ماه دو جهان و جهانیان را منور ساخت دل مشتاق ما را که رمیده از همه بود مونس و رفیق شد قوله

نگار من که بمکتب نرفت و خط ننوشت | بغمزه مسئله آموز صد مدرس شد

نگار محمد علیه السلام بمکتب نرفت و خط ننوشت امے امی بود غمزه اشارة مسئله آموز استاد و معلم قوله

ببوے او دل بیمار عاشقان چو صبا | فداے عارض نسرین و چشم نرگس شد

ببوے او بامید نسرین عاشقان و اصل نرگس عارفان کامل آن محبے که از بیم منافقان اظهار محبت نمیتوان کرد چون بدولت مشرف شد مباهات کنان میگوید قوله

بصدر مصطبه ام مے نشاند اکنون یار | گداے شهر نگه کن که میر مجلس شد

مصطبه میخانه گداے شهر کنایة از خود قوله

خیال آب خضر بست و جام کیخسرو
بجرعه نوشی سلطان ابو الفوارس شد

خیال آب خضر بست و جام کیخسرو یعنے وقتیکه دل من تمناء آب خضر و جام کیخسرو کرد پس بجرعه نوشی سلطان ابو الفوارس شد که اینجا هر دو مشاهده اند قوله

طرب سرای محبت کنون شود معمور
که طاق ابروی یار منش مهندس شد

طرب سرای محبت اضافه بیانیه و نیز دل طاق ابرو عبارت از تجلیات منش ضمیر شین بدل مهندس اندازه کننده قوله

لب از ترشح مے پاک کن ز بهر خدا
که خاطرم بهزاران گنه موسوس شد

لب کلام ترشح مے چکیدگی لطف و فضل یعنے سخنان خود را از آب فضل و رحم که از وے میچکد از بهر خدا پاک کن چه در بعض اوقات عاشق را عتاب خوشتر از لطف آید که لطف بگستاخی آرد و عتاب بعذر خواهی بهزاران گنه خیال بوس و کنار موسوس وسوسه داده شده قوله

کرشمهٔ تو شرابے بعاشقان در داد
که علم بیخبر افتاد و عقل بیحس شد

کرشمه ظهور مشاهده شرابے بعاشقان در داد عاشقانرا بنوعے مست و بیخبر ساخت که عقل بیخبر افتاد و علم بیحس شد که از مستی آن هر دو از کار رفتند دو چشم مراد همون چشم و مراد ازان صفات بصیرست و نیز مرشد قوله

چو زر عزیز وجود ست شعر من آری
قبول دولتیان کیمیای این مس شد

عزیز وجود بے بدل قبول قبولیت دولتیان عاشقان و عارفان اینمس کنایة از شعر قوله

ز راه میکده یاران عنان بگردانید
چراکه حافظ ازین راه رفت و مفلس شد

میکده عشق زین راه اشارة بعاشقی غزل

سالها دفتر ما در گرو صهبا بود
رونق میکده از درس و دعای ما بود

دفتر ما کردار و اعمال صهبا شراب میکده باطن عارف مرشد کامل و آستان مرشد اگر کسے گوید این چنین سخن از ادب بخدمت مرشد دور است و شعر کذب و زور گوئیم که حق گوئی و بیان واقعی مخل ادب نیست و اظهار حقیقت بے ادبی را سبب نه بلکه اتباع حق و تخلق است باخلاق الله مطلق کما قال الله لا یستحیی من الحق شئیا و هنگام استمالت این قسم مقالت بر زبان ابرار

نت
پیهود

برس

جاری گردد و هیچ ناخوشی ثمره نیارد چنانچه تا مستر شد نباشد کرا ارشاد کند و او حامل بار امانت بهت تا موقع نباشد حمل خود کجا نهد کما فی الحدیث القدسی کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف و این معنی از شیخ محی الدین عربی در فصوص بیان نموده پس مباهات مرشدان دارالیش هم چون رسل علیهم السلام بامت خویش کما قال رسول ع تناکحوا توالدوا فانی اباهی بکم الامم یوم القیمة ولو بالسقط چه فرمائی اے صاحب که ازین توجیه رونق مرشدان ثبوت پذیرد و این قسم گفتار را بے ادبی دور گردویانه قوله

نیکی پیر مغان بین که چو ما بد مستان
هر چه کردیم بچشم کرمش زیبا بود

پیر مغان مرشد طریقه بدمست آنکه در مستی بیهوده گوید و آزار مردم جوید و بدمستان کنایة از افشا کنندگان اسرار عشق معنی آنست که مدتے مدید کسب دانش و اعمال ما در گرو عشق و محبت بود خلط ما بود و توجه مینمود یعنی خویش را در عشق انداختم سالها بکتب نپرداختم و رونق باطن مرشد یا منزل او از ما بدرس و دعاء ما بود و گرمی هنگامه او از مجمع ما بود پیر مغان را نیکی باد که ما بدمستان و بدکرداران هر چه کردیم بچشم کرم او زیبا بود و بحسن خلق او در تحمل مینمود تا ما را بمقصد رساند که در طالب و مطلوب حجابے نماند قوله

دفتر دانش ما جمله بشوئید بمے
که فلک دیدم و در قصد دل دانا بود

قوله

مطرب از درد محبت غزلے می پرداخت
که حکیمان جهان را مژه خون پالا بود

مطرب مرشد غزلے مے پرداخت سخنان میگفت حکیمان ناصحان و واعظان مژه خون پالا بود یعنے خون مے گریستند پالا صاف و افزون کننده و افزون کن و صافی کن قوله

می شکفتم ز طرب زانکه چو گل بر لب جو
بر سرم سایهٔ آن سرو سهی بالا بود

می شکفتم ز طرب از غایت طرب خوش و خندان بودم آن سرو سهی بالا کنایة از مرشد قوله

یار گلرنگ من اندر حق ازرق پوشان
رخصت خبث ندادا رنه حکایتها بود

یار گلرنگ کنایة از مرشد ازرق پوشان عاشقان و فقیران خبث پلیدی کنایة از افشاے اسرار عشق یعنے مرشد عشق درشان واصلان حقیقت رخصت افشاے اسرار ندا د و بحکم من عرف الله کل لسانه مدار ازرق پوشان بر ابکمی نهاد قوله

دل چو پرکار بهر سو دوران میگردید   واندران دائره سرگشته پابرجا بود

یعنے دل بسبب عشق پرکاروار در بیابان غموم وهموم هرسو میگردید اما در دائره مقام عشق آن دل سرگشته ثابت قدم بود ونیز پرکار قلم آهنین که نقش بدان بکار برند وازان دائره ها برکشند باید دانست که درین بیت حلقه ذکر سالکان رابیان میکند وتصویر این حلقه باین صورت زیبامی سزد پس بهوش بنوش اے طالب باهوش که دل سالک دو طرف دارد هر طرفے بمقصودے روآرد بریکطرف مقام حضور مع الله است ودیگر مقام ماسوی الله که دلم هم چو پرکار میکشد بگفتن لااله الا الله میگشت واندران دائره گشت کنان سرگشته میگشت وپایش برجاے بود وضرب لااله را برمقام الا الله برمحل مشاهده مے نمود ماسوی الله را بگفتن لااله نفی میکرد وضرب الا الله مے آورد وبدین طرز محبوب حقیقی را در مقام مشاهده باثبات می آورد تا دائره مشاهده مع الله تمام شود وسالک در سلوک باین مقام رسد از بتان انظلب بموجب بنده طلعت آن باش که آنے دارد وآن کیفیتے است در محبوب معرا ومبرا از تحریر وتقریر که عاشق از دیدن آن بیخود میشود وعشق ازان پیدا میشود ار حسن شناسی اگرشناسنده حسن هستی بینا باهر قوله

قلب اندودهٔ حافظ براو خرج نشد   که معامل بهمه عیب نهان بینا بود

لن اندوده

قلب اندوده دل آلوده معامل صاحب معامله که یار گل رنگ یعنی دل حافظ که اندوده معرفت بود ومشحون از اسرار عشق در حضور یار گلرنگ خرج نشد اے بظهور نیامد که صاحب معامله که یار گلرنگ است بهمه عیب نهان بینا بود بنابران ظاهر نکرد ونیز قلب اندوده اعمال ناسره مراد بود خرج نشد مقبول نیفتاد وکارے ازان نکشاد حاصل آنست که در بازار عشق سرے آسوده پرغرور ومغز ذره وافر ولعزیدن آرایش ونمایش نمیخرد بلکه قلب سلیم وولی مستقیم که ملع بنمایش وآرایش نباشد در بازار عشق رواجے یابد یعنے عشق صرافست ناقد که عیار هر نقد رانیکو بشناسد وبمعیار لاتبهر خوافان الناقد بصیر صادق راز کاذب ومدعی راز محقق جدا کرده جبه ودستار که مجرد لباس وکسوه است بهیش باد بخیه نمی آرزد ونیز فاعبد ربک حتی یاتیک الیقین عبادت برای قربت وقربت براے حضور وحضور قلب نیست مگر باخلاص واخلاص دست ندهد مگر بخالص شدن از وجود بیبود واین نشود مگر کسے را که برجادهٔ مستقیم امر الٰهی وتابع شرع محمدی استوار باشد پس دل خود را برجادهٔ مستقیم امر الٰهی بتبعیت شرع نبوی قائم دار که لایخفی علیه شئ فاعبد ربک کانک

تراه وان لم تکن تراه فانه یراک اے رفیق طریق جنان ولسان ارکان را در کار ودل را بیار داران الله لاینظر الی صورکم ولا الی اعمالکم ولکن ینظر الی قلوبکم ونیاتکم قلب اندوده حافظ براو خرج نشد غزل

سحرم دولت بیدار ببالین آمد   گفت برخیز که آن خسرو شیرین آمد

دولت بیدار مرشد ووارد برخیز هشیار باش آن خسرو شیرین آمد قریبست که آن معشوق آید قوله

قدحے درکش وسرخوش بتماشا بخرام   تا به بینی که نگارت بچه آئین آمد

قدحے درکش مے بنوش اے عشق حاصل نما سرخوش مست ومخمور بخرام روان شو آئین رسم قوله

مژدگانے بده اے خلوتی نافه کشای   که زصحراے ختن آهوے مشکین آمد

صحراے ختن عالم لاهوت آهوے مشکین تجلی ومشاهده قوله

گریه آبے برخ سوختگان باز آورد   ناله فریادرس عاشق مسکین آمد

فریادرس مدد دهنده قوله

مرغ دل باز هوادار کمان ابروئیست   که کمین صید گهش جان ودل ودین آمد

هوادار دوستدار وطالب کمان ابرو محبوبے قوله

در هوا چند معلق زنی وجلوه کنی   اے کبوتر نگران باش که شاهین آمد

کبوتر سالک نگران ناظر شاهین طائر شکاری ومراد تجلی ذاتی قوله

ساقیا مے بده وغم مخور از دشمن ودوست   که بکام دل ما آن بشد واین آمد

آن اشارة بدشمن واین اشارت بدوست که بکام دل ما آن بشد واین آمد همه موافق باشند وبکار آمدند

رسم بدعهدی ایام چو دید ابر بهار   گریه اش برسمن وسنبل ونسرین آمد

بدعهدی بیوفائی گریه اش برسمن وسنبل ونسرین آمد ضمیر شین برابر بهار یعنے گریه ابر محض بر بیوفای زمانه است قوله

چون صبا گفتهٔ حافظ بشنید از بلبل   عنبرافشان بتماشاے ریاحین آمد

صبا مرشد ووارد گفته حافظ سخن حافظ ریاحین گلها مراد حواس وسخنها بلبل هاتف وپیغمبر غزل

سوداے سر زلفش تادر سر ما باشد   اگر عاشق سودایش باشیم روا باشد

۵ ابیات غزل از نسخ محذوف نیست ۱۲

سودا خیال سر زلف جذبهٔ عشق سودا یش خیال او زهوسناکی از روے هوس هوسناکان صاحب هوسان هوا محبت وآرزو لعبت چینی کنایه از محبوب خط وخال تجلیات متنوعه که ۵ خال وخطّ وناز وغمزهٔ جبینِ پیشانی او ۴ این همه نقشِ تجلیهاست بردل نقشبند خطا گناه وفاداران عاشقان عنا مصیبت وآزار۔

غزل

شراب بیغش وساقی خوش دو دامِ رهند　　که زیرکان جهان از کمندشان نرهند

غش بفتح آب تیره شراب بیغش محبت بلغش ساقی خوش مرشد ومحبوب شان ضمیر شراب وساقی قوله

من ارچه عاشقم ورند ومست ونامه سیاه　　هزار شکر که یارانِ شهر بے گنهند

یاران شهر علماء وفضلاء قوله

قدم منه بخرابات جز بشرطِ ادب　　که ساکنان درش محرمان بادشهند

خرابات مقام عارفان که وحدت وعشق است قوله

جغانه شیوهٔ درویشیست وراهروی　　بیار باده که این سالکان نه مرد رهند

جغانه سر مندل بیکم نے کمر بند قوله

بهوش باش که هنگام باد استغنا　　هزار خرمن طاعت به نیم جو نخرند

یعنے من برمغروری تو از حال مے ترسم که آبروے که از گفتگوے فصاحت وبلاغت وعبارت واشارت حاصل کردهٔ وآنرا وسیله نجات ودرجات آخرت دانستهٔ ناگاه دربارگاه استغنا آنرا بر خاک مزلت زنند وازان جمله ترا مفلس وبینوا گردانند ودر دست تو از حسرت ندامت نماند قوله

غلام همتِ دُردی کشانِ یکرنگم　　نه آن گروه که ازرق لباس ودل سیه اند

دُرد کشان یکرنگ عاشقان صادق بے ریا آن گروه که ازرق لباس ودل سیه اند درویشان مرائی وزاهدان مقلد حاصل این بیت آنست که درمقام عشق ومحبت بصدق واخلاص باید کوشید نه بطاعت وعبادت روے ریائی قوله

مکن که کوکبهٔ دلبری شکسته شود　　چو چاکران بگریزند وبندگان بجهند

کوکبهٔ دلبری توجه حضرت جلیل بندگان غلامان وچاکران نعمتها قوله

جناب عشق بلندست همتے حافظ　　که عاشقان ره بے همتان بخود ندهند

همتے حافظ ان الله یحب المعالی الهمم ره بے همتان پست همتی وپست فطرتی غزل

شاهدان گر دلبری زینسان کنند　　زاهدان را رخنه در ایمان کنند

زاهد طائفه باشند که بنور ایمان وایقان جمال آخرت مشاهده کنند ودنیا را درصورت قبیح معاینه نمایند وازالتفات بزینت مزخرف فانی او رغبت نمایند وتخلف این طائفه ازصوفیه آنست که زاهد بحظ نفس خود ازحق محجوب چه بهشت مقام حظ نفس است فیها ماتشتهی الانفس وصوفی بمشاهده جمال ازلی ومحبت لم یزلی از هر دو کون محجوب پس صوفی را در زهد مرور اسے مرتبه زاهد که حظ نفس ازان دور شود واین طائفه را دو متشبهه یکے متشبه محق بزاهد که هنوز رغبت ایشان بکلی از دنیا مصروف نشده باشد وخواهند که بیکبارگی از دنیا رغبت گردانند وایشانرا متزهد خوانند دویم متشبه مبطل بزاهد که برائے قبول خلایق ترک زینت دنیا کنند وخاطر از جمع اسباب دنیوی باز گیرند وبدان طلب تحصیل جاه کنند درمیان مردم وممکن بود که بر بعضے حال ایشان متشبه شود وپندارند که از دنیا اعراض کلی کرده اند وایشان خود بملک ومال وجاه خریده اند ترک الدنیا للدنیا وممکن که بر ایشان نیز حال خود متشبه شود وگمان برند که چون خاطر شان بطلب اسباب دنیوی مشغول نیست علت آنست که اعراض کردند واین طائفه را مرائیه خوانند قوله

هرکجا آن شاخ نرگس بشگفد　　گلرخانش دیده نرگسدان کنند

شاخ نرگس محبوب گل رخانش ضمیر شین بر شاخ نرگس وگلرخان محبوبان واهل عرفان نرگسدان آوندے که نرگس دران کارند یا بنهند تا دیر تر بتازگی وطراوت روآرند واینجا کنایه از دیده عشق مینماید که همیشه چون نرگسدان باب اشک محلولے یا بدمعنی آنست که هرکجا آن محبوب ومرشد من بجلوه درآید وبیان حقایق ومعارف نماید محبوبان معنوی که سائر اهل عرفان اند بدیده اش جا دهند وازدیدنش سیر نشوند قوله

یار ما چون سازد آهنگِ سماع　　قدسیان در عرش دست افشان کنند

قدسیان ملائک دست افشان رقص قوله

اے جوانِ سرو قد گوے ببر　　پیش ازان کز قامتت چوگان کنند

ایجوان سرو قد اے سالک گوئے ببر بهره ازین جهانِ فانی بردار یعنے حصول مشاهده نما

قامت چوگان کنند پیری در رسد آنوقت نفع نه بخشد قوله

رخ بنماید آفتاب دولت ‌ ‌ گر چو صبحت آئینه رخشان کنند

آفتاب دولت معشوق گرچو صبحت آئینه رخشان کنند اگر آئینه دل ترا مانند صبح رخشان کنند قوله

مردم چشم بخون آغشته شد ‌ ‌ از کجا این ظلم بر انسان کنند

آغشته آلوده انسان اشارت بمردم چشم نگاه ظهور دو چشم مراد تجلی ذاتی قوله

کن نگاهی از دو چشمت تا روان ‌ ‌ مرگ را بر بیدلان آسان کنند

روان فی الحال بیدلان عاشقان قوله

عید رخسار تو کو تا عاشقان ‌ ‌ در وفایت جان و دل قربان کنند

عید رخسار اضافة بیانیه و مراد از رخ اینجا مظهر حسن خدائیست یعنے دیدار۔ قوله

خوش بر آی از غصه ای دل کاهل راز ‌ ‌ عیش خوش در بوته هجران کنند

اهل راز عاشقان مکمل در بوته هجران کنند مقام عبدیة نگاه میدارند قوله

سر مکش حافظ ز آه نیم شب ‌ ‌ تا چو شمعت نور دل تابان کنند

تابان روشن غزل

شراب و عیش نهان چیست کار بی بنیاد ‌ ‌ زدیم در صف رندان هر انچه باداباد

شراب محبت عیش نهان ریاضت مخفی چون طریقه ملامتیه معنے آنست که عشق نهان باختن شیوه رندان نیست و کاریست بے بنیاد چون نقش بر آب معهذا ما در صف زده ایم خویش را شاد تا چه پیش آید هر چه باداباد قوله گره ز دل بگشا غمگین مباش و ز سپهر ناله مکن شکایت فلک منما که فکر هیچ مهندس چنین گره نگشاد حقیقت گردش آسمانی معلوم هیچ حکیمے نگردید قوله

ز انقلاب زمانه عجب مدار که چرخ ‌ ‌ ازین فسانه و افسون هزار دارد یاد

انقلاب زمانه برگشتن زمانه و منقلب بودن احوال از وصل ازین فسانه اشارة بپرگشتگی احوال و نیز ازین نوع قصها قوله

قدح بشرط ادب گیر زانکه ترکیبش ‌ ‌ ز کاسه سر جمشید و بهمنست و قباد

بشرط ادب ادب بمعنی دانش کذا فی مهذب اللغات جمشید نام شاه بهمن نام پسر اسفندیار

قباد پدر نوشیروان که چهل سال بادشاهی کرده و بزرجمهر وزیر او بود و مراد عرفا چون منصور و عین القضاة و فرید الدین عطار قوله

که آگه است که کاوس و کے کجا رفتند ‌ ‌ که واقف است که چون رفت تخت جم بر باد

کاوس نام شاهے گے جمع کیان که در دور خود اعظم ملوک بودند و آن پنج بودند کیومرث و کیکاوس و کیخسرو و کیقباد و کیلهراسپ معنی آنست که عشقباز را با دب و دانش پیش گیر در سلوک عشق هشیاری پذیر که درین ره سرها بے لب یا رب اوبان و بیخبران بباد رفت تخت جم تخت سلیمان چه جم اگر با خاتم و نگین و بلقیس و ماهی و امثال آن افتد سلیمان مراد بود و اگر مقابله آئینه و سد و امثال آن آید سکندر مراد بود و آنکه پیاله و شراب بود جمشید بود و چون ازینها چیزے مسطور نبود هر چه بمقتضای محل بود همان مراد بود قوله

ز حسرت لب شیرین هنوز مے بینم ‌ ‌ که لاله مید مد از خاک تربت فرهاد

شیرین نام معشوقه فرهاد و خسرو فرهاد نام سنگتراشے که عاشق شیرین بود گشتی مے پیالہ مے که بصورت کشتی سازند بغداد نام شهرے عظیم و مبارک قبة الاسلام در و شصت هزار گرمابه بود کذا من ابراهیم شاهی ۔ قوله

ز دست کن نهم جام مے مکن عیبم ‌ ‌ که پاک تر به از نیم حریف دست نداد

ازین اشارت بجام مے قوله

مگر که لاله بدانست بیوفائی دهر ‌ ‌ که تا بزاد و بشد جام مے ز کف ننهاد

لاله عاشق کامل جام مے عشق و محبت قوله

بیا بیا که زمانے ز مے خراب شویم ‌ ‌ مگر رسیم بگنجے ازین خراب آباد

خراب فانی گنج وصل محبوب ازین خراب آباد فنائے هستی موهومه قوله

نمی دهند اجازت مرا بسیر سفر ‌ ‌ نسیم خاک مصلی و آب رکناباد

اجازت رخصت مصلا عیدگاهے است در شیراز رکناباد تفرجگاهے است در شیراز که چشمه الله اکبر آنجاست و آنرا رکنے نیز گویند قوله

بنوش قدح صافی بناله دف و چنگ ‌ ‌ که بسته اند بر ابریشم طرب دلشاد

قدح کنایه از شراب از ذکر سبب و اراده مسبب از شراب مراد عشق بناله چنگ بتلقین مرشد طرب دلشاد کنایه از حصول مقاصد غزل

شاہد آن نیست کہ موئے ومیانے دارد
بندۂ طلعت آن باش کہ آنے دارد

موے یعنے موے سیاہ ودراز میانے یعنے موے باریک آن مراد ازان کیفیت است درمحبوب کہ در تقریر وتحریر درنیاید وبدون ذوق آزانتوان دریافت چنانچہ خواجہ گفتہ ؎ از بتان آن طلب ار حسن شناسی ایدل ؛ ونیز جاے فرمودہ ؎ اینکہ میگویند وآن بہتر ز حسن ؛ یار ما این دارد وآن نیز ہم ؛ ونیز فرمودہ ؎ لطیفہ الیست نہانی کہ عشق ازو خیزد ؛ ومراد از لطیفہ ہمان کیفیت است معنے آنست کہ بحسن معشوقان ظاہر فریفتہ مشو بلکہ بندۂ طلعتِ تجلیاتِ آن محبوبِ پنہانی باش قولہ

شیوہ حور وپری خوب ولطیف است ولے
خوبی آنست ولطافت کہ فلانے دارد

حور وپری محبوبان مجاز وسالکان کامل فلانے اشارہ بمحبوب حقیقی ونیز مرشد قولہ

چشمۂ چشم مرا اے گل خندان دریاب
کہ بامید تو خوش آب روانے دارد

چشمۂ چشم مرا گریہ وزاری مرا گل خندان معشوق آب روانی گریہ وزاری قولہ

چشم وابروے تو در صنعت تیر اندازی
بستد از دست ہر آنکس کہ کمانے دارد

چشم وابروے تو کنایہ از تجلی ذاتی وصفاتی بستد از دست ہر آنکس کہ کمانے دارد ہر دلاوریرا ضعیف وعاجز مے گرداند قولہ

گوے از خوبی کہ برد از تو کہ خورشید آنجا
نہ سوار لیست کہ در دست عنانے دارد

یعنے بے اختیار ومضطر قولہ

دل نشان شد سخنم با تو قبولش کردی
آرے آرے سخن عشق نشانے دارد

دل نشان مقبول سخن شعر نشانے قبولیت قولہ

در رہ عشق نشد کس بیقین محرم راز
ہر کسے بر حسب فہم گمانے دارد

وان اللہ احتجب عن العقول کما احتجب عن الابصار وعن الملاء الاعلی یطلبونہ کما تطلبونہ انتم اھکال درین بیت آنست کہ ارباب کمال بعلم الیقین وعین الیقین وحق الیقین محرم راز میشوند ودرینجا مے گوید کہ چنین نیست جوابش آنکہ این مراتب لیقین بنظر بارباب این مراتب اند نسبت براز یعنے ارباب مراتب سہ گانہ لیقین میدانند کہ مارا نسبت براز علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین حاصل شد

ولہذا این مراتب سہ گانہ ہم بجماعتے کہ قائلند بہمہ اوست وہم بجماعتے کہ قائلند ہمہ از دست حاصل میشود یقین است کہ حق بجانب یکے ازین دو طائفہ خواہد بود ومراد از علم الیقین وعین الیقین وحق الیقین باین تمثیل روشن میشود کہ چون کسے چشم بپوشاند علم بوجود آتش بدلالت حرارت بروے علم الیقین است وچون چشم بکشاید وآتش را معائنہ ببیند عین الیقین وچون در آتش افتد وناچیز شود وصفات آتش ازو صادر شود احراق واشراق حق الیقین شد وصاحب علم الیقین طالب آنست کہ معلوم وے مشہود گردد پس بران علم اطمینان قرار ندارد وصاحب عین الیقین طالب آنست کہ در مشہود وجود فانی شود ولیقین مرتفع گردد وخود را عین وے داند وببیند پس بآن مشاہدہ اطمینان وقرار ندارد تا وقتیکہ یقین وے مرتفع شد ومشہود بجاے وے نشست ؛ بحق الیقین متحقق گشت واطمینان در مرتبہ دیگر نماند در دانش او کہ طالب او باشد وازینجا معلوم شد کہ این مراتب بر حسب دانش صاحب این مراتب واقع میشوند قولہ

مرغ زیرک نشود در چمنش نغمہ سراے
ہر بہارے کہ ز دنبال خزانے دارد

مرغ زیرک عاشق کامل در چمنش بر حسن وجمال او کہ مصرع آیندہ صنعت اوست بہار گل ؎ اسم ترنجست کہ در نوبہار ؛ پیش دہد میوہ پس آرد بہار ؛ مرلوذات محبوب خزان کنایہ از فنا وعدم معنی آنست کہ ہر محبوبے را کہ بدنبال او فنا روہست مرغ زیرک را در چمن حسن او نغمہ سراے وبال است ہموارہ خلیل وار لا احب الآفلین مقال قولہ

با خرابات نشینان ز کرامات ملاف
ہر سخن جائے وہر نکتہ مکانے دارد

خرابات نشینان عاشقان وعارفان ملاف لاف مزن غزل

صوفی نہاد دام وسر حقہ باز کرد
اظہار مکر با فلک حقہ باز کرد

صوفی مرائی ظاہر پرست سر حقہ باز کرد شعبدہ دیگر در پیش نہاد حقہ باز شعبدہ باز معنے آنست کہ صوفی مکار مرائی دام شعبدہ بازی ومردم فریبی کشاد وبنیاد مکارگی با فلک شعبدہ باز پیش نہاد ونمیداند قولہ

بازی چرخ بشکندش بیضہ در کلاہ
زیرا کہ عرض شعبدہ با اہل راز کرد

بازی چرخ گردش فلکی بیضہ در کلاہ شکستن رسمے است کہ شعبدہ بازان بیضہ مرغ در کلاہ پنہان میکنند واز بغل ظاہر میکنند ودر بغل پنہان مے کنند واز دہن برمی آرند اگر شعبدہ بازی

دیگر دران هنگام پیدا شود برای نموداری خودبازی ویرا می بندند تا او را هیچ شعبده نمودن میسر نشود بیضه در کلاهش شکسته گردد یعنی هر که شعبده با شعبده بازان پیش گیرد بیضه بازی در کله خود شکسته گردد قوله

اے دل بیا که ما به پناه خدا رویم	زان آستین کوته و دست دراز کرد

کوته آستینی و درازدستی عبارت از کم کرداری و بسیار گوئی و بگفتار بیفروغی و مردم را دلجوئی اے ازین صوفی کم کردار بسیار گوی به پناه رویم قوله

ای کبک خوشخرام کجا میروی بناز	غره مشو که گربه عابد نماز کرد

گربه عابد نفس اماره و فلک نماز طهارت و وضو یعنی اے سالک خوش رفتار و اے صاحب دولت نامدار که برفتار خوش میخرامی و مغرورانه بتبختر در رفتار می آئی به تبعیت نفس و موافقت فلک مغرور مشو و راه راست گذاشته براه کج مرو که تبعیت نفس و موافقت فلک سر بسر دغا و فریب است و چون دغا و فریب عاقلانرا عیب است وجه دیگر معنے آن باشد که اے سالک راه عشق بر هر کسے بحسب ظاهر بینی موافقت شریعت بینی مغرور مشو بلکه بران عمل کنی ــه چون بسے ابلیس آدم روے هست پس بهر دستے نشاید داد دست در حبیب السیر آورده که خواجه عماد فقیر را گربه بود هرگاه که خواجه عماد نماز کردی با او موافقت بجا آوردی شاه شجاع این معنی را بر کرامات او حمل نموده پیوسته بر قدم اخلاص خدمت آنجناب کردی خواجه حافظ که ازین معنی در رشک بود این غزل گفته فرستاد و قیل راهبی بود گربه بر در وے داشت و آن گربه بهر دو دست بلعاب خویش دهن مے شست کبک خوشخرام را بدانجا گذر افتاد گربه را بدین حالت دید دانست که گربه از تاثیر صحبت او پرهیزگار گشته که مستقبل قبله نشسته وضو میسازد و بے وسواس پیش او عبور کرد گربه او را در گرفت ازان روز این ضرب المثل شد قوله

این مطرب از کجاست که ساز عراق ساخت	و آهنگ بازگشت براه حجاز کرد

عراق عشق و نیز زهد قوله

صنعت مکن که هر که محبت نه راست باخت	عشقش بروے دل در محنت فراز کرد

صنعت مکن تکلف منما محبت نراست باخت همین قیل و قال را پیشه ساخت آخر الامر فراز کرد

فراز کرد استفتاح کرد قوله

فردا که پیشگاه حقیقت شود پدید	شرمنده رهروی که نظر بر مجاز کرد

فردا قیامت پیشگاه مرتبه حقیقت رهروے عاشقی غزل

صوفی ار باده براندازه خورد نوشش باد	ورنه اندیشهٔ این کار فراموشش باد

باده عشق و محبت اندازه مقدار استعداد نوشش تریاک و نافع یعنے صوفی ظاهر پرست که هنوز شایان حقیقة نشده و مقام شریعت طے نموده اراده سلوک و محبت نماید که فراخور استعداد در اسرار ربوبیت خوض کند و قدم پیش نهد که هنوز طفل این راه است و اگر از اندازه خود بیش خورد و ضبط اسرار نکند باید که این اندیشه را در دل نیارد و در شریعت راسخ و در طریق عشق خود را آزرده نسازد یکے بیت صوفی ار باده الخ دوم بیت صوفیان جمله حریفند الخ شیخ عبد الواحد در حل بعضے ابیات از صوفی و زاهد و شیخ و پاکدامن اهل ملکوت مراد دارند امثال این دو بیت چه معنی باشد جواب آنست که این اشارت بر اینان میرود نه بروجه حصر بلکه بروجه غالب یعنی چون غرض امانت نامزد خراباتیان میخانه معرفت شد صوفیان پاک سرشت بسیار کوشیدند و بعوض آن جرعه طلبیدند بوے نشمیدند الا جبرئیل ع بطفیل مشاطگی این سرستان ازلی موعود رویة بکرة واحد گشته چون یکبار ببیند از بار دیگر نومید شود تاسف زیاده خورد و گویند اینکار نه براندازهٔ تو بود قوله

وانکه یک جرعه مے از دست تواند دادن	دست با شاهد مقصود هم آغوشش باد

معنے آنست که آنکسے که جذبه از جذبات بدیگرے تواند بخشید و در حق سالکان بخل نکند در شان وے دعا میفرماید و نیز آنکه حظے از حظوظ نفس از خوف حق ترک دهد شاهد مقصود در آغوش او باد که و اما من خاف مقام ربه و نهی النفس عن الهوی فان الجنة هی الماوی قوله

پیر ما گفت خطا در قلم صنع نرفت	آفرین بر نظر پاک خطا پوشش باد

معنے آنست که آنچه حق سبحانه در وجود آورد از خیر و شر و نفع و ضرر همه باقتضاے عدالت بی خطا است و اینکه خطا نمود میشود از کوته بینی ماست از آنجهة که از ما صدور می یابد و معنی بیت نیز اینچنین باشد یعنے پیر ما گفت که خطا در قلم صنع ایزدی نرفته همه بر نهج عدالت و صواب است هر چه از قلم رفته آفرین بر نظر پاک او که آنچه بمقتضاے بشری خطا در چشم می نشیند آنرا بعین بصیرت غیر از او

درو جود نیست وجز حق دیگرے در چشمش شہود نہ مراور اازصدور خطا معذور میدار ۵ گر نظر در سیر نلے نوران کنی ٭ جملہ را بیشک زمعذوران کنی ٭ نظر در سیر بے نوران کردن عبارت ازان بود کہ بدیدۂ غیرت نگرد کہ بر شخصے بحکم کل اناء یترشح بما فیہ ہرچہ درون دارد بحکم امر ایجادی بے اختیار بظہور مے آید کہ طبیعت آتش چون محرق است لنسوزد وجہ یعنے وہم خطا در صنع کہ بر لوح دل من باقتضاے حکمۃ بالغہ ومصلحت کاملہ صواب بقلم تقدیر رقم کردہ بود وبدین سبب در حضیض اولئک کالانعام بل ہم اضل سبیلا فرو ماندہ بودم دست پیر کامل آزاد را ستتار عدم آورد وبر فراز شہود ان اللہ حکیم علیم نشاند برین سوال آنکہ چون خطا نبود خطا پوشی بچہ معنی بود وارد نشد وجہ دیگر اصل در اشیا حسن ولطافۃ وخیر وشر وقباحت عارضی است ودر عبادت تقلیب دارد یعنے آفرین بر نظر پاک پیر صاحب کمال مظہر لطف وجمال باد کہ خطا پوش است یعنی شر وقبح کہ عارضی است از نظر وے پوشیدہ شدہ یعنی خطا در نمی آید انچہ اصل حقیقۃ است ہمان می بیند چہ خوش گفتہ کہ خطا در قلم صنع نرفتہ وجہ ونیز خطا قلم صنع نرفتہ تنبیہ بران میکند قاصرانی کہ اثبات خطا می نمایند ونسبت خطا بصانع زیرا کہ ہمہ فعل او ست وانچہ در مصرع ثانی است اشارت برآنست کہ نمایش خطا در نظر قاصران کہ دیدۂ ادراک ایشان از غشاوہ تقلید وسبیل صورت بینی پاک نشدہ واز اطلاع بر فاعل حقیقی واحاطہ بر مصالح کلیہ نظام ہمہ عالم صواب مینماید نظر او پاکست از غبار کدورت اغیار وخطا پوش است کہ در نظر قاصران مینماید از نظر حقیقۃ بین او پوشیدہ ولفظ خطا کہ در مصرع ثانی است مراد خطا است کہ در نظر قاصران مینماید نہ خطاے فی الواقع وجہ دیگر یعنے اے عزیز بیتو وبے کار تو کار ما ساختہ است وہر چہ ہست ازانجا بہ نسبت ہمہ خوبست خالی از مصلحت نخواہد بود ما صنع اللہ فہو خیر ۵ زنیکو ہر چہ صادر گشت نیکو ست فعل المحب محبوب وجہ ونیز جملہ معترضہ است یعنی پیر ما کہ آفرین بر نظر پاک خطا پوش او باد چہ خوش گفتہ کہ خطا در قلم صنع نرفتہ قولہ

شاہ ترکان سخن مدعیان میشنود
شرمے از مظلمہ خون سیاوشش باد

شاہ ترکان کنایۃ از افراسیاب کہ پادشاہ توران وترکستان بود وسیاوش پسر کیکاوس پادشاہ ایران ودرمیان پادشاہ ایران وتوران ہمیشہ جنگ بود وافراسیاب سیاوش را کشتہ قولہ

چشمم از آئینہ داران خط وخالش گشت
لبم از بوسہ ربایان لب نوشش باد

خط تجلی صفاتی خال تجلی ذاتی نوش شیرین قولہ

نرگس مست نوازش کن مردم دارش
خون عاشق بخورد گر بقدح نوششش باد

نرگس مرشد کامل وتجلی ذاتی قولہ

گرچہ از کبر سخن با من درویش نکرد
جان فداے شکرین پستہ خاموششش باد

شکرین پستہ خاموشش دہن مراد سر مخفی وحدت غزل

صبا بہ تہنیت پیر مے فروش آمد
کہ موسم مے ومعشوق ونای ونوش آمد

صبا جبرئیل تہنیت خبر شادی پیر میفروش سرور کائنات مے شراب نامے سنے نوش شراب معنے آنست کہ جبرئیل عم بخوشخبری پیش آن سرور انام درخرامید کہ موسم عشق ومحبت در رسید رسم محنت واندوہ بسر آمد وآوان نامے ونوش از در آمد قولہ

ہوا مسیح نفس گشت وباد نافہ کشا
درخت سبز شد ومرغ در خروش آمد

مسیح نفس زندگی بخش یعنے ہوا مسیح وار احیاء اموات بیش کرد وخاک ۔ لونہا از بطون خود بر آورد ودرخت از غایت لطافت ہوا سبز شد بہوا بر آمد ومرغ از کمال شادی در خروش آمد یعنی پیش از وجود آن سرور بر امم سالفہ ابواب عشق مسدود بود چون آن سرور بوجود آمد جبرئیل بہ تہنیتش آمد واین عقدہ بر کشاد واز ینجاست کہ رسول ع فرمود رجعنا من الجہاد الاصغر الی الجہاد الاکبر قولہ

زمرغ صبح ندانم کہ سوسن آزاد
چہ گوش کرد کہ بادہ زبان خموش آمد

مرغ صبح کنایۃ از سالک ومرشد کامل کہ براے بیدار شدن خواب زدگان غفلت آواز میکند وآنہا را بیدار میکند ندانم کہ مسترشد او کہ بمرتبہ عرفان رسید چہ نکتہ بگوش کرد کہ صبح وار دہن بربست وآن در یتیم را خازن گشتہ در قعر دریاے وحدۃ نشست با وجود فصاحت وبلاغت وگوناگون سخن پروری گنگ گشت وگل سوسن را نہ زبان می شود دہ باعتبار کثرۃ گفتہ چون خواست کہ خاموشی سوسن از راہ شدن اسرار غامضہ از مرغ صبح کہ بیان آن نتوان کرد بیان نماید اورا دہ زبان گفتہ سوسن آزاد کنایۃ از طالب قولہ

زفکر تفرقہ باز آئی تا شوی مجموع
بحکم آنکہ چو شد اہرمن سروش آمد

زفکر تفرقہ باز آئی نظر از کثرت بردار تا شوی مجموع بوحدۃ رسی چو شد اہرمن چون اندیشۂ

کثرت رفت سروش وحدة حقیقی قوله

بگویمت سخنے خوش بیا و باده بنوش
که زاهد از بر مارفت و میفروش آمد

زاهد نفس ونیز مراد صحبت زاهد میفروش عشق قوله

زخانقاه بمیخانه میرود حافظ
مگر زمستی زهد وریا بهوش آمد

خانقاه زهد میخانه عشق غزل

صبا وقت سحر بوے ززلف یار می آورد
دل دیوانهٔ مارا بنو در کار می آورد

صبا مرشد بوے ززلف جذبه از عشق بنو از سر نو معنی آنست که مرشد بهنگام سحر قدرے بیان جذبهٔ عشق در کار می آورد همگی توجه مارا بدریافت آن مشغوف بیساخت واعلام نصرت مارا می افراخت قوله

فروغ ماه میدیدم زبام قصر تو روشن
که روی از شرم رخسار تو در دیوار می آورد

یعنے فروغ ماه که بربام قصر تو بود آشکارا میدیدم که آن فروغ ماه ازغایة شرم رخسار تو رو بدیوار می آورد حاصل بیت آنست که فروغ ماه باجمال برابری نمیتواند کرد قوله

من آن شاخ صنوبر را زباغ سینه برکندم
که هر گل کز غمش بشگفت محنت بار می آورد

یعنے چون آن دلم به بیان مرشد التفاتے که میشاید نکرد وبحظوظ نفسانی فانی رو آورد بدل پرداختم از باغ سینه اش برکنده انداختم که هر گلے که از غمش بشگفت محنت بار آورد عاقبت کار ثمره اش خار آورد قوله

زرشک وتاب زلف یار بر بادهوا میداد
دلم هر نافهٔ مشکین که از تاتار می آورد

زلف عشق بر باد هوا میداد وقری واعتباری نمیداشت نافهٔ مشکین طاعت وعبادت وسخن تاتار نام ولایت مشکخیز مراد زهد وصلاح معنے آنست که دلم هر طاعتے وعبادتے وسخن که از زهد وصلاح می آورد عشق ازغایت رشک وتاب آن را وقعے واعتبارے نمیداشت قوله

زبیم غارت عشقش دل خونین رها کردم
دلے میریخت خون وره بدین هنجار می آورد

ضمیر شین عشقش بیار دل خونین گنهگار وبدکردار یعنے دلم که بفرمان برداری مولی مساعدة نکرد وتوجه بحظوظ نفسانی آورد وازخوف غارت عشقش رها کردم واز هستیش بدر آوردم لیکن همواره خون گریسته درعقبم میرسد وگریه کنان بدنبالم میرود قوله

بقول مطرب وساقی برون رفتم گه وبیگه
کزین ره گرد زان منزل خبر دشوار می آورد

یعنے بتلقین مرشد علی الدوام برون رفتم اے ترک نمودم این راه که حظوظ نفسانیه است که بالا ذکر رفته چراکه ازین راه حظوظ نفسانیه گرد از منزل جانان که قرب است یا عشق خبرے نمی دهد یعنی گروے ازانهم بنظرے آید قوله

سر از بخشش جانان طریق لطف واحسان بود
اگر تسبیح مے فرمود اگر زنار مے آورد

تسبیح زهد زنار عشق قوله

عفاالله چین ابرویش اگرچه ناتوانم کرد
برحمت هم پیامے بر سر بیمار مے آورد

عفاالله نگهدارد اورا خدا چین ابرو کنایه ازعتاب عشوه لطف غزل

صورت رویت نگارا بس بآئین بسته اند
گوئیا نقش لبت از جان شیرین بسته اند

نگار معشوق آئین زیبائی وآراستگی نقش لب صورت لب از جان شیرین بسته اند از جان بوجود آورده اند یعنے چون جان لطیف ونازک مقدم پیش آمدن مردمان یعنے مردمکها اشک رنگین اشک خونین آئین زیور زلف جذبه معشوق مشک افشانی بعطر معرفت معطر ساختن عاشقان عاملان ودانشمندان بمصلحت را ازبرائے مصلحت نافه چین طاعت نقشبندان قضا اضافه بیانیه ونیز الله تعالے نفس مشکین خوشبو وزیبا ماه تابان رخساره عقد پروین کنایه از در گرد عنبر خط نسترین نام گلے مراد روے غیر ازین یعنے شعراء دیگر تخمین مقرر غزل

طائر دولت اگر باز گزارے بکند
یار باز آید وبا وصل قرارے بکند

طائر دولت اضافه بیانیه مراد بخت گذاری بکند ممد ومعاون شود یار محبوب حقیقی یعنے مرا دلارامے بود که رفیق جان حزین بود ناگاه از جور فلک از دولت وصال آن محروم شدم اگر باز بخت معاونت ما نماید محبوب حقیقی باز بر من گذرے کند ووصل میسر آید قوله

دیده را دستگه لعل وگهر گرچه نماند
بخورد خونے وتدبیر نثارے بکند

دستگه کثرت اسباب غنا وسرمایه وقدرت یعنے در آرزوے آن رخ لاله عذار چندان گریستم که قدرت لعل وگهر که اشک سرخ وسفید است نماند یعنے چشم مرا آب نمانده بغیر ازین علاجے نیست که بخورد خونے یعنے فکرے کند وتدبیر نثار نماید قوله

کس نیارد بر او دم زدن از قصهٔ ما
مگرش باد صبا گوش گذارے بکند

این غزل در نسخ صحیحه نیست

نیارد نتواند براو نزداو دم زدن بیان کردن باد صبا مرشد یعنی دلبرما ازبس کہ غیور است وعالی
است جناب او ہیچکس طاقت ندارد کہ پیش او عرض حال ما نماید غیر از جناب مرشد ما قولہ

دلقہ ام باز نظر را بہ تدروے پرداز	باز خوانش مگرش قصد شکارے بکند

باز نظر اضافۂ بیانیہ تدرو نام جانور مراد معشوق مجاز و لفظ پرداز متعلق است بہ باز نظر باز خوان
خوانندہ باز کنایہ از میر شکار معنے آنست کہ خود را العشق معشوق مجازی کہ قنطرۂ حقیقی است آراستہ
ام وسر تا بقدم بدان پیراستم تا میر شکاران باز کہ مرشد است قصد شکار آن کند واز مجاز بحقیقۃ بروجہ
مرشد مرید بعشق را خریداری نماید از ینجاست ؎ بگفت ار پاشد در عشق برجاے ❊ برو عاشق شو
انگہ پیش ما آئے ؎ مارا نہ مرید ورد خوان میباید ❊ نہ زاہد و حافظ قران مے باید ❊ صاحب
دردے سوختہ جان میباید ❊ آتش زدہ بخان ومان میباید ❊ قولہ

دوش گفتم بکند لعل لبش چارۂ دل	ہاتف غیب ندا داد کہ آرے بکند

لعل لب اضافۂ بیانیہ مراد لب ؎ لب کہ شیرین جوے شد لطف خدا ست ❊ باغ جان را
زاب او نشو و نما ست ❊ قولہ

کو کرمے کہ ز بزم طربش غمزدۂ	جرعۂ درکشد و دفع خمارے بکند

کریم اشارت بسالک کامل غمزدہ عاشقے وطالبے قولہ

شہر خالیست ز عشاق مگر کز طرفے	مردے از خویش برون آید و کارے بکند

شہر خالیست ز عشاق مقتضی زمان چنین است کہ در شہر ہیچ جا کاملے نمی نماید بود کز طرفے
شاید کہ از جانبے مردی از خویش برون آید مردی خود بخود پیدا شود کارے بکند بمدد ما
رسد و مارا بمراد رساند قولہ

یا وفا یا خبر وصل تو یا مرگ رقیب	بازی چرخ ازین یکدو سہ کارے بکند

رقیب نفس و شیطان قولہ

حافظا گر نروی از درِ او ہم روزے	گذرے بر سرت از گوشہ کنارے بکند

ہم روزے آخر الامر روزے۔
غزل

عاشقانرا درد سر بسیار میباید کشید	داغ یار و غصۂ اغیار میباید کشید

درد سر رنج و محنت قال عم البلاء کنزا لا یعطیہا الا لولی اللہ غصۂ اغیار ملامت بیگانگان
دل شب میانہ شب تار تاریک داد خواہی فریاد خواہی اے مظلومی بار برآمدن و وقت درآمدن
پیش کسے بار میباید کشید تحمل شدائد و بلیات باید نمود زلف دنیا و جذبہ آہستہ گردان تخفیفے دہ
ضعیفان کنایہ از عاشقان مراد خود معنے این مصرع آنست کہ بجنبش آن زلف کہ در و شدائد
است در قتل میار سالک رنجوران اشارت بزلف بر ہنجار میباید کشید بطریق آہستگی تا قطع این راہ
بہ نیکوترین وجہ وست وہد گل روے معشوق یار عزیز صفت گل است وہقان مزاحمان خار رقیبان

غزل

عشق تو نہال حیرت آمد	وصل تو کمال حیرت آمد

یعنے اے محبوب من عشق تو درختے است از حیرت کہ ہر لحظہ و ہر دم بہر کار و بارے برگ و بار حیرت
سر میزند و عقل آنجا یکے از سرگشتگان بادیہ پریشانی است و کمال حیرت وصل تست العجز عن
درك الادراك ادراك قولہ بس غرقۂ بحر وصل کاخر باکس غرق دریاے وصل شدہ اند
آخر الامر ہم باسر حال حیرت آمد حیرت مرتفع نشد چندانکہ قرب بیشتر حیرت بیشتر ؎ نزدیکان
را بیش بود حیرانی ❊ نے وصل بماند و نہ واصل ❊ آنجا کہ خیال حیرت آمد یعنے تفرقہ وصل
و واصل تا وقتے است کہ ہوس رفیق اوست و چون در دریاے حیرت افتاد آنجا نہ وصل است نہ
واصل نہ وصول از ینجاست ؎ دوش بہر دلبر خود کفر می آموختم ❊ آتشے از جان برآمد یا بت خود سوختم
بنما یعنی بگو ورہ او در طریق عشق و محبت او بر چہرہ نہ خال حیرت آمد بر چہرہ حال او خال
حیرت ننشست یعنی ہر کہ ہست در مقام حیرت است قولہ۔ از ہر طرفے کہ گوش کردم از ہر سو و ہر جانب
و از ہر کس از عاشقان شنیدم و از سوال حیرت آمد ہمگی در حیرت اند قولہ

سر تا بقدم وجود حافظ	در عشق نہال حیرت آمد

یعنے وجود حافظ مسکین از سر تا بقدم درختے است از حیرت کہ اگر من منم این شیفتگی از چیست
و اگر من اویم این طلب از براے کیست غزل

عشقت نہ سر سرسریست کہ از سر بدر شود	مہرت نہ عارضیست کہ جاے دگر شود

سرسری سہل و آسان عارضی عاریتی معنے آنست کہ العشق لا یزید و لا ینقص یعنی عشق افزایشی

وکاهشے ندارد نہ بدایتے ونہ نہایتے نہ طلوعے ونہ غروبے نہ نقلے وتحولے ۵ اری الایام تبلی کلشئ ؛ واشواقی الی لیلی کماہی ؛ ترجمہ می بینم ایام راکہ میکنند کہنہ ہر چیز را ولیکن شوقہاء من بسوئے لیلی ہمچنان است بے نقصان وکاہش کہ بود این شوقہا ثمرات عشق مرعاشقانرا ذاتے است واصلی نہ عارضی وسرسری ایضا عن الشبلی قال یقولون بل انت باللہ عاشق ؛ فقلت وہل یوما خلوت من العشق ؛ شربت بکاس الحب فے المہد شربۃ ؛ حلاوتہا حتی القیمۃ فی حلقی قولہ

عشق تو در وجودم و مہر تو در دلم	با شیر در درون شد با جان بدر شود

با شیر کنایۃ از طفلی با جان تا وقت مرگ بر بلند قولہ

ورزان کہ من سرشک فشانم بزندہ رود	کشت عراق جملہ بیکبار تر شود

زندہ رود نام رودیست یعنی گریہ من بجای رسیدہ کہ اگر اشکہای خود بزندہ رود اندازم زندہ رود بحدی طغیانی کند تر شود غرق شود قولہ

گفتم کہ ابتدا کنم از بوسہ گفت نہ	بگذار تا کہ ماہ زعقرب بدر شود

بوسہ وحل ماہ کنایۃ از روح عقرب صفات بشریۃ بدر شود رہائی یابد قولہ

دی در میان زلف بدیدم رخ نگار	بر ہیئتے کہ ابر محیط قمر شود

زلف صفات ونقاب رخ نگار ذات معشوق محیط درگیرندہ قولہ

حافظ بیاد لعلش اگر بادہ میخوری	مگذار ہان کہ مدعیا نرا خبر شود

اے حافظ اگر بیاد لعل او کہ حصول قرب است عشق می ورزی یا طاعت می کنی ہشیار شو بروجہے مکن کہ منکران وزاہدان را خبر شود اے مخفی کہ باخلاص نزدیک نہ بظاہر کہ منسوب بریا است غزل

عکس روے تو چو در آئینہ و جام افتاد	عارف از خندۂ مے در طمع خام افتاد

آئینہ وجام اعیان ثابتہ کہ ممکن باشد ومے نیز عبارۃ از وجود عام کہ واجب الوجود است وخندہ مے جلوہ گر شدن وجود عام حاصل آن کہ انسان کامل کہ عارف این معانیست چون در اعیان ثابتہ خود عکس وجود خاص دید وبذوق جلوہ آن بہرہ ور گردید در طمع شہود وجود خاص افتاد کہ طمع خام است مقید را مطلق دانست یحتمل آئینہ وجام کنایۃ از دل عارف کہ دانائے حقائق ومعارف است وخندہ مے کنایۃ از تجلی عشق ومعنی این بچند وجہ مسموع شدہ یکے آنکہ بیان واقعہ حضرت موسے میکند وآنرا میگوید کہ عکس روے تو بر دل موسے ؑ افتاد رب ارنی انظر الیک زبان برکشاد لاجرم جواب لن ترانی برکشاد کہ بگوش خود شنیدم یحتمل بواقعہ حسین منصور حلاج کہ عکس روے تو کہ بر دل

حسین منصور افتاد آن عارف از آن تجلی در طمع خام افتاد لبقول انا الحق برکشاد فجری ماجری علیہ وقطع ارکانہ مالدیہ ویکے آنکہ عارف را چون از مشاہدات تجلیات صفاتی روے آورد واز خام طمعی خویش انچہ دید آن را عین ذات پنداشت وتصور نمودہ بہمان اکتفا کرد پس در طمع افتاد واز آن ہمتے گام در پیش نہ نہاد کہ سلوک عشق را نہایتے نیست اے رعنا انچہ دیدہ باشی بدان خورسند مشو بران مالیست یحتمل روے عبارت از ذات یعنے چون تجلی ذات بر آئینہ وجام کہ دل ست افتاد وعارف از خندہ مے کہ عبارت از فیض است وتجلی در طمع خام افتاد ودانست کہ اینکار بنہایت رسید وحال آنکہ نہایت نیست قولہ

حسن روئے تو بیک جلوہ کہ در آئینہ کرد	اینہمہ نقش در آئینۂ اوہام افتاد

آئینہ کنایۃ از ان لعل است کہ روز ازل حضرت واجب الوجود بہ آن لعل تجلی فرمود وآواز ہیبت جلال آن قادر بر کمال بگداخت وعالم ملک وملکوت پرداخت آئینہ اوہام اینجملہ مصنوعات معنی آنست کہ حسن روے تو بیک تجلی کہ دران لعل فرمودہ وتجلی ذات بان لعل رو نمود آواز ہیبت جلال بگداخت اینہمہ صور واشکال مصنوعات کہ نقوش وہمی اند در آئینہ اوہام پرداخت ودر بعضے نسخہ مصرعہ اول بدین نوعست قولہ جلوۂ کرد رخت روز ازل زیر نقاب معنے آنست یعنے تجلی کرد زیر نقاب یعنی در پردہ اسماء وصفات محبت اگر ذات بے پردہ اسماء وصفات متجلی گردد عالم محو ومتلاشی شود ان اللہ تعالی سبعون الف حجاب اینہمہ نقش در آئینہ اوہام افتاد ذات در بطون تجلیات وشیون ذاتیہ در مرایاء اعیان ثابت ظاہر اند ہمہ نقش غریبہ در آئینہ اوہام افتاد صور خیالیہ واشکال ونقوش وہمیہ بظہور آمد قولہ

اینہمہ عکس مئے ونقش مخالف کہ نمود	یکفروغ رخ ساقیست کہ در جام افتاد

یعنے چندین ظہور گوناگون مخالف از مسلم وکافر وعاشق وفاسق وصادق وکاذب ومطیع وعاصی وعالم وجاہل وعاقل ومجنون وخوب وزشت کہ در نظر است اینہمہ یکفروغ رخ دوستست کہ در آئینہ کون عکس کون پیدا شد از ینجہتہ بر وجہہا ے خود شیدا می باشد وہر کس بوجہے توجہے دارد مقصودش در دنیا وآخرت ہم در انست کہ ہم متوجہ بر انست قولہ

راست بین از نظر راست بمقصود رسید	احول از چشم دو بین در طمع خام افتاد

عجب بے بوئی کہ چندان بوہا بوے آن بے بوست وعجب بے رنگی کہ چندین رنگہا رنگ آن بیرنگیست

عجب بے نشانے کہ چندین بے نشانہا نشان آن بے نشان است عجب نہانے کہ چندین عیانہا عیان آن بے عیانست عجب بے بیانے کہ چندین بیانہا بیان آن بے بیان است وعجب بیانے کہ بہر زبان داستانے عجب داستانے کہ بمعنے دیگر پردازد و عجب معنی کہ بہر صورت نشانے دارد اما از تفرقہ صورت گوناگون بجمعیت رسیدن محال یعنے عارفان کامل بہمہ عبارت یکمعنی دیدند و در ہمہ مظاہر یک ظہور دانستند بمراد رسیدند اما ظاہر بین بسبب تفرقہ صورت کہ مائل بغیر است و طمع شہود وحدت دارد و در طمع خام است قولہ

در خم زلف تو آویخت دل از چاہ ذقن	آہ کز چاہ برون آمد و در دام افتاد

مخفی نماند کہ چون سالک بمرتبہ از مراتب الٰہیہ کہ چاہ زنخ عبارت ازان است کہ غوطہ میخورد و فنای کلی حاصل نمودہ مستغرق عین جمع میگردد بعضے در استیلاے این مقام مغلوب ایذا میشوند و ایشانرا مجاذیب سالکین گویند و ایشانرا کامل غیر مکمل گویند چراکہ تفویض ہدایت بدیشان مفوض نشد و بعضے از استہلاک در عین جمع بر ساحل صحو لبعد المحو فرو می آیند و ہدایت بدیشان مفوض میشود و باز در دام ہستی و لوازم او مقید میشوند ایشانرا کامل مکمل میگویند و صوفی نامند میگوید کہ دل من از مرتبہ محو دست در زلف تو کہ عبارت از تعین مرشد است زد تا ازان چاہ برآمدہ بساحل صحو قرار یابد و کامل مکمل شود اما افسوس کہ باز در دام ہستی مبتلا شد و شیخ عبد الواحد میگوید در حل این دو بیت کہ جان علوی یعنی روح انسانی کہ از عالم علو یا تست ہوسے داشت کہ بتقاضی اصلی خویش بچاہ زنخدان فرو آید یعنی بمرتبہ طبع بشری و نفس انسانی کہ آخر مراتب است پس دست بزلف خم اندر خم کہ نردبان تنزلات است در زد بمرتبہ کہ نفس و طبع نازل گشت این معنے بیت الغزل کہ بالا بعد از چند ورق مرقوم شد و معنی بیت این غزل آنست کہ دل لطیفہ ربانی خواست کہ از عنایت حب طبع نفس خود بفضاء عالم حقیقت رسانید و از نشیب چاہ تقیید بذروہ اطلاق ترقی نماید و در خم زلف شریعت آویخت۔ بازاید و لی افسوس کہ از قید طبع و نفس نرہیدہ در دام زلف شریعت افتاد این زمان مقید بدام زلف شریعت است و ہنوز بمرتبہ اطلاق نمیرسد و درین مصرعہ اشارۃ است کہ تا کسے از طبع و نفس بکلی خلاص نیابد و مرتبہ اداے شریعت نرسد بمقصود نرسد قولہ

چکند گز پئے دوران نرسد چون پرکار	ہر کہ در دائرہ گردش ایام افتاد

معنے ہر کہ در دائرہ کل یوم ہو فی شان افتاد بتقلب در افعال در تقلب در احوال بر روئے خود کشادہ ماند بہ کار اگر پے دوران نرود و پریشان نگردد چہ کند چون افشاے اسرار نمود متوہم شد کہ مبادا کسے پندارد

کہ خواجہ خود را از خاصان مے شمارد و اظہار این اسرار بر خود ستائی محمول دارد لاجرم مے نگارد قولہ

غیرت عشق زبان ہمہ خاصان ببرید	از کجا سر غمش در دہن عام افتاد

یعنے خاصان ازین معنے دم نمیزنند من کہ از جملہ عوامم نمیدانم کہ سر غم او از کجا در دہن من افتادہ و ہر گاہ یکے از خواص و عوام از مسجد بخرابات افتادہ است عذر این معنی میکنند قولہ

من ز مسجد بخرابات نہ خود افتادم	اینم از عہد ازل حاصل فرجام افتاد

یعنے از مسجد کہ محل طاعت است و آن موجب قربت است یعنے عالم اطلاق بہ خرابات کہ مقام معصیت است و آن موجب بعد است یعنے در عالم تقیید من خود نیفتادہ ام بلکہ مرا این نصیبہ ازلیست و با این کہ نصیبہ ازل از خود نمے توان انداخت قولہ

آن شد اے شیخ کہ در صومعہ بازم بینی	کار ما با رخ ساقی و لب جام افتاد

یعنے اے شیخ آن وقت رفت کہ مرا در صومعہ تقیید باز بینی و من روے بمرتبہ اطلاق نیارم و بجذب کشف و شہود از مشاہدہ اسرار آن مرتبہ نہی برندارم زیراکہ کار من با رخ ساقی و لب جام افتاد و بمدد تجلی آن روے و معونت مستی انجام در ریاضت بروی خود خواہم کشاد و لحظہ نخواہم آسود تا کہ مشاہدہ اسرار نخواہم نمود یا مراد آن بود کہ اے شیخ آن رفت کہ مرا در صومعہ تن باز بینی و من بزندگانی مستعار قرار گیرم زیراکہ کار من با ساقی سقاہم ربہم شراباً طہوراً و جام آن شراب افتاد و جان من بار تحال از عالم فنا بعالم بقا رضا داد و چرا رضا ندہد بدان و حال آنکہ قولہ

زیر شمشیر غمش رقص کنان باید رفت	کانکہ شد کشتۂ او نیک سرانجام افتاد

پوشیدہ نماند کہ ربط این بتقریر دلپذیر اخیر ہدایتے دارد اما وجہ ربط بتقریر نخستین آنست کہ چون فرمود کہ من ریاضت خواہم کشید و لحظہ نخواہم آرمید احتمال آن باشد کہ کسے گوید کہ چنین نباید کہ موجب ہلاکت باشد فرمود کہ زیر شمشیر غمش تا آخر و نیک سرانجامی کنایۃ از مضمون این قول است من قتلتہ فانا دیتہ پس بشکر این نعمتہاے گوناگون کہ از عدم بوجود رسید در وجود بلذات و تجلیات متکثرہ غیر متکررہ فائز گردید و باز از جمیع لذات وجود اعراض میدہد با مید نیک سرانجامے طریق ہلاک گیرند وصول اینہمہ مراتب از آثار لطف او دیدہ بزبان میکشاید و میفرماید قولہ

ہر دمش با من دل سوختہ لطفے دگر است	این گدا بین کہ چہ شایستۂ انعام افتاد

معنے این بتقریر سابق بوضوح پیوست قوله برندی علمم بعاشقی مشهورم طبل پنهان چه زنم تا کے پنهان دارم طشت من از بام افتاد رسوائے عالم شدم و آشکارا گردیدم قوله

صوفیان جمله حریفند و نظر باز و لے	ز انمیان حافظ دل سوخته بدنام افتاد

معنے آنست که جمیع صوفیان این حالت دارند و بامید حصول آن ماول که مشاهده آثار عالم اطلاق ست پیوسته درکارانداما من بسبب کثرت کوشش درحصول آن مطلب ما بسبب خود کامی که استعجال وصال نمودم و لحظه نیاسودم تا همه بحال من پے بردند بدنام گشتم یعنی شهرت یافتم و اینهمه خود کامی است که هم خواجه فرموده زخود کامی ببدنامی کشید آخر و میتواند بود که چون ادعاء اختصاص فرموده بانعام ملایم مذید بجهت آنکه جمله صوفیان را همین حالت فرموده که همه صوفیان را همین حالت است اما به سبب دل سوختگی که باعث کثرت ناله است و کثرت ناله باعث شهرت صاحب آن مقاله بدنام گشتم و مشهور بخراج و نظر بازی شدم غزل

غلام نرگس مست تو تاجدارانند	خراب بادهٔ لعل تو هوشیارانند

نرگس مست کنایه از ذات باعتبار استغنا و تجلی خراب مست لایعقل بادهٔ لعل کنایه از بوسه و یا سخن قوله

ترا صبا و مرا آبِ دیده شد غماز	وگرنه عاشق و معشوق رازدارانند

ترا خطاب بمعشوق صبا مرشد که هردم در اظهار فضائل و کمالات آب دیده گریه غماض ظاهر کننده راز وگرنه عاشق و معشوق رازدارانند باید ما و ترا غیر از ما و تو کسے در نیابد قوله

بزیر زلفِ دوتا چون گذر کنی بنگر	که از یمین و یسارت چه بیقرارانند

زلف دوتا کفر و اسلام که الکفر والایمان مقامان من وراء العرش یمین دست راست یسار دست چپ قوله نقش چهره عشاق صورت خاک آلود عاشقان میتوان دیدن معلوم نمودن قوله

رقیب در گذر و بیش ازین مکن نخوت	که ساکنانِ درِ دوست خاکسارانند

ساکنان در دوست عاشقان خاکسار خوار و گرد آلود قوله

گذار کن چو صبا بر بنفشه زار و ببین	که از تطاول زلفت چه سوگوارانند

ه این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

ه این بیت با فرق نسخ ۱۲

بنفشه گلے ست خدار سر بر کوع و بنفشه زار مراد حلقه عشاق تطاول درازدستی زلف جذبه سوگواران ماتمزده قوله

نه من بران گل عارض غزل سرایم و بس	که عندلیب تو از هر طرف هزارانند

گل عارض ذات واجب الوجود غزل سرایم ثناگوے هستم عندلیب عشاق و مدح خوانان قوله

نصیب ماست بهشت ای خداشناس برو	که مستحق کرامت گناهگارانند

ایخداشناس زاهد ظاهرپرست که خود را خداپرست میداند یا باعتبار تمسخر چون شیخ پاکدامن مستحق کرامة هی امة مذنبة وانا رب غفور گناهگارانند انا المشتاق الی المذنبین اے عاصی پر معاصی از فضل و کرم رب العالمین نومید مشو که انین ناله حزین و حنین قلوب منکسرین مجرمین احب الی من تسبیح المقربین قوله

بیا بمیکدهٔ و چهره ارغوانی کن	مرو بصومعه کانجا سیاه کارانند

میکده مقام عشق و آستانهٔ پیر چهره ارغوانی کن سرخروئی حاصل نما صومعه زهد سیاهکاران ظاهر پریشان و ریاکار قوله

تو دستگیر شوا ے خضر پے خجسته که من	پیاده میروم و همرهان سوارانند

دستگیر مددگار خضر پے مرشد پیاده یعنے بمرکب عشق نیز بے استعداد یا بتصدیع تمام قوله

خلاص حافظ ازان زلف تابدار مباد	که بستگان کمندِ تو رستگارانند

زلف جذبه عشق بستگان مقیدان عشق کنایه از عاشقان رستگار رانند رستگار از ما سوی الله

غزل

قتل این خسته بشمشیر تو تقدیر نبود	ورنه هیچ از دل بیرحم تو تقصیر نبود

این غزل در جدائی مرشد است خسته مجروح تیر محبت بیرحم بیرحمی صفت محبوب است یعنی مرشد راهنگام جدائی بحکم النعمة اذا فقدت عرفت عرض حال خود میکند بعجز و انکسار میگوید که کشتن این مجروح و بکمال رسیدن این خسته بتوجه و قصد تو تقدیر نبود وگرنه از لطف و کرامت تو هیچ تقصیر نبود که انک لا تهدی من احببت ولکن الله یهدی من یشاء قوله

من دیوانه چو زلف تو رها میکردم	هیچ لایق ترم الا حلقهٔ زنجیر نبود

دیوانه مغلوب عشق زلف جذبه مراد وصل زنجیر عشق معنی آنست که این دیوانه و از خرد بیگانه چون از صحبت جدامی شدم وجذبه لطف تورها کردم هیچ لایق ترمرا از حلقهٔ زنجیر نبود که کنایه از عشق وجنون باشد الحمدلله که آن میسر آمد قوله

یارب آئینهٔ حسن تو چه جوهر دارد	که درو آه مرا قوت تاثیر نبود

معنے آنست که آئینهٔ حسن خلق تو چه جوهر دارد که درو تقصیرات ما اثر ندارد و هر چند باقتضاے بشریت تقصیرات از ما بوجود مے آید مرشد آن را بخاطر نیاورده باز بهدایت ما میکوشد اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون ونیز معنے آنست که اے بارخدایا آئینهٔ حسن تو که مجموعه صفات حمیده است جوهر دارد که درو تقصیر وعصیان مرا اثرے نے آرد و هر چند عصیان ما زیاده شود بحکم سبقت رحمتی علی غضبی مشمول رحمتم می نمود وایراد آئینه وآه از تلازمات شعریست که آئینه از آه تباه میشود وذات پاک ایزد رحمن از معاصی وخطاے عبادت متغیر نے گردد قوله

سر ز حیرت بدر مے و میکدها بر کردم	چون شناساے تو در صومعه یک پیر نبود

یعنی از غایت حیرت در عالم عشق در آمدم چون در صومعه نشینان هیچ پیر را آشناے محبت تو در نیافتم قوله

نازنین تر ز قدت در چمن دهر نخاست	خوشتر از نقش تو در عالم تصویر نبود

عالم تصویر دنیا معنے آنست که سر بسر عالم گردیدم نازنین تر از قد تو در چمن دهر بر نخاست وبعالم وجود ش ایزد تعالے نه پیراسته خوشتر از نقش تو که بعالمیان رو نموده و عالم تصویر که دنیاست نبود قوله

تا مگر همچو صبا باز بکوے تو رسم	حاصلم دوش بجز نالهٔ شبگیر نبود

شبگیر سحر و آخر شب این گردیدن من گرد عالم نبود مگر آنکه بدین وسیله باز همچون صبا بکوے تو رسم لیکن هر چند گردیدم غیر از ناله حاصلے نشد قوله

آن کشیدم ز تو اے آتش هجران که چو شمع	جز فناء خودم از دست تو تدبیر نبود

یعنے اے محبوب من از هجران تو آن شدائد وبلیات کشیدم که همچو شمع جز فناے خودم از عشق تو تدبیر نبود همبود خود دران دیدم قوله

آیتے بود عذاب آمده حافظ بے تو	که بر هیچکسش حاجت تفسیر نبود

یعنے حافظ بے تو آیت عذاب بود نازل شده که هیچکس را حاجت تفسیر آن نبود غزل

کنون که در چمن آمد گل از عدم بوجود	بنفشه در قدم او نهاد سر بسجود

چمن دنیا گل آدم بنفشه ملک معنی آنست که اکنون گلے آسا در چمن دنیا صورت انسانی تو از عدم بوجود آمد و از کمال تعظیم ملایک را مسجود تا کے بشبستان جوانی در خواب غفلت مانی قوله

بنوش جام صبوحی بنالهٔ دف وچنگ	ببوس غبغب ساقی بنغمهٔ نے وعود

صبوحی شراب بامداد که براے دفع خمار نوشند مراد لقظه وبیداری وهوشیاری از خواب غفلت ودف وچنگ کنایه از سلف که ایشان در مصنفات خویش انچه گفتنی است گفته اند هر که آنرا مطالعه کند از خواب غفلت برآید غبغب ساقی حصول جذبه عشق نے وعود هر دو ساز اند کنایه از مرشد یعنی جام صبوحی وهوشیاری از سلف برکف آر وجذبه عشق بارشاد مرشد وقت بدست آر که قادر بر کمال ترا بعین عنایت برگزید ودر احسن تقویم آفریده پس در اسفل السافلین ماندن ناخوش ودون همتی است قوله

بباغ تازه کن آئین دین زرتشتی	کنون که لاله برافروخت آتش نمرود

باغ کنایه از وجود سالک زرتشت نام حکیمے که واضع دین آتش پرستی بود دعوی نبوت نمود وزند واستا که کتابهاست در احکام آتش پرستی تصنیف اوست گفت برمن نازل شده اند ومراد از زرتشت مرشد عشق آئین زرتشتی اعمال موهوم عشق بازی لاله گلے ست سرخ رنگ کنایه از افروزش وجود هنگام طلوع موسم جوانی آتش نمرود کنایه از عشق معنی آنست که در باغ وجود آئین زرتشتی تازه کن وخود را در عشق بلند آوازه کن که اکنون یعنی در بهار جوانیت وجودت لاله وار شگفته معائب تمام در زیر آن نهفته یعنے آتش جوع ومجاهده در وجود بیفروزد واز غیرت غیر را بسوزد که بغیر از آتش آئینهٔ ضمیر صفائی پذیرد وزنگ خودی وبیزاری ازان آئینه دور نگیني انسے برادر تا توانی دران هنگام از مجاهده خود رونمائی تا خود را بدان وسیله مدارج علیا رسانی ومیتواند که زرتشت مرشد باشد که اعمال عشق باشد ورسوم عشقبازی که با آتش پرستی مانند انگیخته باشد ومستر شد را دران ریخته ولاله کنایه از دل سالک یعنی چون لاله زار عشق از دست سر برزد وعروس وار پرده از رخ برآورد آئین مجاهدات را در باغ وجود تازه کن در ریاضاتے که از ظاهر پرستی کرده آنرا مستمر قوله

بدور گل منشین بے شراب وشاهد وچنگ	که همچو دور بقا هفتهٔ بود معدود

بدور گل در ایام بهار وجوانی بے شراب عشق ومحبت شاهد معشوق چنگ مرشد سخنان عشق قوله

زدست شاهد نازک عذار عیسے دم
شراب نوش و رہا کن حدیث عاد و ثمود

شاهد نازک عذار مرشد باعتبار جمال ظاهر و زندگی بخش عیسے دم کمال معنوی عاد و ثمود نام دو قبیله حدیث عاد و ثمود قیل و قال و قصه خوانی قوله

جهان چو خلد برین شد بدورِ سوسن و گل
ولے چه سود که در وے نه ممکن ست خلود

جهان چو خلد برین شد بمنزله بهشت است روح بخش بدور سوسن و گل بسبب شگفتن گلهاے مصنوعات و تجلیات ربانی ولے چه سود اما چه فائده که در وے نه ممکنست خلود همیشه جاے ماندگی نیست یعنے دلبستگی نباید نمود قوله

شده برَوحِ ریاحین چو آسمان گلشن
زمین اختر میمون و طالع مسعود

بروح ریاحین اضافه بیانیه و ریاحین گلها مراد عارفان باشد میمون مبارک مسعود نیک معنی این بیت آنست که زمین بکمال سعادت خود بسبب ذات بابرکات عارفان و عاشقان مانند آسمان روشن گردیده قوله

چو گل سوار شود بر هوا سلیمان وار
سحر که مرغ در آید بنغمهٔ داؤد

گل مراد تجلی سوار شود ظهور کند بجهت مرغ سالک بنغمه داؤد خوش الحانی مراد ذکر و یاد قوله

بیار جام لبالب بیاد آصف عهد
وزیر ملکِ سلیمان عماد دین محمود

آصف بضم جامه الیست معروف و بفتح نام وزیر سلیمان داو یکے از علماء بنی اسرائیل بود پدر او برخیا نام داشت قوله

بود که مجلس حافظ بیمن تربیتش
هر انچه می طلبد جمله باشدش موجود

یمن فرخندگی و خجستگی غزل

کے شعر تر انگیزد خاطر که حزین باشد
یک نکته ازین دفتر گفتیم که همین باشد

شعر تر شعرے را گویند که درو هیچ گرفتگی نبود و تعقیدی نباشد مراد سخنان عشق و محبت که مقبول دلها باشد خاطر که حزین باشد خاطرے که گرفتار تعلقات دنیوی باشد ازین دفتر کنایه از دفتر عشق قوله

از لعل تو گر یابم انگشتری زنهار
صد ملکِ سلیمانم در زیر نگین باشد

لعل کنایه از لب انگشتری زنهار رسمے است که چون ملوک و امرا فوج بر موضعے تعین میکنند و شخصے ازان موضع چون نزد ملوک آید و پناه طلبد ملوک تیرے از ترکش خود و یا انگشتری از دست خود باو دهند

تا از دست برو آن فوج در امان باشد دانند که باطاعت در آمده معنی آنست که اگر از لعل لب تو که عبارت از بطون کلام اگر انگشتری امان و اسم اعظم نشان یابم که حافظ وقت من باشد از اغیار صد ملک سلیمان در زیر نگین باشد بصد وجه موجب تمکین شود یعنے در مقام ما رایت شیئا الا و رایت الله و در حکم من له المولی فله الکل قوله

غمناک نباید بود از طعن حسود اے دل
شاید که چو وابینی خیرے تو درین باشد

غمناک لفظ ناک بمعنی اتصاف و بمعنی خداوند طعن طعنه وابینی باز بینی یعنے بنظر غور بینی قوله

هر کو نکند فهمے زین کلک خیال انگیز
نقشش بحرام ار خود صورتگر چین باشد

زین کلک خیال انگیز مراد کلمات عشق نقشش بحرام طریق ضرب المثل است اگر کسے قدے و قامتے خوب دارد و کاهل و کند بود از اهانت او را نقش بحرام گویند اے صورت حرام که هیچ کار نمی آید قوله

جام مے و دل پر خون هر یک بکسے دادند
در دائرهٔ قسمت اوضاع چنین باشد

جام کنایه از مے نوشی مراد عیش و عشرت دل پر خون عشق مراد رنج و محنت قوله

در کار گلاب و گل حکم ازلی این بود
کان شاهد بازاری وین پرده نشین باشد

گلاب صوفی و مشایخ و ملامتی گل ملامتی و صوفی شاهد بازاری اشارت بگل وین اشارت به گلاب قوله

آن نیست که حافظ را رندی شود از خاطر
کاین سابقهٔ رندی تا روز پسین باشد

سابقه پیشین عهد ازلی تا روز پسین روز قیامت و دم زیست غزل

کسے که حسن رخ دوست در نظر دارد
محقق ست که او حاصل بصر دارد

رخ اشارة از ظهور تجلی جمالیست و سبب بمبدأ واحد گردد و نیز عبارة از وحدانیت است معنی آنست که هر کسے که در همه جا و هر شے جمال او معائنه کند محققست که کمال بینائی مراو راست قوله

چو خامه بر خط فرمان او سر طاعت
نهاده ام مگر او سر به تیغ بر دارد

یعنے قلم وار سر طاعت و بندگی بر فرمان او نهاده ام و هیچ نوع برداشتنی نه ام مگر سر او به تیغ بردارد که در انوقت کار بدست من نیست قوله

بپا بوس تو دست کسے رسید که او
چو آستانه برین در همیشه سر دارد

یعنے شرف پائبوس تو کسے را دست داد که او مدام سر برین آستان است قوله

ز دور رقیب تو هرگز بسینه ام تیرے ۔۔۔ زبس که تیر غمت سینه بے سپر دارد

ازبس که تیر عشق تو سینه ما بے سپر ساخته و در پیش نهاده رقیب تو هرگز بران تیر نزد چه ظاهر است
هر که سر را پیش کند هر چند عدو باشد رحم نماید قوله

ز زهد خشک ملولم بیار باده صاف ۔۔۔ که بوے باده مدامم دماغ تر دارد

خشک طاعت و عبادت نے عشق بیار باده صاف بعشق مستغرق باش بوے باده لذت عشق
مدامم دماغ تر دارد مدام موجب فرحت ماست قوله

ز باده هیچت اگر نیست این نه بس که ترا ۔۔۔ دمے ز وسوسهٔ عقل بے خبر دارد

ز باده هیچت گر نیست یعنی اگر از عشق هیچ فائده تو نیست این نه بس این کفایت نے کند
وسوسه عقل جنگ و جدل و قیل و قال بیخبر دارد و آزاد سازد قوله

کسے که از ره تقوے قدم برون ننهاد ۔۔۔ بعزم میکده اکنون سر سفر دارد

یعنے کسیکه زهد و پارسائی او بکمال بود و قبل ازین مشهور کنایه از خود عزم صبر و ثبات در کار میکده
عالم عشق سر خیال قوله کسے بوصل تو چون شمع یافت پروانه پروانه حصول بوصل چون
شمع کسے را دست داد که زیر تیغ تو هر دم سر دگر دارد هر دم از تو سر دگر دارد و فداے تیغ عشق
تو سازد و پریشانی تصدیعات که هست یعنے در پیش دارم نظر دارد نگاهے نکند قوله

دل شکسته حافظ بخاک خواهد برد ۔۔۔ چو لاله داغ هواے که بر جگر دارد

بخاک خواهد بود وقتے که بخاک خواهد بود آنوقت هم هوا محبت غزل

کلک مشکین تو روزے که ز ما یاد کند ۔۔۔ ببرد اجر دو صد بنده که آزاد کند

یعنے اے محبوب من روزے که بنامه و پیام این غریب بینوا را یاد نمائی اجر آزادی دو صد برده یابی قوله

قاصد حضرت سلمیٰ که سلامت بادا ۔۔۔ چه شود گر بسلامے دل ما شاد کند

سلمیٰ نام معشوقه عرب مراد معشوق بسلامے دل ما شاد کند اے سلامے بما رساند قوله

امتحان کن که بسے گنج مرادت بدهند ۔۔۔ گر خرابی چو مرا لطف تو آباد کند

امتحان کن در معرض امتحان در آر بسے گنج مرادت بدهند بموجب مَن یَسَّرَ عَلیٰ مُعسِرٍ یَسَّرَ اللهُ

تعالیٰ مَن قَضیٰ حاجةً اَخیهِ المُسلِمِ قَضیٰ اللهُ لَهُ اَلفَ حاجةٍ کز خرابی که ازین دوری و مهجوری
لطف تو آباد کند بوصل رساند قوله

شاه را به بود از طاعت صد ساله زهد ۔۔۔ قدر یکساعت عمرے که در و داد کند

از طاعت صد ساله زهد قال عم العدل ساعة خیر من عبادة الف سنة که در و داد کند بفریاد غریبان
رسد قوله

یارب اندر دل آن خسرو شیرین انداز ۔۔۔ که برحمت گذرے بر سر فرهاد کند

خسرو شیرین اضافه بیانیه یعنے معشوق فرهاد نام سنگتراشے عاشق شیرین اینجا کنایه از خود قوله
حالیا عشوه عشق تو ز بنیادم برد ۔ حالیا الحال تا دگر باره جفاے تو چه بنیاد کند آینده
را عدم استغنائی تو چه در پیش آید قوله گوهر پاک تو از مدحت ما مستغنی است یعنی ذات
تو احتیاج مدح کردن ماندارد فکر مشاطه چه با حسن خداداد کند مشاطه آراینده عروس و شانه زننده گیسو
از خود یعنے حسن خداداد از تعریف تقریر مشاطه فکر منزه است قوله

ره نبردیم بمقصود خود اندر شیراز ۔۔۔ خرم آن روز که حافظ ره بغداد کند

مدتے در شیراز توقف نمودیم بمقصود نرسیدیم و او شان توجه بدان صوب ننمودند ره بغداد کند
متوجه آن صوب شود گویند که مرشد حافظ البسفر در انجا رفته بود غزل

کارم ز دور چرخ بسامان نمیرسد ۔۔۔ خون شد دلم ز درد بدرمان نمیرسد

دور چرخ گردش فلکی سامان آسودگی درد مراد هجر درمان وصل باآنکه باوجود قوله

چون خاک راه پست شدم همچو باد باز ۔۔۔ تا آب رخ نمیرود م نان نمی رسد

آب رخ کنایه از عزت و قرنان نمیرسد مشاهده محبوب که قوت عاشقانست قوله

سیرم ز جان خود بدل راستان ولے ۔۔۔ بیچاره را چه چاره چو فرمان نمیرسد

چو فرمان نمیرسد چون حکم مردن نمیرسد از آرزوئت از آرزوے تو زار لاغر آوخ افسوس
و دریغ که آرزوے آسان نمیرسد بے جز رنج و محنت حصول آرزو نمیشود قوله

تا صد هزار خار نمی روید از زمین ۔۔۔ از گلبنے گلے بگلستان نمیرسد

خار رنج و اندوه از زمین از وجود سالک از گلبنے گلے بگلستان نمیرسد تجلی معشوق

بر دل عاشق وارد نمیشود قوله

یعقوب را دو دیده ز حسرت سفید شد ‖ آوازهٔ ز مصر بکنعان نمیرسد

یعقوب پدر یوسف ؑ دو دیده ز حسرت سفید شد اشارة بکریمه وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ آوازه ز مصر خبرے از شهر معشوق بکنعان نمیرسد بلکه عاشق نمیرسد حاصل این بیت آنکه عاشق را از غایت غم و اندوه دیدها سفید شد و هنوز مژده معشوق بعاشق نمیرسد قوله

از حشمت اهل جهل بکیوان رسیده اند ‖ جز آه اهل فضل بکیوان نمیرسد

حشمت دبدبه اهل جهل درویشان مقلد کیوان زحل که مقامش بهفتم آسمان است اسے بمرتبه بلند اهل فضل عارفان تقاضلے زمان چنین رو داده که درویشان مقلد صاحب حشمت و عارفان گرفتار غم و الم قوله

از دستبرد جور زمان اهل فضل را ‖ این غصه بس که دست سوی جان نمیرسد

دستبرد غلبه و تاراج اهل زمان اهل ظواهر اهل فضل عاشق دست سوے جان نمیرسد بقصد نمیرسد قوله

حافظ صبور باش که در راهِ عاشقی ‖ هر کس که جان نداد بجانان نمیرسد

صبور باش صابر بر شدائد و بلیات بدان که عاشقی را سه مقام است اول و اوسط و آخر اول آنست که شیخ نجم الدین کبری در عشقیه می نگارد که عاشق همه روز در یاد معشوق بود شب بخواب روز در آرام شب و روز مجاور کوے معشوق بود و خانه معشوق را قبله خود سازد و همه روز گرد خانه معشوق طواف کند و بر در و دیوار معشوق نگاه کند تا باشد که جمال معشوق از دور ببیند تا از دیدار معشوق راحتے بدل مجروح وے رسد و مرهم جراحت دل وے گردد و اوسط آنست که در عشقیه شیخ نجم الدین است که عاشق تحمل دیدار معشوق نتواند کرد و چون معشوق را ببیند لرزه بر اعضاے او افتد خوف آن باشد که بیفتد و بیهوش گردد زیرا که آتش عشق بتدریج اندرون عاشق را میسوزاند و پاک و صافی میگرداند تا دل عاشق چنان لطیف و نازک میباشد که تحمل دیدار معشوق نمیتواند کرد از غایت نازکی خوف آن باشد که ازین تجلی معشوق نیست شود و این مقام است که عاشق فراق را بر وصال ترجیح می نهد و در فراق راحت و آسایش می یابد همه روز باندرون با معشوق میگوید و از معشوق می شنود و آخر آنست که در عشقیه شیخ نجم الدین است که دل عاشق را از غیر خالی میسازد آنگاه عاشق خود را

نمی بیند همه را معشوق می بیند اگر خورد و گر جنبد و گر میرود و اگر آید پندارد که معشوقست که میخورد و می جنبد و میرود و مے آید اندوه فراق نماند از غم هجران خلاص یابد و چنان باشد که اگر معشوق را از بیرون ببیند التفات نکند و بحال خود باشد و متغیر نشود از جهت آنکه در اندرون است و دل با وے انس گرفته و دل را مستغرق خود گردانیده متاثر نمیشود و متغیر نمیگردد از برون که دور تر است اگر کسے سوال کند که درین مقام اگر از بیرون متغیر نمیشود راست چرا بیرون التفات نمیکند چون بیرون و اندرون یکے اند جواب آنست که عاشق بآتش عشق سوخته و بغایت لطیف و روحانی شده و جمال معشوق را که در دل وطن ساخته و همگی دل را فرو گرفته هم بغایت لطیف و روحانی و التفات روحانی بروحانی باشد و التفات بجسمانی نباشد انا لیلی و مجنون ازینجاست و چون جمال معشوق همگی دل را فرو گرفت چنانکه هیچ چیز دگر را راه نماند عاشق خود را نمی بیند همگی معشوق را می بیند پس متغیر وقتے شود که دو کس باشند و التفات وقتے کنند که دو کس بوند درین مقام است که طلب بر میخیزد و فراق و وصال نمیماند و خوف و امید و قبض و بسط هزیمت میشود و آن هر سه مقام بر وجه اند اگر مشروح بیسازم سخن دراز میگردد بنابران بمختصر اکتفا کردم اما آخر عاشقی فنا است که العشق اوله حرق و آخره قتل جان نداد فانی از خود نشد بجانان نمیرسد باقی بحق نمیگردد غزل

بکیند آن دو که مست و خراب میگروند ‖ نشسته پشت بر آفتاب میگروند

دو ترک زاده و خرگه نشین سر مستند ‖ بسان ساقی و جام شراب میگروند

دو بحرِ یند که در عین آب میباشند ‖ چو آفتاب بجاے خراب میگروند

دو صوفیند که در دلق ازرق ند مدام ‖ درون صومعه مست و خراب میگروند

دو دزد و رهزن و دو ترک شوخ عیارند ‖ بگرد نقدگه شیخ و شاب میگروند

دو شیرگیر چو روباه خوش فریبانند ‖ بگاه صبح و گهے ماهتاب میگروند

دو زنگیند که ملاح وار گرد محیط ‖ بسان زورق سیمین بر آب میگروند

دو نازنین بلاجوے فتنه انگیزند ‖ بقصد حافظ مسکین بشتاب میگروند

آن دو که مست و خراب میگروند اشارت بدو چشم آفتاب پیشانی دو ترکزاده اشارة بچشم دو بحری اشارة بچشم دو صوفی اشارة بچشم دلق ازرق مردمک صومعه خانه چشم مست مخمور

خراب پریشان دو دزد واشارة بچشم رہزنان از انجہة کہ از زہد بعشق آرندہ شوخ بیباک عیار چیست و چالاک نقد گہ دل شیخ پیر شاب جوان دو شیر گیر اشارہ بچشم شیر اشارہ بمردان محیط دریا سان مانند زورق کشتی غزل

گفتم کیم دہان ولبت کامران کنند — گفتا بچشم ہرچہ توگوئی ہمان کنند

بچشم اشارة بقبول چنانچہ گویند بسر وچشم قولہ

گفتم خراج مصر طلب میکند لبت — گفتا درین معاملہ کمتر زیان کنند

مصر کنایة از وجود خراج مصر مراد حیات مستعار لب مراد کلام از ذکر سبب وارادہ مسبب اینمعاملہ کنایة از دادن شے مستعار وخریدن لب کمتر زیان کنند زیانے ندارد قولہ

گفتم بنقطۂ دہنت خود کہ برد راہ — گفت این حکایتیست کہ بانکتہ دان کنند

نقطہ دہن سر مخفی گنج پنہان مراد کنہ ذات کہ برد راہ ہیچکسے را بدان راہ نہ وہیچ مردے ازان آگاہ نہ این حکایتیست کہ بانکتہ دان کنند یعنے ہرفردے داننده این کار وہر مردے محرم این اسرار نیست قولہ

گفتم صنم پرست مشو باصمد نشین — گفتا بکوے عشق ہمین وہمان کنند

صنم مرشد ومعشوقہ پرست صمد خدا پرستی ومراد از عشق عشق حقیقی است ودر عشق حقیقی فرقے میان صنم وصمد لازم نیست چنانچہ کسے گفتہ ع گر شود جامہ بدل شخص مبدل نشود ؛ ہر کجا با صنم آمد بزبان باصمد است ؛ وہرگاہ دوئی درمیان نیست ہمان یک معشوق از ہر ذرہ جلوہ میگردد نیز دیگرے گفتہ ع چشم گہرشناس نداری چگویمت ؛ کاین نہ صدف چگونہ بیکدانہ پرشدہ ؛ پس خواہ باصنم نشیند خواہ باصمد مشاہدہ ہمان معشوق حقیقی مینماید لیکن این حالت مجذوب مستہلک است اما سالک باوجود مشاہدہ حقیقی ہمہ جا عمل بران میکند کہ در ہرچہ نامشروعست نشان قہر وجلال بیند ودر ہرچہ مرضے بود نشان لطف وجمال یابد بہ بیند یعنے از مظاہر قہر بگریزد ودر مظاہر لطف آویزد ودر تجلی صفاتی گویدا عوذ برضاك من سخطك ودر تجلی ذاتی گویدا عوذبك منك قولہ

گفتم ہوائے میکدہ غم میبرد زدل — گفتا خوش آن کسان کہ دلے شادمان کنند

ہوائے آرزوے میکدہ عشق غم میبرد زدل رفع غم مینماید ولے شادمان کنند بدلے

فرحت رسانند قولہ

گفتم شراب وخرقہ نہ آئین مذہب است — گفت این عمل بمذہب پیر مغان کنند

شراب عبارت از حیرت است کہ بیخود میسازد وسرود مست ساز عاشقان است چنانچہ شاعرے گفتہ ع ازمے ہمہ آب لعل ورزخم مکن ؛ ہرچیز ترا از تو ستاندمے تست ؛ پس معنی آنست کہ گفتم جمع کردن میان خرقہ کہ علامت صلاح است ودرمیان سرود کہ علامت فسق است طریق ہیچ مذہبے از مذاہب اربعہ نیست جواب داد کہ اینعمل در مذہب اولیاء عمل میکنند چنانچہ سعدی گفتہ ع بگویم سماع اے برادر الخ قولہ

گفتم ز لعل نوش لبان پیر را چہ سود — گفتا ببوسۂ شکرینش جوان کنند

لب لطف لعل نوش لبان معشوقان پیر زاہد افسردہ ببوسہ شکرینش بافاضہ جذبہ عشق یابافاضہ فیض وجودی غزل

گفتم غم تو دارم گفتا غمت سر آید — گفتم کہ ماہ من شو گفتا اگر بر آید

سر آید آخر شود اگر بر آید اگر مدعایت بحصول انجامد قولہ

گفتم ز مہرورزان رسم وفا بیاموز — گفتہ ز ماہرویان این کار کمتر آید

رسم طریقہ وروش ماہرویان معشوقان قولہ

گفتم کہ بر خیالت راہ نظر ببندم — گفتہ کہ شبرو است این از راہ دیگر آید

بر خیالت نظر بہ بندم یعنے چشم بپوشم ودر نظر آمدن ندہم شبرو دزد از راہ دیگر بگوش وبدل قولہ

گفتم کہ بوے زلفت گمراہ عالمم کرد — گفتہ تو بندگی کن ہم اوت رہبر آید

بوے زلفت جذبہ عشق تو گمراہ عالمم کرد آوارہ از ہر کاروبار یا انکہ ہمچو من گمراہے در عالم نیست ہم اوت رہبر آید ہمون بوے زلف او ترا بمقصود رساند قولہ

گفتم خوش آن ہوائے کز باغ خلد خیزد — گفتہ خنک نسیمے کز بوے دلبر آید

خیزد وزد خنک خوش خنک نسیمے کز بوے دلبر آید چہ اینہم وصلست قولہ

گفتم کہ نوش لعلت مارا بآرزو کشت — گفتہ تو بندگی کن کان بندہ پرور آید

نوش لعل شیرینی لب مراد ذوق عشق مارا بارزو کشت مارا در آرزو بمعرض ہلاکت آوردہ قولہ

گفتم دل رحیمت کو عزم صلح دارد — گفتہ بکس مگو این تا وقت آن بر آید

کو اشارت بلطف صلح لطف ورحمت بکس مگو این خموش باش وہیچ باظہار مپرداز این اشارة

(مقطع) گفتم دعاے دولت او ورد حافظ است
گفت این دعا ملائک ہفت آسمان کنند

بعزم صلح قوله

گفتم زمان عشرت دیدی که چون سر آید
گفتا خموش حافظ کاین غصه هم بر آید

یعنے اے محبوب روزے آن بود که ما و تو در یکجا بودیم و بعیش و عشرت مشتغل دیدی که آن زمان عشرت چون بپایان رسید کہین غصه ایام ہجران بر آید آخر آید غزل

اگرچه از غمزه بتان زخم بدل کاری کنند
که گہے از مرہم باشد که دلداری کنند

غمزه ظہور جفا و مہر و عتاب معنی مصرع ثانی آنکه گاه گاہے اگر دلداری کنند بمنزله مرہم نہادن است بر دل خسته عاشق قوله

گر نباشد از مے لعل تو بوے در شراب
صوفیان از دیده دائم کار خماری کنند

مے وصل شراب عشق خماری بیہوشی کار خماری جرعه ریزی یعنے اگر در عشق امید وصل نباشد و مشاہدات تجلیات زمان زمان دلداری نباشد عاشقان ہمیشه در گریه و زاری باشند و روے شادی اصلا نشناسند و خویش را در انده چنان آرند که ہیچگاه بخوشی نپردازند ذوق مے لذت عشق مے عشق ہم ستانم داد مے شب و روز مے نوشی لبسر بردم ہم کنم مستانه رقص مستانه وار برقص اندرایم ساقیان عارفان کامل مطربان مرشدان کامل امروز کنون گریاری کنند توجہے دربارہ ما کنند یک صبوح صبوح بضم صبح تا صبح بیداری کنند عاشق شوند که تمام شب بیداری شیوهٔ عاشقان است نلے مے شد خراب لبسبب کم رسیدن مے مشاہده محبوب خراب شد مے جذبه عشق۔

غزل

گر من از باغ تو یک میوه بچینم چه شود
پیش پاے بچراغ تو به بینم چه شود

باغ کنایه از ذات میوه فیضے پیش پاے درحالیکه پاے پیش کذا فی مؤید الفضلا قوله

یارب اندر کنفِ سایهٔ آن سرو بلند
گر من سوخته یکدم بنشینم چه شود

کنف پناه قوله

آخر اے خاتمِ جمشید سلیمان آثار
گرفته عکس تو بر لعل نگینم چه شود

خاتم دہن خاتم جمشید سلیمان آثار دل عارف عکس تجلی لعل نگین دل قوله

زاہد شہر چو مہر ملک و شحنه گزید
من اگر مہر نگاری بگزینم چه شود

ه این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

مہر نگاری محبت محبوبی قوله

عقلم از خانه بدر رفت و اگر مے اینست
دیدم از پیش که در خانه دینم چه شود

دیدم از پیش از پیش بینی معلوم کردم از خانه دینم چه شود البته که خراب خواہد شد قوله

صرف شد عمر گرانمایه بمعشوقه و مے
تا ازانم چه به پیش آید ازینم چه شود

ازان اشارة بمعشوق زین اشارة بمے قوله

خواجه دانست که من عاشقم و ہیچ نگفت
حافظ ار نیز بداند که چنینم چه شود

خواجه اشارة بمرشد

غزل

گر زلف پریشانت در دست صبا افتد
ہر جا که دلے باشد در دام بلا افتد

زلف جذبه عشق ازین طوفان اشارة بغم این تخته اشارت بوجود بتمناے خال از رخ او گیرد ہر یک امید وصال او دارد بر تخته فیروزی تا قرعه کرا افتد باید دید کدام کس بمقصد خود فیروز شود در تاب مشو بخشم میا گر گفته خطا افتد بیجا گفته شود آن باده کنایه از عشق بر خون جگر گردد سراسر محنت و درد گردد غزل

گر مے فروش حاجت رندان روا کند
ایزد گنه ببخشد و دفع بلا کند

مانع وصول ۱۲

میفروش مرشد رندان طالبان معنی مصراع ثانی آنکه از مرتبه علو که دارد بجانب اسفل نزول نمودن اگرچه گناه است لیکن چون نفع غیرے در وست باک ندارد البته است که الله تعالے باین مواخذه نکند ۵ اگر شراب خوری جرعهٔ فشان برخاک ؛ ازان گناه که نفعے رسد بغیر چه باک قوله

ساقی بجام عدل بده باده تا گدا
غیرت نیاورد که جہان پر بلا کند

بجام عدل بده کم و اندک مده قوله

حقا که در زمان برسد مژدهٔ امان
گر سالکے بعہد امانت وفا کند

در زمان فی الحال بعہد امانت وفا کند اَوْفُوا بِعَہْدِیْ اُوْفِ بِعَہْدِکُمْ قوله

انا عرضنا الامانة ۱۲

مارا که درد عشق و بلاے خمار ہست
یا وصل دوست یا مے صافی دوا کند

مے صافی محبت بے غل قوله گر رنج پیشت آید و گر راحت اے حکیم۔ حکیم صاحب عشق یعنے اگرچه راحت و رنج حکما بگردش چرخ حواله میکنند لیکن نسبت مکن بغیر که اینہا خدا کند ؛

ه این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

چه فاعل حقیقی اوست که لا اله الا هو خالق کل شئ قوله

در کارخانهٔ که ره علم و عقل نیست — وهم ضعیف رای فضولی چرا کند

در کارخانه که ره عقل معنے این بیت آنست باید دانست تردید فکر که در اول افتد اگر هر دو جانبش برابر باشد شک گویند و اگر یکجانبش راجح باشد و دیگر مرجوح راجح را ظن و مرجوح را وهم گویند معنے آنست که چون عقل انسانی در دائره معرفت قدم حق سبحانه نتواند رسید شک نیست که شک و وهم کجا تواند رسید قوله

مطرب بساز عود که کس بے اجل نمرد — وانکو نه این ترانه سراید خطا کند

مطرب کنایه از مرشد بساز عود بیان اسرار حقائق نما قوله

جان رفت در سر مے و حافظ ز غصه سوخت — عیسے دمے کجاست که احیای ما کند

در سر مے در خیال مے عیسے دمے کامل احیا زنده گردانیدن غزل

گداخت جان که شود کار دل بکام و نشد — بسوختیم درین آرزوے خام و نشد

شود کار دل بکام حصول مقصد میسر آید قوله

فغان که در طلب گنجنامهٔ مقصود — شدم خراب جهانے زغم تمام و نشد

گنجنامهٔ مقصود وصل محبوب شدم خراب جهانے زغم بسبب عشق رسواء عالم شدم تمام نشد بمطلب نرسیدم قوله

دریغ و درد که در جستجوے گنج حضور — بسے شدم بگدائی بر کرام و نشد

گنج حضور کنایه از وصل بر کرام نزد اهل کرم نشد حصول نشد لا به اظهار اخلاص بعجز و نیز هزل قوله

بطعنه گفت شبے میر مجلس تو شوم — شدم برغبت خویشش کمین غلام و نشد

برغبت خود کمینه غلام او شدم اما او میر مجلس نشد قوله

پیام کرد که خواهم نشست با رندان — بشد برندی و دردکشیم نام و نشد

برندی و دردکشی شهره آفاق شدم اما او با رندان نه نشست قوله

رواست در بر اگر مے طپد کبوتر دل — که دیده در ره خود پیچ و تاب دام و نشد

در بر وجود کبوتر دل اضافه بیانیه که دیده در ره خود پیچ و تاب دام و نشد از انجهت که مشاکل عشق را

دریافت و باب بے نیازی و سنگدلی معشوق را شنید و احتراز نکرده خود را بدام عشق در انداخت و ازین راه برنگردید قوله

بکوے عشق منه بے دلیل راه قدم — که من بخویش نمودم صد اهتمام و نشد

بے دلیل راه قدم اشاره به الرفیق ثم الطریق بخویش یعنے بخودی خود نمودم صد اهتمام صد جد و جهد نمودم نشد پیش نرفت قوله

هزار حیله برانگیخت حافظ از سر مهر — بدان هوس که شود آن حریف رام و نشد

رام نشد یعنے مطیع نشد غزل

گرچه بر واعظ شهر این سخن آسان نشود — تا ریا ورزد و سالوس مسلمان نشود

معنے آنست تا که واعظ پیشه ریا دارد با سلام نمیرسد هر چند که بمقتضاء الحق مر ازین سخن بوے سخت می آید سالوس نام دروغ و فریب اگرچه سالوس از کبائر هم باشد و آنها از اسلام بدر نمی کنند جواب این نفی اسلام کامل است نه نفی نفس اسلام که لا یومن احدکم حتی یحب لاخیه ما یحب لنفسه قوله

رندی آموز و کرم کن که نه چندین هنر است — حیوان آنکه ننوشد مے و انسان نشود

رندی عاشقی که بچندین هنر است کمال هنر است حیوان آن که ننوشد مے و انسان نشود یعنے حیوان آنکه مے ننوشد و از شرف مے انسان نگردد و این هنر نیست پس البته می باید نوشید تا انسان حیوان نگردد و چرب زبان قوله

گوهر پاک بباید که شود قابل فیض — ورنه هر سنگ و گلے لؤلؤ و مرجان نشود

گوهر پاک استعداد کمال و وجود کمال ورنه هر قطره و سنگے دُر و مرجان نشود دُر اشارت به قطره و مرجان اشارت به سنگ قوله

عشق می ورزم و امید که این فن شریف — چون هنرهاے دگر موجب حرمان نشود

این فن شریف عشق هنرهاے دگر زهد و پارسائی یعنے عشقبازی می ورزم و امید دارم که این عشق چون زهد و پارسای دیگران موجب حرمان نشود مبادا که تقصیرے در راه عشق از ما بوقوع آید و بسبب تقصیر چون زاهدان محروم مانم قوله

اسم اعظم بکند کار خود ای دل خوش باش — اگر به تلبیس و حیل دیو مسلمان نشود

اسم اعظم مرشد وعشق وتوجہ بکند کارِ خود بمراد تو برساند ایدل خوش باش ہیچ اندیشۂ زہد وپارسائی بخاطر میار دیو مسلمان نشود نفس تابع نگردد جز بمدد محبوب حقیقی قوله

دوش میگفت کہ فردا بدہم کامِ دلت — سببے ساز خدایا کہ پشیمان نشود

میگفت اشارہ بمرشد کہ پشیمان نشود اے از گفتن خود نادم نشود قوله

حسن خلقے ز خدا میطلبم روے ترا — تا دگر خاطرِ ما از تو پریشان نشود

ترا خطاب بمرشد قوله

ہر کہ بر کیش بتان بر سر جان میلرزد — نے تکلف تن او لایق قرآن نشود

ہر کہ در عشق معشوقان از جان دادن میترسد بیشک او لایق عشق نباشد چہ مذہب معشوقان عاشق کشی است قوله

ذرہ را تا نبود ہمت عالی حافظ — طالبِ چشمۂ خورشید درخشان نشود

ذرہ کنایہ از عاشق ہمت عالی اشارت بان اللہ یحب المعالی الہمم چشمۂ خورشید درخشان جمال محبوب۔

غزل

گل بے رُخ یار خوش نباشد — بے بادہ بہار خوش نباشد

بادہ عشق بہار زندگی قوله

طرفِ چمن وہواے بستان — بے لالہ عذار خوش نباشد

طرف کنارہ لالہ عذار معشوق قوله

رقصیدن سرو و حالت گل — بے صوتِ ہزار خوش نباشد

ہزار بلبل جز با قد یار جز با محبوب قوله

با یار شکر لب گل اندام — بے بوس و کنار خوش نباشد

کنار بفتح معروف قوله

باغ و گل و مل خوشست لیکن — بے صحبت یار خوش نباشد

مُل شراب ۔

غزل

گوہرِ مخزنِ اسرار ہمانست کہ بود — حقۂ مہر بدان مہر ونشانست کہ بود

گوہر مخزن اسرار عشق مراد قالوا بلی وانا عرضنا الامانة ہمانست کہ بود خللے در وراہ نیافتہ حقۂ مہرِ دل بدان مہر ونشانست کہ بود محبت غیرے در وراہ نیافتہ قوله

عاشقان زمرۂ اربابِ امانة باشند — لاجرم چشمِ گہر بار ہمانست کہ بود

زمرہ گروہ ارباب امانت صاحب عشق گہر بار گریندہ قوله

از صبا پرس کہ ما را ہمہ شب تا دم صبح — بوے زلفِ تو ہمان مونس جانست کہ بود

صبا کنایۃ از مرشد بوے زلف جذبہ عشق قوله

طالب لعل وگہر نیست وگرنہ خورشید — ہمچنان در عملِ معدن وکانست کہ بود

طالب لعل وگہر نیست لعل وگہر اعمال وافعال تصفیہ چون زہد وپارسائی نیست فاعل محبوب خورشید مرشد وسالک معدن دل عاشق قوله

کشتۂ غمزۂ خود را بزیارت می آئے — زانکہ بیچارہ ہمان دل نگرانست کہ بود

بزیارت براے دیدن نگران بینندہ ومتامل ومشتاق قوله

رنگ خون دل ما را کہ نہان کرد خطت — ہمچنان از لبِ لعلِ تو عیانست کہ بود

ہمچنان در لب لعل تو عیانست کنایۃ از حسن وجمال بموجب آنکہ ؎ نے تقاضاے نظر حسن تو افزون نشود ٭ تا دلم خون نشود روے تو گلگون نشود قوله

زلف ہندوے تو گفتم کہ دگر رہ نزند — سالہا رفت وبدان سیرت وشانست کہ بود

زلف ہندوئے تو مراد تعلقات دنیا وجذبہ عشق است شان روش قوله

حافظا باز نما قصۂ خونابۂ چشم — کہ درین چشمہ ہمان آب روانست کہ بود

باز نما بیان کن خونابہ خون کہ آب گردد خونابۂ چشم اشکہاے خون آلود چشمہ مراد چشم ہمان آب کنایۃ از اشکہاے خون آلود غزل

گفتم کہ خطا کردی وتدبیر نہ این بود — گفتا چہ توان کرد کہ تقدیر چنین بود

تقدیر اندازہ کردن تدبیر اندیشیدن در عاقبت این غزل در وقت رحلت مرشد یا در وقت معاودت مرشد از سفر است تدبیر نہ این بود یعنی کہ از ما رفتی چہ توان کرد کہ تقدیر چنین بودست یعنے کار باختیار نبود قوله

گفتم که بسے خط خطا بر تو کشیدند
گفتا ہمہ آن بود کہ بر لوح جبین بود

خط خطا اضافہ بیانیہ خط خطا بر تو کشیدند یعنی بخطا تر انسبت کردند بر لوح جبین بود یعنی نبشتہ ازلی بود قولہ

گفتم کہ قرین بدت افگند باین روز
گفتا کہ مرا بخت بدِ خویش قرین بود

قرین ہمنشین باین روز روز ہجران قولہ

گفتم کہ بسے جام طرب خوردی ازین پیش
گفتا کہ شفا در قدحِ باز پسین بود

قدح باز پسین ملاقات آخرین و آن بدست نیامد قولہ

گفتم کہ تو اے عمر چرا زود برفتی
گفتا کہ فلانی چکنم عمر ہمین بود

عمر محبوب و عمر ما قولہ

گفتم کہ نہ وقتِ سفرت بود چنین زود
گفتا کہ مگر مصلحتِ وقت چنین بود

مگر تحقیق قولہ

گفتم کہ ز حافظ بچہ علت شدہٴ دور
گفتا کہ ہمہ وقت مرا داعیہ این بود

داعیہ خواہش غزل

غزل [illegible] غزل

مرا مے دگر بارہ از دست برد
بمن باز بنمود مے دست برد

مے محبت از دست برد بیقرار ساخت دست برد چالاکی و غلبہ و قوت بمانا د ہمیشہ باد قولہ

بنازیم دستے کہ انگور چید
مریزاد پاے کہ در ہم فشرد

مریزاد ریختہ مباد قولہ

ہزار آفرین بر مے سرخ باد
کہ از روے ما رنگ زردی ببرد

مے سرخ محبت خالص از روے من رنگ زردی ببرد روے مرا سرخروئی بخشید قولہ

مرا چون قضا عشق بر سر نوشت یعنی چون عشق ازلیست قضاے نوشتہ نباید سترد رد قضا بہیچ نوع نتوان کرد۔ قولہ

بروز اہد اخوردہ برمن مگیر
کہ کار خداے نہ کاریست خورد

خردہ عیب نہ کاریست خورد نہ کار سہل و سرسری بلکہ کاریست عظیم۔ قولہ

چہ از علم و حکمت کہ در وقتِ مرگ
ارسطو دہد جان چو بیچارہ گرد

چہ یعنی چہ شود ارسطو نام حکیمے این علم و حکمت در وقت مرگ ہیچ نفعے نمی بخشد ارسطو چون نادان جان دہد علم و حکمت نفعے نبخشد مے محبت قولہ

چنان زندگانی کن اندر جہان
کہ چون مردہ باشی نگویند مرد

معنے این بیت آنست کہ اے واعظ ازین قیل و قال باز آئی و زندگانی بمے عشق کن کہ چون ازین سراے فانی متوجہ بعالم بقا شوی مردہ ات نگویند۔ وَلَا تَقُولُوا لِمَن يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ قولہ

شود مست وحدت ز جام الست
ہر آنکو چو حافظ مےٴ صاف خورد

معنے آنست کہ ہر کہ چون حافظ مے عشق از جام الست یعنی از ازل نوشید بمقام وحدت و قرب رسید غزل

من و انکارِ شراب اینچہ حکایت باشد
غالبا اینقدرم عقل کفایت باشد

غالبا اغلب و بیشتر بطریق محاورہ اینقدر اشارة بمضمون مصراع سابق قولہ

من کہ شبہا رہ تقوی زدہ ام با دف و چنگ
ناگہان سر براہ آرم چہ حکایت باشد

یعنی من کہ شبہا با دف و چنگ کہ لازمہ عشق است تقوی را راہ زدہ ام و از تقوی اعراض نمودہ ام باز سر براہ تقوے آرم و رجوع باو کنم این غیر مناسب است قولہ

زاہد ار راہ برندی نبرد معذور است
عشق کاریست کہ موقوف ہدایت باشد

یعنی پروانہ کہ کنایہ از زاہد است اگرچہ بالاے آتش چرخ میزند اما ہنوز گرفتار خودی و خود نمائی است و اینہمہ پرواز و چرخ نمایش اوست تا خلق او را بعشق تحسین کنند و اگر از خود رہیدہ بودی بچندین تکلف مضطر نگشتی و با شمع ہزار آشتی داشتی ازینجاست زاہد از راہ برندی نبرد و نیز اینمقام رضا و تسلیم است کہ در معرفت بدایت حال است ہمدرین مقام مقید ماندہ بودم رشدے

وہد اپنے سوے فنا و محو او رانرسیدہ بود معذورش داشتہ قولہ

بندۂ پیر مغانم کہ زجہلم برہاند	پیر ما ہرچہ کند عین ولایت باشد

یعنی زمام اختیار بدست کسے دادہ ام کہ مرا از ظلمت جہل برہاند و بنور یقین رساند ہرچہ کند او میداند مرا ہیچ خواستی و ارادتے نیست قولہ

تا بغایت رہ میخانہ نمیدانستم	ورنہ مستوری ما تا بچہ غایت باشد

مستوری کنایۃ از زہد قولہ

زاہد و عجب و نماز و من و مستی و نیاز	تا خود او را ز میان باکہ عنایت باشد

عُجب از جملہ اخلاق مذموم است قال عم ثلثۃ مہلکٰت بخل وہواء وعجب عجب بدتر از معصیت است و مرد بدکردار ہمان وقت میشود کہ چون پندارد نیکوکار است و ہلاک آدمی در دو چیز است نومیدی و عجب و از ان آفتہا تولد کند و آنہا اینند کہ خود را از دیگران بہتر داند و گناہان خود را یاد نیارد و آنچہ یاد آرد بتدارک مشغول نشود پندارد کہ خود آمرزیدہ است و در عبادت راغب نباشد پندارد کہ خود از ان بے نیاز است و آفتہ عبادت ندو طلب نکند پندارد کہ خود یافتہ و ہراس از دل شوید و از مکر حق ایمن شود و خود را نزد حق محلی شناسد بعبادتے کہ آن خود نعمت حق است بروے و بر خود ثنا گوید و تزکیہ کند و چون بعلم موجب بود از کس سوال نکند و اگر بخلاف وے چیزے کند بشنود ناقص نماید پس ہر کرا حق تعالےٰ نعمتے چون علم و عزۃ دادہ اگر شاد بود و بداند کہ صفت و لیست و از ان غافل ماند کہ نعمت حق است و از ہراس آن خالی باشد این شادی عجب بود و اگر باز اینہمہ خود را حقے داند بر حق تعالےٰ و این عبادت خود را خدمتے پسندیدہ داند این را دلال گویند در مذمت عجب احادیث بسیار اند نماز نمازکہ موصل بقرب الٰہی است آنست قال غوث الاعظم یا رب ای صلوٰۃ اقرب الیک فقال الصلوٰۃ التی لیس فیہا سوائی والمصلی غائب عنہ چون مصلی نماند صلوٰۃ کجا ماند چراکہ نماز فعل است و فعل تابع ذات چون ذات نماند افعال کجا ماند ازینجاست کہ نماز عاشقان ترک وجود است الذین ہم فی صلاتہم دائمون غزل

مژدہ اے دل کہ دگر باد صبا باز آمد	ہدہد خوشخبر از طرف سبا باز آمد

باد صبا کنایۃ از فیض ازلی و مرشد ہدہد خوشخبر واردے از واردات سبا شہرے کہ

کہ بلقیس ملکہ آن بود مراد عالم علوی قولہ

برکش اے مرغ سحر نغمۂ داؤدی را	کہ سلیمان گل از طرف ہوا باز آمد

مرغ سحر بلبل کنایۃ از عاشق داؤد نام پیغمبر کہ پدر سلیمان ع بود و حق تعالی او را حسن صوت بخشیدہ بود و قصہ او معلوم است اذا تلا الزبور بحسن الصوت یجتمع الجن والانس والطیر لسماع صوتہ و یحمل من مجلسہ آلاف جنازۃ نغمہ داؤدی آواز خوش یعنی سخنان عشق انگیز سلیمان گل اضافۃ بیانیہ مراد مشاہدات طرف ہوا عالم بالا قولہ

لالہ بوئے مے نوشین بشنید از دم صبح	داغ دل بود بامید دوا باز آمد

لالہ کنایۃ از سالک مے نوشین محبت قولہ

عارفے کو کہ کند فہم زبان سوسن	تا بگوید کہ چرا رفت و چرا باز آمد

عارف صاحب معرفت بود و آن عبارت از باز شناختن ذات و صفات الٰہی در صور تفاصیل احوال و حوادث و نوازل و بعد از ان کہ بر سبیل اجمال معلوم شدہ باشد کہ موجود حقیقی و فاعل مطلق او ست سبحانہ و صورت توحید مجمل علمی و عینی مفصل عینی نکردہ چنانچہ صاحب علم توحید در صور تفاصیل وقائع احوال متجددہ متضادہ از ضرر و نفع و عطا و منع و قبض و بسط و ضار و نافع و قابض و باسط حق را بیند و شناسد بے توقفے و رویتے او را عارف خوانند و اگر باول و ہلت از ان غافل بود و عنقریب حاضر گردد و فاعل مطلق را جل ذکرہ در صور وسائط در واسطہ باز شناسد او را متعرف خوانند و اگر بکل غافل بود و تاثیرات افعال را حوالہ بوسائط کند او را ساہی و مشرک خفی خوانند مثلاً اگر کسے معنی توحید را تقریر میکند و خود را مستغرق بحر توحید مینماید و دیگرے بر سبیل انکار آنرا باو باز گرداند و گوید کہ این سخن نہ از سر حال است بل نتیجہ فکر و رویت است در حال بر نجد و بروے خشم گیرد و نداند کہ این رنجش من مصدق قول منکر است و الا فاعل مطلق را در صورت این انکار باز شناختی و بروے خشم نگرفتی زیرا کہ عارف را خشم نباشد مگر ہمہ و درین مادہ خشم بد نیست زیرا کہ متعرض بحق است و معرفت الٰہی را مراتبست اول آنکہ ہر اثرے کہ یابد از فاعل مطلق جل ذکرہ داند چنانچہ گفتہ شد دوم آنکہ ہر اثرے کہ یابد از فاعل مطلق جل ذکرہ بیقین داند کہ نتیجہ کدام صفت است از صفات او سیوم آنکہ مراد حق را در تجلی ہر صفتے بشناسد چہارم آنکہ صفت علم الٰہی را در صورت معرفت خود

بازشناسد وخودرا از دائرۂ علم ومعرفت بل وجود اخراج کند کذا فی نفحات الانس سوسن نام گلے آزاد اینجا کنایت از عاشق طال اللسان چرا رفت در عالم محو چرا باز آمد در عالم صحو قوله

چشم من از پے این قافلہ بس آب کشید
تا بگوش دلم آواز درا باز آمد

آن قافلہ مشاہدات بس آب کشید یعنی گریہ کرد درا جرس و آواز و اثر قوله

گرچہ ما عہد شکستیم و گنہ حافظ کرد
لطف او بین کہ بصلح از در ما باز آمد

حافظ اشارۃ بما ست یعنی اگرچہ ما گنہ کردیم و از ما عہد شکنی شد غزل

مژدہ اے دل کہ مسیحا نفسے می آید
کہ ز انفاس خوشش بوے کسے می آید

مسیحا کنایۃ از داروے کس اشارۃ بمحبوب معنی آنست کہ محب دل حزین خودرا کہ غریق بحر فراق و قرین آتش اشتیاق است میگوید کہ اے دل بشارتے باد مر ترا کہ عنقریب است کہ داروے از واردات بتو آید کہ از بوے خوش او بوے محبوب آید وچون یقینش شد بآمدن محبوب نصیحتے می کند دل آرام رابدینوجہ قوله

از غم و ہجر مکن نالہ و فریاد کہ دوش
زدہ ام فالے و فریاد رسے می آید

بموجب اِنَّ مَعَ العُسْرِ يُسْرًا قوله

ز آتش وادی ایمن نہ منم خرم و بس
موسے اینجا بامید قبسے می آید

وادی ایمن نام وادی کہ دران بر کوہ طور موسے را تجلی شدہ بود قبس پارہ آتش معنی فیضان نور حق مانند آفتاب مخصوص فردی دون فردی نیست و معنی این بیت در بیت لمع البرق من الطور و آنست بہ ❊ فلعلی لک آت بشہاب قبس گذشت قوله

ہیچکس نیست کہ در کوے تواش کارے نیست
ہر کس اینجا بطریق ہوسے می آید

یعنی جمیع مکونات عالم بحکم آیت کل شی والیہ یرجعون قوله

کس ندانست کہ منزلگہ معشوق کجاست
اینقدر ہست کہ بانگ جرسے می آید

کنہ ذات حق سبحانہ معلوم انبیا و اولیا نیست و مقربان درگاہ ازین سر شگرف آگاہ نیستند سالکانرا در ہنگام مشغولی آوازہا از عالم غیب می آیند ❊ بر لبش قفل است و بر دل رازہا ❊ لب خموش و دل پر از آوازہا ❊ ادل بمثل آواز زنبورے ❊ سخنہا بانگ زنبوران نماید ❊ چو در گوشم کلامے گوید آن ❊ ❊ بعدہ چون جرسے ❊ در قافلہ کہ اوست دانم نرسم ❊ این بسکہ رسد

زد و ربانگ جرسم ❊ ہمچنین قوی تر میگردد قوله

جرعہ دہ کہ بمیخانہ ارباب کرم
ہر حریفے ز پئے ملتمسے می آید

سالک مناجاتے کردہ بدرگاہ بے نیاز گفتہ اے کریمے کہ ہمہ از سر چشمۂ فیض تو سیراب اند من تشنہ لب راہم جرعہ دہ کہ بمیخانہ الخ قوله

خبر از بلبل این باغ مپرسید کہ من
نالۂ می شنوم کز قفسے می آید

بلبل روح باغ وجود نالہ آواز دردناک کہ شیوۂ عاشقانست قفس وجود یعنی قصہ روح و وجود من مپرسید کہ چیست و چہ حقیقت دارد کہ آوازے می شنوم کہ از وجود من برمے آید و بر حقیقتش ہیچ اطلاعے ندارم کہ چیست و جستجوے او کسے را نمی سزد کقولہ تعالے وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي و آنچہ بعضے عرفا را حقیقت روح مشاہدہ شدہ است برحسب دانش خود دریافتہ باشند نہ بکنہ کہ وَمَا أُوتِيتُم مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا عاشق حزین درد خود بآن نسیم صبا کہ قاصد کوے جانانست عرضداشتے کردہ برینوجہ کہ قوله

دوست را گر سر پرسیدن بیمار غمست
گو برو خوش کہ ہنوزش نفسے می آید

بیمار غم عاشق کنایۃ از خود کہ ہنوزش نفسے می آید زندگی باقیست قوله

یار دارد سر صید دل حافظ یاران
شاہبازے بشکار مگسے می آید

شاہباز باز سپید کنایۃ از یار مگس کنایۃ از خود غزل

مطرب عشق عجب ساز و نوائے دارد
نقش ہر زخمہ کہ زد راہ بجائے دارد

مطرب عشق اضافۃ بیانیہ و نیز مرشد ساز رباب و بربط و مثلہ نوا آواز نقش جنسے از اجناس سرود زخمہ بربط و رباب و مثلہ نقش ہر زخمہ کہ زد ہر اسرارے کہ بیان نمودہ راہ بجائے دارد موثر و برجاست قوله

عالم از نالۂ عشاق مبادا خالی
کہ خوش آہنگ و فرح بخش نوائی دارد

عالم آنجہان و اینجہان و آنچہ آفریدہ اند آہنگ آواز نرم . در پردہ سرود دارد فاعل ہمان نالہ قوله

پیر دردی کش ما گرچہ ندارد زر و زور
خوش عطا بخش و خطا پوش خدائی دارد

پیر دردکش کنایۃ از مرشد زر و زور مراد زہد و پارسائی قوله

محترمم دار دلم کین مگس قندپرست | تا هواگیر تو شد فرّ همایے دارد

محترم خطاب بمعشوق مگس قندپرست اشارة بدل که طالب قندلب معشوق است تا هواگیر تو شد دوست تو شد فرّ زیبائی وشکوه هما بضم نام جانور که استخوان سوده و بوسیده بخورد و سایه او بر که افتد شاه شود قوله

از عدالت نبود دور گرش پرسد حال | بادشاهے که بهمسایه گدایے دارد

گرش پرسد حال اشارة ببادشاه اضمار. قبل الذکر است قوله

اشک خونین بطبیبان بنمودم گفتند | درد عشقست و جگرسوز دوایے دارد

جگرسوز دوا صبر و تحمل قوله

شوخی و غمزه میاموز که در مذهب عشق | هر عمل اجرے و هر کرده جزائے دارد

این بیت اشارة بمضمون انما هی اعمالکم ترد الیکم یوم تجد کل نفس ما عملت من خیر محضرا وما عملت من سوء تود لو ان بینها و بینه امدا بعیدا قوله

نغز گفت آن بت ترسابچه باده فروش | شادی روے کسے جو که صفایے دارد

ترسا طائفه آتش پرست که در دین عیسے عم بتازی نصرانی گویند و جمع این ترسایان که بیامی نویسند غلط است بلکه ترساء آن باید نوشت بهمزه ابن ابراهیم شاهی بت ترسابچه باده فروش مرشد باعتبار پرورده شده مرشد خود شادی روے کسے جو که صفایے دارد یعنی مشاهده جمال روے آنکسے نما که صفائی جمال آلهی بر چهره دارد غزل

معاشران ز حریف شبانه یاد آرید | حقوق بندگی مخلصانه یاد آرید

معاشران عشرت کنندگان حریف شبانه کنایة از خود قوله

بوقت سرخوشی از آه و نالهٔ عشاق | بصوت نغمهٔ چنگ و چغانه یاد آرید

سرخوشی مستی بینوائی مفلسی نغمه سرود چنگ نام ساز چغانه نام ساز که بهندی سرمندل گویند قوله

چو لطف باده کند جلوه در رخ ساقی | ز زهد من لب سرود و ترانه یاد آرید

لطف پاکیزگی محبت جلوه ظهور ساقی مرشد معنی مصراع آنکه یعنے وقتیکه ساقی را خرم و خوشدل و غرق محبت دریابند بسرود و ترانه یاد آرید بعرض احوال ما بکوشید قوله

چو در میان مراد آورید دست امید | ز عهد صحبت ما در میانه یاد آرید

اے بمقصد خود رسید قوله

نمیخورید زمانے غم وفاداران | ز بیوفائی دور زمانه یاد آرید

وفاداران عاشقان دور زمانه گردش فلکی قوله

سمند دولت اگر تند و سرکشست ولے | ز همرهان بسر تازیانه یاد آرید

سمند اسپ سمند دولت اضافة بیانیه سر تازیانه اشارت بوجه قوله

بوقت مرحمت اے ساکنان صدر جلال | ز روے حافظ و آن آستانه یاد آرید

مرحمت از روے مرحمت صدر پیشگاه و صاحب منصب صدر جلال آستانه مرشد ز روی حافظ و این آستانه یاد آرید از روے حافظ که برین آستانه نهاده یاد آرید غزل

مرا بر بندی و عشق آن فضول عیب کند | که اعتراض بر اسرار علم غیب کند

ارباب ذوق گفته اند که تقدیر نیکی و بدی از حق است اگرچه بنده فاعل مختار است نه اختیاری که اسناد افعال بتمامها باو توان کرد بنابران گفت مرا بر بندی و عشق الخ قوله

کمال صدق و محبت ببین نه نقص گناه | که هر که بے هنر افتد نظر بعیب کند

نظر بعیب کردن کار بے هنران است قوله

ز عطر حور بهشت آن زمان بر آید بو | که خاک میکدهٔ ما عبیر جیب کند

میکده عشق قوله

چنان بزد ره اسلام غمزهٔ ساقی | که اجتناب ز صهبا مگر صهیب کند

غمزه ساقی مشاهده محبوب اجتناب پرهیز صهبا شراب صهیب بضم نام یکے از صحابه قال عم فی شانه نعم العبد صهیب لو لم یخاف الله لم یعصه قوله

کلید گنج سعادت قبول اهل دلست | مباد کس که درین نکته شک و ریب کند

گفته اند مردے که قبول اهل نظر و اهل دل نشده بمنزله درخت بے براست که هیچ لذتے ندارد ریب شبهه قوله

شبان وادی ایمن گهے رسد بمراد | که چند سال بجان خدمت شعیب کند

شبان وادی ایمن موسے ع ورسیدن موسے در وادی ایمن وملاقات کردن با دختر شعیب ع وبرداشتن سنگے کہ چہل مرد نمیتوانستند برداشت از چاہ ونوشانیدن آب اغنام آن دختران را و بعد ازان دہ سال چرانیدن گوسپندان وبعد ازان در مصاحبت شعیبؑ بودن معروفست چون چندین خدمت کرد آنگاہ شعیب ع بمصر موسے ع را فرستاد ودرینجا از شبان وادی ایمن مراد طالب واز شعیب ع مرشد مراد است قولہ

زدیدہ خون بچکاند فسانۂ حافظ　　چو یاد وقت شباب وزمان شیب کند

اشکال این بیت آنست کہ یاد کردن چیزے تقاضاے عدم حضور آن خبر میکند پس اگر در زمان شباب یاد زمان شیب چگونہ میکند واگر در وقت شیب یاد شباب چگونہ مینماید جواب آنست کہ عمر طبعی را بچہار قسم نمودہ اند اول حداثت وآن سن نمو وافزایش است وزیادتی در نمو میباشد وآن سی سال است دوم سن شباب است وآن سن وقوفست یعنی زیادتی در نمو میباشد وآن تا سی و پنج سال است یا چہلسال است سوم سن کہولت وآن سن انحطاط با بقاء قوت کہ رطوبت غریزی در نقصان میباشد وآنرا پیری گویند وآن تا شصت سال چہارم سن شیخوخت وآن سن انحطاط با ضعف کہ آن نقصان در وے ظاہر میباشد وتا تمام عمر امتداد میکند ودرینجا از شیب سن کہولت کہ پیریست مراد باشد وخود در سن شیخوخت باشد کہ این بیت گفتہ ومیتواند کہ درین بیت باعتبار سخن راندہ کہ ہر دم سخت پیریست وآن بعد پیریست پس این بیت در زمان ہرم گفتہ غزل

مسلمانان مرا وقتے دلے بود　　کہ با او گفتمے گر مشکلے بود
بگردابے چو مے افتادم از چشم　　بتدبیرش امید ساحلے بود

گرداب کنایہ از عشق از چشم بسبب چشم بتدبیرش ضمیر شین اشارت بدل قولہ

دلے ہمدرد ویارے مصلحت بین　　کہ استظہار ہر اہل دلے بود

مصلحت بین بینندہ مصلحت استظہار مدد وپشتی آشفتہ پریشان وعاشق قولہ

زمن ضائع شد اندر کوے جانان　　چہ دامنگیر یارب منزلے بود

شد اشارت بجان ودل قولہ

بایں رند پریشان رحمت آرید　　کہ وقتے کاردان کاملے بود

رند پریشان کنایہ از خود قولہ

مگو دیگر کہ حافظ نکتہ دانست　　کہ ما دیدیم محکم غافلے بود

مگو خطاب بمعشوق محکم بسیار محکم غافلے بود بسیار بیخبر بود چہ خودسرائی کار نادانست غزل

مرا مہر سیہ چشمان زسر بیرون نخواہد شد　　قضاے آسمان اینست دیگرگون نخواہد شد

سیہ چشمان معشوقان قضاء آسمان یعنی ازلی ومقدر دیگرگون نخواہد شد قابل الرفع نیست قولہ

رقیب آزارہا فرمود وجاے آشتی بگذاشت　　مگر آہ سحر خیزان سوے گردون نخواہد شد

رقیب نفس وشیطان جاے آشتی نگذاشت امید موافقت نماندہ سحر خیزان عاشقان سوے گردون نخواہد شد اثرے نخواہد بخشید واین رقیب مخذول نخواہد شد قولہ

مرا روز ازل کارے بجز رندی نفرمودند　　ہران قسمت کہ رفت اول کم وافزون نخواہد شد

ہران قسمت کہ رفت اول ہر چہ در ازل نامزد شد قولہ

بیا تا در صف رندان ببانگ چنگ مے نوشیم　　کہ ساز شرع زین افسانہ بے قانون نخواہد شد

صف قطار رندان عاشقان ببانگ چنگ علانیہ وآشکارا مے نوشیم عشقبازی کنیم زین افسانہ اشارہ بمے نوشی بیقانون نخواہد شد برگشت نخواہد شد قولہ

شراب لعل وجاے امن ویار مہربان ساقی　　دلا کے بہ شود کارت اگر اکنون نخواہد شد

شراب لعل محبت خاص جاے امن خلوۃ ویا طریقہ ملامتی ساقی کنایہ از مرشد قولہ

مجال من ہمین باشد کہ پنہان مہر او ورزم　　کنار وبوس وآغوشش چگویم چون نخواہد شد

چون نخواہد شد البتہ خواہد شد فریاد دف وسنے مراد تلقین مرشد قولہ

بیا تا در مے صافیت راز دہر بنمائیم　　کہ کار عشق ازین افسانہ بے افسون نخواہد شد

ازین افسانہ اشارہ بنصیحت قولہ

مشو اے دیدہ نقش غم ز لوح سینۂ حافظ　　کہ زخم تیر دلدار است ورنگ خون نخواہد شد

رنگ خون نخواہد شد قابل الرفع نیست غزل

من وصلاح سلامت کس اینگمان نبرد　　کہ کس برند خرابات این نشان نبرد

این گمان اشارت بصلاح وسلامت رند خرابات کنایہ از خود این نشان اشارہ بصلاح وسلامت قولہ

من این مرقع پشمینہ بہر آن دارم　　کہ زیر خرقہ کشم مے کس این گمان نبرد

مرقع پشمین طریقہ ملامتیہ زیر خرقہ کشم مے بطریق اخفاے نوشم این گمان مے نوشی قولہ

مباش غره بعلم و عمل فقیه زمان   که هیچ کس زقضای خدای جان نبرد

فقیه یعنے اے فقیه ۔ قوله

مشو فریفتهٔ رنگ و بو قدح درکش   که زنگ غم زدلت جزمئے مغان نبرد

رنگ و بو زهد و ورع قدح درکش عشق حاصلنما زنگ غم اضافه بیانیه و خطرات و خیالات مے مغان عشق و محبت قوله

اگرچه دیده بود پاسبانِ تو اے گل   بهوش باش که نقدِ تو پاسبان نبرد

نقد کنایه از ایمان و عشق پاسبان کنایه از شیطان که موکل است بر انسان قوله

سخن نبز سخندان ادا مکن حافظ   که تحفه کس در و گوهر به بحر و کان نبرد

سخندان معشوق غزل

معاشران گره از زلف یار باز کنید   شبے خوش است بدین قصه اش دراز کنید

معاشران عشرت کنندگان اے یاران زلف دنیا شب دنیا که فی الحقیقت تاریکیست در پوشنا عیش عارضی است معنی آنست که اے یاران و مصاحبان گره غفلت بکشائید و ازان عقده بدر آئید که حاجب تجلیات و پوشنده دولت مشاهدات دنیا شبے خوش است بگفتگوے عشقش دراز کنید و بغفلت و نادانی ضائع مکنید قوله

حضور خلوت انس است دوستان جمعند   وَاِنْ یَکَادُ بخوانید و در فراز کنید

وان یکاد اشاره است بکریمه وان یکاد الذین کفروا لیزلقونک بابصارهم لما سمعوا الذکر ویقولون انه لمجنون وما هو الا ذکر للعالمین در دفع چشم زخم تاثیر بسیار است پس این را بخوانید تا چشم زخم دفع شود و نیز در بندید تا مطلق راه چشم زخم مسدود گردد و میتواند که چشم زخم بدکاران در جمعیت ظاهری خلل می اندازد همچنین زخم شیاطین در حضور مجلس انسانی خللے می افگند پس فکر دفع آن چشم زخم باید کرد هرگاه چشم زخم از راه مدخل یافتن آن بدگوهران آزار میرساند داخل گردیدن جماعت او باش در مجلس ارباب طریقت چگونه مجلس جمعیت میشود و ازینجاست که یک مرد بیکار صد مرد کار را بازدارد قوله

میان عاشق و معشوق فرق بسیارست   چو یار ناز نماید شما نیاز کنید

ناز کنایه از تکبر و گردنکشی نیاز عجز و فروتنی قوله

رباب و چنگ ببانگِ بلند میگویند   که گوش هوش به پیغام اهل راز کنید

رباب و چنگ نام سازها مراد عارفان و عاشقان هوش ذهن اهل راز عاشقان قوله

بجان دوست که غم پردهٔ شما ندرد   گر اعتماد بر الطافِ کارساز کنید

بجان دوست قسم جان دوست کارساز حق تعالے قوله

نخست موعظهٔ پیر صحبت این حرفست   که از مصاحب ناجنس احتراز کنید

یعنے هر طالبے که فهم کردن سخن عشق را قابل باشد صحبت ابنائے دهر او را مضر تر از زهر مار است ازینجاست ؎ با عاشقان نشین و هم عاشقان گزین ٭ با هر که نیست عاشق یکدم مشو قرین ٭ قوله

هر آنکسے که درین حلقه نیست زنده بعشق   برو نمرده بفتوائے من نماز کنید

حلقه جماعة عشاق نمرده پیش از مردن بفتوی من نماز کنید که بمنزله مرده است غزل

مرا بوصل تو گر زانکه دسترس باشد   دگر زطالع خویشم چه ملتمس باشد

دسترس قدرت ملتمس التماس قوله

چه حاجت است بشمشیر قتلِ عاشق را   که نیم جانِ مرا یک کرشمه بس باشد

کرشمه تجلی و ظهور قوله

بر آستان تو غوغای عاشقان چه عجب   که هر کجا شکرستان بود مگس باشد

غوغا فریادهاے بسیار که از مردمان کثیر یکجا خیزد شکرستان مقام شکر قوله

ازین هوس که مرا دست بخت کوتاه است   کیم به سروِ بلندِ تو دسترس باشد

ازین هوس کنایه از آرزوے وصل کیم کے مراد دسترس قدرت قوله

خوش است بادهٔ رنگین و صحبت جانان   مدام حافظِ بیدل درین هوس باشد

درین هوس آرزو غزل

نقدها را بود آیا که عیارے گیرند   تا همه صومعه کاران پئے کارے گیرند

نقدها اعمال عیاری سرگی و ناسرگی پئے کارے در طلب عشق شوند و بملامت ما پیش آیند یعنے آنست از روے تمنامی فرماید که اعمال بندگان آیا بود که اظهار ناسرگی کنند تا همه طالبان حق حقیقة اعمال خود دانسته منفعل گردند و کار عشقبازان رواج گیرد و رونق تمام پذیرد قوله

مصلحت دید من آنست که یاران همه کار
بگذارند و خم طرۂ یارے گیرند

همه کار کنایة از زہد و صلاح بگذارند ترک کنند خم طرۂ یاری گیرند در جذبہ عشق معشوقی در آیند قوله

خوش گرفتند حریفان سر زلف ساقی
اگر فلک شان بگذارد که قرارے گیرند

حریفان عاشقان سر زلف ساقی جذبۂ عشق الٰہی که فلکشان بگذارد که قرارے گیرند برائے آنکه فلک ایشان را بگذارد و مہلتے دہد تا قرارے گیرند قوله

تا کنند اہل نظر خاک رہت کحل بصر
عمرها شد که سر راه گذارے گیرند

تا کنند برائے آنکه کنند اہل نظر عاشقان کحل بصر سرمہ چشم که سر راه گذارے گیرند اختیار عشق کرده اند ہم انکسارانے یعنی عاشقان مہ لاله عذارے گیرند معشوقے فرا گرفته اند قوله قوت بازوے پرہیز بخوبان مفروش یعنے از زہد و پرہیز پیش عاشقان و عارفان دم مزن که ہر یک ازین لشکر حصار سواریست که چون عزم کنند بتنہا حصارے گیرند که ازین خیل حصارے بسوارے گیرند مظہر خوارق شده قوله

یارب این بچۂ ترکان چه دلیرند بخون
که به تیر مژه ہر لحظه شکارے گیرند

بچۂ ترکان تجلیات و عرفا که پروردۂ عارف دیگر اند به تیر مژه به تیز نگاه قوله

رقص بر شعر تر و ناله نَے خوش باشد
خاصه رقصے که در دست نگارے گیرند

نگارے معشوقے و وارده قوله

حافظ ابنائے جہان را غم مسکینان نیست
زین میان گر بتوان به که کنارے گیرند

ابنائے جہان عوام الناس و ظاہر پرستان مسکینان عاشقان معنی این بیت آنست یعنی در جہان اینچنین کسے بنظر نمی آید که غم عاشقان خورد و رحمے بدیشان نماید پس ہمان بہتر که از خلق یکسو شوند و بگوشه نشینند غزل

نسبت رویت اگر با ماه و پروین کرده اند
صورت نادیده را الحق تخمین کرده اند

پروین از منازل قمر که شش ستاره اند در برج ثور و آنرا ثریا گویند الحق مقرر یعنے اے محبوب روئے تو که کنایت از ذات تست از تشبیه و تمثیل منزه و مبراست و آنانکه تشبیه بماه و مہر داده اند بغلبۂ اشتیاق از روے قیاس و ظن است قوله

شمۂ از داستان عشق شور انگیز ماست
آن حکایتها که از فرہاد و شیرین کرده اند

داستان قصه قوله

ساقیا مے ده که با حکم ازل تدبیر نیست
قابل تغییر نبود آنچه تعیین کرده اند

که با حکم ازل تدبیر نیست در نصیب ما ہمین بیہوشی رفته تعیین مقرر قوله

تیر مژگان دراز و غمزۂ جادو نکرد
آنچه آن زلف دراز و خال مشکین کرده اند

مژگان دراز و غمزۂ جادو تجلیات متنوعه آنچه آن اشارة بدلربائی و قتل قوله

یک شکر انعام ما بود و لبت رخصت نداد
ہم تو انصاف ش بده شیرین لبان این کرده اند

شکر کنایة از بوسه نوشین لبان محبوبان قوله

در سفالین کاسۂ رندان بخواری منگرید
کاین حریفان خدمت جام جہان بین کرده اند

سفالین کاسه لباس و اسباب فقر بخواری یعنے بحقارت حریفان عاشقان کنایة از خود جام جہان بین عارف کامل دیوانه چون ما ہیچو ما دیوانه قوله

از خرد بیگانه شو چون جانش اندر برکش
دختر رز را که نقد عقل کابین کرده اند

دختر رز شراب انگوری کابین مہر قوله

خاکیان بی بہره اند از جرعۂ کاس الکرام
این تطاول بین که با عشاق مسکین کرده اند

خاکیان زاہدان خشک سیرت جرعۂ کاس الکرام عشق تطاول دست درازی قوله

شہپر زاغ و زغن زیبای صید و قید نیست
کاین کرامت ہمره شہباز و شاہین کرده اند

شہپر پر بزرگ رخشان مراد توجه و کر و فر زاغ و زغن زاہدان و پارسایان و عاشقان ناقص زیبائی لایق این کرامت اشارة به صید و قید نمودن شاہباز باز سپید شاہین نام طائر شکاری شہباز و شاہین کنایة از عارفان واصل و عاشقان کامل قوله شعر حافظ را که یکسر مدح احسان شماست احسان خوبی و نیکوئی ہر کجا بشنیده اند از صد گم تحسین کرده اند یعنے اگر صدگان شنیدند صدگان تحسین کرده اند غزل

نفس باد صبا مشک فشان خواہد شد
عالم پیر دگر باره جوان خواہد شد

یعنے تا حال گرفتار خزان زہد و ورع بودم حالا آخر رسید و بہار عشق عنقریب است که در میرسد

باد صبا که مرشد است مشک فشان کلمات عشق و محبت خواہد شد و عالمے که بسبب زہد چون پیر افسرده و پژمرده شده باستماع سخنان عشق از سر نوجوان خواہد بود اے در عشق چست و چالاک قوله

ارغوان جام عقیقی بسمن خواہد داد	چشم نرگس بشقائق نگران خواہد شد

ارغوان مرشد جام عقیقی مراد فیض سمن گلے است مراد سالک نرگس گلے ست مراد مرشد شقائق لاله مراد سالک نگران مشتاق و بیننده یعنے مرشد متوجه بحال ما خواہد شد قوله

این تطاول که کشید از غم ہجران بلبل	تا سراپردهٔ گل نعره زنان خواہد شد

تطاول دست درازی مراد غم و اندوه بلبل سالک و درمیان این ہر دو مصرعه لفظ قریب محذوف است سراپرده گل جناب معشوق قوله

گر ز مسجد بخرابات شدم خرده مگیر	مجلس وعظ دراز است زمان خواہد شد

خرابات طرب آباد و میخانه مراد عشق خرده عیب یعنی اگر از مسجد بمقام عشق رسیدم عیبم مکن که مجلس وعظ دراز دیدم اے تحصیل علم بیرون از نہایت است حصول عشق از ضروریات ست بنابران علم ضروری حاصل کرده بدو پرداختم و گام ناکام خود را دران انداختم قوله

اے دل ار عشرت امروز بفردا فگنی	مایهٔ نقد بقا را که ضمان خواہد شد

نقد بقا اضافه بیانیه ضمان ضامن قوله

ماه شعبان مده از دست قدح کین خورشید	از نظر تا شب عید رمضان خواہد شد

ماه شعبان ہنگام بسط کین خورشید اشاره به پیالهٔ مے رمضان ہنگام قبض مراد ازین مصرع آنست ہنوز وقت بسط نشده قوله

گل عزیز است غنیمت شمرندش صحبت	که بباغ آمد ازین راه روان خواہد شد

گل زندگی و جوانی و تجلی شمرندش ضمیر شین بر گل که بباغ آمد ازین راه روان خواہد شد از عدم بباغ وجود و دنیا آمده و باز بعدم خواہد رفت قوله

مطربا مجلس انس است غزلخوان و سرود	چند گوئی که چنین است و چنان خواہد شد

مطرب مرشد غزلخوان بسرود سخنان عشق و محبت بیان فرما قوله

حافظ از بہر تو آمد سوے اقلیم وجود	قدمے نه بوداعش که روان خواہد شد

یعنے ازین مسکین حافظ رمقے بیش نمانده غزل

نفس بر آمد و کام از تو بر نمے آید	فغان که بخت من از خواب بر نمے آید

نفس بر آمد زندگی بسر رسید کام مقصود از خواب بر نمی آید بیدار نمے شود قوله

کمینه شرط وفا ترک سر بود حافظ	برو اگر ز تو این قدر بر نمے آید

این قدر اشارت بترک سر غزل

نه ہر که چہره برافروخت دلبری داند	نه ہر که آئینه سازد سکندری داند

چہره برافروخت نمایش و آرایش کرد دلبری داند جذب قلوب میتواند نمود آئینه سازد صفاے دل کند سکندری مشیخت حاصل این بیت آنست که قال را حال باید سخنے که بیحال است بمنزله جمالے است که از ملاحت عاریست با امام محمد غزالی گفتند که دعوی درویشی داری و چند طویله اشتر داری گفت من میخ طویله در گِل زده ام نه بر دل اِنَّ اللّٰهَ لَا یَنظُرُ اِلٰی صُوَرِکُمْ وَلَا اِلٰی اَعْمَالِکُمْ وَلٰکِنْ یَّنظُرُ اِلٰی قُلُوْبِکُمْ وَنِیَّاتِکُمْ القصه بطولها یعنی درویشان محض جہالت است اگر میدانی و کسے را ازین چه نقصان تو از کمال خود باز میمانی چون ملحد بصورت موحد بر می آید میان این طوائف مشکل است و طالبان صادق را ازین تمیز خون در دل بنابران گفت نه ہر که چہره برافروخت

نہ ہر کہ طرف کلہ کج نہاد و تند نشست
سپاہ داری و آئین سروری داند

معنے آنست کہ سروری موقوف بکج کلہی و تند نشینی نیست و از تشبیہ کارے نمیکشاید حاصل آنکہ شیوہ دلبری پایہ ایست اعلے و مرغ دل انسان بس وحشی بلطف و حیل باید کہ بدام افتد و عاشق را شیوہ باید کہ اخلاص را بکار برد و بے غرض گوید قولہ

تو بندگی چو گدایان بشرط مزد مکن
کہ خواجہ خود روش بندہ پروری داند

بندگی طاعت و عبادت گدایان کنایہ از زاہدان بشرط مزد بحصول بہشت و ثواب و درجات خواجہ حق تعالی روش عادت و رفتار بندہ پروری داند انا للعبد ارحم من امہ و من ابویہ فاطلبنی تجدنی قولہ

وفاے عہد نکو باشد ار بیاموزی
وگرنہ ہر کہ تو بینی ستمگری داند

وفاء عہد یا ایہا الذین آمنوا اوفوا بالعقود قولہ

بباختم دل دیوانہ و ندانستم
کہ آدمی بچۂ شیوۂ پری داند

شیوہ طریقہ قولہ

غلام ہمت آن رند عافیت سوزم
کہ در گدا صفتی کیمیا گری داند

رند عافیت سوز عاشق کہ رخت عافیت سوختہ در گدا صفتی ظاہر پرستی کیمیا گری عشق حقیقی بموجب المجاز قنطرۃ الحقیقۃ مجاز را وسیلہ حقیقت سازد قولہ

سواد نقطۂ بینش ز خال تست مرا
کہ قدر گوہر یکدانہ جوہری داند

نقطہ بینش مردمک چشم سواد نقطۂ بینش مرا و روشنی کہ النور فی السواد و خال ذات و مشاہدہ گوہر یکدانہ خال جوہری اشارۃ بمردمک چشم قولہ

ہزار نکتۂ باریک تر ز مو اینجاست
نہ ہر کہ سر بتراشد قلندری داند

قلندری موقوف بسر تراشی نیست قولہ

بقد و چہرہ ہر آنکس کہ شاہ خوبان شد
جہان بگیرد اگر دادگستری داند

یعنی ہر کرا حق تعالی چہرۂ خوش و قامتے دلکش کہ لازمہ خوبی است بدرجہ کمال و استکمال رسانید اگر دادگستری کہ تفقد غربا و فریادرسی ضعفا است پیش گیرد عالمے را فراگیرد کہ طور شاہی در

حسن خلق و نگاہداشت خاطر و اداے حقوق است قولہ بقد مردم چشم من است غوطہ بخون ؂ چشمان من در عشق تو بسبب کثرت خونباری بمقدار قد مردم غرق بخون گردیدہ درین محیطانہ ہر کس شناوری داند این خطاب از محبوبست کہ شناوری این دریاے محیط کہ عشق است با کثرت خونباری نہ کار ہر کس است این نیست کار دیگران این کار تست

غزل

نیست در شہر نگارے کہ دل ما ببرد
بختم ار یار شود رختم ازینجا ببرد

نگار کنایہ از درویش کامل دل ما ببرد ما را از ما ببرد یا بخود کشد بختم ار یار شود یعنی اگر بخت ممد و معاون شود رختم ازینجا ببرد ما را ازینجا ببرد و بجاے دیگر برد تا صاحب کمال بنظر در آید تا ما را بخود کشد قولہ

کو حریفے خوش و سرمست کہ پیش کرمش
عاشق سوختہ دل نام تمنا ببرد

حریف عارف کامل و عاشق واصل سرمست از شراب مشاہدہ نام تمنا ببرد و بے تمنا برادر ساند قولہ

باغبانا ز خزان بیخبرت می بینم
آہ ازان روز کہ بادت گل رعنا ببرد

باغبان کنایہ از سالک خزان مرگ و ایام قبض باد یعنی باد خزان مرگ گل رعنا زندگی قولہ

رہزن دہر نخفت است مشو ایمن ازو
اگر امروز نبردست کہ فردا ببرد

رہزن دہر اضافہ بیانیہ کہ فردا ببرد یکایک و البتہ فردا برد قولہ

راہ عشق ارچہ کمینگاہ کماندارانست
ہر کہ دانستہ رود صرفہ ز اعدا ببرد

کمانداران رہزنان دانستہ باہوش صرفہ ز اعدا ببرد فریب دشمنان نخورد و سلامت رود قولہ سحر با معجزہ پہلو نزند دل خوشدار ؂ سحر زہد و پارسائی معجزہ سخنان عاشقانہ سحر با معجزہ پہلو نزند سخنان زاہدان کے بسخن عاشقان ماند مکر فرعون کجا صرفہ ز اعدا ببرد این مقلدان کے بر عاشقان غالب توانند آمد قولہ در خیال اینہمہ لعبت بہوس می بازم ؂ لعبت مراد شعر بو کہ صاحب نظرے نام تماشا ببرد ؂ یعنے شاید کہ صاحب نظرے بحکم تماشا بنظر گذری کند قولہ

علم و فضلے کہ بچل سال دلم جمع آورد
ترسم آن نرگس ترکانہ بیکجا ببرد

نرگس ترکانہ تجلی یغما تجلی قولہ

بانگ گاوے چہ صدا باز دہد عشوہ مخور
کے سہا عکس ز خورشید مصفا ببرد

بانگ گاؤ نصیحت ناصحان وسخن مقلدان صدا آوازه گنبد وچاه ومثله عشوه مخور مفتون آن مشو قوله

سحر با معجزه پهلو نزند دل خوش دار
سامری کیست که دست از ید بیضا ببرد

سامری نام شخصے که قصه اش بالا مذکور شد ید بیضا معجزه موسے وآن کف دست مبارک بود هنگامے که اورا مینمود هر که میدیدی بهر حالة که بودی برگشتی وچون دست را گرد آوردی بیننده بحال خود گشتی ۱۲ ن ابراهیم شاهی قوله

جام مینائی مے سدّرهٔ تنگدلیست
منه از دست که سیل غمت از جا ببرد

جام مینا مراد شراب از ذکر سبب واراده مسبب مراد انان عشق سدّره تنگدلیست مانع تنگدلیست منه از دست یعنے جام مے را از دست منه اے ترک عشق منما قوله

حافظ ار جان طلبد غمزهٔ مستانه او
خانه از غیر بپرداز وبهل تا ببرد

خانه از غیر بپرداز خانه دل از ماسوا خالی ساز بهل بگذار ومانع آن مباش تا ببرد فاعل غمزه غزل

نقد صوفی نه همه صافی بیغش باشد
اے بسا خرقه که مستوجب آتش باشد

نقد اعمال ماحصل این بیت آنست درین زمان جماعتے اند در لباس تصوف بر آمده خود را نموده اند وبتکلف کرده اند واز حقیقت تصوف خبرے ندارند بنابران گفت نقد صوفی نه همه الخ قوله

صوفی ما که ز ورد سحری مست شدی
شامگاهش نگران باش که سرخوش باشد

شامگاه هنگام ابتداء دخول عشق یعنے صوفی که قبل ازین بخواندن اوراد مشغول می بود اکنون که عشق در دولتش گشتود نگاهش کن که چه سرخوش باشد وغم وغصه از صفحه خاطر بتراشد قوله

خوش بود گر محک تجربه آید بمیان
تا سیه روے شود هر که درو غش باشد

محک تجربه اضافه بیانیه عشق آب تیره مراد خیانت قوله

خط ساقی گر ازین گونه زند نقش بر آب
اے بسا رخ که بخونابه منقش باشد

خط ساقی اسماء وصفات که حاجب او بیند وسالک را سدّ راه اند ونقش بر آب سریع الزوال است همچنان شهود اسماو صفات لیکن چون مدتے در رفع اسماو صفات کوشید وآن حجاب مرتفع نشد میگوید که حجاب اسماو صفات چنین نقش بر آب زند که بهیچ نوع رفع نمیشود پس بسا عاشقان که گرفتار غم والم هجر مانند وکس بدوست رسیدن نتوانند ونیز خط اشارت بظهور آن حقیقة در مظاهر میگوید که ظهور آن حقیقة

در مظاهر روحانی چنین سریع الزوال است که دمے قایم نمی ماند پس بسا عاشقان که گرفتار غم مانند قوله

نازپرورد تنعم نبرد راه بدوست
عاشقی شیوهٔ رندان بلاکش باشد

ماحصل این بیت آنست تصوف امریست بغایت دقیق اورا کے کامل باید تا که گوهر مقصود بدست آید قوله

غم دنیاے دنی چند خوری باده بخور
حیف باشد دل دانا که مشوش باشد

دنی کمینه مشوش غمگین ومتفکر قوله

دلق وسجادهٔ حافظ ببرد باده فروش
گر شرابش ز کف آن ساقی مهوش باشد

دلق وسجاده کنایه از زهد وورع باده فروش مرشد آن ساقی مهوش محبوب غزل

واعظان کین جلوه بر محراب ومنبر میکنند
چون بخلوت میروند آن کار دیگر میکنند

جلوه ناز وغرور وآرایش ونمایش قوله

مشکلے دارم ز دانشمند مجلس باز پرس
توبه فرمایان چرا خود توبه کمتر میکنند

دانشمند مجلس واعظ که در مجلس اظهار دانشمندی میکنند باز پرس سبب آن پرس توبه فرمایان اشارة بواعظان که دیگرانرا از منهیات توبه میدهند چرا خود توبه کمتر میکنند خود از منهیات چرا باز نمے مانند قوله

گوئیا باور نمیدارند روز داوری
کاینهمه قلب ودغل در کار داور میکنند

باور اعتبار باور نمیدارند بشک اند یا منکر اند روز داوری قیامت قلب ودغل بدے وریا ودغل بفتحتین عیب وفساد قوله

بندهٔ پیر خراباتم که درویشان او
گنج را از بے نیازی خاک بر سر میکنند

پیر خرابات مرشد عشق عارف کامل گنج کنایه از اعمال وافعال که زاد آخرت است خاک بر سر میکنند مخفی میکنند وهیچ نظر بران نمیدارند قوله

یارب این نودولتانرا بر خر خود برنشان
کاینهمه ناز از غلام ترک واستر میکنند

نودولتان درویشان مقلد وزاهدان مرائی بر خر خود برنشان بحد خود وبدرجه خود دار غلام وترک واستر کر وفر قوله

بر در میخانهٔ عشق اے ملک تسبیح گوے
کاندر آنجا طینت آدم مخمر میکنند

ملک سالک که بصفت ملکی متصف شده یعنے اے طالب عشق حاصلنما کاندر آنجا اشارة بمیخانه طینت گل وخمیر

اے گدائے خانقہ بر درگہ پیر مغان
میدہند آبے وولہا را تونگر میکنند

یعنے اگر طالب صادقی بر درگہ پیر مغان کہ پیر عشاق ہست بیا کہ در صحبت این قوم عشق و محبت حاصل میشود وجرعہ از شراب محبت میدہند وولہا را از ماسوی اللہ تونگر میکنند کہ من لہ المولی فلہ الکل زیرا کہ حصول مطلب بے عشق و محبت از محالات است قولہ

آہ آہ از دست صرافان گوہر ناشناس
ہر زمان خرمہرہ را با در برابر میکنند

صرافان گوہر ناشناس درویشان مقلد قولہ

خانہ خالی کن دلا تا منزل جانان شود
کین ہوسناکان دل و جان جاے دیگر میکنند

خانہ خالی کن دلا یعنے اے دل خانہ خود را از خطرات ماسوی اللہ نگاہ دار کین ہوسناکان اشارت بخطرات جاے دیگر بے عشق قولہ

صبحدم از عرش می آمد خروشے عقل گفت
قدسیان گوئی کہ شعر حافظ از بر میکنند

از بر میکنند یاد میکنند غزل

ہر کہ شد محرم دل در حرم یار بماند
وانکہ این کار ندانست در انکار بماند

محرم دل واقف اسرار دل در حرم یار بماند واصل بمحبوب شد اینکار اشارة باسرار دل قولہ

اگر از پردہ برون شد دل من عیب مکن
شکر ایزد کہ نہ در پردۂ پندار بماند

اگر از پردہ برون شد در عاشقی و رسوائی در آمد پردہ پندار تکبر خود بینی قولہ

صوفیان واستدند از گرو می ہمہ رخت
دلق ما بود کہ در خانۂ خمار بماند

صوفیان کنایة از فرستگان واستدند از گرو مے ہمہ رخت قبول عشق نمودند دلق ما بود کہ در خانۂ خمار بماند وجود ما بود کہ قبول این معنی نمود قولہ

خرقہ پوشان ہمگی مست گذشتند و گذشت
قصۂ ماست کہ بر ہر سر بازار بماند

خرقہ پوشان عاشقان و زاہدان مست گذشتند خبر محذوف و آن انیست کہ ہیچکس ایشان را ہیچ نمیگوید بر ہر سر بازار بماند مشہور عالم گردید محتسب کنایة از واعظ و زاہد از یاد ببرد فراموش کرد و مین زمان الحال قولہ

داشتم دلقے و صد عیب مرا می پوشید
خرقہ رہن می و مطرب شد و زنار بماند

ه این بیت در نسخ موجود نیست ۱۲

دلق مراد وجود صد عیب نہان صد عیب باطنی خرقہ اشارة بہمان دلق رہن گرو می محبت مطرب مرشد زنار یک رنگی و یک دلی قولہ

بر جمال تو چنان صورت چین حیران شد
کہ حدیثش ہمہ جا بر در و دیوار بماند

صورت چین محمد عم و سالک کامل حیران شد لا احصی ثناء علیک و ما عرفناک حق معرفتک قولہ

ہر مے لعل کز ان دست بلورین ستدم
آب حسرت شد و در چشم گہر بار بماند

یعنے مے کہ پیش ازین از دست آن محبوب خوردہ ام آن ہمہ آب حسرت شدہ در چشم ماند یعنے اکنون آن مے حاصل نیست ازان گریانم و نیز کار بجاے رسید کہ فیض بواسطہ از معشوق میگیرد و گہر باری چشم در عین وصالت باعتبار بے نہایت راہ است ہر چند ترقی بیش طلب بیش قولہ

جز دلم کو ز ازل تا با بد عاشق اوست
جاودان کس نشنیدم کہ در ینکار بماند

اے ہر کسے مدتے عاشق ماند بعدہ اعراض کرد قولہ

از صداے سخن عشق ندیدم خوشتر
یادگاری کہ درین گنبد دوار بماند

صدا آواز چاہ و کوہ و گنبد اینجا مطلق آواز شخص نابود بزبانی منصور است دار الہ عذاب قولہ

گشت بیمار کہ چون چشم تو گردد نرگس
شیوۂ او نشدش حاصل و بیمار بماند

چون چشم تو غضیض الطرف شیوہ دلربائی او ضمیر چشم نشدش ضمیر شین بنرگس معنی این بیت آنست یعنے نرگس خواست کہ مانند چشم تو گردد لہذا بیمار گردید لیکن شیوۂ او حاصل نشد و بیمار ابد گردید یعنے منسوب بہ بیمار شد قولہ

بتماشاگہ زلفش دل حافظ روزے
شد کہ باز آید و جاوید گرفتار بماند

زلف مراد عشق و دنیا کہ جاے ظہور اوست غزل

ہوس باد بہارم بسوے صحرا برد
باد بوے تو بیاورد قرار از ما برد

ہوس آرزو باد بہار نسیم فصل صحرا مراد صحراے عشق باد مرشد و وارد قولہ

آمدہ گرم و ببرد آب رخم اشک چو سیم
زر بزر داد کسے کامد و این کالا برد

یعنے اشک چون سیم من کہ بگرمی و تیزی در آمد و آب رخم کہ سرخی و تازگی است ببرد و زرد ساخت نہ موجب تحقیر منست بلکہ کسے کہ آمد یعنی اشک چون سیم و این کالا برد کہ سرخی و تازگیست زر بزر داد

ه این بیت [illegible]

یعنی نور علی نور ساخت و زینتی بر زینتی افزود قوله

دل سنگین ترا اشک من آورد براه | سنگ را سیل تواند بره دریا برد

آورد براه مهربان ساخت دوش ذوق طرز سلسلهٔ عشق نبشت این مصرع مبنی بر مقام محو و مصرع ثانی مبنی بر صحو قوله

راه ما غمزهٔ آن ترک کمان ابرو زد | رخت ما هندوی آن سرو سهی بالا برد

غمزه ظهور رخت ترک کمان ابرو معشوق سرو سهی سروی که از بن دو شاخه بر آمده باشد و شاخ متمایل نشده قوله

جام می دی ز لبت دم ز روان بخشی زد | آبرو از لب جان بخش روان بخشا برد

جام می سخن عشق ز لبت که از لبت نسبتی دارد قوله

بحث بلبل بر حافظ مکن از خوش نفسی | پیش طوطی نتوان صوت هزار او ابرد

بلبل عاشقان مقلدان طوطی کنایه از خود هزاران کنایه از مقلدان غزل

هر کرا با خط سبزت سر سودا باشد | پای زین دایره بیرون ننهد تا باشد

خط سبز صفات و تجلیات سودا عشق زین دایره اشارت بعشق لاله صفت مانند لاله قوله

در قیامت که سر از خاک لحد بر گیرم | داغ سودای توام سر سویدا باشد

سویدا ضمیر ای خال سیاه که در دلست قوله

تا کی ای گوهر یکدانه روا خواهی داشت | گز غمت دیدهٔ مردم همه دریا باشد

گوهر یکدانه معشوق قوله

ظل ممدود خم زلف توام بر سر باد | کاندرین سایه قرار دل شیدا باشد

ظل ممدود سایه دراز سر زلف جذبهٔ عشق قرار دل شیدا باشد قرار دل عاشق در انست قوله

چشمت از ناز بحافظ نکند میل آری | سرگرانی صفت نرگس شهلا باشد

چشم مراد تجلی ذات سرگرانی تکبر و غرور غزل

هرگز م نقش تواند لوح دل و جان نرود | هرگز از یاد من آن سرو خرامان نرود

سرو خرامان کنایه از محبوب قوله

آن چنان مهر توام در دل و جان جای گرفت | که گرم سر برود مهر تو از جان نرود

در ازل بست دلم با سر زلفت پیوند | تا ابد سر نکشد وز سر پیمان نرود

سر زلف جذبهٔ عشق واو عطف در میان نکشد و مهر محذوفست سر خیال قوله

انچه از بار غمت در دل مسکین منست | برود دل ز من و از دل من آن نرود

برود رفع شود این اشاره بمهر آن اشاره بمحبت قوله

گر رود از پی خوبان دل من معذورست | درد دارد چکند کز پی درمان نرود

درمان علاج غزل

هر آنکه جانب اهل وفا نگهدارد | خداش در همه حال از بلا نگهدارد

جانب اهل وفا نگهدارد غمخواری دلدادگان نماید بلا رنج قوله

دلا معاش چنان کن که گر بلغزد پای | فرشته ات بدو دست دعا نگهدارد

معاش زندگی که گر بلغزد پای اسی مرگ ترا دریابد یا حادثه دامنگیر وقت تو گردد قوله

گرت هواست که معشوق نگسلد پیوند | نگاهدار سر رشته تا نگهدارد

معشوق نگسلد پیوند معشوق بیوفائی نکند نگاهدار سر رشته نقص و مخالفت در عشق او میار قوله

حدیث دوست نگویم مگر بحضرت دوست | که آشنا سخن آشنا نگهدارد

محب حکایت محب بغیر نگوید قوله

نگاهداشت دل ما و جای رنجش نیست | ز دست بنده چه خیزد خدا نگهدارد

نگاهداشت دل ما یاد آوری نمود و بدلداری ما کوشید رنجش آزردگی ز دست بنده چه خیزد بنده معاوضه او چه تواند کرد همین که دست بدعا بر آرد که خدا حافظ او باد قوله

غبار راهگذارش کجاست تا حافظ | بیادگار نسیم صبا نگهدارد

گذارش ضمیر شین بمعشوق غزل

هر که او یکسر مو پند مرا گوش کند | همچو من حلقهٔ گیسوی تو در گوش کند

گیسو موی بافته هر که مقدار سر مو نصیحت ما را بشنود همچو ما مقید بعشق تو گردد دهن سر مخفی عارفان کان گوهر جان سفته اند سر مخفی را دهانش گفته اند مراد از سر مخفی سریست در عشق که بر هیچکس معلوم نیست الا عاشقان و همین باعث جذب قلوب ایشان و موجب وصول ایشان

بجانان است معصوم ولے زاہد و پارسا بادہ عشق بر باد لبت بر امید حصول الطاف ہ لب که شیرین جوے شد لطف خدا است ہمچو شکر نوش کند برغبت تمام دوش من کتف من دوش بدوش تو رسیدہ فردا بکتف تو رسیدہ و دوش بدوش رسیدن کنایہ از اتصال است و مراد ازان مشاہدہ جان در سر آن دوش کند از غایت اشتیاق در خیال آن دوش جان را فدا نماید گل مراد سالکے که بمقام محبوبیت رسیدہ و سوسن کنایہ از سالک آزاد نرگس کنایہ از عاشق منتظر چشم در راہ گل و سوسن و نرگس مراد عاشقان که ہر یک بنوعے سخنے میگویند تا زبان ہمہ را حسن تو خاموش کند ہمہ از مشاہدہ تو گنگ گردند زان سبب برائے آن پیچ و خم و تاب وہی آراستہ و پیراستہ کنی غزل

ہماے اوج سعادت بدامِ ما اُفتد	اگر ترا گذرے در مقامِ ما اُفتد

ہما نام جانور معروف ہماے اوج سعادت اضافہ بیانیہ قولہ

حباب وار براندازم از نشاط کلاہ	اگر ز روے تو عکسے بجامِ ما اُفتد

حباب بلبلہ براندازم از نشاط کلاہ اے نیست و فانی گردم جام دل قولہ

شبے که ماہِ مراد از اُفق طلوع کند	بود که پرتو نورے ببام ما اُفتد

ماہ مراد اضافہ بیانیہ و محبوب پرتو روشنائی قولہ

ملوک را چو رہِ خاکبوس این در نیست	کے التفاتِ جواب سلامِ ما اُفتد

رہ حصول قولہ

چو جان فداے لبت شد خیال می بستم	که قطرۂ ز زلالت بکامِ ما اُفتد

خیال مے بستم امید میدا ہشتم قولہ

خیال زلف تو گفتا که جان وسیلہ مساز	کزین شکار فراوان بدام ما اُفتد

زلف جذبہ جان وسیلہ مساز که جان چیزے است محقر کزین شکار اشارہ بجان غزل

ہر آنکو خاطرِ مجموع و یارِ نازنین دارد	سعادت ہمدمِ او گشت دولت ہمقرین دارد

خاطرِ مجموع خاطر خالی از اندیشہ غیر ہمدم محب و موافق قولہ

جناب عشق را درگہ بسے بالاتر از عقل است	کسے آن آستان بوسد که جان در آستین دارد

بسے بالاتر از عقلست یعنے از احاطہ عقل بالا است آن آستان اشارہ بحریم عشق جان در آستین جان در دست قولہ

دہان تنگ شیرینت مگر مُہر سلیمانست	که نقش خاتمِ لعلش جہان زیرِ نگین دارد

دہان تنگ شیرین صفت متکلمی و ضمیرت بمحبوب مگر تحقیق که نقش خاتم لعلش جہان زیر نگین دارد سخنان دلپذیر او عالمے را شیفتہ گردانیدہ و منقاد ساختہ قولہ

چو بر روے زمین باشی توانائی غنیمت دان	که دوران ناتوانیہا بسے زیرِ زمین دارد

بسے زیر زمین دارد مخفی دارد قولہ

بخواری منگر اے منعم ضعیفان و فقیران را	که صدرِ مسند عزت فقیر رہ نشین دارد

منعم معشوق ضعیفان عاشقان رہ نشین نشینندہ راہ غزل

ہر کرا خاک سر کوے تو مسکن باشد	پیش او گلشن فردوس چو گلخن باشد

مسکن جاے سکونت گلشن بضم گلزار گلخن بضم روفتہ قتال قتل کنندہ ہر چہ گذاری ہر چیز که گذاشتنی است در رہ او ہمہ گر یکسر سوزان باشد موافق آنست ہ یکسو بدرہ نشستہ و یکسو زن این پردہ بیکسو فگن و یکسو زن ۔ عیسے نتوانست بمعراج رسید ۔ تا داشت ز اسباب جہان یکسوزن خشک و تر نیک و بد قلیل و کثیر و بر و بحر و ما حضر قالب غزل

یاد باد آن که ز ما وقت سفر یاد نکرد	بوداعی دل غمدیدۂ ما شاد نکرد

مہر و رقم خیر و قبول در ہنگام شدائد پیش می آمد آزاد نکرد در غم و فراق خود گذاشت قولہ کاغذین جامہ بخوننابہ بشویم که فلک + کاغذین جامہ پوشیدن دادخواہ و تظلم کردن چہ پوشیدن جامہ از کاغذ در قدیم علامت دادخواہی بود ۱۲ ابن رشیدی رہنمونیم بپاے علم داد نکرد بفریاد من نرسید و مرا بمعشوق نرساند مرغ سحر عارف شکن پیچش طرہ شمشاد صفات کلک مشاطہ صنع اضافہ بیانیہ و ضمیر شین صنعش بر ہر کہ که در مصرعہ آیندہ است ہر که اقرار برین حسن خداداد نکرد یعنے معتقد این حسن نشد و عاشق نگردید حسن خداداد حسن دادہ خدا یعنی حسن ذاتی بخلاف دیگران که عارضیست مطرب مرشد پردہ مگردان سخن را مگردان بزن راہ عراق سرود عشق بنواز غزلیات عراقیست سخنان عاشقانہ است این رہ مستانہ سخنان عشق غزل

یاد باد آن که سر کوئے توام منزل بود ... دیده را روشنی از خاک درت حاصل بود
دل چو از پیر خرد نقد معانی میجست ... عشق میگفت بشرح انچه بر و مشکل بود

بشرح به بیان و تفصیل بر و بر دل قوله

در دلم بود که بیدوست نباشم هرگز ... چه توان گفت که سعی من و دل باطل بود

که سعی من و دل باطل بود بموجب التقدیر یضحک علے التدبیر قوله

دوش بریاد حریفان بخرابات شدم ... خم مے دیدم وخون در دل و پا در گل بود

خم مے کنایه از عارف خون در دل گرفتار غم والم پا در گل حیران و پریشان قوله

پس بگشتم که بپرسم سبب درد فراق ... مفتی عقل درین مسئله لا یعقل بود

عقل را چه یارا که این مسئله دریابد قوله

راستی خاتم فیروزهٔ بو اسحاقی ... خوش درخشید و لے دولت مستعجل بود

خاتم بکسر و الفتح انگشتری فیروزه جوہریست مبارک قیمتی سبز فام بامداد که چشمش بران آید روشنائی افزاید بو اسحاق طائفه اند که بو سحاق نیز گویند مراد از خاتم فیروزه بو اسحاق تجلی محبوب قوله

آه ازین جور و تظلم که درین دامگه است ... واے ازان عیش و تنعم که دران محفل بود
(ناز)

درین دامگه اشارة بدنیا واه ازین رو گفت که بتحریر در نمی آید آه زان ناز باعتبار گذشته که در این محفل بود آخرش فناست قوله

دیدی آن قهقههٔ کبک خرامان حافظ ... که ز سرپنجهٔ شاهین قضا غافل بود

کبک خرامان اهل دنیا معنی این بیت آنست یعنے اے حافظ آن خنده و طرب اهل دنیا را دیدی که از سرپنجه قضا غافل بودند و باده طرب بجام غفلت مے پیمودند آخر الامر چون قضا بسر پنجه اش در کشید آنهم بر باد رفت و بجز حسرت بر نداشت غزل

یاد باد آن که نهایت نظرے با ما بود ... رقم مهر تو بر چهرهٔ ما پیدا بود

یاد باد خطاب بمحبوب حقیقی و یا بمرشد رقم نبشتن اینجا بمعنے مرقوم قوله

یاد باد آنکه چو چشمت بعتابم می گشت ... معجز عیسویت در لب شکر خا بود

چشم تجلی ذاتی عتاب سرزنش معجز عیسوی فیض و لطف ازلی قوله

یاد باد آنکه صبوحی زده در مجلس انس ... جز من و یار نبودیم و خدا آنجا بود

صبوحی زده مست و مخمور مجلس انس خلوتخانه جز من و یار نبودیم خدا آنجا بود در میان ما و تو غیر از خدا دیگرے نبود قوله

یاد باد آنکه رخت شمع طرب می افروخت ... وین دل سوخته پروانهٔ ناپروا بود

ناپروا بے نیاز قوله

یاد باد آنکه خرابات نشین بودم و مست ... وانچه در مجلسم امروز کمست آنجا بود

کمست اشارة بمشاهده محبوب قوله

یاد باد آنکه دران بزمگه خلق و ادب ... آنکه او خندهٔ مستانه زدی صهبا بود

صهبا شراب قوله

یاد باد آنکه مه من چو کله بشکستی ... در رکابش مه نو پیک جهان پیما بود

مه من کنایه از معشوق مه نو کنایه از خود قوله

یاد باد آنکه باصلاح شما می شد راست ... نظم هر گوهر ناسفته که حافظ را بود

باصلاح شما می شد راست بسبب اصلاح شما زیب و رونقے حاصل مینمود گوهر ناسفته سخن که سفتهٔ الماس فکر هیچ سخنورے نگردیده غزل

یارم چو قدح بدست گیرد ... بازار بتان شکست گیرد

قدح بدست گیرد مے نوشیدن در آید بازار رونق قوله

در پاش فتاده ام بزاری ... آیا بود آنکه دست گیرد

آیا لفظ تمنا قوله

در بحر فتاده ام چو ماهی ... تا یار مرا بشست گیرد

بحر کنایه از عشق و هجران شست آهن سر بخم که بدان ماهی گیرند قوله

هر کس که بدید چشم او گفت ... کو محتسبے که مست گیرد

مست اشارت بچشم قوله

خرم دل آنکه همچو حافظ ... جامے ز مے الست گیرد

مے الست محبت محبوب حقیقی ومحبت ازلی غزل

یکدو جامم دی سحرگه اتفاق افتاده بود
وز لب ساقی شرابم در مذاق افتاده بود

لب ساقی صفت تکلم مذاق چشیدن یعنی هنگام سحر یکدو ساغر مشاهدات تجلیات موافق ارادة الله اتفاق افتاده بود واز لب ساقی که صفت تکلم اوست شرابے در مذاق اُفتاده بود قوله

از سر مستی دگر با شاهد عهد شباب
رجعتے میخواستم لیکن طلاق افتاده بود

رجعت بمعنے بازگشت وطلاق بمعنی رہائی معنے چنان شود که از روے مستی وشوریدگی بار دیگر میخواستم که بعهد شباب رجعت نمایم دور عشقبازی جوانانه درآیم لیکن ازان مقام رہائی افتاده ومشاهدات تجلیات فروگذاشت نمی نمود ونیز میتواند بود که از سر مستی یعنے بیخودی بار دیگر بامعشوقه ایام جوانی که هوا و هوس باشد میخواستم که رجعتے کنم وباز بدو بپیوندم لیکن متنبه شدم که گذاشتن آن شاهد بمنزله آنست که کسے زنے را طلاق داده باشد وآن طلاق بسبب گذشتن مدت عدت قابل رجعت نماند پس چون حال بدینمنوال بود بآن شاهد ایام باز نه پیوستم ونیز آنکه میخواستم که با شاهد عهد شباب رجعت نمایم لیکن طلاق واقع شده بود ووقت رجعت نماند یعنے امکان نبود قوله

در مقامات طریقت هر کجا کردیم سیر
عاقبت را با نظر بازی فراق افتاده بود

الضدان لایجتمعان قوله

ساقیا جام دمادم ده که در سیر طریق
هر که عاشق وش نباشد در نفاق افتاده بود

دمادم پے در پے قوله نقش مے بستم که گیرم بوسهٔ زان چشم مست ٭ مے بستم خیال می بستم طاقت صبر از خم ابروش طاق افتاده بوده ٭ اے پیش ابروے او صبر را گنجایش نبود قوله

از معبرّ مژدهٔ فرماکه دوشم آفتاب
در شکر خواب صبوحی هم وثاق افتاده بود

معبرّ تعبیر کننده وثاق محل قوله

گر نبودی شاه یحیے نصرة الدین از کرم
کار ملک ودین ز نظم واتساق افتاده بود

شاه یحیے مراد مرشد اتساق روان شدن غزل

یاری اندر کس نمی بینیم یاران را چه شد
دوستی کے آخر آمد دوستداران را چه شد

آب حیوان تیره گون شد خضر فرخ پے کجاست
خون چکید از شاخ گل باد بهاران را چه شد

آبحیوان عیش وکنایه از دین وکیش تیره گون ناپدید وخلل یافته خضر فرخ پے مراد مرشد شاخ گل سالک باد بهار فیض ازلی ومرشد قوله لعل از کان مروت بر نیامد سالهاست ٭ کان مروت خراب است اے کسے با کسے مردمی نکند تابش خورشید وسعی باد و باران را چه شد ٭ گردش آسمانی را چه حالت روداد قوله

گوئے توفیق وکرامت درمیان افگنده اند
کس بمیدان رو نمی آرد سواران را چه شد

کس بمیدان رو نمی آرد هیچکس طالب پیدا نمیشود قوله

صد هزاران گل شگفت وبانگ مرغی بر نخاست
عندلیبان را چه پیش آمد هزاران را چه شد

معنے این بیت آنست که صد هزار مصنوعات صنع ایزدی بوجود آمد که وجود هر یکے دال بر صانع واجب الوجود اند هیچ یکے بصانع پے نمے برد عاشقان وطالبان حق را چه شد که از پرده غفلت بدر نمی آیند واز مصنوعات بشناسائی صانع در نمے آیند قوله

زهره سازِ خوش نمیسازد مگر عودش بسوخت
کس ندارد شوق مستی میگساران را چه شد

زهره نام ستاره مراد مرشد عود بربط مراد زبان معنے آنست که مرشد زمان را چه شد که خلق را بهدایت نمی شناسد وگنگ گشته میماند مگر زبانش سوخته یا کامش دوخته هیچکس ذوق عشق ومحبت ندارد که لمحه از غفلت سر برآرد وعاشقان را چه وجه پیش آمد

غزل ردیف الذال

اے ذوق شهد لعل تو در کام من لذیذ
حلواے قند گرسنه را در دهن لذیذ

شهد مراد سخن ونیز شهد لعل اضافه بیانیه ولعل کنایه از لب ومراد از لب عشق یعنے عشق تو با اینهمه تلخیهاء رنج مرا لذیذ چون گرسنه را حلواے قند قوله

دندان یار در دهن تنگ خوش نمود
در کام حقه دانهٔ دُر عدن لذیذ

خوش نمود چنان خوش ودلکش که بیانش در مصرع لاحق است قوله

شهد وشکر هر آنچه ببازار عالمست
شیرین از وست ور دهنم این سخن لذیذ

شیرین از وست از و اشارت بلب یعنے نسبت بلب شیرین او یافته قوله

حظے دهد معنبر زلفت دماغ را
باشد بمغز نفحهٔ مشک ختن لذیذ

حظ فرحت معنبر زلفت یعنے زلف معنبر تو نفحه بوے۔ قوله

مارا بکام دیده زاشک سپید و سرخ
خطیست چون بباغ گل یاسمن لذیذ

کام درون دہن کام دیده درون دیده لذیذ مراد خوشنما غزل

اے گفتگوے لعل تو در کام جان لذیذ
شکر لبت چو طعم شکر در دہان لذیذ

لعل لب مراد عشق طعم مزه قوله

دندان تست قطرهٔ شیر و شکر لبت
درکامہاست شیر و شکر بہر آن لذید

لب تو بمنزله شکر و دندان تو چون قطرهٔ شیر قوله گفتم حدیث لطف تو آمد سخن لطیف یعنی حدیث سخن عشق تو می نوشتم ازان سخن من لطیف و شہرهٔ آفاق شده کردم بیان وصف لبت شد بیان لذیذ ذکر بیان محبت تو می گفتم ازان کلام من لذیذ گردیده که چون کاغذ زرمے برند قوله

دل ناوک تو خواست که باشد ہماے را
باشد ز طعمہاے وگر استخوان لذیذ

دل طلبگار ناوک عشق تو گردید تا خسته و ضعیف گردد و محض استخوان ماند چراکه عشق ہماست بلند پرواز که بغیر از استخوان ملتفت نمیباشد قوله اور از بس که چاشنی حسن دلبریست یعنے دل از بس که چاشنی گیر مائدهٔ حسن محبوبست پیوسته حرف او گذرد بر زبان لذیذ پیوسته حرف ذکر و ثناے او بر زبان لذیذ می آید قوله

حافظ بسے ز شیرهٔ جان پخت جلوهٔ
در آرزوے آن لب فی نام چنان لذیذ

شیرهٔ جان تصدیع کمال و رنج بیشمار که موجب گدازش جان است جلوه طاعت و عبادت غزل

عشق تو رسید. ست بما ہوش کنان اخذ
تا دیدهٔ و دل گند از بیم کنان اخذ

ہوش کنان اخذ ہوش اخذ کنان بیم کنان عاشقان که از دست برد عشق اندیشه مینمایند و دیدهٔ و دل را از ایشان فرا گیرد تا پوشیده چشم و دلے اندیشهٔ خود را بدریاء عشق اندازند قوله و ستار ستاند ز سر عالم و عابد عشق چیست که عالم و عابد را در معرض رسوائی نشاند زنار کند از کتف برہمنان اخذ عشق آنست که بیزاری از دین بخشد.

غزل ردیف الراء

الا اے طوطی گویاے اسرار
مبادا خالیت شکر ز منقار

طوطی مرشد و این مصراع منادی است خالیت شکر ز منقار یعنے منقار تو از شکر خالی مباد کما قالوا عرضت الناقة على الحوض و فی المعنی عرضت الحوض على الناقة فانظر الیه بالماقبة یعنی ای طوطی اسرار

از شکر خالی مباد منقار تو و این مصراع دعائیه است قوله

سرت سبز و دلت خوش باد جاوید
که خوش نقشے نمودی از خط یار

سرت سبز این مصرعه نیز دعائیه است خوش نقشے این مصرع منادی له است قوله

سخن سربسته گفتی با حریفان
خدا را زین معما پرده بردار

سربسته مشکل و مخفی حریفان عاشقان خدا را بواسطه خدا زین معما پرده بردار حل بنما این معما را و لیا

بروے ما زن از ساغر گلابی
که خواب آلوده ایم ای بخت بیدار

ساغر دل عارف گلاب ما الورد مراد حقائق و معارف که دل مرشد دارد خواب آلوده ایم گرفتار خواب غفلتیم بخت بیدار مرشد یعنی اے مرشد بروے ما از ساغر دل خویش گلابے بزن اے بیان حقائق و معارف بوجه احسن نما که از ہوا و ہوس خواب آلود غفلتیم باشد که از مددگاری تو ازین خواب غفلت برہیم و از مضجع خویش بجہیم و قدم پیش نہیم قوله

چه ره بود اینکه زد در پرده مطرب
که می رقصند باہم مست و ہشیار

ره سرود مراد سخن زد در پرده بطریق اخفا بیان نمود مطرب مرشد قوله

سکندر را نمی بخشند آبے
بزور و زر میسر نیست این کار

سکندر نام بادشاه روم مشہور معنی آنست که مرغان فضاے ملک و ملکوت که طائران آشیانه تقدیس و تسبیح بودند ہرچند در طلب معرفت کوشش نمودند و خاک گلستان معرفت را که وجود آدم بود و بعناد و حسد زیر و زبر کردند خود را بزیب و زینت معصومی آراستند قطره ازین خمخانه و جرعه ازین پیمانه آشنایان را نرسید چراکه این کار بزور بازو نیست بلکه این محض فضل ایزدی ہست ذلك فضل الله یوتیه من یشاء قوله

ازان افیون که ساقی در مے افگند
حریفانرا نه سر ماند و نه دستار

معنے آنست که پیش ازین دلم مست محبت بود چون مرشد بیان معارف و حقائق نمود مستی بر مستی افزود گوئیا مرشد افیون در مے ایشان کرد که حریفان را اشناسائی سر و دستار نماند قوله

خرد ہرچند نقد کائنات است
چه سنجد پیش عشق کیمیا کار

نقد زر مضروب کیمیا عملے است که قلب اعیان اسفل با علی بدو خاص شود یعنی اعیان اسفل بوسیله عمل او با علی میتوان رسانید و از صف النعال بصف عرش توان رسانید یعنی عقل ہرچند سکه زد

درگاہ است ومحتاج الیہ گدا وشاہ است پیش عشق کہ کیمیاگری باشد کہ مس وجود سالکان را زر خالص مے سازد چہ وزن وچہ قیمت دارد قولہ

بستوران مگو اسرار مستی
حدیث جان مپرس از نقش دیوار

مستوران زاہدان ظاہر پرست اسرار مستی اسرار نامتناہی کہ از ادراک انسان دور ہست معنی آنست کہ ایشان ہنوز از مشیمہ امہات عناصر وطبائع نہ برآمدہ وقابل درک نگشتہ اند کما قال عیسے علیہ السلام لن یلج ملکوت السموات من لم یولد مرتین مرة من بطن امہ ومرة من بطن الطبائع التی بین جنبیہ کہ صورت آنہا ہنوز چون نقش بر دیوار است وحدیث جان از نقش دیوار پرسیدن بس دشوار قولہ

بیمن دولت منصور شاہی
علم شد حافظ اندر نظم اشعار

یمن خجستگی علم مشہور شعر یعنے کلام موزون معنے آنست کہ بخجستگی ومبارکی دولت سلطان منصور نامدار حافظ نشانمند شد در گفتن اشعار غزل

اے صبا نکہتے از کوے فلانے بمن آر
زار وبیمارِ غمم راحت جانے بمن آر

صبا کنایہ از مرشد نکہت باد خوش مراد نشان ونیز نکہت کوے مراد پیغام قولہ

قلب بیحاصل ما را بزن اکسیر مراد
یعنی از خاک در دوست نشانے بمن آر

قلب دل اکسیر داروے کیمیا کہ بدان زر ونقرہ شود قولہ در کمینگاہ نظر با دل خویشم جنگست کمینگاہ نظر مراد مقام عشق ز ابرو وغمزۂ او تیر وکمانے بمن آر ابرو وغمزہ تجلیات جلالیہ یعنی از تجلیات جلالیہ کہ بمنزلہ تیر وکمان باعث قتل اند بما عطا نما تا آن این دل را کہ با ما بجنگ ہست مقتول سازم وازدست او رہائی یابم قولہ در غریبی وفراق غم دل پیر شدم ؎ غریبی بیکسی وعاجزی پیر شدم چون پیر ضعیف ونحیف ساغر مے ز کف تازہ جوانی بمن آر ؎ شرابے از مشاہدہ محبوب بمن آر تا از مشاہدہ از سر نوجوان گردم وجوانانہ چست وچالاک بعشق درآیم قولہ

منکران را ہم ازین مے دو سہ ساغر بچشان
وگر ایشان نستانند روانے بمن آر

منکران زاہدان ازین یعنے عشق یکدو سہ ساغر بچشان سخنان بگو وگر ایشان نستانند بگوش جان نشنوند روانی بمن آر فی الحال بما بگو کہ قدر سخن عشق عاشقان دانند ولذت شراب میخوار شناسد قولہ

ساقیا عشرتِ امروز بفردا مفگن
یا ز دیوانِ قضا خطِ امانے بمن آر

ساقی مرشد عشرت امروز مشاہدہ محبوب کہ درینجا حاصل باید کرد بموجب من کان فی ہذہ اعمی فہو فی الاخرة اعمی یا ز دیوان قضا از جناب حق خط امانے بمن آر کہ تا فردا خواہم زیست قولہ

دلم از دست بشد دوش کہ حافظ میگفت
اے صبا نکہتے از کوے فلانے بمن آر

از دست بشد از اختیار رفت بر خواند بر زائد درین بیت خطاب بخود است چنانچہ گویند کہ بمجرد این سخن گفتم از دست رفتم غزل

اے صبا نکہتے از خاکِ رہِ یار بیار
ببر اندوہِ دل ومژدۂ دلدار بیار

نکہت ذکر از خاک رہ یار بیار معنے آنست عاشق حزین بطریق نیاز بصبا کہ پیغمبر عاشقانست التماس میکند کہ اے صبا ذکرے از عاشقی کہ خاک راہ معشوق شدہ ومحبوب برو نمودہ قولہ

نکتۂ روح فزا از لب دلدار بگو
نامۂ خوشخبر از عالم اسرار بیار

معنے آنست از برائے جان حزین مشتاقان سخن جان بخش کہ از لب آن دلدار برآمدہ بگو وپیغام فرحت اثر از جناب آن محبوب بمن بیار قولہ

تا معطر کنم از لطفِ نسیم تو مشام
شمۂ از نفحات نفسِ یار بیار

معطر خشبو لطف نسیم مراد توجہ وپیغام مشام مغز شمۂ از نفحات نفس یار بیار اندکے از کلام جان پرور دوست بیان کن قولہ

بوفاءِ تو کہ خاک رہ آن یار عزیز
بے غبارے کہ پدید آید از اغیار بیار

معنے آنست کہ اگر از عالم دردمندی دردے داری سوگند مر ترا بوفاے تو کہ با عاشقان مینمائی خاک رہ علامت ومراد ازان کلام بے غباری کہ پدید آید از اغیار بے آمیزش ومخالطت از غیر قولہ

گردے از رہگذرِ دوست بکوری رقیب
بہر آسایشِ این دیدۂ خونبار بیار

گردے از رہگذر دوست مراد از گرد ہمین گرد یا انچہ در خاک راہ بالا گفتہ شد بکوری رقیب براے کور کردن دشمنان بہر آسایش این دیدۂ خونبار بہر تسکین این دیدہ گریان قولہ

خامی وسادہ دلی شیوۂ جانبازان نیست
خبرے از برِ آن دلبر عیار بیار

خامی بد دلی سادہ دلی سلیم القلبی جانبازان عاشقان حاصل آنست کہ ہیچ وہراسے نداریم خبرے از بر آن دلبر عیار بیار تا جان را فدا سازم وخود را باو رسانم قولہ

شکر آنرا که تو در عشرتی اے مرغ چمن | باسیران قفس مژده گلزار بیار

مرغ چمن بلبل مراد مرشد قفس بصاد و سین هر دو آمده است قوله

دل دیوانه ز زنجیر نمی آید باز | حلقهٔ از خم آن طرهٔ طرار بیار

حلقهٔ از خم آن طرهٔ طرار بندی از جذبات عشق آن محبوب قوله

روزگاریست که دل چهرهٔ مقصود ندید | ساقیا آن قدح آئینه کردار بیار

شب و روز در وصل آن نگاریم اما هنوز بمقصد نرسیده ایم ساقیا آن قدح آئینه کردار. ساقی مرشد قدح آئینه کردار مراد عشق از ذکر ظرف و اراده مظروف و نیز دل مصفا قابل دیدن روی جانان قوله

کام جان تلخ شد از صبر که کردم بی دوست | عشوهٔ زان لب شیرین شکر بار بیار

سخنے از زبان معشوق و نیز تجلی جمالی شامل لطف قوله

دلق حافظ بچه ارزد بمیش رنگین کن | وانگهش مست و خراب از سر بازار بیار

دلق وجود بچه ارزد قدرے ندارد بمیش رنگین کن غرق عشق ساز خراب و ویران و مست از ره بازار بیار بر عالمیان جلوه ده غزل

اے خورم از فروغ رخت لاله زار عمر | باز آ که ریخت بے گل رویت بهار عمر

این بیت خطابیست که ناظم در زمان شیب کرده است شاهد رعنائے شباب را و ستایش حالهٔ ضعف و پیری نموده و تمنائے محالی کرده است این گفته باز آ که ریخت همچنان که در عرف خوب مثل شده که میگویند لیت الشباب یعود کا شکے جوانی باز گردیدی چه باز گردد که براهے رفته است که تواند باز گشتن دریغ که لذت حیات در آوان جوانی بوده و حیاتے که در پیریست حیاتے نیست بلکه مقدمه مماتست این قول آن پیر ناتوان است که شاهد رعنای شباب را گم کرده که قوله

از دیده گر سرشک چو باران رود رواست | کاندر غمت چو برق بشد روزگار عمر
اندیشه از محیط فنا نیست هر کرا | بر نقطهٔ دهان تو باشد مدار عمر

دهان سر مخفی اے هر که عاشق تست و مدارش بر سر مخفی از فنائش باک نیست ع کشد زهر جائیکه تریاک نیست ؛ فنائے او بقائے اوست اگرچه در ظاهر فنائے اوست قال ع ان اولیاء الله لا یموتون بل ینقلون من الدار الی الدار دیگر لا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء عند ربهم

یرزقون فرحین قوله

بے عمر زنده ام من و این بس عجب مدار | روز فراق را که نهد در شمار عمر

معنے آنست که حیات و زندگانی درین جهان فانی آنست که عمر گرانمایه در خدمت محبوب صرف شود و حیاتے که دور از خدمت معشوق است حیات نیست بلکه مماتست در صورت حیات قوله

در هر طرف ز خیل حوادث کمین گهست | زان رو عنان گسسته دواند سوار عمر

زان رو بدان واسطه عنان گسسته زود تر ماحصل بیت آنست درین عالم فانی که لحظه وصال جانان دست داد محب باید که آن دم را غنیمت شمرد و قدر وقت را بشناسد زیرا که در هر طرف الخ عاشقان جانباز چنین گفته اند که قوله

این یکدو دم که وعدهٔ دیدار ممکن است | دریاب کار دل که نه پیداست کار عمر

هان هشیار شو نه پیداست کار عمر حقیقت عمر معلوم نیست و غافلان را که اسیر شهوت تن و محبوس نفس و بدن اند خطاب کرده بدین قوله

تا کے مے صبوح و شکر خواب صبحدم | هشدار هان که رفت ز دست اختیار عمر

شکر خواب یعنے خوابے که بعد صبوح کنند و خواب استراحت و خواب خوش دریغ که آن بیهر قوله

دی در گذار بود و نظر سوے ما نکرد | بیچاره دل که هیچ ندید از گذار عمر

غزل

اے بر امید وصل تو موقوف کار عمر | عمر منی که پیر شوی در کنار عمر

یعنے اے کسے که کار عمر ما اے زندگی ما موقوف بامید وصل تست یعنے وقتیکه بوصل تو رسم عمر از سر نو حاصل کنم و تو بجاے عمر عزیز من هستی میخواهم که در عمر بحالت پیری رسی و این اشارت باز زیاد عمر است عمر عزیز کنایت از محبوب نثار عمر مراد از عمر محبوب چنانچه در صدر بیت غزل

اے برده گوے حسن ز خوبان روزگار | قدت براستی چو سهی سرو جویبار

قد قامت و پوست بز غاله و شگافتن و بریدن بر از سهی سرو سروے که دو شاخه راست بر آمده باشد و شاخ متمایل نشده قوله

الحق وجود نقش و نشان دهان تو | موهوم نقطه الیست نه پنهان نه آشکار

الحق راست دهان تو تعین وحدة موهوم نقطه باعتبار عدم ادراک نه پنهان باعتبار آنکه چون قیام این کثرات

بدوست بس ظاهر است نه آشکار باعتبار عدم ادراک قوله

داویم دل بدست خط و خال زلفِ تو	از دست هر سه تا چه کشد این دل فگار

خط و خال تجلیات متنوعه زلف جذبهٔ عشق بامید حصول تجلیات متنوعه تو گرفتار عشق تو گردیده ام قوله

باد ا هزار دشمن اگر یار با من است	دانم مصاف را و نترسم ز کارزار

با من ست یار ماست و ملتفت ماست قوله

عشقت چو در سراچهٔ دل خانه گیر شد	زین در اگر بدر شوم آیم باضطرار

سراچه سرای خورد نمیکنمش ضمیر شین بعشق قوله

گر سرو پیش قد تو سر مے کشد مرنج	عقل طویل را نبود هیچ اعتبار

سرو کنایه از عاشق آزاد پیش قد تو اے باذات تو سر مے کشد سرکشی کند و دعوی انا الحق مے زند عقل طویل را نبود هیچ اعتبار قال علی رض اذا تم العقل نقص الکلام قوله

منصوبهٔ هوای تو حافظ کنون چو باخت	در ششدر غمت دلش افتاده مهره وار

منصوبه بازی هفتم نرد و آن هفت اند ۵ گرستایم ده هزارت بار شاید هم زیاد ؛ چون نشینی بر فراز تخت قصر ششدری ؛ چشم دارم هم تو منصوبه کن از لطف طویل ؛ گرچه فارد خانه گیری هشتم اندر ششدری ؛ کعبتین بخت چون در طاس ناید پنج شش ؛ پس چه سان زین در دو خون چون چرخ ایدل جان بری ؛ اسامی بازیها درین ابیات هستند - فارد - زیاد - ستا - هزاران - خانه گیر - طویل - منصوبه - دو چار هشت ورو باروے دروبرو دو دو و چار یعنی شش غزل

اے باد مشکبو بگذر سوے آن نگار	بگشا گره ز زلفش و بوی بمن بیار

زلف اے زلف بربسته عبارت از جذبهٔ عشق بوے امید و طمع و خوی بپرس یعنی احوال بیی عاشقان نما قوله

با او بگو که اے مه نامهربانِ من	باز آ که عاشقان تو مردند ز انتظار

باز آ یعنے ازین استغنا باز آ قوله

کردی چو روزگار فراموش بنده را	زنهار عهد یار وفادار گوش دار

زنهار البته یار وفادار کنایه از خود گوش دار یاد دار و فراموش مکن غزل

ایدل از شامِ فراق روز هجران غم مخور	شامِ هجران هم رسد روزی بپایان غم مخور

۵ این شعر یافت نشد ۱۲

۵ این بیت یافت نشد ۱۲

۵ این در نسخ موجوده نیست ۱۲

بپایان آخر هست تاریکی را روشنائی و در عقب بموجب ان مع العسر یسرا البلبل کنایه از خود جمعیت زیبایش و آرایش اخوان هواهاے نفس و شیطان یوسف کنایه از تجلی محبوب چاه اختفا بیت الحزان سوگخانه و نیز یعقوب ع خانه ساخته بود که در فراق یوسف ع از همه بریده و در انخانه خلوت گزیده و آنرا بیت الاحزان نام نموده یعقوب مراد سالک مهجور یوسف محبوب بشیر مژده دهنده و نام شخصے که مژده پیراهن یوسف به یعقوب آورده اینجا کنایه از مرشد یوسف گم گشته تجلی رو در نقاب شده کنعان کنایه از دل عاشق بدست غم مده غم مخور سمرقند نام شهرے مشهور در اصل سمرکند چه سمر نام پادشاهے بانی آن و کند ترکان شهر و ده را گویند و قیل جنة الدنیا اربعة السغد والسمرقند والے دغوطة الدمشق سلطان خراسان سنجر که ملک خراسان بود و هر که بادشاه خراسان بود غزل

بعد ازین هرگز نه بیند هیچ میخوارے دگر	همچو من میخوارهٔ مثل تو خمارے دگر

خمار باده فروش یعنی مرشد قوله

ساقیا داریم چندانی که می از دست ده	میخوریم و باز میگوئیم یکبار دگر

ساقی حضرت حق داریم دارم یعنی اے ساقی واے مصور واے نافخ ارواح چندان نگهه دار مرا که دیگر بار بمحبوب و بمرشد خود پیوندم و جام محبت از دستش بنوشم و لعرض راز خود بکوشم یعنی بیش ازین یکبار باین دولت رسیده مرة الاخری میخواهد خرقهٔ پشمینه عبای درویشان گیسوے کنایه از اوصاف آلهی معنی آنست که خرقه درویشی را ترک دهم و در زهد و فروتنی بکوشم و از روے ریا دوری گزینم و در زمین استعداد خود تخم اوصاف کمال در پاشم و تخلقوا باخلاق الله نموده یکرنگ وحدة باشم کارگرانیست کاین مستی عزیزان میکنند یعنی اگر طاعت اینست که این ظاهر پرستان از روے ریا میکنند غزل

پروانه نے شکیبد از دور	در قصد کند بسوزدش نور

پروانه کرمیست مشهور عاشق شمع نمی شکیبد صبر نمیکند عاشق را در هر دو حال خرابی است که نه با او میتواند ماند و نه بے او اگر نه بیند می سوزد و گر بیند میرد ۵ سوزم گرت نه بینم میرم چو رخ نمائی هر کس بخیال خود گرفتار هر کسے بموجب کل حزب بمالدیهم فرحون بچیزے که در انند فرحت کنند گانند عالمان بعلم و زاهدان بزهد و متقیان بتقوی و قس علی هذا القیاس صاحب نظران عاشقان بر دیدن منظور مشاهده محبوب قضا حکم کردن عرض ظاهر کردن مستور پوشیده نیها واندم آنوقت تو در بهشت باشی تو دیدار خود بعاشقان نمائی

۵ این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

۵ این شعر در نسخ موجوده نیست ۱۲

۵ این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

هرگز نکنم نگاه در حور این بیت با بیت سابق بمضمون این بیت متحد است ے روز قیامت شود پله بمیزان نهند ؛ خلق بجنت رود من نگرم سوے دوست ؛ ناب خالص سلسبیل نام چشمه الیست عینا فیها تسمی سلسبیلا و همچنین کافور ومزاجها کافورا غزل

چون صبح گرد عزم جهانگیری آشکار　　آفاق را ز جمله زر لفت شد شعار

شعار لباس اسلاق بفتح نشستگاه سلاطین در هستان ایلاق نشستگاه ملوکان در تابستان طلیعه فوجے را گویند که بیش از مقدمه بود کامگار خداوندامر غزل

دیگر بشاخ سرو سهی بلبل صبور　　گلبانگ زد که چشم بد از روی تو گل بدور

مراد از شاخ درجه سرو سهی نشستگاه بلبل مراد مقام عشق بلبل عاشق گلبانگ آواز بلبل بدور باز انده قوله

اے گل بشکر آنکه شگفتی بکام دل　　با بلبلان نے دل شید امکن غرور

گل کنایه از محبوب شیدا دیوانه غرور تکبر قوله

از دست غیبت تو شکایت نمیکنم　　تا نیست غیبتے ندهد لذتے حضور

غیبت جدائی شکایت نمیکنم چه الارادة ترک الارادة تا نیست غیبتے ندهد لذتے حضور تا نیش هجران نکشد نوش وصل را لذت نیابد قوله

گر دیگران بعیش وطرب خرم اند و شاد　　مارا غم نگار بود مایه سرور

دیگران کنایه از ظاهر پرستان عیش وطرب کر و فر شادیهم غم نگار عشق محبوب سرور شادی قوله

زاهد اگر بحور و قصور ست امیدوار　　مارا شرابخانه قصور ست و یار حور

قصور جمع قصر قوله

میخور ببانگ چنگ و مخور غصه ور کسے　　گوید ترا که باده مخور گو هو الغفور

ببانگ چنگ علانیه و آشکارا ور کسے اشارة بزاهد هو الغفور او ست بخشنده نیراند دور ساز د بهو ے وصل بامید وصل بانیش نوش باشد با غم بود سرور بموجب ان مع العسر یسرا و مع الطرح فرح نوش چیزے شیرین و آبحیات و تریاک قوله

حافظ شکایت از غم هجران چه میکنی　　در هجر وصل باشد و در ظلمتست نور

ظلمت تاریکی نور روشنی غزل

ے این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

ه این بیت در نسخ موجوده نیست ۱۲

دلا چندم بریزی خون ز دیده شرم دار آخر　　تو نیز ای دیده خوابے کن مراد دل برار آخر

یعنے اے دل تا کے مرا در غم و اندوه داری واز دیده که مدام بتو نگر انست شرمے دار واے دیده تو نیز رحمے نما و مراد دل برآر یعنی بمشاهده دوست رسان قوله

منم یارب که جانان را ز عارض بوسه می چینم　　دعای صبحدم دیدی که چون آمد بکار آخر

دیدی خطاب بدل آمد بکار آخر مستجاب گردید قوله

مراد دنیا و عقبے بمن بخشید روزی بخش　　بگوشم قول چنگ اول بدستم زلف یار آخر

روزی بخش خدا چنگ نام ساز قول چنگ تلقین مرشد اول اشارة به نشأة الاولی زلف یار جذبه آخر اشارة بنشأة الآخرة معنے آنست که حق تعالے از روے فضل وکرم مرادات دینی و دنیوی بمن ارزانی داشت که در دنیا قابلیت سماع حقائق و معارف از مرشد عطا فرمود و در آخرت نوید وجوه یومئذ ناضرة الی ربها ناظرة در داد ونیز آن باشد که اول قابلیت سماع حقائق و معارف از مرشد عطا نمود و با آخر زلف یار که کنایه از وصل است میسر ساخت قوله

چو یاد از خرمن دونان ربودن خوشه تا چند　　ز همت توشه بردار و تخمے خود بکار آخر

دونان کنایه از ظاهر پرستان ز همت اشارة بان الله یحب المعالی الهمم و همة الرجال یقلع الجبال معنے آنست که همچو باد که کام میکشاید و از خرمن فرومایگان خوشه می رباید تا کے بظاهر پرستان تقلید بنمائی و منتظر وقت ایشان آئی تا دست گرفته ترا بجاے رسانند که ایشان از دون همتی خویش در نمیغنی نخود و امانند از همت و قصد خویش توشه بردار و جهدے کرده تخمے در زمین استعداد خود بکار قوله

نگارستان چین دانم نخواهد شد خراب آخر　　بنوک کلک رنگ آمیز نقشے می نگار آخر

نگارستان نگارخانه چین شهریست که بتازی صین خوانند اطلبوا العلم ولو بالصین نگارستان چین مرتبه عشق حقیقی معنے آنست که مرتبه عشق حقیقی قابل فنا نیست و هر که بدان مقام رسد شایان آنست که دران مقام در آمده از کلک رنگ آمیزی شعرے در خور انگیز که بر صفحه روزگار نقشے ماند و پس آینده عکس آن بستاند قوله

دلا در ملک شبخیزی گر از اندوه نگریزی　　دم صبحت بشارتها بیارد زان نگار آخر

ملک شبخیزی اضافة بیانیه و نیز راه عاشقی دم صبح وقت انقضاء اندوه دم صبحت وقت صحبت معشوق قوله

بتے چون ماه زانو زد مے چون لعل پیش آورد　　تو گوئی تائبم حافظ ز ساقی شرم دار آخر

بت بالضم انچه پرستش کنند صورت از چوب وسنگ وشله پیش آور پیش آرند یعنے در پیش موجود دارنده شرم دار آخر یعنے بہوش غزل

روے بنما و وجودِ خودم از یاد ببر — خرمن سوختگان را ہمہ گو باد ببر

روے بنما خطاب بمحبوب حقیقی و مرشد وجود خودم از یاد ببر مرا ازین ہستی مستعار لاابعقل بساز خرمن وجود سوختگان عاشقان ہمہ گو باد ببر نیست و معدوم باد قولہ

ماکہ دادیم دل و دیدہ بطوفان بلا — گو بیا سیل غم و خانہ ز بنیاد ببر

طوفان بلا عشق کہ العشق تمام المحنة والبلا سیل غم کنایہ از عشق خانہ ز بنیاد ببر وجود منطمس ساز قولہ

دوش میگفت بمژگان سیاہت بکشم — یارب از خاطرش اندیشۂ بیداد ببر

مژگان سیاہ شدائد وبلیات عشق از خاطرش ضمیر شین بر معشوق قولہ سینہ گو شعلہ آتشکدۂ پارس باش ۔ پارس نام ولایتے وانجبا شہر شیراز وسپاہان وکرمان ویزد معنے آنست گو سینہ پارۂ آتش باش در سوختگی حاصل آن کہ عاشق را غیر از سینۂ سوزان حاصلے نہ دیدہ گو بہ رخ دجلہ بغداد ببر یعنے دیدہ را بگو کہ در اشک فشانی غیرت دجلہ شو یعنے محب را غیر از دیدۂ گریان کارے نہ قولہ

زلف چون عنبر خامش کہ ببوید ہیہات — اے دل خام طمع این سخن از یاد ببر

زلف عنبر مراد وصل ببوید حاصل نماید خام طمع اشارۃ ماللتراب ورب الارباب از یاد ببر فراموش کن قولہ

سعی نابردہ درین راہ بجائے نرسی — مزد اگر مے طلبی طاعتِ استاد ببر

سعی نابردہ بے ریاضت درین راہ اشارۃ بعاشقی بجائے نرسی بمطلب نرسی یعنی بمعرفت ووصل مزد گرمے طلبی وصل حق اگر میخواہی طاعت استاد ببر در طاعت وپیروی محمد و پیر باش قولہ

دولت پیر مغان باد کہ باقی سہل ست — دیگرے گو ببر و نام من از یاد ببر

کہ باقی سہل ست کہ جان ومال اگر رفت غمے نیست دیگرے کو ببر د نام من از یاد ببر اگر دیگرے نام مرا از یاد ببرد و یاد نیارد گو میار غزل

روے بنما و مرا گو کہ دل از جان برگیر — پیش شمع آتش پروانہ بجان گو در گیر

دل از جان برگرفتن از جان نومید شدن معنے مصراع ثانی آنکہ پروانہ را بگو کہ پیش شمع آتش بجان برگیر یعنے خود را بسوز قولہ

برلب تشنۂ ما بین ومدار آب دریغ — بر سر کشتۂ خود آئی وز خاکش برگیر

ماحصل بیت آنست کہ ماہی جانم کہ بآب محبت تو خو گرفتہ بیرون مکش وعندلیب روحم کہ برگل رخسارہ تو والہ شدہ حجاب درمیان میار کہ طاقت آن ندارد مرغ دلم کہ در ہوائیتو پروبال میزند بناوک ناامیدی مجروح چون حیاتش بقربت دار وبآتش فرقت مسوزاے در خوبی بے ہمتا برخراب شدہ خود نظرے انداز واے مایہ دار حسن زکوۃ جمال کش بمستحقان دیدہا مرادہ کہ بہتر ازین مستحق در عالم کم یابی اے دستگیر از پا در آمدہ را از خاکش برگیر قولہ

چنگ بنواز وبساز ار نبود عود چہ باک — آتشم عشق و دلم عود و تنم مجمر گیر

عود نام چوبے ست خوشبو کہ مے سوزند و نام سازے ۔ قولہ

ترک درویش مگیر ار نبود سیم و زرش — در غمت سیم شمار اشک و رخش راز زر گیر

درویش عاشق کنایت از خود قولہ

در سماع آی وز سر خرقہ برانداز برقص — ورنہ در گوشہ نشین دلق ریا در بر گیر

ز سر خرقہ برانداز ہستی مستعار را محو کن قولہ

صوف برکش ز سر و بادۂ صافی درکش — سیم در باز و برو سیمبرے در بر گیر

صوف برکش ز سر لباس ظاہر آرائی را دور کن بادۂ صافی درکش عشق ومحبت حقیقی کہ مبرا از ماسوا باشد حاصل نما سیم درباز ترک عبادت وزہد ریای نما سیمبری دربر گیر مرشدے حاصل نما قولہ

دوست گو یار شود جملہ جہان دشمن باش — بخت گو پشت مکن روی زمین لشکر گیر

دوست گر یار شود یعنے عنایت دوست درکارست جملہ جہان دشمن باش از دشمنی غیر باکے نیست بخت گو پشت مکن اقبال بخت میباید قولہ

میل رفتن مکن اے دوست دمی با ما باش — برلب جوے طرب جوی وبکف ساغر گیر

برلب جوے کنایت از دنیا و وجود چشمان جو طرب جوے تماشا کن لب ساغر گیر یعنی در میخوشی در آ و یا بگفتن سخنان عشق ومحبت مشغول شو قولہ

رفتہ گیر از برم این آتش وآب دل وچشم — گونہ ام زرد و لبم خشک و دہانم تر گیر

گونہ ام زرد یعنی حالت من برین رسیدہ کہ رنگ من کہربا وار زرد گردیدہ لبم خشک لب من خشکی

پذیرفته کنارم ترگیر از کثرت گریه کنار من بمنزله جوے گردیده قوله

حافظ آراسته کن بزم و بگو واعظ را — که ببین مجلسم و ترک سر منبر گیر

بزم کنایت از وجود باعتبار جامعیت غزل

روز نوروز و مے و مطرب و معشوق و بهار — مستی و عشرت و آغوش و پری روے نگار

نوروز یعنے آن روز که آفتاب در نقطه حمل آید بتازیش نیروز خوانند من ابراهیم شاهی غزل

ساقیا ساغر شراب بیار — یک دو ساغر شراب ناب بیار

ناب هرچه بے آمیزش و خالص باشد قوله

داروے درد عشق یعنے مے — کوست درمان شیخ و شاب بیار

درمان علاج شیخ پیر شاب جوان درمان شیخ و شاب یعنے پیر را جوان سازد و جوان را چالاک قوله

آفتاب ست و ماه باده جام باده اشارة بآفتاب و ماه اشارة بجام در میان مه آفتاب بیار

یعنے جام را مالامال از باده ساز قوله

برزن این آتش مرا آبے — یعنے این آتشے چو آب بیار

آب برزدن فرونشاندن آتش مراد عقل که مسبب افروزش عالم است و نیز عشق که موجب سوختگی عاشق است آن آتش چو آب مشاهده روے دلدار و نیز عشق که بظاهر سوزنده و بباطن موجب بقا معنی آنست که اے ساقی بر آتش عقل من که اشتغال تمام دارد آبے برزن و تابش ویرا از بس اشتعال برافگن یعنے عشق که فی الحقیقت سوزنده و غیر خود را ناچیز کننده و چون آبست لطیف در اجزاے وجود در آینده و آتش عقل کشنده بیار و بر آتش عقلم بریز که عقل با عشق کارے ندارد قوله

گل اگر رفت گو بشادی رو — باده ناب چون گلاب بیار

گل اگر رفت مراد از گل عقل و جوانی باده ناب عشق و محبت قوله

غلغل بلبل ار نماند رواست — قلقل شیشهٔ شراب بیار

یعنے قیل و قال علماے ظاهری نماند رواست بیان حقائق و معارف مرشد طریقه که بالاتر از وست بیار که قوله

وصل او جز بخواب نتوان دید — داروے کوست اصل خواب بیار

وصل او کنایه از مشاهدهٔ محبوب جز بخواب نتوان دید حصول آن جز بفناے صفات بشری نگردد

داروے یعنے شغلے اے عشقے اصل خواب اصل فناء صفات بشری قوله

گرچه مستم بده دو جام دگر — تا بکلی شوم خراب بیار

گرچه مستم اگرچه شمه از عشق حصول نموده بده دو جام دگر یعنے از دیاد عشق ارزانی دار تا بکلی شوم خراب بکلی نیست گردم در صفات و افعال و ذات قوله

یا صواب است و یا خطا خوردن — گر خطا هست دگر صواب بیار

صواب نیک ثواب مراد باعث اجر قوله

یک دو رطل گران بحافظ ده — گر گناه است دگر ثواب بیار

رطل پیمانه گران بزرگ

غزل

سرو بالا بلند و خوش رفتار — دلبر نازنین و گل رخسار

بالا قد نازنین متصف بناز دل ما بردهٔ بعیاری شوخی و چالاکی از براے خدا کاریکه بیواسطه کنند از براے خدا گویند نگاهش ضمیر شین بر دل جادو و ساحر سنبل زلف کنایه از جذبه عشق و حقائق مشک کنایه از پند و نصیحت و عقل غزل

شب قدر ست و طے شد نامه هجر — سلام فیه حتے مطلع الفجر

شب قدر کنایه از شب وصل طے شد پیچیده شد اے رفت نامه هجر زمان هجر معنے مصرعه ثانی آنکه سلامتی باد دران شب تا وقتیکه طلوع کند فجر قوله

الا در عاشقی ثابت قدم باش — که در این ره نباشد کار بے اجر

الا دانا و آگاه باش در این ره یعنی در عاشقی کار بے اجر محنت لاینفع ان الله لایضیع اجر المومنین ثمرها چینی حصول فائده ها کنی شجر مراد درخت محبت قوله

من از رندی نخواهم کرد توبه — ولو آذیتنی بالهجر والحجر

اگر ادب کنی تو مرا بجدائی و سنگ قوله

برآ اے صبح روشن دل خدا را — که بس تاریک می بینم شب هجر

صبح روشن دل کنایه از محبت و یا صبح وصال خدا را بواسطه خدا قوله

وفا خواهی جفا کش باش حافظ — فان الربح والخسران فی التجر

بدرستیکه سود و زیان در تجارت است باین که تاجران اول محنت میکشند و زر خرچ میکنند بعد ازان سود

می نمایند جفاے معشوق بمنزلہ زیان تجارت است وفاے معشوق بمنزلہ سود تجارت است

غزل

صبا ز منزل جانان خبر دریغ مدار	وزو بعاشق مسکین خبر دریغ مدار
بشکر آنکہ شگفتی بکام دل اے گل	نسیم وصل ز مرغ سحر دریغ مدار

شگفتی بکام دل بمقصود دل رسیدی وخندان شدی گل محبوب نسیم وصل یعنے نوید وصل مرغ سحر عاشق قولہ

حریف بزم تو بودم چو ماہ نو بودی	کنون کہ ماہ تمامی نظر دریغ مدار

چو ماہ نو بودی یعنے در مبادی احوال ماہ تمامی بدرجہ کمال ہستی قولہ

کنونکہ چشمۂ نوش ست لعل شیرینت	سخن بگوے وز طوطی شکر دریغ مدار

طوطی عاشق شکر کنایت از لب ومراد از لب لطف وبوسہ کہ کنایہ از وصل است قولہ

جہان وہرچہ درو ہست سہل ومختصر ست	ز اہل معرفت این مختصر دریغ مدار

ہرچہ درو ہست یعنی از مشاہدہ ومکاشفہ سہل آسان مختصر اندک قولہ

مکارم تو بآفاق مے برد شاعر	ازو وظیفہ وزاد سفر دریغ مدار

مکارم بزرگیہا بآفاق می برد شہرہ روزگار میسازد شاعر عاشق کہ مدح بردار معشوق است زاد سفر توشہ مراد لطف وفضل مسافران عاشقان کہ مسالک عشق اند ہمت توجہ سیر نشاط طے الارض مقدم پیش آمدن مقر جاے قرار مراد محل قولہ

چو ذکر خیر طلب میکنی سخن این ست	کہ در بہاے سخن سیم وزر دریغ مدار

ذکر خیر طلب میکنی طالب ذکر خیر ہستی بہاے سخن خریدن ذکر خیر سیم وزر کنایہ از لطف وفضل قولہ

غبار غم برود حال بہ شود حافظ	تو آب دیدہ ازین رہگذر دریغ مدار

غبار غم برود رفع غم شود حال بہ شود حال بسامان پذیرد آب دیدہ گریہ انصح برائے آنست کہ البکاء تحصیل المرادات غزل

عیدست وموسم گل وباران در انتظار	ساقی بروی یار ببین ماہ و مے بیار

عید کنایہ از وقت عشقبازی کہ میخواری است موسم گل بہار مراد جوانی باران مراد حواس قولہ

گر فوت شد سحور چہ نقصان صبوح ہست	از مے شوند روزہ کشا طالبان یار

سحر طعام سحرگہی مراد بندگی وریاضت در مرتبہ زہد صبوح بفتح شرابے کہ بامداد جہت خمارشکنی دوشینہ خورند اینجا کنایہ از مرشد عشق است روزہ کشا روزہ کشاینده معنی آنست کہ اگر اعمال مرتبہ زہد وپرہیزگاری

از دست رفت نقصانے ندارد کہ اعمال عشق کہ ازان بالاتر ست وخوشتر سالک را عشق عیش می آرد وطالبان صادق وعارفان واثق زہد وصلاح را بعشق بدل نمایند وروزہ کہ کنایہ از دست باز داشتن تعلیم اینجہانست بدون وصال دوست نمی کشایند الدنیا یوم ولنا فیہا صوم قولہ

دل برگرفتہ بودم از ایام گل ولے	کارے نکرد ہمت پاکان روزگار

دل برگرفتہ بودم یعنے رغبتے نداشتم ایام گل بہار کہ آوان میخواریست یعنی عشق قولہ

جز نقد جان بدست ندارم شراب کو	کان نیز بر کرشمۂ ساقی کنم نثار

شراب مراد عشق ومشاہدہ کرشمہ ساقی تجلی محبوب قولہ

دل در جہان مبند وز مستی سوال کن	از فیض جام وقصہ جمشید کامگار

دل در جہان مبند دلبستگی بدنیاے فانی مکن ز مستی سوال کن طالب عشق باش وز حال گردش فلک ودور روزگار از نیہا چہ می پرسی خود عیان است از فیض جام مراد از جام شراب از و کہ ظرف واراده مظروف مراد از شراب عشق قصہ جمشید کامگار کہ آخر الامر بجز حسرت باخود نبرد وند وجمشید بادشاہے بود حکیم پیشہ کہ رسیدن وتافتن وخیاطت جامہ وتعیین نان پشکریان وانواع عطر پیدا آوردہ وشراب انگوری ساختہ وشاہدار ونام نہادہ ونیز جن وشیاطین مسخر داشت وسیصد سال در عہد او خلق را بیماری ودرد زحمت نبود فکیف موت ومعنی سلیمان آید چون بمقابلہ نگین داسپ دستور وبا واصف امثال آن واقع شود وسلیمان نیز مراد بود وچون بمقابلہ سد وبالیقیہ واقع شود سکندر مراد بود ۱۲ من ابراہیم شاہی قولہ

خوش دولتیست خرم وخوش خسرو کریم	یارب ز چشم زخم زمانش نگاہ دار

خوش خسرو کریم کنایہ از مرشد چشم زخم زمان حوادث وبلیات وآفات قولہ

زانجا کہ پردہ پوشی لطف عمیم تست	بر نقد ما بپوش کہ قلبے ست کم عیار

قلب دل دوغل قولہ

ترسم کہ روز حشر عنان بر عنان رود	تسبیح شیخ وخرقۂ رند شراب خوار

عنان بر عنان برابر وہمسر قولہ

حافظ چو رفت روزہ وگل نیز میرود	ناچار بادہ نوش کہ از دست رفت کار

روزہ ایام زہد گل ایام محبت معنی آنست کہ اے حافظ ایام زہد وپرہیزگاری آخر شد ہنگام عشق ومحبت

پایان شده میرود باده عشق حقیقی بدست آر واز ذوق مشاهدات حظے بردار که عنان اختیار ومدار کار از دست رفت

غزل

عاشق یارم مرا با کفر و با ایمان چه کار
تشنه دردم مرا با وصل و با ہجران چه کار

کفر و ایمان در اصطلاح این طائفه لطف وقہر ست چنانچه مذکور ست ۵ نور وظلمت بطن وظہرت آمده کفر و ایمان لطف وقہرت آمده ونیز الکفر والاسلام مقامان من وراء العرش حجابان بین الله وعبده وکان الله زماناً عالماً یکن فیه الکفر والاسلام یعنے کفر واسلام ہر دو از امور نسبی است وحق وراے نسب پس ہر دو حجابند ۵ کفر وایمان چون حجاب راه حق انداے پسر ره روبهان بمغربی از کفر وایمان درگذر قوله

کشته عشقم مرا از شحنه دوران چه غم
مفلس عورم مرا با زمره دیوان چه کار

عور برہنه زمره گروه قوله

چونکه اندر ہر دو عالم یار می باید مرا
با بہشت ودوزخ وبا حور وبا رضوان چه کار

رضوان نام دربان بہشت - قوله

ہر که از خود شد مجرد در طریق عاشقی
از غم ودردش چه آگاہی وبا درمان چه کار

از خود شد مجرد خود پرستی گذاشت واز خود رفت قوله

صورت مردان چه خواہی سیرت مردان گزین
مرد عاشق پیشه را با صورت ایوان چه کار

صورت ایوان صورتے که در ایوان بر در وبام نگارند مراد لباس ظاہری ونقش ونگار محبوبان مجاز قوله

حافظا گر عاشق ومستی دگر ره باز گوے
عاشق یارم مرا با کفر و با ایمان چه کار

دگر ره بار دیگر

غزل

گفتم که حیثیت قدرت گفتا که رشک عرعر
گفتم دہان تنگت گفتا که تنگ شکر

عرعر سرو ۱۲ من ابراہیم شاہی تنگ بفتح خروار جام جم پیاله جمشید که حکما ساخته بودند وراز ہفت فلک درو معائنه ومشاہده کردی وآنرا جام جہان نما گفتندے آئینه سکندر چون سکندر سکندریه بنا کرد در حد فرنگ کناره دریا براے دفع شر فرنگیان مناره بنا کرد وآئینه حکمت وطلسم ساخته ارسطو بر سر آن نہاد ودیدبانان نصب کرد تا خیر وشر استعداد آمدن فرنگیان مقہور شود دیدبانان غفلت راه بخود راه دادند سه بار فرنگیان بمناقضه اہل سکندر را غافل درگرفتند واسکندریه را خراب کردند وآن آئینه را درمیان دریا انداختند چون سکندر از گشت جہان مراجعت نمود اسکندریه را باز بنا کرد وارسطو حکمتے ساخت آئینه غریق از دریا جہید

ه این غزل در نسخ موجوده نیست ۱۲

ودر سر مناره نشست پس فرنگیان باز غالب نشدند غزل

گر بود عمر بمیخانه رسم بار دگر
بجز از خدمت رندان نکنم کار دگر

گر بود عمر اگر عمر وفا کند میخانه آستانه پیر ومقام عشق رندان عاشقان وعارفان قوله

خرم آن روز که با دیده گریان بروم
تا زنم آب در میکده یکبار دگر

زنم آب آبپاشی کنم میکده ہمون مے خانه قوله

معرفت نیست درین قوم خدا را مددے
تا برم گوہر خود را بخریدار دگر

معرفت شناسائی کنایه از مروت درین قوم اشارت بزاہدان ظاہر پرستان قوله

یار اگر رفت وحق صحبت دیرین نشناخت
حاش لله که روم من زپئے یار دگر

یار کنایه از پیر ومحبوب حاش لله دوری میجویم از درگاه خدا یعنے معاذ الله روم من زپئے یار دگر بلکه البته پس او باید رفت قوله

گر مساعد شودم دائره چرخ کبود
ہم بچرخ آورمش باز بپرگار دگر

مساعد یاریدہ دائره چرخ کبود فلک پرگار قلم آہنین که نقاشان بدان دائره کشند بپرگار دگر یعنے بتدبیر دگر انے بجستجوے قوله

راز سربسته ما بین که بدستان گفتند
ہر زمان با دف ونے بر سر بازار دگر

راز سربسته ما عشق پوشیده ما بدستان بسرود اے آشکارا قوله

عافیت می طلبد خاطرم ار بگذارند
غمزه شوخش وآن طره طرار دگر

آن طره طرار اشاره بجذبه عشق قوله

ہر دم از درد بنالم که فلک ہر ساعت
کندم قصد دل زار بآزار دگر

بآزار دگر بحادثه وآفتے دیگر قوله

باز گویم نه درین واقعه حافظ تنہاست
غرقه گشتند درین بادیه بسیار دگر

درین واقعه مراد اندوه تنہاست اے تنہا نیست غزل

نصیحتے کنمت بشنو وبہانه مگیر
ہر آنچه ناصح مشفق بگویدت بپذیر

ناصح مشفق کنایه از مرشد قوله

زوصل روی جوانان تمتعی بردار — که در کمینگه عمرست مکر عالم پیر

زوصل روی جوانان ازمشاهده محبوبان ونیز خدمت عرفاء فقرا تمتعی بردار فیضی حاصل نما قوله

نعیم هر دو جهان پیش عاشقان بدوجوی — که آن متاع قلیل ست واین بهای کثیر

بدوجو مقدار دوجو آن متاع قلیل اشارة بنعیم دوجهان وین بهاء کثیر اشارة بمعشوق قوله

معاشری خوش ورودی بساز میخواهم — که درد خویش بگویم بناله بم وزیر

معاشر یار وهم صحبت رود نام ساز مراد عاشقی بساز باستعداد اوی بکمال قوله

بران سرم که ننوشم می وگنه نکنم — اگر موافق تدبیر من شود تقدیر

سر خیال می عشقبازی قوله

چو قسمت ازلی بی حضور ما کردند — گراندکی نه بوفق رضاست خورده مگیر

رضا خواهش قوله

بعزم توبه نهادم قدح زکف صد بار — ولی کرشمهٔ ساقی نمیکند تقصیر

عزم قصد کرشمهٔ ساقی تجلی محبوب تقصیر کوتاهی قوله

چولاله در قدحم ریز ساقیا می ناب — که نقش خال نگارم نمیرود زضمیر

قدح کنایة از دل ساقی مرشد می ناب عشق وتجلی محبوب قوله

نگفتمت که حذر کن ززلف اوای دل — که میکشند دران حلقه باد در زنجیر

زلف جذبهٔ عشق ونیز تعلقات دنیوی قوله

بیار ساغر یاقوت وفیض ودر خوشاب — حسود گو کرم آصفی ببین وبمیر

ساغر دل خونین خوشاب تازه وروشن وآبدار آصف کنایة ازحق تعالی ومرشد قوله

می دو سالهٔ ومحبوب چارده ساله — همین بس است مرا صحبت صغیر وکبیر

معنی آنست که شاهد نوخیز دربرکشیدن وشراب نوشیدن همین بس است مرا صحبت صغیر وکبیر و معنی حقیقی آنکه مراد از می دوساله محبتی باشد که ازمجاز برآمده تخم سعادت در مزرعه حقیقت کشته باشد ومحبوب چارده ساله باعتبار مدت قران که در مدینه نازل شده ودیگر آنکه مخفی نماند که سالک راگاهی بقا بوجود خود است که وقت انانیت وزمان ظهور کثرة است وگاهی فنا ازوجود خود واین بر دو قسم است

[1] یکی فنا من وجه که عبارت است از رفع شعور من وجه بورود تجلی واحد القهاری واین مستلزم بقا باشد وآن عبارت است از شعور بوجود حق من بوجه بواسطه سریان تجلی مذکور در قلب سالک. [2] دوم فناء تام که عبارت است از تلاشی واضمحلال وجود سالک باستیلاء تجلی مذکور واین مستلزم بقاء تام است که عبارت است از تحقق وجود وتلاشی وجود بکلیه پس جمله سه مراتب شدند یکی بقا بوجود خود بالکلیه دوم فنا من وجه [3] سیوم فنا بوجود خود بکلیه وبعضی سالکان باندک واردات که در مرتبه فنا من وجه روی میدهد سیراب میشوند وقلق وتشنگی ایشان مبدل میشود وبعضی بعد از هر وارد روی نعره هل من مزید میزنند وتعطش بقدر روی متغیر نمیشود واین مقام برای اهل کمال است می محبت ودوسال کنایة از زمان مطلق ومعشوق مراد معشوق حقیقی که شهود او ناظم را پس از خونخواری چارده سال حاصل شده میگوید محبت دوساله که در هر دو زمان هم در زمان بقاء ووجود وهم در زمان فنا من وجه پاینده ماند چنانچه حالت بایزید بسطامی ومعشوق حقیقی همین است مرا از کونین در مصاحبت وملازمت کامل واکمل وصغیر کنایة از می وکبیر معشوق قوله

حدیث توبه درین بزمگه مگو واعظ — که ساقیان کمان ابروت زنند به تیر

ساقیان کمان ابرو معشوقان قوله

چه جای گفتهٔ خاجو وشعر سلمانست — که شعر حافظ شیراز به ز شعر ظهیر

خواجو نام شاعر سلمان نام صحابی که سلمان فارسی میگفتند وقال ع فی حقه السلمان منا ونام شاعری که از کلام اوست ؎ چون محمد گفت السلمان منا اهل بیت ؛ شاید از وقت سخن باشی توهم از اهل بیت ؛ وظهیر نام شاعری که ممدوح او قزل ارسلان است واو ملک الشعرا است ؎ دیوان ظهیر فاریابی ؛ در مکه بدزدو گر بیابی نظم آراستگی وشعر غزل

نیستی عشق را اگر عاشقی همراه گیر — پای برفرق خداوند سپهر وجاه گیر

مهر آفتاب تر وامنی مجرمی وگنهگاری ومعیوبی وملوثی خرگاه جنسی از خیمه وقیل مقام خوشی چه بزبان پهلوی خر بکسر خوشی را گویند از لا یعنی از مقام فنا فتراک دوالها زین که رستا وچیا آویخته باشد شاه عشق الا الله مراد مقام هست وبقا غزل

یوسف گم گشته باز آید بکنعان غم مخور — کلبهٔ احزان شود روزی گلستان غم مخور

خواجه درین غزل دل غمدیده را تسکین میدهد و اشاره بآن میکند اگر آینده را عسرے پیش آید یقین بداند که بعد از آن یسرے رونماید که فان مع العسر یسرا پس از عسر چند روزه که نسبت بیسری است که نسبت الیه چنان ست بے گردش دوران برین نهج نشسته که درین نشاء بغم والم روے راحت نه بیند و بے زخم خار گل مراد نچیند یوسف گم گشته تجلی رو در نقاب گردیده کنعان دل کلبهٔ احزان دل غمگین یعنی آن تجلی که رو در نقاب گردیده روزے از فضل نامتناهی باز بکنعان دل تو ورود نماید و دل تو که بسبب هجران بمنزله بیت الاحزان است از مقدم آن تجلی گلستان گردد غم مخور قوله

این دل غمدیده حالش به شود دل بد مکن
وین سر شوریده باز آید بسامان غم مخور

غمدیده پریشان حالش به شود جمعیت رونماید دل بد مکن نومید مشو سامان آراستگی قوله

هان مشو نومید چون واقف نهٔ از سر غیب
باشد اندر پرده بازیهای پنهان غم مخور

هان هشیار باش اندر پرده حجاب و مخفی قوله

گر بهار عمر باشد باز بر طرف چمن
چتر گل بر سر کشی اے مرغ خوشخوان غم مخور

چتر گل مشاهده تجلی حاصل کنی مرغ خوشخوان بلبل کنایه از عاشق قوله

دو گردون گر دو روزی بر مراد ما نگشت
دائما یکسان نماند کار دوران غم مخور

یعنے اگر بگردش گردون روزے چند بمراد خود نرسیدیم دائما یکسان نماند کار دوران یعنی مدام همین طور نخواهد ماند کعبه و بتخانه اسلام و کفر گرد کوے یار گرداى عشق معشوقی حاصل نما ظلمت کنایه از هجران قوله

اے دل ار سیل فنا بنیاد هستی بر کند
چون ترا نوح ست کشتیبان طوفان غم مخور

سیل فنا اجل بنیاد هستی بر کند بعدم کشد نوح مراد رسول ﷺ و مرشد عشق قوله

در بیابان گر بشوق کعبه خواهی زد قدم
سرزنشها گر کند خار مغیلان غم مخور

بیابان سلوک و عشق کعبه ذات حق سرزنشها کند مولم تشود خار مغیلان اندوه و غم و شدائد عشق قوله

حال ما در فرقت جانان و ابرام رقیب
جمله میداند خدا ے حال گردان غم مخور

فرقت جدائی ابرام ستوه آوردن قوله

هر که سرگردان بعالم گشت و غمخواری نیافت
آخر الامر او بغمخواری رسد هان غم مخور

هان هشیار باش ماه عاشق اقبال نو اضافت بیانیه مراد حالت وصل بدر ماه شب چهاردهم هلال ماه شب غره

ه از این بیت باز نثر ۱۲

ه این بیت باز نثر

روشنی کنایه از وصل و مشاهده چشمهٔ آبحیات کنایه از عشق باغبان کنایه از سالک قوله

حافظا در کنج فقر و خلوت شبهاے تار
تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

شبهاے تار شبان تاریک

غزل ردیف الزاء

اے سرو ناز حسن چه خوش میروی بناز
عشاق را بناز تو هر لحظه صد نیاز

سرو ناز سروے که دو شاخه است بر آمده باشد و شاخے از آن متمائل شده و مراد سرو ناز محبوب قوله

فرخنده باد طالع نازت که در ازل
ببریده اند بر قد سروت قباے ناز

فرخنده باد دعائیه است قوله

آنرا که بوے عنبر زلف تو آرزوست
چون عود گو بر آتش سوزان بسوز و ساز

عود نام چوبے است خوشبو قوله پروانه راز شمع بود سوز دل و لے یعنے این عجب است که در مصرع ثانی گوید بے شمع عارض تو دلم را بود گداز قوله

از طعنهٔ رقیب نگردد عیار من
چون زر اگر برند مرا در دهان گاز

نگردد عیار من خالصی من گم نگردد و در محبت من نقصے نیاید گاز مقراض که بدان زر و نقره ببرند حاصل این مصرع آنست اگر مرا پاره پاره کنند قوله

دل کز طواف کعبهٔ کویت وقوف یافت
از شوق آن حریم ندارد سر حجاز

از طواف اے از شرف طواف کعبه کوے اضافه بیانیه مراد عشق حجاز مکه قوله

هر دم بخون دیده چه حاصل وضو چو نیست
بے طاق ابروے تو نماز مرا جواز

حاصل بیت آنست سالکان طریق عشق گفته اند نماز عاشق نیاز عاشق است و آبے که طهارت سازد خون دل است و سرشک دیده و بے وجود قبله صلوة جائز نیست بنا بران گفت هر دم بخون دیده الخ قوله

صوفی که بے تو توبه ز می کرده بود دوش
بشکست عهد چون در میخانه دید باز

صوفی کنایه از خود عهد پیمان میخانه عشق حاصل این بیت آنست عاشقان را عنان اختیار ست و معشوق را قوت جاذبه محکم هر شب باخود قرار میدهد که فردا این کنم آن کنم علے الصباح چون روے معشوق را دید همه پیمان ستادگان از فلک خاطر او محو کردند قوله

چون بادہ مست بر سر خم رفت کف زنان	حافظ که دوش از لب ساغر شنید راز

خم کنایه از محمد ؟ و مرشد کف زنان جوشان لب ساغر از زبان مرشد یا از زبان عاشق کامل راز اسرار عشق غزل

بیا و کشتی ما در شط شراب انداز	غریو و ولوله در جان شیخ و شاب انداز

کشتی کنایه از دل و وجود شط دجله غریو و ولوله آشوب و شور قوله

مرا بکشتی باده درافکن ای ساقی	که گفته اند نکوئی کن و در آب انداز

کشتی باده پیاله شراب که بصورت کشتی سازند گفته اند یعنی مثلے است قدیم نکوئی کن تو جهی نما در آب انداز یعنی در شراب قوله

ز کوی میکده برگشته ام ز راه خطا	مرا دگر ز کرم در ره صواب انداز

میکده عشق برگشته ام تکاسلے می ورزم ره صواب عشق قوله

بیار از آن مئے گلرنگ مشکبو جامے	شرار رشک و حسد در دل گلاب انداز

آن مئے گلرنگ مشکبو محبت حقیقی قوله

اگرچه مست و خرابم تو نیز لطفے کن	نظر برین دل سرگشتهٔ خراب انداز

سرگشته شوریده قوله

به نیم شب اگرت آفتاب مے باید	ز روی دختر گلرنگ رز نقاب انداز

دختر گلرنگ رز کنایت از شراب رز و نقاب انداز بیرون آر قوله

مهل که روز وفاتم بخاک بسپارند	مرا ز میکده بر در خم شراب انداز

یعنی مگذار که بعد از مردن من مرا بخاک دفن کنند بلکه مرا ازین میکده دنیا در خم شراب اندازد و این از غایت غلبه شوق است چنانچه عزیزی گفته ؎ بیا ساقی که من مردم کفن از برگ تاکم کن ؛ با بے بده غسلم در میخانه خاکم کن ؛ قوله

گر اندکیک سر مو بر کشد دل حافظ	بگیر و در خم زلفش به پیچ و تاب انداز

یک سر مو بر کشد یک سر مو نقصانے کند و قیل یکسر مو سر کشد سر مو سرکشی نماید و یو محن اضافه بیانیه ناوک بمعنی تنها تیر نیز می آید شهاب ستاره غزل

بر نیاید از تمنائے لبت کامم هنوز	بر امید جام لعلت دردآشامم هنوز

لعل کنایت از لب مراد لطف دردآشامم کشنده رنج و محنتم قوله

روز اول رفت دینم در سر زلفین تو	تا چه خواهد شد درین سودا سر انجامم هنوز

سر زلف خیال عشق سودا خرید و فروخت و خیال سر انجام آخر کار قوله

ساقیا یک جرعه زان آب گلگون[۱] که من	در میان پختگان عشق او خامم هنوز

ساقی مرشد جرعه قطره آب گلگون[۱] مے محبت خام ضد پخته و مرد بے تجربه و نا صادق قوله

از خطا گفتم شبے موے ترا مشک ختن	مے زند هر لحظه تیرے مو بر اندامم هنوز

خطا ضد صواب ختن شهریست مشک خیز قوله

پرتو روے ترا در خلوتم دید آفتاب	میدود چون سایه هر دم بر لب بامم هنوز

پرتو روشنائی قوله

در قلم آورد حافظ قصهٔ لعل لبش	آب حیوان می رود هر دم ز اقلامم هنوز

آب حیوان آب حیات غزل

حال خونین دلان که گوید باز	وز فلک خون جم که جوید باز

خونین دلان عاشقان وز فلک خون جم که جوید باز کسے نیست که قصاص قتل عاشق ازین فلک خونریز کشد قوله

شرمش از چشم مے پرستان باد	نرگس مست اگر بروید باز

شرمش ضمیر شین بر نرگس که در مصرع آینده است بطریق اضمار قبل الذکر قوله

جز فلاطون خم نشین شراب	سر حکمت بما که گوید باز

فلاطون نام حکیمے رئیس حکماء که خمها را بزمین دفن کرده بود و دران خمها نشسته اسرار عالم معلوم کرده بتلامذه خویش وامی نمود یعنی بجز شراب که مانند فلاطون خم نشین است سر حکمت بما که گوید و قصه نشستن افلاطون در خم آن است که روزے در مجلس سکندر ارسطاطالیس خود را می ستود که فلان علم از من صادر شد درین قیاس فلاطون برآشفت و از آن انجمن برون رفت و در پے آن شد که چیزی بدست آرد تا بآن بر ارسطاطالیس غالب آید چون افلاطون در خم نشست و در پے چرخ و انجم شد انجا آهنگے شنید و بمناسبت آن آهنگ آوازے پدید آورد و از کدوے تهی سازے ساخت و آنرا گاهے بنوعے می نواخت هر که از آدمی و دد و دام می شنید بیهوش می شد و گاهے بنوعے می نواخت که آن

[۱] در نسخ صحیحه بجاے گلگون آتشگون آمده و همین صحیح است بشهادت وزن ۱۲ نظام

بیهوشان بهوش می آمدند واین خبر شهرت گرفت ارسطو در اندیشهٔ آنکه حقیقت این حال دریابد بعد از کوشش بسیار طریق بیهوش ساختن او معلوم گشت اما بهوش باز آوردن نتوانست بنابران بشاگردی افلاطون میل نمود ومعنی باطنی این بیت آن تواند بود که ازین رباعی مفهوم میشود ٥ باپیر مغان دوش ز بس حیرانی ٭ گفتم رمزے بمن بگو پنهانی ٭ گفت آن بود ان حقیقت وحدانی ٭ اے جان پدر تا نچشی کے دانی قوله

بگشاید دلم چو غنچه اگر ... ساغر لاله گون بهوید باز

بگشاید دلم چو غنچه این دل بستهٔ غنچه کردار شگفته اگر ساغر لاله گون بهوید اگر شراب عشق در کشد قوله

هر که چون لاله کاسه گردان شد ... زین جفا رخ بخون بشوید باز

کاسه گردان نوشنده مے زین جفا اشارت بشدائد وبلیات عشق رخ بخون که روے خون آلوده شده معنی این بیت آنست هر که لاله وار جام گرفت وشراب عشق چشید از شدائد وبلیات که متعرض وقت او می شوند رویش خون آلوده می سازند اعراض نماید ٥ خدائے ندارد ز مقصود چنگ ٭ وگر بر سرش تیر بارند وسنگ ٭ العشق اوله حرق وآخره قتل قوله

بسکه در پردهٔ چنگ گفت سخن ... ببرش زلف تا نگوید باز

پردهٔ نواے موسیقی مراد سر حقیقة چنگ عارف که اسرار عشق را فاش میسازد زلف جذبه یعنی بسکه در پرده وسر حقیقة عارف سالک در حالت جذبه سخن کرد بلند وتخم شوق در مزرعهٔ دل طالبان افگند جذبه اش را قطع ساز واز حالة محو بصحو آر تا افشاے راز نکند که خلاف سلف است قوله

گرد بیت الحرام خم حافظ ... گر نمیرد بسر بپوید باز

بیت الحرام مکه بیت الحرام خم اضافة بیانیه بپوید دود غزل

خیز در کاسهٔ زر آب طربناک انداز ... پیش از اندم که شود کاسهٔ سر خاک انداز

کاسه زر دل آب طربناک شراب مراد مستی عشق خاک انداز خاک انداخته شده یعنی مملو از خاک معنے آنست که اے شیدا خیز ودر کاسهٔ زر که دل است آب طربناک که کنایه از عشق ومحبت است بینداز پیش از انکه این سر مملو از خاک گردد که بعد ازین جز حسرت وندامت نبری ودرین بیت خطاب قلب است بقالب ونیز بموجب عجلوا بالصلوة قبل الفوت وعجلوا بالتوبة قبل الموت سرعت می نماید خیز در کاسهٔ زر آب طربناک انداز که حق تعالی شمارا براے همین کار آفریده نه براے بازی کقوله تعالی افحسبتم انما خلقناکم

عاقبت منزل ما وادی خاموشان است ... حالیا غلغله در گنبد افلاک انداز

وادی خاموشان گورستان واین مصرعه بمضمون کل نفس ذائقة الموت حالیا الحال قوله

ملک این مزرعه دانی که ثباتے نکند ... آتشے از جگر جام در افلاک انداز

این مزرعه اشارة بدنیا الدنیا مزرعة الآخرة ثباتے نکند قوامے ندارد آتشے از جگر جام در افلاک انداز آتش عشق از جام دل برافروز واین املاک را بسوز یا آنکه آتش شراب از جگر جام که مرشد باشد در دل خود برگیر

غسل در اشک زدم کاهل طریقت گویند ... پاک شو اول وپس دیده بران پاک انداز

ماحصل این بیت آنست که طالب باید که تنزیه وتقدیس را شعار خود سازد واز آلایش بشری بری گردد بنابران گفت غسل در اشک زدم الخ قوله

بسر سبز تو اے سرو که چون خاک شوم ... ناز از سر بنه وسایه بران خاک انداز

بسر سبز باقسمیه اے سرو خطاب بمعشوق قوله

دل ما را که زمار سر زلف تو بخست ... از لب خود بشفا خانهٔ تریاک انداز

سر زلف جذبهٔ محبت از لب خود از لطف وفضل خود تریاک پازهر قوله

یارب آن زاهد خود بین که بجز عیب ندید ... دود آهیش در آئینهٔ ادراک انداز

دود آهیش ضمیر شین بران زاهد خود بین در آئینهٔ ادراک انداز دلش را نابینا ساز تا جوهر او نه بیند قوله

چشم آلوده نظر از رخ جانان دور است ... بر رخ او نظر از آئینهٔ پاک انداز

چشم آلوده نظر ملوث آئینهٔ پاک دل مصفا قوله

چون گل از نکهت او جامه قبا کن حافظ ... وان قبا در ره آن قامت چالاک انداز

نکهت بوے خوش جامه وجود قبا چاک غزل

درا که در دل خسته توان در آید باز ... بیا که در تن مرده روان در آید باز

توان توانائی روان جان فرقت جدائی قوله

غمے که چون سپه زنگ مصر دل بگرفت ... ز خیل شادی روم رخت زداید باز

زنگ نام ولایت مصر نام شهر مصر دل اضافة بیانیه خیل لشکر روم رخ اضافة بیانیه قوله پیش آئینهٔ دل هر انچه مے آدم هر خیالے که در دل مے آید بجز خیال جمالت نمے نماید باز غیر از خیال جمال تو دران متمکن نمے گردد

بدان مثل که شب آبستن آمده است بروز — ستاره می شمرم تا که شب چه زاید باز

آبستن حامله ستاره می شمرم شب به بیداری من گذرانم چه زاید چه در پیش آرد قوله

زخوف بادیه دل بد مکن به بند احرام — که مرد راه نیندیشد ارچه ناید باز

زخوف بادیه از شدائد بادیهٔ عشق دل بد مکن ملول مباش به بند احرام در آ و رعشق مرد راه عاشق کامل نیندیشد خوف نمیکند

بیا که بلبل مطبوع خاطر حافظ — ببوئے گلشن وصل تو می سراید باز

بلبل مطبوع خاطر حافظ خاطر مطبوع حافظ که بمنزله بلبل ست بوی اسید می سراید سرود می کند غزل

دلم ربوده لولی وشےست شور انگیز — دروغ وعده و قتال وضع و رنگ آمیز

ربوده فریفته قتال قتل بسیار کننده رنگ آمیز حیله گر قوله

فدائے پیرہن چاک ماهرویان باد — هزار جامهٔ تقوی و خرقهٔ پرهیز

چاک شگاف ماهرویان عرفاء قوله

فرشته عشق نداند که چیست قصه مخوان — بخواه جام گلابے بخاک آدم ریز

فرشته عشق نداند که چیست یعنی عشق ورزیدن کار ملائکه نیست گلاب اینجا مراد شراب و معنی این مصرع آنکه عشق ورزیدن خاصه انسان است قوله

پیاله در کفنم بند تا سحرگه حشر — بمے ز دل ببرم هول روز رستاخیز

حشر برانگیختن و هلاک کردن رستاخیز قیامت قوله

بیا که هاتف میخانه دوش با من گفت — که در مقام رضا باش و از قضا مگریز

رضا بفتح راضی شدن و بکسر خوشنودی قضا حکم الهی قوله

غلام آن کلماتم که آتش انگیزد — نه آب سرد زند در سخن بر آتش تیز

معنی آنست که من غلام آن سخنانم که شوق دل بیاد خدا افزاید نه آنکه مانند آب آتش شوق را بنشاند غرهٔ مغرور ببازوے خود یعنی بجد و جهد خود که طاعت و عبادت است شعبده بازد بازی در پیش آرد سپهر آسمان قوله

فقیر و خسته بدرگاهت آمدم رحمے — که جز ولاء توام نیست هیچ دست آویز

دست آویز انچه مردم بدو تعلق کنند و دلیل و حجت معنے آنست که اے ارحم الراحمین تو چنین و من مفلسی بر در نشین هر دم بر آستانه می نالم چنان اے شاه شاهان بلطف سوے گدا ببین و هیچ درمیان سیار چنان و چنین که ادعونی استجب لکم اے خواهان من بمن فهمی و هو معکم اینما کنتم اے عندلیب گلزار فاذکرونی نمیدانم که با تو اذکرکم واے عاشق زار من واے جویان یار من و اشتیاق دیدار من نه کس واقف از ریش تو و نه کس موافق در کیش تو و نه کس در عالم خویش تو از ینجهت فثم وجه الله در پیش تو که دلفگار و محزونی و در شوق لقا مجنونی تا خور الم نکنی روح دل افزاء جانان نه بینی قوله میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست ودر بعضے نسخه این مصرع چنین دیده شده قوله

نقاب و پرده ندارد نگار دلکش ما — تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز

بموجب وجودک ذنب لایقاس لها ذنب غزل

روز عیش و طرب عید صیام ست امروز — کام دل حاصل و ایام بکام ست امروز

عید صیام عید الفطر مراد از ان انقطاع اوان زهد کام مقصود قوله

ديدن

گر عروس فلکی رخ ننمای از مشرق — که مرا دیدنت آن ماه تمام است امروز

عروس فلک اضافه بیانیه و مهر و ماه مشرق جاے طلوع نمودن آفتاب و ما بین المصرعین لفظ چکنم مقدر است که مرا دیده یعنے مرا بمنزله چشم است آن ماه تمام اشارت بمحبوب قوله

محتسب بیهده گویند مده رند انرا — کانکه با شاهد و می نیست کدام است امروز

محتسب واعظ و ناصح رندان عاشقان شاهد معشوق معنے این مصرع آنست هر کرا بینی مشغوف شاهد بازی و مشغول میخواری است زلف عشق قوله

صبحدم بلبل مست از چه سبب می نالد — کار او چون ز بهاران بنظام ست امروز

بلبل مست عاشق بهاران نقصان نمانده چون درخت اندر بهاران درفشاند نظام آراستگی بهار نظام اضافه بیانیه قوله

گو بگویند خلایق که همین حافظ را — چشم بر روے نگار و لب جام ست امروز

نگار معشوق -

غزل

زلفین سیه خم بخم اندر زده باز — وقت من شوریده بهم بر زده باز

زلفین سیه تعینات کثرات اندر زده پریشان ساخته معنی مصراع ثانی آنکه مرا گرفتار غم و الم ساخته قوله

زان روی نکو چشم بدان دور که امروز — بر مه زده طعنه و بر خور زده باز

زان روے نکو روے معشوق زدہ باز غالب آمدہ قوله

از غالیه بر ہم زدہ خوش شکر و قند
امروز ہمه بر گل و شکر زدہ باز

از غالیه وسمه زدہ بر گل و شکر غالیه عطریست بغایت لطیف و وسمه مراد سبزہ گل رخسارہ شکر لب زدہ باز غالب آمدہ

بر ساغر عیشم زدہ سنگ و لیکن
با تو چه توان گفت که ساغر زدہ باز

بر ساغر عیشم زدہ سنگ ساغر عیش مرا شکسته ساغر زدہ مست و مخمور یعنی قوله

من سر چو قلم بر سر سودائے تو دارم
با آنکه من سر زدہ را سر زدہ باز

من سر زدہ را من سرگشته و پریشان را سر زدہ پریشان ساخته قوله

از دود دل خسته ام ای دوست حذر کن
کاتش بمن سوخته اختر زدہ باز

سوخته اختر پریشان و بے نصیب قوله

نقد سرہ قلب که پالودہ ام از چشم
بر سکه روئیم همه بر زر زدہ باز

سرہ بے عیب پالودہ ام صاف نمودہ ام سکه بکسر مہر درم و لباس و القاب شاہ قوله

شہباز غمت راست کبوتر دل حافظ
ہشدار که بر صید کبوتر زدہ باز

شہباز باز سپید زدہ باز بازرا بر کبوتر زدہ غزل

صبا ز مقدم گل راح روح بخشد باز
کجاست بلبل خوشگوے تا کند آواز

صبا کنایه از مرشد و وارد مقدم پیش آمدن گل مراد تجلیات راح راحت و شادی و تازگی روح جان بلبل خوشگوے کنایه از عاشق قوله

چو غنچه سر دہانش نہان کجا ماند
دل مرا که نسیم صباست محرم راز

سر دہان سر مخفی یعنی ہمچو غنچه که شگفد و سر و ریش از اثر باد صبا ظاہر میشود راز دلم که سر مخفی است کجا نہان ماند که مرشد واقف آن گشته قوله

ہا ہیچ در نروم بعد ازین ز حضرت دوست
چو کعبه یافتم آیم ز بت پرستی باز

کعبه روے محبوب و آستانه مرشد بت پرستی ہوا پرستی قوله

تنم ز ہجر تو چشم از جہان فرو میدوخت
نوید دولت وصل تو داد جانم باز

چشم از جہان فرو میدوخت یعنی مے مرد نوید آگاہی داد جانم باز زندہ ساخت قوله

چه حلقہا که زدم بر در دل از سر سوز
ببوے روز وصال تو در شبان دراز

چه تعجبیه و بمعنی بسیار حلقه بر در زدن طلب فتح باب کردن از سر سوز از روے سوزش قوله

دلا منال ز شامے که صبح در پی اوست
که نیش و نوش بہم باشد و نشیب و فراز

شام کنایه از ہجر صبح کنایه از وصل نوش و نیش گنج و رنج قوله

شبے چنین سحر که زبخت مے خواہم
که با تو شرح سر انجام خود کنم آغاز

سر انجام عاقبت کار قوله

امید قد تو میداشتم ز بخت بلند
نسیم زلف تو میخواستم ز عمر دراز

امید قد تو میداشتم یعنی که سایه بر من اندازد نسیم زلف جذبه عشق قوله

نه این زمان من شوریدہ دل نہادم روی
بر آستان تو کاندر ازل نہادم باز

این زمان الحال کاندر ازل بلکه در ازل قوله

غبار خاطر ما چشم خصم کور کند
تو رخ بخاک نه اے حافظ از مقام نیاز

غبار گرد بر آمدہ مراد کدورت و اندوہ تو رخ بخاک نه تو شفیع ما باش قوله

ز شوق مجلس آن ماہ خرگہی حافظ
گرت چو شمع جفاے رسد بسوز و بساز

خرگاہ خیمے از خیمه و مقام خوشی چه به پہلوی زبان خر بکسر خوشی بود و ماہ خرگہی کنایه از معشوق غزل

عروس گل چو در آید ببزم گلشن باز
کجاست بلبل خوشگوے تا کند آواز

عروس گل مشاہدات تجلیات بزم گلشن دل بلبل خوشگوے عاشق قوله

دو تا شدم چو کمان از غم و نمیگویم
ہنوز ترک کمان ابروان تیر انداز

دو تا خمدار و سرنگون کمان ابروان تیر انداز معشوق قوله

ز طرہ تو پریشانی دلم شد فاش
ز مشک نیست غریب آرے گر بود غماز

طرہ موے پیچیدہ که محبوبان بر دوش فرو میگذارند غریب درینجا بمعنے بعید غزل

منم غریب دیار تو اے غریب نواز
دمے بحال غریب دیار خود پرداز

غریب نواز معشوق که نوازندہ عاشق است غریب دیار خود کنایه از عاشق قوله

بہر کمند که خواہی بگیر و بازم بند
بشرط آنکه ز کارم نظر نگیری باز

بہر کمند اشارہ بلطف و قہر و عشق و نوازش و گذارش قوله

خیال قد بلند تو میکند دل من
تو دست کوته من بین و آستین دراز

دست کوته بے استعدادی قوله

گرم چو خاک زمین خوار میکنی سہلست
خرام مے کن و بر خاک سایه مے انداز

سہلست یعنی غمے ندارم قوله

ہزار دیدہ بروے تو ناظرند و تو خود
نظر بروے کسے بر نمی کنی از ناز

ناظرند بینندہ نظر نگریستن قوله

حدیث درد من اے مدعی نه امروز است
که حافظ از ازل او رند بود و شاہد باز

درد کنایه از عشق غزل

منم که دیدہ بدیدار دوست کردم باز
چه شکر گویمت اے پادشاہ بندہ نواز

دیدہ بدیدار دوست کردم باز بمشاہدہ دوست معزز گردیدم پادشاہ بندہ نواز محبوب قوله

نیازمند بلا گو رخ از غبار مشوے
که کیمیاے مرادست خاک کوئے نیاز

نیازمند بلا یعنی عاشق رخ از غبار مشوے ترک عجز و نیاز مکن قوله

بیک دو قطرہ که ایثار کردی اے خواجه
بسا که در رخ دولت کنی کرشمه و ناز

بیک دو قطرہ با سببیه و قطرہ کنایه از گریه قوله

من از نسیم سحر گه چه طرفه بر بندم
که سرو راست درین باغ نیست محرم راز

نسیم سحر گه دم واپسین طرفه اعجوبه سرو راست راستان طریقه یعنی من از دم واپسین خویش چه اعجوبه حاصل کنم که موجب رجا و یقین بودم چون از راست روان طریقه ہیچ یکے درین باغ دنیا محرم این راز نیست

وهر یکے بین الخوف والرجا است ودر بعضے نسخہ مصرع اول چنین دیده شده که ۵ من از نسیم سخن چین که طرفه بربندم سخن چین مقلد که حالات سلف بمقال آورده وبه تقلید خودرا بدان نام کرده یعنی من از گفتار مقلدان چه اعجوبه حاصل کنم وچه امید بهبود داشته باشم که ایشان محمود العاقبت اند واز حسن خاتمهٔ آگهی ندارند ودر باغ دنیا محروم اسرار نه اند بین الخوف والرجا اند قوله

اگرچه حسن تو از عشق غیر مستغنی است	من آن نیم که ازین عشقبازی آیم باز

یعنے اگرچه حسن تو محتاج عشق احدی نیست قوله

غرض کرشمهٔ حسن است ورنه حاجت نیست	جمال دولت محمود را بزلف ایاز

محمود نام خداوند یا از مراد واجب الوجود به نسبت خداوندی وبندگی والا محمود عاشق ایاز بود ایاز نام غلام سلطان محمود سبکتگین معنی آنست که اظهار اوصاف کمال خود است ودادن بازار را رواج وگرنه واجب الوجود را آفرینش ممکن ونوازش انسان چه احتیاج واین تلمیح است بمضمون کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف ونیز چون طاؤسان ملاء اعلے بربناء دولت خود مفتون اند که نحن نسبح بحمدک واز عزت این بے برگان تجرد بدچیران اند که ما للتراب ورب الارباب چه نسبت مر این خاک ذلیل را با رب جلیل باید دانست که چون تفرد واستغناء محبوب بانذلل وفقر ایاز درخواست ملامت راجع بر ایاز نبود که آن عنایت محمود است وگرنه ایاز را چه برگ وساز این نکته موافق جواب انی اعلم ما لا تعلمون از غم تو یعنے از عشق تو شبان بالفتح جمع شب برخلاف قیاس وبضم چراننده گوسپندان ومیشان اهل سعادت عاشقان کزین ره اشارت بملامت درسعادت در عشق غماز چغلخور قوله

طهارت ار نه بخون جگر کند عاشق	بقول مفتی عشقش درست نیست نماز

طهارت وضو مفتی عشق عاشق کامل قوله

ز مشکلات طریقت عنان متاب ای دل	که مرد راه نیندیشد از نشیب وفراز

مرد راه عاشق قوله

درین مقام مجازی پیالهٔ برگیر	درین سراچهٔ بازیچه غیر عشق مباز

مقام مجازی دنیا پیاله برگیر حصول عشق نما ودر بچه بازیچه دنیا قوله

غزل سرائی ناهید صرفهٔ نبرد	دران مقام که حافظ برآورد آواز

۹ این غزل در نسخه موجوده نیست

ناهید ستاره زهره نام که مطرب فلک است صرفه نبرد غلبه نبرد یعنی جائے که حافظ الغزل سرائی برآواز بردارد زهره که مشکوے جهانیان است غلبه نیارد غزل

مستم از بادهٔ شبانه هنوز	ساقی ما نرفت خانه هنوز

شبانه بالفتح خماری وهرچه بران شب گذشته غمزه مژه چشم برهم زدن بناز وحرکت چشم ما نه هنوز یعنی تا هنوز توبه از عشق نکرده ام جادو ساحر غزل

هزار شکر که دیدم بکار خویشت باز	ز روے صدق وصفا گشته با دلم دمساز

بکام خویش موافق مطلب دمساز محب وموافق قوله

روندگان طریقت ره بلا سپرند	رفیق عشق چه غم دارد از نشیب وفراز

روندگان طریقت عاشقان ره بلا سپرند اختیار بلاها کنند قوله

غم حبیب نهان به ز جستجوے رقیب	که نیست سینهٔ ارباب کینه محرم راز

غم حبیب عشق محبوب ارباب کینه رقیبا هاے گریه زار زار پر داز سازش کن قوله

چه فتنه بود که مشاطهٔ قضا انگیخت	که کرد نرگس مستش سیه بسرمهٔ ناز

نرگس معروف ودر اصطلاح نتیجه اعمال که موجب وحشت وسرور معنے مجاز آنست که چه غوغا بود که مشاطهٔ قضا وقدر انگیخت که چشم مست محبوبان را بسواد مایهٔ ناز آمیخت ومیتواند که نرگس کنایه از دنیا باشد باعتبار شهلائی وآگهی این نسبت بدولبس زیبا یعنے چه فتنه بود که مشاطهٔ قضا انگیخت وظاهر ساخت که دنیا را بچشم جهانیان بدین زینت پرداخت ومعنی حقیقی آن که چه آشوب بود که مشاطه قضا ظاهر ساخت که نتائج اعمال عشق را قوتے بخشید که حمل اثقال بر وآسان واز ثواب عقاب چشم بر دوخته نگاهش جز بجمال جانان نیفتد وجه اه اینچه حکمت بود که مشاطه محبت حکم بر قضا شورے پیدا کرد که نرگس مست وے را بسرمه سیاه کرد ۵ کدام سرمه سیه کرد چشم یار مرا که چشم یار سیه کرد روزگار مرا واین فرقها ی تجلی اوست وتجلیات اورا انهایتے نه هر عاشقے از وعبارتے دیگر گوید هر عارفے از ونشانے دیگر میدهد وجه مراد از نرگس عدمیت عشق راست ومراد از سرمه ناز خلقت عشق یعنی شاه عشق که از بے نهایتے خود بیخود چنان که از غایه مستی خبر از هستی خود نداشت ناگاه مشاطه قضا از خواب خلوتخانه کنت کنزا مخفیا سر برگردو نغمه فاحببت بگوش هوش فرو خواند وبنداے ان اعرف کرد هوش آورد بسرمه حقیقت محمدی

در دیدهٔ مستش عروس حسنش را بصد هزار ساز در آئینهٔ الانسان سری وصفتی جلوه داد و بچشم محبت نگاه کرد عاشق وشیدای روی خود گشت چون از بی نهایتی جمال بی سکون وبیقرار گشت بزبان زاری وا تمام بیقراری در عین حضوری در نالش آمد یالیت رب محمد لم یخلق محمدا چه بودی که نبودی در عالم عدم بی دم بودی تا بچندین درد وغم مبتلا نشدی زیرا که خوبتر خرابتر بودی که نرگس مست وی بسرمهٔ ناز سیاه نگردانیدی تا چنین حالم سیاه نگشتی یعنی هر چند حسن در نظر خوبتر می آید خراب ترمیگردد واین ناله از ملولی نبود بلکه از غلبهٔ عشق بودی و وجه دیگر مراد از نرگس ذات ومراد از سرمهٔ ناز صفات یعنی ذات را در پردهٔ صفات پنهان ساخت پس حجاب صفات را حجاب نتوان گفت بلکه سرمهٔ ناز است مراد از نرگس بیخودی ومراد از سرمهٔ ناز خودی زیرا که مستی از هشیاری معلوم میشود اگر فراق نبودی قدر وصال دانسته نشدی وجه دیگر از نرگس مست غلبهٔ عشق مراد است ومراد از سرمهٔ ناز اعراض معشوق است لطائف مشکی که چندین هزار جگر درین سوداء او سوخته وعجایب گنجی که بسیار جان برامید او خراب گشته وشیرین شکری که صد هزار دل آرزوی او تنگ شده آه این چه آتش است که در خرمن بیچارگان افروخته واین چه نمکی که بر کباب جگر سوختگان ریخته واین چه نادکی که بر هدف دل بیدلان دوخته آه نه دستی دارم که بدامنش در آویزم ونه پایی که بکویش بگریزم باین سپاس بادای شکر این مجلس منور است بدوست دوست در مجلس حاضر است قوله

به نیم بوسه دعای بخر ز اهل دلی — که کید دشمنت از جسم وجان دارد ناز

بوسه کنایه از استعداد قبول صوری ومعنوی نیم بوسه کنایت از برخی ازان بود که کنایه از استعداد قبول کلام معنوی است وعبارت از وحی خفی است استعداد قبول کلام صوری را در خواست نکرده که تحصیل حاصل معنی آنست که قدری وبرخی استعداد وقبول وکیفیت کلام معنوی که عبارت از وحی خفی است کرامت فرما ودعای اهل دلی خرید نما که دعای اهل دلی مگر دشمنت از تنت باز دارد واین نقش بخاطر مرشد میکارد یا بر توجه شویش می آرد واگر خاطرت تشفی ازین نپذیرد بشرح این بیت در آ دو بوسه کز دو لبت الخ

غزل ردیف السین

ای صبا گر بگذری بر ساحل رود ارس — بوسه زن بر خاک آن وادی ومشکین کن نفس

ساحل کناره ارس نام رودی که بر کنارهٔ تفلیس می گذرد قوله

منزل سلمی که بادش هر دم از ما صد سلام — پر صدای ساربانان بینی وبانگ جرس

سلمی نام معشوقهٔ عرب ساربانان شتربانان بانگ آواز جرس درا قوله

محمل جانان ببوس آنگه بزاری عرضه دار — کز فراقت سوختم ای مهربان فریاد رس

منکه قول ناصحانرا خواندمی بانگ رباب — گوشمالی خوردم از هجران که اینم پند بس

رباب بضم نام ساز قوله

عشرت شبگیر کن می نوش کاندر راه عشق — شبروانرا آشنائیهاست با میر عسس

شبگیر شب وآخر شب عسس آنکه بشب گرد احراس را از دزدان قوله

دل برغبت می سپارد جان بچشم مست یار — گرچه هشیاران ندادند اختیار خود بکس

چشم مست یار تجلی ذاتی قوله

طوطیان در شکرستان کامرانی میکنند — در تحیر دست بر سر میزند مسکین مگس

طوطیان عاشقان شکرستان عالم عشق وقرب کامرانی حظ وعیش مگس ناصح وزاهد قوله

نام حافظ گر بر آید بر زبان کلک دوست — از جناب حضرت شاهم بس است این ملتمس

بر زبان کلک دوست بیش ازین لفظ زهی شرف مقدر ست ملتمس التماس غزل

بوی بهار آمد بنال ای بلبل شکین نفس — گر پای بندی همچو من فریاد مسکین در قفس

بهار کنایه از مشاهدات وتجلیات ونیز معرفت گر پای بندی همچو من اگر مثل من عاشق هستی روانی فی الفور چون حافظ دل خسته را چرا حافظ دلخسته را غزل

جانان تراگه گفت که احوال ما مپرس — بیگانه گرد وقصهٔ هیچ آشنا مپرس

بیگانه گرد بیگانه باش قوله

هیچ آگهی ز عالم درویشیش نبود — آن کس که با تو گفت که درویش را مپرس

آگهی آشنائی قوله

زانجا که لطف شامل وخلق کریم تست — جرم گذشته عفو کن وماجرا مپرس

یعنی از انجا که نیکوکاری شامل خوی کریم تست گناهی که کرده ام عفو فرما وانچه از ما بوقوع نیامده باز پرس منما واز کمال احسان مرفوع القلم ساز سوال اگر کسی گوید که بعد از جرمیه عفو می باشد وجرمی که هنوز نکرده آنرا عفو چگونه سزد جواب اگر کریمی به بنده خود فرماید عفوت لک ما تجری منک الذنوب این عفو نیست بلکه عفر انست وبعد از وقوع آن کریمه بایفای وعده بحکم العدة دین وفاء عهد بر و لازم است و در خواست

این تمنا بموجب این کریمه که درشان آن سرور نزول یافته لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ
بر منزلتے که نامزد آنحضرت است اتباع او را در خواست وتمناے او کرده ونیز جرم بر دوگونه است یکے ارتکاب
منهی است دوم ترک امتثال امر مراد اینجا ثانی معنے آنست که گناه امرے که امتثال آن نموده وبفعل آن
مامور بوده ام عفو فرما ماجراے آن مپرس قوله

خواهی که روشنت شود احوال سر عشق	از شمع پرس قصه زباد صبا مپرس

شمع عاشق که شمع وار در آتش عشق سوزان ست ونیز معنے آنست ای جرم ناکرده عفو را اکنون عفو کن واز ماجرا که همان
معاصی گذشته پرسش مکن وخجل مساز ان الله لطیف بعباده ویغفر الذنوب جمیعا باد صبا مراد زاهدان ومقلدان قوله

نقش حقوق صحبت واخلاص بندگی	از لوح سینه پاک کن ونام ما مپرس

یعنی اگر می خواهی که چشم التفات برداری وحقوق صحبتے که با تو داشتم ونقوش بندگی که بر صفحه خاطرت می نگاشتیم
وخدماتے که از ما بوجود آمده وبر دولت ثبت شده در نمود آید اول آنرا از لوح سینه پاک کن وهرگز بخاطرش میار
که چه کرده است بنده را به بندگی کار است ورد وقبول بدست پروردگار ونام ما را بخاطر بگذران که از فلان بوجود آمد قوله

از دلق پوش صومعه نقد وفا مجو	یعنی ز مفلسان سخن کیمیا مپرس

از دلق پوش صومعه یعنی از زاهدان وعابدان نقد وفا اضافه بیانیه مفلسان اشارة بزاهدان عابدان
کیمیا مراد نقد وفا قوله

ما قصه سکندر ودارا نخوانده ایم	از ما بجز حکایت مهر ووفا مپرس

این بیت در جواب کسے است که بر خواجه اعتراض نموده بود که خواجه قصه جنگ نظم کردن نمیتواند چنانچه شخصے
بر شیخ سعدی اعتراض کرد وشیخ در جواب آن گفته ؎ نداند که ما را سر جنگ نیست ٭ وگر نه مجال سخن تنگ
نیست ٭ بعده یک دو حکایت بر جنگ آورده پس مراد خواجه آن بود که قصه سکندر ودارا کنایه از ان است
نداریم تا گهر بار قیمتی از کان طبیعت بر آریم ودر صفت تیغ وتیر که آلات جنگ است ورق نگاریم هر که خواهد
که از حکایت ما محظوظ گردد از ما حکایت مهر ووفا پرسد لیکن در میان گفته شیخ وخواجه این قدر فرق است که
شیخ چند حکایت در جنگ آورد اما خواجه مطلق بان توجه ننمود وحکایت مهر ووفا هم نه بطرزے در کلام خواجه
مذکور است که در وشائبه تکلف یافته شود لهذا گفتار خواجه را لسان الغیب نامیده اند چنانچه مولوی جامی فرمود
اگر کسے تکلفها در بیان مهر ورفا که شعار عاشقانست طلب دارد در کلام شیخ خجند نگرد غزل

در ضمیر ما نمی گنجد بغیر از دوست کس	هر دو عالم را بدشمن ده که ما را دوست بس

ضمیر اندرون واندیشه وانچه در دل گیرند قوله

عاقلست انکو بشمشیر از تو می پیچد عنان	قند را لذت مگر نیکو نمیداند مگس

قند کنایه از ضرب معشوق ضرب الحبیب زبیب مگر بمعنی تحقیق مگس کنایه از بوالهوس قوله

مرو ما نرا از عسس شب گر خیالے در سر است	من چنانم کز خیالم باز بشناسد عسس

عسس معروف اینجا کنایه از ناصح وزاده عسس شب گرد غزل

دارم از زلف سیاهت گله چندانکه مپرس	که چنان زو شده ام بے سر وسامان که مپرس

زلف سیاه جذبه عشق ودنیا باعتبار حوادث وفتن ومعنی آنست که من از زلف سیاه محبوب حقیقی که دنیا است
چندان گله دارم که در تقریر نیاید چرا که از حرکات او چنان بے سر وسامانم که مپرس یعنی جاے پرسش نه وزبان
را قدرت پرسش نه قوله

کس بامید وفا ترک دل ودین مکناد	که چنانم من ازین کرده پشیمان که مپرس

یعنی هیچکس برامید وفاء او ترک دل ودین نکند وطالب او نشود که بس بیوفا است وپر دغا که من ازین کرده چندان
پشیمانم که جاے پرسیدن هست وچندین نکوهش میکنم که جاے نکوهیدن نه ومعنی دوم آنست که هیچکس بامید
وفاء آن زلف او که جذبه عشق است ترک دل ودین نکند که من کردم چنان پشیمانم که مپرس یعنی جذبه عشق را
مستحسن پنداشته بدان توسل جستم که شاید بمقصد رسم او خود مرا بخود گرفتار ساخت قوله

بیکے جرعه که آزار کشش در پے نیست	زحمتے میکشم از مردم نادان که مپرس

یعنی بجرعه عشق تو که نوشیده ام وحال آنکه کسے را آزارے نداده ام زحمت ملامت قوله

گوشه گیری وسلامت هوسم بود ولے	فتنه میکند آن نرگس فتان که مپرس

هوسم بود یعنی میخواستم نرگس فتان چشم فتنه انگیز قوله

زاهد از ما بسلامت بگذر کاین می لعل	دل ودین می برد از دست بدان سان که مپرس

کاین می لعل محبت وعشق بدان سان بدان روش درین راه مراد عشق عربده جنگ گوی فلک اضافه بیانیه

گفتمش زلف بخون که شکستی گفتا	حافظ این قصه دراز است بقرآن که مپرس

زلف دنیا زلف شکستن زلف آراستن یعنی از محبوب حقیقی سوال کردم که دنیا را با چندین حوادثات وشیون
وفنون بهر چه پرداختن است وبراے خرابی که مزین ساختی چون خواص را توجه بد حرام است جوابم داد که

اے حافظ این قصه است دراز سوگند بقرآن که مپرس که بس غامض رانهست غزل

دردِ عشقی کشیده ام که مپرس
زهر هجرے چشیده ام که مپرس

یعنی درد عشق بموازنه کشیده ام که مبرا از تحریر است و زهر هجرے بقدرے چشیده ام که معرا از تقریر ست قوله

گشته ام در جهان و آخر کار
دلبرے برگزیده ام که مپرس

گشته ام سیر کرده ام دلبر آنکه دلهاے عشاق بحسن و کرشمه برد برگزیده ام اختیار کرده ام قوله

آن چنان در هواے خاک درش
می رود آب دیده ام که مپرس

هواے دوستی و آرزو میرود آب دیده ام گریه می کنم قوله

سوے من لب چه میگزی که مگو
لب لعلے گزیده ام که مپرس

لب چه میگزی حسرت و افسوس چه میکنی لب لعل لطفے و عنایتے قوله

بے تو در کلبهٔ گدائی خویش
رنجهاے کشیده ام که مپرس

کلبهٔ خانه تنگ قوله
غزل

دلا رفیق سفر بخت نیک خواهت بس
نسیم روضهٔ شیراز پیک راهت بس

نسیم روضهٔ شیراز که مسکن حافظ بود۔ قوله

دگر ز منزل جانان سفر مکن درویش
که سیر معنوی و کنج خانقاهت بس

منزل جانان آستانه مرشد گذر مکن بیرون مرو قوله

بصید مصطبه بنشین و ساغرِ مے نوش
که این قدر ز جهان کسب مال و جاهت بس

مصطبه میخانه و آستانه مرشد و عالم عشق کسب حاصل کردن قوله

و گر کمین بگشاید غمے ز گوشهٔ دل
حریم درگهِ پیر مغان پناهت بس

یعنی اگر غمے متوجه کشور دل گردد قوله

زیادتی مطلب کار بر خود آسان کن
که شیشهٔ مے لعل و بتِ چو ماهت بس

کار بر خود آسان کن و در رنج مشو شیشه مے لعل شراب از ذکر ظرف و اراده مظروف و مراد از شراب محبت بت چو ماه کنایه از مرشد قوله

هواے مسکن مالوف و عهد یار قدیم
ز رهروان سفر کرده عذر خواهت بس

مسکن عالم اطلاق عهد یار قدیم یعنی عهد شکسته ام و در هواے آن عالم مرده ام که حب الوطن من الایمان قالوا بلی رهروان سفر کرده سلف عذر پوزش اے بهانه قوله

فلک ز مردم نادان دهد زمام مراد
تو اهل دانش و فضلی همین گناهت بس

مردم نادان مقلد زمام بکسر مهار غزل

گلعذارے ز گلستان جهان ما را بس
زین چمن سایهٔ آن سرو روان ما را بس

تا آخر طالب حق را باید که بطلبگاری آن مطلوب حقیقی از جمیع مطالب اعراض نماید و بمرشد کامل که از خودنیست و باو هست شده باشد توجه کند که بدیده ارادت او دیگرے نیاید چنانچه گوید گلعذارے ز گلستان الخ بعد از آن از صحبت آنان که دوستی ریا ورزان و نسبت بوحدی گزینان گران اند کرانه گرفته بر رطل گران که پیاله شراب است و از و دل پر محبت مراد است توسل جوید چنانکه گوید قوله

من و همصحبتی اهل ریا دورم باد
از گرانان جهان رطل گران ما را بس

بعد از آن حسب الوسع و الامکان در اعمال رضیه و اخلاق مرضیه کوشد باز اینهمه را بذیل نسیان و فراموشی بپوشد و خود را رند که همه در بافتن مستحسن داند و گدا که هیچ ندارد ببیند و از قصر فردوس که محل دیدار ست قطع طمع کرده که بمناسبت خروج و دخل آن از جمیع مال و منال عبارت از مقام طلب کم و کاست نگزیند یعنی همواره خود را ناقص ببیند تا بسبب پندار کمال از ترقی باز نماند چنانچه گوید قوله

قصر فردوس بپاداش عمل می بخشند
ما که رندیم و گدا دیر مغان ما را بس

پس چون از وظیفه اعمال فارغ آید گاه گاه بجهت از دیاد و انتباه تفکر نماید و تفکر بر دو نوع است در آفاق و در انفس در آفاق آنست بدان ابتدا نماید و تامل و تدبیر را کار فرماید چنانکه میسر آید قوله

بنشین بر لب جوے و گذر عمر ببین
کین اشارت ز جهانِ گذران ما را بس

و هر گاه در اثناے آن تفکر گاهے سود مشهود گردد گاهے زیان پس باید که آن سود را موازنه کند تا بداند که زیان این جهان زیاده است از سود و اشتغال بکار آن نامحمود چنانچه میفرماید قوله

نقد بازار جهان بنگر و آزار جهان
گر شما را نه بس این سود و زیان ما را بس

بعد از آن تفکر در انفس کند که شهود مقصود درینجا بغایت وضوح دست میدهد و بیقین میرسد که دوست با او و جست و جوے او بهر سو نکو است تا باور اک دولت وصال از طلب زیادتی فارغ البال چنانچه گوید قوله

یار با ماست چه حاجت که زیاده طلبیم
دولتِ صحبتِ آن مونس جان ما را بس

این دولت عظمی را که یار با ماست غنیمت شمار و همیشه خود را از فوت آن در هراس دار و جان و دل در مقام

تضرع ایستد که او را بغیر خود اگرچه بهشت باشد نفر بید با علو همت او ظاهر گردد و سبب مزید عنایت گردد چنانکه تضرع کنان این دولت را خواهان گشته گیر قوله

از در خویش خدایا به بهشتم مفرست	که سر کوی تو از کون و مکان ما را بس

وچون اینهمه مراتب سلوک طے نموده بکمال رسد و مرتبهٔ تکمیل دریابد که باوجود اعتراف بعجز و قصور بار منت بر ذمه خود نهد و سر رشتهٔ انصاف از کف ندهد و بر جمیع انچه نصیب شده باشد شکر نماید و بر روے دل خود در زیادت نکشاید که لئن شکرتم لازیدنکم خصوصا طبع چون آب که در مجاری کشف حقائق باشد و الهام دقائق که کمال بے آن صورت نه بندد و بسهولت جاری گردد و کلام موزون بلطائف عشق مشحون که در اذهان قابله منتشر شدان سرایت کند و در تکمیل ناقصان بدان حاجت باشد زیرا که این دو نعمت فوق جمیع نعمتهاست و منت ان زیاده از منتهالیش باوجود این دو نعمت گله از مشرب قسمت بے انصافی باشد چنانکه انصاف داده باین زبان نغمه کشاده که قوله

حافظ از مشرب قسمت گلهٔ بی انصافیست	طبع چون آب و غزلهای روان ما را بس

مشرب جاے نوشیدن ۔

ردیف الشین

اگر رفیق شفیقی درست پیمان باش	حریف حجره و گرمابه گلستان باش

مصراع اول خطاب بمرشد و معشوق و معنی مصراع ثانی آنکه در هر جا مونس و رفیق ما باش قوله

شکنج زلف پریشان بدست باد مده	مگو که خاطر عشاق گو پریشان باش

شکنج پیچها زلف پریشان عالم کثرات بدست باد مده پریشان مساز مگو که خاطر عشاق گو پریشان باش یعنی این سخن را که خاطر عشاق گو پریشان باش مگو که موجب پریشانی خاطر عاشقان است قوله

گرت هواست که با خضر همنشین باشی	نهان ز چشم سکندر چو آب حیوان باش

گرت هواست اگر آرزو داری با خضر همنشین باشی که وصل محبوب میسر آید نهان ز چشم سکندر اسے بعزلت و خلوت قوله

رموز عشق نوازی نه کار هر مرغیست	بیا و نوگل این بلبل خوش الحان باش

رموز عشق نوازی بیان نمودن سخنان عشق و معرفت نه کار هر مرغ است نه کار هر شاعر و عاشق است

بلبل خوش الحان عاشق کامل قوله

طریق خدمت و آئین بندگی کردن	خدائرا که رها کن بیا و سلطان باش

خدمت و بندگی زهد و پارسائی خداے را بواسطه خدا قوله

دگر بصید حرم تیغ بر مکش زنهار	از انچه با دل ما کردهٔ پشیمان باش

حرم کعبه مراد کوے عاشق صید حرم مراد عاشق و ز انچه بر دل ما کرده اشارة بر رنج و شدائد پشیمان باش اسے تدارک آن نما قوله

تو شمع انجمنی یکزبان و یکدل شو	خیال کوشش پروانه بین و خندان باش

پروانه عاشق قوله

کمال دلبری و حسن در نظر بازیست	بشیوه نظر از ناظران دوران باش

شیوه نظر عاشقی ناظران دوران عاشقان نایاب غزل

ای همه شکل تو مطبوع و همه جای تو خوش	جانم از خندهٔ زیبای شکر خای تو خوش
همچو گلبرگ تری هست وجود تو لطیف	همچو سرو چمنی هست سراپای تو خوش

گلبرگ تر برگ گل تر قوله

هم گلستان خیالم ز تو پر نقش و نگار	هم مشام دلم از زلف سمن سای تو خوش

خیال بکسر قوتے از قواے انسانی گلستان خیال اضافه بیانیه زلف سمن سا جذبه لطف حق و نیز جذبه عشق باید دانست که دل انسان دو مقام دارد یکے براے خطرات صالحه و دوم براے خطرات فاسده قال عم ان فی قلب آدم لمتان لمة من الملک و لمة من الشیطان یعنے هم خیال من که گلستان مخیلاتست از تجلی تو پر نقش و نگار شده و هم دل من از جذبه لطف تو خورسند گشته قوله

در رهِ عشق که از سیلِ فنا نیست گذار	میکنم خاطر خود را بتمناے تو خوش

رهِ عشق یعنے عشق که العشق اوله حرق و آخره قتل قوله

در بیابان فنا گرچه ز هر سو خطرست	می رود حافظِ بیدل بتولای تو خوش

تولا دوستی غزل

اے دل غلام شاه نجف باش و شاه باش	پیوسته در حمایتِ لطفِ اله باش

شاه نجف امیر المومنین علی رضی الله عنه قوله

آنرا که دوستی علی نیست کافر است	گو زاهد زمانه و گو شیخ راه باش

دوستی آل محمد فرض ست و بنص قطعی ثابت است قال الله واعتصموا بحبل الله جمیعا ولا تفرقوا مراد از حبل الله قرآن و اہل بیت است ان الذین امنوا وعملوا الصالحات اولئك هم خیر البریة مراد اہل بیت قال علیہ السلام انا واهل بیتی شجرة فی الجنة واغصانها فی الدنیا فمن شاء اتخذ الی ربه سبیلا محبت آنست که موافق کتاب و سنت باشد و ہر محبتے که خارج از شرع و سنن ہدی باشد آن عداوت کبری باشد و حقیقت محبت طاعت آن محبوب و ایثار محابه و مرضاته علی حجاب النفس و مرضاتها والتادب باداب واخلاقه محبت نه آنست که شیعه میدارند که در دوستی اہلبیت غلو کرده اند بحدیکه بتکفیر و تضلیل صحابه کوشیده اند چون ہیچ عمل ایشان و اخلاق ایشان و فہم ایشان باخلاق و عمل و فہم اہل بیت نمیرسد چگونه محبت باشد این محبت نیست بل تغض کمال است واخرج الدار قطنی عن علی عن النبی صلعم قال علیه السلام سیاتی من بعدی قوم یقال لهم الروافض فان ادرکتم فاقتلوهم فانهم مشرکون قال قلت یا رسول الله ما العلامة فیهم قال یفرطون بما لیس فیك ویطعنون علی السلف ویسبون ابابکر و عمر رض قوله

از خارجی ہزار بیک جو نمی خرند	گو کوه تا بکوه منافق پناه باش

خارجی اہل الشام کذا فی الصواعق لامعاویة در فقته قاف کوه محیط بدنیا از زبرجد پانصد فرسنگ بالاے اوست آفتاب بروے تابد شعاع سبزی برآب آید و منعکس شود آسمان لاجوردی نماید والا رنگ آسمان کبود بلکه در غایة صفا است قوله

امروز زنده ام بولاے تو یا علی	فردا بروح پاک امامان گواه باش

ولا دوستی قوله

غزل

باغبان گر پنجروزی صحبت گل بایدش	بر جفای خار ہجران صبر بلبل بایدش

باغ کنایة از وجود باغبان سالک پنجروز کنایة از ایام حیٰوة گل محبوب معنی آنست که ای سالک اگر درین موسم زندگی طالب وصل محبوبے برین شاید ہجران بلبل وش بشکیبائی باید کوشید که بلبل در ایام خزان چون در باغ ہیچ گلے و برگے نماند و بر شاخے که می نشیند جز از خار نمی بیند و بامید گل شگفتن تحمل میکند بر جفاے خار و سائر محن قوله

ایدل از پابند زلفش از پریشانی منال	مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایدش

زلف دنیا باعتبار حوادث یعنے اے دل در بند دنیا از پریشانی نالش مکن و صابر باش و خاطر خود را بهر آزار مده که مرغ زیرک چون بدام مے افتد تحمل می بایدش که از تحمل کار بسته میکشاید قوله

تکیه بر تقوی و دانش در طریقت کافریست	راہرو گر صد ہنر دارد توکل بایدش

معنے آنست که سالک را باید که از ہرچه که دارد خواه حقائق خواه مقامات خواه احوال خواه باقیات خواه صالحات خواه خوارق و کرامات بروجهے که سالک را ذره التفات بدینها نماند نشنیده که صفی الله و کلیم الله را تکیه شد بر صفا و عصا یعنی آدم را بر مقام صفوة نظر افتاد و موسے را بر مکالمه نظر افتاد و این را گفتند عصی آدم و آنرا گفتند ان الق عصاك موسے را گفتند تکیه بر مکالمه کردن بر انگوج آدم را گفتند که انگار مقام صفوت و خلافت معصیتے ست و میندار که تکیه بر عصا که از چوب بادام و غیره باشد منع می کنیم بلکه میگوئیم بر حسنات و خیرات و طاعات و عبادات و احوال و مقامات تکیه زدن ناخوش و نامحمود است پس باید که تکیه بر اعمال و بر ہرچه نظر افتد اژدها ے خود شمرد و ارتکاب این از خردمندی نداند قوله

رند عالم سوز را با مصلحت بینی چه کار	کار ملک است آنکه تدبیر و تحمل بایدش

رند عالم سوز عاشق قوله

ساقیا در گردش ساغر تعلل تا بچند	دور چون با عاشقان افتد تسلسل بایدش

ساقی مرشد گردش دادن ساغر پیاله تعلل توقف دور گردش ساغر قوله

کیست حافظ تا ننوشد باده بے آواز چنگ	عاشق مسکین چرا چندین تحمل بایدش

باده محبت بے آواز چنگ بے تلقین مرشد غزل

بدور لاله قدح گیر و بے ریا می باش	ببوے گل نفسے ہمدم صبا می باش

لاله معروف مراد مرشد گل معروف و اینجا لعل مراد است که از عرق رسول علیه السلام است و اینجا کنایة از محبوب حقیقی باد صبا که در سحر بوزد و گلها از و بشگفد کنایة از مرشد باید دانست که باعتبار خلاف اوصاف شئے واحد را باسماء متعدده می نامند چنانچه خدا را باعتبار انتقام منتقم و بمغفرت غفور و قس علی ہذا القیاس یعنی بدور مرشد قدح محبت برگیر و این نصیحت را بجان و دل بپذیر و خوش وقت می باش و ریا را از صفحه خاطر می تراش بامید مکاشفه استار و بوئیدن گل که عبارت از دریافت اسرار ست نفسے ہمدم صبا باش و لزوم صحبت مرشد اختیار کن و ہیچ بخاطر متراش و ہرچه فرماید اعتبار کن و بحکم او بتقدم باش ابواب مشاہدات و تجلیات نمودار شود و نیز تا آخر بر طالب صادق لازم است که از جہت قلت ثبات بدور لاله ہنگام بغفلت نگذارد بلکه قدح ذکر و فکر بدست دل گرود بدین ہر دو امر بطرزے اشتغال نماید که جمال او در آئینه که نمودن کار خود به نیک و بد باشد چہره بکشاید و باکسے که مانند وے از صبا رائحه معرفت از وے بمشام جانہا رسد قوله

نگویمت که ہمه سال مے پرستی کن	سه ماه مے خور و نه ماه پارسا می باش

وبمیگویم که همیشه در ریاضت و مجاهده افتاده باش و بخدمت مرشد سر نهاده باش که این از جنس مستبعد و محال است و تکلیف مالایطاق پس قدرے مدت که عبارت از سه ماه در سال است یعنی رجب و شعبان و رمضان که اکثر از قدما در بدایت حال درین سه ماه اعتکاف کرده اند بحجره که در جوار مسجد باشد و در مجاهده و ریاضت بخدمت مرشد بسر بر و باقی عمر بفراغت دار چنانچه خود گفته ۵ در دور باده یک دو قدح درکش و برو ❊ یعنی طمع مدار وصال دوام را ❊ و قیل چون دوام اشتغال موجب ملالت ساعات شب و روز خود را بچهار قسم مقسوم سازد قسمے بتحصیل وجه معاش مصروف سازد تا در نظرها مثل سائر الناس باشد و از ابناء جنس امتیاز نه پذیرد و بترک دنیا شهرت نگیرد زیرا که امتیاز محل نیاز است و شهرت موجب آفت و مضرت و قسمے در صحبت انام از خواص و عوام بانجام رساند تا افاده و استفاده روے نماید و تعلیم میسر آید و قسمے بجهت راحت تن معین کند تا بجمعیت در عبادت قیام تواند نمود و قسمے برائے آن مقرر نماید که از همه آخر بنوعے مشغولی نماید که اصلا شعور بماسوی نماند و مراد ازین تقسیم شبانروزی بچهار قسم نه آنست که دو دو پاس متصل صرف اشتغال نماید بلکه مقصود آن است که باین اشتغال بنوعے باید پرداخت که اگر اشتغال را که شب و روز ساعات آن جمع کرده شود باین مقدار و یا بدین سان رسد که در روضة الاحباب مذکورست که در صحف ابراهیم است که عاقل را مادام که بعقل خویش بود چهار ساعت می باید که دران مناجات با خدا کند و ساعتے که تفکر در منع او کند و ساعتے محاسبه نفس و ساعتے بحاجت نفس از مطعم و مشرب قوله

چو پیر سالک عشقت بمی حواله کند — بنوش و منتظر رحمت خدا می باش

و اگر مرشد کامل بعد از مراعات این اقسام ما در اول ابتلا استعداد استیعاب اوقات بیاد حق روی بر بندد دیرا در استغراق حق حصول بیخودی که می عبارت ازان است ۵ از مے همه آب لعل و زر فهم مکن ❊ هر چیز ترا ز خود ستاند مے تست ❊ بگزیند آن مے بنوشد و از قوت عمل بآن اقسام که موافق استعداد دیگر است نخورد شد چنانکه دیگران بآن طریقه از رحمت الهی بهره در خواهند گردید او نیز بدین برحمت خدا خواهد رسید مگر قوله

گرت هواست که چون جم بسر غیب رسی — بیا و همدم جام جهان نما می باش

هر گاه که طریق طلب پوید باید که از آفات این راه سلامت جوید و اعظم ترین آفات هوس اطلاع بر مغیبات است پس باید که آن هوس البته از خود دور کند و بر تقدیر که آن هوا در سرو سے افتاده بود و نمیتوان ازان در گذشت

بتصفیه قلب که بمنزله جام جهان نما است مشغول باید گشت و اینکه گفته شد که هوس اطلاع بر مغیبات اعظم آفات است بجهة آنست که آفات دیگر در نظر طالب آفت می نماید پس ازان احتراز می نماید و برین آفت که در رنگ منفعت است کم کسے مطلع میتواند شد یا آنکه طالب خدا بعضے اوقات بهمان خورسند گشته از طلب مطلوب اصلی باز میماند و می شاید که از مشاهده غم و اندوه جهان بسته دل گردد و بستگی دل سبب انسداد ابواب فیض میشود پس مناسب حال طالب آنست که عقده آن هوس از جان خود بکشاید چنانچه در بیت آینده گوید قوله

چو غنچه گرچه فروبستگی ست کار جهان — تو همچو باد بهاری گره کشا می باش

اگرچه از جمیع پیران تا همه مریدان این عهد در میان می آمده که آنچه مانع راه است دور می باید کرد و روے بمطلب حقیقی باید آورد لیکن کسے که باین عهد وفا نماید کم بنظر می آید چنانچه میگوید قوله

وفا مجوی ز کس ور سخن نمی شنوی — بهرزه طالب سیمرغ و کیمیا می باش

سیمرغ نام جانورے است که مقامش بکوه قاف است ۵ ز عزلت شاه مرغان گشت سیمرغ ❊ یکے مرغست خوانندش بسیمرغ ❊ معنے آنست آرے باوجود سوختگی وفا عهد باین مشکل است و چون آشنائی و یگانگی حاصل گردد دل باین وفا واصل گردد پس هر که بیگانه است از خدا اگرچه طاعت نماید ازوے باید رمید و آنکه آشنا بخدا باشد اگرچه معصیت ازوے بظهور آید خدمت او باید گزید که ریاء العارفین خیر من اخلاص المریدین چنانچه گوید قوله

مرید طاعت بیگانگان مشو حافظ — ولے معاشر رندان پارسا می باش

مرید طالب بیگانگان خدا دوران معاشر همصحبت رندان پارسا عاشقان پاک غزل

بیا و با دل تنگ مرا مونس جان باش — وین سوخته را محرم اسرار نهان باش

مونس الفت دهنده قوله

زان باده که در مصطبهٔ عشق فروشند — ما را دو سه ساغر بده و گو رمضان باش

مصطبه شراب خانه قوله

در خرقه چو آتش زدی ای عارف سالک — جهدے کن و سر حلقهٔ رندان جهان باش

خرقه کنایه از وجود سالک آتش کنایه از شورش عشق یعنی چون در وجود خویش آتش عشق و محبت در زدی

کوشش کن وہمگی ہمت نما و درحلقہ عارفان کامل وعاشقان واصل درا یعنی چون از حضیض ظاہر پرستی بالا ترک جستی واز امیدان رستی جہدے کن وکوشش نما ودرحلقہ واصلان درا کہ درحال سلوک مشاہدات وکورگشتن ودون ہمتی است ودر مکاشفات کوشیدن لپست فطرتی است قوله

آن یار کہ گفتا بتوام دل نگران است — گومی رسم اکنون بسلامت نگران باش

بتوام دل نگران است بمضمون انا عاشق ومحب لک قوله

خون شد دلم از حسرت آن لعل روان بخش — اے درج محبت بہمان مہر ونشان باش

درج محبت کنایۃ از دل بہمان مہر ونشان باش یعنی بغیر مائل مشو قوله

حافظ کہ ہوس میکندش جام جہان بین — گو در نظر آصف جمشید مکان باش

جام جہان بین کنایۃ از جام شراب ودل مصفا آصف سلیمان ۱۲ جمشید مکان کنایہ از مرشد غزل

ببرد از من قرار وطاقت وہوش — بت سنگین دل وسیمین بناگوش

ہوش عقل قوله

نگارے چابکے شنگے پریوش شوخ — ظریفے مہوشے ترکے قبا پوش

چابک ظریف وچالاک وسختی کش شنگ راہزن ومکار وشوخ وخوب ظریف سبکروح وتیزدل قوله

زتاب آتش سوداے عشقش — بسان دیگ دائم میزنم جوش

بسان روش قوله

چو پیراہن شوم آسودہ خاطر — گرت ہمچون قبا گیرم در آغوش

آغوش کنار قوله

دل ودینم دل ودینم ببردہ است — بر ودوشش بر ودوشش برودوش

بر سینہ دوش کتف قوله

دواے تو دواے تست حافظ — لب نوشش لب نوشش لب نوش

نوش شیرین غزل

بجد وجہد چو کارے نمیرود درپیش — بکردگار رہا کردہ ام مصالح خویش

کردگار بکسر اول با دال موقوف بمعنی ہمہ ازوست یعنی حق تعالی وبکسر دال کہ میخوانند خطا است زیرا چہ

در مرکبات اظہار اعراب نشاید قوله

زسنگ تفرقہ خواہی کہ منخنی نشوی — مشو بسان ترازو تو درپے کم وبیش

بسان مانند قوله

بپادشاہی عالم فرو نیارد سر — اگر زسر قناعت خبر شود درویش

خبر آگاہ قوله

بدلربائی اگر خود سر آمدی چہ عجب — کہ نور حسن تو بود از اساس عالم بیش

اساس بنیاد قوله

بنوش بادہ کہ قسام صنع قسمت کرد — در آفرینش از انواع نوشدارو ونیش

قسام قسمت کنندہ قوله

ریا حلال شمارند وجام بادہ حرام — زہے طریقت وملت زہے شریعت وکیش

ریا شرک نہان است کہ ببیشتر خلق آنرا نشناسد از پوشیدگی ومعنے ریا آن بود کہ خواہی ترا بسبب طاعت وزہد وعبادت منزلتے در خلق وجاہے وقبول بود چون دوستی جاہ غالب شد کار بدانجا رسد کہ بپارسی جاہ طلب کند وبیشتر خلق کارہا میکنند از علم وعبادت براے روے ریا می کند بخلق ونشان ریا آن بود کہ چون عبادتے کند گوید کہ من چنین کردم واگر نگوید لیکن چون مردمان بدانند وے شاد شود شاد نشود واین سخن سخت غریب بود چنانکہ اگر در حق وے تقصیرے کنند وحرمت وے نگاہ ندارند وباوے در معاملہ مسامحت نکنند ووے را بر پاے نخیزند وجاے بوے ندہند در باطن خود خشم بیند کہ اگر در سر این عبارت کردہ بود واین عجب نکردی پس گوئی کہ منتے از عبادت خود بر مردمان میکند وآنرا جزا می جوید واین اخلاص را باطل کند کہ از دیگران جزاے عمل خود چشم میدارد واین از ریا باشد کہ در خبر ست کہ الریاء اخفی من دبیب النمل ریا پوشیدہ تر است از آواز مورچہ کہ در شب تاریک رود وریا در طاعت بشرک نزدیک تر است وہیچ بدتر بیماری ازین نیست کہ ہر عبادتے کہ مقصود ازان اعتقاد مردم بود آن عبادت نیست بل عبادت خلق است واگر اعتقاد مردم بود وپرستیدن حق ہر دو باشند مشترک بود حق تعالے گفت فَوَيْلٌ لِّلْمُصَلِّينَ الَّذِينَ هُمْ عَن صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ مرائی را نشان ست چون تنہا بود کاہل بود وچون مردم را بیند بنشاط بود وچون بروے ثنا گویند در عمل افزاید

شرح آن ریا که از رفتن مور چه پوشیده تر است بدان که ریا بلفظی ظاهر است چنانکه کسے میان مردم نماز بشب کند و چون تنها باشد نکند و پوشیده تر ازین آنست که هر شب عادت دارد نماز لیکن چون کسے حاضر بود بنشاط بود این نیز ریا است و ازین پوشیده تر آنست چنانچه در نشاط بیفزاید و در حال هیچ علامت ظاهر نباشد لیکن در میان دل پوشیده بود چون آتش در آهن و اثر وے آن بود که چون مردمان بدانند که وی بدین صفت شاد شود و این شادی دلیل آنست که ریا در باطن پوشیده بوده است و اگر این شادی را بآن کار مقابله بکند هم آن بود که آن رگ پوشیده بر خود بجنبد و تقاضا خفی کند یا سببے سازد که مردم آگاه شود اگر صریح نگوید تعریضی گوید و اگر تعرض نگوید بشمائل خود را فروشده نماید تا بدانند که شب بیدار بوده است و باشد که ازین نیز پنهان بود و چنان بود که شاد نشود و باطلاع خلق بر وے هم باطن از ریا خالی نیست نشان آن بود که اگر کسے فرا رسد ابتدا سلام نکند و بانشاط بحاجت وے قیام نکند یا در خرید و فروخت با وے مسامحت نکند و در باطن خود تعجبے بیند و انکارے که اگر آن عبارت پوشیده نکرده بودی این تعجب نبودی و در جمله بودن آن عبارت و نابودن نزدیک برابر نبود هنوز باطن از ریاء خفی خالی نیست چه اگر کسے هزار دینار فرا کسے دهد تا خیرے از وے بستاند که صد هزار دینار ارزد برین هیچ منت ننهد بر کس و هیچ حرمت نبود شد چون خدائتعالے را عبادتے کرد تا بدان سعادت ابد رسد و در مقابله آن جزا یابد از کسے حرمت نبود شد پس ریا خفی تر ازین است و کسانے که از خلق گریخته اند و بعبادت مشغول شده اند میگویند ملامتے ملا مت ازین سبب اختیار کرده اند ریائے که عمل را باطل کند بدان که ریا در اول عبادت بود یا بعد از فراغ یا در میان اما آن که در اول بود این عبادت را باطل کند که اخلاص در نیت شرط است و اخلاص بدین باطل شود و آنچه در میان نماز در آید اگر اصل عبادت را مغلوب کند نماز باطل شود چنانچه نظاره فرا رسد اگر مردم دیدندی نماز ببریدی از شرم ایشان نماز تمام کند این نماز باطل کند که نیت عبادت هزیمت شد اما اگر اصل نیت بر جا بود لیکن از نظر مردم نماز نیکو گذارد درست است که نماز باطل نشود اما اگر نماز باخلاص کند بعده در خاطر ریا آید و اظهار کند نماز گذشته باطل نشود لیکن بدین نیت معاتب شود ۱۲ من کیمیاء سعادت کیش منہ ہب غزل

	با یار بیوفا نتوان گفت حال خویش		آن به بود که دم کشم از قیل و قال خویش

دم کشم خاموش شوم قیل و قال شرح بیان کردن یک ره یک مرتبه آنرا که هست طالع این کار گو بگوش کسے که اظهار حقیقت پیش محبوب می تواند گو مکن ما را نبود بخت گرفتیم فال خویش یعنی

در یافتیم که ما قابلیت آن نداریم مجو از لبش مراد طلب بوسه از لب او منما از زوال خویش از نومیدی خود ز عشق منت کسے خبر شود از حقیقت عشق ما کسے واقف شوی شرمسار شرمنده خصال کنایه از بیوفائی نقش خیال و صورت درود بضم از ایزد رحمت بود و از ملائک استغفار و از مومنان دعا و از بهائم و طیور تسبیح ضلال گمراه شدن و هلاک شدن و متغیر شدن و گم کردن و پنهان شدن و گمراه شدن و گمراهی و بمعنی عشق و محبت نیز مجال قدرت غزل

چو جام لعل تو نوشم کجا بماند هوش		چو چشم مست تو بینم مرا که دارد گوش	

گوش داشتن منتظر شدن و نگه کردن و محافظه کردن و دیدن کذا فی العبارات قوله

منم غلام تو ورز انکه از من آزادی		مرا بکوزه فروش شرابخانه فروش	

ورز انکه از من آزادی از فکر ما غمے نداری و هیچ غم و اندیشه ما نداری قوله

ببوئے آنکه زمیخانه کوزهٔ یابم		روم سبوے خراباتیان کشم بر دوش	

ببوے آنکه بامید آنکه خراباتیان ساکنان خرابات که عالم فنا است مراد عاشقان الهی قوله

مرا بگوے که خاموش باش و دم درکش		که در چمن نتوان یافت مرغ را خاموش	

چمن بفتحتین صحن باغ بار استیعهادرا هیان باغ و بستان و درختان چنانکه از هر دو طرف درختان باشند و نشستنگاه که گرد بر گرد درختان باشد سقای کوئے میخواران خادم کوی میخواران کنایه از خود آنکه آبپاشی کند و خدمت کند باده نوش عاشق کنایه از مرشد قوله

شراب پخته بخامان دل فسرده دهند		که باده آتش تیز است و پختگان در جوش	

یعنی باید که شراب پخته بخامان فسرده دل دهند چرا که قوله

اگر بشان تو جویم کدام صبر و قرار		و گر حدیث تو گویم کدام طاقت و هوش	

طاقت توانائی قوله

نعیم روضهٔ جنت بذوق آن نرسد		که یار نوش کند باده و تو گوئی نوش	

نعیم نعمت رضوان بکسر خوشنودی و نام خازن بهشت ۲ غزل

خوشا شیراز و وضع بیمثالش		خداوندا نگهدار از زوالش	

خوشا بس خوش قوله

ز رکنا باد ما صد لوحش الله		که عمر خضر می بخشد زلالش	

رکنا باد بضم تفرجگاهے در شیراز که چشمه الله اکبر آنجا جاری است و آن را رکنے گویند لوحش الله در اصل لا اوحش الله است یعنی از رکنا باد ما اے لنعابران او که عمر خضر می بخشد زلال او و اهل شیراز را این دعا است

که صد بار لاا وحش الله یعنی در وحشت نیندازد خدا اهل اورا یعنی هر گرا بر کنا باد ما گذر افتد و آب او نوش کند جدائی ازو نخواهد بلکه از جدائیش کاهد قوله

میان جعفر آباد و مصلی
عبیر آمیز مے آید شمالش

جعفر آباد موضعے است قریب بشیراز مصلی عید گاہے است در شیراز قوله

صبا زان لولی شنگول سرمست
چه داری آگهی چونست حالش

لولی طائفه رقاصان شنگول شوخ وظریف آگهی خبر قوله

که نام قند مصری برد آنجا
که شیرینان ندادند انفعالش

شیرینان معشوقان انفعال شرمندگی قوله

مکن بیدار ازین خوابم خدارا
که دارم عشرتے خوش با خیالش

خدارا بواسطه خدا غزل

دلم رمیده شد و غافلم من درویش
که آن شکاری دلخسته را چه آمد پیش

رمیده متنفر شکاری دلخسته دل قوله

چو بید بر سر ایمان خویش می لرزم
که دل بدست کمان ابروسیت کافر کیش

بید نام درختے کمان ابرو معشوق کیش مذهب قوله

خیال حوصله بحر می پزم هیهات
چهاست بر سر این قطرهٔ محال اندیش

این قطره محال اندیش کنایه از دل شادکامی خوشوقتی و فرحت قوله

بنازم آن مژهٔ شوخ عافیت کش را
که موج میزندش آب نوش بر سر نیش

مژه شوخ عافیت کش عشق صوری که حاجب ذات قوله

ز آستین طبیبان هزار خون بچکد
گرم به تجربه دستے نهند بر دل خویش

تجربه ازروے امتحان قوله

نه عمر خضر بماند نه ملک اسکندر
نزاع بر سر دنیای دون مکن درویش

نزاع کینه و جنگ قوله

بدان کمر نرسد دست هر گدا حافظ
خزینه بکف آور ز گنج قارون بیش

دست بکمر رسیدن کنایه از وصل غزل

دوش با من گفت پنهان کاردانی تیز هوش
کز شما پنهان نشاید داشت راز مے فروش

دوش آوان گذشته کاروان تیز هوش مرشد مے فروش حقیقت محمدی معنے آنست که شب گذشته مرشد کامل من پنهان فرمود که از شما پنهان نباید داشت راز حقیقت محمدی صلعم که مرشد من تلقین نمود گفت قوله

گفت آسان گیر بر خود کارها کز روے طبع
سخت میگیرد جهان بر مردمان سخت کوش

یعنے آسان گیر بر خود کارها بے سخت نگیر و پیش نیارد خدا تعالے دشوار یها که طبع جهانیان چنان اقتضا میکنند که سخت گیران را سختی هیش میرسد و بحکم کلکم راع و کلکم مسئول عن رعیته و جمیع اعضا رعیت اند چه هر ملک که بر رعیت سخت میگیرد خدا نیز بر و سخت میگیرد و پس اعضا را بحد تنگ نباید داشت ما جعل علیکم فی الدین من حرج ملة ابیکم چنانچه یهود و نصارے بر خود سنگ تنگ گرفتند و در ای مکونات از اشیاء آخر خود بخود بر وجه بودم مختصر پذیرفت از بهر رعایت قافیه باختیار گرفته است حق سبحانه نیز بر ایشان سخت گرفت و لزوم آن لازمات چون بر سر پذیرفت کما اخبرنا عن اصدق الصادقین رهبانیة ان ابتدعوها ما کتبنا علیهم الا ابتغاء رضوان الله فما رعوها حق رعایتها فاتینا الذین آمنوا منهم اجرهم و کثیر منهم فاسقون و نیز معنے آنست بر نفس مجاهده بقدر شرع باید داشت و ازین بیشتر نباید که منع است و لیکن میفزاے بر مصطفے که اعضا را تو حق است قوله

وانگهم در داد جامے کز فروغش بر فلک
زهره در رقص آید و بربط زنان میگفت نوش

فروغ روشنی قوله

تا نگردی آشنا زین پرده رمزے نشنوی
گوش نامحرم نباشد جاے پیغام سروش

تا نگردی آشنا تا آشناے عشق نشوی زین پرده رمزے نشنوی اسرار عشق را واقف نشوی سروش بضم جبرئیل و هر فرشته قوله

در حریم عشق نتوان زد دم از گفت و شنید
زانکه انجا جمله اعضا چشم باید بود و گوش

حریم عشق اضافت بیانیه قوله

ساقیا مے ده که رندیهای حافظ عفو کرد
خسرو صاحبقران جرم بخش عیب پوش

جرم بضم گناه صاحبقران یعنے آن مولودے که مسقط سعد با مسقط راست او بوقت قران عظمی باشد و برج قران در طالع بود و نیز صاحب شصت سال و در سال ولادت او دو ستاره قرین باشند غزل

در عهد پادشاه خطا بخش و جرم پوش
حافظ قرابه کش شد و مفتی پیاله نوش

قرابه آوند شراب مانند صراحی و شلہ قوله

صوفی ز کنج صومعه در پای خم نشست
تا دید محتسب که سبو میکشد بدوش

صوفی مراد خود صومعه کنایة از زہد و پارسائی محتسب کنایة از مرشد قوله

احوال شیخ قاضی و شرب الیہود شان
کردم سوال صبحدم از پیر مے فروش

یہود قومے است که بشرب الخمر حرص تمام دارند اینجا کنایة از حرص بر حرام که عبارت از قبض الفتوحات بلا استحقاق و اخذ الرشوة عن الظاهر و تعزیة عن المظلوم و ہر دو فعلے است شنیع و شوم معنے آنست که احوال شیخ و قاضی که بر سجاده مسند شریعت نشست دارد و افعال شنیع بوجود می آرند از مرشد عشق پرسیدم دران ہنگام که او در بیان حقائق بود پس فرمود قوله

گفتا نگفتنی ست سخن گرچه محرمی
در کش زبان و پرده نگہدار و می بنوش

زبان را نگہدار و پرده ہر که و مه را بدار قوله

تا چند ہمچو شمع زبان آوری کنم
پروانهٔ مراد رسید اے محب خموش

زبان آوری کنم اظہار عشق خود کنم قوله

اے پادشاه صورت معنی که مثل تو
نادیده ہیچ دیده و نشنیده ہیچ گوش

صورت معنی ظاہری و باطنی قوله

چندان بمان که خرقهٔ ازرق کند قبول
بخت جوانت از فلک پیر ژنده پوش

بمان باش ازرق کبود بادشاہان ولایت را رسمے است که خرقهٔ کبود پوشیده بر مسند بادشاہی نشینند و چون بکمال پیری میرسند آن خرقهٔ کبود بخلف رہا کنند و ژنده پوشیده در گوشه شوند این رسم عباسیه بود خواجه از بهر غرضے ایمائے این معنی میکند معنے بیت آنست که پادشاه عہد را دعا میکند که چندان بمان که فلک کبود پوش ترا ولی عہد خود سازد و تصرفات خویش را بتو پردازد و چندان که سعادت و نحوست فلک در تحت و تصرف تو دارند

غزل

سحر شکست صبا زلف عنبر افشانش
بہر شکسته که پیوست تازه شد جانش

سحر آخر شب مراد پایان عدم از روے نیستی نسبت بشب کرد صبا مراد قضا و قدر زلف دنیا باعتبار حوادث و ظلام و نیز زلف حجاب اوست و دنیا نیز حجاب ذاتست معنی آنست که در پایان عدم چون می آمدیم بود

ہیچک را توجه بوجود بنود قضا و قدر دنیا را زینتے داده بنظر موجودات نمود که ہر یکے از خوبی وے تازگی یافت و بکمال توجه بدو شتافت و گروہے بناز و نعمت گروہے بمقامات و عبادات و برخے بفضائل و کمالات و برخے بمشاہدات تجلیات و این ہمه از نتائج آن وقت است که بر بندگان می تابد و ہر یکے فراخور استعداد مقامے می یابد قوله

کجاست ہم نفسے تا که شرح قصه دہم
که دل چه می کشد از روزگار ہجرانش

یعنے ہم نفسی و ہم رازی کجاست تا شرح قصه دہم که دل از روزگار دوری محبوب حقیقی چه می کشد از محنت و الم قوله

زمانه از ورق گل مثال روی تو ساخت
ولے ز شرم تو در غنچه کرد پنہانش

گل مراد انسان معنے آنست که زمانه محبوب مجازی را یادگار روے تو ساخت خلق آدم علی صورته و نقشے نیکو پرداخت و لیکن چون نیکو نگاه کرد از ان فعل خجالت و انفعال آورد و در قبرے که بشکل غنچه است در آورد قوله

بدین شکسته بیت الحزن که می آرد
نشان یوسف دل از چه زنخدانش

شکسته بیت الحزن یعقوب ع قوله

جمال کعبه مگر عذر رہروان خواہد
که جان زنده دلان سوخت در بیابانش

جمال کعبه جمال صاحب کعبه که محبوب حقیقی یعنی صاحب کعبه بحکم من قتلته فانا دیته مگر عذر سالکان راه خود خواہد که حال خسته دلان در ان بیابان نگاہد قوله

سحر بطرف چمن مے شنیدم از بلبل
نوائے حافظ خوش لہجهٔ غزلخوانش

لہجه آواز غزل

سحر ز ہاتف غیبم رسید مژده بگوش
که دور شاه شجاع ست مے دلیر بنوش

شاه شجاع کنایة از روح مے مستی و عشق یعنی آخر شب که ہنگام نزول رب بر آسمان دنیا است ندائے رسید بگوش مے دلیر بنوش یعنی مرتبه روح رسیده و ریاضت تمام گردیده پاکی و ناپاکی بتو ضرر نمیکند من ادرکه العنایة لایضره الجنایة پس در عشق درای و ہیچ ملاحظه مناه از من و تو در گذشته و در حفظ حق نشسته چنانچه خود در بیت آینده می گوید قوله

شد آنکه ز اہل نظر بر کناره می رفتم
ہزار گونه سخن بر دہان و لب خاموش

یعنی آن وقت رفت که گرفتار ما و تو بودم و اخفا لازم و واجب بود لب خاموش هیچ اظهار حق ننمودم قوله

شراب خانگی و ترس محتسب کردن آنوقت رفت که شراب از غایت ترس در خانه می نوشیدم و از محتسب بترسیدم بروے شاہ بنوشیم بانگ نوشانوش الحال روی بروے مرشد مینوشم قوله

بصوت چنگ بگوئیم آن حکایتها	که از نهفتن او دیگ سینه میزد جوش

بصوت چنگ با دہل و نقارہ قوله

ز کوے میکده دوشش بدوش می بُردند	امام شهر که سجاده میکشید بدوش

امام شهر کنایة از خود که سجاده میکشید بدوش از غایت زہد و صلاح مصلا از دوش نمی افتاد قوله

دلا دلالت خیرت کنم براه نجات	مکن بفسق مباهات و زهد هم مفروش

دلالت رہنمائی مباهات فخر زہد ہم مفروش ترک ریا کن قوله

بجز ثنائے جلالش مساز ورد ضمیر	که هست گوش دلش محرم پیام سروش

سروش جبرئیل و ہر فرشته قوله رموز مصلحت ملک خسروان دانند۔ رموز مصلحتِ ملک اسرار و معارف عشق خسروان عاشقان گدائے گوشه نشینی تو حافظا خاموش مفلس بے استعداد بے کجا تو و کجا اسرار عشق غزل

شراب تلخ میخواهم که مرد افگن بود زورش	که تا یکدم برآسایم من از دنیا و از شورش

مراد از شراب باعتبار آنکه ہر چیز ترا از تو ستاند می تست نصیحت مؤثر داشته و تلخ ازان گفته که دران نصیحت بکلمه الحق که بموجب الحق مر تلخی دارد و مرد افگن شنونده سخت دل را بر افگند و صفات مذکوره اگرچه در نصیحت ہر ناصحے مندرج است لیکن ظہور اثر این صفات بران موقوف است که بزبان ناصحے عامل برآید تا مؤثر شود پس میفرماید که ناصحی میخواهم که نصیحتے مؤثر کند که مرا یکبار از دنیا و شر شور راند بنابران گوید قوله

بیا در می که نتوان شد ز مکر آسمان ایمن	بلعب زهره جنگی و مریخ سلحشورش

مے عشق مکر دغا و فریب لعب بازی زہره ستاره مطربه فلک مریخ ستاره خونریز سلحشور دلاور و ضمیر شین سلحشورش ضمیر با آسمان یعنے اے دل شراب عشق و محبت بدست آر و بنوش که بے او ایمن نتوان شد از مکر آسمان غدار مکرے که میکند بلعب زہره جنگی و مریخ خونخوار طفل واز حلوا ے آسایش بر دم میدهد پس گریه کنان بظلم و تعدی از دست شان میکشد و ہمواره کارش اینست و مدارش برین آئین است

و از مکر او ایمن نتوان بود مگر بعشق و عشق ہر جا که علم خود نشاند مگر آسمان را تسلط نماید قوله

سماط دهر دون پرور ندارد شهد آسایش	مذاق حرص و آز ای دل بشو از تلخ و از شورش
کمند صید بهرامی بیفگن جام جم بردار	که من پیمودم این صحرا نه بهرام است و نه گورش

سماط سفره یعنی بر سفره دهر دون پرور شهد آسایش نیست و جز تلخی و شوری مشهود نه مذاق حرص و آز و شورش بشوی و توجه بدان مجوے و کمند بهرام که تمنیات بشریت است بیفگن و فریب آن مخور و جام محبت از مرشد گیر که من پیمودم این صحراے گیتی که نه بهرام مانده نه گور و نه کمند او و نه شور جز عاشقی و معشوق بقا نیافت و ہر که درین راه کشته شد بقاے ابدی یافت وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ قوله

نظر کردن بدرویشان منافی بزرگی نیست	سلیمان با چنان حشمت نظرها بود با مورش

منافی دور کننده حشمت دبدبه قوله

شراب لعل مینوشم من از جام زمرد گون	که زاهد افعی وقتیست میسازم بدین کورش

افعی مار است که بنظر کشف فاما چون نظر بر زمرد افتد دیده اش بطر قد ۱۲ من ابراہیم شاہی غزل

صوفی گلے بچین و مرقع بخار بخش	وین زهد خشک را بمے خوشگوار بخش

گل کنایة از عشق مرقع زہد زہد خشک طاعت و عبادت بے عشق و محبت خوشگوار ہاضم و شیرین قوله

طامات و شطح در ره آهنگ چنگ نه	تسبیح و طیلسان بمی و غمگسار بخش

طامات وعظ و نصیحت و سخنان از چپ و راست شطح سخن بیباکانه چنگ مرشد طیلسان بفتح چادرے که خطیب و اہل عرب بر سر میکشند غمگسار غم شکننده قوله

زهد گران که ساقی و شاهد نمی خرند	در حلقهٔ چمن به نسیم بهار بخش

زہد گران زہد و ریاے بسیار چمن کنایة از مجلس مرشد قوله

راهم شراب لعل زد ای میر عاشقان	خون مرا بچاه زنخدان یار بخش

[illegible]

[illegible]

شراب لعل محبت میر عاشقان مرشد قوله

یارب بوقتِ گل گنهِ بنده عفو کن — وین ماجرا بسرو لب جویبار بخش

وقت گل روز قیامت که اینهمه گلهاے مصنوعات خواهند شگفت عفو آمرزیدن سرو لب جویبار کنایه از محمد و مرشد بسرو لب جویبار بخش که سزاوار اوست غزل

فکر بلبل همه آنست که گل شد یارش — گل در اندیشه که چون عشوه کند در کارش

بلبل معروف انجام اداز سالک که در بدایة حال از غلبه عشق و محبت بحکم من عرف الله طال لسانه چون بلبل دراز زبانیها میکند و در نهایة حال بحکم من عرف الله کل لسانه از گفت و گو گنگ میگردد گل محبوب حقیقی یعنی خواجه از روے ولوله بحضرت صمدیت عرض میکند که همگی همت عاشق شوریده آن بود که چون بجلوۂ جمالِ محبوب واصل گشته ام ساعةً فساعةً آناً فاناً گلهاے مراد خواهند شگفت و محبوب را این خیال که عیار او بچه رنگ باید آشفت تا جوهر حقیقتش ظاهر گردد و سنت الله بران جاری هست که طالبان را بامتحان بمحنتهاے گوناگون مسلط میگرداند تا از خویش و بیگانه امتیاز نماید و زبان طاعنان ایشان مقطوع شود از ایشان می شاید این قسم گستاخیها هنگام استمالت بوقوع می آید و از ایشان مے شاید کما قال موسے اِنْ هِیَ اِلَّا فِتْنَتُکَ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَاءُ اعتراض کس را نمیشاید معهذا این آموزش است از محبوب از بهر حصول مطلوب چنانچه بعد ازین خود گوید قوله بلبل از فیضِ من آموخت خزف پاره سفال مراد عاشق بوالهوس قوله

بلبل از فیض من آموخت سخن ورنه نبود — اینهمه قول و غزل تعبیه در منقارش

معنے آنست که گل در جواب بلبل گوید و تسکین دلش می جوید که بلبل اینهمه دراز زبانی و خوش الحانی که هنگام ولوله محبت دارد از فیض ما بر زبان می آرد و گرنه بلبل پیش از عشق کنجشکے بود و ازین خوشگوییها در منقارش هیچ نبود قوله

اگر از وسوسۂ نفس و هوا دور شوی — بیشکے راه بری در حرم دیدارش

نفس شیخ شرف الدین گفته که نفس عبادی است مودع اندر قلب چنانچه روح و اماره و لوامه و ملهمه و مطمئنه صفات وسیت و عن ابن عباس فی جسد ابن آدم نفس و روح بینهما مثل شعاع الشمس فالنفس التی لها العقل و التمیز و الروح التی لها النفس و التحرک فاذا نام العبد قبض الله نفسه و لم یقبض روحه و عن علی رض

یخرج الروح عند النوم و یبقی شعاعه فے الجسد و قیل چون آدم صفی را بر تخت نشاندند و ملائکه را امر اسجدوا لادم در رسید فسجد الملائکة کلهم اجمعون الا ابلیس حق سبحانه تعالے تازیانه قهر بر ابلیس زد از روے نور آتشے پیدا شد نام او خناس است متعجب ماند گفت که درین زیر حکمت است او را توفیق سجده نداد مخالف ما خواهد آمد آدم مدهوش شد بجبرئیل عم فرمان رسید که در مشام آدم قف زن تا قدرت ما بیند چون قف در دماغ آدم رسید حق تعالے آدم را دو قسم کرد یک قسم در سر جا گرفت دوم قسم در چشم فرود آمد قسم اول را عقل نام کردند و قسم دوم را نفس اکنون بدان که لفظ نفس را بر دو معنی اطلاق کنند گاهے نفس الشی گویند و بدان ذات و حقیقت آن چیز مراد است چنانچه گویند فلان چیز بنفس خود قائم است و گاهے اطلاق نفس کنند و مراد ازان نفس ناطقه انسانی باشد که عبارت است از مجموع خلاصه اجزای ترکیب بدن که آنرا روح حیوانی طبعی گویند و نورے که برو قابض شود از روح علوی انسانی و بدان مورد فجور و تقوی گردد چنانچه نص کلام مجید است و نفس و ما سوّٰیها فالهمها فجورها مراد تعریف این نفس است هر چند معرفت او بجمیع اوصاف متعذر است چه او صفت بوقلمون دارد دمبدم برنگے دیگر نماید و ساعت بساعت شکل دیگر آغاز کند و در ارتباط و اشتراط معرفت الهی بمعرفت او اشارت است بدانکه شناختن او بجمیع اوصاف و رسیدن بکنه معرفتش مقدور هیچ آفریده نیست همچنانکه رسیدن بکنه معرفت الهی و همچنانکه معرفت او کماهی متعذر ست ضبط احوال او کما ینبغی متعسر اماره و لوامه و ملهمه و مطمئنه اسامی اوست بحسب مراتب مختلفه و اوصاف متقابله در هر مرتبه نسبت وصفے دیگر ازینجا است النفس ستنة الاول النفس الامارة هی عبارة عن البخل و الحرص و الجهل و الکبر و الشهوة و الحسد و الغضب و الثانی النفس اللوامة هی عبارة عن القهر و المکر و العجب و الثالث النفس الملهمة هی عبارة عن السخاوة و القناعة و العلم و التواضع و التوبة و التحمل و الرابع النفس المطمئنة هی عبارة عن التوکل و التدبر و العبادة و الشکر و الرضا و الخامس النفس الراضیة هی عبارة عن الکرامة و الاخلاص و الورع و الرضا و الذکر و الوفا و السادس النفس المرضیة هے عبارة عن القرب و التفکر حرم کعبه و خانه و محل معنی آنست که اگر از وسوسۂ نفس و هوا دور شوی بی شک و بے شبه در حرم دیدار گل که عبارت از محبوب حقیقی است راه برے یعنے اگر خویشے را از عقبات بگذرانی از واصلان شوی طرفه بضم چیزے نو که بچشم خوش آید غزل

کنار آب و پای بید و طبع شعر یارے خوش — معاشر دلبر شیرین و ساقی گلعذارے خوش

کنارہ یکسر جدائی کنار آب چشمہ عشق پاے بید سایہ بید کہ کنایہ از سایہ مرشد طبع شعر طبع دانا معاشر ہم صحبت قوله

الا اے دولت طالع کہ قدر وقت میدانی
گوارا بادت این عشرت کہ داری روزگاری خوش

گوارا ہاضم قوله

شب صحبت غنیمت دان و داد خوشدلی دریاب
کہ مہتابی دل افروزست و طرف لالہ زاری خوش

داد خوشدلی دریاب عیش و عشرت کن مہتاب مشاہدہ قوله

عروس طبع را زیور ز فکر بکر مے بندم
بود کز نقش ایامم بدست افتد نگاری خوش

عروس زن نوکتخدا و مرد نوکتخدا را نیز نامند فکر بکر فکر تازہ قوله

چہ مہ در کاسہ چشمست ساقی را بنام ایزد
کہ مستی میکند با عقل و می آرد خمارے خوش

ساقی معشوق مستی می کند با عقل زیر دارد عقل را۔ قوله

بغفلت عمر شد حافظ بیا با ما بہ میخانہ
کہ شنگولان سرمستت بیاموزند کاری خوش

شنگولان ظریفان و رعنایان و مرشدان معنی بیت آنست کہ روح بنفس خطاب میکند و با دل میگوید بعد عشق و محبت کہ عمر بغفلت رفت و بوے از حقیقت بمشام نرفت از ظاہر پرستی بالا ترک آمدہ بمقام عشق و محبت با من بیا تا مرشدان کامل کار و بار عشق آموزند غزل

من خرابم ز غم یار خراباتی خویش
میزند غمزۂ او ناوک غم بر دل ریش

گر چلیپاے سر زلف زہم بکشایند
بس مسلمان کہ شود فتنۂ آن کافر کیش

چلیپا زنار مراد طبائع سر زلف دنیا کہ حجاب مولیٰ است چلیپاے سر زلف اضافہ بیانیہ فتنہ عاشق ان کافر کیش زلف باعتبار پوشش روے محبوب بکافر کیشے یعنے اگر محبوب حقیقی دنیا را در پیش بچشم طالبان خود افشاند بسا طالب حق کہ از وے معرض گشتہ بحق پرداختہ اند از حق پرستی باز مانند و باز طالب وجویاے او گردند لیکن حفظ خویش شامل حال ایشان میسازد و دنیا را بچشم ایشان خوار و حقیر می اندازد

قوله

آخر اے بادشہ حسن و ملاحت چہ شود
کز لب لعل تو ریزد نمکے بر دل ریش

ملاحت نرمی و صفائی رنگ را گویند اما بشرطیکہ نمکینی در و بود و مائل بسبزی باشد و نیز ملاحت آنرا گویند

کہ حسن معنوی در اصل ہمین است در ہر صورت کہ ہست ربایندگی خاصہ ملاحت است و غیر ملاحت مالک آن نتواند شد

مجمع خوبی و لطف است رخ ہمچو مہش
لیکنش مہر و وفا نیست خدایا بدہش

ضمیر شین در ہر دو مصرعہ بمحبوب قوله

دلبرم شاہد و طفلست بیاری روزے
بکشد زارم و در شرع نباشد گنہش

شاہد و طفل باعتبار اصحاب الجنۃ جرد مرد بکشد زارم بخواری بکشد مراد در شرع نباشد گنہش کہ بر طفلان قصاص نیست قوله

چاردہ سالہ بتے چابک و شیرین دارم
کہ بجان حلقہ بگوش ست مہ چاردہش

حلقہ بگوش فرمانبردار قوله

بوے شیر از لب ہمچون شکرش می آید
گرچہ خون میچکد از شیوۂ چشم سیہش

بوے شیر کنایہ از لطف و رحمۃ ان اللہ غفور رحیم خون میچکد شدید العقاب شیوۂ چشم سیہش صفت قہاری

در پے آن گل خندان دل ما دریاب
خود کجا شد کہ ندیدیم درین چند گہش

گل خندان محبوب دریاب اے مدد و معونت کن و تدارک کن درین چند گہش چندگہہ مدت و ضمیر شین بدل قوله

جان بشکرانہ کنم صرف گر آن دانۂ دُر
صدف دیدۂ حافظ شود آرامگہش

گر آن دانۂ دُر دانہ دُر قیمتی کنایہ از محبوب حقیقی صدف گوش ماہی غزل

ما آزمودہ ایم درین شہر بخت خویش
بیرون کشیدہ باید ازین ورطہ رخت خویش

درین شہر اشارہ بدنیا زین ورطہ سختی و دشواری معنے آنست کہ ما در عالم ہستی بخت خویش را با زمائش پرداختہ ام و طالع خود را نیکو شناختہ ام کہ ما را درین جہان بودن سزاوار نیست و گذشتن ازان بر عاقل دشوار کہ عالم ہستی گرداب حوادثات است پس رخت خود را ازین گرداب باید کشید و بعالم نیستی باید رسانید قوله

از بسکہ دست میگزم و آہ مے کشم
آتش زدم چو گل بہ تن لخت لخت خویش

آہ کشیدن لازمہ غم است یعنی غم میخورم و دست می گزم حسرت می خورم و دست گزیدن لازمہ حسرت است آتش زدم مے سوزم لخت لخت پارہ پارہ قوله

اے دل صبور باش کہ آن یار تندخوی
بسیار تندخوی نشیند ز بخت خویش

بسیار تندخوی یعنے تندخوی بجز تندخوی نه بیند قوله

خواهی که سخت و سست جهان بر تو نگذرد　　بگذر ز عهد سست و سخنهای سخت خویش

سخت و سست نیک و بد قوله

ای حافظ از مراد میسر شدے مدام　　جمشید نیز دور نماندی ز رخت خویش

رخت اسباب غزل

هاتفی از گوشهٔ میخانه دوش　　گفت ببخشید گنه مے بنوش

عفوِ الهی بکند کار خویش　　مژدهٔ رحمت برساند سروش

عفو الهی صفت عفو الهی ان الله عفو غفور مژده بفتح و کسر میم خبر خوش و شادی قوله

لطفِ خدا بیشتر از جرم ماست　　نکتهٔ سربسته چه گوئی خموش

جرم بضم گناه و این مصرع بمضمون آنست که سبقت رحمتی علی غضبی سربسته مخفی و مدقق قوله

این خردِ خام بمیخانه بر　　تا مے لعل آورد‌ش خون بجوش

این خرد خام عقل معاش مے خانه عالم عشق مے لعل عشق اوروش ضمیر شین بخرد اوردش خون بجوش به پختگی رساند و بعقل معاد رساند قوله

گرچه وصالش نه بکوشش دهند　　هر قدر اے دل که توانی بکوش

وصالش ضمیر شین بحق کوشش ریاضت بکوش در عبادت بسر بر قوله

داور دین شاه شجاع آنکه کرد　　روح قدس حلقهٔ امرش بگوش

شاه شجاع کنایه از محمد و مرشد روح قدس جبرئیل حلقهٔ امرش بگوش تابع فرمان او قوله

اے ملک العرش مرادش بده　　وز خطر چشم بدش دار گوش

ملک العرش حق تعالے والله ذو العرش المجید مرادش ضمیر شین بشاه شجاع خطر آسیب چشم بدش ضمیر شین بشاه شجاع دار گوش یعنی نگاهدار قوله

رندی حافظ نه گناهیست صعب　　با کرمِ پادشهِ عیب پوش

رندی عشق قوله غزل

یارب آن نوگلِ خندان که سپردی بمنش　　می سپارم بتو از چشم حسود چمنش

نوگل خندان کنایه از مرشد چمنش ضمیر شین بران نوگل خندان یعنی بتو می سپارم تا صحیح و سالم داری قوله

بادن

گر بمنزل سلمی رسی اے پیک صبا　　چشم دارم که سلامے برسانی زمنش

سلمی نام معشوقه عرب مراد محبوب حقیقی و پیک صبا اضافه بیانیه کنایه از قاصد مراد مرشد چشم دارم توقعے دارم قوله

در مقامے که بیاد لب او مے نوشند　　سفله آن مست که باشد خبر از خویشتنش

سفله کمینه که باشد خبر از خویشتنش یعنے باخود باشد اے فانی نمیگردد قوله

همره اوست دلم باد بهر جا که رود　　همتِ اهل کرم بدرقهٔ جان و تنش

همت توجه اهل کرم عرفا بدرقه رهبر قوله

بادب نافه کشائی کن ازان زلف سیاه　　جاے دلهای عزیزست بهم برمزنش

بادب یعنے بحفظ مراتب نافه کشائی کن بیان اسرار نما زان زلف سیاه ازان جذبه عشق عزیزان عاشقان بهم برمزنش بنظر تحقیر مبین قوله

چون دلم حق وفا باخط و خالش دارد　　محترم دار دران طرهٔ عنبر شکنش

دران طره عنبر شکن یعنے دران محبت و عشق و ضمیر شین شکنش بدل قوله

عرض و مال از دل میخانه نشاید اندوخت　　هر که این آب خورد رخت بدریا فگنش

عرض اظهار کردن مال طاعت و عبادت میخانه عشق این آب خورد اظهار کند رخت اسباب خانه قوله

هر که ترسد ز ملال انده عشقش نه حلال　　سر ما و قدمش یا لب ما و دهنش

اندوه عشقش نه حلال دعوی عشق او را حرام است زیرا که العشق تمام المحنة والبلاء قوله

شعر حافظ همه بیت الغزل معرفتست　　آفرین بر نفسِ دلکش و لطفِ سخنش

دلکش آنکه دل بسویش مائل بود

غزل ردیف الصاد

از رقیبت دلم نیافت خلاص　　مثل القاص لایحب القاص

رقیب کنایه از شیطان و زاهد ظاهر پرست قاص اسم فاعل است از قص یقص قصا که بمعنے چیدن بود مراد آنست که هم پیشه هم پیشه را دوست نمیدارد قوله

من سهو کاتب

محتسب خم شکست و بنده سرش — سن بالسن والجروح قصاص

خم شکست ایذا رسانید و خم کرد بنده سرش بنده سر او بشکست یعنی من هم او را الجم انداختم سن بالسن والجروح قصاص مقتبس بکریمه الانف بالانف والاذن بالاذن والسن بالسن والجروح قصاص همچو عیسے است یعنے زندگی بخش که یحیی الموتی بخواص معجزه قوله

مطرب ما رہے بزد که بچرخ — مشتری همچو زهره شد رقاص

مطرب ما رشد بزد رہے یعنے این چنین سرودے گفت چه ره بمعنی سرود است و مراد از سرود کلمات عشق و محبت مشتری ستاره که قاضی فلک است و قاضی از اہل شریعت است اینجا کنایه از زاهد که متشرع است و زهره ستاره ایست مطربه فلک و سرود از لوازمه عاشق است رقاص رقصان

لولو از بحر کے برون آرد — ترک سر تا نمی کند غواص

لولو کنایه از وصل محبوب بحر دریای عشق کے برون آرد کے بدست آرد غواص غوطه خور اینجا مراد عاشق که غواص دریاے عشق است خصلت الخصل غلبه کردن تیر انداختن من تاج المصادر خصلت از عشق جوهی یعنی غلبه از عشق حاصل نما یعنی غلبه عشق پیدا کن عقل از می عقل آنست که از می حاصل گردد قوله

نقدے از عشق جوئی نه از عقل — تا که خالص شوی چو زر خلاص

خلاص بکسر زرے که از آتش آید و غش جمله از وے رود غزل

نیست کس را ز کمند سر زلف تو خلاص — میکشی عاشق مسکین و نترسی ز قصاص

سر زلف جذبه عشق و تعلقات دنیا قصاص عوض قوله

عاشق سوخته دل تا به بیابان فنا — نرود در حرم دل نشود خاص الخاص

تا به بیابان فنا نرود تا فانی نگردد در حرم جان نشود بجناب معشوق نشود خاص الخاص برگزیده

قوله

بهواداری آن شمع چو پروانه بسوز — تا نسوزی نشوی از خطر عشق خلاص

هواداری دوستداری بسوز لے بسوزش تا نسوزی تا فانی نشوی قوله

ناوک غمزه او دست ببرد از رستم — حاجب ابروی او برده گرو از وقاص

دست ببرد غالب آمد رستم بضم نام پهلوان ایران زمین که ولایت زابلستان بوجه داشت

مقطع حافظ اول از مصحف رخ دوست خواند آنگه سوره اخلاص

معنی این بیت در شرح موجود نیست

۵ الا این بیت از شرح نیست

داور اپیلتن و تهمتن و رستم نیز گفتندے و او زور هشتاد پیل داشت ؎ خدای جهان تا جهان آفرید ٭ چو رستم سوارے نیامد پدید ٭ کجا زور دارد بهشتاد پیل ٭ چو خواهد که بندد لب رود نیل ٭ ششصد و شصت و شش سال عمر داشت چنانچه مادرش در مرثیه او گفته ؎ ایا ششصد و شصت و شش ساله مرد ٭ جهانت بخوردی جهانت بخورد ٭ عاقبت الامر شغاد برادر خورد او اقطاع کابل را بوجه از و درخواست وے قبول نکرد شغاد با ضابطه کابل کار بنمطے دیگر ساخته و بر رستم آمد و شکایت خسر باز نمود که مرا ابد ها میگوید و چون بتو مفاخرت کنم میان جمع زبان باستخفاف تو می کشاید و رستم برسم شکار با سیصد سوار از نیم روز عزیمت کرد و چون قریب کابل رسیده شغاد چنان باز نمود که چون خبر تو خواهد شنید بهمه حال تحاشی خواهد نمود من بمسارعت بروم و بجس کفایت او را بیارم تا غرض فوت نشود پس باستعجال تمام بر خسر آمد و از قدوم رستم خبر داد پیش از آن در راه چاہها کافته و در میان سیخها و خنجرها ایستاده داشته و سرهاے آن زابچوبهاے تنک خس پوش کرده که فراز آن آدمی باهستگی گذارد پس شغاد با خسر خود باستقبال رستم آمده غاشیه رستم بپیاده بر دوش نهاده پیش سر اسپ رستم روان شده چون بران چاہها رسید آهسته آهسته در گذشته رستم با رخش در چاه افتاد و با اسپ مجروح شد شغاد و خسر تیغ در سواران رستم نهادند و همه علف تیغ گردانیده رستم بهزار حیله خود را بر لب چاه انداخته شغاد بعد کشتن سواران نزدیک چاه رستم رسیده درختے بود پنهان بزیر آن استاده شده تا حال رستم به بیند چون رستم دیدش گفت اے بدبخت نیک نکردی ترا بعد ازین تمتعے نخواهد بود اکنون هرچه چنین کردی کمان من زه کرده با چند چوبه تیر پیش من بدار تا درین چند دمے که باقی است اگر جانورے قصد کند دفع او توانم کرد شغاد همچنان کرد رستم چون کمان و تیر یافت گفت که اکنون مکافات کرده خویش مهل مگذار شغاد چون چنان دید تنه درخت را پناه خود ساخته رستم تیر دران درخت زده چنانکه از و گذشته و از سینه شغاد گذشته بر زمین نشسته رستم شکر حق بجا آورد که بارے هم بحیات خود قصاص قاتل خود کردم و جان بحق تسلیم نمود فرامرز بن رستم بکینه آن لشکر و ضابطه کابل با ایل خانه همه در چاه کشته و خاک کابل را زیر و زبر کرده و رستم را بتابوت نهاده در نیمروز برد کذا من ابراهیم شاهی وقاص گردن شکننده و نام شخصے که سعد پسر او از عشر مبشره است و او نیز کمان گران و تیر اندازان است معنی بیت اظهر است

قوله

جان نہادم بیان شمع صفت از سر شوق — کردم ایثار تن خویش ز روے خلاص

شمع صفت شمع وار ایثار مراد فنا قوله

کیمیای غم عشق تو تن خاکی ما — زر خالص کند ار چند بود ہمچو رصاص

رصاص ارزیز قوله

قیمت در گرانمایہ چہ دانند عوام — حافظا گوہر یک دانہ مدہ جز بخواص

قیمت مراد قدر گوہر یکدانہ سخن عشق مدہ بیان مکن خواص عاشقان -

غزل ردیف ضاد معجمہ

بیا کہ می شنوم بوے جان ازان عارض — کہ یافتم دل خود را نشان ازان عارض

عارض ابر سایہ افگن و دندان پشک و آفتے کہ پیش آید از دنیا وی و از بیماری و شکستگی کہ مردم را افتد وانکہ لشکر را عرض کند و دوال لگام بر پیشانی و یکسوی ریش و فارسیان بمعنی رخسارہ استعمال کردہ اند انشراح روان شدن در رفتن برہنہ شدن و کشادہ دل شدن و فراخ شدن ہین تاج المصادر قوله

بگل بماندہ قد سرو ناز ازان قامت — خجل شدہ است گل گلستان ازان عارض

خجل شرمندہ قوله

ز مہر روے تو خورشید گشتہ غرق عرق — نزار ماندہ مہ آسمان ازان عارض

نزار لاغر قوله

بشرم رفتہ تن یاسمن ازان اندام — بخون نشستہ گل ارغوان ازان عارض

ارغوان نام گلے است سرخ و قیل گیا ہے است سرخ غزل

حسن و جمال تو جہان جملہ گرفت طول و عرض — شمس فلک خجل شدہ از رخ خوب مہ ارض

عرض پہنا خجل شرمندہ قوله

دیدن حسن روی تو بر ہمہ خلق واجبست — سجدۂ درگہ تو شد بر ہمہ شاہ ارض فرض

فرض فرمودہ حق وہبہ ما اعطانی قرضا ولا فرضا قوله

از رخ تست مقتبس خور ز چہارم آسمان — ہمچو زمین ہفتمین ماندہ بزیر بار قرض

مقتبس بضم یکم و فتح سوم روشنی گیرندہ و اخذ کنندہ از چیزے خور آفتاب قرض وام قوله

اگر لب روح پرورت گل شکرے بخشدم — کے تن دردمند من رستہ شود ازین مرض

مرض بیماری - قوله

بوسہ بخاک پای او دست کجا دہد ترا — قصۂ شوق حافظا خود کہ رساندش بعرض

دست کجا دہد کجا میسر آید غزل

سواد دیدہ من شد تر آب چشم بیاض — ہنوز چند نگارا ز من کنی اعراض

سواد سیاہی بیاض سفیدی اعراض روی گردانیدن مضی ما مضی گذشت انچہ گذشت فیاض فیض رسان

غزل ردیف الطاء

ز گرد چشمۂ نوشت دمیدہ سبزۂ خط — کہ کرد خضر بر آب حیات راہ غلط

چشمہ نوش دہن معشوق خضر کنایہ از سبزہ آبحیات اشارۃ بچشمہ نوش حیات تازگی آب رونق و جاہ و فیض و عطا و رداح و رحمت شط دجلہ مصیبت ماتم نمط بفتحتین جامہ الیست کبود کتانی غزل

گرد عذار یار من تا کہ گرفت دور خط — ماہ ز مہر روے او راست فتادہ در غلط

عذار رخسارہ معنے آنست کہ گرد رخسارہ محبوب من تا خط عارضش برلے تسخیر عالمیان حلقہ بر کشیدہ و عاشقان را در اطاعت آورید با دور عارضش خط غلامی نوشتہ عالمیان را بہ بندگی آورید و طنش را زینتے دیگر بخشیدہ ماہ کہ از مہر اقتباس انوار او مقتبس نور است در غلط افتادہ در خسارہ یار را مہر سپہر تصور نمودہ در اقتباس نور او چشم کشادہ قوله

از ہوس لبش کہ آن ز آب حیات خوشترست — گشتہ روان ز دیدہ ام چشمۂ آب ہمچو شط

شط دجلہ قوله

کہ بہوات میدہم ذرہ مثال جان و دل — گاہ بآب میکشم آتش عطش ہمچو بط

ہوا عشق بط جانور یست آبی معنے آنست گاہ جان و دل ذرہ مثال در ہواے تو میدہم و گاہ آتش عشق را باب اشک می کشم ہمچو بط کہ آتش خود را میکشد بشناوری یعنی چندان می گریم کہ در آب اشک شناوری مے کنم قوله

موے کشادہ کردہ خوی تا بچمن در آمدی — شد رخ گل چو زعفران مشک و گلاب شد سقط

سقط بفتحتین خطا از قول وفعل وبیفتادن قوله

غال سیاه ابران عارض سیم رنگ بین ‌ ‌ ‌ راست ز مشک ماند آن برخ ماه یک نقط

ماند اے مانندہ است

غزل ردیف الظاء

ز چشم بد رخ خوب ترا خدا حافظ ‌ ‌ ‌ که کرد جمله نکوئی بجان ما حافظ

بیا که نوبت صلحست و دوستی وصفا ‌ ‌ ‌ که با تو نیست مرا جنگ و ماجرا حافظ

ماجرا قصه گذشته وگفتگو قوله

اگرچه خون دلت خورد لعل او بستان ‌ ‌ ‌ بکام دل ز لبش بوسه خونبها حافظ

خون دل خوردن دررنج واندوه انداختن لعل لب بکام دل موافق مقصد قوله

چه ذوق یافت دل من ز وصل آن محبوب ‌ ‌ ‌ مراست تحفهٔ جانبخش غمزه‌ها حافظ

ذوق بفتح چشیدن وآزمودن وکشیدن زه کمان غمزدا دور سازنده غم-

غزل ردیف العین

بامدادان که ز خلوتکدهٔ کاخ ابداع ‌ ‌ ‌ شمع خاور فگند بر همه اطراف شعاع

کاخ ابداع یعنی آسمان که بگردش او هر دم چیزے نو ظاہر میگردد خاور خورشید اطراف جمع طرف شعاع روشنی قوله

بر کشد آئنه از جیب اُفق چرخ زنان ‌ ‌ ‌ بنماید رخِ گیتی بهزاران انواع

اُفق کناره قوله

در زوایای طربخانهٔ جمشید فلک ‌ ‌ ‌ ارغنون ساز کند زهره بآهنگِ سماع

زوایا گوشها ارغنون بفتح از سازها ساخته افلاطون که رومیان دارند ساز کند بنواز د زہرہ نام ستاره مطربه فلک آهنگ قصد قوله

چنگ در غلغله آید که کجاشد منکر ‌ ‌ ‌ جام در قهقهه آید که کجا شد منّاع

چنگ عاشق وعارف ومرشد غلغله شور جام کنایه از رند لاابالی که خون جام اندرونش بمحبت پیر است قهقهه خنده بآواز سخت مناع منع کننده قوله

وضع دوران بنگر ساغر عشرت برگیر ‌ ‌ ‌ که بهر حال همین ست بهین اوضاع

وضع روش اوضاع جمع وضع یعنے وضع زمانه ببین در تغیر وتبدل او را نگاه کن و بفراغ خاطر نشین که بیک رنگ نمیگذارد و فراغ خاطر رانمی سزد پس ساغر عشرت برکش و بقسمت راضی باش وانچه از دست برآید تقصیر مکن وکار امروز بفردا مکن و بهر حال بهترین اوضاع همین تصور کن قوله

طرهٔ شاهد دنیا همه مکر است و فریب ‌ ‌ ‌ عارفان بر سر این قحبه نجویند نزاع

طرهٔ شاهد دنیا آرایش تعلقات دنیوی قحبه دنیا ودر بعضے نسخه بجاے قحبه رشته دیده شده و رشته اشارة بطره شاهد دنیا نزاع کینه وجنگ قوله

عمر خسرو طلب ار نفع جهان می طلبی ‌ ‌ ‌ که وجودیست عطابخش وکریمی نفّاع

نفّاع بپروردن ومهمانی عروسی قوله

مظهر لطف ازل روشنی چشم امل ‌ ‌ ‌ جامع علم وعمل جان جهان شاه شجاع

امل اسید قوله

حافظ ار باده خوری با صنم گلرخ خور ‌ ‌ ‌ که ازین به نبود در دو جهان هیچ متاع

متاع رخت وبرخورداری غزل

بفر دولت گیتی فروز شاه شجاع ‌ ‌ ‌ که هست در نظر من جهان کمینه متاع

باقسمیه فر بزرگی وشکوه گیتی فروز روشن کننده عالم کمینه کمترین قوله

بیار مے که چو خورشید مشعل افروزد ‌ ‌ ‌ رسد بکلبهٔ درویش نیز فیض شعاع

مشعل افروزد روشن گردد کلبه خانهٔ تنگ قوله

صراحیے وحریفی خوش شمر زِ دنیا بس ‌ ‌ ‌ که غیر ازین همه اسباب تفرقه است وصداع

صداع دردسر قوله

بعاشقان نظرے کن بشکر این نعمت ‌ ‌ ‌ که من غلام مطیعم تو بادشاه مطاع

مطیع فرمان بردار مطاع فرمان روا قوله

هنر نمیخرد ایام وغیر ازینم نیست ‌ ‌ ‌ کجا روم بتجارت باین کساد متاع

غیر ازین اشارة به هنر کساد متاع متاع کم بها ساده مردم بے اندیشه ونادان قوله

ببس ست ورد شبانه مے مغانه بیار ‌ ‌ ‌ حریف باده رسید اے رفیق توبه وداع

رفیق تو به اضافۂ بیانیہ وداع اے الوداع غزل

قسم بحشمت جاه و جلال شاه شجاع
که نیست با کسم از بهر مال و جاه نزاع

قسم سوگند شاه شجاع نام شاه خواجه مراد محمد م د مرشد نزاع کینه و جنگ قوله

برو ادیب و نصیحت مگو که دیگر تو
نه بینیم پس ازین هیچ گه بکنج بقاع

ادیب ادب کننده قوله

ببین که رقص کنان میرود بناله چنگ
کسے که اذن نمیدادی استماع سماع

رقص بپوییه رفتن تنتر ویلے کوفتن ناله زاری کردن باواز بلند استماع شنیدن.

خدا را بسم شست و شوے خرقه کنید
که من نمیشنوم بوے خیر ازین اوضاع

خداے را بواسطه خدا خرقه کنایه از وجود قوله

بفیض جرعۂ جام تو تشنه ایم و لے
نمیکنیم دلیری نمیدهیم صداع

فیض عطا تشنه محتاج صداع دردسر قوله

ز زهد حافظ و طامات او ملول شدم
بساز رود و غزل گوی بر سرود و سماع

زهد بر دو نوع است ظاهری و باطنی ظاهری تقلیل طعام و لباس و گفتار و صحت خلق و کثرت صوم و صلوة و درود و اوراد اما خالی از عشق و باطنی آنست که در عشق معشوق از ماسوی او پرهیز یدن و باو آرام گرفتن قال ابن عباس الزهد ثلثة احرف فالزاء زهد للمعاد والهاء هدی للدین والدال دوام علی طاعة الله و قال بعض الحکماء الزاء ترک الزینة والهاء ترک الهوا والدال ترک الدنیا وقیل الزهد علی خمسة اشیاء الثقة بالله والتبری من الخلق والاخلاص فی العمل واحتمال الظلم والقناعة بما فی الله واصل الزهد اجتناب عن المحارم کبیرها و صغیرها واداء جمیع الفرائض یسیرها و عسیرها و ترک الدنیا علی اهلها قلیلها و کثیرها و سئل ابراهیم ابن ادهم بم وجدت الزهد قال بثلثة اشیاء رایت القبر موحشا و لیس لی مونس و رایت طریقا طویلا و لیس معی زاد و رایت الجبار قاضیا و لیس معی حجة طامات سخن از جیب در است و بیهوده نوا آوازے که بر اصول سرود باشد و پرده راهم گویند رود تار ابریشم سماع سرود قوله

درو فاے مهر تو مشهور خوبانم چو شمع
شب نشین کوی سربازان رندانم چو شمع
بے جمال عالم آرای تو روزم شب است
با کمال عشق تو در عین نقصانم چو شمع

نقصان کم کردن و یا موے برکندن قوله

اگر کمیت اشک گلگونم نبودے تند رو
کے شدے پیدا بگیتی راز پنهانم چو شمع

کمیت خروے که بسیاهی زند و اسپے که فش و دنبال دارد قوله

در میان آب و آتش همچنان گرم رو است
این دل زار و نزار اشکبارانم چو شمع

گرم رو سخت شتاب زار ناله اندوه زدگان باگریه و دم سرد نزار بکسر سخت لاغر احتراز پرهیز قوله

سرفرازم کن شبے از وصل خود اے ماه رو
تا منور گردد از دیدارت ایوانم چو شمع

دیدار روے و پیدا و ظاهر خاقانی ؎ اگر هست خود جاے گفتار نیست ٭ ولیکن شنیدن چو دیدار نیست ٭ و نیز بمعنے دید مولوی ؎ این سببها بر نظرها پرده است ٭ که نه هر دیدار صنعش را سزاست

غزل ردیف الغین المعجمة

سحر ببوے گلستان همی شدم در باغ
که تا چو بلبل بیدل کنم علاج دماغ

باغ کنایه از محفل دماغ بکسر بمعنی مغز و عجب و تکبر کنم علاج دماغ خورسندی بهم رسانم قوله

بچهرۂ گل سوری نگاه مے کردم
که بود در شب تاری بروشنی چو چراغ

سوری نام گلے ست که به پیکان تشبیه کنند گل سوری معشوق چراغ بکسر معروف قوله

چنان بحسن و جوانی خویشتن مغرور
که داشت از دل بلبل هزار گونه فراغ

فراغ فرصت و خوشی دل قوله

کشاده نرگس رعنا بحسرت آب از چشم
نهاده لاله حمرا بجان و دل صد داغ

نرگس عاشق قوله

زبان کشیده چو تیغ بسرزنش سوسن
دهان کشاده شقائق چو مردمان الفاغ

سوسن نام گل دهان کشاده خندان شقائق لاله الفاغ خمیازه گیرنده قوله

یکے چو باده پرستان صراحی اندر دست
یکے چو ساقی مستان بکف گرفته ایاغ

ایاغ پیاله قوله

نشاط عیش و جوانی چو گل غنیمت دان
که حافظا نبود بر رسول غیر بلاغ

بر رسول غیر بلاغ وما علی الرسول الا البلاغ - غزل

ردیف الفاء

طالع اگر مدد کند دامنش آورم بکف
اگر بکشم زهے طرب ور بکشد زہے شرف

طرب خوش وقتی شرف بزرگی قوله

طرف کرم ز کس نه بست این دل پر امید من
گرچه صبا همی برد قصهٔ من ز هر طرف

طرف کرم ز کس نه بست امید کرم از کس نداشت قوله

از خم ابروے تو ام هیچ کشایشے نشد
وه که درین خیال کج عمر عزیز شد تلف

خم کجی خیال کج اشاره بحصول کشایش از خم ابرو تلف ضائع قوله

ابروی دوست کے شود دست خوش ضعیف من
کش نزد است زین کمان تیر مراد بر هدف

ابرو مراد صفات که حجاب ذات است چنانچه ابرو حاجب چشم است و مراد آن باشد که مدتے باسماء صفات مشغول شدم چنانچه وضع زاهدان است و مرا کشایش نشد و ازین لازم می آید که مشغولی تمام باسم ذات تا کشایش دست دهد که طریقه عاشقان است دست خوش طاقت و توانائی و مسخره و دست مال و زبون قوله

چند بناز پرورم مهر بتان سنگدل[^1]
یاد پدر نمیکنند این پسران ناخلف

بتان سنگدل و پسران ناخلف کنایه از محبوبان مجاز که بے پروائی و بے نیازی طریقه ایشان است و ایشان را پسر و خود را پدر ازان گفته که ظهور خوبی خوبان از عشاق شود و نیز تقاضای نظر حسن تو افزون نشود پس عاشقان مربی حسن ایشان بود و نیز عاشق پاک نظر پیر و پدر رهرو یکے است معنے آنست که چند عشق و محبت خوبان مجاز را پرورش دهیم و خود را در حباله ایشان نهیم که ایشان یاد می کنند از ناخلفی خدمات ما را بخاطر نمی نهند پس ازین ناخلفان قطع نموده توجه دل بمحبوب حقیقی آریم و تخم محبت او بمزرع دل کاریم و نیز بتان سنگدل و پسران ناخلف کنایه از هوا و نفس است خطاب بروح است که روح در دل آگاهی ما خود گوید که نفس و هوا که بحکم ایزدی بحکم من بوده اند و در تن انسان در آمده باغی گشته اند حالا که نصرت ایزدی قرین حالم گشته و دل از خوف متالم شده چند ایشان را پرورش دهیم و خوف عاقبت یکسو نهیم که این پسران ناخلف رو بمتبوع خود نمی کنند و از کردار فاسد خود باز نمی گردند و نمیدانند که از فساد اینها فتنه در نهاد من است و کردار ایشان بلاے جان و تن است قوله

من بخیال زاهدی گوشه نشین و طرفه آنکه
مغبچهٔ ز هر طرف میزندم بچنگ و دف

[^1]: له سنگدل سخت دل بیمهر ناخلف فرزند بد و نالایق ۱۲

طرفه بضم چیزے نو که بچشم خوش آید میزندم مے زند برائے من قوله

بے خبرند زاهدان نقش بخوان و لاتقل
مست ریاست محتسب باده بنوش و لاتخف

لاتقل مگو لاتخف مترس قوله

صوفی شهر بین که چون لقمهٔ شبهه میخورد
پاردمش دراز باد این حیوان خوش علف

پاردم دوالے که زیر دم اسپ بود خوش علف خلیع العذار قوله

من بکدام دل خوشی می خورم و طرب کنم
کز پس و پیش خاطرم لشکر غم کشیده صف

صف بفتح وان رسته قوله

حافظ اگر قدم زنی در ره خاندان عشق
بدرقهٔ رهت شود همت شحنهٔ نجف

خاندان خیل خانه و دودمان بدرقه راهبر شحنهٔ نجف علی مرتضے رض

غزل ردیف القاف

زبان خامه ندارد سر بیان فراق
وگرنه شرح دهم با تو داستان فراق

خامه قلم ندارد سر بیان فراق زیرا که بیرون از احاطه تقریر است شرح دهم بیان کنم قوله

رفیق خیل خیالیم و همرکاب شکیب
قرین محنت و اندوه و همقران فراق

رفیق یار و همراه خیل اسپان و گروه همرکاب همدست شکیب صبر قرین نزدیک قوله

چگونه باز نهم بال در هوای وصال
که ریخت مرغ دلم پر در آستان فراق

باز نهم کشاده بال بازو. قوله

فراق و هجر که آورد در جهان یارب
که روے هجر سیه باد و خانمان فراق

جهان بکسر اول بمعنے روزگار مصحح است از بندگی اوحدی قوله

دریغ مدت عمرم که بر امید وصال
بسر رسید و نیامد بسر زمان فراق

بسر رسید آخر شد نیامد بسر بانتها نرسید قوله

سرے که بر سر گردون بفخر مے سودم
بر آستان که نهادم بر آستان فراق

گردون فلک بر آستان اول قسم آستان معنی آن است که سرے که بر سر گردون بفخر و اتحاد یگانگی که در عالم اطلاق بآن دولت عظمی فائز گشته بودم سوگند آستان که بر آستانهٔ فراق نهادم یعنے از جمع بتفرق آمدم و متنوانند

که ازین اتحاد عالم ارواح مراد بود که در انجا در مشاهده بودند و فراق عالم دنیا بود که مقام فراق است و میتواند
بود که مراد آن بناشد که سرے که بر سر گردون بفخر و اتحاد می سودم یعنی بکشف و شهود بمرتبه اطلاق رسیدیم
سوگند راستان که براستان فراق نهاده ام یعنی ازان مرتبه تنزل کرده ام خواه این معنی از راه کسر نفس باشد
و خواه ازان راه که عارفان را بعضے اوقات از حال کمال که داشته باشد تنزل روے میدهد قوله

کنون چه چاره که در بحر غم بگردابے ... فتاده زورق صبرم ز بادبان فراق

چاره علاج گرداب جاے غرق شدن کشتی زورق کشتی خورد بادبان بیرق کشتی قوله

بسے نماند که کشتی عمر غرقه شود ... ز موج شوق تو در بحر بیکران فراق

کشتی عمر اضافه بیانیه قوله

فلک چو دید سرم را اسیر چنبر عشق ... ببست گردن صبرم بریسمان فراق

چنبر حلقه اش ودف وجز آن۔ غزل

مباد کس چو من خسته مبتلاے فراق ... که عمر من همه بگذشت در بلاے فراق

خسته مجروح مبتلا گرفتار۔ قوله

غریب و عاشق و بیدل فقیر و سرگردان ... کشیده محنت ایام و دردهاے فراق

سرگردان پریشان۔ غزل

مقام امن و مے بغش و رفیق شفیق ... گرت مدام میسر شود زهے توفیق

غش بفتح آب تیره بکسر خیانت التوفیق سزاوار گردانیدن و قیل التوفیق اعانة من الله للعبد علی فعل
معنے آنست که منزل شریفی و مے که در وغش نباشد و یار موافق که گرد خبث و غبار نفاق بر دامن طبائع سلیم
ایشان ننشسته باشد اگر مدام میسر آید این حیات معهود در قدم آنچنان دوستان بپایان رسانم چون خ احب
در اثناے سلوک و در بادیه طلب پیش آمد راهے و ید لغایت صعب هر طرف که رو آورد بغیر از حیرت چیزے
دیگر نیفزود و بجز عشق رفیق وے کسے نشد بنابران گفت تمامی کرد الخ قوله

جهان و کار جهان جمله هیچ در هیچ است ... هزار بار من این نکته کرده ام تحقیق

یعنی دنیا و ما فیها در نظر عاقل در نیاید چه انچه درین عالم است و سبب قید شده همه بباد بے نیازی
بدر خواهد شد پس باید که انچنان زندگے با خلق کند که عالم را نفع رسد نه ضرر قوله

کجاست اهل دلے تا کند دلالت خیر ... که ما بدوست نبردیم ره بهیچ طریق

دلالت رهنمائی نبردیم ره نرسیدیم طریق روش قوله

بیا که توبه ز لعل نگار و خنده جام ... حکایتیست که عقلش نمیکند تصدیق

خنده جام جام بر انے تصدیق راست این بیت در جواب آنست که خواجه را بعضے از اهل انکار
متهم کرده باشند بامرے که مخالف شرع است قوله

اگرچه موے میانت بچون منی نرسد ... خوش است خاطرم از فکر این خیال دقیق

دقیق باریک این خیال دقیق اشاره بموے میان قوله

اگر برنگ عقیق است اشک من عجبے ... که مهر خاتم چشم منست همچو عقیق

عقیق کوهے است به یمن که ازان عقیق سنگے است چون در انگشتری کنند اندوه از دل ببرد قال ع
تختموا بالعقیق فانه مبارکة مهر نقش نگین اینجا کنایه از چشم سرخ دوست که خیال آن در چشم عاشق
جا گرفته خاتم بکسر التاء آخر هر چیز و بفتح مهر و بفتح و کسر انگشتری ۱۲ من ابراهیم شاهی خاتم چشم اضافه
بیانیه و چشم بخاتم مناسبتے دارد عقیق چشم سرخ محبوب معنی آن ست که اثر عشق و حرارت عاشقی در
بشره خواجه ظاهر بود علامات و آثار آن در سرخ چشم خواجه معلوم و مشاهده آن مردم را در حیرت می انداخت
حضرت نیز بنابر رفع تعجب خلق گفته که اگر اشک من سرخ رنگ است برنگ عقیق عجب نیست که چنان
چشم سرخ محبوب در خاتم چشم من نقش میگیرد قوله

حلاوتے که ترا در چه زنخدانست ... بکنه او نرسد صد هزار فکر عمیق

کنه غور قوله بخنده گفت که حافظ غلام طبع توام ؁ محبوب حافظ تعریف خواجه کرده و خواجه
آنرا بر مطایبه حمل کرده میگوید ببین که تا بچه حدم همی کند تحمیق ؁ تحمیق احمق گردانیدن

قدرم

غزل ردیف الکاف

اے دل ریش مرا با لب تو حق نمک ... حق نگهدار که من میروم الله معک

اے خطاب بمحبوب حق نمک اشارة از دشنام و سخت الله معک خدا با تو قوله

در خلوص منت ار هست شکے تجربه کن ... کس عیار زر خالص نشناسد چو محک

خلوص دوستی و اعتقاد و این بیت بمضمون البلاء للولاء کاللهب للذهب قوله

بگشا پستهٔ خندان و شکر ریزی کن — خلق را از دهن خویش مینداز بشک

پسته میوه ایست مشهور پستهٔ خندان کنایه از دهن شکر ریزی کن بسخن گوئی در آ گفته بودی که شوم مست و دو بوست وعده از حد بشد و ما نه دو دیدیم و نه یک معنی این بیت دران بیت که ۵ سه بوسه کز دو لبت کردهٔ وظیفهٔ من اگر ادا نکنی قرضدار من باشی ۞ واضح خواهد شد و دو بوسه کمال صوری و معنوی قوله

چرخ برهم زنم ار غیر مرادم گردد — من نه آنم که زبونی کشم از چرخ فلک

چرخ برهم زنم یعنی چرخ را زیر و زبر سازم ار بغیر مرادم گردد اگر بمراد من نگردد و مرا بمراد نرساند زبونی کشم واو عاجزی کشم قوله

چون بر حافظ خویشش نگذاری باری — ای رقیب از برش یکدو قدم دورتر ک

یعنی ای رقیب چون بر حافظ خویش آن محبوب را نمی گذاری و همواره بفیلسوفی و فتنه انگیزی سد می در راهش مے آری تو هم بقرب او راه نیافته و یک دو قدم دور ترک نشتافته غزل

ای که شور افگنده در بزم شاهان از لب — داد دستان از لبت در خنده بستان از نمک

درین مصرعه آخر تقلیب است تقدیر کلام چنین است کو لبت در خنده بستان داد دستان از نمک معنی آنست که ای آنکه در مغاک شاهان حقیقة و مجاز شورے انداختهٔ و ہمه را متوجه بخود ساختهٔ لب خود را فرما تا داد دستان بباد داده که از ملاحت تو شورے در نهاد شان افتاده بستاند تا مر ایشان را راحتے رو دهد و پریشانی رخت بندد و این التماس بجناب محمدی است و نیز در شان مرشد سزد که ای آنکه در مجالس سالکان شور انداختهٔ و همه را متوجه بخود ساختهٔ گو لبت را که بیان حقائق و معارف فرماید و شوریدگان را ازین سوزش وا رهاند قوله

می برد آب گهر لعلت بدر یاشی لطف — میکند نرخ شکر یاقوت ارزان از نمک

یاقوت لب شیرین تو شکر را پیش خود ارزان از نمک میسازد اے بے قدر و قیمت قوله

شور می بینیم ازان جادوی چشمت در شراب — ذوق می یابم دران چاه زنخدان از نمک

جادو چشم در شراب کنایه از ناز از نمک از لطافت قوله

گر ثباتت میر باید جان بشیرینی و لطف — قند شور انگیز لعلت میدهد جان از نمک

قند شور انگیز لعل اضافه بیانیه اے لب آن اشارة بجان ربائی از نمک از روے دشنام و زجر نمک میرز سخن عتاب و دشنام بگو غزل

در مقطع آب حیوان یافت حافظ از لب لعل نکیسان لبیست * گرچه زر کس نبایدش آب حیوان از نمک

ای خضر پی خجسته چه نامی فدیت لک — دیگر سیاه چرده ندیدم بدین نمک

این غزل در نعت حضرت است پے خجسته مبارک قدم فدیت لک فدا اکر دم خود را برای تو سیاه چرده آدم سبز رنگ قوله

خوبان سزد که بر درت آیند جملگی — وانگاه خاک پای تو بوسند یک بیک

خوبان سزد سزاوار خوبان آنست قوله

آدم ز حسن روی تو گر بهره داشتی — از دیدنش بسجده نپرداختی ملک

گر بهره داشتی حصه و نصیب داشتی قوله

صورتگران چین اگر آن چهره بنگرند — نقش نگارخانه چین را کشند حک

کشند حک تراشیده سازند قوله

در دوستی حافظ اگر نیستت یقین — زر خالص است و باک نمیدارد از محک

زر خالص اشارت بدوستی غزل

اگر شراب خوری جرعهٔ فشان بر خاک — ازان گناه که نفعی رسد بغیر چه باک

اشکال این بیت آنست نفع رسانیدن بگناه موجب چنین نمیشود که گفته اند درین گناه نفعی بغیر میرسد پس دران گناه باکے نیست جوابش آنست که معنی بیت چنین است که اگر شراب معنوی خوری و مست اسرار مشاهده گردی باید که طالبان راه را هم نظرے کنی و بر ایشان جرعه آن شراب فشانی و توجه با دیگران اگرچه به بے نهایتی راه حق گناهے است اما چون درین گناه نفع بغیر ست دران توجه باکے نیست از برای آنکه این توجه هم بغیر هرگاه برای حق است موجب مزید قربت خواهد شد و نیز مرشد از کمال خواهش بدخوئی عرض میکند که چون ترا مشاهده حق بدست آید طالبان خویش را ازان ذوقے بخشی که بوسیله آن مرتبه حاصل شود اگرچه عارفان عارف را بتلقین مشغول شدن دوری از وصال ست بحکم حسنات الابرار سیات المقربین موجب خسران است با ینمعنی خواجه گوید که ازان گناه که بدیگرے نفع رسد چه باک که این فعل اتباع آن سروران ست قال لکل شئ فترة من کانت فترته بسنتی فقد اهتدی یعنی از تلقین مسترشدان اگرچه فتورے در مشاهدات شود اما چون تلقین هدایت بدیگران است و سنت است باک ندارد قوله

مخور دریغ و بخور مے بشاهد و دف و چنگ — که بیدریغ زند روزگار تیغ هلاک

بیدریغ بے وسواس قوله

بخاکپای تو ای سرو ناز پرور من — که روز واقعه پا وامگیر از سر خاک

باقسم روز واقعه روز مرگ معنی آنست که مرا سوگند بخاک پای تو ای سرو ناز پرور من که روز مرگ من پای خود از خاک من وامگیر و از لطف خویشم بلقای خود بپذیرائی دم واپسین لقای خود میسر گردان که روزه خود بدان افطار نمایم و جائز که از امانت هست بامانت وار شرم که عقل عقلا از اسرار بنجیر معذور اند قوله

مهندس فلکی شاهراه شش جهتی — چنان ببست که ره نیست زیر دام مغاک

مهندس اندازه کننده یعنی مهندس فلکی که عقل ست راه دیر شش جهتی چنان بسته که در راه

۵

برآمدن نیست اے طالب بگفتار او فریب مخور واز طلب ما نیست یعنی عقل میگوید که تو اسیر شش جهتی وخداوند پاک ازجهته بیرون است پس یافتن تو او را از دائره امکان نیز بیرون قوله

چه دوزخی چه بهشتی چه آدمی چه ملک — بمذهب همه کفر طریقت ست امساک

امساک بخل قوله

بزن براوج فلک حالیا سراوق عشق — که خود برد اجلت ناگهان به تیره مغاک

اوج بلندی حالیا الحال سراوق چشمه قوله

فریب دختر رز طرفه می زند ره عقل — مباد تا بقیامت خراب طارم تاک

دختر رز شراب انگوری طرفه نادر خراب ویران طارم خانه چوبین و بام تاک درخت انگور قوله

براه میکده حافظ خوش ازجهان رفتی — دعای اهل دلت باد مونس دل پاک

میکده عاشق پاک تمام و پاکیزه غزل

هزار دشمنم ارمی کنند قصد چه باک — گرم تو دوستے از دشمنان ندارم باک

باک ترس قوله

مرا امید وصال تو زنده میدارد — وگرنه صدره هم از هجر تست بیم هلاک

صدره صد مرتبه قوله

نفس نفس اگر از باد نشنوم بویت — زمان زمان کنم از غم چو گل گریبان چاک

نفس نفس دمبدم زمان زمان وقت وقت ساعت ساعت چاک شگاف قوله

رود بخواب دو چشم از خیال تو هیهات — بود صبور دل اندر فراق تو حاشاک

صبور صبر کننده حاشاک کاف زائد قوله

اگر تو زخم زنی به که دیگرے مرهم — وگر تو زهر دهی به که دیگرے تریاک

تریاک پازهر قوله

بضرب سیفک قتلی حیاتنا ابدا — لان روحی قد طاب ان یکون فداک

بزدن شمشیر تو کشته شدن من زندگانی ما است پس بدرستی که جان من تحقیق خوش شده باینکه باشد فدای تو

عنان نه پیچم اگر میزنی بشمشیرم — سپر کنم سر و دستت ندارم از فتراک

شمشیر ستم ناخن چون بصورت ناخن شیر است شمشیر نام کردند فتراک دوالهای زین که راستا چپا پس کوهه زین آویخته باشد قوله

ترا چنانکه توئی هر نظر کجا بیند — بقدر بینش خود هر کسے کند ادراک

بینش بینائی ادراک درلغة دررسیدن بمعنی دریافت غور وحقیقت لا تدرکه الابصار وهو یدرک الابصار وهو اللطیف الخبیر قوله

بچشم خلق عزیز آنگهے شوی حافظ — که بر درش بنهی روے مسکنت برخاک

مسکنت بیچارگی وعاجزی - غزل ردیف اللام

اگر بکوے تو باشد مرا مجال دخول — رسد بدولت وصل تو کار ما بوصول

دخول درآمدن وصول پیوستگی قوله

قرار برده زمن آن دو سنبل رعنا — خراب کرده مرا آن دو نرگس مکحول

رعنا نام گلے ست زرد رنگ وزنے سست وخود آرای ونادان فراغ فراغت دو جادو چشم مکحول سرمه رنگ قوله

دل از جواهر مهر تو صیقلے دارد — بود ز زنگ حوادث هر آئینه مصقول

مهر عشق ومحبت مصقول صیقل کرده شده از ین موت مرگ صوری وهجر قوله

من شکسته بدحال زندگی یابم — دران زمان که به تیغ غمت شوم مقتول

تیغ غم تیغ عشق مقتول کشته شده مصرع اول این بیت بمضمون ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل الله اموات بل احیاء مراد از فی سبیل الله عشق خداکه موجب وصول بحق است قوله

چه جرم کرده ام اے جان ودل بحضرت تو — که طاعت من بیدل نمی شود مقبول

جرم گناه مقبول قبول کرده شده قوله

چو بر در تو من بینوالے بے زر وزور — بهیچ باب ندارم ره خروج ودخول

بینوا مفلس بهیچ باب بهیچ نوع خروج بیرون آمدن دخول داخل شدن قوله

بدرد عشق بساز و خموش شو حافظ — رموز عشق مکن فاش پیش اهل عقول

عقول جمع عقل - غزل

اے رخت چون خلد ولعلت سلسبیل — سلسبیلت کرده جان ودل سبیل

خلد بهشت سلسبیل نام چشمه ایست در بهشت آب او سفید بنهایت خنک وشیرین ولطیف کما قال الله عینا فیها تسمی سلسبیلا قوله

[illegible]

سبز پوشان خطت بر گرد لب ‌‌ — همچو مورانند گرد سلسبیل

سبز پوشان خط اضافه بیانیه مراد تعینات کثرت لب تجلی اسم متکلم مراد ذات قوله

ناوک چشم تو در هر گوشه — همچو من افتاده دارد صد قتیل

ناوک بمعنے تیر تیزی آید اینجا همین معنی ناوک چشم تجلی ذاتی قهاری مراد تعینات اسم المضل قتیل کشته قوله

نے مے و مطرب بفردوس مخوان — راحتی فی الرّاح لا فی السلسبیل

راحت من در شراب است نه در سلسبیل است قوله

یارب این آتش که بر جان من است — سرد کن زان سان که کردی بر خلیل

این آتش عشق زانسان روش خلیل ابراهیم ع قوله

پای ما لنگ ست و منزل دور دست (بس دراز) — دست ما کوتاه و خرما بر نخیل

پای مالنگ است طاقت رفتار نه منزل دور دست مکان بس بعید دست ما کوتاه استعداد ما ناقص خرما حصول مراد نخیل مراد محل خطر قوله

شاه عالم بقا و عز و مال — با دو هر چیزے که خواهد زین قبیل

شاه عالم کنایه از مرشد قبیل نوع قوله

کس نداند گفت شعرے زین نمط — کس نیارد سفت دُرے زین قبیل

زین قبیل ازین قسم قوله

حافظ از سر پنجه عشق نگار — همچو مور افتاده زیر پای پیل

غزل

اے برده دلم را تو بدین شکل و شمائل — پروائے منت نیست جهانے بتو مائل

برده اے فریفته بدین شکل و شمائل بدین طرز و شیوه مائل عاشق سوال اگر کسے گوید قافیه بیت دوم این غزل و بیت آخر این غزل با قافیه جمله ابیات دیگر چگونه صورت بندد جواب الف که درین قوافی آمده است حرف تاسیس است و تاسیس الفے ہست که میان او و روی یک حرف متحرک واسطه باشد چون شامل و کامل چنانچه کمال اسمعیل صفاهانی گفته ؎ اے آنکه لاف میزنی از دل که عاشق است ؛ طوطی لک از زبان تو بادل موافق است ؛ و شعراء عجم بر خلاف فصحاء عرب تاسیس را واجب نمیدارند بلکه مستحسن پندارند چون سلمان گوید ؎ رفتند رفیقان و رسیدند بمنزل ؛ در خواب و غرورے تو هنوز اے دل غافل ؛ نظام الدین گنجوی رح ؎ همه سختی از بستگی لازم است ؛ چون در بشکنی خانه پر هیزم است قوله

وصف لب لعل تو چگویم بر قیبان — نیکو نبود معنی نازک بر جاهل

لب لعل همان لب مراد لطف و نیز ذات معنی نازک وصف لب جاهل کنایه از رقیب قوله

هر روز چو حسنت ز دگر روز فزون است — مه را نتوان کرد بروے تو مقابل

زیرا که ماه بعد از بدر کاستے دارد قوله

دل بردی و جان میدهمت غم چه فرستی — چون نیک رفیقیم چه حاجت بمجامل

نیک رفیقیم اے نیک غریبیم محاصل طلب کردن غزل

به سحر چشم تو اے لعبت خجسته خصال — بمهر خط تو اے آیت همایون فال

تمامی ابیات درین غزل است قسمیه است لعبت خجسته خصال معشوق آیت همایون فال محبوب قوله

بنوش لعل تو اے آب زندگانی من — (به کوتیا) برنگ و بوے تو اے نوبهار حسن و جمال

نوش تریاک و شیرین تو تیا سرمه قوله

بگرد راه تو یعنی بسایه امید — بخاک پاے تو یعنی برشک آب زلال

زلال شیرین قوله

بطیب خلق تو و نفحه شمامه گل — ببوے زلف تو و نکهت نسیم شمال

نفحه باد خوشبو قوله

بآن عقیق که مار است مهر خاتم چشم — بآن گهر که شمار است در لسان مقال

خاتم انگشتری لسان زبان مقال گفتار قوله

بآن صحیفه عارض که گشت گلشن چشم — بآن حدیقه بینش که شد مقال خیال

صحیفه مصحف و تخته و نامه عارض رخساره گلشن گلزار بینش بینائی قوله

بسرو ماه نهایت بآفتاب بلند — بآستان رفیعت بآسمان جلال

رفیع بلند جلال بزرگی قوله

که در رضاے تو حافظ گر التفات کند — بعمر باز نماند چه جاے مال و منال

که در رضاے تو حافظ این بیت جواب قسم ابیات بالا است بعمر باز نماند اے عمر فدا کند غزل

بعهد گل شدم از توبه و شراب خجل — که کس مباد ز کردار ناصواب خجل

عهد گل موسم بهار کنایه از مشاهدات و تجلیات و چون بمشاهدات تجلیات رسیدم در وقت زهد و پرهیزگاری که از عشق تائب بودم از آن توبه خجالت کشیدم چرا که آن وقت را نیز صرف عشق نکردم

وآن وقت عزیز را در بطالت بسر بردم وآن خجالت من بمرتبه شد که کس از کردار ناصواب اینچنان خجل نگردد قوله

صلاح من همه جام میست و من زین بخت
نیم ز شاهد و ساقی بهیچ باب خجل

صلاح نیک اندیشی باب نوع و روشن قوله

ز خون که رفت شب دوش از سراچه چشم
شدیم در نظر رهروان خواب خجل

سراچه پرده اینجا کنایه از پلکهاے چشم رهروان خواب اضافه بیانیه و رهروان مسافر چنانچه مسافر در شب نزول کند همچنان در شب خواب در چشم فرو می آید معنے آنست که از کثرت دموع خونی که در سراچه حیون جاری شده خواب را مدخلے نداد و در روے آن مسافران که شب اینجا نزول میکردند شرمندگی روی داد

قوله
تو خوبروی تری ز آفتاب شکر خدا
که نیستم ز تو در روے آفتاب خجل

چرا که از و بهتری را مے بینم قوله رواست نرگس مست ار فگند سر در پیش - نرگس مست کنایه از سالک طال اللسان که شد ز شیوهٔ آن چشم پر عتاب خجل که هرچند گرد شیوه اش حاصل نشد قوله

بزیر لب ز چه رو جام زهر خنده زند
اگر نه از لب لعل تو شد شراب خجل

زهر خنده خنده که براے دفع خجالت کنند معنے این بیت آنست که زهر خندگی شراب و جام از انست که از لب لعل تو شراب شرمنده گردید قوله

بود که یار نپرسد گنه ز خلق کریم
که از سوال ملولیم و از جواب خجل

کریم نیک قوله

رخ از جناب تو عمریست تا نتافته ام
نیم بیاری توفیق ازین جناب خجل

تا هرگز توفیق الاعانة من الله قوله

از آن نهفته رخ خویش در نقاب صدف
که شد ز نظم خوشش لولوء خوشاب خجل

صدف گوش ماهی قوله

حجاب ظلمت از آن بست آب خضر که گشت
ز نظم حافظ و این طبع همچو آب خجل

حجاب پرده ظلمت تاریکی قبله ابرو تو که مشاهده تجلی بید اظلم چشم تجلی قهاری خوش آن شهید که از دست تو شود مقتول بموجب من بعصه قتله و من قتله فانا دیته ایت آثار ولایت کشور وآن هفتم حصه ربع مسکون و تمام ربع مسکون هفت اقلیم است مقسوم بعدد هفت ستاره یکم منسوب بزحل

وآن هند است دوم بمشتری وآن چین است سوم بمریخ وان ترکستان است چهارم بآفتاب وآن خراسان است پنجم بزهرا وآن ماوراء النهر ست ششم بعطارد وآن روم است هفتم بقمر وآن بلخ است خراج حاصل قوله غزل

خوش خبر دادی اے نسیم شمال
که بما می رود زمان وصال

نسیم شمال بادے که از دست چپ وزد و مراد ازان مرشد میرود یعنے میرسد زمان وقت وصال پیوستن مراد ملاقات قوله

ما لسلمی و من بذی سلم
این جیراننا و کیف الحال

یعنے چیست مر سلمی را که نام معشوقه است و کیست در موضع موسوم بذی سلم از جهة آنکه سلم یعنی درخت کنار در روے بسیارست و کجا اند همسائگان و چگونه است حال ایشان قوله

قصة الشوق لا انفصام لها
و صمت ههنا لسان مقال

قصه عشق نیست انقطاع مر آن را بس خاموش شد اینجا گفت و گو قوله

عرصه بزمگاه خالی ماند
از حریفان و رطل مالا مال

رطل پیمانه قوله

سایه افگند حالیا شب هجر
تا چه بازند شبروان خیال

شبروان خیال اضافه بیانیه و شبروان دزدان را گویند و بیشتر ظهور خیالات بشب است معنی آنست یعنی اکنون شب هجر سایه افگنده و خانه دلم را بظلمات گوناگون آگنده تا دزدان خیال چه بازی نمایند و باد و رد سازند - قوله

عفت الدار بعد عافیة منهدم شد خانه بعد از منهدم شدن یعنی خوب منهدم شد فاسئلوا حالها عن الاطلال - پس پرسید شما حال آنخانه را از آثار سراهاے کهنه - قوله

ترک ما سوئے کس نمے نگرد
آه ازین کبریا و جاه و جلال

ترک معشوق نمی نگرد از غایت تکبر آه افسوس کبریا تکبر جاه مرتبه جلال بزرگی قوله

فی جمال الکمال نلت منی
صرف الله عنک عین کمال

یعنے در جمال و کمال تو یافتم آرزوها را اے ترا در جمال و کمال دیدم بگرداند خدا از تو چشم زخم را که در وقت کمال عارض مے شود قوله یا برید الحمی حماک الله اے قاصد مرغزار نگاه دارد ترا الله تعالے

مرحبا مرحبا تعال تعال خوش آمدی بیا بیا غزل

داراے جہان نصرت دین خسرو کامل
یحیی بن مظفر ملک عالم و عادل

داراے شاہ ایران زمین پسر بہمن شاہ کہ اردشیر نیز نام داشت و اورا داراب و داراء اکبر نیز میگفتند و داراے اصغر پسر اوست و مادر دارا ہما بود دختر بہمن کہ بفتوی علماء آذر پرست دختر خود را بحبالۂ خود در آوردہ بود و اورا داراب ازان گویند کہ مادرش را بہمن وقت مردن پادشاہی دادہ بود و او اشتیاق پادشاہی بسیار داشت ازان جہت حملے کہ از بہمن داشت متوازی میداشت و تولد ہم باخفا شد پسر را در صندوق نہادہ و جواہر فاخر دران داشت و چندے بیازوے مولود بستہ صندوق بر رود آب انداخت و جوارے را بتواری جاسوس کرد تا حالش بکجا انجامد صندوق بر گاذرگاہ رسید گاذرے اورا واکردہ چون بچہ دولتمند دید با جواہر بسیار و پسر او فوت شدہ بود و شیر زن باقی بود اورا بخانہ بردہ بزن سپرد و پرورد و چون در آب اورا یافتہ بود داراب نام نہاد و چون سی سالہ شد حق تعالے اورا بشاہی رسانید و اورا داراے اکبر خواندندے و پسرش کہ بجنگ سکندر کشتہ شد داراے اصغر گفتندے و داراے اکبر فیلقوس قیصر روم را دستگیر کردہ و ہر سالے ہزار بیضہ زرین ہر یکے بوزن چہل مثقال بر و خراج نہادہ و دوازدہ سال ملک راندہ بود بعدہ داراے اصغر ولی عہد شد من ابراہیم شاہی و نیز دارا دارندہ نصرت یاری قولہ

تعظیم تو بر جان و خرد واجب و لازم
انعام تو بر کون و مکان فائض و شامل

فائض ریزندہ شامل در گیرندہ قولہ

روز ازل از کلک تو یک قطرہ سیاہی
بر روے مہ افتاد کہ شد حل مسائل

تو خطاب بہ یحیی ابن مظفر یعنی روز ازل از کلک تو یک نقطہ سیاہی بر روے مہ افتاد کہ او را قضاء قدر این شرافت دست داد کہ تاریخ جملہ مہمات عالم شدہ و حل چندین مسائل فقہی از وگشتہ چون عدت زن شوہر مردہ و صوم و حج و زکوۃ وغیرہ قولہ

خورشید چو آن ہندوسیہ دید بدل گفت
اے کاش کہ من بودمے آن بندۂ مقبل

ہندو خال معروف و بندہ و دزد مقبل نیک بخت باعتبار آنکہ بر رو جا یافتہ قولہ

شاہا فلک از بزم تو در رقص و سماعست
دست طرب از دامن این سلسلہ مگسل

بزم مجلس شراب و جشن طرب شادی و فرح زمزمہ سرود قولہ

چون دور فلک یکسرہ بر منہج عدلست
خوش باش کہ ظالم نبرد راہ بمنزل

یکسرہ و سراسر منہج روشن بر منہج عدلست ہر یکے را بجزاے خود میرساند منزل مقصود قولہ

حافظ قلم شاہ جہان مقسم رزقست
از بہر معیشت مکن اندیشۂ باطل

شاہ جہان اللہ تعالی مقسم قسمت کنندہ معیشت تحصیل قوت باطل بیہودہ و این بیت مفید معنی توکل است وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا قال عم من شق شدقی ضمن رزقی و این وساوس از راہ فقر محض شیطانیست قال ان الشیطان یعدکم الفقر چون حال اینست دل را از اندیشۂ مالایعنی نگاہ باید داشت و نظر بحق باید گماشت قال ع رزق العوام فی لتعینہم و رزق الخواص فی لعینہم ۵ اینہمہ جد و جہد حاجت نیست ؛ انچہ روزیست میرسانندت غزل

رہروان را عشق بس باشد دلیل
آب چشم اندر رہش باشد سبیل

رہروان عاشقان دلیل راہنما سبیل وقف قولہ

اختیاری نیست بدنامی ما
ضلنی فی العشق من یہدی السبیل

گمراہ کرد مرا در عشق کسیکہ ہدایت میکند راہ را یعنی مرشدے کہ مرا در ظاہر پرستی شرائع می آموخت چون مرا شایان عشق دید درون مرا بآتش عشق روشن ساخت کہ نزد شما ضلالتست و نزد ما عین ہدایت قولہ

موج اشک ما کے آرد در حساب
آنکہ کشتی راند بر خون قتیل

این گریہ مارا کے وقعے و اعتبارے دارد قتیل عاشق قولہ

آتش عشق بتان در خود بزن
ورنہ از آتش گذر کن چون خلیل

یعنی عشق معشوقان حصول کن یا آتش تجلیات در دل خود روشن ساز قولہ

یا بنہ بر خود کہ مقصد گم کنی
یا منہ پا اندرین رہ بے دلیل

یعنی در سلوک عشق ہستی خود را پیش میار و این نکتہ را گوش دار کہ از سبب این مانع بمقصد نرسی و مقصود گم کنی و اگر این حالۃ نداشتہ باشی و خویش را میتراشی در راہ عشق قدم منہ حاشا و کلا از جادہ شریعت تجاوز منما کہ سر بسر وبالست و موجب فساد و ضلال و نیز آنست کہ بخاطر خود بگذران کہ درین راہ بے رفیقی مبادا مقصد گم کنی بے ہادی و دمساز کہ مرد رہے و مرد راہ نیندیشد از نشیب و فراز و بے دلیل قدم درین راہ منہ و عاقبت اندیشی و پیش و پس بینی از دست مدہ کہ مدار شریعت از دست مدہ

واگر پاکی بخاطر داشته باشی خلاف شریعت سر موند نستی معنے الرفیق ثم الطریق را بخاطر نهی واتباع سلف قولا وفعلا از دست ندهی قوله

یار رسوم پیلبانان یاد گیر	یا مده هندوستان را یاد پیل

باید دانست که پیل چون بخواب میرود و زاد و بوم خود را بخواب مے بیند در بیداری بدمستی پیش گیرد تا همدران می میرد پس رسوم پیلبانان آنست که یکدم از و غافل نمیشوند و او را بمراد خود خفتن نمید هند و اگر میرود و زود مےانجه سیکنند یعنے چون عشق را بخود راه دادی از و زمانے غافل مباش و همگی همت بدو گمار و در شدائد صابر باش مبادا وطن یاد کرده باز از دل خیز و مستی تو بکمال نارسیده مستدرک گردد اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَعُوْذُبِكَ مِنَ الْحَوْرِ بَعْدَ الْكَوْرِ وَنُزُوْلِ الْبَلَاءِ عَلَى الْفَوْرِ قوله

حسن این نظم از بیان مستغنیست	بر فروغ خور کسے جوید دلیل

خور آفتاب قوله

معجزه ست این شعر یا سحر حلال	هاتف آورد این سخن یا جبرئیل

معجزه انچه خلق را بدان عاجز کنند سحر حلال فصیح هاتف فرشته آواز دهنده مراد القاء غیبی والهام جبرئیل وحی منزل قوله

آفرین بر کلک نقاشے که داد	بکر معنے را چنین حسن جمیل

آفرین بمعنے تحسین نقاش نقش کشنده یعنے شاعر بکر معنے اضافه بیانیه مراد شعر نادر که الماس دیده خاطر هیچ سخنوری نگردیده حسن فصاحت وبلاغت جمیل نیک بدل عوض بدیل شریک ونام خاقانی

قال وقیل سخن لاینفع غزل

ساقی بیار باده که آمد زمان گل	تا بشکنیم توبه که کردم میان گل

باده شراب محبت زمان گل آوان مشاهدات تجلیات تا بشکنیم توبه که کردم میان گل توبه که قبل ازین کرده بودم در هنگام مشاهدات آنرا بشکنم قوله

کوری خار نعره زنان تا چمن رویم	چون بلبلان نزول کنیم آشیان گل

کوری خار برائے کور کردن رقیب آشیان خانه مرغان قوله

در صحن بوستان قدح باده نوش کن	کایات خوشدلی همه آمد نشان گل

صحن بوستان مجلس مرشد کایات خوشدلی همه آمد نشان گل یعنی حصول عشق مایه همه فرحتهااست قوله

گل در چمن رسید مشو ایمن از فراغ	یار و شراب خواه وسرا بوستان گل

گل جوانی چمن بدن مشو ایمن از فراغ وقت از دست مده یار محبوب ومرشد شراب عشق سرا بوستان بوستان سرائے ومجلس مرشد وآستان پیر قوله

حافظ وصال گل طلبی همچو بلبلان	جان کن فدائے خاک ره باغبان گل

حافظ وصال گل طلبی اگر میخواهی که بوصل محبوب رسی بلبلان عاشقان کامل باغبان مرشد غزل

شُمِّمتُ رُوحَ وِداد وشِمتُ برقَ وِصالُ	بیا که بوے ترا میرم اے نسیم شمال

بوئیدم من بوے خوش دوستی ونشان کردم من برق وصال را یعنی دیدم مشاهده تجلیات را بیا که بوے ترا می برم وطالب وجویاے توام اے نسیم شمال داے مرشد باکمال قوله

احادیا بجمال الحبیب قف وانزل	که نیست صبر جمیلم در اشتیاق جمال

الف ندائیه حادی سرود گوینده اے راننده وباء بجمال زائده جمال جمع جمل وجمل شتر معنے آنست اے حداکننده مر شتران حبیب را استاده شو ونزول کن که نیست مرا صبر جمیل در اشتیاق آن جمال رعنا سوال اطلاق لفظ حبیب ومحبوب بحق تعالے در شرع نیامده جواب آنست که این اطلاق از راه وصفیه است نه علمیه قاضی بیضاوی می گوید وقتیکه ذات حق متصف باشد بصفتے پس اطلاق لفظی که دال بران صفت بود جائز است جواب دوم آنکه اطلاق یک اسم در شرع مصحح اطلاق مرادف اوست واطلاق اسم ودود واقع شده پس اطلاق لفظ محب ومحبوب نیز صحیح باشد قوله

شکایت شب هجران فرو گذار ایدل	بشکر آنکه برافگند پرده روز وصال

برافگند پرده روز وصال روز وصال پرده از میان برداشت قوله

بیا که پردهٔ گلریز هفت پردهٔ چشم	کشیده ایم بتحریر کارگاه خیال

چشم را چند طبقه است اول صلبی - دیگر مشیمی - دیگر شبکی - دیگر زجاجی - دیگر جلدی دیگر بیضی دیگر عنکبوتی - دیگر عنبی - دیگر قرنی - واین مجموع را حدقه گویند وگرد حدقه گوشتے است سپید وچرب آنرا ملتحمه گویند وقیل هفت پرده - اول صلبی - دوم مشیمی - سوم شبکی - چهارم عنکبوتی - پنجم عنبی - ششم قرنی - هفتم ملتحمه - واین را گلریز گویند اگرچه در گلریزی همه شریک اند لیکن این را ازان گویند که نمود

بدوست کقولہ تعالے انا زینا السماء الدنیا بزینۃ الکواکب اگرچہ کواکب ہشتم فلک اندا ما بسبب نموداری باسمان دنیا کہ آسمان اول است نسبت کنند کارگاہ کارخانہ معنے آنست کہ اے یار بیا کہ پردہ گلریز کہ از پردہاے چشم است بتحریر کارگاہ خیال برکشیدہ ایم وہمیشہ در تصور خیال میکوشیم تا ترا دیدہ ایم۔ قولہ

بجز خیال دہان تو نیست در دل تنگ ۔۔۔ کہ کس مباد چو من والہ خیال محال

والہ آشفتہ محال مشکل قولہ

ملال مصلحتے می نمایم از جانان ۔۔۔ کہ کس بجہد نماند ز جان خود بملال

مصلحتے براے مصلحت جان خود اے معشوق کہ بجاے جانان است قولہ

قتیل عشق تو شد حافظ غریب ولے ۔۔۔ بخاک ما گذرے کن کہ خون مات حلال

قتیل کشتہ غزل

ہر نکتہ کہ گفتم در وصف آن شمائل ۔۔۔ ہر کو شنید گفتا للہ در قائل

در بقچ واللہ نیکوئی خواجہ میگوید در ستایش قول خود کہ من آن سرو گلزار را بغایت تعریف کردہ ام وہر چیزے کہ آن عارض وقامت را توصیف کردہ ام بیان واقعست وہر کہ شنید گفت مر خدا راست نیکوئی گویندہ قولہ

گفتم کہ کے ببخشی بر جان ناتوانم ۔۔۔ گفت آن دمے کہ نبود جان در میان حائل

گفتم یعنے مر آن معشوق را گفتم آن دمی آن وقت قولہ

تحصیل عشق و رندی آسان نمود اول ۔۔۔ جانم بسوخت آخر در کسب این فضائل

رفتن طریق عشق ومحبت ورزیدن شیوہ صدق ومودت اگرچہ آسان نما است اما بپایان رسانیدن این امور در غایت صعوبت است واشکال قولہ

حلاج بر سر دار این نکتہ خوش سراید ۔۔۔ از شافعی مپرسید امثال این مسائل

حلاج منصور حلاج این نکتہ سخن عشق شافعی نام امام شریعت امثال مانندہا اینمسایل سخنان عشق یعنے اہل حال دیگر اند واہل قال دیگر اند اہل قال کہ از حال می لافند ہمہ شید وترہات می بافند وہر سخنے از اہل آن باید پرسید چنانچہ سخن حکمت از حکیمان وسخن فقہ از فقیہان وسخن نجم از نجومیان ہمچنین سخن عشق از عاشقان قولہ

در عین گوشہ گیری بودم چو چشم مستت ۔۔۔ اکنون شدم چو مستان بر ابروے تو مائل

عین کمال چشم مستت خطاب بمحبوب مستان عاشق قولہ

از آب دیدہ صدرہ طوفان نوح دیدم ۔۔۔ وز لوح سینہ نقشت ہرگز نگشت زائل

یعنے بدل وہوش وگوش وبچشم آنچنان مشغوف جمال جہان افروز توام کہ روز از شب وشب از روز نمیدانم بالفرض اگر عالم را آب ببرد بخدا کہ خرم شود زیادہ ازین چہ تواند بود کہ از آب دیدہ صدرہ الخ۔ قولہ

دل دادہ ام بیارے عاشق کشے نگارے ۔۔۔ مرضیۃ السجایا محمودۃ الخصائل

مرضیۃ السجایا نیکو عادتہا قولہ

دردا کہ بر در خود بارم نداد دلبر ۔۔۔ چندانکہ از جوانب انگیختم وسائل

دردا افسوس قولہ

اے دوست دست حافظ تعویذ چشم زخم است ۔۔۔ یارب بہ بینیم آنرا در گردنت حمائل

آن را دست حافظ را غزل

ہر کس کہ ندارد بجہان مہر تو در دل ۔۔۔ حقا کہ بود طاعت او ضائع وباطل

مہر عشق حقا سوگند بحق باطل بیہودہ قولہ

گشتیم جہان را کہ بہ بینیم ونہ دیدیم ۔۔۔ ہمچون تو کسے زیبا در شکل وشمائل

شکل صورت شمائل خصلتہا قولہ

بدر سکید اے زاہد خود بین ز در صومعہ بگذر ۔۔۔ آن دلبر من بین کہ بود میر قبائل

خود بین خود پرست ز در صومعہ بگذر ترک زہد نما دلبر آنکہ دلہاے عاشقان بحسن وکرشمہ برد

غزل ردیف المیم

الم یات للاحباب ان یترحم ۔۔۔ وللناقضین العہد ان یتندم

آیا نرسیدہ است مر دوستانرا آنکہ رحم کنند وشفقت کنند با دوستان ونرسیدہ است مر پیمان شکنندگان را کہ از شکستن عہد پشیمان شوند قولہ

الم یاتہم انباء من فات عہدہم ۔۔۔ وفی صدرہ نار الاسیٰ یتضرم

آیا نیامدایشانرا اخبار کسے کہ فوت کرد عہد دوستان را وشکست پیمان ایشانرا وحال آنکہ در سینہ او

آتش اندوه پشیمانی بنقض عهد زبانه میزند یعنی از روے قرآن واحادیث نرسیده است بایشان قصه عهد شکنان که از عهد شکنی چنانست حال ناقصان قوله

فیالیت قومی یعلمون بماجری　　علے جرح منهم فیعفوا و یرحموا

پس اے کاشکے قوم من بدانند بانچه رفته است از ایشان برین جریح از ظلم وتعدی خود پس بخشند ورحم کنند قوله

حکی الدمع منی والجوارح اضمرت　　فیا عجبا من صامت یتکلم

حکایت کرد یعنے آشکارا کرد راز من اشک من وحال آنکه اعضا وجوارح من پوشیده داشته بودند اے فعلی عجبی از خاموشی که سخن نمیگوید وافشاء راز صاحب خود میجوید قوله

اتی موسم البروز واخضرت الربی　　ویرق خمرا والندامی ترنم

ربی جمع ربو یعنے تل ترنم در اصل ترنموا این قسم قافیه در اشعار عرب شائع است آمد موسم بهار وسبز شد تلها وتنک وصاف شد شراب ویاران هم قدح می سرایند قوله

ایا من فاق کل السلاطین سطوة　　ترحم جزاک الله والخیر یغنم

اے آنکه غالب آمده بر همه سلاطین از روے سطوة رحم کن جزا دهد ترا خدا وخیر را غنیمت دانند قوله

بنی عم جودوا علینا بجرعة　　وللفضل اسباب بها یتوسم

یعنی اے عم زادها سخاوت کنید بر ما بخشش یک جرعه ومر بزرگی راست سببها که بدان دیده میشود وفضل بونشان داده میشود غنا اے برادران خداوند فضل وتوانگری بر فقیران جود وکرم کنید وبخشش در ائید که فضل عبارت از جود است وکرم بجمع دینار ودرم قوله

شهور بها الافناء ویقتضی الغنا　　وفی شانه عیش الربیع المحرم

شهور جمع شهر واین شهور خبر مبتدای مصدر ای هذا شهور یعنے این ماهها بسبب تاثیر آن دل تقاضاے سرود می کند یا بے نیازی وتوانگری می طلبد که نتیجه آن عیش وجیش بود ودر سامان که فقر ولی نداریم ودست قدرت هیچ نداریم عیش بهار است حرام ودل دریاے دام قوله

لکل من الخلان ذخر ومنة　　وللحافظ المسکین فقر ومغرم

یعنے هر یکے را از دوستان ذخیرهاست که هنگام عسرت بکار آید وخیرات وصدقاتست که دران جهان بهجت افزاید ومر حافظ مسکین وفقیر را تاوانیست که باعث اضطرار است وفقر اختیاری سر بسر تاوانیست

که باعث شکر گذاری وموجب رسوای وخواری غزل

اگر بر خیزد از دستم که با دلدار بنشینم　　ز جام خضر مے نوشم ز باغ وصل گل چینم

بر خیزد از دستم میسرم آید قوله

مگر دیوانه خواهم شد درین سودا که شب تا روز　　سخن با ماه میگویم پری در خواب می بینم

مگر تحقیق شب رحلت وقت مرگ قوله

نه هر کو نقش نظمے زد کلامش دلپذیر افتد　　تذرو طرفه میگیرم که چالاکست شاهینم

نه هر کو یعنے نه هر شاعرے که او نقش نظمے زد شعرے گفت کلامش دلپذیر افتد سخنش مقبول باشد تذرو طرفه مراد مضمون نادر ومعانی باریک شاهین طائر شکاری مراد طبیعت قوله

اگر باور نمیداری رو از صورتگر چین پرس　　که مانی نسخه می خواهد ز نوک کلک مشکینم

صورتگر نقاش مانی نام نقاش رومی که بدروغ دعوی پیغمبری کرده ونقاشی را معجزه ساخته در عهد شاه بهرام هرمزشاه بود وهم بدست او کشته شد ۱۲ من ابراهیم شاهی قوله

رموز عشق وسرمستی ز من بشنو نه از حافظ　　که با جام وقدح هر شب حریف ماه وپروینم

پروین ثریا غزل

اینچه شوریست که در دور قمر مے بینم　　همه آفاق پر از فتنه وشر مے بینم

این غزل در نکایت زمانه وعلامت قیامت گفته دور قمر این دور اخیر ادوار همه ستارگان سیاره است ودور هر هفت هزار سال است هزار تنها عمل آن ستاره وشش هزار دیگر بمشارکت شش ستاره وآدم ۴ هم در دور قمری است قوله

دختران را همه جنگ ست وجدل با مادر　　پسران را همه بدخواه پدر مے بینم

جدل خصومت قوله

ابلهان را همه شربت ز گلاب وقند است　　قوت دانا همه از خون جگر مے بینم

خون جگر محنت ومشقت غزل

آنکه او فکر دل شاد نکرده است منم　　وانکه این غمکده آباد نکرده است منم

این غمکده دنیا ودل دبدن دم بخود کرده یعنے خموش فرهاد نام عاشق شیرین پس زانو نشستن

مراقبه کردن و بادب نشستن هادی هدایت کننده مرشد ارشاد کننده ساحت پیرامون خانه طرح انداختن از جای دور و نیز انچه نقاشان برای رنگ آمیزی

غزل

آنکه پامال جفا کرد چو خاک راهم	خاک میبوسم و عذر قدمش میخواهم

یعنی هر چند آن ترک جفاکیش با دل ریش جور و ستم کند و راحت میدانم از جور او شکایت نمیکنم بکوری رقیبان سبابات کنان میگویم آنکه پامال الخ در پیش آن ماه ستم کیش خود میگویم که ای سرو بوستان لطافه قوله

من نه آنم که بجور از تو بنالم حاشا	چاکر معتقد و بندهٔ دولتخواهم

همیشه اندیشه من این است که چگونه خدمت شایسته کنم که مقبول طبع شریف تو باشد قوله

بسته ام در خم گیسوی تو امید دراز	آن مبادا که کند دست طلب کوتاهم

در ضمیر من غیر ازین نیست که بغیر از جناب تو مسکنی و ماوای ندارم عرضداشتی میکنم بدین مضمون که قوله

ذره خاکم و در کوی توام وقت خوش است	ترسم ای دوست که بادی ببرد ناگاهم

ای زاهد خودبین که کار تو بجز تحقیر درومندان نیست اگر خواهی که عظمت رندان خرابات مشاهده کنی قوله

با من راه نشین خیز و سوی مصطبه آی	تا ببینی که در افلاک چه صاحب جاهم

مصطبه شراب خانه بلغت بغداد است عرصه افلاک اضافه بیانیه قوله

خوشم آمد که سحر خسرو خاور می گفت	با همه پادشهی بندهٔ توران شاهم

شاهم بدرجه کمالم بدانکه تقدیر خیر و شر همه بقدرة حق است پس بهترین طریقه اینست که خموش و برین که معتقد تو نیستم اعتراض مکن اعتقاد من اینست که میگویم قوله

صوفی صومعهٔ عالم قدسم لیکن	حالیا دیر مغانست حوالتگاهم
پیر میخانه سحر جام جهان بینم داد	و اندران آئینه از حسن تو کرد آگاهم

جام جهان بین دل مصفا یا شراب از جهة ذکر ظرف و اراده مظروف اندران آئینه اشاره بجام جهان بین از حسن تو کرد آگاهم باعتبار لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المومن پس ازین حال دیروز آنماه دلفریب در قبای حسن و ناز میخرامید و از غروری که داشت بفقیران نگاه نمیکرد گفتم ای شاه قوله

مست بگذشتی و از حافظت اندیشه نکن	آه اگر دامن حسن تو بگیرد آهم

غزل

بمژگان سیه کردی هزاران رخنه در دینم	بیا کز چشم بیمارت هزاران درد برچینم

این مصرع در نسخهٔ مطبوعه بدین لفظ نیافته

مژگان سیه کنایه از ظلمت تقصیرات چشم بیمار صفت چشم معشوق باعتبار کم نگاهی چه بیمار را خاصه است که بهر سو نگاه نمیکند و این صفت حوران است که هن قاصرات الطرف و مراد از چشم بینائی حق چون سالک بکمال رسد این صفت در و پدید آمده بود قال عم اذا اراد الله بعبد خیرا ابصره بعیوب نفسه معنے آنست که خداوند البجب تقصیر که از من بوجود آید اشاره بهلاک من در رسید که گفتی من عمل صالحا فلنفسه و من اساء فعلیها و ما انا بظلام للعبید بیا که از بینائی و اطلاع تو آن تقصیرات را که مظهر عدم رضا تست و رخنه کرده است در دینم و شوک آلام از رهگذار خود برچینم و توجه خویش را از ان در کشم و خلیده را از پا برکشم و نیز مژگان سیه کنایه از عشق مجازی بود و چشم کنایه از عشق حقیقی شود و بیماری چشم تعریف او بود معنے آنست که آن محبوب حقیقی بمژگان سیاه خود که عشق مجازست هزاران رخنه در شعار آوردی و لباس دینداری که بر تنم بود و از محبت مجازی پاره کردی بیا که از عشق حقیقی تو هزاران درد و اندوه اختیار کنم و از مرتبه مجاز بپایه حقیقت روم شکر قرب چشم ذات و تجلی مے شراب کنایه از مستی حرمان بے نصیبی آن اشاره بشکر این اشارت نے قوله

الا ای همنشین دل که یارانت برفت از یاد	مرا روزی مباد آندم که بی یاد تو بنشینم

همنشین دل کنایه از محبوب حقیقی یاران کنایه از دوستان تصدیقی که در عالم عدم یار و مصاحب بودند برفت از یاد خطاب بحضرت حق است و اگرچه فراموشی بدو جایز نبود اما از کمال استمالت چنین بر زبان مے آرد و از زبان عارفان در مقام استمالت حرفها بوجود مے آید دیگر از تقلید نمی شاید ای آنکه در دل ما جا کردهٔ و همنشین دل گشتهٔ و یاران قدیم خود را بفراموشی آوردهٔ مرا مباد آن روزی که بی یاد تو برآیم که حیات عارفان یاد حق است لکل نفس یخرج بغیر ذکر الله فهو میت الهی بیاد خودم ثابت دار و نیز دل بمعنی سر بود معنے آنست که ای بنده محرم راز و ای مونس دم شاید که یاران قدیم خود را فراموش کردهٔ و ما دوستان را بفراموشی آوردهٔ پس از روی شفقت مے فرماید دو دل بندگان را بخود میر باید که مرا روزی مباد که بی یاد تو بنشینم و فراموشیت گزینم که اگر یک لمحه حق در یاد بنده نباشد هر آینه حرف صورتش از لوح هستی تبرا شد قوله

جهان پیر است و بی بنیاد ازین فرهادکش فریاد	که کرد افسون و نیرنگش ملول از جان شیرینم

نیرنگ مکر قوله

اگر بر جای من غیری گزیند دوست حاکم اوست	حرامم باد اگر من جان بجای دوست بگزینم

اشکال آن ست که غیرت عاشقی تقاضا می کند که اگر دوست دیگرے را بر عاشق گزیند بران عاشق گران آید جواب آنست که این غیرت ہوسنا کانست وغیرت عارفان آنست که معشوق اگرچه دیگرے را برگزیند رو است که فیض او بہمه عام است اما عاشق را باید که نظر بران غیر که برگزیده است نیندازد وچون نظر برغیر انداخت عاشق نیست عاشق آنست که غیر را در دل وچشم گنجایش نباشد **قوله**

زتاب آتش دوری شدم غرق عرق چون گل	بیار ای باد شبگیری نسیمے زان عرق چینم

عرق خوی باد شبگیر باد صبا که ایصال رائحه طیبه بدو نسبت دہند وسبب شگفتگی ریاحین گلزار شود اینجا کنایه از مرشد عرق چین مرکب نام عطریست از عطریات خاصیه او عرق چینی است اینجا کنایه از محبوب معنی آنست که از تاب آتش جدائی ہمچو گل غرق عرق شد وپژمرده ورق ورق شدم اے مرشد طریقه واے ہادی حقیقت نسیمے ازان محبوب حقیقی بیار واین غریق را ازین ورطه بر آرا ے بیان حقائق ومعارف وطریق مشاہده بنما ومی تواند که این بیت جوابیست به بیت بالا که کلام قدسی است **قوله**

صباح الخیر زد بلبل کجائی ساقیا برخیز	که غوغا میکند در سر خیال جنگ دوشینم

صباح الخیر کلمه ایست که ہنگام طلوع صبح معاشران بساقی می گویند وساغر صبوحی از می جویند اینجا کنایه از ولوله محبت سند وبلبل عبارت از دل سالک ساقی کنایه از مرشد وغوغا بمعنے شور لود وخروش جنگ دوشین کنایه از عہد الست معنی چنین باشد یعنی ولوله عشق از عہد الست بربکم قالوا بلی در سرم شور وغوغا میکند پرده بندار . وعقده عفت خونخوار از پیش بصیرتم برخواست وعہدے که روز میثاق بحضرت حق بسته ام از سر ہنگام آراست **غزل**

بیا تا گل برافشانیم ومے در ساغر اندازیم	فلک را سقف بشگافیم وطرح نو در اندازیم
شراب ارغوانی را گلاب اندر قدح ریزیم	نسیم عطر گردان را شکر در مجمر اندازیم

ارغوانی سرخ عطر بکسر بوے خوش ونیز قسمے از خوشبوی مجمر عود سوز **قوله**

بیا جانا منور کن برویت مجلس ما را	که در پیشت غزلخوانیم ودر پایت سر اندازیم

برویت تا بمعنے خود **قوله**

یکے از عشق می لافد دگر طامات می بافد	بیا کاین داوریہا را به پیش داور اندازیم

طامات سخنان از چپ وراست داوریہا حکومت وقضیه داور حق تعالے . **قوله**

چو در دستست رودے خوش بزن مطرب سرودے خوش	که دستافشان غزلخوانیم وپاکوبان سر اندازیم

پاکوبان رقص کنان **قوله**

صبا خاک وجود ما بآن عالیجناب انداز	بود کان شاه خوبان را نظر بر منظر اندازیم

صبا باد شرقی اکثر اوقات بشیراز وزد بغایت لطیف وموافق طبع خلائق است ۱۲ من ابراہیم شاہی منظر جای نظر انداختن **قوله**

بہشت عدن اگر خواہی بیا با ما به میخانه	که از پاے خمت یکسر بحوض کوثر اندازیم

عدن نام بہشتے از در ابیض قال عزم ان الجنة ثمانية اولها دار الجلال وہی من لولوء ابیض وثانیہا دار السلام وہی من یاقوت احمر وثالثہا جنت الماوی وہی من زبرجد اخضر ورابعہا جنت الخلد وہی من ذہب اصفر وخامسہا جنت النعیم وہی من فضة وسادسہا جنت الفردوس وہی من ذہب احمر وسابعہا من یاقوت احمر وثامنہا جنات عدن وہی من درة بیضاء وہی مشرفة علے الجنان کلہا کوثر نام جوئیست در بہشت انا اعطیناک الکوثر **غزل**

بگذار تا بشارع میخانه بگذریم	کز بہر جرعۂ ہمه محتاج این دریم

شارع شاہراه شارع میخانه اضافه بیانیه **قوله**

روز نخست چون دم رندی زدیم وعشق	شرط آن بود که جز ره این شیوه نسپریم

روز نخست روز الست این شیوه عشق **قوله**

جائیکه تخت ومسند جم میرود بباد	گر غم خوریم وخوش نبود به که مے خوریم

جم بفتح اگر با خاتم ونگین وبلقیس وماہی وامثال آن افتد سلیمان مراد بود واگر بمقابل آئینه وسد وامثال آن بود سکندر مراد بود واگر مقابل پیاله وشراب بود جمشید بود وچون ازین چیزہاے مسطوره ہیچ چیز نبود ہرچه مقتضاے محل بود ہمان مراد بود اما درینجا سلیمان مراد است مسند جاے سند وفرش که گستر انند گویند که مسند سلیمان سه فرسنخ در سه فرسنخ بگستردندے **قوله**

تا بو که دست در کمر او توان زدن	در خون دل نشسته چو یاقوت احمریم

تا بو یعنی باشد دست در کمر او توان زدن اے بوصال او رسیدن یاقوت جواہریست سرخ ونیز زرد وکبود واز ہمه سرخ نیکوتر وہمه جواہر بشکنند وبگدازند مگر یاقوت رمانی ہرکه با خود دارد از طاعون ایمن بود ونام خطے وباستعاره لب معشوق بود ۱۲ من ابراہیم شاہی **قوله**

شوریدگان بحالت و رقصند در سماع | ما نیز هم بشعبده دستی برآوریم

شوریدگان دیوانگان عاشقان شعبده بازی و رقص قوله

از جرعهٔ تو خاک زمین در و لعل یافت | بیچاره ما که پیش تو از خاک کمتریم

خاک زمین کنایه از سالک در و لعل یافت بمرتبه رسید که مخرج لعل و دُر گردید قوله

زان پیشتر که عمر گرانمایه بگذرد | بگزار تا قیامت روی تو بنگریم

گرانمایه قیمتی و بیش بها و نفیس قوله

حافظ چو ره بکنگرهٔ کاخ وصل نیست | با خاک آستانهٔ این در بسر بریم

کاخ کشک غزل

بارها گفته ام و بار دگر می گویم | که من گم شده این ره نه بخود می پویم

بارها یعنی بسیار این ره اشاره بشعر نه بخود می پویم نه بهوای نفسانی میگویم قوله

در پس آئینه طوطی صفتم داشته اند | آنچه استاد ازل گفت بگو می گویم

مراد از آئینه دل مصفا استاد ازل حق تعالی گفت الهام نمود و درین بیت تقلیب است تقدیر کلام چنین است که طوطی صفت مرا داشته اند در پس آئینه آنچه استاد ازل گفت بگو می گویم یعنی من از کسوت اختیار برآمده ام و مرا هیچ نوع اختیار نیست اختیار از آن حق است و این بیت حافظ در ستایش خود فرموده کما قال عم انا سید ولد آدم ولا فخر و آیة ما کان لبشر ان یکلمه الله الا من وحی او وراء حجاب شاهد این حال است یعنی من بحکم الشعراء تلامیذ الرحمن هرچه می گویم از الهام حق است نه چون شعراء عوام که گفتارشان محض آموزش نفس و شیطان کما قال الله والشعراء یتبعهم الغاوون الم تر انهم فی کل واد یهیمون و نیز در پس بمعنی مقابل ه پس چرخه نفرین گرفتند بیش + و رسم است که چون طوطی را آموزانند مقابل طوطی آئینه بردارند و آموزاننده پس آئینه نشسته آواز کند طوطی عکس خود را در آئینه می بیند و آن آواز از و پندارد و در سخن آید قوله

من اگر خارم اگر گل چمن آرائی هست | که از آن دست که می پروردم میرویم

خار بد گل نیک چمن آرا باغبان مراد حق تعالی از آن دست بنوعی و روشی قوله

دوستان عیب من بیدل حیران مکنید | گوهری دارم و صاحب نظری می جویم

گوهر مراد دل مصفا قوله

اگرچه با دلق ملمع می گلگون عیب است | مکنم عیب کزو رنگ ریا می شویم

دلق ملمع هستی مستعار مکنم نکنید مرا رنگ ریا هستی مستعار قوله

خنده و گریهٔ عشاق ز جای دگر است | می سرایم بشب و وقت سحر می مویم

ز جای دگرست بسبب عشق است قوله

حافظم گفت که خاک در میخانه مبوی | گو مکن عیب که من مشک ختن می بویم

میخانه عالم عشق من مشک ختن می بویم معائنه تجلی حق مینمایم غزل

بشری اذا السلامة حلت بذی سلم | لله حمد معترف غایة النعم

بشارت است وقتیکه سلامه حلول کرد در ذی سلم که موضعی است که در وی سلم یعنی کنار بسیار است مر خدای را سپاس و ستایش کسی که اعتراف نماینده بود نهایت نعمتها را که بوی رسیده باشد یعنی آن حلول سلامه در ذی سلم بمنزله حصول نعمتها است قوله

پیمان شکن هر آینه گردد شکسته دل | ان العهود عند ملیک النهی ذمم

پیمان شکن عهد شکن عهود عهدها ملیک خداوند نهی خرد ذمم ذمه یعنی عهد شکن البته شکسته دل شود چه عهد و پیمان نزد خداوند عقل ذمه و رعایت همان نزد ارباب خرد لازم قوله

در نیل غم فتاد و سپهرش بطعنه گفت | الآن قد ندمت و ما ینفع الندم

نیل بکسر رودیست از کشور زنگبار بمصر بگذرد چون فرعون از عهد حق برگشت و با لشکر خویش در نیل غرق شد بصد خواری معنی آنست که آن عهد شکن در نیل غم افتاد سپهرش بطعنه این ندا داد که اکنون پشیمان شدی و حال آنکه نفع نمیکند پشیمانی این مضمون تلمیح است بکریمه الآن وقد عصیت قبل وکنت من المفسدین قوله

ساقی بیا که دور گلست و زمان عیش | پیش آر جام و هیچ مخور غم زبیش و کم

ساقی کنایه از مرشد و روح و دل و خود قوله

بشنو ز جام باده که این زال نوعروس | بسیار کشت شوهر چون کیقباد و جم

زال نوعروس دنیا زال بطوالت ایام و عروس باعتبار آرایش کیقباد نام شاهی ایران زمین

جم جمشید ذکر او بالا مرقوم شد قوله

حافظ بکنج میکده دارد قرارگاه — کالطیر فی الحدیقة و اللیث فی الاجم

مانند مرغ در باغ و شیر در بیشه غزل

بی توای سرو روان باگل و گلشن چکنم — زلف سنبل چه کنم عارض سوسن چه کنم
آه کز طعنهٔ بدخواه ندیدم رویت — نیست چون آئینه ام روی ز آهن چکنم

یعنی چون روی تو آئینه من نیست آئینه آهن چه کار آید قوله

شاه ترکان چو پسندید و بچاهم انداخت — دستگیر ار نشود لطف تهمتن چه کنم

شاه ترکان افراسیاب تهمتن رستم مراد مرشد درینجا این قصه بسبیل اجمال چنین است که بیژن اگه در خدمت افراسیاب می بود اتفاقاً با دخترش محبتی واقع شد شبی هر دو را در خلوت یافتند این خبر بافراسیاب رسانیدند افراسیاب بیژن را گرفته در چاه محبوس کرد اقارب بیژن این خبر را برستم رسانید رستم بالشکر خویش از شهر خود برآمد در شهر افراسیاب در چاهی که بیژن را اسیر کرده بودند بمشعلها درآمد و بیژن را برآورده همراه خود برد معنی آنست که چون مرا حضرت حق باقتضاء حکمت بالغه دانسته در چاه دنیا انداخت اگر مرشد کامل دستگیری نکند وازین چاه زندان رهائی ندهد که خلاص تواند ساخت اگر سائلی سوال کند مرشد با تهمتن که بممانعت افراسیاب بیژن را از چاه زندان خلاص ساخته چه مشابهت دارد بر قبول آن که توجه گمارد که مرشد در کمال اطاعت حق بود هر چه کند بارادهٔ او کند گوئیم این تشبیه من بعض الوجوه است نه من کل الوجوه و اینچنین در کلام فصحا کثیر الوقوع است پس تشبیه مرشد به تهمتن محض در رستگاری بود و موافقت و مخالفت منظور نشود و معهذا ارباب قرب را منزلی است که چنین و چنان کنند و در بعضی تقدیرات مرضی حق را فهمیده مخالف آن شوند حق سبحانه نیز مرضیات ایشان را فهمیده رقوم لوح محفوظ را محو میگرداند و بطوری که ارادهٔ ایشان است به ثبت میرساند کقوله یمحو الله مایشاء و یثبت و عنده ام الکتاب بگوش هوش بشنوای مقبول اولوالالباب و میتواند که شاه ترکان کنایه از صفات قهریهٔ حق بود و تهمتن کنایه از صفات لطفیه کما جاء فی الحدیث القدسی سبقت رحمتی علی غضبی و فی الحدیث النبوی صلعم اللهم انی اعوذ بک منک ای اعوذ بلطفک من قهرک و میتواند که مراد از شاه ترکان نفس باشد معنی آنست که چون نفس مرا در چاه هوا و هوس انداخت اگر لطف روح

مانند رستم که بیژن را از چاه برآورد دستگیر نگردد حال من چون شود و قصه رستم و بیژن در بیت شاه ترکان سخن مدعیان می شنود مذکور شد قوله

بروای زاهد و بر دردکشان خورده مگیر — کار فرمای قدر میکند این من چه کنم

دردکشان عاشقان خورده مگیر عیب مکن کار فرمای قدر حق تعالی این اشارة بدردکشی قوله

مددی گر بچراغی نکند آتش طور — چارهٔ تیره شب وادی ایمن چه کنم

چراغ روشنی آتش طور تجلی وادی ایمن نام بیابانی در بیت المقدس قوله

برق غیرت که چنین میجهد از پردهٔ غیب — تو بفرما که من سوخته خرمن چه کنم

باید دانست که چون غیرت دامنگیر عاشق است و نمیخواهد که معشوق بدیگری ملتفت شود معشوق را هم غیرت میشود و نمیخواهد که عاشق او بدیگری نگرد چنانچه نقل است که چون درد عاشقی دامنگیر وقت ابراهیم ادهم گردید ترک دنیا نموده طالب محبوب خود گردید روزی در کنج نشسته مشغول محبوب خود بود که پسرش خورد بود چون بسلطنت رسید روزی بآرزوی تمام نزد پدر آمد و سلام کرد ابراهیم گفت تو بر کدام دینی گفت بر دین محمدی گفت الحمد لله گفت قرآن دانی گفت بلی گفت الحمد لله ابراهیم خواست که برود پسرش نگذاشت محبت در دل ابراهیم اثر کرد همدرین آواز آمد که یا ابراهیم تدعی محبتنا و تحب غیرنا ابراهیم از غایت محبت گفت الٰهی اغثنا یا این را بردار یا مارا بمجرد این سخن پسرش بیفتاد و همانجا جان بداد زهی غیرت معشوقی که با عاشقان خود چنین میکند ازینجاست ٥ برق غیرت که چنین میجهد قوله

حافظا خلد برین خانهٔ موروث منست — اندرین منزل ویرانه نشیمن چکنم

موروث ابا عن جد منزل ویرانه دنیا نشیمن نشست غزل

باز آئی ساقیا که هوا خواه خدمتم — مشتاق بندگی و دعاگوی دولتم
زانجا که فیض جام سعادت فروغ تست — بیرون شدن نمای ز ظلمات حیرتم

یعنی هدایت نمودن خاصه جام سعادت فروغ تست پس میخواهم که مرا ازین ظلمات حیرت که دنیا و عالم کثرت است برآری و بمقام سراسر نور که عالم قرب و وحدت است رسانی قوله

هر چند غرق بحر گناهم ز شش جهت — تا آشنای عشق شدم ز اهل رحمتم

تا آشنای عشق شدم لیکن از آن وقتی که آشنای عشق شدم قوله

عیبم مکن برندی و بدنامی اے فقیه
کاین بود سرنوشت ز دیوان فطرتم

فقیه دانشمند سرنوشت حکم ازلی ۔ قوله

مے خور که عاشقی نه بکسب است و اختیار
این موهبت رسید ز دیوان فطرتم

کسب سعی موهبت بخشش دیوان فطرة روز ازل قوله

من کز وطن سفر نگزیدم بعمر خویش
در عشق دیدنِ تو هواخواهِ غربتم

هواخواه دوستدار و طالب غربت مسافرت قوله

دورم بصورت از در دولتسراے دوست
لیکن بجان و دل ز مقیمانِ حضرتم

بصورت باعتبار جسم یا بسبب جسم قوله

گردم زنے زطره مشکین آن نگار
فکرے کن اے صبا ز مکافاتِ غیرتم

گردم زنے اگر دعوی عشق او کنی و طالب سے باشی طره مشکین جذبه عشق صبا مراد علما و زاهد مکافات بدله یعنے اے صبا اگر میخواهی که بیان طره مشکین او عشق کنی از مکافات غیرت من فکرے کن قوله

دریا و کوه در ره و من خسته و ضعیف
اے خضر پے خجسته مدد کن بهمتم

ضعیف ناتوان پے خجسته مبارک قدم همت توجه غزل

بغیر ازین که بشد دین و دانش از دستم
بیا بگو که ز عشقت چه طرف بربستم

دانش علم ظهیر ؎ مرا ز دانش من نیست بهرۀ چه عجب ٭ ز رنگ خویش نباشد نصیب حنا را ٭ قوله

اگرچه خرمن عمرم غم تو داد بباد
بخاک پاے عزیزت که عهد نشکستم

غم کنایه از عشق بخاکپاے تو بار قسمیه عهد نشکستم خللے در عهد نیاورده ام قوله

چو ذره گرچه فقیرم ببین بدولت عشق
که در هواے رخت چون بمهر پیوستم

ببین بدولت عشق که دارم نظر کن هوا محبت و آرزو چون چگونه قوله

بیار باده که عمریست تا من از سر مهر
بکنج عافیت از بهر عیش ننشستم

عمریست مدتیست کنج گوشه از دست عشق یعنے بسبب و بطفیل عشق قوله

اگر ز مردم هشیاری اے نصیحتگو
سخن بخاک میفکن چرا که من مستم

نصیحت تو با من بمنزله بخاک انداختن است چه مست را نصیحت سودے ندهد غزل

بعزم توبه سحر گفتم استخاره کنم
بهار توبه شکن میرسد چه چاره کنم

عزم قصد استخاره طلب خیر و نیز معروف قوله

بدور لاله دماغِ مرا علاج کنید
گر از میانهٔ بزمِ طرب کناره کنم

بزم طرب مجلس میخواری قوله

ز روے دوست مرا چون گل مراد شگفت
حوالهٔ سر دشمن بسنگ خاره کنم

ز روے دوست بسبب مشاهده دوست چون گل مراد شگفت حصول مراد گردید خاره قسم سنگست قوله

بتخت گل بنشانم بتے چو سلطانے
ز سنبل و سمنش ساز طوق و یاره کنم

تخت گل دل سالک طوق آنچه در گردن افگنند از زر و نقره یاره دست درنجن یعنے بر تخت گل محبوبے نشانم همچون بادشهان و زیورهاش از گل پوشانم و معنے حقیقی آنست که دل از محبت مجازی گل وار شگفته و از جمال خویش هیچ نهفته محبوب حقیقی را سلطان وار بران بنشانم و از تسبیح و تهلیلش محلے گردانم و قول سبحانک لا اله الا انت برزبان رانم قوله

گداے میکده ام لیک وقت مستی بین
که ناز بر فلک و حکم بر ستاره کنم

ستاره ستارگان قوله

نه قاضیم نه مشایخ نه محتسب نه فقیه
مرا چه کار که منع شراب خواره کنم

مشایخ صاحب مشیخه منع بازداشتن اشکال این بیت آنست که امر معروف و نهی منکر بر هر کس بقدر او واجب است ؎ گرت نهی منکر بر آید ز دست ٭ نشاید چو بے دست و پایان نشست ٭ وگر دست قدرت نداری بگوے ٭ که پاکیزه گردد باندرز خوے ٭ چو دست و زبان را نماند مجال ٭ بهمت نمایند مردی رجال ٭ قال الله وأمر بالمعروف وانه عن المنكر و نهی منکر از دولتمندان بدست باید و از علما بزبان و از فقرا بدل بآنکه آنرا مکروه دانند و از ته دل خواهند که آن منکر برطرف شود جوابش آنست که منع کردن شرابخواره یعنی بازداشتن او از شراب خوردن دو ان متصور است که کسے بدست آزار رساند یا شخصے بزبان گوید که گفته او محل خوف آن بود که اگر گفته او را قبول نخواهم کرد بدست آزار خواهد رسانید چنانچه حال قاضی و مشائخ و فقیه است و هر گاه من از ایشان نیم پس برمن بازداشتن آن شرابخوار از خوردن فرض نیست یعنی واجب برمن کراهت قلبی و آنرا انجامی آرم قال عم من رای منکم منکرا فلیغیر بیده وان لم یستطع فبلسانه وان

لم یستطع فبقلبہ و فی ذلك العوام تمغا بفتح نشان وداغے کہ بران اسپ نہند ساز استعداد برگ اسباب خانہ معاش زندگی وقوت قولہ

مرا کہ نیست رہ ورسم لقمہ پرہیزی
ہمان بہ است کہ میخانہ را اجارہ کنم

ہمان بہ است بہتر ہمانست قولہ

ز بادہ خوردن پنہان ملول شد حافظ
بہانگ بربط و نے رازش آشکارہ کنم

بہانگ بربط و نے بطریق علانیہ واشتہار غزل

بہ تیغ غم گرشد دستش نگیرم
وگر تیرم زند منت پذیرم
کمان ابروے مارا گو مزن تیر
کہ پیش دست و بازویت بمیرم

کمان ابرو معشوق قولہ

غم گیتی چو از پایم در آورد
بجز ساغر نباشد دستگیرم

از پایم در آورد عاجز و پریشان ساخت دستگیر مدد و معاون نفیر آواز عرش تختے است از جوہر سبز داورا چہار صد ہزار رکن ومیان ہر رکن ہشتاد ہزار سالہ راہ قولہ

برا اے آفتاب صبح امید
کہ در دست شب ہجران اسیرم

آفتاب صبح امید معشوق قولہ

بفریادم رس اے پیر خرابات
بیک جرعہ جوانم کن کہ پیرم

پیر خرابات مرشد قولہ

چو طفلان تاکے این زاہد فریبے
بسیب بوستان وشہد وشیرم

سیب بوستان کنایہ از زہد شہد وشیر صلاح وتقوی یعنی بسیب بوستان وشہد وشیر مرا ہمچو طفلان تاکے زاہد فریبی دہی وبچیزہاے محقر مرا از خود وادر البشکنی اے مرا تاکے ہمچو زاہدان طفل فریب از خود بغیر بے اندازی ومجاز را در پیش نظر جلوہ گر سازی بذکر غیر مبر یاد خود مرا ضمیر ۔ قولہ

بسوز این خرقۂ تقوی چو حافظ
کہ گر آتش شوم در وے نگیرم

نگیرم اثر نکنم غزل

برو اے طبیب از سر کہ زسر خبر ندارم
بخودم دمے رہا کن کہ زخود خبر ندارم

بعیادتم قدم نہ کہ زبیخودی شوم بہ
مے ناب نوش وہم دہ کہ غم دگر ندارم

عیادت رفتن بہ بیمار پرسی نوش شیرین وآب حیات وتریاک ناب خالص بے آمیزش قولہ

ز ذہب کنند زیور بزرت کشند در بر
من بینواے مضطر چہ کنم کہ زر ندارم

ذہب زر زیور پیرایہ بینوا مفلس مضطر بیقرار غزل

تو ہمچو صبح ومن شمع خلوت سحرم
تبسمے کن وجان بین کہ خون ہمی سپرم

التبسم دندان سپید کردن ونیز قسمے از اقسام خندہ قولہ

چنین کہ در دل من داغ زلف سرکش تست
بنفشہ زار شود تربتم چو درگذرم

بنفشہ نام گل تربت گور درگذرم بمیرم قولہ

بر آستان امیدت کشادہ ام در چشم
کہ یک نظر فگنی چون فگندی از نظرم

یعنے منتظریم وامید آن داریم یکنظر یک نگہہ فگندی از نظرم ہیچ نگاہے بحال من نیفگنی قولہ

چہ شکر گویمت اے خیل غم عفاک اللہ
کہ روز بیکسی آخر نمیروی ز سرم

خیل سپاہ عفاک اللہ نگاہدارد ترا اللہ تعالے نرگس مست چشم مست تنگنا وتنگجہ وتنگی ہر چیزے دراہ تنگ غزل

تا سایۂ مبارکت افتاد بر سرم
دولت غلام من شد واقبال چاکرم
بیدار در زمانہ ندیدی کسے مرا
در خواب اگر خیال توگشتی مصورم

مصور خیال کردہ شدہ قولہ

من عمر در غم تو بپایان برم ولے
باور مکن کہ بے تو زمانے بسر برم

باور اعتبار قولہ

گفتی بیار رخت اقامت بکوے ما
من خود بجان تو کہ ازین کوی نگذرم

اقامت ایستادن بجان تو قسم بجان تو ۔ غزل

چرا نہ در پے عزم دیار خود باشم
چرا نہ خاک کف پاے یار خود باشم

عزم قصد دیار ولایت قولہ

غم غریبی وغربت چو بر نمے تابم
بشہر خود روم وشہریار خود باشم

غریبی مسافرت چو برنمے تابم تحمل نمیتوانم کرد شهریار بادشاه روزگار که بقصر خود بزرگترین از بادشاهان بود و نیز شهریار قوله

زمحرمان سراپردهٔ وصال شوم زبندگانِ خداوندگارِ خود باشم

سراپرده سراچه بادشاهان قوله

همیشه پیشهٔ من عاشقی و رندی بود دگر بکوشم و مشغول کار خود باشم

پیشه کسب و هنر و طریق قوله

چو کار عمر نه پیدا است باری آن اولی که روز واقعه پیشِ نگار خود باشم

روز واقعه روز مرگ قوله

ز دست بخت گران خواب و کار بی سامان اگر کنم گلهٔ رازدار خود باشم

گران خواب خفته رازدار خود باشم باکسے نگویم قوله

بود که لطف ازل رهنمون شود حافظ و گرنه تا ابد شرمسار خود باشم

شرمسار شرمنده غزل

چلسال رفت بیش که من لاف میزنم کز ساکنان دیر مغان کمترین منم

درین بیت اظهار محبت میکند که محبت ما امروزینه نیست بلکه ازلیه است قوله

هرگز بمین عاطفت پیر مے فروش ساغر تهی نشد ز مے صاف روشنم

یمن فرخندگی عاطفت مهربانی ساغر دل مے محبت و عشق یعنی ادا شکر این نتوانم کرد که هرگز قوله

از یمن عشق و دولت رندان پاکباز پیوسته صدر مصطبها بود مسکنم

رندان عاشقان صدر پیشگاه مصطبه شرابخانه مسکن جاے سکونت یعنے از بسکه عین محبت و محض مودت بودم لاجرم هر کجا که صاحب سلوک جمع می شدند مرا تعظیم میکردند و بلند تر از همه نشاندند قوله

در شان من بدر دکشی ظن بد مبر کالوده گشت خرقه ولے پاک دامنم

درد کشی میخواری و طریقه ملامتیه و محبت مجازی خرقه ظاهر قوله

شهباز دست پادشهم یارب از چه حالست کز یاد برده اند هواے نشیمنم

شهباز باز سپید پادشه حق تعالے هوا محبت و آرزو نشیمن آشیان مرغان و جاے نشستن و مقام که

همیشه آنجا باشند یعنی من مرغ دست پرور جناب حقم اما تعجب آنست که مسکن اصلی خود را چرا فراموش کرده ام اینچه غفلت و بیخبری است که بر من مستولی گشته قوله

حیف است بلبلے چو منی اندرین چمن با این لسان عذب که خامش چو سوسنم

بلبلے چو منی چون من بلبلے اندرین چمن دنیا و وجود عذب شیرین یعنے هر دم مرا حسرت و اشتیاق زیاده میشود بجانب اصلی که مکان وصل نیست مرغ روحم که مشتاق جانانست میخواهد که درین گلستان باشد مے گویم که حیف است لب که

آب و هواے پارس عجب سفله پرورست کو همرہے که خیمه ازین خاک برکنم

پارس این وجود و دنیاے فانی همدم محب و موافق قوله

توران شه خجسته که در من یزید فضل شد منت مواهب او طوق گردنم

من یزید بازار در عرب رسمے است که چون شخصے چیزے بفروشد و شخصے قیمتش مقرر کند و صاحب کالا بران قیمت قرار نگیرد گویند من یزید قوله

حافظ بزیر خرقه قدح تا بکے کشی در بزم خواجه پرده ز کارت برافگنم

پرده ز کارت برافگنم کارت آشکارا کنم غزل

حجاب چهره جان میشود غبار تنم خوشا دمے که ازین چهره پرده برفگنم

یعنے بموجب وجودك ذنب ولا یقاس لها ذنب همین جسم ست که میان عاشق و معشوق حائل است و دوست را بدوست رسیدن نمی دهد و قتیکه طائر روح عاشق از قفص عنصری بپرید بدوست رسید و درین تمنا مرگ است بموجب فتمنوا الموت ان کنتم صادقین و نیز خود گفته است ع میان عاشق و معشوق هیچ حائل نیست ❊ تو خود حجاب خودی حافظ از میان برخیز ❊ قوله

چنین قفص نه سزاے من خوش الحان ست روم بگلشن رضوان که مرغ آن چمنم

چنین قفص کنایه از وجود عنصری گلشن رضوان عالم وحدت و اطلاق قوله

عیان نشد که چرا آمدم کجا بودم دریغ و درد که غافل ز کار خویشتنم

در بیان تحیر میگوید که چندانکه رعنائی و زیبای من خوبتر مے بینی حیرانی و سرگردانی من در کار خویش افزون تر مے دان که نه مرا از نفس بے بنیاد خود خبرے و نه از آثار و مبدا و معاد اثرے کفلست وقتی قصد حمام

کردم وبحمام رفتم انجا صورتے دیدم باقامتے تمام بردر آن حمام نقش کرده باخود گفتم صورت بدین رعنائی وشخصے بدین زیبائی راالقین است که برائے مصلحتے نگاشته اند وهر آئینه بجهت مهمش داشته اند این حکایت را ازهر نوع گره می بستم که صورت زبان حال بر کشاد وگفت اے غافل اگر شکلے دارم اما در کار خود مشکلے دارم

هر چند که رنگ وبوے زیباست مرا ❊ چون لاله رخ وچو سرو بالاست مرا ❊ معلوم نشد که بردر خانه خلق ❊ نقاش من از بهر چه اراست مرا ❊ بردر حمام برهنه شدم همه خلق برمن میگذرند شب وروز قایم منم زر وسیم دیگران می برند مدتے شد که رو بدیوار آورده ام وحیران مانده ام وهیچ در نمی یابم که آمیختن این رنگ وانگیختن این نقش چه مبادا که ناگاه خاکم کنند ❊ وزین روے دیوار پاکم کنند ❊ نه از بود خود هیچ سودے مرا ❊ نه اندر حقیقت وجودے مرا ❊ شب وروز در محنت واندوهم ❊ زهر نوع خود راه مے میدهم ❊ ندانم کیم من درین رهگذر ❊ نه از آمدن نه ز رفتن خبر ❊ اگر نیستم چیست این رنگ وبوے ❊ وگر هستم آخر چه چیزم بگوے ❊ درین خاکدان باد پیموده ام ❊ همه عمر جز نقش ننموده ام ❊ از جمله حقائق عشق یکے اینست که محقق وجود خود را بالعینه چون نقش بر دیوار ببیند واز وجود واوصاف خویش اصلا خبرے واثرے ندارد که النهایة هو الرجوع الی البدایة چنانچه در بدایت بخانه نابود خویش متمکن بود نهایت کار نازیبا بود خود رفتن است ازینجاست که عیان نشد الخ قوله

چگونه طوف کنم در فضاے عالم قدس
چو در سراچه ترکیب تخته بند تنم

طوف سیر فضا میدان سراچه سرای خورد سراچه ترکیب دنیا تخته بند مقید قوله

مرا که منزل حورست مسکن ومادے
چرا بکوے خراباتیان بود وطنم

منظر جاے نظر ومحل منزل جاے فرود آمدن چرا مرکب از چه ودا خراباتیان اهل دنیا قوله

اگر ز خون دلم بوے عشق مے آید
عجب مدار که همدرد نافه ختنم

نافه معروف ختن ولایتے است مشکخیز از ترکستان منسوب بخوبرویان قوله

طراز پیرهن زر کشم مبین چون شمع
که سوزهاست نهانی درون پیرهنم

طراز نقش ونگار قوله

بیا وهستی حافظ ز پیش او بردار
که باوجود توکس نشنود ز من که منم

او کنایة بحافظ غزل

حاشا که من بموسم گل ترک مے کنم
من لاف عشق میزنم این کارے کے کنم

حاشا دور باد سالک گفته اگر ناز ونعیم عالم را همه بیکبار بر محب عرضه کنند اگر کام جانش بجرعه از ان شراب ناب شیرین شده بجوے نخواهد خرید وبیشک این کیفیت را ترجیح خواهد نهاد بر دنیا وما فیها چنانکه گوید حاشا الخ قوله

مطرب کجاست تا همه محصول زهد وعلم
در کار چنگ وبربط وآواز نے کنم

وازین هنرے که محب کرده است معلوم میشود که نزد او مقصود اصلی کلی آن کیفیت است وبس باقی بالطفیل آن کیفیت گفته مطرب کجاست الخ

ہکذا فی الاصل ۱۲

از قال وقیل مدرسه حالی دلم گرفت
یک چند نیز خدمت معشوق ومے کنم

از قیل وقال گفتگو مدرسه جاے تعلیم علم حالی الحال دلم گرفت ملول شد قوله

کو پیک صبح تا گله هاے شب فراق
با آن خجسته طالع فرخنده پے کنم

عاشق را خلجیتے است که با در و دیوار راز گوید اگرچه کتمان عشق لازم است اما او نمیتوان کرد بنابران با صبا میگوید کو پیک صبح تا گله هاے شب دراز ❊ خجسته مبارک قوله

از نامه سیاه نترسم که روز حشر
با فیض فضل او صد ازین نامه طے کنم

روزے رسول عم با اصحاب در کوچهاء مدینه مے گذشت زنے سوگند داد که بخانه وے نزول فرمایند چون در آمدند دید که آتشے افروخته بود واولاد او گرد آتش بازی میگردند گفت یا نبی الله ام الله ارحم بعباده ام انا باولادی فرمود بل الله ارحم الراحمین قالت اترانی یا رسول الله احب ان القی ولدی فی النار فکیف یلقی الله عبده فیها وهو ارحم الراحمین پس رسول عم گفت هکذا الوحی ازینجاست از نامه سیاه الخ وعاقل باید که بر فناے دنیا وبیمهری دهر مطلع شود وبا دوستان بمدارا زندگانی کند واین نکته گوش کند که قوله

کے بود در زمانه وفا جام مے بیار
تا من حکایتے جم وکاوس کے کنم

کاوس کے کیکاوس نام بادشاهے وقیل نمرود را گویند وقیل فرعون را قوله

این جان عاریت که بحافظ سپرد دوست
روزے رخش ببینم وتسلیم وے کنم

تسلیم سپردن غزل

حالیا مصلحت خویش دران مے بینم
که کشم رخت بمیخانه وخوش بنشینم

حالیا الحال مصلحت نیک اندیشی قوله

جام مے گیرم و از اہل ریا دور شوم
یعنی از اہل جہان پاکدلی بگزینم

جام مے گیرم در عشق مشغول شوم و از اہل ریا دور شوم از صحبت مرائیان دور شوم اہل دل کسے کہ اطلاع بر مغیبات دارد کنایۃ از مرشد کامل قوله

بسکہ در خرقۂ سالوس زدم لافِ صلاح
شرمسارِ رخِ ساقی و مۓ رنگینم

ساقی محبوب حقیقی مے رنگین شراب عشق و محبت قوله

سر بآزادگی از خلق برآرم چون سرو
گر دہد دست کہ دامن زجہان برچینم

گر دہد دست اگر میسر آید و حاصل گردد دامن زجہان برچینم اعراض از جہان کنم قوله

دل و جانم بخیالِ سرِ زلفِ تو بسوخت
ور گوا بادیت اینک نفسِ مشکینم

سرِ زلف اشارت بجذبۂ عشق و محبت گوا شاہد نفس مشکین کلمات عشق انگیز قوله

بر دلم گرد ستمہاست خدارا مپسند
کہ مکدر شود آئینۂ مہر آئینم

مکدر تیرہ آئینہ دل صفا مہر آئین چون آفتاب قوله

سینۂ تنگ من و بارِ غمِ او ہیہات
مردِ این بارِ گران نیست دلِ مسکینم

مردِ لائق برداشتن بار گران غم عشق و غم ہجر قوله

بندۂ آصفِ عہدم دلم آزردہ مکن
کہ اگر دم زنم از چرخ بخواہد کینم

دم زنم بگویم بخواہد کینم عوض کین من بکشد غزل

خرم آن روز کزین منزلِ ویران بروم
راحتِ جان طلبم وز پے جانان بروم

سالکے را کہ نفس امارہ اش بصفت اطمینان متصف شد در وح او را از عالم بالا کشتے پیدا آمد زبان اشتیاقش بدین ترانہ مترنم میشود خرم آنروز الخ قوله

دلم از وحشت زندان سکندر بگرفت
رخت بربندم و تا ملکِ سلیمان بروم

زندان سکندر کنایۃ از شہر شیراز کہ در زمان سکندر زندانخانہ بود و نیز گویند سکندر در انجا مدفون است و ملک سلیمان کنایۃ از شہر یزد کہ یزد در عہد خواجہ بنسبت بلاد دیگران در کمال رفاہیت بود و اہالی آن شہر خواہان قدوم حضرت بودند و خواجہ نیز آرزوے سکونت آن داشتند و ہموارہ حاکم آنرا می ستودند

چنانکہ گفتہ ع اے صبا با ساکنان شہر یزد از من بگوے ٭ کاے سر ناحق شناسان گوے میدان شما ٭ و مے تواند کہ سکندر ارادہ از حاکم خود کردہ کہ اخلاق او خواجہ را بتنگ آوردہ و سلیمان کنایۃ از حاکم شہر دیگر میکند کہ متحلی بانصاف بود و دوست جود و کرم مے کشود و خلوص اعتقاد در شان اہل اللہ می نمود چنانچہ خود گوید ع سخنگوئی و خوشخوانی نمی ورزند در شیراز ٭ بیا حافظ کہ ما خود را بملک دیگر اندازیم ٭ و زندان سکندر بحکم الدنیا سجن المومن عبارت از دنیا بود و ملک سلیمان کنایۃ از ملک حقیقۃ شود و در مجاز ہم اگرچہ حقیقت پرستی اما چون تقییدی دارد مقاماتش منحصر ست نسبتے بزندان میدارد و حقیقۃ ملکی است بی پایان در جہاتش نگنجد و مقاماتش بتحریر و تقریر نسنجد بملک سلیمان نسبت کرد و سکندر ہرچند کہ عالم کبیر بود گروہے بہ پیغمبریش مے ستود اما نزد سلیمان چہ وزن میمنود ہمچنان مجاز در جنب حقیقۃ ہیچ قدر ندارد اگرچہ در مقام خود نمودارے مے آرد و نیز میگوید چند درین محنت آباد دنیا بنشینیم وقت آن شد کہ بحکم کل شئ ہالک الا وجہہ لہ الحکم و الیہ ترجعون ازینمقام ادنے بعالم بالا رجوع کنیم قوله

گرچہ دانم کہ بجائے نبرد راہ غریب
من ببوے خوش آن زلف پریشان بروم

بوے امید و توقع محبت میگوید کہ از وطن اصلی کہ جدا شدہ ام بمنزلہ آن مسافرم کہ ناگاہ بشہر غربت در آمدہ باشد و رو و راہے نمیداند و در چارسوے شہر منتظر باشد کہ از کجا آشنائے رسد تا دست گیرد و راہنما شود باوجود اینہمہ میگوید کہ درین سفر گرچہ دانم بجائے الخ قوله

چون صبا با دلِ بیمار و تنِ بے طاقت
بہواداری آن سروِ خرامان بروم

میگوید اشتیاق وصل جانان نہ بمرتبہ الیست کہ بتقریر آید باوجود اینہمہ ضعف بدن کہ در ہجران روے جانان مرا است میخواہم کہ چون صبا الخ قوله

در رہ او چو قلم گر بسرم باید رفت
با دلِ زخم کش و دیدۂ گریان بروم

یعنے چرا نروم ہمیشہ در ہواے کوے جانان امید روے جانان کہ مشاہدہ با کمال او میسر گردد در رہ ہمچو قلم الخ زخم کش مجروح آرے یکچند در کوے زہد و ورع مے بودم باز ہواے کوے زندان خمارخانہ محبت آتش شوق در دل و جان ناتوانم افگند با خود گفتم کہ قوله

نذر کردم کہ اگر غم بسر آید روزے
تا در میکدہ شادان و غزلخوان بروم

بسر آید آخر شود میکدہ عشق شادان شادی کنندہ غزلخوان سرود گویندہ قوله

تازیان را چو غم حال گرانباران نیست پارسایان مددے تا خوش و آسان بروم

تازیان عربیان و عربی گویان مراد سلف که آسوده اند در جوار قرب حق و قرب حق را بعرب ازان گفته که بیت الله در ملک عرب رو داده پارسایان کنایه از مرشدان دین معنی آنست سلف را چون غم حال گرانباران نیست که از کشاکش دوران رسته اند و بجوار قرب مولا پیوسته اے مرشدان دین مددے فرما تا شادان دران راه درایم و چون اہل تحقیق گفته اند که بے پیر مرد اگر چه سکندر زمانی این راہے است که بے دلیل نتوان رفت سالک گاه رفتن اشارة بدین طریق کرده که قوله

در چو حافظ نبرم ره ز بیابان بیرون همره کوکبهٔ آصف دوران بروم

کوکبه فوج دوران زمانه آصف دوران مرشد غزل

خیال روے تو گر بگذرد بگلشن چشم دل از پئے نظر آید بسوی روزن چشم

گلشن چشم اضافة بیانیه النظر نگریستن قوله

بیا که لعل و گهر در نثار مقدم تو ز گنج خانهٔ دل میکشم بمخزن چشم

لعل و گهر اشاره باشکهاے سرخ و سفید مقدم پیش آمدن گنج گوشه خانه دل اضافة بیانیه مخزن جاے خزانه مخزن چشم اضافة بیانیه قوله

سزاے تکیه گهت منظرے نمے بینم منم ز عالم و این گوشهٔ معین چشم

سزاے لائق گوشه معین چشم اضافة بیانیه قوله

سحر سرشک روانم سر خرابی داشت گرم نه خون جگر میگرفت دامن چشم

سحر بامداد سرشک اشک قوله

نخست روز که دیدم رخ تو دل میگفت اگر رسد خللے خون من بگردن چشم

نخست روز روز اول قوله

ببوے مژده وصل تو تا سحر همه شب براه باد نهم شمع چراغ روشن چشم

منتظر باشم قوله

بمردمی که دل دردمند حافظ را مزن بناوک دلدوز مردم افگن چشم

بمردمی قسم مروت آدمی ناوک دلدوز چشم باصطلاح شان کنایه است از مواخذه باطلاع تقصیرات از سالک معنے آنست که سوگند آدمیت و مردمی که در دوستان باشد و باد نے تقصیرے که از یکے بوجود آید دیگرے را دلش بخراشد دل دردمند حافظ را بناوک دلدوز مردم افگن که عبارت از چشم است مزن اے باطلاع تقصیرے که ازو باقتضاے بشریت ظاہر شود در مواخذه میفگن سبقت رحمتی علے غضبی را کار فرما ناوک چشم را این اشارت منما غزل

خیز تا از در میخانه کشادی طلبیم بر در دوست نشینیم و مرادے طلبیم

میخانه ۵ عالم عشق اے پسر میخانه الست ❊ کز شرابش عقل کل دیوانه الست ❊ کشاد کشایش کار

زاد راه حرم دوست نداریم مگر بگداے ز در میکده زادے طلبیم

زاد توشه میکده همان خانه قوله

لذت داغ غمت بر دل ما باد حرام اگر از جور غم عشق تو دادے طلبیم

غم کنایه از عشق جور غم عشق شدائد عشق داد انصاف قوله

اشک آلودهٔ ما گرچه روانست ولے برسالت سوے او پاک نهادے طلبیم

رسالت پیغام فرستادن پاک نهاد نیک ذات قوله

تا بود نسخه عطرے دل سودازده را از خط غالیه سای تو سوادے طلبیم

عطر بکسر بوے خوش سودازده دیوانه غالیه عطریست بغایت لطیف قوله

چون غمت را نتوان یافت مگر در دل شاد ما بامید غمت خاطر شادی طلبیم

شاد بے غم قوله

بر در مدرسه تا چند نشینی حافظ خیز تا از در میخانه کشادے طلبیم

مدرسه جاے تعلیم علم غزل

خیال روے تو در کارگاه دیده کشیدیم بصورت تو نگارے ندیدیم نه شنیدیم

کارگاه جاے کار خرامان خرامنده ز ادمی بر میدیم سرگشته عالم شدکم غنچه گل ناشگفته ظلمت تاریک آبحیات کنایه از مشاہده هواے آرزو چراغ روشنی غزل

خیز تا خرقهٔ صوفی بخرابات بریم دلق طامات ببازار خرافات بریم

صوفی اینجا کنایه از صوفی مرائیست که بجز لباس چیزے ندارد خرابات عالم فنا که عشق است

۵ این غزل در نسخ موجوده نیست ؟

زرق و

ونیز توحید که نسب واضافت را در آنجا گذر نیست نشانے داده اند از خرابات که التوحید اسقاط الاضافات دلق طامات وجود فانی واعمال ریائی وقیل وقال لایعنی بازار خرافات بیخانه خرافات سخنان بیهوده وپریشان قوله

تا همه خلوتیان جام صبوحی گیرند ‖ چنگ صبحے بدر پیر مناجات بریم

خلوتیان خلوت نشینان مراد زاهدان صبوحی شرابے که بامداد خورند قوله

ور نهد در ره ما خار ملامت زاهد ‖ از گلستانش بزندان بمکافات بریم

مکافات بدله وعوض تان ضمیر جمع حاضر عمرتان بادا قوله

قدر وقت ار نشناسد دل وکارے نکند ‖ بس خجالت که ازین حاصل اوقات بریم

خجالت شرمندگی اوقات وقتها قوله

فتنه می بارد ازین سقف مقرنس برخیز ‖ تا بمیخانه پناه از همه آفات بریم

فتنه حادثه سقف فلک مقرنس بناء مدور که برو بنرد بان بروند وسقف مقرنس کنایه از آسمان ست قوله

سوے رندان قلندر بره آورد سفر ‖ دلق پشمینه وسجاده بطامات بریم

طامات سخنان بیهوده از جیب دراست قوله

با تو آن عهد که در وادی ایمن بستیم ‖ همچو موسے ارنی گوے بمیقات بریم

وادی ایمن نام بیابانے قوله

در بیابان فنا گم شدن آخر تا چند ‖ ره بپرسیم مگر پے بمهمات بریم

بیابان فنا عشق وسلوک گم شدن بے هادی رفتن ره بپرسیم مرشدی طلبیم پے بمهمات بریم بمقصد فائز گردیم قوله

خاک کوے تو بصحراے قیامت فردا ‖ همه بر فرق سر از بهر مباهات بریم

مباهات بایکدگر فخر کردن قوله

حافظ آب رخ خود بر در هر سفله مریز ‖ حاجت آن به که بر قاضی حاجات بریم

سفله کنایه از درویش مقلد قاضی حاجات بر آرنده حاجات حق تعالے غزل

در خرابات مغان گر گذر افتد بازم ‖ حاصل خرقه وسجاده نے در بازم

خرابات مغان کنایه از مقام عشق وتوحید حاصل خرقه وسجاده زهد وصلاح قوله

حلقهٔ توبه چو زهاد گر امروز زنم ‖ خازن میکده فردا نکند در بازم

یعنے اگر چون زاهدان امروز گرفتار زهد مانم واز حصول عشق خالی باشم خازن میکده اضافه بیانیه مراد عشق وحق تعالے فردا قیامت نکند در بازم بار ندهد مرا قوله

ور چو پروانه دهد دست فراغ البالی ‖ جز بدان عارض شمعی نبود پروازم

دهد دست میسر آید کام مقصود قوله

صحبت حور نخواهم که بود عین قصور ‖ با خیال تو چرا با دگرے پردازم

ودر بعضے کتب ذکر یافته که اگر در وقت استغراق حور وبهشت را در نظر نیارد جائز باشد وچون از آن استغراق باز آید انچه حق تعالے ستایش آن نموده مقرر دارد همچنین گفته کمال خجندی ؎ گرچه پرهیز از بهشت وحور در شرعست دور ٭ در روایت دیده ام فتوی وتقوی دیگر است ٭ یعنے چون در استغراق باشد نظر بر حور بهشت کند فتوی است اما تقوی دیگر است قوله

سر سوداے تو در سینه بماندی پنهان ‖ چشم تردامن اگر فاش نکردی رازم

سر خیال عشق ومحبت تردامن گنهگار ومعیوب وملوث در چیزے فاش آشکار قوله

ماجراے دل سرگشته نگویم با کس ‖ زانکه جز تیغ غمت نیست کسے همسازم

ماجرا قصه گذشته دمساز محب وموافق قوله

مرغ سان از قفس خاک هواے گشتم ‖ بامیدے که مگر صید کند شهبازم

سان مانند قفس وجود بهواے بامیدے شهباز باز سفید کنایه از حق تعالے ونیز عاشق وعارف کامل

قوله گر بهر موے سرے بر تن حافظ باشد ‖ همچو زلفت همه را در قدمت اندازم

؎ جان خواهم از خدا نه یکے بلکه صد هزار ٭ تا صد هزار بار بمیرم براے یار ٭ غزل

دیده دریا کنم وسیل بصحرا فگنم ‖ وندرین کار دل خویش بدریا فگنم

وندرین کار کنایه از اشکباری قوله

خورده ام تیر فلک باده بده تا سرمست ‖ عقده در بند کمر ترکش جوزا فگنم

معنے آنست که اے مرشد از گردش سپهر کج رفتار خسته ام باده محبت بده تا سرمست گشته در بند کمر ترکش جوزا

عقدے فگنم تا صباحبش که عطار دست از تصرف باز ماند و دلتنگی و مضرتے بکس نرساند قوله

جرعه جام برین بحر روان افشانم
غلغل چنگ درین گنبد مینا فگنم

بحر روان فلک و نیز دل غلغل شور و غوغا گنبد مینا آسمان قوله

مائیہ خوشدلی آنجاست که دلدار آنجاست
میکنم جهد که خود را مگر آنجا فگنم

مگر بمعنے شک استعمال کنند و بمعنے یقین و تمنے قوله

بند برقع بکشا اے مه خورشید لقا
تا چو زلفت سر سوا زده در پا فگنم

سودا زده یعنی دیوانه سوده نیک کهنه قوله

حافظا تکیه بر ایام چو سهو ست و خطا
من چرا عشرت امروز بفردا فگنم

فردا روز آینده غزل

دی شب بسیل اشک ره خواب میزدم
نقشے بیاد روے تو در آب میزدم

ره خواب میزدم رفع خواب مے نمودم قوله

ابروے یار در نظرم خرقه البسوخت
جامے بیاد گوشه محراب میزدم

خرقه را بسوخت وجود فنا کرد قوله

روے نگار در نظرم جلوه مینمود
وز دور بوسه بر رخ مهتاب میزدم

مهتاب کنایه معشوق قوله

هر مرغ فکر کز سر شاخ طرب بجست
بازش ز طره تو بمضراب میزدم

هر مرغ فکر مضمون طره موے پیچیده که محبوبان بر دوش میگذارند مضراب بکسر زخمه و حلقه چوب که کبوتران را بدان گیرند و تیر گز قوله

نقش خیال روے تو تا وقت صبحدم
بر کارگاه دیدهٔ بیخواب میزدم

کارگاه کارخانه قوله

ساقی بصوت این غزلم کاسه میگرفت
میگفتم این سرود و مئے ناب میزدم

ناب بے آمیزش و خالص - قوله

خوش بود وقت حافظ و فال مراد کام
بر نام عمر و دولت احباب میزدم

احباب دوستان غزل

دوستان وقت گل آن به که بعشرت کوشیم
سخن پیر مغانست بجان می نوشیم

وقت گل ایام بهار کنایه از ایام جوانی عشرت عشق و محبت پیر مغان عارف کامل سخن پیر مغان اشارة بمضمون مصرع اول قوله

نیست در کس کرم و وقت طرب میگذرد
چاره آنست که سجاده بمے بفروشیم

نیست در کس کرم هیچکس توجهے نمیکند وقت طرب میگذرد وقت حصول معرفت از دست میرود طرب شادی و فرح چاره علاج سجاده کنایه از زهد و پارسائی مے عشق و محبت قوله

خوش هوائیست فرح بخش خدایا بفرست
نازنینے که برویش مے گلگون نوشیم

خوش هوا کنایه از دنیا و جوانی نازنینے معشوقے کنایه از مرشد که برویش مئے گلگون نوشیم که در پیش او حصول عشق نمائیم قوله

گل بجوش آمد و از مے نزدیمش آبے
لاجرم ز آتش حرمان هوس می جوشیم

گل کنایه از دل و موسم جوانی حرمان بے نصیبی قوله

ارغنون ساز فلک رهزن اهل هنر است
چون ازین غصه ننالیم و چرا نخروشیم

ارغنون نام سازے ساخته افلاطون ارغنون ساز فلک اضافه بیانیه رهزن راه زننده مراد دریے آزار غزل

دوش بیماری چشم تو ببرد از دستم
لیکن از لطف لبت صورت جان می بستم

بیماری چشم کم التفاتی چه چشم بیمار را خاصه الیست که بهیچ یک نمیگراید و این صفت حوران است که هن قاصرات الطرف لم یطمثهن انس قبلهم ولا جان لطف پاکیزگی و مهربانی لب مراد لطف ه لب که شیرین جوے شد لطف خدا است ٭ باغ جان ز آب او نشو و نما ست ٭ ببرد از دستم اے بیقرار ساخت مرا صورت جان می بستم یعنے چشمداشت حیات مینمودم قوله

عشق من با خط مشکین تو امروزی نیست
دیرگاهست کزین جام هلاهل مستم

خط مشکین عالم صفات دیرگاهی است مدتیست هلاهل زهرے سخت که در زبان بکشد جام هلاهل کنایه از عشق قوله

عافیت چشم مدار از من میخانه نشین
که دم از خدمت رندان زده ام تا هستم

عافیت چشم مدار یعنی امید عافیت که تندرستی وزهد است میخانه نشین عاشق رندان عارفان وعاشقان قوله

بعد ازینم چه غم از تیر دل آندوز حسود
که بمحبوب کمان ابروے خود پیوستم

تیر دل اندوز حسود طعنه حاسد که بمحبوب کمان ابروی خود پیوستم چون بمحبوب خود واصل شده ام قوله

در ره عشق از آنسوے فنا صد خطر است
تا نگوئی که چو عمرم بسر آمد رستم

خطر ترس عمرم بسر آمد مردم وفانی شدم رستم خلاص شدم قوله

بوسه بر درج عقیق تو حلالست مرا
که بافسون جهان مهر ترا نشکستم

بوسه حصول ذوق درج عقیق دهن مراد از دهن سر مخفی ؎ عارفان کین گوهر جان سفته اند ٭ سر مخفی را دهانش گفته اند ٭ معنے آنست که حصول نمودن ذوق از سر مخفی تو سزاوار ماست که عاشقانیم چراکه بمکر وفریب جهانیان مهر ترا نشکسته ایم وعهدے که با تو بسته ام متخلل نساخته ام قوله

آن مه لشکریم غارت جان کرد و برفت
آه اگر عاطفت شاه نگیرد دستم

لشکری غارت گر وستم پرور ومحبوب را آن مه لشکری ازان گفته که غارت گری وستم پروری پیشه محبوبان وهم شیوه لشکریان گردد وقتیکه هر دو بیکجا جمع شود آفت بر آفت بهم رسد یعنی شخصے که هم محبوب بود وهم لشکری بود آفت بر آفت افزاید ودر بازار محبوبان روشنی دیگر پدید آید شاه کنایه از مرشد معنے آنست که آن محبوب لشکری برفت ودل ما را غارت کرد ورفت یعنی هرچه در دل سواے محبتش بود رفت وخود را از نظرگاه بعیست آه اگر مرشد دستم نگیرد ومرا بقبولیت خویش نه پذیرد قوله

رتبت دانش حافظ بفلک بر شده بود
کرد غمخواری بالاے بلندت پستم

رتبت مرتبه بفلک بر شده بود یعنی بر فلک رفته بود لفظ بر زائده آید خصوصاً درجائیکه ما قبلش دریا بر لود ؎ بدریا در منافع بیشمار است ٭ یعنی در دریا نفع بسیار است ؎ بما در انگشت خود میگزید غزل

دوش سودائی رخش گفتم ز سر بیرون کنم
گفت کو زنجیر تا تدبیر این مجنون کنم

دوش شب گذشته سودا عشق گفت اشاره بمعشوق این مجبوبان کنایه از قائل قول مصرع اول است ازانکه میخواهد که ازین نعمة عظمے کناره گیرد قوله

قامتش را سرو گفتم سر کشید از من بخشم
دوستان زین راستی می بخت نگارم چون کنم

کج انداز

جا عهد وفا

دل صنم

زین دست ازین قسم قوله

نکته ناسنجیده گفتم دلبرا معذور دار
عشوهٔ را فرما تا من طبع را موزون کنم

نکته ناسنجیده اشاره با آنکه قامتش را سرو گفتم دلبرا معذور دار جانمن مواخذه مکن عشوهٔ را فرماے توجہے بر ما گمار ونظرے در کار ما کن قوله

زرد روئی میکشم زان طبع نازک بیگناه
ساقیا جامے بده تا چهره را گلگون کنم

زرد روئی میکشم ازانکه مبادا ازین بیهوده گوئی ملول شود ساقی کنایه از حق بموجب وسقهم ربهم شرابا طهورا جامے بده شوق ومحبت عطا نما قوله

اے نسیم حضرت سلمے خدا را تا بکے
ربع را برهم زنم اطلال را جیحون کنم

سلمے نام معشوقه عرب خدا را بواسطهٔ خدا ربع بفتح منزل اطلال نشان سراپاے کهنه جیحون نام جوئے قوله

منکه ره بردم بگنج حسن بے پایان دوست
صد گداے همچو خود را بعد ازین قارون کنم

گنج مشاهده غزل

در خرابات مغان نور خدا مے بینم
وین عجب بین که چه نورے ز کجا می بینم

بدان که محقق را بهمه جا شهود ست چه در مسجد وکنشت وچه در خرابات والتفات ایشان بمظاهر حسینه هم ازینجاست چنانچه مغربی گوید ؎ منکه در صورت خوبان همه او مے بینم ٭ تو مپندار که من روے نکو می بینم ٭ مغربی انچه تو اش میطلبی در خلوت ٭ من عیان بر سر هر کوچه وکوے بینم قوله

جلوه بر من مفروش ای ملک الحاج که تو
خانه مے بینی ومن خانه خدا مے بینم

جلوه بر من مفروش اظهار عظمت وبزرگی خود بر ما مکن ملک الحاج سرور حاجیان خانه می بینی نظر تو بخانه کعبه است خانه را مے بینی من خانه خدا مے بینم نظر من بحقیقة اصلی است قوله

خواهم از زلف بتان نافه کشائی کردن
فکر دور ست همانا که خطا مے بینم

زلف بتان عشق معشوقان نافه کشائی کردن حصول حقائق ومعارف نمودن خطا ضد ثواب قوله

کیست دردی کش این میکده یارب که درش
قبلهٔ حاجت ومحراب دعا مے بینم

دردکش دردکشنده قوله

هردم از روی تو نقشے زده ام راه خیال
باکہ گویم کہ درین پردہ چہا مے بینم

هردم نقشے از روے توزده مرا منصب مرتبہ قولہ

نیست در دائره نقطہ خلاف از کم وبیش
کہ من این مسئلہ بیچون وچرا مے بینم

دائره حلقہ اینجا کنایۃ از فلک سبز کہ محیط عالم وعالمیان بود معنے آنست کہ در دائره فلک ہرچہ ہست از کم وبیش برہرچہ تقدیرست داین خلاف کہ بین الانام واقعست خلاف تقریراست کہ جز گفت وشنود بیش نہ ومردم راجز قیل وقالے بیش نہ وبطور نسخہ دیگر کہ بجاے لفظ نقطہ خلاف نقش خیال بود معنے آنست کہ در دائره دنیا ہرچہ موجود است از کم وبیش جز نقش خیال اے صورت خیالی ونیمینی اگرچہ بظاہر شرع مخالف مینماید لیکن بمذہب عرفا درست مے آید ؎ غیرتش غیر در جہان نگذاشت ؛ لاجرم عین جملہ اشیا شد ؛ قولہ

کس ندیدست ز مشک ختن ونافہ چین
آنچہ من ہر سحر از بادِ صبا مے بینم

ہیچکس روائح روح پرور معرفت از عاشقان وعارفان حصول ننمود یا وصبا مرشد وجذبہ معشوق ؎ نامہ وقاصد وگر بادِ صبا ونوبہار ؛ جذب معشوقست کان جاذب تر آمد از کمند ؛ غزل

دیدار شد میسر وبوس وکنار ہم
از بخت شکر دارم واز روزگار ہم

اے دل بشارتے دہمت محتسب نماند
وز مے جہان پرست وبت میگسار ہم

محتسب عقل معاش کہ مانع عشق است ونیز حجاب نفسانی وبشریۃ قولہ

تا عیب کس برندی ومستی مے کنیم
لعل بتان خوش ست ومے خوشگوار ہم

لعل بتان لبان معشوق قولہ

آن شد کہ چشم بد نگران بود از کمین
خصم از میان برفت وسرشک از کنار ہم

آن شد آن وقت رفت قولہ

خاطر بدست تفرقہ دادن نہ زیرکیست
مجموعۂ بخواہ وصراحی بیار ہم

خاطر بدست تفرقہ دادن گرفتار عالم کثرت ماندن مجموعہ عالم وحدۃ کہ مقام جمع الجمع است صراحی دل مملو از عشق قولہ

بر خاکیان عشق فشان جرعۂ لبش
تا خاک لعل گون شود ومشکبار ہم

خاکیان عشق عاشقان جرعہ قطره لب مراد لطف واز ان عشق مراد است خاک وجود ناقص ایشان کہ بمنزلہ خاک ہست لعلگون سرخ مشکبار خوشبو قولہ

چون کائنات جملہ ببوے تو زنده اند
اے آفتاب سایہ ز من بر مدار ہم

کائنات جملہ موجودات سایہ ز من بر مدار مرا نیز محروم مدار قولہ

چون آبروے لالہ وگل فیض حسن تست
اے ابر لطف بر من خاکی ببار ہم

لالہ وگل عاشقان وعارفان قولہ

برہان ملک ودین کہ ز دست وزارتش
ایام کان یمین شد ودریا یسار ہم

ایام روزہا کہ عبارت از ایام وزارت او بود معنے آنست کہ برہان ملک ودین کہ از دست وزارت ایام را این بزرگی بسر آمد کہ کان کہ معدن زر وسیم وسائر جواہر است بدست راستش در آمد ودریا کہ معدن در ولآلے است بدست چپش در آمد یعنی اہل ایام او بہر دو دست کرم وسخامی ورزند واز غایت اندیشہ ہیچ نمے ترسند واین از کمال مداحی اوست یعنے اے طالب رعنا سخاے او اہل زمان را این اثر میدہد کہ سخا وکرم بہر دو دست میکنند ودر افلاس نمیرسد قولہ

گوے زمین ربوده چوگان عدل تست
وین برکشیده گنبد نیلی حصار ہم

گوے زمین اضافہ بیانیہ ربوده برده شده اے مقید وبند برکشیده بلندی گنبد نیلی حصار فلک قولہ

عزم سبک عنان تو در جنبش آورد
این پایدار مرکز عالی مدار ہم

عزم قصد قولہ

تا از نتیجۂ فلک وطور دور اوست
تبدیل سال وماه وخزان وبہار ہم

طور طریق وروش قولہ

خالی مباد کاخ جلالت ز سروران
وز ساقیانِ سرو قد وگلعذار ہم

کاخ کشک گلعذار گلرخسار قولہ

اہل نظر اسیر تو اند از خدا بترس
وز انتقام آصفِ جم اقتدار ہم

انتقام کینہ کشیدن خسرو نام پسر سیاوش جم حق تعالے اقتدار مرتبہ غزل

دردم از یار است ودرمان نیز ہم
دل فداے او شد وجان نیز ہم

[illegible]

عاشق گفته که من هیچ چیز را با غیر اسناد نکرده ام هر چه از نیکی و بدی که بر من آمد همه را باو نسبت کرده ام دل و سر و تن و زر و مال هر چه که دارم همه را طفیل او گردانیده ام و میگویم که و ردم از یار الخ قوله

اینکه میگویند آن بهتر ز حسن — یار ما این دارد و آن نیز هم

چون اشارة بمشار الیه واحد قریب کنند این گویند و دیگر بمشار الیه لعبید کنند آن گویند ۵ آدمی زاده طرفه معجونیست ٭ کز فرشته سرشته وز حیوان ٭ گر کند میل این شود به ازین ٭ ور کند میل آن شود بد ازان ٭ باید دانست که چنانچه اشارة بمشار الیه محسوس در خارج کنند همچنین گاهے باشد که اشارة بمشار الیه معقول متصور در ذهن کنند اینکه میگویند الخ یعنے اینکه مردم میگویند که آن یعنی ملاحت وادا از حسن بهتر است یار ما هر دو دارد چون امر معقول نسبت بامر محسوس یک گونه لعبدے دارد لهذا بلفظ آن که موضوع برائے لعبید است اشارة کرد وهم او میفرماید ۵ ماروے تو آفتاب دیدیم ٭ خوبست ولیکه آن ندارد ٭ قوله

چون سر آمد دولت شبهاے وصل — بگذرد ایام هجران نیز هم

سر آمد آخر آمد بگذرد یعنے خوش باش که بگذرد قوله

خون ما آن نرگس مستانه ریخت — وان سر زلف پریشان نیز هم

نرگس مستانه تجلی قهاری سر زلف مشکلات طریقت قوله

اعتمادے نیست بر کار جهان — بلکه بر گردون گردان نیز هم

گردون آسمان گردان گردش کننده قوله

داستان در پرده میگوئی ولے — گفته خواهد شد بدستان نیز هم

داستان در پرده یعنے سخن در پرده بدستان اے آشکارا و بے پرده و آن داستان نیست که در بیت آینده مے آید قوله

هر دو عالم یک فروغ روی اوست — گفتمت پیدا و پنهان نیز هم

فروغ روشنی قوله

عاشق از مفتی نترسد مے بیار — بلکه از برغوے کهن نیز هم سلطان

برغوے شحنه کهنه دیرینه غزل

در نهانخانهٔ عشرت صنمے خوش دارم — که ز زلف و رخ او نعل در آتش دارم

نعل در آتش مضطرب و بیقرار قوله

عاشق و رندم و میخواره بآواز بلند — اینهمه منصب ازان شوخ پریوش دارم

پریوش مانند پری قوله

گر بکاشانهٔ رندان قدمے خواهی زد — نقل شیر شکرین و مے بیغش دارم

نقل بضم میوهاے نمکین که میخواران بوقت میخواری در پیش میدارند بیغش خالص قوله

ور تو زین دست مرا بے سر و سامان داری — من باه سحرت زلف مشوش دارم

زین دست یعنی ازین قسم مشوش پریشان ۔ قوله

ور چنین جلوه نماید خط زنگاری دوست — من رخ زرد بخونابه منقش دارم

خونابه اشک خون آلود قوله

حافظا چون غم و شادی جهان درگذرست — بهتر آنست که من خاطر خود خوش دارم

درگذر است گذرنده است غزل

ذره سان من در هوای مهر رخسار توام — نیست یکساعت قرار از شوق دیدار توام

سان مانند هوا آرزو باور اعتبار بر سر انم لقصد آنم رو نتابم ازان بیرون نیایم گر شود سر در سر کار توام اگر چه دران کار بمیرم غزل

روزگاری شد که در میخانه خدمت میکنم — در لباس فقر کار اهل دولت میکنم

میخانه عالم عشق و نیز آستانهٔ مرشد قوله

تا مگر در دام وصل آرم تدرو خوشخرام — در کمینم انتظار وقت فرصت میکنم

تدرو بفتحتین پرنده ایست آتش خوار و خوش رفتار که بکوه بود آنرا کبک گویند خوشخرام خوش رفتار قوله

واعظا گر بوے حق نشنید بشنو این سخن — در حضورش نیز میگویم نه غیبت میکنم

درحضورش روبروے او غیبت عقب قوله

چون صبا افتان و خیزان میروم تا کوی دوست — وز رفیق راه استمداد همت میکنم

رفیقان یاران استمداد طلب مدد کردن همت توجه قوله

خاک کویت بر نتابد زحمت ما بیش ازین — لطفها کردی بتا تخفیف زحمت میکنم

خاک کویت دنیا بعد لطفہا کردی مقدر است کہ ازین آفرید یا بسوے خودم باز طلبید معنے آنست کہ دنیا تحمل ما نمیکند و مارا توقف درینجا نمے سزد لطفہا کردی کہ مرا ازین خاکدان براے حصول عرفان بوجود آوردی اکنون کہ بعرفان رسیدم دلم ازین مقام برخاست وزحمۃ وجود خود را ازین مقام تخفیف میکنم و توجہ بآن مقام میکنم ونیز آنست کہ دنیا تحمل من نمیکند و مارا توقف نمی سزد لطفہا کردی کہ بسوے خود طلبیدی حکم ترا اجابت کردم و زحمت وجود خود را ازین مقام تخفیف میدہم و ارباب قرب را زمان رحلت خویش معلوم میشود ونیز خاک کویت عبارت از وجود باشد بحکم خلق الانسان ضعیفا زحمت ہیچ و تاب عشق است معنے آنست کہ اے خالق جان وجود من کہ از پیری ضعیف شدہ زحمت وشدائد عشق نمیتواند کشید لطفہا کردی کہ مرا چون طوطی درین قفس آوردی تا مقامات بلند بدست آرم اکنون زحمت وے را تخفیف میکنم و توجہ بمقام دیگرے نہم قولہ

از یمین عرش آمین میکند روح الامین چون دعاے پادشاہ ملک و ملت میکنم

یمین دست راست روح الامین جبرئیل عرم قولہ

خسروا امید جاہ و مال دارم زین قبیل التماس آستان بوسی حضرت میکنم

زین قبیل ازین واسطہ التماس درخواست غزل

روز عید است من امروز دران تدبیرم کہ دہم حاصل سی روزہ و ساغر گیرم

روز عید مکاشفات انوار حاصل سی روزہ زہد و صلاح ساغر گیرم بعشق ورزی مشغول گردم قولہ

من بخلوت ننشینم پس ازین ور بمثل زاہد صومعہ برپاے نہد زنجیرم

بمثل فے المثل و بالفرض قولہ

پندم پیرانہ دہد واعظ شہرم لیکن من نہ آنم کہ دگر پند کسے بپذیرم

بپذیرم قبول کنم قولہ

می پذیرم مے و سجادۂ تقوی بر دوش آہ اگر خلق شود آگہ ازین تزویرم

مے پذیرم مے نوشی مے کنم سجادہ تقوی بر دوش بظاہر در لباس زہد تزویر مکر و ریا و دروغ غزل

ز دست کوتہ خود زیر بارم کہ از بالابلندان شرمسارم

ز دست کوتہ یعنے از بے استعدادی و یا بسبب زہد زیر بارم گرفتار ہجرانم بالابلندان معشوقان

نزدیکست کہ ازین غصہ این فلک نیلگون من گشتہ زبون دیوانہ و مجنون کردم قولہ

مگر زنجیر موے گیردم دست وگرنہ سر بشیدائی بر آرم

زنجیر موئے معشوقی گیردم دست دستگیری کند شیدائی دیوانگی قولہ

ز چشم من بپرس اوضاع گردون کہ شب تا روز اختر مے شمارم

اوضاع جمع وضع بمعنے روش و طریقہ اختر شمردن کنایۃ از بیدار بودن کہ ہمہ شب بہ بیداری اختر شمرد قولہ

باین شکرانہ مے بوسم لب جام کہ کرد آگہ ز دور روزگارم

آگہ واقف و خبردار قولہ

مکن عیبم ز خون خوردن درین دشت کہ کار آموز آہوے تتارم

تتار و تاتار ولایتیست مشک خیز قولہ

اگر گفتم دعاے مے فروشان چہ باشد شکر نعمت مے گذارم

مے فروشان عاشقان چہ باشد جاے تعجب نیست غزل

زلف بر باد مدہ تا ندہی بر بادم ناز بنیاد مکن تا نکنی بنیادم

عالم کثرات بر ما پریشان مساز و حجاب راہ ما مگردان تا نکنی بنیادم خراب نسازی مرا قولہ

رخ برافروز کہ فارغ کنی از برگ گلم قد برافراز کہ از سرو کنی آزادم

رخ برافروز جمال خود بنما برگ گل محبوب مجاز قولہ

مے مخور با دگران تا نخورم خون جگر سر مکش تا نکشد سر بفلک فریادم

تا نخورم خون جگر تا مبتلاے غم و غصہ نشوم جمع مجلس تا نروی از یادم تا فراموش نکنم من ترا

حافظ از جور تو حاشا کہ بنالد روزے من ازان روز کہ در بند توام آزادم

غزل

دوشینہ در حالم شراب آنچنان مست و خراب بودم کہ ذرہ از خود خبر نداشتم و در کوچہ نیستی با منکران کوے خرابات میگفتم اے زاہدان راہ عفت و صلاح و اے افسردگان خانقہ ہشیاری قولہ

سرم خوش است و ببانگ بلند میگویم کہ من نسیم حیات از پیالہ مے جویم

وازین نوع اسرار بیان میکردم شاید کہ از گلستان انک لعلے خلق عظیم بوے بمشام جان ایشان رسد

بادل خود گفتم چه سود ازین بیان که پیش ازین اہل الیقین چنین گفته اند که قوله

عبوس زہد بوجه خمار بنشیند ‌‌‌ | مرید ہمتِ دردے کشان خوشخویم

یعنے ترشروئی که بر چهره زاہدان بسبب نخوت میشود چه خمار آنچیزے که رندان قدرے شراب براے دفع خمار نوشند و آن چیز محقر باشد اہل ہمتش اعتبار نمی کنند در دکشان مرشدان زمانه چه صاف سلف خورده اند پس معنی آنست که ترشروئی وخودی که زاہدان را رومید ہد بوجه دفع خمار که رندان را میباشد نمے نشاند وانچه متاع اوست پیش ہمت ایشان محقر مینماید مرید دردکشان راه عشق کشاده پیشانی ام پس پیروزی آنست که بحکم فابتغوا الیه الوسیلة دست در دامن پیر زنی ودرین راه بخود نروی چراکه

اگر نه پیرِ مغان در بروے بکشاید | کدام ره بزنم چاره از کجا جویم

پیر مغان مرشد کامل زچون سالک را بجز اظهار عجز و نیاز و شکستگی و دردمندی با پیر خود که محبوب ست چاره نیست بنابران گوید قوله

زشوق نرگس مست و بلند بالائی | چو لاله با قدح افتاده بر لب جویم

یعنے من موحدم وموحد را با مسجد یا کنشت چه تفاوت زیراکه استغراق او ہمدران مقام ست گوید قوله

تو خانقاه و خرابات درمیانه مبین | خدا گواست بهر جا که ہست با اویم

به مقلد گوید که اے مقلد ازین اعتراض چه بر خیزد واز خودبینی چه کشاید سالک که آئینه دل از غبار تقلید پاک کرده از روے شفقت بطالب سرگشته گوید که قوله

غبار راه طلب کیمیای بهروزیست | غلام دولتِ آنخاک عنبرین مویم

و نیز بیان شوق میکند واز مسکنت و ارادت خود خبر میدہد قوله

شدم فسانه بسرگشتگی و ابروی دوست | کشیده در خم چوگان خویش چون گویم

گفتم اے اہل ملامت با ملامت زدگان کوے ندامت چه فائده از اعتراض قوله

مکن در ینچمنم سرزنش بخودروئی | چنانکه پرورشم مید ہند میرویم

و باز بر سر سخن خود میرود که از جرعه شراب ازل مست شده بود میگوید اے ساقی لطف نما و باقی قوله

بیار مے که بفتوای حافظ از دلِ پاک | غبار زرق بفیض قدح فرو شویم

غزل

صنما با غم عشق تو چه تدبیر کنم | تا بکے در غمِ تو نالهٔ شبگیر کنم

شبگیر شب و سحرگاه قوله

با سر زلف تو مجموع پریشانی خویش | کو مجالے که یکایک همه تقریر کنم

سر زلف جذبهٔ عشق مجموع جمله مجال قدرت تقریر مقرر کردن قوله

آنچه در مدتِ ہجر تو کشیدم ہیہات | در دو صد نامه محالست که تحریر کنم

تحریر نبشتن قوله

آن زمان کارزوے دیدن حالم باشد | در نظر نقش رخِ خوب تو تصویر کنم

تصویر صورت کردن قوله

گر بدانم که وصالِ تو بدین دست دہد | دل و دین را همه در بازم و توفیر کنم

دست دہد میسر شود قوله

رند یک رنگم و با شاہد و مے ہم صحبت | نتوانم که دگر حیله و تزویر کنم

تزویر سخن دروغ قوله غزل

سالہا پیروی مذہب رندان کردم | تا بفتواے خرد حرص بزندان کردم

مذہب رندان عشق قوله

من بسر منزل عنقا نه بخود بردم راه | قطع این مرحله با مرغ سلیمان کردم

عنقا کنه حق این مرحله منزل عشق مرغ سلیمان مرشد قوله

سایهٔ بر دلِ ریشم فگن اے گنج مراد | که من این خانه بسودای تو ویران کردم

گنج مراد معشوق قوله

نقش مستوری و مستی نه بدستِ من و تست | آنچه استاد ازل گفت بکن آن کردم

مستوری زہد مستی عشق استاد ازل حق تعالے قوله

توبه کردم که نبوسم لبِ ساقی و کنون | میگزم لب که چرا گوش بناداان کردم

میگزم لب افسوس میکنم و پشیمانی مے خورم قوله

دار از لطف ازل منزل فردوس طمع | گرچه دربانی میخانه فراوان کردم

نیست امکان خلاص از غم او ای حافظ
چونکه تقدیر چنین بود چه تدبیر کنم

بیحانه عشق قوله

اینکه پیرانه سرم صحبت یوسف بنواخت — اجر صبریست که در کلبهٔ احزان کردم

یوسف معشوق

غزل

صوفی بیا که خرقهٔ سالوس برکشیم — وین دلق زرق را خط بطلان بسر کشیم

سالوس بکرو ریا خرقه سالوس اضافه تبیانیه زرق فریب ونفاق دلق زرق اضافه بیانیه بطلان باطل کردن قوله

نذر و فتوح صومعه در وجه می دهیم — دلق ریا بآب خرابات بر کشیم

آب خرابات شراب قوله

کارے کنیم ورنه خجالت بر آورد — روزے که نقد جان بجهان دگر کشیم

کارے کنیم عشق حاصل نمائیم خجالت بر آورد شرمندگی ثمره دهد نقد جان بجهان دگر کشیم بمیرم قوله

بیرون جهیم سرخوش واز بزم مدعی — غارت کنیم باده و شاهد ببر کشیم

سرخوش خوش و مست بزم مجلس شراب وجشن قوله

سر قضا که در تتق غیب منزویست — مستانه وش نقاب زرخسار بر کشیم

تتق پرده منزوی گوشه نشین نقاب پرده قوله

کو عشوهٔ زابروے تو تا چو ماه نو — گوئی سپهر در خم چوگان زر کشیم

چوگان زر اشاره بماه نو قوله

فردا اگر نه روضهٔ رضوان بما دهند — غلمان زغرفه حور زجنت بدر کشیم

فردا قیامت روضهٔ رضوان بهشت غلمان غلامان بهشت حور قسمے از زنان قوله

حافظ نه حدِّ ماست چنین لافها زدن — پا از گلیم خویش چرا بیشتر کشیم

چنین لافها اشاره بمضمون بیت ماسبق پا از گلیم خویش چرا بیشتر بکشیم سخن بمقدار خود باید گفت غزل

صلاح از ما چه میجوئی که رندانرا صلا گفتم — بدور نرگس مستت سلامت را دعا گفتم

صلا آوازے که برائے طعام کنند و مراد از نرگس مست و از چشم ذات که ۵ هست چشم اینجا بمعنی نقد ذات ٭ کو عیان بیند وجود کائنات ٭ معنے آنست که اصلاح کار از ما چه طلب داری که من رندانرا پیش خود خوانده ام و با ایشان الفتے پیدا کرده ام و رندان هرچه می یابند در می بازند و در عشق ذات تو

سلامت را دعا گفتم و وداع نمودم و اصلاح کار دنیوی برائے سلامتیست قوله

من از چشم خوش ساقی خراب افتاده ام لیکن — بلائی کز حبیب آمد هزارش مرحبا گفتم

مرحبا خوش آمدی قوله

قدت گفتم که شمشادست پس خجلت ببار آورد — که این نسبت چرا کردیم و این بهتان چرا گفتم

بهتان دروغ و تهمت هذا بهتان عظیم قوله

اگر بر من نبخشائی پشیمانی خوری آخر — بخاطر دار اینمعنی که در خدمت کجا گفتم

کجا معروف و بمعنی کدام و هر کدام مقام و بمعنے که و جا بجا و چه قوله

جگر چون نافه ام خون گشت و کم زینم نمی باشد — جزای آنکه با زلفش سخن از چین خطا گفتم

خطا ضد ثواب غزل

عشقبازی و جوانی و شراب لعل فام — مجلس انس و حریف همدم و شرب مدام

فام بمعنے رنگ همدم محب و موافق مدام همیشه قوله

بادهٔ گلرنگ و تلخ و عذب خوشخوار و سبک — نقلے از لعل نگار و نقلے از یاقوت جام

گلرنگ سرخ خوشخوار خوش خورنده و خوش مزه قوله

ساقی شکر دهان و مطرب شیرین دهن — همنشین نیک کردار و حریف نیکنام

ساقی نوشاننده کردار فعل قوله

شاهدے در لطف و پاکی رشک آب زندگی — دلبرے در حسن و خوبی غیرت ماه تمام

ماه تمام بدر قوله

بزمگاهے دلنشین چون قصر فردوس برین — گلشنے پیرامنش چون روضهٔ دار السلام

روضهٔ دار السلام بهشت قوله

صف نشینان نیکخواه و پیشکاران با ادب — دوستداران صاحب سر و حریفان دوستکام

دوستکام آنکه کارهایش بر حسب مطلوب و مراد دل دوستانش بود قوله

غمزهٔ ساقی بیغمائی خرد آهخته تیغ — زلف دلبر از برای صید دل گسترده دام

غمزه مزهٔ چشم بر هم زدن بناز و حرکت چشم آهخته تیغ کشیده تیغ قوله

نکته دانی بذله گو چون حافظ شیرین سخن | بخشش آموزی جهان افروز چون حاجی قوام

بذله بکسر و بفتح لطیفه حاجی قوام نام ممدوح خواجه

غزل

عمر لیست تا من در طلب هر روز گامے میزنم | دست شفاعت هر زمان در نیکنامی میزنم

گام قدم نیکنامی عاشقی و عارفی تا برای آنکه قوله

اورنگ کو گلچهر کو نقش وفا و مهر کو | حالے من اندر عاشقی داد تمامی میزنم

اورنگ تخت و نام عاشق گلچهره گلچهره نام معشوقه اورنگ وفا نام عاشق مهر و مهر نام معشوقه وفا حال الحال قوله

دانم سر آید قصه ام چندان نماید غصه ام | زین آه خون افشان که من هر صبح و شامی میزنم

سر آید آخر آید قوله

تا بو که یابم آگهی زان سایهٔ سرو سهی | گلبانگ عشق از هر طرف بر خوشخرامی میزنم

گلبانگ آواز بلبل خوشخرامی عاشق قوله

هر چند آن آرام دل دانم نه بخشد کام دل | نقش خیالی میکشم فال دوامی میزنم

کام دل مقصد - قوله

با آنکه از خود غایبم وز مے چو حافظ تائبم | در مجلس روحانیان گه گاه جامی میزنم

غزل

عاشق روی جوانی خوش و نوخاسته ام | (رحمت) وز خدا شادی این غم بدعا خواسته ام

این غم اشارة بعشق قوله

عاشق و رند و نظر بازم و میگویم فاش | تا بدانی که بچندین هنر آراسته ام

فاش ظاهر قوله

شرمم از خرقهٔ آلودهٔ خود مے آید | که بهر پاره دو صد شعبده پیراسته ام

خرقه آلوده وجود پر معصیت پاره اعمال شعبده مکر و فریب قوله

خوش بسوز از غمش ای شمع که اینک من نیز | (ایضاً) بهمین کار میان بسته و برخاسته ام

ای شمع عاشق میان بسته مستعد قوله

با چنین حیرتم از دست بشد صرفهٔ کار | بر غم افزوده ام آنچه از دل و جان کاسته ام

کاسته ام کم کرده قوله

همچو حافظ بخرابات روم جامه قبا | بو که در بر کشد آن دلبر نوخاسته ام

غزل

غم زمانه که هیچش گران نمی بینم | دواش جز مے ارغوان نمی بینم

گران کناره یعنی انتهائے ارغوان محبت خالص از غیر بترک باز آمده وران یعنے در ترک محبت - قوله

درین خمار کسم جرعهٔ نمی بخشد | ببین که اهل دلے در جهان نمی بینم

درین خمار برنج و محنت و عشق قوله

له این بیت در نسخ موجوده نیست

ز آفتاب قدح ارتفاع عیش بگیر | چرا که طالع وقت آنچنان نمی بینم

ارتفاع بلند شدن ارتفاع عیش بگیر کمال عیش حاصل کن قوله

نشان موے میانش که دل در و بستم | ز من مپرس که خود در میان نمی بینم

نشان کنایه از فارغی از غیر قوله

برین دو دیدهٔ حیران من هزار افسوس | که با دو آئینه رویش عیان نمی بینم

دو آئینه کنایه از دیده قوله

قد تو تا بشد از جویبار دیدهٔ من | بجاے سرو جز آب روان نمی بینم

جویبار دیده اضافه بیانیه قوله

من و سفینهٔ حافظ که اندرین دریا | بضاعت سخن در فشان نمی بینم

سفینه کشتی اندرین دریا دنیاء عشق بضاعت رخت غزل

فاش میگویم و از گفته خود دلشادم | بندهٔ عشقم و از هر دو جهان آزادم

عمرے در عالم علوی و سفلی سائر و دائر بودم و مدتے در عالم ظلمانی و نورانی شبے بروز آوردم و روزے بشبے بسر بردم تا گاہے روے مقصود اصلی ندیدم و هر ظلمت و نور را حجاب چهره مطلوب یافتم بالضرور دست از هر دو برداشتم و چون از نارسائی خود سفر سرگردان شده ام و به تنهائی افتادم قدر عنا خود را در عالم بیرنگی برافراختم و بهیچ الف قامت خود قناعت کرده ام و بیاسودم لاجرم گویم فاش میگویم الخ و قیل سالک میگوید که من نسخه را در لباس نمی پیچم ببانگ بلند میگویم فاش الخ قوله

طائر گلشن قدسم چه دهم شرح فراق | که درین دامگه حادثه چون افتادم

طائر پرنده گلشن قدس یعنے از من چه می پرسی که در آن آب و هوا چگونه نشو و نما داشتم و مرغ روح من در آن گلستان بچه کیفیت طیران میکردم از بیان تقریر جدائی نیست مجملش اینست که میگویم طائر گلشن قدسم الخ

من ملک بودم و فردوس برین جایم بود | آدم آورد بدین دیر خراب آبادم

از حالت اصلی خود خبر میدهد که طینت من مانند فرشته از پاکی بود و بری از کدورات بشری همسکن با تو آدم صفی سبب شد که بدین خرابه افتادم میگویم که من ملک بودم قوله

سایهٔ طوبی و دلجوئی حور و لب حوض | بهوای سر کوی تو برفت از یادم

طوبی اسم شجرة فی الجنة وفارسیان بمعنی خوبی استعمال کرده اند یعنی آنچنان معرفت کرامت کرد که کوے دوست راشناختم وازبوئے دوست مست وبیهوش شدم وهرچه غیرازدوست همه رافراموش کردم وحالا وردِ زبانم اینست که تکرار میکنم سایه طوبی الخ قوله

نیست بر لوحِ دلم جز الفِ قامتِ دوست
چکنم حرف دگر یاد نداد استادم

یعنی چون دوست راشناختم ودردریاءِ عشق او مستغرق شدم آنچنان که بوجود خودم شعور نماند وچون بجو آدم طالبان کوے دوست ازمن پرسیدند درجواب گفتم که نیست بر لوح دلم الخ قوله

کوکبِ بختِ مرا هیچ منجّم نشناخت
یارب از مادرِ گیتی بچه طالع زادم

طالب را تعجب شده درخلقت انسان که هیچ دانا بحقیقت او مطلع نشده باوجود اینهمه تقدیس ملائک مامور شد بسجده آدم پس جاے تعجب شد که چگونه مخلوقست که چندین تکریم شد گوید کوکب بخت مرا هیچ منجم الخ قوله

تا شدم حلقه بگوشِ درِ میخانه عشق
هردم آید غمے از نو بمبارکبادم

نیازمندان کوے عشق که غم واندوه محبوب مطلوب ایشانست بغم دوست مباهات میکنند تاشدم حلقه الخ قوله

میخورد خون دلم مردمکِ دیده سزاست
که چرا دل بجگرگوشه مردم دادم

عاشق راحالست ومیلست که صدهزاران جور وجفاے محبوب راآن تحمل میکند وسعادات جمله بسبب آن میل صورت بند دگاه ببشریت بیطاقتی روے میدهد آن بیطاقتی رابخود اسناد میکند وآن دردل ازخود میداند چنانکه میخورد خون الخ باصل اباعن جد قوله

پاک کن چهرهٔ حافظ بسر زلف زاشک
ورنه این سیل دمادم ببرد بنیادم

محب رادعا اینست که مدت مدید است که مانند نوبهار درآرزوے رخسار آن گلعذار چشم خون افشان مرا بغیر ازگریه کارے نیست امروز انانماه مهرافروز ازسرصدق التماس میکنم که اے دلبر پری پیکر ازروے لطف نه ازسرقهر پاک کن چهره حافظ الخ قوله غزل

فتویِ پیر مغان دارم وقولیست قدیم
که حرامست می آنجاکه نه یارست ندیم

یعنی هرعملے که موجب بیخودی باشد ازذکر وفکر وسائر عبادات بدنی ومالی درست نبود درجائے که یار حاضر نباشد وحضور یار کنایه ازانست که دردل حاضر بود به اینمعنی که هرعمل که کرده رضاء او دران عمل مراد باشد چنانچه خود فرموده ؎ غرض زمسجد ومیخانه ام وصال شماست ٭ جزاین خیال ندارم خداگواه منست ٭ قوله

چاک خواهم زدن این دلقِ ریائی چکنم
روح راصحبتِ ناجنس عذابیست الیم

این دلق ریائی وجود مستعار روح بدانکه وجه تسمیه روح آنست که ازعالم امراست وخطاب وعتاب بروبیست اوازوے ربوبیت مظهر ذات آلهی است ومظهر صفات نامتناهی وسزاوارے خلافت حق مرویراست وکنه حقیقت وے معلوم نیست که وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي ناجنس کنایه ازنفس است قوله

مگرش صحبتِ دیرین من ازیاد برفت
اے نسیم سحری یاد دهش عهدِ قدیم

نسیم سحری مرشد وارد قوله

تا مگر جرعه فشاند لبِ جانان برمن
سالها زان شده ام بردرِ میخانه مقیم

برائے آنکه لطفے بمانماید وسخنے باماگوید زان شده بدان سبب قوله

غنچه گو تنگدل ازکارفروبسته مباش
کز دمِ صبح مدد یابی وانفاسِ نسیم

غنچه عاشق دلخسته صبح فضل حق نسیم مرشد قوله

فکرِ بهبود خود اے دل زدرِ دیگر کن
دردِ عاشق نشود به زمداواے حکیم

مداوا علاج دردعاشق نشود به بمداواے حکیم بمضمون این بیت ؎ لقد لسعت حیة الهوی کبدی ٭ فلاطبیب لها ولاراقی قوله

گوهرِ معرفت اندوز که باخود ببری
که نصیبِ دگرانست نصابِ زر وسیم

نصاب آنقدر که مال زکوة بروواجب آید قوله

دام سخت است مگر یار شود لطف خدا
ورنه آدم نبرد صرفه زشیطان رجیم

سخت دشوار صرفه غلبه رجیم رانده آدم نبرد صرفه زشیطان رجیم آدم فریب شیطان بخورد قوله

بعد صد سال اگر بر سرِ خاکم گذری
سر برآرد زگِلم رقص کنان عظمِ رمیم

اگر بر سر خاکم گذری اگر برقبر من گذر کنی عظم رمیم استخوان بوسیده قوله

دلبر ازما بصد امید گرفت اول دل
ظاهرا نغالبا عهد فرامش نکند خلق کریم

اول ابتداءً غالبا البتة غزل

کو فرصتے که خدمتِ پیرِ مغان کنم
وز پندِ پیرِ دولتِ خود را جوان کنم

فرصت فراغت وقت پیر مغان مرشد جوان کنم روز افزون کنم میخانه عالم عشق بگوش گفت باهستگی گفت دی روز گذشته آن بخیل کنایه از منکر فرار گریز غزل

گرچه ما بندگان پادشهیم — پادشاهانِ ملک صبحگهیم

گرچه یعنی بظاهر پادشاهان یعنی بباطن قوله

گنج در آستین و کیسه تهی — جام گیتی نما و خاک رهیم

اسرار و حقائق در دل مخفی و بظاهر هیچمدان خاک رهیم متواضعیم قوله

هوشیار حضور و مست غرور — بحر توحید و غرقهٔ گنهیم

غرقه گنهیم گرفتار این وجود مستعاریم وجودک ذنب لایقاس لها ذنب قوله

شاهدِ بخت چون کرشمه کند — ماش آئینهٔ رخ چو مهیم

ماش ما او را قوله

شاه بیدار بخت را هر شب — ما نگهبانِ افسر و کلهیم

افسر تاج قوله

رنگِ تزویر پیشِ ما نبود — شیرِ سرخیم و افعیِ سیهیم

تزویر دروغ قوله

شاه منصور واقف است که ما — روی همت بهر کجا که نهیم

همت قصد دل و توجه قوله

دشمنان را ز خون کفن سازیم — دوستان را قبای فتح دهیم

زخون کفن سازیم هلاک کنیم قبای فتح دهیم سرفرازیم قوله

گو غنیمت شمار همتِ ما — که تو در خواب و ما بدیده گهیم

گو غنیمت خطاب بطالب همت ما توجه ما همة الرجال تقلع الجبال درخواب گرفتار غفلت مابدیده گهیم در حضوریت قوله

وام حافظ بگو که باز دهند — کردهٔ اعتراف ما گوهیم

وام قرض اعتراف اقرار غزل

گر دست رسد بر سر زلفین تو نازم — چون گوی چه سرها که بچوگان تو بازم
پروانهٔ راحت بده ای شمع که امشب — از آتش دل پیش تو چون شمع گدازم

پروانه معروف قوله

آندم که بیک خنده دهم جان چو صراحی — مستان تو خواهم که گذارند نمازم

آندم آنوقت بیک خنده بیک تجلی چو صراحی چون منصور قوله

چون نیست نماز من آلوده نمازی — در میکده زان کم نشود سوز و گدازم

اشکال درین بیت آنست که هرگاه نماز خواجه پاک قابل قبول الهی نیست کم نشدن سوز و گداز در میکده چه فائده دارد جوابش آنست که چون طاعت ظاهری من قابل قبول نمی نماید سوز و گداز باطن که در میکده یعنی خانقاه پیر خود دارم نمی گذارم بارے آن سوز و گداز جبر نقصان آن طاعت کند همچنین اشکال درین بیت هم راه دارد حاش لله که نیم معتقد خویش الخ قوله

گر خلوت ما را شبی از رخ بفروزی — چون صبح در آفاق جهان سر بفرازم

از رخ بفروزی بنور جمال خود روشن کنی قوله۔

محمود و بود عاقبتِ کار درین راه — در سر برود در سرِ سودای ایازم

محمود ستوده غزل

گرچه از آتش دل چون خُمِ می در جوشم — مهر بر لب زده خون میخورم و خاموشم

محب در جدائی میگوید که من در وادی محبت کوه صدق وجودم از جور رقیب و از جفاء حبیب شکایت نمیکنم صمت و سکوت شعار و صبر و تحمل حصار منست گرچه از آتش دل الخ قوله

من کی آزاد شوم از غم دل چون هردم — هندوی زلف بتی حلقه کند در گوشم

هندوی زلف بتی زلف معشوق قوله

حاش لله که نیم معتقد طاعت خویش — اینقدر هست که گه گه قدحی می نوشم

طاعت خویش طاعت ظاهری خویش که گه گه قدحی مینوشم دوای اشتغال را بجهة تحقیر گاه گاه گفته قوله

هست امیدم که علی رغم عدو روز جزا — فیض عفوش ننهد بار گنه بر دوشم

علی الرغم بر ضد روز جزا قیامت قوله

پدرم روضهٔ رضوان بدو گندم بفروخت — ناخلف باشم اگر من بجوی نفروشم

سالک فناء دنیا و بقاء آخرت معلوم نموده که اسباب معیشت و فراغت همه بباد خواهد شد همچنانکه پیشینیان نماند من نیز نمانم عجب حالت ست نمیدانم مرا چه میشود پدرم روضۂ الخ پدرم آدم عرم قوله

من نخواهم که بنوشم بجز از راوق خم
چکنم گر سخن پیر مغان ننیوشم

راوق خم پالوده خم قوله

گر ازین دست زند مطرب مجلس رهِ عشق
شعر حافظ ببرد وقتِ سماع از هوشم

ازین دست ازین نوع زند بیان کند رهِ عشق باب عشق سماع شنیدن غزل

گر من از سرزنش مدعیان اندیشم
شیوۂ رندی و مستی نرود از پیشم

مدعیان زاهدان ظاهر پرست شیوه طریقه رندی قطع نظر از اعمال نرود از پیشم پیش نتوانم برد قوله

شاه شوریده سران خوان من بی سامانرا
زانکه در کم خردی از همه عالم بیشم

شوریده سران عاشقان قوله

بر جبین نقش کن از خونِ دلِ من خالے
تا بدانند که قربان تو کافر کیشم

کیش طریقه قوله

دامن از رشحۂ خونِ دلِ ما درهم چین
که اثر در تو کند گر بخراشی ریشم

رشحه چکیدگی قوله

اعتقادے بنما و بگذر بهر خدا
تا ندانی که درین خرقه چه نادرویشم

یعنی اعتقادے کن و از ما بگذر و خرقه سر ما مدر تا از درویشی ما اعتقاد تو فاسد نشود و با عراض و انکار پیش نیائی که آن موجب هلاکی است ؎ با دردکشان هر که درافتاد برافتاد قوله

من اگر رندم و گر شیخ چه کارم با کس
حافظِ رازِ خود و عارفِ وقتِ خویشم

حافظ نگاه دارنده غزل

گرچه افتاد ز زلفش گرہے در کارم
همچنان چشمِ کشاد از کرمش میدارم

زلف دنیا و جذبه گره بستگی چشم امید کشاد کشایش قوله

بطرب حمل مکن سرخی رویم که چو جام
خونِ دل عکس برون میدهد از رخسارم

بطرب حمل مکن محمول بخوشوقتی مکن قوله

منم آن شاعر ساحر که بافسون سخن
از نئے کلک همه شهد و شکرمے بارم

نئے کلک اضافت بیانیه قوله

پردۂ مطربم از دست برون خواهد برد
آه اگر زانکه دران پرده نباشد بارم

پرده مطرب سرود مطرب مراد سخنان عشق که مرشد بیان فرماید بار دخل قوله

بصد امید نهادیم درین بادیه پاے
اے دلیلِ دلِ گم گشته فرو مگذارم

درین بادیه اشارة بعشق دلیل راهنما قوله

چون نفسش در گذر باد نمے یارم دید
با که گویم که بگوید سخنے با یارم

گذر باد رهگذر باد نمے یارم نمے توانم قوله

دیدۂ بخت بافسانۂ او شد در خواب
کو نسیمے ز عنایت که کند بیدارم

خواب محو بیدارم صحو غزل

گر ازین منزل غربت بسوی خانه روم
نذر کردم که هم از راه بمیخانه روم

منزل غربت دنیا خانه مراد عالم اطلاق میخانه عشق قوله

زین سفر گر بسلامت بوطن باز رسم
دگر آنجا که روم عاقل و فرزانه روم

آنجا اشاره بمنزل غربت عاقل و فرزانه روم یعنی هرگز نروم۔ قوله

تا بگویم که چه کشفم شد ازین سیر سلوک
بر درِ میکده با بربط و پیمانه روم

کشف ظهور قوله

بعد ازین دست من و زلفِ چو زنجیر نگار
تا بکے از پئے کامِ دل دیوانه روم

کام مقصد و مراد قوله

آشنایان رهِ عشق گرم خون بخورند
ناکسم گر بشکایت برِ بیگانه روم

ناکس کمینه۔ قوله

خرم آندم که چو حافظ بتولاے وزیر
سرخوش از میکده با دوست بکاشانه روم

کاشانه خانه۔ غزل

گر دست دهد خاکِ کفِ پاے نگارم
در لوح بصر نقش نگارے بنگارم

دست دہد بدست آید و میسر شود لوح بصر چشم بگارم نقش کنم قوله

پروانۂ او گر برسد در طلب جان
چون شمع ہمان دم بدمے جان بسپارم

بدمے فی الفور قوله

دامن مفشان بر منِ خاکی که پس از مرگ
زین در نتواند که برد باد غبارم

زین در از در تو قوله

از بوی کنار تو شدم غرقۂ امید
از موجِ سرشکم که رساند بکنارم

بوی امید کنار کناره قوله

گر قلب دلم را ننہد دوست عیاری
من نقد روان در دمش از دیده بپارم

قلب دل دل دغلی عیاری خالصی اے مرتبه روان رائج نقد روان زر و سیم کنایه از اشک قوله

امروز مکش سر ز وفای من و اندیش
زان شب که من از غم بفلک دست برآرم
(بدعا)

بفلک دست برآرم دست بدعا برآرم قوله

زلفین سیاهِ تو بدلداری عشاق
دارند قرارے و ببرند قرارم

قرار عهد غزل

مزن بر دل ز نوکِ غمزه تیرم
که پیش چشم بیمارت بمیرم

غمزه نگاه خشم چشم بیمار چشم معشوق که بیماری صفت ایشان است و آن کم التفاتی و این خاص حوران است که هن قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ قوله

نصابِ حسن در حدِّ کمال است
زکاتم ده که مسکین و فقیرم

نصاب آن قدر مال که زکوة برو لازم آید زکوة سه قسم است زکوة اغنیا - زکوة فقیران - زکوة معشوقان - زکوة اغنیا بر مذهب فقیهان از دوصد درم بعد از گذشتن سال پنج درم و بر مذهب فقیران در حال دویست درم باید داد و جان بشکرانه بر سر آن باید نهاد قاضی همدانی در تمهیدات آورده که الزکوة قنطرة الاسلام طائفه که مال دارند خود زکوة بر ایشان واجب آید اما نمیدانم که الصدقات لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسَاكِينِ باید دانست که ایشان را علم آخرتی باشد کالکنز انفع من العلم اذان کنز علم و رزق که ایشان را دهند و من رزقناه منا رزقا حسنا قرابتیان و محبیان و مریدان را از آن زکوتے

و نصیبے دهند که العلم لا یحل منعه آن بر قدر حوصله خلق نثار کنند و این آیة را کار بندند که وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ خلق را از معرفت کسب کنت کنزا مخفیا فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف نصیبے دهند مر هم صحبتیان را اما عموم خلق را از دعاے ایشان و برکت ایشان از بلاها و رنجها خلاصی بود و در روز قیامت نیز زکوة رحمت خدا ایثار کنند هر یک هفتاد هزار محجوب و مستحق عقوبت را از اهل بهشت گردانند و کنز کنت کنزا مخفیا مراد گنج رحمت است که کتب ربکم علی نفسه الرحمة و زکوة معشوقان مشاهده جمال خود از عاشقان باز نه داشتن و لطف و رحم بر حال مشتاقان نمودن قوله

مبادا جز حسابِ مطرب و مے
اگر نقشے کشد کلکِ دبیرم

نقشے کشد سخنے نوید کلک قلم قوله

چنان پر شد فضاے سینه از دوست
که فکر خویش گم شد از ضمیرم

فضا زمین فراخ و کشاده ضمیر اندرون دل و اندیشه و انچه در دل گیرند قوله

دران غوغا که کس کس را نپرسد
من از پیر مغان منت پذیرم

غوغا فریاد هاے بسیار که از مردمان کثیر یکجا خیزد دران غوغا اشارة بقیامت پیر مغان مرشد قوله

قرارے کرده ام با مے فروشان
که روز غم بجز ساغر نگیرم

ساغر کنایه از شراب از ذکر ظرف و اراده مظروف قوله

چو طفلان تا کے زین زاهد فریبی
بسیب بوستان و شهد و شیرم

یعنی بسیب بوستان و شهد و شیر مرا چنانکه زاهد زاهدان را همچو طفلان تا کے کنی زاهد فریبی و بچیزهاے محقر مرا از خود او را بشکنے اے مرا تا کے همچو زاهدان طفل از خود بغیر اندازی و مجاز را در پیش نظر جلوه گر سازی بذکر غیر مرا یاد خود مبر ز ضمیر قوله

من آن مرغم که هر شام و سحرگاه
ز بام عرش مے آید صفیرم

صفیر آواز قوله

من آندم برگرفتم دل ز حافظ
که ساقی گشت یارِ ناگزیرم

برگرفتم قطع نمودم غزل

من که باشم که بران خاطر عاطر گذرم
لطفها میکنی اے خاک درت تاج سرم

عاطر خوشبو خاطر عاطر کنایہ از خاطر معشوق قوله

دلبرا بنده نوازیت که آموخت بگو
که من این ظن برقیبان تو هرگز نبرم

بنده نوازیت بنده نوازی ترا ظن گمان این ظن اشارة به بنده نوازیت قوله

همتم بدرقهٔ راه کن اے طائر قدس
که درازست ره مقصد و من نوسفرم

همت توجه همة الرجال تقلع الجبال بدرقهٔ راهبر همتم بدرقه راه کن توجه خود را رهبر راه ما کن اے طائر قدس محبوب قوله

اے نسیم سحری بندگی ما برسان
که فراموش مکن وقت دعاے سحرم

نسیم سحری مرشد و وارد قوله

خرم آنروز کزین مرحله بربندم رخت
در سر کوے تو پرسند رفیقان خبرم

این مرحله دنیا بربندم رخت سفر کنم قوله

راه خلوتگه خاصم بنما تا پس ازین
مے خورم با تو و دیگر غم دنیا نخورم

خلوتگه خاص کنایہ از قرب حقیقی پس ازین من بعد غزل

مرحبا طائر فرخ رخ و فرخنده پیام
خیر مقدم چه خبر یار کجا راه کدام

طائر فرخ قاصد و وارد قوله

یارب این قافله را لطف ازل بدرقه باد
که ازو خصم بدام آمد و معشوق بدام

بدرقه رهبر ما قوله

ماجراے من و معشوق مرا پایان نیست
هرچه آغاز ندارد نه پذیرد انجام

ماجراے قصه قوله

زلف دلدار چو زنار همی فرماید
بروای شیخ که شد بر تنم این خرقه حرام

زلف کنایہ از جذبه است ے زلف نام جذبهٔ ذات حق است زنار کنایہ از یک رنگی قوله

مرغ تقوی که همین زد ز سر صدره صفیر
عاقبت دانهٔ خال تو فگندش در دام

صفیر آواز مرغ تقوی که همیزد ز سر صدره صفیر غلغله تقوی من که بعالم بالاشتهار داشت قوله

چشم خونبار مرا خواب نه در خور باشد
مَن لهٔ مُقلَة دَمعٍ فهو کیف ینامُ

یعنے کسیکہ مراد است مقلہ اشک یعنی اشک بمنزلہ پیغولہ چشم بوده باشد یعنی مانند پیغوله چشم از چشم او جدا نگردد پس چگونه خواب کند که میان خواب و اشک تضاد است و در بعضے نسخه چنین است من له یقبل داء عجبا کیف ینام یعنے کسیکه از بهر او اقبال کند و پیش آید درد عجیب دارم چگونه خواب کند و میتواند که یقتل ماخوذ از قتل بمعنے کشتن باشد یعنی کسیکه قتل کند و بکشد او را چگونه خواب کند قوله

تو ترحم نکنی بر من بیدل دائم
ذاک دعواک وها انت وتلک الایام

یعنی این دعوی تست هشیار باش تو هستی و آن روزها که دران روزها من براے تو بیدل شده ام و گشته گردیدم و تو رحم نکردی پس دعوی این حال دعوی تست یعنے بر تست در سورهٔ آل عمران واقع شده که تِلکَ الاَیّامُ نُدَاوِلُهَا بَینَ النَّاسِ یعنے این از کارها که مدار زندگانی بر آنست میگردانیم اینها میان مردمان روزی بدولت و عشرت نگذارد و روزی بنکبت و عسرت قوله

گل ز حد برد تنعم ز کرم رخ بنماے
سرو مینازد و خوش نیست خدا را بخرام

گل و سرو کنایہ از محبوبان مجازی قوله

حافظ ار میل بابروے تو دارد شاید
جاے در گوشهٔ محراب کنند اهل حرام

میل محبت حرام حرمت داشته شده اهل حرام بزرگان غزل

مرا مے بینی و هردم زیادت میکنی دردم
ترا می بینم و مهرت زیادت میشود هردم
بسامانم نمی پرسی نمیدانم چه سر داری
بدرمانم نمیکوشی نمیدانی مگر دردم

چه سرداری چه خیال داری قوله

نه راهست اینکه بگذاری مرا جانا و بگریزی
گذارے آر و بازم پرس تا خاک رهت گردم

نه راهست اینکه این طریق و روش نیست قوله

ندارم دست از دامن بجز در خاک و آنهم هم
چو بر خاکم گذار آری بگیرد دامنت گردم

ندارم دست از دامن ترک تو نکنم قوله

فرو رفت از غم عشقت دمم دم میدهی تا کے
دمار از من برآوردی نمی گوئی برآوردم

دم میدهی فریب میدهی دمار هلاکی غزل

من دوستدار روی خوش و موی دلکشم
مدهوش چشم مست و مے صاف و بیغشم

کلام

غش آب تیره قوله

در عاشقی گزیر نباشد ز سوز و ساز
استاده ام چو شمع مترسان ز آتشم

گزیر چاره۔ قوله

من آدم بهشتیم اما درین سفر
حالے اسیر عشق جوانان مهوشم

من آدم بهشتیم یعنی من آدمم که مکان من بهشت بوده درین سفر کنایه از دنیا جوانان مهوشش کنایه از معشوقان قوله

بخت ار مدد کند که کشم رخت این دیار
گیسوے حور گرد فشاند ز مفرشم

کشم رخت زین دیار اے بمیرم مفرشش بستر قوله

از بسکه چشم مست درین شهر دیده ام
حقا که مے نمی خورم اکنون و سرخوشم

چشم مست چشم معشوق کنایه از چشم مرشدان و عارفان درین شهر کنایه از شیراز حقا سوگند بحق سرخوش مست
قوله

شهریست پر کرشمه و خوبان ز شش جهت
چیزیم نیست ورنه خریدار هر ششم

هر ششم هر شش جهت قوله

گفتی ز سر عهد ازل نکتهٔ بگوے
آنگه بگویمت که دو پیمانه در کشم

اشکال آنست که درمیان گفتن نکته از سر عهد ازل و دو پیمانه کشیدن مناسب نیست تا ثانی را شرط اول سازد جوابش آنکه چون افشاے راز ممنوع است لاجرم میگوید که این نکته وقتے بگویم که هر دو جهان را فراموش کنم نه از عذاب این جهان ترسم و نه از عذاب آنجهان اندیشه نمایم و این از من ممکن نیست قوله

حسن عروس طبع مرا جلوه آرزوست
آئینهٔ ندارم ازان آه می کشم

آئینه دل مصفا و صاحبدل یعنی هیچ صاحبدلے دمهدرو ے ندارم که عروس طبع خود را برو جلوه نمایم قوله

حافظ ز تاب فطرت بیجا صلی بسوخت
ساقی کجاست تا زند آبے بر آتشم

تاب پیچش فطرت یکسر آفرینش و آغاز کارها و نیز زیرکی که متعلق روح است غزل

تا پیش خاکپاے تو صد رو نهاده ایم
روی و ریاے خلق بیکسو نهاده ایم
طاق و رواق مدرسه و قیل و قال فضل
زینها بخاک کوئے تو بار دنهاده ام

طاق نوعے از جامها و جامهٔ یکتا و طیلسان رواق بکسر پیشگاه خانه مدرسه جاے درس قیل و قال گفتگو بحث قوله

نهاده ایم بار جهان بر دل ضعیف
وین کار و بار بسته بیکسو نهاده ایم

بار جهان غم عشق کار و بار تعلقات دنیوی قوله

ما ملک عافیت نه بلشکر خریده ایم
ما تخت سلطنت نه ببازو نهاده ایم

نه بلشکر خریده ایم بل داده خدا است قوله

در گوشهٔ امید چو نظارگان ماه
چشم طلب بران خم ابرو نهاده ایم

نظارگان بینندگان ۔ قوله

هشیار و عاقلیم که بر دست و پا بدل
زنجیر و بند زان خم گیسو نهاده ایم

گیسو موے بافته قوله

ز بوے زلف تو سر سوداے از ملال
همچون بنفشه بر سر زانو نهاده ایم

سوداے دیوانه بوے امید و محبت و طمع و خوے ملال ستوده آمدن بنفشه گلی است و نیز گیاهے هست که در آب روید و سبز و کبود بود و ماند کے لب یاهی زند بر کوع و سجودش نسبت مے کنند خم گیسوئے جذبهٔ عشق قوله

ناموس چندسالهٔ اجداد نیکنام
در راه جام و ساقی مه رو نهاده ایم

ناموس بانگ و آوازه قوله

هم جان بدان دو نرگس جادو سپرده ایم
هم دل بران دو سنبل هندو نهاده ایم

دو سنبل هندو زلف غزل

من نه آن رندم که ترک شاهد و ساغر کنم
محتسب داند که من اینکارها کمتر کنم

محتسب مرشد ۔ قوله

چون صبا مجموعهٔ گل را بآب لطف شست
کج دلم خوان گر نظر بر صفحهٔ دفتر کنم

مجموعهٔ گل اضافه بیانیه مراد دل بآب لطف شست از تیرگیها مصفا ساخت صفحه یکروی و یکسوی کردن و یکروی ورق قوله

منکه دارم در گدائی گنج سلطانی بدست
کے طمع در گردش گردونِ دون پرور کنم

در گدائی در عشق مجازی گنج سلطانی مشاہدہ محبوب حقیقی قوله

لاله ساغر گیر و نرگس مست بر ما نام فسق
داوری دارم بسے یارب کرا داور کنم

لاله کنایه از عاشق نرگس عاشق داوری خصومت وگفتگو قوله

باز کش یکدم عنان ای ترک شہر آشوب من
تا ز اشک و چہرہ راہت پر زر و گوہر کنم

عنان آن دوال که سوار بدست گیرد آشوب شور و غوغا قوله

منکه امروزم بہشتِ نقد حاصل میشود
وعدهٔ فردائے زاہد را چرا باور کنم

بنقد فی الحال فردا قیامت باور اعتبار قوله

عشق دردانه ست و من غواص و دریا میکده
سر فرو بردم درانجا تا کجا سر بر کنم

دُردانه بمنزله دانه دُر غواص غوطه خور سر فرو بردم غوطه خوردم درانجا در میکده قوله

عاشقانرا گر در آتش می پسندد لطف دوست
تنگ چشمم گر نظر بر چشمهٔ کوثر کنم

تنگ چشم بخیل و حریص و معشوق بدین که ہیچکس را در چشم نمے آرد و بکسے ننگرد و این صفت حور است که ہن قاصرات الطرف چشمه کوثر حوضے ست که حق تعالے بمحمد عطا کرده کقوله انا اعطیناك الکوثر بید نام درختے که ثمر ندارد خاکپاے پادشاه از دست او بر سر کنم یعنے از دست مدعی پیش بادشاه فریاد کنم قوله

گوشهٔ محراب ابروی تو میخواہم ز بخت
تا درانجا ہمچو مجنون درس عشق از بر کنم

از بر یاد اگر خود ہفت سبع از بر بخوانی غزل

ما بر آریم شبے دست و دعاے بکنیم
غمِ ہجران ترا چاره ز جائے بکنیم

آنکه بجرم برنجید و به تیغم زد و رفت
باز ش آرید خدا را که صفائے بکنیم

جرم بضم گناه قوله

در ره نفس کزو سینهٔ ما بتکده شد
تیر آہے بکشائیم و غزائے بکنیم

غزا جنگ با کفار قوله۔

مدد از خاطر رندان طلب اے دل ورنه
کار صعبیست مبادا که خطائے بکنیم

صعب سخت قوله

خشک شد بیخ طرب راه خرابات کجاست
تا در ان آب و ہوا نشو و نماے بکنیم

نشو و نما افزایش و ظہور قوله

سایهٔ طائر کم حوصله کارے نکند
طلب سایهٔ میمون ہماے بکنیم

سایه توجه طائر کم حوصله زہاد و مقلدان سیمرغ نام جانوریست معروف که مقامش کوه قاف است زعزلت شاه مرغان گشت سیمرغ ٭ یکے مرغست خوانندش بسیمرغ ٭ و مراد او سیمرغ عارف کامل و عاشق واصل ہماے نام جانور که بر سر که سایه اش افتد پادشاه شود قوله

دلم از پرده بشد حافظ خوش لہجه کجاست
تا بقول و غزلش ساز و نوائے بکنیم

لہجه آواز نوا سرود غزل

ما نگوئیم بد و میل و بنا حق نکنیم
جامهٔ کس سیه و دلق خود ازرق نکنیم

دلق جبه ازرق کبود قوله

رقم مغلطه بر دفتر دانش نکشیم
سرّ حق با ورق شعبده ملحق نکنیم

شعبده بازی ملحق پیوسته قوله

آسمان کشتی ارباب ہنر می شکند
تکیه آن به که برین بحر معلق نکنیم

آسمان فلک که مانند آس در گردش است ارباب ہنر عاشقان بحر معلق آسمان قوله

شاه گر جرعهٔ رندان نه بحرمت نوشد
التفاتے نمے صاف مروق نکنیم

شاه مرشد نه بحرمت نوشد دیگران را محروم دارد مروق خالص قوله

حافظ ار خصم خطا گفت نگیریم برو
ور بحق گفت جدل با سخن حق نکنیم

نگیریم برو مواخذه او نمے کنیم غزل

من ترک شاہد و مے و ساغر نمیکنم
صد بار توبه کردم و دیگر نمے کنم

بکرنگی و یک جہتی خود را بیان میکند که اے زاہدان کوے صلاح من ترک شاہد الخ و من که افتاده کوئے محبتم قوله

باغ بہشت و سایه طوبی و قصر حور
با خاک کوے دوست برابر نمیکنم

برین اختصار کرده حاجت تطویل نیست قوله

حدیث

تلقین ودرس اهل نظر یک اشارتست
گردم اشارتے ومکرر نمے کنم

پیر مغان حکایت معقول میکند
معذورم ار محال تو باور نمیکنم

پیر مغان مراد مرشد که نصیحت او حیات من است قوله

زاهد بطعنه گفت برو ترک عشق کن
محتاج جنگ نیست برادر نمیکنم

محتاج جنگ نیست جنگ در کار نیست برادر نمیکنم اے برادر ترک عشق نمیکنم قوله

هرگز نمے شود ز سر خود خبر مرا
تا در میان میکده سر بر نمیکنم

از مے محبت آنچنان مستم که از عالم خبر ندارم قوله

شیخم به طنز گفت حرامست مے مخور
گفتم مگو که گوش بهر خر نمیکنم

طنز خنده و مسخرگی قوله

این تقویم بس است که چون اهل شهر
ناز و کرشمه بر سر منبر نمیکنم

این تقویم بس است الخ یعنے در عالم رندی می کوشم و همچون نا اهلان شید و ترهات نمی فروشم قوله

حافظ جناب پیر مغان مامن وفاست
من ترک خاکبوسی این در نمیکنم

پیر مغان مرشد اینجا اشارة باستانه مرشد۔ غزل

مرا عهدیست باجانان که تاجان در بدن دارم
هواداران کویش را چو جان خویشتن دارم

از استحکام قول خود که با محبوب بود خبر میدهد که من غریق بحر هجران تا زنده ام اورا و محبان او را اهل سگان کوے او را دوست دارم قوله

صفای خلوت خاطر ازان شمع چگل جویم
فروغ چشم و نور دل ازان ماه ختن دارم

چگل بکسر تین شهریست از زمین ترکستان منسوب بخوبرویان و ختن نام ولایتے است مشکخیز منسوب بمشکمویان۔ حاصل این بیت آنست که آنچه تمناے دل حزین است ازان خورشید جهان افروز میطلبم و بغیر از و بهیچ آفریده التجا نمیکنم قوله

الا اے پیر فرزانه مکن عیبم بمیخانه
که من در ترک پیمانه دل پیمان شکن دارم

فرزانه دانا حاصل آنست که من که از مے محبت مستم خود را کمند ارادت بسته ام و از ننگ و ناموس

رسته ام ترک میخواری از ما صورت نه بندد قوله

شراب خوشگوارم هست و یار خوش نگارم هست
ندارد هیچکس یارے چنین یارے که من دارم

خوشگوار هاضم و شیرین حاصل آنست از جان و دل شکر باریتعالی میگویم که آن یار بے رام ما آنچنان رام است که بغیر از مرحمت کارے ندارم و اسباب عیش و نشاط همه مهیا است میگویم اے دوستان بیکدل شراب خوشگوارم قوله

بکام آرزوے دل چو دارم خلوتے حاصل
چه فکر از خبث بدگویان میان انجمن دارم

بدگویان مراد زاهدان و رقیبان خبث مراد حسد قوله

مرا در خانه سروے هست کاندر سایه قدش
فراغ از سرو بستانی و شمشاد چمن دارم

من مسکین دل بآن زهره جبین سپرده ام از تماشاے لاله نسرین چشم بسته ام میان محبان کوے ارادت مباهات میکنم و میگویم مرا در خانه گویند روزے رابعه در فصل بهار در خانه رفت و بیرون نیامد خادمه گفت یا سیدتی بیرون آئی تا آثار صنائع بینی رابعه گفت تو درون درآئی تا صانع را به بینی شغلنی مشاهدة الصانع عن مطالعة الصنع قوله

خدارا اے رقیب امشب زمانی دیده برهم نه
که من با لعل خاموشش نهانی یک سخن دارم

خدارا بواسطه برهم نه بربند یعنے هر صباح در بوستان وصل آن ماه از سر سوز و درد مانند بلبل غلغل نمیکنم دمے گویم خدارا اے رقیب الخ قوله

گرم صد لشکر خوبان بقصد دل کمین سازد
بحمد الله والمنة بتے لشکرشکن دارم

هر غمے که بجان این ناتوان متوجه ازان دلبر استمداد همت میکنم و میگویم گرم صد لشکر الخ بحمد الله شکر مر خداے را غزل

ما حاصل خود بر در میخانه نهادیم
محصول دعا در ره جانانه نهادیم

این کشتی سرگشته بگرداب درافتاد
جان در سر این گوهر یکدانه نهادیم

کشتی سرگشته وجود پریشان گرداب عشق سر خیال گوهر یکدانه محبوب قوله

در خرمن صد عاقل و زاهد زند آتش
این داغ که ما بر دل دیوانه نهادیم

خرمن بکسر توده غله مالیده وغیر آن باکاه قوله

سلطان ازل گنج غم عشق بما داد
تا روے درین منزل ویرانه نهادیم

سلطان ازل حق تعالیٰ - قوله

المنة لله که چو ما بیدل و دین شد | آنرا که خرد پرور و فرزانه نهادیم

اشکال این بیت آنست در محلے که عاقلے دین بگذارد و بیدین شود شکر گفتن نامناسب جوابش آنکه خواجه درجاے دیگر فرموده ٥ گرد دیوانگان عشق مگرد ؛ که بعقل عقیله مشهورے ؛ خواجه با عاقل گفته که عقل داری و ما دیوانگان عشقیم صحبت ما و تو راست نمے آید و چون دید که آن شخص همرنگ خواجه شد و دل مشتغل بفکر آب و گل گذاشت و دین ریای رها کرد و بعشق حقیقی اشتغال نمود شکر گفت قوله

قانع بخیالے ز تو بودیم چو حافظ - خیال کنایت از نمود تجلیات یارب چو گدا همت بیگانه نهادیم یعنے دون همتی کردیم که بخیالے از تو خورسند شدیم که تقاضاے همت نبود بتجلیات راضی شدن غزل

ما بیغمان مست و دل از دست داده ایم | همراز عشق و همنفس جام باده ایم

دل از دست داده ایم بیقرار و آشفته ایم قوله

بر ما بسے کمان ملامت کشیده اند | تا کار خود بر ابروے جانان نهاده ایم

ازان روزے که شیفته ابروے جانان شده ایم قوله

اے گل تو دوش جام صبوحی کشیدهٔ | ما آن شقایقیم که با داغ زاده ایم

گل کنایه از عاشق و داغ صبوحی کشیدهٔ داغ شراب عشق بوقت صبح نوشیدهٔ شقائق لاله مراد عاشق که با داغ زاده ایم عشق ازلی داریم قوله

چون لاله ام مبین و قدح در میان کار | این داغ بین که بر دل خونین نهاده ایم

لاله وار بقدح نوشی ظاهری من نگاه مکن قوله

کار از تو میرود مددے ای دلیل راه | انصاف میدهیم که از ره فتاده ایم

کار از تو میرود یعنے کار موقوف بتوجه تست دلیل راهبر انصاف میدهیم از روی انصاف میگوئیم زراه او فتاده ایم از راه دور افتاده ایم و از همراهان باز پس مانده ساده طمع مراد مشاهدهٔ حسن صورت ارچه معتقد روے ساده ایم اگرچه بظاهر شاهد پرستیم -

قوله

ﮧ این غزل در نسخ موجود نیست ۱۲

گفتی که حافظ اینهمه رنگ و خیال چیست | نقش غلط مبین که همان لوح ساده ایم

رنگ و خیال کنایه از مخان ساده نے نقش و بے ریش - ای حافظ اینهمه رنگهاے خیالات که از مخیله تو بظهور مے آید و ترا حال بحال بیمانند چیست در جواب میگوید که دل من لوحے است ساده آئینه وار از نقوش آزاد هرچه نمائی همان نقش برآرد چنانچه بالا رفت در پس آئینه طوطی صفتم غزل

ما ز یاران چشم یاری داشتیم | خود غلط بود آنچه ما پنداشتیم

چشم امید قوله

تا درخت دوستی کے بر دهد | حالیا رفتیم و تخمے کاشتیم

تا براے آنکه و باید دید تا حالیا الحال درین بیت معنی مصراع آخر اولست و مصراع اول آخر قوله

گلبن جنت نه خود شد دلفریب | ما و م همت برو بگماشتیم

گلبن درخت گل همت قصد دل حسن معشوق بواسطه ظهور اوست اگر ظهور نمے شد دلفریبی وے ظهور نمیافت ما در مرتبه اعیان بزبان استعداد تقاضا اکرم واجب الوجود کردیم تا از خزائن جود وجود بر ممکنات منبسط گردانید دلفریبی ظاهر شد مادام اشارت برین وارد وجه دیگر هرچند عشق غالب تر معشوق و طلب بیش میشود و دلفریبی بظهور مے آید اینکار بے یکدگر نیست یعنے ظهور نور عین بمقتضاے عین ثابته است قوله

نکتهار فت و شکایت کس نه بدید | جانب حرمت فرو نگذاشتیم

فرو نگذاشتیم نگهداشتیم قوله

گفتگو آئین درویشی نبود | ورنه با تو ماجراها داشتیم

ماجرا گفتگوها قوله

گفت خود دادی بما دل حافظا | ما محصّل بر کسے نگماشتیم

محصل تحصیلدار غزل

ما بدین در نه پے حشمت و جاه آمده ایم | از بد حادثه اینجا به پناه آمده ایم

بے واسطه بد دست قوله

رهرو منزل عشقیم و ز سر حد ادب | تا باقلیم وجود اینهمه راه آمده ایم

رہرو سالک قوله

سبزهٔ خط تو دیدیم وز بستان بهشت ۔ بطلبگاری این مهر گیاه آمده ایم

سبزهٔ خط کنایت از صفات بهشت هستی اینمهر گیاه اشارة بسبزهٔ خط و مهر گیاه نام گیاہے است که خاصیت او آنست بر هر که باشد میان خلق محجوب و موقر و معظم باشد قوله

اینچنین گنج که شد خازن او روح امین ۔ بگدائی بدر خانهٔ شاه آمده ایم

روح امین جبرئیل قوله

لنگر حلم تو اے کشتی توفیق کجاست ۔ که درین بحر کرم غرق گناه آمده ایم

لنگر کاف فارسی سنگ کشتی و معروف حلم بردباری غزل

مژدهٔ وصل تو کو کز سر جان برخیزم ۔ طائر قدسم و از دام جهان برخیزم

از سر جان برخیزم فدا کنم از دام جهان برخیزم تارک جهان باشم قوله

بولائے تو که گر بندهٔ خویشم خوانی ۔ از سر خواجگی کون و مکان برخیزم

بولائے تو سوگند بدوستی تو کون و مکان دنیا قوله

یارب از ابر هدایت برسان بارانے ۔ پیشتر زانکه چو گردی زمیان برخیزم

ابر هدایت لطف و کرم بارانے فیض قوله

گرچه پیرم تو شبے دست در آغوشم کن ۔ تا سحر گه ز کنار تو جوان برخیزم

دست در آغوشم کن اے در بر گیر قوله

بر سر تربت من بے مے و مطرب منشین ۔ تا ببویت ز لحد دست فشان برخیزم

دست فشان رقص کنان غزل

مهل که در غم هجر تو از جهان برویم ۔ بیا که عیش تو از خویش هر زمان بردیم

مهل بگذار زمان ساعت قوله

مگو که حافظ ازین در برو برائے خدا ۔ که هر چه رائے تو باشد جز این بران بردیم

رائے فکر و عقل غزل

نماز شام غریبان چو گریه آغازم ۔ بمویهائے غریبانه قصه پردازم

اہل دیار بہر کار در روز مشغول میباشند و چون روز باتمام میرسد و تاریکی شام پیدا میشود ناچار تنگدل شده در زاویه غریبی و گوشه نامرادی می نشینند و را بجز از شام رفیقے و همکلامے نیست بنابران شاعران شام را بغریبان نسبت نموده فرمود مویهها گریها غریبانه مانند غریبان قوله

بیاد یار و دیار آنچنان بگریم زار ۔ که از جهان ره و رسم سفر براندازم

عالم را پر آب گردانم تا هیچکس اختیار سفر نکند قوله

من از دیار حبیبم نه از بلاد رقیب ۔ مهیمنا برفیقان خود رسان بازم

مهیمنا یا باری تعالے ۔ قوله

خدایرا مددے اے دلیل راه که من ۔ بکوے میکده دیگر علم برافرازم

برافرازم بلند کنم قوله

خرد ز پیری من کے حساب برگیرد ۔ که باز با صنمے طفل عشق کے بازم

کے حساب برگیرد روا دارد و منظور کند ۔ قوله

بجز صبا و شمالم نمی شناسد کس ۔ عزیز من که بجز باد نیست دمسازم همرازم

دمساز همدم و محب قوله

سرشکم آمد و عیبم بگفت روی بروی ۔ شکایت از که کنم خانگی ست غمازم

بگفت روی بروی اے ظاهر و آشکار ساخت خانگیست غمازم ساکن خانه منست قوله

ز چنگ زهره شنیدم که صبحدم میگفت ۔ مرید حافظ خوش لهجهٔ خوش آوازم

زهره نام ستاره مطربه فلک ۔ لهجه آواز غزل

هر چند پیر خسته دل و ناتوان شدم ۔ هر گه که یاد روے تو کردم جوان شدم

خسته مجروح قوله

شکر خدا که هر چه طلب کردم از خدا ۔ بر منتهائے مطلب خود کامران شدم

کامران صاحب مقصد قوله

در شاهراه دولت سرمد بتخت بخت ۔ با جام مے بکام دل دوستان شدم

شاهراه راه فراخ سرمد همیشه قوله

اے گلبن جوان بردولت بخور کہ من
در سایۂ تو بلبل باغ جنان شدم

بلبل باغ جنان شدم خوشگوی حاصل کردم قوله

من پیر سال و ماه نیم یار بیوفاست
از من چو عمر میگذرد پیر ازان شدم

یعنی من لسبب مرور سال و ماه ضعیف نشده ام بلکه این ضعف من لسبب بیوفائی آن یار گلعذار ست وآن نگار شیرین کار بمنزله عمر من است هر گاه که او از من گریزان است پیری بمن روے داده تحت زیر فوق زبر قوله زان روز بر دلم در معنی کشاده شد باب الفیوض والفتوح ازان روز بر من مفتوح شد کز ساکنان درگه پیر مغان شدم که التجا بجناب مرشد آورده ام قوله

دوشم نوید داد و بشارت که حافظا
باز آ که من بعفو گناهت ضمان شدم

نوید مژده ان وعد الله حق وقال الله لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا غزل

همان که قصۂ آن شوخ بیوفا گویم
که باز چون نرسد باز ابتدا گویم

این غزل در نسخ صحیحه نیست ۱۲

آن شوخ بیوفا کنایه از معشوق خداے را بواسطه خدا رفیق مصلحتے رفیقے که شریک مصلحت باشد چو کار من نکشاید چون حصول کار من نشود

ردیف النون غزل

افسر سلطان گل پیدا شد از تخت چمن
مقدمش یارب مبارکباد بر سرو و سمن

افسر تاج سلطان گل مشاهدات تجلیات چمن دل مقدم پیش آمدن سرو و سمن عاشقان وسالکان قوله

تا ابد معمور بادا اینخانه کز خاک درش
هر نفس با بوے رحمت می وزد باد یمن

رحمن / ریحان

معمور آبادان اینخانه دنیا خاک در انسان کامل باد یمن مراد حقائق ومعارف درین بیت تلمیح است بحدیث که اشارة بحضرت اویس است قال علیه السلام انی لاجد نفس الرحمن من جانب الیمن معنی این بیت آنست که تا ابد اینخانه دنیا معمور باد که اهل الله که بخلقت از خاکند هر دم سخنان معارف وحقائق شنوده میشو که یاد از حق میدهد سوال این بیت ستایش دنیا است وستودن دنیا از اهل الله بس نازیبا که الدنیا جیفة وطالبها کلاب جواب آنست که همین دنیا که حقیقتش مسطور شد در حق

کسانیکه حقیقتش شناخته وبآن نپرداخته الدنیا مزرعة الآخرة است ومتاعے بس فاخر اهل الله را همین دنیا مورد الطائف الٰهی ومظهر مشاهدات نامتناهی واهل دنیا را بالعکس آن چون دریاے نیل که بقبطیان خون بود وبسبطیان آب خواجه انصار گوید دنیا خاکدانیست که عاقلان در وکشت کنند نه میدانے است که جاهلان در وگشت کنند قوله

خاتم جم را بشارت ده بحسن خاتمه
کاسم اعظم کرد ازو کوتاه دست اهرمن

خاتم جم کنایه از دل اسم اعظم مرشد کامل اهرمن نفس وشیطان قوله

شوکت پور پشنگ وتیغ عالمگیر او
در همه شهنامها شد داستان انجمن

پور پشنگ افراسیاب که پسر پشنگ بود ونام پسر سبازرے که نام پسر اوروئین بود معنی این بیت در شرح بیت ۵ شاه ترکان سخن مدعیان مے شنود ٭ بالا مذکور شده ومیتواند بود که مراد آن بود که شوکت بعضے اولیا وتیغ عالمگیر ایشان که ان تیغ را بر نفس زده عالم دل مسخر کرده اند در جمیع کتب سیر اولیا که بمنزله شهنامهاے پادشاهان است داستانے که بذکر آن آرایش انجمن سخن داده اند قوله

خنگ چوگانی چرخت رام شد در زیر زین
شهسوارے خوش بمیدان آمده گوئی بزن

خنگ اسپ چوگانی اسپے که در گوے وچوگان باختن موافق مزاج بود چرخ فلک خنگ چوگانی اضافه بیانیه خنگ چوگانی چرخت رام شد در زیر زین یعنی گردش آسمانی بر مراد تو گردیده ورو بتو آورده شهسوار عاشق والف ندائیه محذوف میدان میدان سلوک وعشق گوے بزن طے میدان عشق نما قوله

جوئبار ملک را آب از سر شمشیر تست
تو درخت عدل بنشان بیخ بدخواهان بکن

جوئبار جوے بزرگ با کثرت جوئها خورد باشد وجوئبار ملک کنایه از وجود ونیز سلوک آب تری وتازگی شمشیر مراد ریاضت وجود بموجب اقتلوا انفسکم بسیوف المجاهدات پس درخت عدل بنشان یعنی خصائل نامرضیه را بر صفات مرضیه غلبه مده بدخواهان نفس وشیطان قوله

بعد ازین نشگفت اگر با نکهت خلق خوشت
خیزد از صحراے ایرج نافۂ مشک ختن

ن / ایران

بعد ازین نشگفت اگر کشایشے حاصل نشد نکهت بوے خلق خوش زهد وصلاح ایرج نام پسر فریدون والی ایران زمین چمان فریدون ولایت را میان پسران قسمت کرده دریاے مغرب وتوابع

ومضافات آن بتور پسر بزرگ داد و زمین ترک و چین و مضافات آن در اقطاع سلم آورده و میانه جهان و سرزمین و مکین واهواز و طبرستان و بیشتر حدود شام بایرج داد چون تور و سلم در اقطاعهای خویش قوی شدند بکینه آنکه فریدون ایشان را باطراف مملکت ولایت داد و تختگاه برای پسر خورد که ایرج است داده با پدر باغی شده و خروج کرده ایرج سلامت قلب داشت بران بدبختان رفته و گفته در قسمت ولایت مرا خطای نیست غلطی فریدون ست اکنون بر شما آمده ام هر جا که بدارید بمانم دو سه روز ان زینهار خواران مهمانی کرده آخر الامر در حالت شراب سر بریده بر پدر خویش فرستاد و فریدون جزع و فزع بسیار کرده ایرج پسر نداشت فریدون منوچهر پسر دختر ایرج را پرورده چون بزرگ شده شایستگی تاج و تخت داشت تاج و تخت ایران بدو داده بانتقام ایرج پسر داد منوچهر سلم و تور را در جنگ کشته و سر ایشان بر جد فرستاده بنیاد مخالفت ایران و توران همین است و نیز نام بادشاه که یکے از سران لشکر کیخسرو شاه بن سیاوش بود صحرای ایرج بیابان سلوک و عشق مشک ختن معرفت قوله

گوشه گیران انتظار جلوه خوش میکنند
برشکن طرف کلاه و برقع از رخ برفگن

گوشه گیران زاهدان عزلت نشین برشکن طرف کلاه بساز و آراستگی تمام برقع از رخ برفگن جمال خود بنما۔ قوله

ای صبا بر ساقی بزم اتابک عرضه دار
تا ازان جام زرافشان جرعه بخشد بمن

اتابک ادب آموز کودگان و پادشاهان شیراز را اتابک بسبب آن گویند که سعد زنگی اتابک سلطان سنجر بود شبے در حالت مستی سعد زنگی و سه نفر دیگر را بادشاهی داده بود بعد وفات سلطان ایشان اتابکی بر خویش مستقیم داشته و برادر سنجر را بادشاه می گفتند قوله

مشورت با عقل کردم گفت حافظ می بنوش
ساقیا می ده بقول مستشار موتمن

مشورت با یکدیگر اندیشیدن مستشار کسے که او را بمشورت در پذیرند موتمن کسے را که امینش گیرند یعنی در عشق و رزی مشورت با عقل کردم و توبه خویش را باد آوردم گفت ای حافظ باده نوش پس ای مرشد در بیان حقائق و معارف میکوش که من بدستوری مستشار موتمن از تو طلب امینی میکنم که عقل خورده بینم چنین حکم کرد سوال عقل و عشق هر دو متضاد است اینچنین مشورت از عقل نخیزد جواب عقل ناقص بسبب عدم وقوف او بر خوبیهاء عشق و محض نظر گماشتن بر خرابی او که در بدایت بود منکر عشق میشود

اما عقل کامل هر چند در بدایت خرابی می بیند اما بسبب تیز بینی می داند که درین خرابی سر بهیت و درین رنج گنج این اشارت بدانست رجعنا من الجهاد الاصغر الی الجهاد الاکبر غزل

ای نور چشم من سخنے هست گوش کن
چون ساغرت پرست بنوشان و نوش کن

سالک طریق یقین نصیحتے میکند چون خرمن حسن و جمالت در اوج کمال ست خوشه چینان دانه خال را محروم مکن و لب تشنگان بادیه طلب را بشیرینی از زلال وصال خود سیراب بساز و این سخن نصیحت دلپذیر را با خلاص تمام بشنو که طریقه وصال جانان بغیر ازین نیست قوله

پیران سخن بتجربه گفتند گفتمت
هان ای پسر که پیر شوی پند گوش کن

تجربه آزموده هان هشیار شو قوله

بر هوشمند سلسله ننهاد دست عشق
خواهی که زلف یار کشی ترک هوش کن

حاصل این بیت آن ست که حصول عشق مر ذوی العقول اولی الالباب را نوعے از محالات ست تا آنکه ترک این عقل معاش که دامنگیر وقت سالک ست ننماید وصول بمقام عشق معلوم قوله

تسبیح و خرقه لذت مستی نبخشدت
همت درین عمل طلب از می فروش کن

تسبیح و خرقه زهد و پارسائی که لازمه هستی است همت توجه درین عمل طلب عشق میفروش عاشق و مرشد قوله

با دوستان مضائقه با عمر و مال نیست
صد جان فدای یار نصیحت نیوش کن

مضائقه تنگ گرفتن مراد باز داشتن نیوش شنونده حاصل این بیت آنست در راه دوست بدنیا و مافیها نظر نباید کرد و همه باید باخت زیرا که جان و دل و سر و تن و زر و مال همه طفیل سگان اوست قوله

در راه عشق وسوسه اهرمن بسے ست
هشدار و گوش دل به پیام سروش کن

اهرمن دیو سروش جبرئیل و هر فرشته ـ حاصل آنست طریق عشق و محبت بغایت خطیر و مخوف و قطاع الطریق و شیاطین بسیار است باید که علامت آن بشناسی و از خار و خسے در نهراسی قوله

برگ نوا تبه شد و ساز طرب نماند
ای چنگ ناله برکش و ای دف خروش کن

برگ نوا اسباب شادی طرب شادی قوله

ساقی که جامت از می صافی تهی مباد
چشم عنایتے بمن دُرد نوش کن

دُرد نوش عاشق قوله

سرمست در قبای زرافشان چو بگذری — یک بوسه نذر حافظ پشمینه پوش کن

نذر بر خود واجب کردن غزل

ای شام زکوی ما سفر کن — وی صبح بحال ما نظر کن

شام ضد صبح و مراد ایام هجر و حجاب کثرات صبح ضد شام مراد وصل و عالم وحدت ظلمت شب کنایه از شدائد شب هجر غسب ظلمت شب هجر سحر کن بسحر وصل مبدل کن خود را بر تیغ او سپر کن این شدائد هجران مارا مند فع ساز ناوک آله چوبین خالی میان آن تیر ناوک داشته اندازند بمعنے تیر نیز استعمال میکنند دم درکش خموش باش و سخن مگو هلا هشیار شو غزل

ای ماهروی منظر تو نوبهار حسن — خال و خط تو مرکز لطف و مدار حسن

منظر جای نظر و محل مرکز جای قرار و نیز باید دانست که پرکار را دو قلم است یکی ثابت و یکی گردنده گردنده را مرکز گویند و ثابت را مدار مدار در اصطلاح منجمان آن را گویند که درمیان قطبین مرکز موهوم کنند قوله

در چشم پر خمار تو پنهان فسون سحر — در زلف بیقرار تو پیدا قرار حسن

فسون منتر زلف بیقرار اشارت بتغیرات سلسله موجودات که هر ساعتے بنوعے دگر است قوله

خرم شد از ملاحت تو عهد دلبری — فرخ شد از لطافت تو روزگار حسن

خرم خوش فرخ مبارک لطافت پاکیزگی و موزونی و سبکی حرکات و صفائی رنگ قوله

حافظ طمع برید که بیند نظیر دوست — دیّار نیست غیر تو اندر دیار حسن

دیار شریک قوله غزل

ای خسرو خوبان نظری سوی گدا کن — میلی بمن سوخته بی سر و پا کن
دارد دل درویش تمنای نگاری — زان چشم سیه مست بیک غمزه دوا کن

درویش مفلس تمنا آرزو بار بارنده قوله

گر لاف زند ماه که مانم بجمالت — بنمای رخ خویش و مه انگشت نما کن

مانم مانند هستم انگشت نما رد و معیوب و در غایة شهرت قوله

ای سرو چمان از چمن و باغ زمانی — بخرام درین بزم و دو صد جامه قبا کن

چمان چمنده و خرامان قبا چاک قوله

با دلشدگان جور و جفا تا بکی آخر — آهنگ وفا ترک جفا بهر خدا کن

دلشدگان عاشقان غزل

ای باد پرده آن گل نورسته باز کن — گوهر فروز لاله رخ و غنچه باز کن

گل نورسته محبوب باز کشاده ساز کن بر کن جام مرصع کنایه از شراب انذکر ظرف داراده مظروف مراد عشق پیر کار مرشد درفراز کن در به بند ترانه سرود و مراد شعر و سخن یارب ز گنج عافیتش بی نیاز کن هم در عافیت مسرور دار و توفیق عشق ده تا درحد بمیرد — غزل

ای لبت آب حیات و ای قدت سرو چمن — ای رخت خورشید خاور وی خطت مشک ختن
بوسه میخواهم ز تو لب را بدندان میگزی — میکنی جانم جراحت بار دیگر جان من

لب بدندان گزیدن حسرت و افسوس کردن جراحت مجروح قوله

مرد حافظ و رعمت در گردن تو خون من — داد من بستاند از تو روز محشر ذو المنن

ذو المنن حق تعالے که صاحب منتها است غزل

بالا بلند عشوه گر سرو ناز من — بگذشت در فراق تو عمر دراز من

بالا قد سرو ناز قسمے است از سرو عمر دراز عمر تمام قوله

دیدی دلا که آخر پیری و زهد و علم — با من چه کرد دیدهٔ معشوق باز من

معشوق باز شاهد قوله

گفتم بدلق زرق بپوشم نشان عشق — غماز بود اشک عیان کرد راز من

غماز چغلخور عیان ظاهر قوله نقشے بر آب میزند از گریه حالیا نقشے بر آب میزنم شست و شوے میکنم و نیز نقش بر آب زدن کار لا ینفع کردن حالیا الحال تا کی شود قرین حقیقت مجاز من مجاز من بحقیقت مبدل شود قوله

مستم ز خرابی ایمان که می برد — محراب ابروی تو حضور از نماز من

ایمان دریافت حق - قوله

از آب دیده بر سر آتش نشسته ام — کو فاش کرد در همه آفاق راز من

کو بکاف عربی اشارت آبدیده راز عشق قوله

یارب کے آن صبا بوزد کز نسیم او　　گردد شمامۂ کرمش کارساز من

صبا توجه شمامه خوشبو کارساز سازنده کار قوله

برخود چو شمع خنده زنان گریه مے کنم　　تا با تو سنگدل چه کند سوز و ساز من

سوز سوزش ساز سازش قوله

زاہد چو از نماز تو کارے نمیرود　　ہم مستیٔ شبانہ و راز و نیاز من

کارے نمیرود حصول مرادے نمی گردد شبانه ہرچہ شب بران گذرد نیاز حاجت غزل

بر فگن وصف رندان نظری بہتر ازین　　بر در میکده مگین گذرے بہتر ازین

رندان عاشقان میکده عشق قوله

آنکه فکرش گره از کار جہان بکشاید　　گو درین نکته بفرما نظری بہتر ازین

گره از کار جہان بکشاید امور بربسته عالمے را کشایشے دہد قوله

ناصحم گفت که جز غم چه ہنر دارد عشق　　گفتم اے خواجۂ عاقل ہنری بہتر ازین

ہنرے بہتر ازین بہتر ازین ہنرے دیگرے خواہی قوله

کلک حافظ شکرین شاخ نباتست بچین　　که درین باغ نه بینی ثمرے بہتر ازین

کلک قلم ثمر میوه غزل

بہار گل طرب انگیز گشت و توبه شکن　　بشادیٔ رخ گل بیخ غم ز دل برکن

رخ گل مشاہدات تجلیات قوله

ز دستبرد صبا گرد گل کلاله ببین　　شکنج گیسوے سنبل نگر برو حسن

دستبرد غلبه و چابکدستی گل رخساره کلاله قسمے از زلف شکنج بضم چین گیسوی موی بافته قوله

رسید باد صبا غنچه از ہواداری　　ز خود برون شد و برتن درید پیراہن

باد صبا باد شرقی بشیراز اکثر اوقات وزد لطیف و موافق طبع خلایق است ہواداری دوستداری قوله

عروس غنچه بدین زیور و تبسم خوش　　معائنه دل و دین می برد بوجه حسن

وجه حسن نیکوترین وجه قوله

صفیر بلبل شوریده و نفیر ہزار　　برائے وصل گل آمد برون ز قلب حزن

صفیر آواز شوریده عاشق نفیر فریاد ہزار عاشق غزل

چندانکه گفتم غم با طبیبان　　درمان نکردند مسکین غریبان

طبیبان معشوقان و مرشدان مسکین غریبان عاشقان قوله

درج محبت بر مہر خود ہست　　یارب مبادا کام رقیبان

درج بضم پیرایه دان درج محبت اضافه بیانیه بر مہر خود ہست نقصے در وراه نیافت مبادا کام رقیبان یعنے آن مہر شکسته نشود و نقصے در محبت راه نیابد و رقیبان بکام دل نرسند قوله

آن گل که ہر دم در دست خارست　　گو شرم بادت از عندلیبان

گل معشوق خار رقیب عندلیبان عاشقان قوله

یارب امان ده تا باز بیند　　چشم محبان روے حبیبان

محبان عاشقان حبیبان معشوقان قوله

ما درد پنہان با یار گفتیم　　نتوان نہفتن درد از طبیبان

درد پنہان سوز عشق قوله

حافظ نه گشتی شیدائے گیتی　　گر مے شنیدی پند ادیبان

شیدا دیوانه گیتی روزگار ادیبان ادب دہندگان غزل

چو گل ہر دم بہ بویت جامه بر تن　　زنم چاک از گریبان تا بدامن
من از دست غمت مشکل برم جان　　ولے دل را تو آسان بردی از من

از دست غمت بسبب عشق تو مشکل برم جان محال ست که جان را بسلامت برم قوله

بقول دشمنان برگشتی از دوست　　نگردد ہیچکس با دوست دشمن

دشمنان رقیبان دوست کنایه از خود قوله

دلم را مشکن و در پا میانداز　　که دارد در سر زلف تو مسکن

در پا میانداز یعنی پامال مکن و نیز کار در پا افگندن عبارت از تعطیل و اہمال که میانداز در پاے کار کسے مسکن جاے سکونت غزل

چون شوم خاک رهش دامن بیفشاند ز من
ور بگویم دل بگردان رو بگرداند ز من

خاک رهش ضمیر شین بر محبوب دامن افشاندن اعراض کردن و متنفر شدن دل بگردان رحمے نما قوله

عارض رنگین بهر کس مینماید همچو گل
ور بگویم باز پوشان باز پوشاند ز من

همچو گل صفت روے رنگین قوله

چشم خود را گفتم آخر یک نظر سیرش ببین
گفت میخواهی مگر تا جوی خون راند ز من

مگر بمعنے تحقیق قوله

او بخونم تشنهٔ من بر لبش تا چون شود
کام بستانم ازو یا داد بستاند ز من

کام مقصد قوله

دوستان جان دادم از بهر دهانش بنگرید
کو بچیزے مختصر چون باز میماند ز من

چیزے مختصر اشارة بدهن قوله

گرچه فرهادم بتلخی جان برآید حیف نیست
بس حکایتهاے شیرین باز میماند ز من

فرهاد نام عاشق قوله

ختم کن حافظ که گر زین دست خوانی درس عشق
خلق در هر گوشهٔ افسانهٔ خواند ز من

زین دست ازین نوع غزل

خدارا کم نشین با خرقه پوشان
رخ از رندان بے سامان مپوشان

محبوب را که آمیزشے داشت با اهل رشید و ترهات میگوید که اے ماه بمهر خدارا بواسطه خدا خرقه پوشان درویشان مقلد رندان بے سامان عاشقان سرگشته قوله

درین خرقه بسے آلودگی هست
خوشا وقت قباے باده نوشان

درین خرقه اشارت بزهد درویشی آلودگی روے ریا باده نوشان عاشقان قوله

تو نازک طبعی و طاقت نیاری
گرانیهاے مشتِ دلق پوشان

دلق پوشان مرائیان قوله

درین صوفی وشان دردے ندیدم
که صافی باد عیش دُرد نوشان

درین صوفی وشان دردے ندیدم یعنے درین اهل صومعه که گرفتاران روے ریاست دردے

از عشق ندیدم دُرد نوشان عاشقان قوله

بیا و غبن این سالوسیان بین
قدح خونین دل بربط فروشان

یعنے از خرقه پوشان محترز باش و در طلب اینان دل مخراش و اگر درین معنی شکے داری بیا به بین در مکر این مکاران که چون قدح دل جوشان و چون بربط خروشان اے در خلا بذوق و عیش و سائر حظوظ نفسانی مشغول اند و در ملا جوش و خروش و لوله حق مینمایند که آن نمود از فضل وافر نیست قوله

چو مستم کردهٔ مستور منشین
چو نوشم دادهٔ زهرم منوشان

مستور پوشیده نوش شیرین و آبحیات۔

غزل

خوشتر از فکر مے و جام چه خواهد بودن
تا به بینم که سر انجام چه خواهد بودن

مے و جام کنایة از مے خوارے و شاهد بازی سر انجام عواقب امور قوله

پیر میخانه چه خوش گفت معماے دوش
از خط جام که فرجام چه خواهد بودن

پیر میخانه مرشد معما سخنے مخفی و در اصطلاح شعرا عبارت از کلام موزون که دلالت کند بطریق رمز و ایما بر اسمے و زیاده ازان بطریق قلب ما تشبیه یا بحساب جمل یا بوجهے باسم صنم ۵ خوانده باشی بارها نامِ صنم ؛ چشم و ابرو و دهانے بیش نیست ؛ باسم شجاع ۵ درختِ دوستی بنشان که کامِ دل ببار آرد ؛ نهالِ دشمنی برکن که رنجِ بیشمار آرد ؛ و این را اقسام بسیار است خود علمے است علاحده بنابران مختصر کرده شد قوله

باده خور غم مخور و پند مقلد منیوش
اعتبارِ سخنِ عام چه خواهد بودن

منیوش مشنو قوله

مرغ کم حوصله را گو غم خود خور که برو
فکر آنکس که نهد دام چه خواهد بودن

مرغ کم حوصله اهل ظاهر دام معروف کنایة از هواے نفس و لذات دنیا یعنے آنست که طالب حق را بگوی که بر خود رحم کند و در طلب قرب حق ساعی بود و اسباب را جست و جو نماید و برحم حق و کرم حق مغرور نباید بود ازانکه حق سبحانه ما را از کمال معنی سربلند ساخت پس براے آزمایش ما را در بغایت پستی انداخت تا هر که در روے طلب خود درویش و سوداے وجود مطلق بود بلذات نپردازد و کار امروز بفردا نیندازد و هر که در طلب حق را اثر نبود مرکوز لذات و شهوات گردد کما قال الله ولقد خلقنا الانسان

فی احسن تقویم ثم رددناه اسفل سافلین قوله

وست رنج تو همان به که شود صرف بکام ‖ تا به بینم که بنا کام چه خواهد بودن

وست رنج حرفه و پیشه صرف خرج بنا کام لاچار -

غزل

دانی که چیست دولت دیدار یار دیدن ‖ در کوے او گدائی بر خسروی گزیدن

دیدار روے و پیدا و ظاهر خاقانی ؎ اگر بهست خود جاے گفتار نیست ٭ و لیکن شنیدن چو دیدار نیست و نیز بمعنے دید ؎ این سبهها بر نظرها پردهاست ٭ که نه هر دیدار صنعش را سزاست ٭ قوله

بوسیدن لب یار اول ز دست مگذار ‖ کآخر ملول گردی از دست لب گزیدن

بوسیدن لب یار کنایه از حصول نمودن جذبهٔ عشق و محبت که در اصطلاح صوفیه بوسه کنایه از جذبهٔ عشق و محبت بود اول کنایه از دنیا که نشاة الاولے و آخر عقبے که نشاءة الاخری و مراد از هر دو بدایت و نهایت معنے آنست که حاصل کردن جذبه عشق و محبت در دنیا از دست مده که اگر از حصول آن بے بهره مانی در عقبے ملول شوی از دست لب گزیدن حسرت و افسوس خوردن یعنی همچون زاهدان ظاهر پرست خود را متراش که بمقتضاے واعبد ربك حتی یاتیك الیقین بظاهر بندگی خیره شدند و خوض در باطن نمیکنند و از عرفان بهره نمیسازند تا در عقبے بدین مراتب عارفان افسوس خوری و حسرت بری من کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی قوله

فرصت شمار صحبت کز این دو روزه منزل ‖ چون بگذریم نتوان دیگر بهم رسیدن

دو روزه منزل دنیا بموجب مزرعة الاولے والآخرة - دیگر اگر چه دنیا طریق بسیار دارد اما انچه اهل حق را بدو گفتگو است یا شریعت یا طریقت و راه دیگر که منجر بشقاوت است ازان اغماض می نمایند و بسخن در نمے آرند که تعلق بشیطان دارد و ما را راه بسوے رحمن باید ان عبادی لیس لك علیهم سلطان یعنے چون درین دو راهه منزل صحبت عارفان ترا دست دهد و هادی از غیب رسد فرصت را غنیمت شمار و کارے که حاصل کردنیست از دست مگذار و کار امروز بفردا مفگن که چون فرصت از دست برود جز ندامت حاصل نشود و نیز دو راهه ازانست که چون اهل ظاهر و مجاز را که بالحقیقة منجی اند بیک طرف نشاید دیگرے را کجا گنجایش ماند فافهم العبارة العاقل تکفیه الاشارة غزل

دلبر جانان من برد دل و جان من ‖ برد دل و جان من دلبر جانان من

این دل حیران من واله و شیداے تست ‖ واله و شیداے تست این دل حیران من

واله شیفته شیدا دیوانه قوله

روضهٔ رضوان من خاک سر کوے دوست ‖ خاک سر کوے دوست روضهٔ رضوان من

روضهٔ رضوان بهشت ناله گریه با آواز فغان فریاد و شور

غزل

دربدخشان لعل گر از سنگ می آید برون ٭ بدخشان نام شهریست میان خراسان و هندوستان معدن لعل در انجاست رگنی بضم زر خالص منسوب و رکنا باد که چشمه ایست در شیراز شیراز نام شهرے از فارس و او را معموره عمرو لیث گویند چه او بانی آنست و قیل آباد کردهٔ سلیمان عم است شنگ دزد و راهزن و مکابره و شوخ و خوب غش بفتح آب تیره و بکسر خیانت کردن زاق بفتح ریا و نفاق واے آه و شور نوا آواز که بر اصول سرود باشد چنگ نام ساز

غزل

ز در درای و شبستان ما منور کن ‖ هواے مجلس روحانیان معطر کن

شبستان محل و نیز کنایه از چشم روحانیان عاشقان که بصفات ملکی متصف شده اند قوله

بچشم و ابروی ساقی سپرده ام دل و جان ‖ بیا بیا و تماشاے طاق منظر کن

چشم و ابروے ساقی کنایه از محبوبان سنر د معنے آنست که ای محبوب حقیقی واے مطلوب تحقیقی بحکم المجاز قنطرة الحقیقة بمحبت مجازی آراسته ام و جلاے تمامش داده پیراسته ام بیا بیا تماشاے طاق این منظر نما و این مشتاق را لقا کرامت فرما قوله

ازان شمائل و الطاف و حسن خوش که تراست ‖ میان بزم حریفان چو شمع سر بر کن

شمائل خوها و عادتها حریفان عاشقان قوله

بگو بخازن جنت که خاک این مجلس ‖ بتحفه بر سوے فردوس و عود مجمر کن

خازن جنت رضوان فردوس نام بهشت مجمر عود سوز قوله

حجاب دیدهٔ ادراک شد شعاع جمال ‖ بیا و خرگه خورشید را منور کن

حجاب بکسر پرده ادراک در لغت بمعنی در رسیدن بکنه لا یدرکه احد من العالمین شعاع روشنی

خرگه نوعے از خیمه خورشید محبوب حقیقی خرگه خورشید کنایه از دل خود بموجب لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المؤمن معنے آنست که عشق مجاز بموجب العشق حجاب دیده دریافت مارا جائی گشته که ترا دریافت نمیتوانم کرد بیا و این دل مرا که خانهٔ مخصوص تست که لا یسعنی ارضی ولا سمائی ولکن یسعنی قلب عبدی المؤمن منور ساز قوله

چو شاهدان چمن زیر دست حسن تو اند	کرشمه بر سمن و نازه بر صنوبر کن

شاهدان چمن محبوبان دنیا و نیز مشاهدات قلبی زیر دست حسن تو اند یعنی پر تو حسن تو اند قوله

طمع بنقد وصال تو حد ما نبود	حواله تم بدان لعل همچو شکر کن

نقد وصال اضافه بیانیه حد ما نبود بموجب هیهات ما للتراب و رب الارباب لب مراد لطف و تجلی اسم متکلم که موجب فناء عاشق است قوله

فضول نفس حکایت بسے کند ساقی	تو کار خود مده از دست و می بساغر کن

فضول نفس نفس فضول ساقی کنایه از مرشد ساغر پیاله و در اصطلاح چیزے را گویند که در و مشاهده انوار غیبی کنند اینجا کنایه از دل عارف سزد که مشحون معارف بود معنے آنست که اے ساقی نفس هرزه گو حکایت بسیار میکند و حجت بیشمار می آرد تو بدان ملتفت مباش و مقصود از دامن مپاش و به بیان حقائق و معارف بسالکان میکن و مسترشدان را حظے می بخش قوله

لب پیاله ببوس انگهی بمستان ده	بدین دقیقه دماغ مرا معطر کن

لطیفه

در مجلس مے پرستان رسمے است که ساقی چون پیاله بر کند از روے تعظیم بوسی داده بمستان میدهند و لب پیاله بوسیدن کنایه از حصول نکات عرفان سمات است دقیقه چیزهاے باریک مراد نکات عرفان که از دل میخیزد معنے آنست که هر سخنے و نکته که از دلت خیزد ازان متحظے گشته بمسترشدان خود گو باز گوید و بدین دقیقه دماغ طالبان را میجوی و معطر ساز قوله

ستارهٔ شب هجران نمی فشاند نور	ببام قصر بر آو چراغ مه بر کن

ستاره کنایه از محبوب مجاز معنے آنست که بمحبوب حقیقی مسئلتے میجوید که محبوب مجاز ستاره وار در شب هجران میدرخشید و نور بعالمیان می بخشید اکنون که بوے حقیقت بمشام من رسید و کام من حلاوت حقیقت چشید آن محبوب مجاز نورے نمی فشاند ببام قصر وجود ما بر آے و چراغ ماه جمال خود را بر افروز

ولقاے خود بنما قوله

ازین مرقع پشمینه نیک در تنگم	بیک کرشمهٔ صوفی وشم قلندر کن

مرقع خرقه زهد و پارسائی به نیک بسیار و لفظ با زائده کرشمه ظهور و تجلی وش مانند قوله

پس از ملازمت عیش و عشق مهرویان	ز کارها که کنی شعر حافظ از بر کن

از بر یاد

غزل

۹۷ این غزل در نسخ موجوده نیست

ز جور چرخ بفریادم اے مسلمانان	فلک بکین من مستمند بسته میان

جور چرخ گردش فلکی که نزول بلاها و حوادث مینماید - زمان زمان ساعة فساعة ملول دلتنگ و دلگیر نهال درخت نو نشانده نظیر مانند وجه روے و طریق منعم صاحب نعمت کهان و مهان خوردان و بزرگان رهین گرو المنت بار نعمت بر گردن کسے نهادن که از عهده شکر آن بر نمیتوان آمد و این جز حق غیرے را نمی سزد پیر و جوان همگی خلق چه قاعده ایست که هر جا که مذکور دو چیزے شود کل مراد دارند چون عجم و عرب و روم و زنگ و روز و شب و سیاه و سفید معدن کان -

غزل

شاهِ شمشاد قدان خسرو شیرین دهنان	که بمژگان شکند قلب همه صف شکنان

شمشاد قدان و شیرین دهنان محبوبان قلب فوج صف شکنان مبارزان شیرین سخنان معشوقان و شاعران گزیده قوله

تا کے از سیم و زرت کیسه تهی خواهد بود	پند ما بشنو و بر خور ز همه سیم تنان

سیم و زر معرفت و محبت کیسه تهی مفلس بر خور فیضے حاصل نما سیمبران معشوقان قوله

کمتر از ذره نئی پست مشو مهر بورز	تا بخلوتگه خورشید رسی چرخ زنان

پست مشو کم همتی منما مهر بورز عشق حاصل کن چرخ زنان رقص کنان قوله

بر جهان تکیه مکن گر قدحے میداری	شادئ زهره جبینان خور و نازک بدنان

بر جهان تکیه مکن اعتماد برین جهان فانی منما گر قدح میداری اگر قدح وجود پر از زندگی میداری و یا آنکه در عیش و عشرت هستی بشادئ زهره جبینان خور و نازک بدنان بلکه در صحبت

محبوبان و مجالست معشوقان که کنایه از عرفا که بمرتبه محبوبیت رسیده اند لبریز فرحت از دیدار ایشان حاصل نما قوله

پیر پیمانه کش ما که روانش خوش باد — گفت پرهیز کن از صحبت پیمان شکنان

پیر پیمانه کش مرشد روانش خوش باد دل او را شاد دارد پیمان شکنان ظاهر پرستان که روز الست با خدا عهد بسته اند که قالوا بلی والحال آن عهد را فراموش کرده گرفتار اسباب و تعلقات دنیوی گردیده اند قوله

دامن دوست بدست آر ز دشمن بگسل — مرد یزدان شو و ایمن گذر از اهرمنان

دامن دوست بدست آر بدوست صحبت دار و واصل شو و یحتمل صحبت با دوستان که عاشقانند دار ز دشمن بگسل واعرض عن الجاهلین و نیز دشمن کنایه از نفس و شیطان مرد یزدان شو خود را در کار و بار خدا کن ایمن گذر از اهرمنان از وساوس نفس و شیطان ایمن باش چه محال است
چون دوست دارد ترا ؛ که در دست دشمن گذارد ترا ؛ قوله

با صبا در چمن لاله سحر میگفتم — که شهیدان که اند این همه خونین کفنان

صبا کنایه از مرشد چمن لاله مجلس عشاقان خونین کفنان عاشقان قوله

گفت حافظ من و تو محرم این راه نه ایم — از می لعل حکایت کن و شکر دهنان

سخن از محبت و محبوبان باید گفت غزل

شراب لعل کش و روی مه جبینان بین — خلاف مذهب آنان جمال اینان بین

شراب لعل محبت حقیقی مه جبینان عارفان تحقیقی که از شعاع آفتاب احدیت نورے همچو ماه اقتباس کرده اند که نور القمر مستفاد من نور الشمس آنان اشارة بزاهدان ظاهر پرست اینان اشارة بمه جبینان قاعده است چون اشارة بمشار الیه واحد قریب کنند این گویند و اگر بمشار الیه بعید کنند آن گویند ؎ آدمی زاده طرفه معجونیست ؛ کز فرشته سرشته وز حیوان ؛ گر کند میل این شود بد از این ؛ ور کند میل آن شود به از آن ؛ و باید دانست که چنانچه اشارت بمشار الیه محسوس کنند بمشار الیه معقول متصور در ذهن نیز کنند ؎ این که مے گویند آن بهتر ز حسن ؛ یار ما این دارد و آن نیز هم ؛ یعنے اینکه گویند یعنے ادا و ملاحت از حسن بهتر است یار ما هر دو دارد و چون امر معقول نسبت بامر محسوس یک گونه بعدے دارد لهذا بلفظ آن که موضوع برای بعید است

اشاره کرد درینجا مراد از آنان زاهدان و منکران معنے آنست که اے دل در محبت حقیقی در ای و روے عارفان حق را قبله مراد خود نما و برخلاف زاهدان خود تراش شیفته جمال عارفان باش قوله

بزیر دلق ملمع کمندها دارند — دراز دستی این کوته آستینان بین مرقع

دراز دستی بلند همتی باقتضاے فطرت کوته آستینان فقر و ناداری معنے آنست این مه جبینان که کنایه از عرفا است بزیر دلق ملمع کمندها دارند و بلند همتی این بیسر و پایان ببین که هیچ نمی پردازند و بکونین سر فرو نمے آرند ازینجاست که قال ؑ ان الله یحب المعالی الهمم پس پیروی قوم نگزین تا بمراد رسی قوله

بخرمن دو جهان سر فرو نمے آرند — دماغ و کبر گدایان خوشه چینان بین

بکونین سر فرو نمے آرند چنانچه بزرگے فرموده الٰهی دنیا را بدشمنان ده و عقبے را بدوستان خود ده بدماغ ایشان نگاه کن که چه بے پروا اند و هیچ غم عقبے و دنیا نمے پردازند قوله

گره ز ابروے مشکین نمیگشاید یار — نیاز اهل دل و ناز نازنینان بین

هیچ نوع چین از ابرو نمی کشاید و رحم دلی را کار نمیفرماید اهل دل عاشقان نازنینان معشوقان قوله

حدیث مهر و محبت ز کس نمی شنوم — وفاے صحبت یاران و همنشینان بین

عجب وقت رو داده که اسم محبت از میان برخاسته قوله

اسیر عشق شدن چاره خلاص منست — ضمیر عاقبت اندیش پیش بینان بین

علاج خلاصی ازین قیود دنیوی غیر از گرفتاری تو ممکن نیست پس اندیشه پیش بینان عاقبت اندیش را ببین که چه چاره نیکو دریافته اند قوله

غبار خاطر حافظ ببرد صیقل عشق — صفاے آئینه پاک پاک بینان بین

آئینه پاک دل مصفا قوله غزل

صبح است ساقیا قدحے پر شراب کن — دور فلک درنگ ندارد شتاب کن

صبح کنایه از ابتداے حال دور گردش درنگ ندارد گذرانست قوله

زان پیشتر که عالم فانی شود خراب — ما را ز جام باده گلگون خراب کن

گلگون سرخ خراب مست و فانی قوله

خورشید مے ز مشرق ساغر طلوع کرد
گر برگ عیش مطلبی ترک خواب کن

مے محبت خورشید مے اضافة بیانیه ساغر کنایة از دل مشرق ساغر اضافة بیانیه برگ اسباب ترک خواب کن ؎ عجبا للمحب کیف ینام ٭ کل نوم علے المحب حرام ٭ قوله

روزیکه چرخ از گل ما کوزها کند
زنهار کاسهٔ سر ما پر گلاب کن

زنهار البتة گلاب کنایة از شراب که گل گلاب گویند ونیز معرفة قوله

ما مرد زهد و توبهٔ و طامات نیستیم
با ما بجام بادهٔ صافی خطاب کن

مرد لایق طامات مثل قیل وقال خطاب ندا قوله

کار صواب باده پرستی ست حافظا
برخیز و روی عزم بکار صواب کن

صواب نیک باده پرستی عشقبازی کار صواب عشقبازی عزم قصد غزل

فاتحهٔ چو آمدی بر سر خستهٔ بخوان
لب بگشا که میدهد لعل لبت بمرده جان

فاتحه سوره اخلاص ومعروف خسته کنایة از عاشق لب بگشا بسخن در آمید هد بمرده جان عاشقان را جان نوازی میکند قوله

آنکه بپرسش آمد و فاتحه خواند و میرود
گو نفسے که روح را میکنم از پیش روان

گو نفسے بگوئید که توقف فرما قوله

ایکه طبیب خستهٔ روی و زبان من ببین
کین دم و دود سینه ام بار دلست بر زبان

طبیب خستهٔ طبیب عاشقان هستی قوله

گرچه تب استخوان من کرد ز مهر گرم و رفت
همچو تبم نمیرود آتش مهر ز استخوان

آتش حسرت عشق قوله

باز نشان حرارتم ز آب دو دیده ام ببین
نبض مرا که میدهد هیچ ز زندگی نشان

لفظ به ببین ملحق است به نبض مرا قوله

آنکه مدام شیشه ام از می لعل داده است
شیشه ام از چه می برد پیش طبیب هر زمان

مدام شیشه ام شیشه مے مرا غزل

فغان که همنرنم از روزگار بیسامان
که تنگدل کندم دائما ز بهر دو نان

فغان همیزنم فریاد مے کنم زمان زمان ساعت بساعت هر نفس دمبدم بینوا بے توشه غزل

کرشمهٔ کن و بازار ساحری بشکن
بغمزه رونق ناموس سامری بشکن

کرشمه ناز وظهور بازار ساحری رونق زهد و پارسائی بشکن ترک نما غمزه بر همزدن چشم ونیز نگاه وقیل ظهور وخفا ناموس بانگ وآوازه سامری بالا بچند جا مرقوم شد قوله

بآهوان نظر شیر آفتاب بگیر
بابروان دو تا قوس مشتری بشکن

شیر آفتاب اضافة بیانیه دو تا خمدار قوس کمان وبهج مشتری قوله

بباد ده سر و دستار عالمے یعنے
کلاه گوشه بآئین دلبری بشکن

کله شکستن کلاه آراستن و کج نهادن قوله

برون خرام و ببر گوئے نیکی از همه کس
سزاے حور ده و رونق پری بشکن

برون خرام بیرون آئی رونق بشکن خوار و بے قدر ساز قوله

چو عطرسای شود زلف سنبل از دم باد
تو قیمتش بسر زلف عنبری بشکن

عطر بکسر خوشبوی عنبر قیل صمغ درختے است وبعضے گویند چشمه الیست در دریا از قعر بر میجوشد و بر سر آب مے آید وقیل سرگین دابه الیست قوله

چو عندلیب فصاحت فروش شد حافظ
تو رونق سخن گفتن دری بشکن

دری فارسی منسوب بدره کوه چنانچه کبک دری و دری زبانیست که در درهاے کوه روستا بدان ناطق بودند ونیز گفته اند هر لغتے که در و نقصان نباشد دریست مثلا شکم و برو و کو و چون این زبان مخلوط بزبان دیگر نبود لهذا افصح خوانند وبعضے گویند دری لغة مردم بدخشان است ونیز گفته اند که ملائک آسمان چارم بلغت دری تکلم مینمایند غزل

گلبرگ را ز سنبل مشکین نقاب کن
یعنے که رخ بپوش و جهانے خراب کن

گلبرگ کنایة از رخ مراد ذات سنبل مشکین زلف مراد صفات قوله

بگشا بعشوه نرگس مست خراب را
و ز رشک چشم نرگس رعنا پر آب کن

رعنا گلے است زرد قوله

قوله

بوی بنفشه بشنو و زلف نگار گیر
بنگر برنگ لاله و عزم شراب کن

لاله معشوق عزم قصد قوله

ما بخت خویش و خوی ترا آزموده ایم
با دشمنان قدح کش و با ما عتاب کن

قدح کش قدح کشنده عتاب کن سرزنش کننده قوله

همچون حباب دیده بروی قدح کشای
وین خانه را قیاس اساس از حباب کن

حباب بلبله قدح کنایه از مرشد وین خانه کنایه از دنیا و وجود اساس بنیاد معنے این بیت آنست که دیده خود را بروے مرشد بکشا و هیچ تعلل و توقف منما که دیده با حباب مناسبتے دارد و این دار دنیا را قیاس بدار حباب کن که بقابیش ندارد پس انچه ضروریست زود ترک بدست آر و کار این دم را بدم دیگر مسپار قوله

زانجا که رسم و عادت عاشق کشی تست
شمشیر کین مخوان دل ما خضاب کن

رسم روش عادت خوے خصم مدعی باده شراب غزل

ما سرخوشیم بادهٔ ما در پیاله کن
بد مست را بغمزهٔ ساقی حواله کن

سرخوش مست قوله

در جام ماه بادهٔ چون آفتاب ریز
بر روے روز سنبل مشکین کلاله کن

کلاله قسمے از زلف قوله

اے پیر خانقه بخرابات شو دمے
غسلے برآر توبهٔ هفتاد ساله کن

خرابات مقام عشق غزل

میسوزم از فراقت روز جفا بگردان
هجران بلاے جان شد یارب بلا بگردان

بلا بگردان رفع بلا نما قوله

مه جلوه می نماید بر سبز خنگ گردون
تا او بسر درآید بر رخش پا بگردان

سبز خنگ گردون فلک رخش بالفتح نام اسپ رستم که آنرا از میان پنجاه هزار اسپ بتفحص بیرون آورده و غیر رخش اسپے دیگر بار رستم کشیدن نتوانست و هم با رخش رستم در چاه افتاد و یکجا جان داد

و سبز بمعنے مطلق اسپ قوله

یغماے عقل و دین را بیرون خرام سرمست
بر سر کلاه بشکن در بر قبا بگردان

یغما غارت و نام شهر و اینجا بهمین معنے است خرام اشاره برفتار محبوب بشکن آراسته کن و در بر پیدا کن قوله

مرغوله را بگردان یعنی برغم سنبل
گرد چمن بخورے همچون صبا بگردان

مرغوله قسمے است از زلف برغم بر ضد بخور خشبوی قوله

اے نور چشم مستان در عین انتظارم
چنگ حزین و جامے بنواز یا بگردان

اے نور چشم مستان اے محبوب من که نور چشم عاشقانی قوله

دوران چو مینویسد بر عارض تبان خط
یارب نوشته بد از یار ما بگردان

عارض رخساره نوشته حادثه و آفت و نیز اشارة بدان خط قوله

حافظ ز خوبرویان قسمت جز اینقدر نیست
حکم رضا نداری حکم قضا بگردان

حکم رضا نداری راضی نمیشوی حکم قضا بگردان قضا را تغیر ده غزل

منم که شهرهٔ شهرم بعشق ورزیدن
منم که دیده نیالوده ام ببد دیدن

شهره مشهور عشق ورزیدن عاشقی و شاهد بازی قوله

به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات
بخواست جام می و گفت عیب پوشیدن

پیر میکده مرشد بخواست جام مے و گفت عیب پوشیدن یعنی مے نوشیدن و عیب پوشیدن قوله

وفا کنیم و ملامت کشیم و خوش باشیم
که در طریقهٔ ما کافریست رنجیدن

در طریقت ما یعنے در عاشقی قوله

مراد ما ز تماشاے باغ عالم چیست
بدست مردم چشم از رخ تو گل چیدن

مردم چشم مردمک یعنی من که تماشاے عالم را مے بینم مراد ما ازین تماشاے جهان آنست تا ظهور ذات ترا معائنه مے نمایم قوله

بمے پرستی ازان نقش خود بر آب زدم
که تا خراب کنم نقش خود پرستیدن

مے پرستی عشقبازی زان ازان واسطه نقش خود بر آب زدم خود را غرق گردانیدم قوله

برحمت سر زلف تو واثقم ورنه
کشش چو نبود ازان سو چه سود کوشیدن

سر زلف جذبه محبت و عشق واثق استوار کشش چو بنود از انسو چه سود کوشیدن موافق آن که

تا که از جانب معشوق نباشد کششی ٭ کوشش عاشق بیچاره بجای نرسد قوله

زخط یار بیاموز مهر با رخ خوب
که گرد عارض خوبان خوشست گردیدن

یعنے این بیت آنست گرد معشوق گردیدن و خود را فدای آن نمودن از خط یار بیاموز که مدام بر رخ محبوب گردیده است

عنان بمیکده خواهیم تافت زین مجلس
که وعظ بی عملان واجبست نشنیدن

میکده عشق زین مجلس اشارة بزهد واجب لازم غزل

مرغ دلم طائریست قدسی عرش آشیان
در قفص تن ملول سیر شده از جهان

مرغ دل اضافة بیانیه طائر پرنده قدسی پاک قوله

در فرش این خاکدان چون بپرد مرغ ما
باز نشیمن کند بر سر آن گلستان

در فرش اینخاکدان اشاره بدنیا مرغ کنایة از روح نشیمن آشیان مرغان و جای نشستن و آن

مقام که همیشه آنجا باشند آن گلستان اشارة بمقام قرب و عالم اطلاق قوله

چون بپرد زین جهان سدره بود جای او
تکیه گه باز ما کنگرهٔ عرش دان

سدره درخت کنار و نام مقام جبرئیل که سدرة المنتهی گویند تکیه گه مکان باز کنایة از روح قوله

سایهٔ دولت فتد بر سر عالم بسی
گر بزند مرغ ما بال و پری در جهان

بال بازو قوله

عالم علوی بود جلوه گه مرغ ما
آبخور او بود گلبن باغ جنان

آبخور جای آب خوردن و قسمت و نصیب گلبن درخت گل جنان بهشت غزل

نکتهٔ دلکش بگویم خال آن مهرو ببین
عقل و جان را بستهٔ زنجیر آن گیسو ببین

دلکش کشنده دل ای مطبوع و مرغوب قوله

حلقهٔ زلفش تماشاخانهٔ باد صباست
جان صد صاحبدل آنجا بستهٔ یکمو ببین

حلقهٔ زلف مقام عشق تماشاخانه گذرگاه و مکان تماشا باد صبا کنایة از عاشق یکمو جذبه از جذبات عشق

قوله

عیب دل کردم که وحشی وضع و هرجائی مباش
گفت چشم نیم مست و غنج آن آهو ببین

وضع روش غنج بضم و فتح کرشمه قوله

عاشقان آفتاب از دلبر ما غافلند
ای نصیحت گو خدا را رو ببین و رو ببین

خدا را بواسطه خدا رو ببین و رو ببین خوشامد ما مکن و روی معشوق ما ببین که آفتاب است یا نه قوله

آنکه من در جستجویش از خرد بیرون شدم
کس ندیدست و نبیند مثلش از هر سو ببین

جست و جو طلب غزل

نافه شد خون جگر از حسرت آهو ببین
میزند چون آفتاب ابروی آن مهرو ببین

بزم رندان مجلس عاشقان مهر آفتاب آن مهرو اشارة بمحبوب زان عنبر خوشبو کنایت

از زلف محبوب دون کمینه تلبیس مکر و فریب غزل

یارب آن آهوی مشکین بختن بازرسان
وان سهی سرو روان را بچمن بازرسان

آهوی مشکین کنایة از مرشد و محبوب ختن کنایة از وطن سهی سرو روان مرشد و محبوب

چمن کنایة از وطن قوله

دل آزردهٔ ما را به نسیمی بنواز
یعنی آن جان زتن رفته بتن بازرسان

نسیم باد خنک و خوشبو مراد توجه قوله

سنگ و گل گشت عقیق از اثر گریهٔ من
یارب آن گوهر رخشان بیمن بازرسان

عقیق کوهی است بیمن که از آن عقیق سنگی است چون در انگشتری کنند اندوه از دل ببرد قال علیه السلام

تختموا بالعقیق فانه مبارکة قوله

برو ای طائر میمون همایون طلعت
پیش عنقا سخن از زاغ و زغن بازرسان

طائر میمون محبوب عنقا سیمرغ کنایة از محبوب زاغ و زغن رقیبان قوله

آنکه بودی وطنش دیدهٔ حافظ یارب
بمرادش ز غریبی بوطن بازرسان

غریبی مسافرت —

ردیف الواو

ای قبای بادشاهی راست بر بالای تو
زینت تاج و نگین از گوهر والای تو

بالا قد گوهر والا ذات عالی صفات قوله

آفتاب فتح را هر دم طلوعی میدهد
از کلاه خسروی رخسار مه سیمای تو

همه سیما ماه وش قوله

ازرسوم شرع وحکمت باهزاران اختلاف   نکتهٔ هرگز نشد فوت از دل دانای تو

رسوم جمع رسم قوله

آب حیوانش زمنقار بلاغت میچکد   طوطی خوش لهجه یعنی کلک شکرخای تو

لهجه آواز قوله

آنچه اسکندر طلب کرد و ندادش روزگار   جرعهٔ بود از زلال جام غم فرسای تو

آنچه اسکندر طلب کرد یعنے آب حیوان جرعه قطره غم فرسا رافع غم قوله

عرض حاجت در حریم حرمتت محتاج نیست   راز کس مخفی نماند بر فروغ رای تو

چراکه جام جهان نماست ضمیر منیر دوست فروغ روشنی غزل

ای خونبهای نافه چین خاک راهِ تو   خورشید سایه پرورِ طرفِ کلاهِ تو

طرف گوشه قوله

نرگس کرشمه میکند از حد برون خرام   ای جان فدای شیوهٔ چشم سیاه تو

نرگس مراد سالک طال اللسان کرشمه میکند اے خودفروشی مینماید و دعوی همسری میکند ای یعنے اے کسے شیوه اینجا بمعنے نگاه -

قوله

خونم بخور که هیچ ملک با چنین جمال   از دل نیایدش که نویسد گناه تو

ملک فرشته از دل نیایدش یعنے دلش برین نیاید قوله

با هر ستارهٔ سروکار است هر شبم   از حسرت فروغ رخ همچو ماهِ تو

تمام شب در اختر شماری بسر مے برم قوله

حافظ طمع مبر ز عنایت که عاقبت   آتش زند بخرمن غم دود آه تو

بمضمون لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا خرمن بکسر توده غله بالیده وغیره باکاه آمیخته

غزل اے آفتاب آئینه دارِ جمال تو   مشک سیاه مجمره گردان خالِ تو

آئینه دار حجام مجمره گردان عود سوز دارنده قوله

در اوج ناز و نعمتی ای پادشاهِ حسن   یارب مباد تا بقیامت زوالِ تو

اوج بلندی قوله

مطبوع تر ز روے تو صورة نبست هیچ   طغرانویس ابروے مشکین مثال تو

مطبوع زیبا نقش صورة صورت نه بست نیافرید طغرا النشان پادشاه طغرانویس کنایة از حق تعالے مثال فرمان قوله

در چین زلفش ای دل مسکین چگونهٔ   کاشفته گفت باد صبا شرح حال تو

چین زلف جذبه عشق و محبت و نیز شدائد تعلقات دنیوی آشفته پریشان قوله

برخاست بوے گل ز در آشتی در آے   اے نوبهار ما لب فرخنده فال تو

برخاست بوے گل ایام بهار رسید قوله

تا پیشواے تخت روم تهنیت کنان   کو مژدهٔ ز مقدمِ عید وصال تو

تهنیت مبارکباد مژده خوشخبر مقدم پیش آمدن قوله

حافظ درین کمند سر سرکشان بسے ست   سوداے کج مپز که نباشد مجال تو

درین کمند اشارة بعشق و محبت سوداے کج خیال کج کنایة از طلب عافیة و تندرستی و نیز وصال

غزل اے در چمن خوبی رویت چو گل خود رو   چین شکن زلفت چون نافهٔ چین خوشبو

خودرو خود بخود روینده و نیز قسمے از اقسام لالها که آنرا لاله خودرو گویند چین نام شهر و شکن بریدن قوله

ماه است رخت یا روز مشک است خطت یا شب   سیمست برت یا عاج سنگست دلت یا رو

رو قسمے از کائنات که روئین گویند قوله

آن رائحهٔ زلفست یا لخلخهٔ عنبر   یا غالیه مے ساید در باغچه حسن او

رائحه بوے خوش لخلخه معجونے باشد خشبو و قیل گوے عنبرین با چند خوشبوی آمیز چون عود قماری و مشک کاری و عنبر اشهب و کافور بامی غالیه عطریست بغایت لطیف قوله

با ما به ازین می باش تا راز نگردد فاش   بنود بد اگر باشی با دلشدگان نیکو

فاش آشکار قوله

استاد غزل سعدی ست پیش همه کس اما   دارد سخن حافظ طرز سخن خاجو

طرز روش غزل

اے نوبہارِ مارخِ فرخندہ فالِ تو ۔ مشروح کارنامۂ خوبی جمال تو

کارنامہ علم خانہ وجنگ قولہ

صحن سرای دیدہ بشستم ولے چہ سود ۔ کاین گوشہ نیست درخورِ خیل خیال تو

صحن سرائے دیدہ بشستم یعنے صحن دیدہ راازخس وخاشاک تصورات ماسوی اللہ پاک وصفا نمودم اما چہ سود چون لایق خیال وتصور جمال محبوب نیست کین گوشہ اشارہ بدیدہ درخور لایق وزیبا خیل گروہ قولہ

در صدر خواجہ عرض کہ امین جفاکنم ۔ شرح نیازمندی دل یا ملال تو

ملال ستوہ آوردن این ۖ نقطہ سیاہ اشارہ بمردمک مدار جلسے قرار حدیقہ باغ وحدیقہ بینش چشم حلقہ بگوشان فرمانبرداران غزل

اے پیک راستان خبر یار ما بگو ۔ احوال گل بہ بلبل دستان سرا بگو

پیک نامہ برقاصد راستان کنایہ ازعاشقان گل کنایہ ازمعشوق بلبل دستان سرا عاشق قولہ

پرچین چومے شد آن سرزلفین مشکبار ۔ باما سرِ چہ داشت زبہر خدا بگو

آن سرزلفین مشکبار اشارہ بہ تعینات وکثرات قولہ

جان پرورست قصۂ ارباب معرفت ۔ رمزے بروبپرس وحدیثے بیا بگو

ارباب معرفت عاشقان قولہ

ہرکس کہ گفت خاک در دوست توتیاست ۔ گواین سخن معائنہ درچشم ما بگو

توتیا سنگ سرمہ وقیل بصری قولہ

گر دیگرت بران در دولت گذرفتد ۔ بعد از اداے خدمت وعرض دعا بگو

دیگرامے بار دیگر در دولت جناب معشوق ادا اداکردن قولہ

براین فقیر نامۂ آن محتشم بخوان ۔ با این گدا حکایتِ آن بادشا بگو

این فقیر واین گدا اشارہ بخود آن محتشم وآن بادشاہ اشارہ بمعشوق قولہ

مرغ چمن بمویۂ من دوش میگریست ۔ آخر تو واقفی کہ چہ رفت اے صبا بگو

له این ابیات در نسخہ موجودہ یافتہ نشد ۱۲

مرغ چمن بلبل بمویہ من برگریہ من قولہ

ہرچند ما بدیم تو مارا بدان مگیر ۔ شاہانہ ماجراے گناہِ گدا بگو

بدان مگیر مواخذہ آن مکن شاہانہ ماجراے گناہِ گدا بگو ۔ ماجرا قصہ وافسانہ مانند سلطان گناہ گدایان را بذیل عفو بپوشان قولہ

آن مے کہ در سبو دلِ صوفی بعشوہ برد ۔ کے در قدح کرشمہ کند ساقیا بگو

صوفی زاہد ظاہر پرست منع بازداشتن خرابات عالم عشق حضور روبرو مے محبت حق سبو دل خم قدح دل مسترشد کرشمہ ظہور ساقی بحکم وَسَقٰہُمْ رَبُّہُمْ شَرَابًا طَہُوْرًا معشوق حقیقی ۵ ساقی اینجا کیست یعنی محض ذات مے ہمیریزد بکام ممکنات ۔ چون درانجا مے پرستی میکنند ۔ بازاینجا نیز مستی میکنند ۔ میخورند آن مے باستعدادِ خویش ۔ مست می آیند بر میعادِ خویش ۔ قولہ

حافظ گرت بمجلس او راہ میدہند ۔ مے نوش وترک زرق زبہر خدا بگو

ترک زرق زبہر خدا بگو اے توکل بخدا کن فَتَوَكَّلُوْا عَلَى اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ مُّؤْمِنِيْنَ غزل

بجان پیر خرابات وحق صحبتِ او ۔ کہ نیست در سرِ من جز ہوای خدمتِ او

باقسمیہ پیر خرابات مرشد ہوا محبت وآرزو قولہ

بہشت اگرچہ نہ جاے گناہگارانست ۔ بیار بادہ کہ مستظہرم برحمتِ او

مستظہرم برحمت او قوی پشت ہستم برحمت او یعنے برحمت او امید قوی دارم قولہ

چراغ صاعقۂ آن سحاب روشن باد ۔ کہ زد بخرمن من آتش محبتِ او

صاعقہ آتش آسمانی یعنی برق وتجلی سحاب ابر کنایہ ازفضل قولہ

بیار بادہ کہ دوشم سروش عالم غیب ۔ نوید داد کہ عام ست فیض رحمتِ او

سروش جبرئیل وقیل ہر فرشتہ نوید مژدہ قولہ

بر آستانۂ میخانہ ہر کہ یافت رہے ۔ ز فزن بیلے کہ معلوم نیست نیتِ او

میخانہ عشق فزن بیاپاے اعراض وانکار مکن ۔ روزے شیخ ابوعثمان بطلب شیخ یوسف بن حسین شہید درمحلہ خرابات خانہ یافت سلام گفت شیخ برخاست وابوعثمان تعظیم او کرد وبنشست دید کہ پیرصاحب جمال پیش نشستہ است وقرابہ نہادہ ابوعثمان گفت باوجود این کمال اینچہ حالست یوسف گفت ظالمے

درین مملکت پیدا شد واین محله را خرابات خانه ساخت واین خانه میراثی من است که نشسته ام واین قرابه آبخواره است عثمان ودید آب بود از ینجاست برآستانه میخانه قوله

نگن بچشم حقارت نگاه در من مست
که نیست معصیت وزهد بے مشیت او

اشکال این بیت آنست که زهد که موجب نفع بندگانست مستحسن مینماید اما مشیت معصیت هرگاه که موجب ضر ایشان است از بهر چه باشد جوابش راجع بآن مسئله است که اصلاح عباد برحق تعالے واجبست یا نه واین مسئله درمیان ما ومعتزله مختلف فیه است وهمچنین مسئله مشیت معصیت پس اول تحقیق مسئله مشیت معصیت نمایم بعد ازان درمیان مسئله اصلاح درایم در شرح تعرف آورده که مذهب ما آنست که خیر وشر وکفر وایمان وطاعت ومعصیت هم بعلم خداست وبخواست وے است وبقضاء وتقدیر ویست ومذهب معتزله آنست که انچه خیر است بعلم وے است نه بمشیت وقضاء وتقدیر ویست وبراین درمیان یک دگر دلائلها بسیار است اما مسئله اصلاح پس در شرح تعرف آورده اند که معتزله گویند که چون بهتری نکند حق ایشان منع کرده باشد واین ظلم باشد واز خدا ظلم روا نباشد که خود گفته وما انا بظلام للعبید وچون آن کند که بنده را بهتری دران است وباز اورا عذاب کند ظلم باشد واز خدا تعالی ظلم روا نباشد چنانکه گفت ان الله لا یظلم مثقال ذرة جواب از اول آنست که کسے را برخداے حقے واجب نیست تا بمنع حق ظالم گردد وا ثانی آنکه ظالم آن باشد که حقے واجب منع کند یا اندر ملک کسان بے اذن مالک تصرف کند وچون کسے را بروے حقے نبود وتصرف اندر ملک خویش بود واز وے برتر کسے نبود تا از وے اورا دستوری بایستی خواست چرا بروے صفت لازم آید وهم در شرح تعرف آورده که هرکه جزاے کرد که آن فعل از وے قبیح آید یا مذموم نه از بهر آن بود که اندر ملک کسان کرد ویا پاے از حد امر بیرون نهاد وباز حق تعالی هرچه کند اندر ملک خود کند وبروے کسے را امر نیست وبدین تصرف برا‌ے وے ذمی ونکوهشی باز نگردد دانکه درین مسئله دو نوع سخن است یکے اعتقاد درست ودیگر ادب نگاهداشتن اما نصیب اعتقاد آنست که فاعل خیر وشر خدا را دانی عزوجل تا اندر ملک باد وے شریک نگفته باشی ونصیب ادب آنست که نکوئیها بوے اضافه کنی وشرها بوے اضافه نکنی واورا نگوئی یا فاعل الخیرات ویا محسن ویا مجمل ویا مفضل ونگوئی یا شریر یا مسئی الفعل بلا رنج وشدائد آن طوفان عشق شراب کهن محبت خاص طمع مبر ز لطف بے نهایت دوست لا تقنطوا من رحمة الله قوله

نمیکند دل من میل زهد وتوبه ولے
بنام خواجه بکوشیم وفر دولت او

میل خواهش فر غره وزیبائی وشکوه مدام همیشه طینت آفرینش غزل

تاب بنفشه میدهد طرهٔ مشکسای تو
پردهٔ غنچه مے درد خندهٔ دلگشای تو

تاب روشنی وپیچ طره موے پیچیده محبوبان که بردوش مے گذارند قوله

اے گل خوش نسیم من بلبل خویش را مسوز
کز سر صدق میکند شب همه شب دعای تو

گل خوش نسیم محبوب بلبل عاشق قوله

من که ملول گشتمے از نفس فرشتگان
قال ومقال عالمی میکشم از براے تو

قال ومقال گفتگو یعنے من که بعالم عدم درحساب غربت کمل بودم واز کمال غیرت تقدیرت در دنیا رخت نهادم گفتگوے مجازیان را تحمل میکنم وباقتضاء فطرة الحقیقة این بار می کشم وملول گشتن از نفس فرشتگان آنست بموجب اتجعل فیها من یفسد فیها جمیع ذریات آدم در صلب او می دیدند وطعن مے شنیدند واز موجود شدن می گریختند دوم مصرع آنکه چون موجود شدم اهل عالم در حق من گفتگوے موحش که موجب هلاکت ورنجش باشد مینمایند ومن آنهمه براے تو می کشم وتحمل مینمایم زیرا که میدانم که اگر بوجود نمی آمدم لذت مشهود تو از کجا می یافتم قوله

مهر رخت سرشت من خاک در تو بهشت من
عشق تو سرنوشت من راحت من رضاے تو

مهر رخت عشق تو سرنوشت حکم ازلی وچیزے که برسر او نوشته شود. قوله

دلق گداے عشق را گنج بود در آستین
گوشهٔ تاج سلطنت می شکند گداے تو

سلطنت را در نظر نمے آرد گنج معرفت در آستین پوشیده سلطنت معرفت وبے پرواهی از ماسواے

قوله ماه نشین چشم من تکیه گهه خیال تست
جاے دعاست چشم من بے تو مباد جاے تو

دعا خواندن خواه براے ضیافت. معنے آنست چشم من که شاه نشین است اے نشستگاه شاه بود ومنزلگاه خیال ماه بود یعنے صورة متخیله تو درانجا نشسته ودرش بروے دیگران بسته وآن چشم از کمال صفا گنجایش دارد که ترا آنجا بدعوة آرد یا مقام دعاست که در دعا درآیم واز تو آن مسئاله نمایم که جاے تو بے تو خالی مباد دیگران را در مقام تو چه جاے استاد قوله

خوش چمنیست عارضت خاصه که در بهار حسن
حافظ خوش کلام شد مرغ سخن سراے تو

عارض رخساره خاصه علے الخصوص مرغ سخن سرا بلبل غزل

مدام خرقهٔ حافظ بباده در گرو است
مگر ز خاک خرابات بود فطرت او

خط عذار یار که بگرفت ماه ازو
خوش حلقه ایست لیکه بدر نیست راه ازو

خط عذار سبزه رخسار شاهدان و درینجا کنایه از نشو و نماے دنیا بود و ماه معروف کنایه از صفات احدیت و گرفتن ماه درین مقام پوشیدن بود معنے آنست دنیا که بنسبت عوام مذموم است و توجه بدو مسموم که الدنیا جیفة وطالبها کلاب نور احدیت را پوشیده و غشاوه بر بصیرت همگنان می آورد و چون مقام دریافت حق است بنسبت خواص که الدنیا مزرعة الآخرة خوش حلقه ایست راه بدر شدن ندارد و گرداب وار هیچکس ازو سر بر نمے آرد و بے عنایت ازلی و هدایت لم یزلی ازان حلقه نمیتوان بر آمد و در زمره عرفا رحق نمیتوان در آمد قوله

ابروی دوست گوشه محراب طاعت است
آنجا بمال چهره و حاجت بخواه ازو

دو دنیا از انجهة که مقام حصول عشق و محبت است گوشه محراب طاعتست دران محراب در آ توجهے که مقبول سلف است بدو نما پس گام همت برار دران راه و هر حاجتے که داری ازو بخواه که مدارج اولے و اخری و معارج مقاماتست قوله

ای جرعه نوش مجلس جم سینه پاکدار
کائینه ایست جام جهان بین گواه ازو

یعنے اے سالک سینه را از خطرات ردیه پاک دار هیچ خطره فاسد بخاطر میار که دل مرشد آئینه ایست جهان بین که هرچه بخاطر سالک خطور پذیرد بر وروشن شود افسوس زو که مترشد را بطور شرته روانمی دارد بهر خطره اش اعتراض پیش می آرد قوله

گردار اهل صومعه ام کرد مے پرست
این دود بین که نامه من شد سیاه ازو

کردار افعال و اعمال اهل صومعه زاهدان مرائی قوله

سلطان غم هر انچه تواند بگو بکن
من برده ام بباده فروشان پناه ازو

سلطان غم اضافه بیانیه مراد عشق زو اشارة بغم قوله

ساقی چراغ مے بره آفتاب دار
گو بر فروز مشعله صبحگاه ازو

ساقی مرشد چراغ وجود سالک مے مراد عشق مجاز و آفتاب محبوب عشق حقیقی مشعله صبحگاه محبوب حقیقی و یا دل سالک که منوران مسالک است چه صبح قیامت کسیکه دلش درین نشا مشعل وار معه در شده باشد و بانوار محبت حق منور مشعله گشته پیشش ظهور خواهد نمود و هر که بر دلش

آتش عشق نیافته سراسیمه بیدار حشر خواهد بود که من کان فی هذه اعمی فهو فی الآخرة اعمی یعنے اے مرشد سالکے را که محبت مجاز شده باشد مشتعل و بافروزش آن آتش شعله آتش ازان آتشش برآر و در آتش حقیقتش در آکه بان آتش مشتعل گرده و از اسفل با علی رسد و آن سالک را گو تا دل خود را که مشعله وار افروخته و غیر را از جوانی خود سوخته ازان آفتاب که کنایه از محبوب حقیقی است نورے اندوزد که صبح قیامت مشعله وار پیشش برافروزد و نیز چراغ مے اضافه بیانیه بود و مراد ازان حقایق و معارف بود آفتاب عبارت دل عارف سالک و مشعله صبحگاه نیز کنایه از دل عارف و ازو اشارت بچراغ کرد پس معنے آنست که بیان معارف و حقایق پیش سالک عارف میکن که او قابلست با حتمال این سخن و گو برافروزی باید که برافروزی دل آن عارف را بآن چراغ که سزاوار است بآن شعاع قوله

آبے بروز نامه اعمال ما فشان
برگ بتوان مگر سترد حروف گناه ازو

سترد و تراشید قوله

حافظ که ساز مجلس عشاق ساز کرد
خالی مباد عرصه این بزمگاه ازو

عرصه میدان و هر میدانے که در و درخت نباشد غزل

گلبن عیش می دمد ساقی گلعذار کو
باد بهار می وزد باده خوشگوار کو

گلبن عیش اضافه بیانیه و نیز مشاهدات تجلیات باده محبت قوله

هر گل نو ز گلرخی یاد همی دهد ولے
گوش سخن شنو کجا دیده اعتبار کو

یعنے هر گل نو که از زیر زمین بر مے آید خبر میدهد از احوال گلرخانی که گوش محبوبی مینزدند عاقبت الامر با خاک یکسان شدند گوش سخن شنو گوشے که قابل سخن شنیدن باشد و دیده اعتبار دیده عبرت گزین قوله

حسن فروشی گلم نیست تحمل ای صبا
دست ز نم بخون دل بهر خدا نگار کو

یعنے اے صبا تحمل حسن فروشی گل ندارم نگار ما کجاست تا دست بخون دل زنم اے بعشق او مستغرق گردم یا آنکه این قصه و خونخواری با و عرض نمایم قوله

شمع سحر بنز مگه لاف ز عارض تو زد
خصم زبان دراز شد خنجر آبدار کو

شمع سحر عاشق طال اللسان خصم اشارة بعاشق طال اللسان قوله

حافظ اگرچه در سخن خازن گنج حکمت است — از غم روزگار دون طبع سخن گزار کو

حکمت معرفت غزل

گفتا برون شدی بتماشای ماه نو — از ماه ابروان منت شرم باد رو
عمریست تا دلم زمقیمان زلف تست — غافل زحفظ جانب یاران خود مشو

عمریست مدیست زلف مراد عشق حفظ نگاهداشتن قوله

مفروش عطر عقل بهندوی زلف یار — کانجا هزار نافه مشکین بنیم جو

مفروش فخر مکن زلف یار جذبه عشق کانجا اشارة بجذبه عشق نافه مشکین عقل قوله

تخم وفا و مهر درین کشت زار عشق — آنگه عیان شود که رسد موسم درو

کشت زار دنیا عیان آشکار موسم درو قیامت قوله

شکل هلال بر سرمه مید هد نشان — از افسر سیامک و فر کلاه زو

سیامک نام بادشاهی است پسر کیومرث و نام پهلوانی تورانی زو نام بادشاهی طهماسپ معنی آنست که شکل هلال که از سر ماه یعنی اول ماه نمودار میشود و این نشان میدهد از افسر سیامک و فر کلاه زو یعنی از بادشاهان گذشته خبر میدهد که در دور من اینهمه شاهان گذشته اند غزل

مطرب خوشنوا بگو تازه بتازه نو بنو — بادهٔ دلکشا بجو تازه بتازه نو بنو

نوا سرود بگوی یعنی بسرای قوله

بر ز حیات کی خوری گر نه مدام می خوری — باده بخور بیاد او تازه بتازه نو بنو

بر ز حیات کی خوری حصول فائده از زندگی کی نمائی گر نه مدام می خوری مستغرق عشق نباشی قوله

با صنمی چو لعبتی خوش بنشین بخلوتی — بوسه ستان بکام از و تازه بتازه نو بنو

با صنمی چو لعبتی اشارة بمرشد خوش بنشین بجمع خاطر بوسه ستان ز روی او وصول فیض از و نما قوله

شاهد دلربای من میکند از برای من — نقش و نگار و رنگ و بو تازه بتازه نو بنو

شاهد دلربا محبوب حقیقی و مرشد نقش و نگار و رنگ و بو تجلیات که لا تجلی الله مرتین و نیز بیان حقائق و معارف قوله

باد صبا چو بگذری بر سر کوئے آن پری — قصهٔ حافظش بگو تازه بتازه نو بنو

باد صبا کنایه از مرشد آن پری اشاره بمحبوب غزل

مرا چشمیست خون افشان زدست آن کمان ابرو — جهان بس فتنه خواهد از آن چشم و از آن ابرو

خون افشان خون گریان کمان ابرو معشوقی که ابروان او کمان شکل باشند فتنه عاشق قوله

هلالی شد تنم زین غم که با طغرای مشکینش — که باشد مه که بنماید ز طاق آسمان ابرو

هلالی شد تنم یعنی از بس لاغری تن من بمنزله ماه نو گردید طغرا نشان و پادشاه مشکینش ضمیر شین هم برتن و هم بکمان ابرو که باشد مه یعنی ماه کیست و چه یارا او را قوله

غلام چشم آن ترکم که در خواب خوش مستی — نگارین گلشنش رویست و مشکین سایبان ابرو

ترک معشوق قوله

همیشه چشم مستش را کمان حسن در زه باد — که از بیستی تیر او کشد بر سر کمان ابرو

کمان ابرو معشوق قوله

روان گوشه گیران را جبینش طرفه گلزاریست — که بر طرف سمن زارش همیگردد چمان ابرو

طرفه نادر قوله

اگرچه مرغ زیرک بود حافظ در هواداری — به تیر غمزه صیدش کرد چشم آن کمان ابرو

هواداری دوستداری غزل

مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نو — یادم از کشتهٔ خویش آمد و هنگام درو

مزرع کشت داس درانتی در وقت رسیدن از کشته خویشتن حضوری و سروری میشود کسی که بکشته از دور نظاره میکند همچنین مزرع فلک و داس مه نو از کشت زار آخرت یاد میدهد که الدنیا مزرعة الآخرة یعنی هرکس فردا موافق مزرعه خود خواهد درود اگر نیک ست نیک و اگر بد است بد قوله

گفتم ای بخت بخسپیدی و خورشید دمید — گفت با اینهمه از سابقه نومید مشو

سابقه روز ازل قوله

تکیه بر اختر شب گرد مکن کان عیار — تاج کاوس ببرد و کمر کیخسرو

یعنی عاقل را باید که عشوه دنیا نخرد و بفریب او مغرور نشود و بنقش و نگار افلاک و نجوم و سیارات و ثوابت او لنکارها نزود و گفت تکیه بر اختر الخ شب گرد گردنده شب و دزد قوله

گر روی پاک و مجرد چو مسیحا بفلک / از چراغ تو بخورشید رسد صد پرتو

یعنی طالب را باید که درین دنیاء فانی آنچنان زندگانی نماید که کار بر وآسان شود و در وقت رحلت از دیگرے فارغ گردد چنانچه گوید گر روے پاک و مجرد الخ قوله

آسمان گو مفروش اینهمه نخوت که تراست / خرمن مه بجوے خوشهٔ پروین بدو جو

اهل کشف گفته اند که مرد را باید که خود را بزیور عشق چنان محلی و مزین سازد که دنیا و ما فیها نزد شوکت او از ذره حقیر تر نماید گفتن این مثال از وے پسندیده آید آسمان گو مفروش الخ و در بعضے نسخه این بیت چنین دیده شده قوله

جام جمشید بمن ده که نیرزد بر من / گنج قارون بجو و ملک سلیمان بدو جو

قوله

گوشوار در و لعل ارچه گران دارد گوش / دور خوبی گذرانست نصیحت بشنو

ارباب عشق را گفته اند که می باید که در غایۂ خلق و نهایت تواضع بود یعنے افتادگی و شکستگی را شعار خود سازد و بحسن ظاهری فریفته نشود چنانچه اهل تجربه گفته اند گوشوار زر و لعل ارچه الخ قوله

چشم بد دور ز خال تو که در عرصهٔ حسن / بیذقی راند که برد از مه و خورشید گرو

وقتیکه بحسن و خلق و وفا با دردمندان پیش آمد و ترک جفا کرد او را در قلوب اهل الله پیدا میشوند که همه او را ستایش میگردانند چشم بد دور قوله

آتش زهد و ریا خرمن دین خواهد سوخت / حافظ این خرقهٔ پشمینه بینداز و برو

گفته اند طینت آدم بهر سرشتی که واقعست باید که سیرت خود را همان صورت نماید و تشید و تلبیس را لباس خود نسوزد و زهد و ریا که آفتیست در دین چنانچه میگوید آتش زهد و ریا الخ.

ردیف الهاء غزل

از خون دل نوشتم نزدیک دوست نامه / یار / انّی رأیت دهراً من هجرک القیامه

یعنے مصرع ثانی آنکه بدرستے که دیده ام من زمانه را از هجر تو قیامت قوله

دارم من از فراقت در دیده صد علامت / لیست دموع عینی هذا لنا العلامه

نیست اشکهاء چشم من اینست مرا نشانے قوله

هرچند کآزمودم از وے نبود سودم / من جرب المجرب حلت به الندامه

کسے که بیازماید آزموده شده را فرود آید بوے پشیمانی قوله

پرسیدم از طبیبے احوال دوست گفتا / فی بعدها عذاب فی قربها الندامه

در دوری او عذاب ست و در قرب او ندامت۔ قوله

گفتم ملامت آرد گر گرد دوست گردم / واللّٰه ما رأینا حبّاً بلا ملامه

سوگند خدا هرگز ندیده ام هیچ دوستی بے ملامة قوله

باد صبا ز حالم ناگه نقاب برداشت / کالشمس فی ضحاها تطلع من الغمامه

مانند آفتاب که در وقت چاشت از زیر ابر طلوع نماید قوله

حافظ چو طالب آمد جامے و جان شیرین / حتی یذوق منه کاساً من الکرامه

تا اینکه بچشد از وے یعنی بسبب وے پیاله از نوازش بزرگواری قوله غزل

ای از فروغ رویت روشن چراغ دیده / چشمی چو چشم مستت چشم جهان ندیده

فروغ روشنی قوله

در قصد خون عاشق ابرو و چشم شوخت / گه این کمین گشاده گه آن کمان کشیده

این اشارة بچشم آن اشارة بابرو قوله

وز سوز سینه هردم دودم بسر بر آید / چون عود چند باشم در آتش آرمیده

عود چوبیست خوشبو غزل

از من جدا مشو که توام نور دیدهٔ / آرام جان و مونس قلب رمیدهٔ

مونس الفت دهنده قلب رمیده دل بیقرار قوله

از چشم زخم دهر مبادت گزند از آنکه / در دلبری بغایت خوبی رسیدهٔ

گزند زیان بغایت خوبی رسیده بکمال خوبی رسیده قوله

از دامن تو دست ندارند عاشقان / پیراهن صبوری ایشان دریدهٔ

از دامن تو دست ندارند دامنت نگذارند قوله

چشم بد از تو دور که در طرز دلبری / خط بر جمال یوسف کنعان کشیدهٔ

خط کشیدن منسوخ کردن قوله

زین سرزنش که کرد ترا دوست حافظا / بیش از گلیم خویش مگر پا کشیدهٔ

پا از گلیم خویش بیرون کردن کار بیش از اندازه خود کردن ۔ غزل

اے کہ باسلسلۂ زلف دراز آمدۂ   فرصتت باد کہ دیوانہ نواز آمدۂ

دیوانہ کنایہ از عاشق قولہ

ساعتے ناز مفرما و بگردان عادت   چون بپرسیدن ارباب نیاز آمدۂ

بگردان عادت یعنے در غمخواری بکوش ارباب نیاز عاشقان قولہ

پیش بالای تو میرم چہ بصلح و چہ بجنگ   کہ بہر حال برانداۂ ناز آمدۂ

بالا قد چہ بصلح و چہ بجنگ خواہ بصلح پیش آئی خواہ بجنگ بہر حال ہم در صلح ہم در جنگ قولہ

آب و آتش بہم آمیختہ از لب لعل   چشم بد دور کہ خوش شعبدہ باز آمدۂ

شعبدہ باز بازیگر قولہ

زہد من با تو چہ سنجد کہ بیغمای دلم   مست و آشفتہ بخلوتگہ راز آمدۂ

چہ سنجد چہ وزن دارد یعنے اے چہ قدر خلوتگہ راز خلوت عاشق قولہ

گفت حافظ دگرت گرچہ شراب آلودست   مگر از مذہب این طائفہ باز آمدۂ غزل

چراغ روے ترا شمع گشت پروانہ   مرا ز عشق تو بر جان خویش پروانہ

پروانہ کرمے کہ بر شمع و چراغ زند و آنکہ متوسط نفاذ بود و معنی ترکیبی فراغت نہ قولہ

خرد کہ بند مجانین عشق مے فرمود   ببوئے حلقۂ زلف تو گشت دیوانہ

بند قید مجانین جمع مجنون   قولہ

بمژدہ جان بصبا داد شمع در نفسے   ز شمع روے تواش چون رسید پروانہ

صبا مرشد شمع سالک پروانہ خبر قولہ

ببوے زلف تو گر جان بباد رفت چہ شد   ہزار جان گرامی فداے جانانہ

ببوے زلف تو بجذبۂ عشق تو بجان اسپند جان را سپند باید کرد قولہ

چہ نقشہا کہ برانگیختم و سود نداشت   فسون ما بر او گشتہ است افسانہ

چہ نقشہا اشارۃ بعجز و نیازمندی فسون ما اشارۃ بہان نقشہا بر او یعنی نزد او افسانہ لاینفع قولہ

حدیث مدرسہ و خانقہ مگوے کہ باز   فتاد در سر حافظ ہواے میخانہ

مدرسہ و خانقہ زہد و صلاح غزل

خنک نسیم معنبر شمامۂ دلخواہ   کہ در ہواے تو برخاست بامداد پگاہ

خنک سرد و خوش نسیم باد نرم معنبر خوشبو شمامہ بوے خوش بامداد پگاہ سحرگہ قولہ

دلیل راہ شو اے طائر خجستہ لقا   کہ دیدہ آب شد از شوق خاک آن درگاہ

دلیل راہنما قولہ

ببین بشخص نزارم کہ غرق خون دست   ہلال وار کنار شفق کنند نگاہ

نزار لاغر قولہ

ز دوستان تو آموخت در طریقت مہر   سپیدہ دم کہ صبا چاک زد شعار سیاہ

سپیدہ دم سحرگاہ شعار سیاہ لباس سیاہ غزل

در سراے مغان رفتہ بود و آب زدہ   نشستہ پیر صلاے بشیخ و شاب زدہ

رفتہ خس و خاشاک دور کردہ آب زدہ آب پاشی نمودہ صلا افروختن براے دفع سرما از بہر عامہ دا آوازے کہ براے طعام کنند ۱۲ ہمن ابراہیمشاہی قولہ

سبوکشان ہمہ در بندگیش بستہ کمر   ولے ز طرف کلہ خیمہ بر سحاب زدہ

سبوکشان عاشقان بستہ کمر مستعد و موجود قولہ

فروغ جام و قدح نور ماہ پوشیدہ   عذار مغبچگان راہ آفتاب زدہ

فروغ روشنی جام و قدح معروف کنایہ از سالکان نور ماہ کنایہ از نور صفات احدیہ عذار رخسارہ مغبچگان نیز کنایہ از سالکان راہ آفتاب زدہ آفتاب را منشر ساختہ و نیز آفتاب کنایہ از جلال احدیت معنے آنست کہ درخش نور سالکان باکمال کہ تخلقوا باخلاق اللہ شدہ نور صفات جمال پوشیدہ و تجلی صفات در ایشان آرمیدہ و رخسار آن سالکان راہ آفتاب احدیہ زدہ قولہ

ز شور و عربدۂ شاہدان شیرین کار   شکر شکستہ و گل ریختہ گلاب زدہ

عربدہ گفتگو شکر شکستہ و گل ریختہ گلاب زدہ شکر و گل و گلاب ہر سہ شکستہ و ریختہ و زدہ شدہ قولہ

گرفتہ ساغر عشرت فرشتۂ رحمت   ز جرعہ بر رخ حور و پری گلاب زدہ

فرشتۂ رحمت مرشد جرعہ قطرہ قولہ

وصال دولت بیدار ترسمت ندہند   کہ خفتۂ تو در آغوش بخت خواب زدہ

دولت بیدار محبوب خواب زده غافل و بیخبر قوله

سلام کردم و با من بروی خندان گفت　　که ای خمارکش مفلس شراب زده

شراب زده مست و مخمور قوله

که کرد اینکه تو کردی بضعف همت و رای　　ز گنج خانه شده خیمه بر خراب زده

گنج خانه کنایه از گوشه خانه اطلاق خراب دنیا قوله

فلک جنیبه کش شاه نصرة الدین باد　　بیا ببین ملکش دست در رکاب زده

جنیبه کش کوتل کش یعنی خادم ملک فرشته دست در رکاب زده رکاب داری کرده قوله

خرد که ملهم غیبست بهر کسب شرف　　ز روی صدق صدش بوسه بر جناب زده

ملهم الهام کننده قوله

عروس بخت در آن حجله با هزاران ناز　　شکسته گیسو و بر برگ گل گلاب زده

شکسته گیسو زلف آراسته برگ گل رخساره بر برگ گل گلاب زده چهره عرقناک قوله

بیا بمیکده حافظ که بر تو عرضه کنم　　هزار صف ز دعاهای مستجاب زده

صف قطار مستجاب زده باجابت رسیده غزل

دامن کشان همی‌رفت در شرب زرکشیده　　صد ماه‌رو ز رشکش جیب قصب دریده

دامن کشان خرامان شرب جنسی است از جامه کتان که اکابر می‌پوشند قصب بفتحتین سنی و جامه کتان یعنی مرشد من از همه خواهشهای عالم کشیده و از خرقه که مانند شرب زرکشیده زیبائی داشت همیرفت و صد اولیا که روح ایشان در عالم دل مانند ماه تابان بود از رشک او جامه خود چاک میزد که ما بآن حالت نرسیده‌ایم قوله

از تاب آتش می بر گرد عارضش خوی　　چون قطره‌های شبنم بر برگ گل چکیده

تاب گرمی قوله

آن لعل دلکشش بین و آن خنده پرآشوب　　و آن رفتن خوشش بین و آن گام آرمیده

رفتن خوش رفتار باناز قوله

زنهار تا توانی اهل نظر میازار　　دنیا وفا ندارد ای یار برگزیده

زنهار هرگز اهل نظر عاشقان برگزیده مقبول قوله

پس شکر باز گویم در بندگی خواجه　　گر اوفتد بدستم آن میوه رسیده

آن میوه رسیده معشوق غزل

دوش رفتم بدر میکده خواب آلوده　　خرقه تر دامن و سجاده شراب آلوده

میکده عشق و آستانه پیر خواب آلوده مخمور و بیخبر تر دامن ملوث قوله

آمد افسوس کنان مغبچه باده فروش　　گفت بیدار شو ای رهرو خواب آلوده

رهرو سالک قوله

شست و شوئی کن و آنگه بخرابات خرام　　تا نگردد ز تو این دیر خراب آلوده

شست و شوئی کن اول خود را از جمیع معاصی یا تعلقات دنیوی پاک کن و آنگه بخرابات خرام معبده در عشق در اسے این دیر خراب اشاره بعشق آلوده بدنام قوله

بطهارت گذران منزل پیری و مکن　　خلعت شیب بتشریف شباب آلوده

طهارت عشق منزل پیری وقت پیری خلعت سرپا و شیب پیری شباب جوانی قوله

آشنایان ره عشق درین بحر عمیق　　غرقه گشتند و نگشتند بآب آلوده

بحر عمیق عشق قوله

بهوای لب شیرین دهنان چند کنی　　جوهر روح بیاقوت مذاب آلوده

مذاب گداخته شده یاقوت مذاب شراب سرخ قوله

پاک و صافی شو و از چاه طبیعت بدر آی　　که صفائی ندهد آب تراب آلوده

چاه طبیعت بشریه آب تراب آلوده آب خاک آلود کنایت از زهد ریائی قوله

گفتم ای جان جهان دفتر گل عیبی نیست　　که شود فصل بهار از می ناب آلوده

فصل بهار در فصل بهار غزل

سحرگاهان که مخمور شبانه　　گرفتم باده با چنگ و چغانه

شبانه بفتح خماری و هر چه بر آن شب گذرد چنگ و چغانه نام سازها قوله

نهادم عقل را ره توشه از می　　ز شهر هستیش کردم روانه

ره توشه توشهٔ راه که در وقت سفر همراه گیرند قوله

نگارے مے فروشم عشوهٔ داد — که ایمن گشتم از مکر زمانه

نگارے مے فروش مرشد عشوهٔ داد توجهی فرمود مکر زمانه حوادث زمانه ونیز کنایة از بیچر ساختن مر انسان را

قوله سرا خالیست از بیگانه مے نوش — که نبود جز تو اے مرد یگانه

سرا خالیست هیچ مزاحمی نیست ونیز دل بیغل وغش قوله

ندیم مطرب

شراب و شاهد وساقی همه اوست — خیال آب و گل در ره بهانه

باید دانست که در وجود جمله موجودات همان یک حقیقت دائر و سائر است واین جمله وجود وهمی بیش نیست چون برسالک آفتاب حقیقت بتابد و دیدهٔ باطن او بنور معرفت کشاده گردد واین هستی موهومه کائنات از پیش نظرش محو ومنطمس گردد چون بچشم در شعاع شمس و همان حقیقت را دائر و سائر بیند لاجرم گوید ما فی الوجود الا الله شراب و شاهد الخ قوله

ز ساقی کمان ابرو شنیدم — که اے تیر ملامت را نشانه

ساقی کمان ابرو عارف کامل قوله

به بینی

نه بندی ز انمیان طرفے کمر وار — اگر خود را نه بینی در میانه

طرف نه بستن حاصل کردن ز انمیان اشارة بذات حق اگر خود را نه بینی در میانه چراکه ؎ اگر یاری از خویشتن دم مزن ✤ که شرک است با یار و با خویشتن ✤ قوله

برو این دام بر مرغے دگر نه — که عنقا را بلندست آشیانه

این دام اشارت بسعی و کوشش مرغ دگر اشارت بتجلیات صفاتی وافعالی عنقا کنه ذات مقدس بلندست آشیانه کسے بآنجا نمیرسد قوله

که بندد طرف او از حسن شاهی — که با خود عشق بازد جاودانه

طرف بستن امید داشتن که با خود عشق بازد جاودانه موافق این که ؎ خود از دست خویش خریدار آمده

قوله بده کشتی مے تا خوش برآئیم — ازین دریاے ناپیدا کرانه

کشتی مے پیالهٔ مے که بصورت کشتی سازند دریاے ناپیدا کرانه العشق بحر عمیق قوله

وجود ما معمائیست حافظ — که تحقیقش فسونست و فسانه

معمائیست یعنی الانسان سری وانا سر الانسان قوله غزل

عیشم مدام است از لعل دلخواه — کارم بکام است الحمد لله

مدام همیشه وشراب لعل دلخواه کنایة از لب ومراد از آن لطف کام مقصود قوله

دیشب زرویش خوش بود وقتم — از وصل جانان صد لوحش الله

زرویش بسبب مشاهده روے او لوحش الله در اصل لا اوحش الله یعنی وحشی نگرداند خدا ووحشت ندهد واین دعاست قوله

رخ بر نتابم از راه خدمت — سر بر ندارم از خاک درگاه

رخ بر نتابم معرض نباشم قوله

دلق ملمع زنار راهست — صوفی نداند این رسم و این راه

دلق ملمع اعمال ریائی زنار راه است در طریقهٔ عشق عین کفر است صوفی کنایة از عاشق کامل این رسم و این راه اشارت باعمال ریائی قوله

ما را بہ مے خانه افسانه کردند — پیران جاهل شیخان گمراه

ما را بشراب خواری وعشقبازی مشهور کردند قوله

از قول زاهد کردیم توبه — وز فعل عابد استغفر الله

زاهد مراد زاهد خشک که هیچ بوے عشق ندارد عابد مراد عابدان مرائی قوله

جانان چه گویم شرح فراقت — چشمے و صد نم جانے و صد آه

جانان اے جان خطاب بجان ست وحرف ان زائده قوله

نعت

شوق لبت برد از یاد حافظ — درد شبانه درس سحرگاه

شوق مستی لب مراد لطف مراد از وعشق غزل

عید است وموسم گل ساقی بیار باده — هنگام گل که دیدست بے مے قدح نهاده

عید ایام مکاشفات قوله

بباد

واعظ که دی نصیحت میکرد عاشقان را — امروز دیدمش مست تقوی ز دست داده

واعظ کنایت از خود دی زمانه گذشته امروز دیدمش مست تقوی ز دست داده بموجب ؎ پنجه زد

عشق ولباس پارسائی پاره شد ٭ طاعت صد ساله ام تاراج یک نظاره شد ٭ قوله

این یکدو روز دیگر گل را غنیمتے دان ٭ اگر عاشقی طرب کن باساقیان ساده

این یکدو روز اشارت بزمان مکاشفات ونیز هنگام جوانی گل مکاشفه وجوانی شاهدان ساده عرفاء کامل که لوح دل انسانی از نقوش ماسوی الله ساده دارند قوله

زین زهد و پارسائی بگرفت خاطر من ٭ ساقی پیاله ده تا دل شود کشاده

زین زهد و پارسائی اشارة بزهد وتقوی خشک بگرفت ملول شد ساقی مرشد وحق تعالی بحکم وسقهم ربهم شرابا طهورا کشاده خوش قوله

گل رفت اے حریفان غافل چرا نشینید ٭ بے بانگ رود وچنگ و نے یار وجام باده

گل رفت گل اشارت بمعشوق وجوانی بیا اے که عمرت هفتاد رفت ٭ بانگ دف و نے اقوال واحادیث سلف یار مرشد کامل جام باده کنایه از عشق قوله

مطرب چو پرده سازد شاید اگر بخواند ٭ از طرز شعر حافظ در بزم شاهزاده

شاید سزاوار انست غزل

گر تیغ بارد در کوے آنماه ٭ گردن نهادیم الحکم لله

یعنے اگر در کوچه عشق آن ماه باران تیغ بلا بارد بجان قبول کردیم یفعل الله ما یشاء ویحکم ما یرید قوله

آئین تقوے ما نیز دانیم ٭ اما چه چاره با بخت گمراه

آئین تقوے طریقه زهد وصلاح قوله

ما شیخ و واعظ کمتر شناسیم ٭ یا جام باده یا قصه کوتاه

ما ملتفت بشیخ وواعظ نیستیم که این کار اهل ظواهر ست یا جام باده استغراق بعشق یا قصه کوتاه ترک قال وقیل قوله

مهر تو عکسے بر ما نیفگند ٭ آئینه رویا آه از دلت آه

مهر آفتاب کنایت از رب الارباب عکس تابش اینجا کنایت از تجلیات مشاهدات یعنی مهر آفتاب روئیوا اے مهر حقیقی بر ما نتافت در رشته مشاهدات تجلیات که سالک را بمنزله حیات است در نیافت اے محبوب آئینه رو از دلت آه که توجه نمیکنی حسبة لله باید دانست که آئینه از آه تباه گردد

و ایراد هر دو کلمه در کلام فصحا قوله

اَلصَّبْرُ مُرٌّ وَالْعُمْرُ فَانٍ ٭ يَا لَيْتَ شِعْرِي حَتَّامَ اَلْقَاهُ

مر تلخ فانِ فانی لیت کاشکے شعر دانستن حَتَّام در اصل حتاما بود الف را از جهت تخفیف حذف نمودند وحذف الف در کلام فصحا وبلغا کثیر الوقوع است ودر الهدایه الهدا الالم عذانی زهرة الدنیا عنبیک وحتام تنکص لبعدانباس نار عقبیک وکلمه ماکه بعد حتے که در کلام است بمعنی استفهام است معنے آنست که شکیبائی تلخ وزندگانی فانی بشنو تا بدانی که اے کاشکے تا بدانستمی که کے ملاقات کنم اورا یعنی مرا شوق لقاے او فراوان وشکیبائی از اختیار بیرون یقین است که زندگانی سپری شونده است واز دست رونده اے کاشکے معلوم شود که کے مرگ در رسد وملاقات دست دهد قوله

عاشق مخور غم گر وصل خواهی ٭ خون خورده باید درگاه بیگاه

خون خورده باید احتمال بلاها باید نمود ودم نباید زد گاه وبیگاه مدام قوله

حافظ چه نالی زینگونه بیدل ٭ گر مے شنیدی پند نکو خواه

چه نالی شکوه چه میکنی بیدل مبتلاے غم واندوه ۔ قوله

گفتم اے دوست شدم عاشق آن روی چو ماه ٭ گفت لاحول ولاقوة الا بالله

حول توانائی وگردیدن افواه دهنها دو تاه خمدار هر دو زوال کاهش ونقصان

غزل

نصیب من چو خرابات کرده است اله ٭ در ینمیانه بگو صوفیا مرا چه گناه زاهدا

خرابات مقام عشق ونیز مقام توحید است ٥ نشانے داده اندت از خرابات ٭ که التوحید اسقاط الاضافات ٭ درینمیانه در خرابی اوصاف بشری صوفی مراد زاهد مسخر قوله

کسے که در ازلش جام مے نصیب افتاد ٭ چرا بحشر کنند این گناه را درخواه

یعنے کسے را که روز ازل رقم میخواری بنام او مرقوم نمودند درخواه سوال قوله

مراد من ز خرابات چونکه حاصل شد ٭ دلم ز مدرسه وخانقاه گشت سیاه

خرابات عشق وخرابی اوصاف بشری چونکه شد حاصل بر اد خود رسیدم مدرسه وخانقاه فضیلت وصلاح وتقوی گشت سیاه تنگ وبیزار قوله

بگو بزاہد سالوس خرقہ پوش دوروے | کہ دست زرق درازست وآستین کوتاہ

خرقہ پوش دوروے درویش مرای سالوس مکار کہ دست زرق درازست گرفتار حرص و ہوا ودر پے تحصیل جمع مال آستین کوتاہ لباس درویشی قولہ

تو خرقہ را زبراے ہواہمی پوشی | کہ تا بزرق بری بندگان حق ازراہ

ترک الدنیا للدنیا تا براے آنکہ زرق کرد فریب بری بندگان حق ازراہ گمراہ سازی ومعتقد خود گردانی

قولہ غلام ہمت رندان بے سر و پایم | کہ ہردو کون نیرزد بہ پیش شان یک کاہ

نے سر و پا مفلس وپریشان کہ ہردو کون نیرزد بنزد شان یک کاہ بما سواے حق نظر نبندازند ازینجاست بحسب المعانی الہم قولہ

بروگداے درہر گداے شو حافظ | تو این مراد نیابی مگر بشے للہ

گدا کنایہ از عارف کہ گداے حق اند بشے للہ گداے کہ اداز فقیران است قولہ غزل

ناگہان پردہ برانداختۂ یعنے چہ | مست ازخانہ برون تاختۂ یعنے چہ

پردہ برانداختۂ خود را آشکارا ساختۂ قولہ

زلف دردست صبا گوش بہ پیغام رقیب | اینچنین باہمہ درساختۂ یعنے چہ

درساختۂ آمیختہ قولہ

شاہ خوبانی ومنظور گدایان شدۂ | قدر این مرتبہ نشناختۂ یعنے چہ

گدایان عاشقان اینمرتبہ اشارۃ بمنظوری گدایان قولہ

چون سر زلف خود اول تو بدستم دادی | بازم ازپاے درانداختۂ یعنے چہ

مبتلاے غم واندوہ یعنے اول خود بجذبہ عشق خود درآوردی ۵ نیرنگی عشقست کہ اسرار انا الحق خود گفتہ خود زمنصور کشیدہ قولہ

سخنت رمز دہان گفت وکمر سر میان | وزمیان تیغ بما آختۂ یعنے چہ

آختہ کشیدہ قولہ

ہرکس ازمہرۂ مہر تو بنقشے مشغول | عاقبت باہمہ کج باختۂ یعنے چہ

بنقشے یعنی بنوعے باہمہ کج باختۂ ہیچکس وفا نمودۂ قولہ

حافظا دردل تنگت چو فرود آید یار | خانہ ازغیر نپرداختۂ یعنے چہ

خانہ دل چہ فرود آید یار محبوب چگونہ نزول نماید ازغیر ماسوی حق نپرداختۂ خالی نساختہ غزل

وصال او زعمر جاودان بہ | خداوندا مرا آن دہ کہ آن بہ

او اشارۃ بمحبوب ارباب محبت گفتہ اند کہ وصال جانان ازمتاع دنیا ونعیم آخرت بہتر است قولہ

بشمشیرم زدو باکس نگفتم | کہ راز دوست از دشمن نہان بہ

شمشیر تیغ ہجر وبے نیازی دشمن غیر بتجربہ معلوم شدہ است محب ہرچند جفاکش تر واسرار مخفی رانگہدارندہ تر باشد محبوب را با او محبت بیشتر شود بنابران گفت بشمشیرم زدو باکس نگفتم قولہ

بداغ بندگی مردن برین در | بجان او کہ از ملک جہان بہ

بجان قسم جان ملک جہان سلطنت حاصل آنست کہ غلامان محبوب راشرف است برخواجہا ودنیا کہ از محبت نصیبے ندارند کہ خواجہ خود جاے دیگر گفتہ ۵ گداے کوے تو بودن زسلطنت بہتر قولہ

خدا را از طبیب من بپرسید | کہ آخر کے شود این ناتوان بہ

خدا را بواسطہ خدا از طبیب من از محبوب من قولہ

بخلدم دعوت اے زاہد مفرما | کہ این سیب زنخ زان بوستان بہ

حاصل این بیت آنست کہ نقد را برنسیہ ترجیح است بموجب عصفور فی یدک خیر من الکرکی فی الہوا قولہ

گلے کا پائمال سرو ماگشت | بود خاکش زخون ارغوان بہ

گل کنایہ از سالک وعاشق سرو کنایہ از عاشق ارغوان عاشقان مقلد مرائی قولہ

اگرچہ زندہ رود باغ کاران | ولے شیراز ما از اصفہان بہ

زندہ رود نام رود دست بالاے او باغ کاران کہ نام باغ است در اصفہان مراد وعظ و تقوی شیراز عالم عشق اصفہان صلاح وتقوی قولہ

جوانا سرمتاب از پند پیران | کہ راے پیر از بخت جوان بہ

سر متاب اعراض مکن راے فکر وتدبیر وعقل غزل

یاقوت مے فروشت ہر زاہدے کہ دیدہ | سجادہ ترک کردہ پیمانہ درکشیدہ

یاقوت میفروش کنایہ از لب مراد عشق سجادہ زہد وپارسائی پیمانہ درکشیدہ درعشق درآمدہ

دان یکاد آیة وان یکاد الذین کفروا لیزلقونک بابصارہم لما سمعوا الذکر ویقولون انہ لمجنون ان ہو الا ذکر للعالمین قولہ

میلے اگر ندارد با عارض تو ابرو ۔ پیوستہ از چہ باشد چون قد من خمیدہ

عارض رخسارہ پیوستہ ہمیشہ خمیدہ کج قولہ

گر بر لبم نہی لب یابم حیات باقی ۔ آندم کہ جان شیرین باشد بلب رسیدہ

لب بلب نہادن کنایۃ از رسانیدن ست بوصل حیات باقی زندگی لا فنا فضاء زمین فراخ وکشادہ۔

ردیف الیاء۔ غزل

احمد اللہ علی معدلۃ السلطانی ۔ احمد شیخ اویس حسن الکانی

شکر میگویم خدا را بر عدل بادشاہ کہ نام او احمد شیخ اویس است والکانی منسوب کہ قومے است از ترکان قولہ

خان بن خان شہنشاہ شہنشاہ نژاد ۔ آنکہ مے زیبد اگر جان جہانش خوانی

نژاد اصل میزیبد سزاوار است قولہ

دیدہ نادیدہ باقبال تو ایمان آورد ۔ مرحبا اے بہمہ لطف خدا ارزانی

مرحبا خوش باد ارزانی سزاوار قولہ

بر شکن کاکل ترکانہ کہ در کاکل تست ۔ بخشش وکوشش خاقانی وچنگز خانی

بر شکن کاکل ترکانہ زلف آراستہ کن خاقان بادشاہ ترکستان وچین چنگز وچنگیز کلاہما نام سردر مغلان علیہ اللعنۃ گفتہ اند کہ خروج او یکے از علامت قیامت بودہ است در یک شہر ہری بیست وچہار لکہ آدمی را کشتہ واین لعین را چنگیز خان ہم گفتندی وشریعت او را کہ بنام نہادہ تورنامند قولہ

گرچہ دوریم بیاد تو قدح می گیریم ۔ بعد منزل نبود در سفر روحانی

گرچہ دوریم اگرچہ باعتبار جسم دوریم بیاد تو قدح می گیریم مدام در یاد توایم بعد مسافت بعد منزل نبود در سفر روحانی در وصل معنوی ہجران صوری را شمارے نہ قولہ

از گل فارسیم غنچۂ عیشے نشگفت ۔ حبذا دجلہ بغداد و مے ریحانی

حبذا اے چہ دوست ست دخوشا و دوستا واین کلمہ در مدح گوینہ مے ریحانی قسمے از شراب سر عاشق کہ بخاک رہ معشوق بود ہر عاشقے کہ خاک راہ معشوق بود از وا شارت بخاک دریا

غزل

اے گدایان ترا عار ز شاہنشاہی ۔ ہمہ کس را تو دہی منصب صاحب جاہی

عار عیب وننگ دارد عار اسے عارے ندارد غزل

اے دل آندم کہ خراب از می گلگون باشی ۔ بے زر وگنج بصد حشمت قارون باشی

در مقامیکہ صدارت بفقیران بخشند ۔ چشم دارم کہ بجاہ از ہمہ افزون باشی

در صدارت بالانشینی چشم دارم توقع دارم قولہ

در رہ منزل لیلی کہ خطرہاست در آن ۔ شرط اول قدم آنست کہ مجنون باشی

اے جان اول قدم درین راہ آنست کہ معاملات وآمیزش با خلق یکسو نہی بحدے کہ خلق ترا مجنون گویند کہ قال عم لا یکمل ایمان العبد حتی یظن انہ مجنون قولہ

نقطۂ عشق نمودم بتو ہان سہو مکن ۔ ورنہ چون بنگری از دائرہ بیرون باشی

نقطہ عشق اضافہ بیانیہ سہو مکن بغیر ملتفت مباش ورنہ چون بنگری ملتفت بغیر شوی دائرہ حلقۂ عشاقان

قولہ کاروان رفت وتو در خواب وبیابان در پیش ۔ کے روی رہ ز کہ پرسی چکنی چون باشی

کاروان سلف کہ تبعیۃ ایشان لازم بود در خواب گرفتار غفلت بیابان کنایۃ از سلوک قولہ

تاج شاہی طلبی گوہر ذاتی بنما ۔ ور خود از جوہر جمشید وفریدون باشی

تاج شاہی مرتبہ سلطنت گوہر ذاتی حسب وشرافت گسے از جوہر جمشید نسب واصل جمشید فریدون نام بادشاہ ایران زمین کہ ضحاک را کشت واول روز مہرگان بر تخت ملک جلوس کرد خلائق آن روز را مبارک گرفتند وجشنہا کردند وعید شمردند ونیز او حکیم پیشہ بود شراب انگوری وحکمتہاے دیگر ساختہ وپانصد سال شاہی کرد قولہ

حافظ از فقر مکن نالہ کہ گر شعر این است ۔ ہیچ خوشدل نہ پسندد کہ تو محزون باشی

محزون غمگین غزل

اے بادشہ خوبان داد از غم تنہائی ۔ دل بے تو بجان آمد وقت ست کہ باز آئی

داد فریاد قوله

مشتاقی و مهجوری دور از تو چنانم کرد   کز دست بخواهد شد پایان شکیبائی

دامان

شکیبائی صبر قوله

ای درد توام درمان در بستر ناکامی   وی یاد توام مونس در گوشهٔ تنهائی

درد کنایه از عشق ناکامی نامرادی قوله

زین دائرهٔ مینا خونین جگرم می ده   تا حل کنم این مشکل زین ساغر مینائی

دائره مینا فلک ساغر مینا پیاله شراب قوله

فکر خود و رای خود در عالم رندی نیست   کفرست درین مذهب خودبینی و خودرائی

درین مذهب اشارت بعاشقی قوله

یارب بکه شاید گفت این نکته که در عالم   رخساره بکس ننمود آن شاهد هرجائی

شاید گفت توان گفت رخساره بکس ننمود هیچکس آنکه ماهیت خود واقف نساخت آن شاهد هرجائی محبوب حقیقی باعتبار ظهور قوله

دی شب گلهٔ زلفت با باد صبا گفتم   گفتا غلطی بگذر زین فکرت سودائی

زلف دنیا جذبهٔ عشق باد صبا مرشد غلطی در غلط افتادی زین فکرت سودائی خیال لایعنی قوله

صد باد صبا اینجا با سلسله میرقصند   اینست حریف ایدل تا باد نه پیمائی

باد صبا عاشق و عارف اینجا در عشق با سلسله میرقصند گرفتار این سلسله اند در بلا و رنج فرحان دشادان اند اینست طریق راه عشق اینست تا باد نه پیمائی سرگردان نشوی قوله

دائم گل این بستان سیراب نمی ماند   دریاب ضعیفانرا در وقت توانائی

شاداب

گل انسان و مخلوق این بستان دنیا سیراب نمیماند که کل نفس ذائقة الموت دریاب ضعیفانرا تیمار داری ضعیفان نما قوله

حافظ شب هجران شد بوی خوش صبح آمد   شادیت مبارکباد ای عاشق شیدائی

غم هجران شد غم هجران رفت غزل

ای دل بکوی عشق گذاری نمیکنی   اسباب جمع داری و کاری نمیکنی

بدانکه صراط مستقیم آنست که امتثال اوامر و نواهی الٰهی بر هیچ تقصیری نکنی و در جمیع احوال امیدوار باشی چه معلوم نیست که در وقتی که قبض روح خواهد بود یا ایها الذین آمنوا انفقوا مما رزقنا الآیه و در آنوقت خبر النفع از رجا نیست زنهار بتصفیه باطن بکوش که خلیفه حق باشی و خود را چرا در گلخن طبیعت بندهٔ نفس اماره کردهٔ چرا ایدل بکوئی عشق الخ قوله

چوگان کام در کف و گوی نمیزنی   بازی چنین بدست و شکاری نمیکنی

چوگان کام طاقت و توانائی گوی مراد بازی چنین عبارت از جوانی شکار مطلب قوله

گر دیگران بجان غم جانان خریده اند   ای دل تو این معامله باری نمیکنی

غم جانان عشق اینمعامله خریدن عشق بجان قوله

ساغر لطیف و دلکش و می افگنی بخاک   و اندیشه از بلای خماری نمیکنی

ساغر پیمانه می و دل و بدن می زندگی می افگنی بخاک ضائع کنی خمار ملالت طبع که بعد خوردن شراب حادث گردد بلای خمار اندوه و ترس محشر غزل

ایدل گر از آن چاه زنخدان بدر آئی   هر جا که روی زود پشیمان بدر آئی

چاه زنخدان طور تقدیر اگرچه طور تقدیر که در غور آن غلو کردن جائز نیست التقدیر بحر عمیق فمن غمس فقد ضل و بحث کردن دران طور گمراهی آرد اذا ابلغ الکلام الی القدر فامسکوه ولیکن باعتبار اعتقاد سببی است یعنی ثمره از اثمار اسلام و نتیجه از نتائج معتقد آنست علم کلام و مومن را بیرون رفتن ازین عقیده نیز گمراهی است ایدل الخ قوله

شاید که بآب بی فلکت دست بگیرد   گر تشنه لب از چشمهٔ حیوان بدر آئی

چشمهٔ حیوان آبحیات مراد عشق قوله

هشدار که گر وسوسهٔ نفس کنی گوش   آدم صفت از روضهٔ رضوان بدر آئی

اگر تابع حرص و هوای نفسانی شوی و عامل بران شوی هیچ دانی نفس چیست بدانکه الله تعالیٰ قبضه از خاک برگرفت بعد از آن خاک را چهل سال گلابه کرد و چهل سال جلیش و چهل سال خلیش خشک بعد از آن صورت آدم نگاشت و هر عضوی را از اعضای آدم از بقعه ابقاع زمین آفرید سر از خاک

گردنش از خاک بیت المقدس سینه از خاک زمین دنیا پشت و شکم از زمین سند و دستها از زمین مشرق و پایها از زمین مغرب و گوشت و پوست و رگ و پے و خون از مجموع روے زمین و طول قامت وے شصت گز و عرض هفت گز و چون روح در وے دمید نخستین نظرش بر عرش افتاد دید که لا اله الا الله محمد رسول الله امة مذنبة و انا رب غفور ازینجا دو چیز معلوم کرد یکے رفعت شان محمدی دوم نسیان امت او متفکر شد پرسید که محمد کیست فرمود پیغمبریست و فرزندے از فرزندان تو و زلت ترا بشفاعت او در گذرانم در خاطر آدم آمد مناسب آنست که پدر شفیع پسر باشد و اینجا برعکس حکم حق بجبرئیل ؑ رسید که در باب بنده مراد این اندیشه از دل او بردار و الا نه هلاک خواهد شد جبرئیل در رسید و سینه او بشگافت نصفے ازان بیرون آورد و در زمین بهشت مدفون و درخت که سبب زلة او شد از تخم آن اندیشه رسته بود و آن نصف دیگر که در وے مانده بود ازان نفس اماره رست که تا قیامت سبب کلفت و غرامت اولاد آدم است چون آدم تنها بود انیسے میبایست که بوے انس گیرد زین فکر بخواب رفت حق تعالی حوا را آفرید نزد بعضے از استخوان پهلوے چپ او و قیل از استخوان فروترین کوتاه ترے پهلوے چپ و شکم و قیل از بقیه طین آدم و حوا بصورت و مانند آدم بود هر نگ و قد قامت و حسن و جمال و در خبر است که از آدم فائق بود یکے آنکه پوست حوا نازکتر و رنگ او صاف تر و آوازه او خوشتر و چشم او سیاه تر و بینی او خورد تر و دندانهاے او لطیف تر و هر دو کف او نرم تر و هفتصد گیسوے او معنبر آنگاه حق تعالے او را با آدم تزویج کرد حکم کرد که يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ و عمر آدم بقولے نهصد و سی سال و صحیح آنست که هزار سال عمر بود و آدم چون از زمین ادیم بود آدم نام نهاد و قیل بسبب رنگ گندمی که آدم گندم رنگ گویند من عجائب القصص آدم صفت مانند آدم روضه رضوان بهشت قوله

جان میدهم از حسرت آن لعل روان بخش — باشد که چو خورشید درخشان بدرآئی

روز فراق ما را روشن سازی قوله

بر خاک درت بسته ام از دیده دو صد جوی — باشد که تو چون سرو خرامان بدرآئی
حافظ مکن اندیشه که آن یوسف مصری — باز آید و از کلبه احزان بدرآئی

خرامان خرامنده غزل

آن غالیه خط گر سوے ما نامه نوشتی — هجرش ورق هستی ما در ننوشتی

یعنے اگر آن محبوب بنامه و پیغام ما را یاد کردی ما را بحالت عدم نرسانیدی قوله

هر چند که هجران ثمر وصل برآرد — دهقان ازل کاش که این تخم نکشتی

هجران ثمر وصل برآرد چنانکه ان مع العسر یسرا دهقان جهان الله تعالی این تخم این تخم هجر قوله

آمرزش نقد است کسے را که درینجا — یارے است چو حورے و سرا چو بهشتے

نقد فی الحال قوله

شهباز ضم کعبه دل بتکده کرده — در هر ورقے صومعه و نیست کنشتے

صومعه عبادتگاه کنشت بفتح کاف و کسر و قیل بضمتین عبادتگاه جهودان قوله

در مصطبه عشق تنعم نتوان کرد — چو بالش از نیست بسازیم بخشتے

مصطبه شرابخانه تنعم توان کرد او آسایش و راحت نباشد بالش خشت و تکیه - قوله

تا کے غم دنیاے دنی اے دل نادان — حیف است ز خوبی که شود عاشق زشتے

دنی کمینه خوب کنایه از دل که محل حق تعالے است زشت دنیا قوله

مفروش بباغ ارم و نخوت شداد — یک شیشه مے صاف لبی و لب کشتی

ارم نام شهری کو نام بهشت شداد عاد هیچ عمارتے بزرگتر و لطیف تر ازین نیست که قال الله لم یخلق مثلها فی البلاد قوله

آلودگی خرقه خرابی جهان است — کو راهروے پاک دلے خوب سرشتے

آلودگی خرقه خرابی جهانست یعنے چون درویشان انچه وضع درویشان ست بحال ندارند یعنے عمل بریا میکنند و عبادت خالصا لله بجا نمی آرند که آلودگی عبارت ازهمین است جهان خرابات گردد و گفته خرابی جهان از سه چیز است از ظلم سلطان و طمع علما و ریاء درویشان - قوله

از دست چرا هشت سر زلف تو حافظ — تقدیر چنین بود که کردے که نه هشتے

هشت گذاشت نهشتی نگذاشتی - غزل

اے که مهجوری عشاق روا میداری — عاشقان را ز بر خویش جدا میداری

مهجوری جدا ماندن بر نزدیک قوله

تشنه بادیه را هم بزلالے دریاب — بامیدیکه درین ره بخدا میداری

تشنه بادیه کنایه از خود ست که تشنه بادیه عشق است زلال آب شیرین مراد توجه و لطفے قوله

دل ربودی و بحل کردمت اے جان لیکن — به ازین دار نگاهش که مرا میداری

بحل عفو نگاهش ضمیر شین بدل قوله

اے مگس عرصه سیمرغ نه جولانگه تست — عرض خود میبری و زحمت ما میداری

اے مگس کنایه از عاشق مراد خود خطاب بمعشوق ست سیمرغ معشوق عرض بکسر آبرو و تن قوله

تو بتقصیر خود افتادی ازین در محروم — از که می نالی و فریاد چرا میداری

از جانب مبدا هیچ بخلے نیست آنکه مستعد ایمانست از خدا ایمان مے یابد و آنکه مستعد کفر است از خدا کفر مے یابد لقوله تعالی وما ظلمهم الله ولکن کانوا انفسهم یظلمون فلا تلوموني ولوموا انفسکم قوله

حافظا عادت خوبان همه جور است و جفا — تو که زین طائفه امید وفا میداری

غزل

اے کہ در کوئے خرابات مقامے داری جم وقت خودی ار دست بجامے داری

خرابات مقام عشق. جم اگر مقابل جام افتد جمشید مراد بود **قوله**

اے صبا سوختگان بر سر رہ منتظر اند اگر از یار سفر کردہ پیامے داری

صبا قاصد و مرشد دوارد سوختگان عاشقان یار سفر کردہ تجلی رو در نقاب کردہ ونیز محمد علیہ

تو بہنگام وفا گرچہ ثباتت نبود میکنم شکر کہ بر جور دوامے داری

ثبات ثابت قدمی میکنم شکر ازین رو کہ جور محبوب فناء عاشق است جور استغنا و بی نیازی کہ بر عاشق بمنزلہ جور است نہ کہ فی الواقع **قوله**

مہربان شد فلک و ترک جفا کاری کرد توئی ایجان کہ درین رسم خرامی داری

رسم روش و طریق قوام قائم ست **قوله**

خال سرسبز تو خوش دانہ عیشیست ولے بر کنار چمنش وہ کہ چہ دامی داری

خال معروف و مراد از نور شہود ذات چمن صحن باغ بار ستینہاء گل **قوله**

بوی جان از لب خندان قدح می شنوم بشنو اے خواجہ تو گر زانکہ مشامے داری

مشام مغز **قوله**

کامے ارمی طلبد از تو غریبی چہ شود توئی امروز درین شہر کہ نامے داری

غریبی عاشقی۔

غزل

ایکہ بر ماہ از خط مشکین نقاب انداختی لطف کردی سایۂ بر آفتاب انداختی

ماہ کنایت از ذات خط مشکین صفات **قوله**

تا چہ خواہد کرد بر ما تاب زلف عارضت حالیا نیرنگ رنگ خوش بر آب انداختی

آب و رنگ بمعنی رونق حالیا الحال نیرنگ سحر و افسون **قوله**

گوی خوبی بردی از خوبان عالم شاد باش جام کیخسرو طلب کافراسیاب انداختی

کیخسرو نام پسر سیاوش بن کیکاوس کہ ولی عہد جد شدہ و او دختر زیشہ افراسیاب بود ہرچہ افراسیاب پدر او را کشتہ بانتقام ولایت افراسیاب را خراب کردہ و گودرز کہ یکے از سران لشکر او بود افراسیاب را دستگیر کردہ و بفرا داو گردن زدہ کیخسرو آخر الامر لہراسپ را ولی عہد خو کردہ خود درمیان آن غار در آمدہ

و آن غار در شہر سر بر سر فراز ست **قوله**

ہر کسے با شمع رخسارت بنوعی عشق داشت زین میان پروانہ را در اضطراب انداختی

ہر کسے باعتبار صوفیان جملہ حرلفیند و نظر بازولے ؛ بنوعے بوجہے زانمیان پروانہ را در اضطراب انداختی۔ پروانہ کنایہ از خود **قوله**

گرچہ از مستی خرابم طاعت من رو مکن کاندرین شغلم بامید ثواب انداختی

طاعت بندگی اندرین شغل اشارت بطاعت ثواب مزد **قوله**

خواب بیداران ببستی آنکہ از نقش خیال تہمتے بر شبروان خیل خواب انداختی

شب روان شب بیداران از صلحاو عاشقان و عیاران خیل گروہ **قوله**

زینہار از آب شمشیرت کہ شیر انداز ان تشنہ میکردی و گردان را در آب انداختی

از لب شمشیر چون آتش چون آتش صفت شمشیر ست و در آب انداختن خبر خصم ہلاک ست آب روشنی و تیزی تشنہ لب محروم و امیدوار گُردان بضم کاف عجمی پہلوانان خلخ نام شہریست منسوب بخوبرویان افراسیاب بادشاہ ترکستان زمین کہ بعد کشتن نوذر بادشاہ ایران زمین دوازدہ سال در ولایت ایران پادشاہی کرد بس طہاسپ شاہ ایران زمین بصلح یک تیر ارش از ولایت ایران بیرون کردہ باز بترکستان فرستاد و ہمون سیاوش بن کیکاوس شاہ را کہ بدو پیوستہ نوشتہ کیخسرو بن سیاوش کہ نبسہ دختر بن او بود بدان انتقام او را زندہ گرفتہ علف تیغ گردانید میان کیخسرو و افراسیاب چہل سال جنگ بود پدر او پشنگ بن زاد ستم بن تور نام داشت وافراسیاب جادو در بود **قوله**

از برای صید دل در گردنم زنجیر زلف چون کمند خسرو مالک رقاب انداختی

مالک رقاب مالک گردنہا۔

غزل

زین خوش رقم کہ بر گل رخسار میکشی خط بر صحیفہ گل و گلزار مے کشی
اشک حرم نشین نہانخانۂ مرا زانسوے ہفت پردہ ببازار میکشی

ہفت پردہ مراد ہفت پردہ چشم **قوله**

ہر دم بیاد آن لب میگون و چشم مست از خلوتم بخانۂ خمار مے کشی

میگون سرخ خمار بفتح اول و تشدید ثانی میفروش قوله

گفتی سر تو بسته فتراک ما سزد — سهلست اگر تو زحمت این بار میکشی

فتراک دوالهاست زین که راستا و چپا پس کوهه زین آویخته باشند این بار اشارت ببار سر قوله

با چشم و ابروی تو چه تدبیر دل کنم — وه زین کمان که بر سر بیمار میکشی

وه افسوس غزل

اے که دایم بخویش مغروری — گر ترا ور د نیست معذوری (عشق)

گرد دیوانگان عشق مگرد — که بعقل و عقیله مشهوری

دیوانگان عشق عاشقان عقیله بند قوله

مستی عشق نیست در سر تو — رو که تو مست آب انگوری

آب انگوری شراب انگوری و آن ساخته جمشیدست گویند جمشید خواست که نفع از انگور اکثر اوقات توان گرفت پس آب کرده در آوندے داشت جوش آمد و تیرگی بینداخت بعده ساکن شد آنرا هر روز می چشید و چون از جوشش بایستاد و تلخ شد گمان برد مگر زهر قاتل گشت پس در آوند کرد جمشید را کنیزکے بود که او را دوست میداشت بشقیقه مبتلا شد و از درد بیطاقت گشت و بمرگ رضا داد و با خود گفت صواب آنست که ازان زهر مقدارے بخورم تا خلاص شوم پس قدحے برداشت و بخورد و اثرے بظهور نه پیوست قدحے دیگر بکار برد فرحے و اهتزازے در خود بدید سیر بخورد و چند روز بخواب نرفته بود یکشبا روز به خواب رفت چون بیدار شد ازان زحمت خلاص یافت و آن حال با جمشید گفت جمشید آنرا شاه دارو نام نهاد و در علل و امراض بکار مے برد غزل

اے در رخ تو پیدا انوار پادشاهی — در فکرت تو پنهان صد حکمت الٰهی

کلک تو بارک الله در ملک و دین گشاده — صد چشمه آب حیوان از قطره سیاهی

کلک قلم قوله

بر اهرمن نتابد انوار اسم اعظم — ملک آن تست و خاتم فرما هر آنچه خواهی

اهرمن دیو و طائفه ثنویه که خالق الشر و الظلمة است یعنی اے سید ثقلین قابل فیض الٰهی با نوار نامتناهی ذات شریف تست و اجراے احکام تا روز قیامت ختم بر تو ملک آن دو ر دور تست قوله

در دودمان آدم تا وضع سلطنت هست — مثل تو کس ندیدست این علم را کماهی

دودمان اصل خاندان وضع بنیاد و روش سلطنت کنایه از نبوت کماهی کما حقه قوله

در حشمت سلیمان هر کس که شک نماید — بر عقل و دانش او خندند مرغ و ماهی

بطریق تمثیل است کسے که منکر حشمت سلیمان باشد بر عدم عقل او شبه نیست همچنین کسیکه بجناب نبی انکارے دارد قوله

باز ار چه گاه گاهے بر سر نهد کلاهے — مرغان قاف دانند آئین پادشاهی

حاصل این بیت آنست جمیع انبیا را از روے شرف با حضرت حق اختصاصے است که سائر آدمیان را نیست و حضرت نبی کریم را با حضرت حق اختصاصے است که سائر انبیا را نیست قوله

کلک تو خوش نویسد در شان یار و اغیار — تعویذ جان فزائی افسون عمر کاهی

آنحضرت علیه السلام را خاصی است هر که او را دوست دارد سرفراز دنیا و آخرت گردد و هر که او را دشمن دارد ملعون ازل و ابد گردد قوله

اے عنصر تو مخلوق از کیمیاے عزت — وے دولت تو ایمن از صدمت تباهی

عنصر یکے از عناصر صدمه آسیب قوله

گر پرتوے ز تیغت بر کان و معدن افتد — یاقوت سرخ رو را بخشند رنگ کاهی

پرتو روشنائی رنگ کاهی زرد و سبز قوله

عمریست پادشاها کز مے تهیست جامم — اینک ز بنده دعوی وز محتسب گواهی

سالک میخواهد که زمانے پیاله شوق او از مے محبت آنحضرت ع خالی نباشد و قوی روحانی که مشتاق جمال جهان افروز حضرت اند درین مدعا شاهدان قول اند از بس که اشتیاق بآن راح روح افزا دارد و در اثناء کلام جمله معترضه القا میکند و میگوید که عمریست پادشاها قوله

جائیکه برق عصیان بر آدم صفی زد — ما را چگونه زیبد دعواے بیگناهی

یا رسول الله من بنده کمترین از گناهگاران امت توام و بشفاعت تو سرفرازم و بحمایت تو خویش را بری نمیسازم از گناهے جائیکه برق عصیان الخ باید دانست که انبیاء معصوم اند از ملائکه حق تعالے ما را امر کرد با طاعت نبی و امر نکرد با طاعت ملائکه و نشاید که عصیان نسبت کنند به نبی چراکه

چون نسبت عصیان کردند به نبی معصومیت نماند و معصومیت شرط نبوت است و چون معصومیت نماند بموجب اذا فات الشرط فات المشروط بنی هم نماند و نبوت مرتفع شد و آدم ع از جملۂ انبیاء مرسل است پس چگونہ نسبت عصیان بآدم جائز باشد انچہ خطا بہ پیغمبران نسبت میکنند و چیزے چند در کتب آوردہ اند آنرا اصلے نیست زیرا کہ تحقیر انبیا ست و دران قصہاے انبیا نوشتہ اند و تاویلہا از قرآن آوردہ اند و اکثر قصص انبیا و اصحاب تواریخ در کتب آوردہ اند و مفسران آنرا نوشتہ اند سند ایشان از اہل کتاب و نقل ایشان اعتماد را نشاید کہ حق تعالی تکذیب ایشان کردہ و گفتہ کہ ایشان تحریف می کنند یحرفون الکلم عن مواضعہ دیگر و یقولون ہو من عند اللہ و ما ہو من عند اللہ دیگر و یقولون علے اللہ الکذب و آیات قرآنی را بمعانی دور از صواب ہو کہ آن میگردانند و ما علے التفصیل انجملہ قصہا را مع جواب در رد روافض نوشتہ ام اما اینجا قصۂ آدم نگاشتہ می شود و آن آنست کہ معصیت عصاۃ بعزم دل باشد و منشاۓ زلت آدم از نسیان عہد بود لقد عہدنا الی آدم من قبل فنسی و لم نجد لہ عزما و عہد آن بود کہ یا آدم ان ہذا عدو لک و لزوجک فلا یخرجنکما من الجنۃ فتشقی و ابلیس ادم را بسوگند فریفت و نفس آدم از میل بخلودگی کہ در جبلۂ ہست و یرا تسویل کرد کہ ہیچ بندہ نبود کہ بر سوگند آفریدگار خود اقدام نماید و اگر گویند کہ نہی حق از شجرہ گندم بود کہ و لا تقربا ہذہ الشجرۃ جواب آنست کہ گرد برگرد تخت آدم درختان گندم بودند و ہذا ضمیر حاضر واحد است آدمؑ دانست کہ نہی ازین درخت گندم است کہ در پیش روے ماست لا غیر و کان المراد عند اللہ الجنس فکان الارتکاب لاجل الخطاء فی الاجتہاد لا الارتکاب مع العلم و اگر گویند قال اللہ فعصے آدم ربہ فغوی جواب آنست کہ این از براے آنست کہ حسنات الابرار سیآت المقربین یعنی این سہو و نسیان بر انبیا جائز است قال انا بشر نسیت کما تنسون و حق تعالی قصہ آدم ع از بہر فضل و کرم خود و کمال اجتبا و اصطفا کہ بعد از توبہ کرامت کرد نہ بہر تحقیر و اثبات زلت درینجا حافظ ہم بموجب حسنات الابرار سیآت المقربین مراد داشتہ نہ عصیان نفے الواقع قولہ

یا ملجا البرایا یا واہب العطایا
عطفاً علے مقل حلت بہ الدواہی

ملجا جاے پناہ برایا خلق واہب بخشندہ عطف مہربانگی مقل مفلس غزل

اے قصۂ بہشت زکویت حکایتے
شرح جمال حور زرویت روایتے

شرح بیان قولہ

انفاس عیسی از لب لعلت لطیفۂ
و آب خضر ز نوش لبانت کنایتے

عیسے بن مریم پیغمبرست اولوالعزم صاحب انجیل و ابرئ الاکمہ و الابرص و احیی الموتی معجزہا اوست و زاہد ترین پیغمبر انست و بہژدہ پشت بسلیمان میرسد عمر اوسی و سہ سال و نبوۃ از وقت تولد داشت انفاس عیسی قم باذن اللہ کہ بدان مردہ را زندہ میکرد آب خضر آبحیات نوش شیرین و آبحیات از آیہ رحمت و ما ارسلناک الا رحمۃ للعالمین قولہ

کے عطرسای مجلس روحانیان شدے
گل را اگر نہ بوے تو کردے رعایتے

عطر بکسر بوے خوش روحانیان مرتاضیان و گوشہ نشینان قولہ

ای دل بہرزہ دانش و دینت ز دست رفت
صد مایہ داشتی و نکردی کفایتے

ہرزہ بیہودہ غزل

اے باغم تو مارا پیوند لایزالی
قد ضاع فی ہواکم عمری و لا ابالی

پیوند لایزالی دوستی ازلی معنی مصراع آنکہ تحقیق ضائع شد در آرزوے شما عمر من باک نمیدارم من یا لیت لی مجالا فی ذلک الحوالی اے کاشکے بودی مرا قدرت درین جوانب ارحم علے دموعی یا من علمت حالی رحم کن بر اشکہاے من اے کسیکہ واقف ہستی بر حال من لن ترقبوا وفاء عن صاحب الجمال ہرگز امید وفا مدارید از صاحب جمالان یا ساقیا اغثنی عن شربۃ الزلالی اے ساقی فریاد رس مرا از شربت زلال قد صار ذا حیات کانت بلا زوال تحقیق گشت صاحب زندگی کہ باشد آن زندگی بغیر زوال غزل

این خرقہ کہ من دارم در رہن شراب اولی
وین دفتر بے معنے غرق مے ناب اولی

رہن گرو چون مصلحت اندیشی دور است ز درویشی چہ کار ملک است آنکہ تدبیر و تحمل بایدش قولہ

من حال دل زاہد با خلق نخواہم گفت
وین قصہ اگر گویم با چنگ و رباب اولی

وین قصہ اشارت بحالت زاہد با چنگ و رباب آشکارا قولہ

تا بے سر و پا باشد اوضاع فلک زینست
در سر ہوس ساقی در دست شراب اولی

زین دست زین نوع قولہ

از همچو تو دلدارے دل بر نکنم آرے / گر تاب کشم بارے نہ آن زلف بتاب اولے

۵ گر بر کنم دل از تو و بردارم از تو مہر ؛ آن مہر بر کہ افگنم آن دل کجا برم ؛ تاب پیچش قوله

چون پیر شدی حافظ از میکدہ بیرون رو / رندی و ہوسناکی در عہد شباب اولی

عہد وقت شباب جوانی غزل

اے کہ در کشتن ما ہیچ محابا نکنی / سود و سرمایہ بسوزی و مدارا نکنی

محابا دہشت و وسواس قوله

دردمندان غمت زہر ہلاہل نوشند / قصد این قوم خطا باشد ہین تا نکنی

زہر ہلاہل زہرے سخت قاتل کہ در زبان بکشد قوله

رنج ما را کہ توان برد بیک گوشۂ چشم / شرط انصاف نباشد کہ مداوا نکنی

بیک گوشہ چشم بنگاہے قوله

دیدۂ ما کہ بامید تو دریاست چرا / بتفرج گذرے بر لب دریا نکنی

بتفرج از روے تماشا قوله

نقل ہر جور کہ از خلق کریمت کردند / قول صاحب غرضانست تو آنہا نکنی

باید دانست کہ شیوہ معشوقان مدام عاشق کشی و استغنا نمودن و تغافل نمودن است از عاشق ازانجہت کہ لطف و مرحمت معشوق بر عاشق خام بمنزلہ سم قاتل است چنانچہ مریض صفرائی را حلوا تا کہ عاشق بکمال نرسد و این عاشقان خام کہ صاحب غرض خود اند این استغنا و تغافل معشوق بمنزلہ جور و جفا می دانند و شکوہ و شکایت میکنند اما نزد عاشقان کامل عین لطف و مرحمت چنانچہ نزد مریض دانا امتناع شکر و حلوا بموجب فعل المحبوب محبوب پس باید دانست کہ عاشق بر دو نوع است ناقص و کامل ناقص آنست کہ اگر معشوق بموجب خواہش پیش او آید سخن در مدح او گویند والا قدح و ذم او کنند و بجور و جفا متہم سازند و کامل آنست کہ ہر چہ از دست معشوق آید از خیر و شر و قبض و بسط و منع و عطا و سلام و دشنام رسد آنرا بموجب فعل المحبوب محبوب شہد و شکر پنداشتہ احتمال نماید و جور و جفا بنسبت معشوق روا ندارد و بنا بران گوید نقل ہر جور الخ معنے آنست کہ اے محبوب من ہر جور و جفا و ایذا و الم کہ نسبت بتو می کنند و ترا بجور و جفا متہم مے سازند این قول صاحب غرضانست

یعنی قول عاشقان خام است والا نزد عاشقان کامل حاشا و کلا نسبت جور و جفا بجناب تو باشد چرا کہ کار تو ہمگی لطف و مرحمت است غزل

اے بیخبر بکوش کہ صاحب نظر شوی / تا راہ رو نباشی کے راہ بر شوی

راہبر و نباشی سالک آنراہ نباشی راہبر رہنما معنے آنست کہ قال اللہ جاہدوا فی اللہ حق جہادہ پس اے برادر طالب حق باش و چندانکہ توانی ساعی باش تا حق نیز بموجب والذین جاہدوا فینا لنہدینہم سبلنا توفیق رفیق حال تو گرداند تا ترا عارف باد گرداند قوله

در مکتب حقائق پیش ادیب عشق / ہان اے پسر بکوش کہ روزے پدر شوی

ادیب عشق اضافۃ بیانیہ و نیز مرشد ہان ہشیار باش قوله

خواب و خورت ز مرتبۂ خویش دور کرد / آنگہ رسی بخویش کہ بیخواب و خور شوی

اول باید کہ پا بر ہواہاے نفسانی نہد آنگہ رسی بخویش آنگاہ عارف خود شوی و این کنایہ از عارف بودن بحق چہ معرفت خود عین معرفت حق است من عرف نفسہ فقد عرف ربہ ؛ بیخواب و خور شوی ترک ہوا کنی قوله

گر نور عشق حق بدل و جانت اوفتد / باللہ کز آفتاب فلک خوبتر شوی

یعنے اگر ذرہ عشق دامنگیر وقت تو شود سوگند بخدا در روشنی و فیض رسانی از آفتاب بہتر شوی قوله

از پاے تا سرت ہمہ نور خدا شود / در راہ ذوالجلال چو بے پا و سر شوی

چو بے پا و سر شوی بیخود و فانی شوی گز آب ہفت بحر بیک موے تر شوی ہفت بحر یک موے ترا ضرر نتوانند رسانید رخسار یار گر شود ت منظر نظر چون نور شہود ذاتیہ بر تو جلوہ نمود و در چشم تو جاے یافت صاحب نظر شوی عارف کامل شوی قوله بنیاد ہستی تو چو زیر و زبر شود اگر این ہستی موہومہ تو در معرض فنا در آید در دل مدار ہیچ کہ زیر و زبر شوی بدانکہ فانی گشتی بلکہ باقی ابد گشتی ولا تقولوا لمن یقتل فی سبیل اللہ اموات بل احیاء قوله وصست از مس وجود چو مردان رہ بشوی اول ترک این وجود فانی و ہستی موہومہ باید نمود تا کیمیاے عشق بیابی و زر شوی آنگاہ بکیمیاے عشق و باقی جاوید شوی قوله

گر در سرت هوای وصالست حافظا
باید که خاک درگهِ اہل ہنر شوی

اہلِ ہُنر عاشق و عارف غزل

اے زشرم عارضت گل کرده خوے
پُرعرق پیش عقیقت جام مے

خوے عرق پُرعرق شرمنده عقیق کنایۃ ازلب قوله

لاله برژاله است یا برگل گلاب
یا برآتش آب یا براوت خوے

لاله برژاله برلاله ژاله واین بیت برصنعت تجاہل است قوله

می شداز چشم آن کمان ابرو دل
ازپیش میرفت وگم میکرد پے

پے قدم اے سراغ ، قوله

امشب از زلفش نخواہم داشت دست
رو موذن بانگ برمیزن که حے

امشب این ایام واین ہنگام زلف مراد عشق وشوق موذن اذان گوینده بانگ آواز بانگ نماز
حے زنده وقبیله البیت ازعرب وگیاه تر واشاره به حی علی الصلوة وحی علی الفلاح قوله

چنگ را بردست مطرب نه دمے
گو رگش بخراش بخروشش چو نے

چنگ عبارت از خود مطرب مرشد دمے مدّتے ومعنی این مصرع آنست بموجب فَابْتَغُوْا اِلَیْهِ
الْوَسِیْلَةَ بدست مرشد سپار گو رگش بخراش بگو آن مطرب را این رابساز آر وبآراستگی درآر
بخروششِ چو نے بنوا آر چو نے که عاشق کامل است یعنی بذکر حقیقی شاغل ساز قوله

چون بنی عامر بسے مجنون شوند
گر برون آید سے لیلے زحے

بنی عامر نام قبیله که مجنون ازانها بود مجنون شوند عاشق شوند ودیوانه گردند لیلے
کنایۃ ازمحبوب قوله

آنکه بهر جُرعۂ جان میدہد
جان ازو بستان وجامے ده بوے

ہر سالکے ازبراے قطره ازچشم عشق جان را نثار میسازد قوله

نے ومے لب برلب مطرب نہاد
چنگ را درزیر ناخن کرد نے

نے مرشد کامل مطرب سالک چنگ وجود درزیر ناخن کرده مغلوب ساخته قوله

عود برآتش نه ومنقل بسوز
غم مدار از شدتِ سرما دَے

منقل دل را بآتش عشق بفروز واین عود ہستی خود را بران بسوز غم مدار از شدتِ سرما ودے
وہیچ ازحوادث وسختیہاے روزگار غم مدار قوله

با تو زین پس گر فلک خارے کند
بازگو در حضرت دارائے رے

زین پس بعد فناء ہستی موہومه خارے کند ضرر رساند دارائے رے حق تعالے ونیز مرشد قوله

خسرو آفاق بخشش گز سخا
نامۂ حاتم زنامش گشت طے

طے پیچیده قوله

جام مے پیش آر وچون حافظ مخور
غم که جم کے بود یا کاؤس کے

کیکاؤس نام بادشاہے وقیل نمرود وقیل فرعون من ابراہیمشاہی غزل

اکنون که زگل بار چمن شد چو بہشتی
ساقی مے گلرنگ طلب برلب کشتی

گل معروف ومشاہدات چمن معروف ودل چو بہشتی خوشنما وزیبا ساقی مرشد وکنایۃ
ازروح ودل گر محتسبے برکدوے باده زند سنگ اگر مانع ومنکرے مزاحمت تو نماید درپے
آزار تو باشد تو بشکن چو کدوے سرِ او نیز بخشتی تو نیز چون کدو سر او را بخشت بشکن معمار
عمارت کننده وآباد ان سازنده معمار وجود حق تعالے - قوله

زاہد تکنم نسیه حکایت که بنقدم
ترکیست چو حوری وسرائی چو بہشتی

نسیه کنایت ازبہشت وحور وغلمان بنقدم نقد موجود قوله

برخاک در خواجه که ایوان کمال ست
گر بالشِ زر نیست لبسازیم بخشتی

خاک در خواجه دنیا ومقام عشق قوله

جہل من وعلم تو فلک راچه تفاوت
آنجا که بصر نیست چه خوبی وچه زشتی

تفاوت فرق بصر بینائی - قوله

ترسابچۂ دوش ہمیگفت که حافظ
حیف است که ہر دم کند آہنگ کنشتی

ترسابچه عارف که پرورده عارف دیگرست . . . . کنشت بضم یکم وکسر دوم
وقیل بضمتین عبادتگاه جہودان مراد عشق مجاز غزل

اتت روائح رند الحمی وزاد غرامی
فدیٰ المبلّغ عنّی الی سُعاد سلامی

اتت صیغه واحد مؤنث فعل ماضی از اتی یاتی اتیانا بمعنے آمدن روائح جمع ریح بمعنی باد خوشبو
رند نام درخت وبفتح راء مہمله بمعنے سیلاب که ازکوه آید وہرچه آید پیشش برباید حمی مرغزار

مبلغ اسم فاعل من التبلیغ بمعنے رسانیدن سعاد نام محبوب معنے آنست که آمد بادها ے درختے که زند است وجا ے آن درخت حمی است زیاده کرد غرام وشیفتگی مرا پس کیست رساند از من بسوے سعاد که نام معشوقه است سلام مراو میتواند که معنی آن باشد که آمد بادها خوشبو سیلاب که از کوه بصحرا ے رسد ورود بار را بر میکند درونده گان را مانع میشود چو این واقعه بوقوع پیوست شوق من بوصال دوست بحکم المرء حریص علی ما منع از درون من برجست کیست در ینوقت که رساند سلام وتحیت من بسعاد که محبوب منست ورسیدن بمطلب مطلوب من باید انست که چون آب نو دررود بارها در آید دمردم را از عبور منع نماید صحرانشینان از کمال مهارت بر منازل خویش معلوم میشوند که آب در رود بارها از ان آب در پری بسر آمد در فتن باطراف وجوانب نمی شاید عاقل بر بیمان تر وخشک که در خانه اش قناعت نماید قوله

بیا بشام غریبان وآب دیدهٔ من بین	بسان بادهٔ صافی در آبگینهٔ شامی

بادهٔ صافی کنایه از اشک آبگینه شامی چشم قوله

اذا تقرب عن ذی الاراک طائر نجد	فلا تفرد عن روضها انین حمامی

تقرب صیغه واحد مذکر غائب فعل ماضی معروف از تقرب یتقرب تقربیا بمعنے نزدیک شدن اراک درخت پیلو ذی الاراک خداوند اراک که لیلی که قوم او صحرانشین بود لا تفرد صیغه واحد مذکر غائب فعل ماضی معروف از تفرد یتفرد تفردا بمعنے بیگانه شدن معنی آنست که اے طائر نجد چون نزدیکی جوئی هنگام برگشتن بنجد از وادی اراک که مقام محبوب من هست پس بیگانه مباش از روضهاے نجد آواز کبوتران من یعنی شوق وشیفتگی ما یان بآنجناب رسانی ولازمه عشاق است که نام مقام عاشقی مشهور برزبان آنند وکنایه از مقام خود دارند ونام مکان معشوقے مشهور بیان میکنند ومقام معشوق خود مراد دارند قوله

بسے نماند که روز فراق ما بسر آمد	رایت عن هضبات الحمی قباب خیامی

هضبة الحمی شوره زاری که وران گیاه نروید یعنے نزدیک رسید که فراق یار آخر شود که دیدم من از سفیدیها یعنے از شوره زارها که در نواحی فرعیست اسپان جمهار سمے است که حکام در صحرا فرعها نگاه میدارند و چون علف بکمال رسد صحرانشینان را بجاره می سپارند پس صحرانشینان مواشی خود را اینجا می آرند ودر پرورش می در آیند وچون بآخر میرسد خیمهارا بیرون میزنند پس نفس خود را بدین گفتار تسلی میدهد

وخود را از پریشانی بضبط مے کشند قوله

وان رغبت بنجد وصرت ناقض عهد	فما تطیب نومی ما استطاب منامی

یعنے اے قاصد ویا اے یار اگر میل نمائی از حمی بنجد وباشی شکننده عهد پس خوش نگرداند مرا خواب یعنی نه خواب بامن سازد ونه من بالخواب اے چون بنجد درآئی ولقا بطالبان نمائی وعهدها که بامن داری بجا نیاری آتش غیرت عشق در نهاد من افتد وآرام از من منقطع شود بنوعے که نه خواب را بامن سازواری بود ونه مرا بخواب ومعنی حقیقی آنست یعنی اے مرشد اگر رغبت بنجد نمائی ودر قرب مے بمغادات درآئی ومرا بوعده خویش یاد نیاری ودست گرفته بحضرتش نسپاری بیخواب وبے آرام گردم واگر نجد مراد بهشت باشد خطاب بمعشوق حقیقی است چون در بهشت در آیم ولقا خویش بمومنان نمائی ولقاء وعده من بحکم بالغه توقف نمائی ودر عامه مومنان مرا نیز داخل نمائی پس خوش بامرا حظوظ آنجائی واگر نجد بمعنی وجود سالک باشد معنی آن باشد که در وجود من بجلوه درآئی وابواب مشاهدات بررویم کشائی واگر این عهدها که در ازل بامن بسته در ایفاء آن توقف فرمائی بے آرام مغموم وخسته خاطر گردم بنوعے که نه خواب را بامن سازواری بود ونه مرا بخواب یاری قوله

خوشا دمے که درآئی وگویمت بسلامے	قدمت خیر قدوم نزلت خیر مقام

خوشا دمے که درآئی یعنے خوش آندمے وآن ساعتے که از آنجا بنجد آئی ولقاء خویش بطالبان نمائی گویمت بسلامے سلام کرده گویم قدمت خیر قدوم باز آمدی تو بهترین باز آمدنی نزلت خیر مقام فرود آمدی بهترین جاے فرود آمدنی قوله

بعدت منک وقد صرت ذائبا بهلاک	اگرچه روے چو ماهت ندیده ام بتمامی

دور گشتم وجدا شدم از تو اے یار واے معاد وتحقیق گشتم از سبب جدائی تو بیننده بهلاک اگرچه روے چون ماه ترا ندیده ام وگل مراد از ان نچیده ام ودر بعضے نسخه این مصرع چنین است غبت منک وقد صرت ذائبا کهلال هر آئینه دور گشتم وجدا شدم از تو اے یار با کمال در انحال که گداخته ام چون هلال یعنے از گدازش رفته رفته محو شده ام وچون ماه نو دسته عالم صحو شده ام که از وجود من جز خیالے نمودار نیست وجز وجود وهمی پدیدار نے غزل

با مدعی مگوئید اسرار عشق ومستی	تا بیخبر بمیرد در بند خودپرستی

از اہل کشف سخنان می آیند که ظاہر بینان طاقت دریافت آن ندارند بلکه بتکفیر آن میکوشند چنانچه علامه محمد بن علی حکیم الترمذی صاحب نوادر الاصول که از اکابر اہل کشف است صد و پنجاه سوال نوشته که ای عهده جواب آن غیر خاتم اولیا برون نیایند و شیخ در فتوحات جواب آن سوالها فرموده و بعضے در تکفیر و بعضے در تقلید شیخ مبالغه دارند و کافر پندارند چاره اینم دم فراموشی است و در حضور خاموشی بنابران گفته با مدعی مگوئید الخ قوله

عاشق شو ارنه روزی کار جهان سر آید
ناخوانده نقش مقصود از کارگاه ہستی

عشقے حاصل کن والا نه روزے این دنیاء فانی حصول نقش مراد ننموده رحلت نمائی و جز حسرت و ندامت بری قوله

در مذہب طریقت خامی نشان کفرست
آرے طریق رندان چالاکی ست و چستی

خامی ناقص ماندن قوله

تا فضل و علم بینی بے معرفت نشینی
یک نکته ات بگویم خود را مبین که رستی

معنی آنست که تا وقتیکه فضل و بلاغت منظور نظر تست ہرگز بمعرفت نخواہی رسید قوله

با ضعف و ناتوانی ہمچون نسیم خوش باش
بیماری اندرین ره خوشتر ز تندرستی

اندرین ره در عشق قوله

خار ارچه جان بکاہد گل عذر آن بخواہد
سہلست تلخی مے در جنب ذوق مستی

خار نفس و شیطان گل معشوق تلخی مے غم و اندوه عشق۔ قوله

در گوشه سلامت مستور چون توان بود
تا نرگس تو گوید با ما رموز مستی

مستور پوشیده نرگس چشم مراد ذات و نیز عاشق کامل اے مرشد قوله

سلطان من خدا را زلفت شکست ما را
تا کے کند سیاہی چندین دراز دستی

سلطان من اے محبوب من خدا را بواسطه خدا سیاہی اشارت بزلف قوله

صوفی پیاله پیما ساقی قرابه پر کن
اے کوته آستینان تا کے دراز دستی

قرابه آوندے کوته آستینان اشارت بزاہدان ریائی دراز دستی اشاره بخلیع العذاری و مردم آزاری غزل

بگرفت کار حسنت چون عشق من کمالے
خوش باش زانکه نبود اینحسن را زوالے

زوال نقصان قوله

در وہم مے نگنجد کاندر تصور عقل
آید بہیچ معنے زین خوبتر مثالے

تصور خیال قوله

شد حظ عمر حاصل گر زانکه با تو ما را
یکدم بعمر روزے روزی شود وصالے

روزی شود میسر گردد قوله

رحم آر بر دل من کز مهر روی خوبت
شد شخص ناتوانم باریک چون ہلالے

ہلال ماه نو قوله

حافظ مکن شکایت گر وصل یار خواہی
زین بیشتر بباید بر ہجر احتمالے

احتمال برداشت غزل

بیا با ما مورز این کینه داری
که حق صحبت دیرینه داری
نصیحت گوش کن کین دُر بسے به
ازان گوہر که در گنجینه داری

دُر اشارت بنصیحت قوله

بفریاد خمار مفلسان رس
خدا را اگر مے دوشینه داری

یعنے عاشقان مفلس را درین رنج و اندوه فریادرسی نما و قطره از مے محبت در کام ایشان ریز مے دوشینه عبارت از محبت که سلف میداشتند و نیز محبتے که در عالم اطلاق میداشتی قوله

ولیکن کے نمائی رخ برندان
تو کز خورشید و مه آئینه داری

رندان عاشقان تو کز خورشید و مه آئینه داری خورشید انبیا مه اولیا که منظور نظر تو انبیا و اولیا ہستند قوله

بدِ رندان مگو اے شیخ ہشدار
که با حکم خدا اے کینه داری

رندان عاشقان لاابالی اے شیخ اے واعظ قوله

نمے ترسی ز آهِ آتشینم
تو دانی خرقهٔ پشمینه داری

که البته خواہد سوخت از آتش آه من قوله

ندیدم خوشتر از شعر تو حافظ
بقرآنے که اندر سینه داری

بقرآن سوگند قرآن غزل

بشنو این نکتہ کہ خود را ز غم آزادہ کنی
خونخوری گر طلب روزی ننہادہ کنی

زغم آزاد کنی ترک غموم وہموم نمائی خونخوری غیر از رنج و محنت حصول نکنی قولہ

آخر الامر گل کوزہ گران خواہی شد
حالیا فکر سبو کن کہ پر از بادہ کنی

گل کوزہ گران خواہی شد خاک خواہی شد حالیا الحال بادہ شراب قولہ

جہد بنما کہ در ایام گل و عہد شباب
عیش با آدمی چند پریزادہ کنی

جہد در ایام گل و فصل بہار عبارت از ایام زندگانی و موسم جوانی آدمی چند پریزادہ کنایہ از عرفا و عشاق قولہ

تکیہ بر جاے بزرگان نتوان زد بگزاف
مگر اسباب بزرگی ہمہ آمادہ کنی

گزاف دروغ قولہ

خاطرت کے رقم فیض پذیرد ہیہات
مگر از نقش پراگندہ ورق سادہ کنی

آنگاہ کہ ورق دل را از نقوش پراگندہ کہ غل و غش و خیالات لایعنی پاک و صفا سازی قولہ

اجرہا باشدت اے خسرو شیرین حرکات
گر نگاہے سوے فرہاد دل افتادہ کنی

آئین جور و جفا بگذاری و بترحم و لطف با عاشقان پیش آئی قولہ

کار خود گر بکرم باز گذاری حافظ
اے بسا عیش کہ با بخت خداداد کنی

گر بکرم باز گذاری زمام اختیار خود بلطف و رحمت حق سبحانہ بگذاری و خویشتن را درمیان نیاری

غزل

بلبل ز شاخ سرو بگلبانگ پہلوی
میخواند دوش درس مقامات معنوی

بلبل عاشق شاخ سرو مقام عشق گلبانگ آواز بلبل کہ در وقت گل باشد درس مقامات معنوی اظہار اسرار عشق و محبت قولہ

یعنی بیا کہ آتش موسے نمود گل
تا از درخت نکتۂ توحید بشنوی

آتش موسے تجلیات حق درخت شجرہ انسانیہ خود نکتہ توحید انا اللہ لا الہ الا انا قولہ

مرغان باغ قافیہ سنجند و بذلہ گو
تا خواجہ مے خورد بغزلہاے پہلوی

مرغان باغ حواس وجود بذلہ بکسر و ضم لطیفہ و سخن خوش قولہ

جمشید جز حکایت جام از جہان نبرد
زنہار دل مبند بر اسباب دنیوی

زنہار ہرگز قولہ

دہقان سالخوردہ چہ خوش گفت با پسر
کاے نور چشم من بجز از کشتہ ندروی

سالخوردہ پیر و کہنہ قولہ

این قصۂ عجب شنو از بخت واژگون
ما را بکشت یار بانفاس عیسوی

واژگون برگشتہ قولہ

چشمت بغمزہ خانۂ مردم خراب کرد
مخموریت مباد کہ خوش مست میروی

غمزہ حرکت چشم و برہم زدن چشم قولہ

خوش فرش بوریا و گدائی و خواب امن
کین عیش نیست درخور اورنگ خسروی

اورنگ بفتح تخت شاہان۔ غزل

بچشم کردہ ام ابروے ماہ سیماے
خیال سبز خطے نقش بستہ ام جاے

سیما بکسر نشانہ در رنگ سرخ و رخسارہ و روے ماہ سیما معشوق قولہ

زمام دل بکسے دادہ ام من مسکین
کہ نیستش بکس از تاج و تخت پرواے

زمام بکسر مہار پروا فراغت و احتیاج قولہ

زہے کمال کہ منشور عشقبازی من
از آن کمانچۂ ابرو رسد بطغرائے

منشور فرمان طغرا نشان بادشاہ قولہ

مکدر است دل آتش بخرقہ خواہم زد
بیا ببین تو اگر میکنی تماشاے

تماشا مشتق از تماشی بایکدیگر مشی کردن قولہ

بروز واقعہ تابوت ما ز سرو کنید
کہ مردہ ایم بداغ بلند بالاے

واقعہ مرگ بلند بالا معشوق قولہ

مرا کہ از رخ تو ماہ در شبستان ست
کجا بود بفروغ ستارہ پرواے

ستارہ معشوق مجاز قولہ

فراق و وصل چہ باشد رضاے دوست طلب
کہ حیف باشد ازو غیر او تمناے

ع خلافِ طریقت بود اولیا + تمنا کنند از خدا جز خدا ۔ غزل

بروز اعید بائید که داری | که دارم همچنان امید داری
بجز ساغر که دارد لاله در دست | بیا ساقی بیاور انچه داری

ساغر کنایه از عاشق قوله

مرا در رشتهٔ دیوانگان کش | که مستی خوشتر ست از هوشیاری

رشتهٔ دیوانگان حلقهٔ عشاقان قوله

بیا دل در خم گیسوئے او بند | اگر خواهی خلاص و رستگاری

خم گیسو کمند جذبه قوله

بوقتِ گل خدارا توبه بشکن | که عهد گل ندارد استواری

خدارا واسطه خدا عهد زمانه و پیمان قوله

عزیزا نو بهار عمر بگذشت | چو بر طرفِ چمن باد بهاری

چو چنانچه قوله

بیا حافظ نبیذ تلخ کن نوش | چرا عمرے بغفلت میگذاری

نبیذ تلخ شراب تلخ کنایه از عشق غزل

ببار باده و بازم رہان ز رنجوری | که هم بباده توانگر دفع مخموری
هیچو جه نباشد فروغ مجلس انس | مگر بروے نگار و شراب انگوری

فروغ روشنی بروے نگار بمشاهده روے محبوب شراب انگوری مراد از عشق قوله

ادیب چند نصیحت کنی که عشق مباز | اگرچه نیست ادب این سخن ز مستوری

ادیب ادب کننده قوله

بعشق زنده بود جان مرد صاحبدل | اگر تو عشق نداری برو که معذوری

صاحبدل عاشق قوله

رسید دولت وصل و گذشت محنت هجر | نهاد کشور دل باز رو به معموری

کشور بکسر هفتم حصه ربع مسکون و تمام ربع مسکون هفت اقلیم هست مقسوم بعد هفت ستاره

بکس نتوان گفت راز دل حافظ + مگر بذا آنکه ترکیب ست مخنث و دی

یکم منسوب بزحل و آن بلاد هند دوم بمشتری و آن بلاد چین سیوم بمریخ و آن ترکستان چهارم بآفتاب و آن خراسان پنجم بزهره و آن ماوراء النهر ششم بعطارد و آن روم هفتم بقمر و آن بلخ و من ابراهیم شاهی

غزل بصوت بلبل و قمری اگر ننوشی مے | علاج کے کنمت آخر الدواء الکی

یعنی اگر بکلام هدایت انجام شریعت نظام بلبل و قمری باغستان لامکان که عارفان یزدانند باده تجلی حاصل نشد یعنی سالکے را از افعال و اعمال شریعت وصول الٰهی دست نداد هیچ سالک را هیچ دوا نمیتوان کرد مگر آخرین دوا که ارباب حقیقت سمرد کے نامیده اند و ازین هر دو مراد افعالیست که مقتضیات نفس و مخالف شریعت و نیز در آنکه این افعال موجب وصول همچو سالک باشند و تسمیه این افعال بسم و کے جز عارف کامل نمیداند و شیخ عبد الواحد گوید که مراد از بلبل و قمری علماء امت اند که انبیا صفت اند که علماء امتی کانبیاء بنی اسرائیل و صوت ایشان نفحات الطیبات ایشان یعنی کلمات حکمت آمیز که ارشاد للحق از قلوب مخلصه شان بر السنه ظاهر میگردد من خلص لله اربعین صباحاً ظهرت له ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه مشیر بر آنست وگاه بلبل و قمری اشاره برسول ع که خاقانی گفته ع مصطفے دم بسته و خلوت نشسته بهر آنکه ٭ بلبل و خلست گیتی راز مستان آمده ٭ قوله

ذخیرهٔ بنه از رنگ و بوئے فصل بهار | که می رسند ز ره رهزنان بهمن و دی

بهمن و دی نام ماههاے خزان قوله

چو هست آب حیاتت بدست تشنه ممیر | فلا تمت و من الماء کل شیء حی

پس ممیر و مرده مشو و حال آنکه از آب است هر چیزے که زنده است قوله

چو گل نقاب برافگند و مرغ زد هو هو | منه ز دست پیاله چه میکنی هی هی

هو هو آواز خوشی هی هی یعنے زجر قوله

زمانه هیچ نه بخشد که باز نستاند | مجو ز سفله مروت که شیئهٔ لا شی

لا شی چیزے نیست قوله

خزینه داری میراث خوارگان کفر است | بقول مطرب و ساقی بفتوی دف و نے

میراث خوارگان ملوکان و امرایان قوله

نوشته اند بر ایوان جنت الماوی | که هر که عشوهٔ دنیا خرید وای بوے

قال ع الدنیا املاک الشیطان فمن دخلها فهو قرین الشیطان قال اللہ تعالےٰ وما الحیوۃ الدنیا الا متاع الغرور من کان یرید العاجلۃ عجلنا لہ فیہا مانشاء لمن نرید ثم جعلنا لہ جہنم یصلیہا مذموما مدحورا قولہ

قولہ بخیل بوے خدا نشنود بیا حافظ — پیالہ گیر و کرم کن کہ الضمان علی

بخیل بوے خدا نشنود قال ع البخیل بعید من اللہ وبعید من الجنۃ وبعید من الناس وقریب من النار الضمان علے ضمان بر من ست غزل

بجان او کہ اگر دسترس بجان بودے — کمینہ پیشکش بندگانش آن بودے

بجان او قسم بجان دسترس قدرت قولہ

اگر دلم نشدے پایے بند طرۂ او — کیم قرار درین تیرہ خاکدان بودے

پاے بند گرفتار طرہ قسمے از زلف تیرہ خاکدان وجود ودنیا قولہ

بخواب نیز نمے بینمش چہ جاے وصال — چو این نبود ندیدیم بارے آن بودے

این اشارۃ بوصال آن اشارت بخواب۔ قولہ

بہ بندگی قدش سرو معترف گشتی — اگرچہ سوسن آزادہ دہ زبان بودے

دہ زبان باعتبار کثرت والا نہ سوسن را نہ زبان است قولہ

بگفتمے کہ بہا چیست خاکپاے ترا — اگر حیات گران مایہ جاودان بودے

گرانمایہ عزیز القدر غزل

بفراغ دل زمانے نظرے بماہروے — بہ ازانکہ چتر شاہی ہمہ عمر ہاے و ہوے

یعنے بفراغ دل وجمعیت خاطر بمشاہدہ محبوب مشغول بودن دمے بیاد او مستغرق گشتن بہتر از سلطنت است س کہ یکدم باخدا بودن بہ از ملک سلیمانی ٭ نہ بدست یعنے بدین است نوبہاران وقت نوبہار بچمن شدن براے مشاہدۂ آثار صنائع حق معنے این بیت انست گرفتاران عشق معشوق را بدیدن گل وگلزار تسلی نمیشود بلکہ آتش عشق شعلہ میزند چنانچہ گرفتاران مشاہدہ ہلال ابروے محبوب را دیدن ہلال قولہ

بخدا کہ رشکم آید بدو چشم روشن خود — کہ نظر دریغ باشد بچنین لطیف روے

مقام غیرت ست درین مقام نخواہد کہ کسے نام محبوب او گیرد و یا بدو نگرد و در آخرین مقام محب از خود نیز بر محبوب غیرت کند لہذا ینجاست کہ شبلی گوید اللہم احشرنی اعمی فانک اجل واعظم من ان

تراک عینی ازینجاست غیرت از چشم برم روے تو دیدن ندہم غزل

بچشم مہر گربامن تبسم را یکنظر بودی — ازان سیمین بدن کارم بخوبی ہمچو زر بودی

مہر محبت ازان سیمین بدن اشارہ بمحبوب لب کنایہ از لطف قولہ

نگفتی کس بشیرینی چو حافظ شعر در عالم — اگر طوطی طبعش را ز لعل او شکر بودی

شکر کنایہ از غذا غزل

بگرد مہ ز عنبر خط کشیدی — بہ ہفتہ ماہ را در خط کشیدی

مہ رخسارہ عنبر سبزہ در خط کشیدن محو کردن عطارد ستارہ ایست دبیر فلک نہادی خال غم ہر لحظہ گل را ہر لحظہ گل را گرفتار غم میسازی این غزل از الحاقاتست غزل

پدید آمد رسوم بے وفائی — نماند از کس نشان آشنائی

این غزل در شکایت زمانہ است گویند جعفر صادق مدتے خلوت گزید و بیرون نیامد توری بدر خانہ وے آمد گفت مردمان از فوائد انفاس تو محروم اند چرا عزلت اختیار کردی جواب داد کہ اکنون روی چنان دادہ کہ فسد الزمان وتغیر الاخوان واین بیت خواند ٥ ذہب الوفا ذہاب امس الذاہب ٭ والناس بین مخائل ومحارب ٭ یغشون بینہم المودۃ والوفا ٭ وقلوبہم محشورۃ باقارب ٭ من تذکرۃ الاولیا حال آن وقت چنین بود افسوس برین وقت قولہ

برند از فاقہ پیش ہر خسیسے — کنون اہل ہنر دست گدائی

بموجب المنافق فیہم شریف قولہ

کسے کو فاضلست امروز در دہر — نمے بیند ز غم یکدم رہائی

والمومن فیہم ضعیف قولہ

کسے کو جاہلست اندر تنعم — متاع او بود ہر دم بہائی

بہائی ضائع قولہ

نہ بخشندش جوے از بخل و امساک — اگر خود فی المثل باشد سنائی

سنائی شاعریست مشہور درد وعناء لادوا فقر قال ع من نعم قاعدا ومن تسرول قایما ابتلاہ اللہ ببلاء لادواء لہ وہو الفقر ایا اے قولہ غزل

ترا که هر چه مراد است در جهانداری — چه غم زحال ضعیفان ناتوان داری
میان نداری و دارم عجب که هر ساعت — میان مجمع خوبان کنی میان داری

میان داری سرداری قوله

بخواه جان و دل از بنده و روان بستان — که حکم بر سر آزادگان روان داری

روان فی الحال و جاری قوله

بیاض روی ترا نیست نقش درخور از انکه — سوادی از خط مشکین بر ارغوان داری

ارغوان نام گلے قوله

بنوش می چو سبکروحی اے حریف مدام — علی الخصوص در ان دم که سرگران داری

سبکروحی آزادگی و ظریف هستی سرگران مخمور قوله

چو گل بدامن این باغ میبری حافظ — چه غم زناله و فریاد باغبان داری

باغ مشاہدات و ذات حق غزل

تو مگر بر لب آبے بهوس بنشینی — ورنه هر فتنه که بینی همه از خود بینی
بخدائے که توئی بنده بگزیده او — که بجائے من بیدل دگرے نگزینی

بخدا سوگند بخدا۔ قوله

گر امانت بسلامت ببرم باکی نیست — بیدلی سهل بود گر نبود بیدینی

گر امانت بسلامت ببری یعنے اگر خاتمه بخیر باشد قوله

عجب از لطف تو ای گل که نشینی با خار — ظاهرا مصلحت وقت در ان می بینی

گل معشوق خار رقیب یا و گدایان زچه جاست یا دگدایان از چه سبب است قوله

شیشه بازی سرشکم نگری از چپ و راست — گر بدین منظر بینش نفسے بنشینی

منظر بینش چشم قوله

سیل این اشک روان صبر دل حافظ برد — بلغ الطاقة یا مقلة عینی بینی

یعنی بآن اشکے که روان است و سیلان و روان دارد صبر دل حافظ برده و بے صبری بپیش می رسیده توانائی بکمال و بیطاقتی آورده ای مردمک چشم من اگر توجه کنی و بیطاقتی مرا دریابی از من روشتابی غزل

جای حضور و گلشن امن ست این سرای — زین در بشادمانی و عزم طرب درآی

عزم قصد طرب شادی قوله

مرغول سنبل از دم کوے تو خوش نسیم — زلف صبا ز خاک جناب تو مشکسای

مرغول موے درهم رفته قوله

خورشید در هوائے تو چون ذره پائکوب — جمشید در حریم تو چون بندگان درآے

پائکوب رقصان بپاے ایستاده قوله

فرخنده نوگلے تو چمن را حیات ده — جعد بنفشه تو صبا را گره کشاے

حیات ده حیات دهنده کشاے کشاینده غزل

جانان خیال روے تو دارند هر کسے — لیکن زمن نباشد مشتاق ترکسے

آفتاب حسن اضافه بیانیه زیر نظر نیارد در نظر نیارد فوج غم اضافت بیانیه

غزل جانفدائے تو که هم جانی و هم جانانی — هر که باشد خاک در رست ز سرگردانی

رست خلاص شد قوله

بے تو آرام گرفتن بود از ناکامی — با تو گستاخ نشستن بود از حیرانی

ناکامی بے مقصودی قوله

فاش کردند رقیبان تو سر سول من — چند پوشیده بماند خبر پنهانی

فاش ظاهر قوله

تا بماند تر و شاداب نهال قد تو — واجب آنست که بر دیدهٔ ما بنشانی

شاداب تازه قوله

در خم زلف تو دیدم دل خود را روزے — گفتمش چونی و چون میبری ای زندانی

چون میبری چون زندگانی مے کنی غزل

چه بودی ار دل آنماه مهربان بودی — که حال ما نه چنان بودی ار چنان بودی
زپرده کاج برون آمدی چو قطره اشک — که بر دو دیدهٔ ما حکم او روان بودی

کاج کاشکے غزل

چه قامتی که ز سر تا قدم همه جانی — چه صورتی که بهیچ آدمی نمیمانی

که بلکه قوله

بسے حکایت حسنت شنیده ام جانا
کنون که دیدمت الحق هزار چندانی

الحق راست قوله

تنم چو چشم تو دارد نشان بیماران
دلم چو زلف تو دارد سر پریشانی

سر خیال قوله

بخاک پاے عزیز تو سر نگردانم
گرم ز دست فراقت بسر بگردانی

بخاک پاے بار قسمیه قوله

تو چون سپهر جفا پیشهٔ و احوالم
چو روزگار نهاده است رو بویرانی

جفا پیشه ظالم غزل

چو سرو اگر بخرامی دمے زگلزارے
شود زغیرت روے تو هر گلے خارے

نثار خاک رهت نقد جان ما هر چند
که نیست گنج روان را برِ تو مقدارے

گنج روان اشارت بجان قوله

ولا همیشه مزن لاف زلف دلبندان
چو تیره رای شدی کے کشایدت کارے

تیره راے بد فکر قوله

سرم برفت و زمانے بسر نیامد کار
دلم گرفت و نبودت سر گرفتارے

بسر نیامد کار کار بنتها نرسید قوله

چو نقطه گفتمش اندر میان دائره آے
بخنده گفت که حافظ برو چه پرکارے

باید دانست که هرگاه پرکار صحیح و سالم میباشد دائره باحسن وجه کشیده می شود و نقطه نیکو در و می نشیند واگر نقصے درو می افتد نه دائره درست کشیده میشود و نه نقطه درو می نشیند مراد از پرکار درینجا عاشق است که پرکار وار گرد دائرهٔ معشوق دائر است یا پرکار وار در طلب معشوق سرگردانست و چون عشق عاشق بکمال میرسد معشوق در حیطهٔ اختیارش در می آید معنی آنست که حافظ میگوید که مر آن محبوب را گفتم اے محبوب من نقطه وار درمیان دائرهٔ اختیار در آی و ما را از صحبت روح پرور خود بے بهره مدار آن محبوب من از راه استغنا و بے پروائی و از راه غرور و خود بینی که خاصهٔ معشوقانست بخندید و گفت که حافظ را بگو که این لفظ باز برزبان میاور و خود را چیزے متراش که تو چه پرکار هستی که پرکار وار محیط نقطهٔ وجود من گردی یعنی

تو چه عاشق هستی که ما در حبالهٔ اختیار تو در آئیم قوله

چون در جهان خوبی امروز کامگاری
شاید که عاشقان را کامے ز لب برآری

کامگار صاحب مقصود کام مقصد قوله

تا چند همچو چشمت در عین ناتوانی
تا چند همچو زلفت در عین بیقراری

در عین ناتوانی در کمال ناتوانی در عین بیقراری در کمال بے قراری قوله

جورے که از تو دیدم دردے که از تو بردم
گر شمهٔ بدانی شاید که رحمت آری

شمه اندکے قوله

دکان عاشقی را بسیار مایه باید
دلهاے همچو آتش چشمان رود باری

رود بار جوے غزل

خوشتر ز کوے خرابات نباشد جاے
گر به پیرانه سرم دست دهد ماواے

خرابات عشق که فنا و صفات بشری لازمه اوست قوله

جاے من دیر مغانست و مروج وطنی
راے من روے بتانست و مبارک راے

دیر مغان عالم وحدت راحت بخش راے عقل و قصد قوله

بادب باش که هرگز نتواند گفتن
سخن دیر مگر برهمن دانائے

نتواند گفتن لایق گفتن نیست قوله

رحم کن بر دل مجروح خراب حافظ
زانکه هست از پئے امروز یقین فردائے

فردا قیامت غزل

خوش کرد یاوری فلکش روز داوری
تا شکر چون کنی و چه شکرانه آوری

روز داوری روز حکومت قوله

در شاهراه جاه و بزرگی خطر بسے است
آن به کزین گریوه سبکبار بگذری

گریوه بفتح والکسر قوله

یک حرف صوفیانه بگویم اجازتست
اے نور دیده صلح به از جنگ داوری

اشکال این بیت آنست که در بعضے کتب نوشته اند که الصوفیة تخیر مالم یصلحوا فاذا

صلحوا اهلکو یعنے صوفیه خیریت دارند تا زمانے که درمیان خود ها صلح کنند و چون صلح کردند هلاک شدند و اغلب این قرار برائے آن باشد که بر تقدیر عدم صلح هر یکے در دفع انچه مخالف شریعت یا طریقت یا حقیقة ساعی خواهد بود و ملاحظه خواهد داشت که آن خلاف از وے سرزند و بر تقدیر صلح آن سعی و ملاحظه از میان خواهد رفت جواب آنست که مضمون این بیت اشارت بآنکه بعضے بزرگان فرموده اند که بدیده قضا و قدر باید دید تا جنگ برخیزد و اکثر این بیت در مطالب دنیوی است و احتمال بران بیت دارد جنگ و هفتاد و دو ملت الخ قوله

نیل مراد بر حسب فکر و همت است ۔ از شاه نذر خیر و ز توفیق یاوری

نیل یافتن بر حسب فکر و همت است ان الله یحب المعالی الهمم غزل

دو یار زیرک و از باده کهن دومنے ۔ فراغتے و کتابے و گوشۂ چمنے

یار زیرک کنایه از عاشق باده کهن شراب خالص دو منی بسیار فراغتی بے تعلقی بمال و اولاد که انما اموالکم و اولادکم فتنه کتاب حقایق چمنی عزلت معنے آنست که از حکم الرفیق ثم الطریق اگاهم صحبت یاری زیرک میخواهم تا دو یار زیرک باهم باشیم و از یاد محبت قدیمی که امانت است در نهاد سالک آتش در نهاد خود باشیم و بذوق و شوق کوشیم و از تعلق مال و منال دنیا خاطر مشوش نداریم و مناقب متاخرین را در گوشه مشغول نمائیم که ذکر العیش نصف العیش تا ابواب مشاهدات وا گردد و هوائے اذا اراد الله بعبد خیرا حول له وزیرا صالحا اذا نسی ذکره و اذا ذکر اعانه قوله

هر آنکه کنج قناعت بگنج دنیا داد ۔ فروخت یوسف مصری بکمترین ثمنے

کنج قناعت القناعة کنز لا یفنی یوسف مصری کنج قناعت کمترین ثمن گنج دنیا قوله

ازین سموم که بر طرف بوستان بگذشت ۔ عجب که رنگ گلے ماند و بوی یاسمنے

سموم باد گرم که درختان را خشک کند قوله

مزاج دهر تبه شد درین بلا آرے ۔ که اعتماد بکس نیست درچنین زمنے

مزاج طبیعت زمن زمانه قوله

شنیده ام که سگان را قلاده می بندی ۔ چرا بگردن حافظ نمیکنی رسنے

قلاده گردن بند غزل

درهمه دیر مغان نیست چو من شیدائے ۔ خرقه جائے گرو باده و دفتر جائے

دل که آئینه شاهی ست غبارے دارد ۔ از خدا میطلبم صحبت روشن رائے

دیر مغان کنایه از دنیا منزد که مقام دریافت وجود مطلق بود شیدا عاشق خرقه کنایه از وجود سالک منتهی دفتر کنایه از سالک روشن رائے مرشد که احوال مسترشدان دریافت کند حضرت از روے دعا میگوید همچو من پریشان و شیدا که تنم بکجاست و دلم جائے دگر مهون یعنے تنم از جهت حصول محبت بجهة مرشدی بود چون غرض حاصل نمیشود جائے دگر دلم میکشد و در مصرع ثالث اشعار بحال خود مینماید و در بیان باریکی خود می سراید و در مصراع رابع طلب مرشدی میکند که از خدمتش بمقصود رسد و نیز آنست که از مقام طلب که اولین مقامات است تعبیر بدیر مغان کنند بآنکه سالک در بدو حال متوجه بتکمیل نفس خود را و حق را هر دو نصب العین دارد و ازینجهت که نمیخواهد خود را بحق رساند مناسبت با مجوس دارد که قائلند بنور و ظلمت خود زیرا که سالک ظلمت وجود خود و نور حق ملاحظه نماید و بهمین اعتبار طالب را گبر و بهمین امثال ترسا خوانند چه بحقیقت خود را و حق را و توجه خود را هر سه اثبات میکنند چنانکه نصارے قائلند به تثلیث و مقام عشق را میکده خوانند بآنکه دران مرتبه حکم تقیید و غیره از نشاء عارف مرتفع گردد و سالک را درین مرتبه غلبه و استیلا تمام مراتب حاصل شود و حقیقت را نسبت کنند نظر بلطف و سریان او و تلون بالواح اقداح گوناگون ۔ همه جاهست و نیست گوئی مے ؛ یاد امست و نیست گوئی جام ؛ و ازین حیثیت عالم را جام خوانند گاه حقیقه باعتبار کلی شعوری خاصه مینامند بنابران که نزد ظهور سلطان احکام تقید از وهمی و عقلی از دار الملک وجود عاشق مرتفع میگردد باین اعتبار دل را جام میخوانند چه محل ورود این تجلی دست همچنانکه قابل اعیان اول عالم است و گاه صورت مثالی بالعین معنوی را که حقیقت در تجلی شعوری بآن ملتبس باشد جام گویند و اشعار عراقی بر اعتبار اول دائر است در زبان ناظم این غزل باعتبار دوم دیر مغان معلوم شد و نسبت بشیدای آنست چون طالب را حقیقت مطلوب معلوم نیست هایم و سرگشته در بیابان میباشد و نیز در مبادی احوال کشفے مے یابد و نمی داند که از کجاست ازینجهة از غایت تجرد ولوله میباشد و خرقه کنایت از سوم که حجاب بسیاری از صورت پرستان شده و دفتر اشارت بمرتبه ملامتیه که سد راه بسے زیرکان میشود و دل که نفس ناطقه است از آلایش جسمانی مبرا است و صقالت جوهر و کمال استعداد او مستدعی آنست که

تمامت حقائق الٰهی وکیانی چنانچه هست نماید ولیکن از رهگذر خاک نشینان قواے جسمانی غبار آلوده کدورت اوهام وظنون میگردد وجمال حقیقت نمینماید پس وظیفه سالک آنست که خودرا در قدم مردے اندازد که به مصقل ریاضات ومجاهدات وآداب شعائر شرعیه ونواهیش الٰهی دل اورا که آئینه چهره نمای شاه حقیقه است از الواث کدورت بدنی پاک گرداند تا جمال مقصود رخ نماید قوله

جویها بسته ام از دیده بدامان که مگر
در کنارم بنشانند سهی بالاے

یعنی عهدے سوگند بسته ام بدست کاملے که از خمخانه مشرب عالی او مفلسان کوے طلب باندک نقد نیازے که پیش می آرند سرخوش می شوند که اسرار حقیقت را اظهار نکنم الا در صحبت آشناے که چهره سیرت از حسن معنوی وسائر خصال موسوم بود قوله

کشتی باده بیاور که مرا بے رخ دوست
گشته هر گوشه چشم از غم او دریائے

کشتی ملابس تعینات معنوی وتقیدات مثالی و باده تجلی شهودی که دران ملابس تعینات مے

کرده ام توبه بدست صنم باده فروش
که دگر مے نخورم بے رخ بزم آرائے
سر این نکته مگر شمع در آرد بزبان
ورنه پروانه ندارد بسخن پروائے

حقیقت عشق مقتضی بالذات آنست که عاشق خودرا در معشوق فانی میگرداند چون عاشق که احد طرفی ظهور احکام شرعست در معشوق فانی میگردد لامحاله احکام عشق نیز در احکام معشوق مستهلک شود پس عاشق را نظر بحضور حق حقیقت عاشق زبان بیان اسرار عشق نیست بلکه اظهار اسرار از آثار جلوهاے جمال معشوق است واگرچه از روے صورت از عاشق ظاهر گردد پس در بدو حال که فناء عاشق ببقاء معشوق مستدل نشده از عاشق اسرار عشق صورت نه بندد تا آن زمان که بقاء معشوق متحقق نگردد آنگاه مرتبه احکام معشوقی از و بظهور پیوندد من عرف الله کل لسانه را بافحواے من عرف الله طال لسانه بکوجه از وجوه توفیق آنست قوله

سخن غیر مگو با من معشوق پرست
کز وے وجام میم نیست بکس پروائے

دیگر از شرائط راه طلب بازمیماند که طالب رامیباید که روے التفات از غیر مطلوب گردانیده وجهه قصد او غیر معشوق نباشد از غیر باو نگوید ونشنود بلکه غیر او را نه پندارد ونه بیند وچون در مبادی احوال شهود صرف بے شوب صورت مثالی متصور نیست بنابران در مصرع دوم

جامے را که محل قرب معشوق است ثابت داشت چنانچه جام بالذات مقصود نیست بلکه به تبعیت مظروف مقصود است وهمچنین درینصورت مثال الست ملاحظه است نه ملاحظه بالذات پس اثبات جام در مصرع دوم منافی نفی غیر در اول مطلق نباشد چه در جام نظر باوست نه غیر ه ما در پیاله عکس رخ یار دیده ایم ٭ اے بیخبر زلذت شرب مدام ما ٭ چون در تمهید رفت که دل را جام مے گویند میتوان گفت که مراد از جام درین مقام دل باشد چه سالک در بدو حال متوجه تصفیه قلب است دل ودلدار هردو نصب العین دارد چنانچه در معنی گبر وترسا نموده شد تا آنکه تمام بدلدار پیوندد ودل در وگم کند قوله

نرگس ار لاف زد از شیوه چشم تو مرنج
نروند اهل نظر از پئے نابینائے

مراد از نرگس آدمی صورتان بے معنے اند که بمنزله چشم اند نسبت بکائنات اگر این آدمی صورتان که بینائی ندارند دعوی بینائی کنند از ضائع گشتن استعداد طالبان نصیحت ایشان رنجیده مشو زیرا که اهل نظر که طالبان ثابت قدم اند از پے مردمان بے معنے که بینائی ارشاد ندارند نمیروند قوله

این حدیثم چه خوش آمد که سحرگه میگفت
بر در میکده با دف ونے ترسائے
گر مسلمانی ازین ست که حافظ دارد
آه اگر از پئے امروز بود فردائے

یعنی میکده پیش رفت ما ومقام طلب عشق است وچون هر مقام را مراتب بسیار ومواقف بے شمار بتکثر میکده مناسبت باشد وبا ملاحظه معنے ترسا سحرگاه بردر میکده بودن ملایم نماید پس خلاصه معنے آن باشد که مرا این سخن بغایت خوش آمد که رهرو ثابت قدم بکمال نزدیک رسیده میگفت که اسلام وخدادانی که بدین نمط است که حافظ دارد یعنی ناتمامان هید که مدار اعمال واحوال ایشان بر صورت کونیت بسا حسرت وندامت ایشانرا باشد در روز حساب که مدار بر حقیقت محض باشد وصور تابع معانی گردد بلکه معانی متصور گردد وصور بمعنے متلاشی شود چنانچه درین عالم صورت بمعنی روے نماید دران موطن صورت بمعنی معدوم باشد ودر حبیب السیر آورده بعد بیان آنکه شاه شجاع از بعضے وجوه در مقام ایذاء خواجه شده بود ذکر یافته که چون این غزل در همه دیر مغان تا آخر بشاه شجاع رسید گفت از مضمون این نظم چنان معلوم میشود که حافظ بقیام قیامت قائل نیست وبعضے از فقهاء حسود قصد نمودند که فتوی نویسند که شک در وقوع روز جزا کفر است وازین بیت اینمعنی مستفاد میگردد وخواجه مضطرب گشته نزد شیخ زین الدین ابوبکر تایبادے که دران آوان عازم حجاز بود

دور شیراز تشریف داشت قصہ حسودان بازگفت شیخ گفتہ کہ مناسب آنست کہ بیتے دیگر مقدم برین مقطع درج کنی مشعر کہ فلانے چنین ہیگفت تا بمقتضاے این مثل کہ نقل کفر کفر نباشد ازین تہمت خلاص یابے بنابران خواجہ این راگفتہ پیش از مقطع دران غزل مندرج ساخت کہ این حدیثم چہ خوش آید و بآن واسطہ ازین دغدغہ نجات یافت پوشیدہ نماند کہ خوش آمدن کلمہ کفر ہم کفرست مگر آنکہ گفتہ شود کہ قول ترسا متضمن دو امر بود یکے زبونی مسلمانی دوم تردد قیام قیامت و خوش آمدن حدیث نظر بر امر اول است چنانچہ جاے گفت بر و خرقہ بسوزان حافظ یارب این قلب شناسی زکہ آموختہ و چون این تقریر درست شد فقہاء اعتراض نکردند اگر در مسئلہ صد وجوہ تکفیر باشد و یک وجہ از تکفیر منع نماید مفتی را باید کہ بان بگوید کہ از تکفیر منع نماید التفات نماید غزل

دیدم بخواب دوش کہ ماہے بر آمدے
از عکس روی او شب ہجران سر آمدے

عکس شعاع سر آمدی آخر آمدی قولہ

تعبیر رفت یار سفر کردہ مے رسد
اے کاش ہر چہ زود تر از در در آمدے

تعبیر بیان کردن قولہ

جانہا نثار کردمے آن دلنواز را
گر ہمچو روح جلوہ کنان در بر آمدے

نثار ریختن و فدا قولہ

آن کو ترا بسنگدلی گشت رہنمون
اے کاشکے کہ پاش بسنگے در آمدے

پا بسنگ در آمدن عاجز شدن و او فتادن و لغزیدن قولہ

فیض ازل بزور و زر ار آمدی بدست
آب خضر نصیبہ اسکندر آمدے

آب خضر آب حیات قولہ۔

غزل

گر دیگرے بشیوہ حافظ زدی رقم
مقبول طبع شاہ سخن پرور آمدے

رفتم بباغ تا چنم از بوستان گلے
آمد بگوش ناگہم آواز بلبلے

چنم از بوستان گلے مشاہدہ صفتہاے حق نمایم عندلیب بلبل قولہ

بس گل شگفتہ میشود این باغ را و لے
کس بے بلاے خار نچیدست یک گلے

بموجب ان مع العسر یسرا قولہ

غزل

حافظ مدار امید فرح از مدار چرخ
دارد ہزار عیب و ندارد تفضلے

روزگاریست کہ ما نگران میداری
چشم بر ما و نظر بر دگران میداری

نگران منتظر و مشتاق قولہ

گوشہ چشم رضاے بمنت باز نشد
اینچنین عزت صاحب نظران میداری

باز کشادہ قولہ

نہ گل از داغ غمت رست نہ بلبل در باغ
ہمہ را نعرہ زنان جامہ دران میداری

گل عاشق سالک بلبل عاشق مجذوب قولہ

ساعد آن بہ کہ بپوشی چو تو از بہر نگار
دست در خون دل پر ہنران میداری

ساعد دستانہ جرمی کہ براے شکار گردن مے پوشند قولہ

پدر تجربہ آخر توئی اے دل زچہ رو
طمع مہر و وفا زین پسران میداری

تجربہ امتحان۔ یعنے بسیار تجربہ کار ہستی ۱۲ قولہ

دین و دل رفت و لے راحت تو آرم گفت
کہ من سوختہ دل را تو بران میداری

مے آرم نے توانم قولہ

اے کہ در دلق ملمع طلبی ذوق حضور
چشم سیری عجب از بے بصران میداری

دلق ملمع عبادات ریائی چشم امید خیر فیض بیخبران بے فیضان گوہر فیض۔

بگذران روز سلامت بملامت حافظ
چہ توقع ز جہان گذران میداری

غزل

ز دلبرم کہ رساند نوازش قلمے
کجاست پیک صبا گو ہمیکند کرمے

نوازش قلم نامہ قولہ

بیا کہ خرقہ من گرچہ وقف میکدہاست
ز مال وقف نہ بینی بنام من درمے

معنے این بیت در معنے بیت فقیہ مدرسہ دی مست بود بیان کردہ شد قولہ

طبیب راہ نشین درد عشق نشناسد
برو بدست کن اے مردہ دل مسیح دمے

طبیب راہ نشین طبیبان کہ در کوچہامی نشینند مراد شیخان مقلد بدست کن حاصل نما مسیح دمے عارف کامل قولہ

چرا یکے نے قندش نمے خرند آن را
کہ کرد صد شکر افشانی از نئے قلمے

نئے قند نیشکر قولہ

دلم گرفت ز سالوس و طبل زیر گلیم
خوشا دمے کہ بمیخانہ بر کشم علمے

گرفت ملول شد قولہ

دوام عیش و تنعم نہ شیوہ عشق است
اگر معاشر ما ئے بنوش جام غمے

معاشر ہم صحبت قولہ

نمیکنم گلہ لیک ابر رحمت دوست
بکشت زار جگر خستگان نداد نمے

نمی طراوت قولہ

سزاے قدر تو شاہا بدست حافظ نیست
بجز نیاز شبے یا دعاے صبحدمے

غزل

ز کوے یار می آید نسیم باد نوروزی
ازین باد ار مدد خواہی چراغ دل برافروزی

نوروز آن روز کہ آفتاب در نقطہ حمل آید بتازیش نیمروز خوانند قولہ

چو گل گر خردہ داری خدا را صرف عشرت کن
کہ قارون را غلطہا داد سوداے زر اندوزی

خورده نقد زر وریزه هر چیزے سوداے زراندوزی بخل قوله

طریق کام جستن چیست ترک کام خود گفتن — کلاه سروری اینست گر این ترک بردوزی

ترک بردوزی ترک کنی قوله

ندانم نوحه قمری بطرف جویباران چیست — مگر او نیز همچون من غمے دارد شباروزی

نوحه گریه باواز شباروز الف بجاے واؤ عطف یعنے شب وروز غزل

زان مے خام کزو پخته شود هر خامے — گرچه ماه رمضان ست بیاور جامے

مے معروف اینجا کنایه از عشق است ومحبت ومے را خام ازان گفته که شیره از انگور کشیده همچنان خام درخم اندازند روزے چند راوقش سازند وچون جوش گرفته کف برارد خماران را پختگی شمارد وچوب بید را سوخته خاکسترش بران پاشند ومنتظر آن باشند تا درد درته نشیند وصاف بالا آید وصاف را باآلوره گیرند ونگاهداشت آن وبو ذلکش بپذیرند ونامش مے خام نهند واہل دول ادرجام نهند ودر آب تقطیر دهند واین را باصطلاح خماران راوق نام نهند ودرد اگرچه بیچکانند وصافش گردانند آن قوت ولطافتش نبود که درخام بود ماه رمضان معروف ازینجا کنایه از زهد وتقوی که بدان تصفیه وتجلیه حاصل شود معنی آنست که ازان محبتے که درکام هر خامے که فرو رود از خامیش برهاند واز پخته کارش گرداند اگرچه ایام زهادتست زهد وتقوی بآخر رسیده وتصفیه وتجلیه بکمال بگزیده ام وشایان آن نشده ام که بار امانت عشق کشم بیاور جامی تا خامی را پخته گرداند وتلخکامی ورقتے ازما فرونشاند واین طلب ازان اشتیاق است وخانه تلخکامی ومذاق چنانچه بیمار از طبیب دارو می طلبد دبیمارپش هنوز خام است دارو پذیر نبود وعلاجش جز این نیست واز روے تمنی باطنت حرفے میگوید واو را باو مقام سیرتی اسد وباید دانست که در تکرار کلمه خام صنعت پخته کاریست واین را تکرار ملیح گویند قوله

روزه هر چند که مهمان عزیزست دلا — رفتنش موهبتے دان شدنش انعامے

روزه کنایه از زهد وپارسائی موهبت بخشش قوله

مرغ زیرک بدر صومعه اکنون نپرد — که نهادست بهر مجلس وعظے دامے

مرغ زیرک عاشق کامل خانقه کنایه از زهد قوله

گو حریفے که شب وروز مے صاف کشد — بود آیا که کند یاد ز دُردآشامے

حریف کنایه از عاشق آیا آرزو قوله

حافظا گر ندهد داد دلت خسرو عهد — کام دشوار بدست آوری از خود کامے

خود کام خود پسند غزل

سینه مالامال درد ست ایدریغا همدمے — دل ز تنهائی بجان آمد خدارا همدمے

الف که درمیان مالامال ست بمعنے اتصال است چون لبالب ودوشادوش وخنداخند وگوناگون ورنگارنگ بجان آمد بعرض هلاکت رسید قوله

خیز تا خاطر بدان ترک سمرقندی دهیم — کز نسیمش بوی جوے حوریان آید همے

سمرقند نام شهر ترک سمرقندی معشوق جوے حوریان نام محله ایست از بخارا قوله

چشم آسایش که دارد زین سپهر گرم رو — ساقیا جامے بیاور تا بیاسایم دمے

چشم امید که دارد کدام کس گرم رو تیز رو غزل

سلام الله ما کر اللیالی — احادیث المثانی والمثالی

سلام تحیت ما مادام لیالی جمع لیل مثانی سورتهاء قرآنی دراز وکوتاه کذا فے المهذب مثالی جمع مثل در قران معنی آنست که سلام وتحیت خدا ست مادام که مکرر شوند شبها ومادام که سورتهاء قرآن ومثلها آن را قوام ست بلیلها یعنی مادام که تکرار گیرند شبها ومادام که درگیرم سورة قران ومثلها او را یعنے مادام که تلاوة قرآن میکنم وچون خواجه حافظ بود وتلاوت قرآن لازم او بود لاجرم بدان نسبت نمود قوله

علے وادی الاراک ومن علیها — ودار فے اللوا فوق الرمالی

بران وادی که درخت پیلو است وبرانان که دران وادی اند وبران سراے که در لوا ست که مقامی است برریگ قوله

دعاے کنم بے درپے

دعاگوے غریبان جهانم — وادعوا بالتواتر والتوالی

دعاگوے غریبان وغریب پیشه ام ودعا میکنم بسلامتی غریبان همواره وهمیشه ومحبوبش چون غریب بود جمله غریبان را در دعا شمول نمود وغرضش منحصر بود در دعاے خص الخاص از قبیل ذکر عام واراده خاص بطریق فصحاے ذوی الاختصاص قوله

اموت صامتا یالیت شعری
متی نطق البشیر عن الوصال

اموت همزه استفهامیه صامت خاموش یالیت حرف تمنا متی هرگاه نطق گویائی بشیر بشارت دهنده میمیرم من از روے صامت که عشق است الحبسب الصب ان المحب منکتم اے کاشکے دانستمے که کی گویائی خواهد شد بشارت دهنده از وصال و در بعضے نسخه بشیر بریدِ قاصد دیده شده باید دانست که ندائے ملک الموت مقرر است که هر روز ندا می کند کما قال الشاعر ؎ له ملک ینادی کل یوم ٭ لدوا للموت وابنوا للخراب ٭ اما چون اقتضاے بشری شنیده نمیشود خلاف ایمان بخاطر خطور میکند پس از جهت در آوردن استفهام انکاری ازدو خاطر برخلاف آن میگمارد و در بعضے نسخه بجاے صامت صائت مسطور هست یعنے آواز کننده و این خود مقرر و در کتب مذکور ست که فرشته موت همیشه لقاء مردم میجوید و الرحیل الرحیل میگوید اما از کمال غفلت سرگشته ام و ندائے ملک الموت نمی شنوم و چون آواز در گوش نمی افتد از روے تعجب استفهام کنند که مرگ آواز کننده است و آگاهی دهنده که کے بشیر بشارت دهد و آگاه کند از وصال محبوب بحکم الموت جسر یوصل الحبیب الی الحبیب یعنی موت رسانندہ طالب است بمطلوب کے مژده این اشارت یابم وازو نیار رهیده بدوست پیوندم قوله

فحبک راحتی فی کل حین
وذکرک مونسی فی کل حال

یعنے درین دنیا که سراسر پریشانی و آشفته حالی است حب تو راحت منست بے قیل و قال و ذکر تو مونس من است در هر حال قوله

کجا یابم وصال چون تو شاهے
من بدنام رندِ لا ابالی

لا ابالی بیباک قوله

منال اے دل که در زنجیر زلفش
همه جمعیت است آشفته حالی

زنجیر زلف تعلقات دنیا و جذبه عشق قوله

ز خطت صد جمال دیگر افزود
که عمرت باد صد سال جلالی

صد سال جلالی یعنے از دیاد باعتبار آنکه سال شمسی که جلالی گویند سیصد و شصت و پنج روز است یاز ده از سال قمری زیاده میشود و سال قمری سیصد و پنجاه و چهار روز و سال شمسی را جلالی گویند که سلطان جلال الدین رومی این تاریخ را بسته بر دفق سال شمسی قوله

بران نقاش قدرت آفرین باد
که گرد مه کشید از خطِ هلالی

مه کنایت از رخ هلالی خط گرد و مدور قوله

بهر منزل که رو آرد خدایا
نگهدارش بحفظِ لایزالی

لایزالی همیشه قوله

تو مے باید که باشی ورنه سهلست
زیان مایۂ جانی و مالی

اشکال این بیت آنست که معشوق خود همیشه موجود است پس چه معنی دارد اینحرف که تو می باید که باشی جوابش آنکه مراد آنست که تو می باید که در دل من باشی و فراموش نشوی و تعشق که دل مرا باتست زائل نگردد قوله

خدا داند که حافظ را غرض چیست
وعلم الله حسبی من سوالی

دانستن خدا کفایت کننده نیست از سوال من وقتے که ابراهیم را در آتش نمرود انداختند جبرئیل گفت هل لک حاجة اما الیک فلا گفت قل الله قال و هو حسبی عن سوالی علمه بحالی غزل

سحرگه رهروے در سرزمینے
همی گفت این معما با قرینے

رهروے مسافرے قوله

که اے صوفی شراب آنگه بود صاف
که در شیشه بماند اربعینے

شراب محبت اربعین باید دانست که اربعین را خاصیتے است در استکمال چیزها که عدد دیگر نیست چنانچه حق تعالی چون خواست که استحقاق استماع کلام بیواسطه دهد فرمود و وعدنا موسی ثلثین الآیة وقال ع ان خلق احدکم یجمع فی بطن امه اربعین یوما نطفة ثم یکون علقة مثل ذلک ثم یکون مضغة و مثل خمرت طینة آدم بیدی اربعین صباحا و من اخلص لله اربعین صباحا ظهرت له ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه قوله

اگر انگشت سلیمانی نباشد
چه خاصیت دهد نقش نگینے

اگر استعداد حصول معرفت نداری اربعین و خلوة و ذکر و ورد نفعے نه بخشد چنانچه فقیرے نزد شیخ فرید الدین گنجشکر آمد شکایت فقر کرد شیخ کلوخے برداشت و هفت مرتبه سورۂ الحمد بر و دمید و زر گشت مر او را بداد آن شخص در خانه رفته بطور شیخ بر کلوخ الحمد بخواند هیچ نشد بخدمت شیخ آمده عرض کرد که یا شیخ این چیست از خوانده شما کلوخ زر گردید و از خوانده ما هیچ نه کلام آلهی همانست شیخ فرمود

اے درویش الحمد ہمانست اما زبان فریدی باید کہ اول حصول استعداد نماید و آن عشق و محبت است قوله

خدا زان خرقه بیزار است صد بار — که صد بت باشدش در آستینی

صد بت مراد درینجا ہوا و حرص افرایت من اتخذ الٰهه هواه و کل ما یشغلک عن الله فهو صنمک و آن بسیار اند آراستن ظاہر بسیاری نماز گذاردہ صوم حب سجادہ نشستن حب شہوت حب زن و فرزند حب مال حب نفس کہ النفس ہی الصنم الاکبر من رسالۃ یحیی منیری قوله

درونہا تیرہ شد باشد کہ از غیب — چراغے برکند خلوت نشینی

برکند روشن سازد قوله

تو ابت باشد اے داراے خرمن — اگر رحمے کنی بر خوشہ چینے

داراء خرمن صاحب معرفت خوشہ چینے عاشق مفلس غزل

ساقیا سایہ ابر است و بہار و لب جوے — من نگویم چہ کن از اہل دلی خود تو بگوی

بوی یکرنگی ازین نقش نمی آید برخیز — دلق آلودہ صوفی بمی ناب بشوے

ازین نقش کنایہ ازین زہد ریائی دلق آلودہ خود را این زہد ریائی خود را قوله

سفلہ طبع است جہان بر کرمش تکیہ مکن — اے جہاندیدہ ثبات قدم از سفلہ مجوے

سفلہ طبع کمینہ پرور و نیز آنکہ با یک کس نماند و یکجا قرار نپذیرد ؎ منہ بر جہان دل کہ بیگانہ ایست ؎ چو مطرب کہ ہر روز در خانہ ایست ؎ سفلہ اشارہ بجہان قوله

گوش بگشاے کہ بلبل بفغان میگوید — خواجہ تقصیر مفرما گل توفیق بوے

فغان آواز بلند قوله

یک نصیحت کنمت بشنو و صد گنج ببر — از در عیش در آ و دائرہ عشق بپوے

دائرہ عشق بپوے در عشق در آے قوله

روی جانان طلبی آئینہ را قابل ساز — ورنہ ہرگز گل نسرین ندمد ز آہن و روے

روے جانان طلبی خواہان مشاہدہ محبوب حقیقی ہستی آئینہ را قابل ساز دل را از وساوس ماسوی پاک ساز گل نسرین روے محبوب ندمد ز آہن روے از آئینہ تیرہ رو نماید قوله

گفتی از حافظ ما بوے ریا مے آید — آفرین بر نفست باد کہ خوش بردی بوے

کہ خوش بردی بوے خوب معلوم کردی غزل

سلامے چو بوی خوش آشنائی — بآن مردم دیدہ روشنائی

مردم دیدہ روشنائی محبوب قوله

درودے چو نور دل پارسایان — بدان شمع خلوتگہ پارسائی

خلوتگہ پارسائی محبوب قوله

نمے بینم از ہمدمان ہیچ برجا — دلم خون شد از غصہ ساقی کجائی

ہمدمان دوستان جانی قوله

ز کوئے مغان رو بگردان کہ آنجا — فروشند مفتاح مشکلگشائی

کوے مغان آستانہ عارفان و نیز مقام عشق قوله

مے صوفی افگن کجا مے فروشند — کہ در تابم از دست زہد ریائی

مے صوفی افگن عشق کہ فانی سازد عاشق در تابم در تاب ہستم اے گرفتار غم و اندوہ قوله

دل خستہ من گرش ہمتے ہست — نخواہد ز سنگین دلان مومیائی

گرش ہمتے ہست دل من گر ہمتے عالی دارد سنگین دلان درویشان متقلد مومیائی توجہے قوله

رفیقان چنان عہد صحبت شکستند — کہ گوئی نبودست خود آشنائی

رفیقان سلف یار مخالف نفس و شیطان احسن الطریق مخالفة النفس والشیطان غزل

سبت سلمے بصدغیہا فوادی — و روحی کل یوم لی ینادی

سبت بمعنے بند کردن من باب ضرب یضرب سلمی نام معشوقہ صدغ زلف فواد دل ینادی آواز دادن معنے آنست کہ در قید آورد سلمے بدو زلف خود دل مرا و حال آنکہ روح من ہر روز مرا ندا میکند و از دیدن خوبان منع میکند و گوید کہ خوبان ترا مسنگر و خود را العشق شان بسیر قوله

امن انکرتنی عن حب لیلی — تزاول ردے او نیکو نوادی

ہمزہ ندائیہ قال علی الحسین انی واعظ دمود بت نزاول یعنی تو از اول نوادی کلمہ ترکی ندیدی یعنی آنکسے کہ انکار کردی تو مرا در عشق لیلی تو از اول روے او نیکو ندیدی قوله

تو ہمچون من ہوس دلیری دہ — غریق العشق فی بحر الوداد می

پوس بترکی تمام وکمال یعنی همچو من دل خود را بتمام وکمال دوست سپار اے فروشده عشق
در دریاے دوستی آن یار یعنی اے کسیکه بدریاے دوستی رسیده پس خویش را از ان بعشق در کشیده
باید که همچو من بتمام دل خود را بدوست سپاری تا گوهر مقصود را بکف آری غزامت تاوان
غزت یکدل درین راه از ایادی + غزت لفظ شیراز نسبت از صحرائیان غزت بمعنے
غزوه ویکدلی در اصل یکدله بود واو از لفظ اولی وله از آخر حذف کردند وسکون در غزت ویلے
اشباع آخر یکدی براے تجویز درستی وزن آوردند و در زبان شیراز حروف حذف میکنند
چنانچه در گلستان پیر هفتا مسله جنی مکنه ایادی جمع الید معنے آنست وے حبة آنکه جان خویش را
خواهی نخواهی بتو سپارم خواجه بطلاقة وجه وخواه بعبوسة ان روز لم غزا کردی تو یکدله با عشاق
و در قید آور دل ایشان را علے الاطلاق و باز رستی از تمرد تمردان و شر اینان یعنی با دیگر احتیاج
نیست که غالب آئی واستیلا نمائی که جان تابع درست و چون دل گرفتی تابع داشت جان در دنبال
اوست چه جاے گفتگو است یواتت کلمۂ ترکی تمام وغزته بنا الجث نشادی مغرور ساخته
دل ما را اقبال شعر گوئی که موجب فساد وتباهی است و در بعضے نسخه این بیت چنان دیده شده
که غم ماتت بو اخوردن بنا چار اغزته هوی انجت نشادی یعنے غم ما ترا خوردن لاچار ست واگر غم
ما نخوری به بینی انچه ترا نشاید دید قوله

زغمت جامها مان دردگے بوت
هیو پوشم قباے وصل شادی

یعنے از سبب غم تو ما جامها دریده ام وکے باشد بپوشم قباے وصل وشادی را قوله

خدا را بر من بیدل ببخشائے
واو صلنی علے رغم الاعادی

برسان ما را بمطلوب برغم دشمنان که نفس وشیطان اند قوله

نگارا در غم سودائے زلفت
توکلنا علے رب العبادی

اے محبوب من در غم خیال زلف تو که دام راهست وبواسطه او بمطلب نمیتوان رسید که عروة الوثقی
است توکلنا علے رب العباد توکل کردیم ما بر پروردگار بندگان قوله

دل حافظ شد اندر چین زلفت
بلیل مظلم والله هادی

یعنے دل حافظ در پیچش زلف که عبارت از جذبه عشق است وبسبب غموم وهموم شب ست تاریک

در آمد خدا راهبر اوست که در شب تاریک بے هدایت رهبری راه یافتن محال خصوصا راهے که
پیچ در پیچ بود ونیز از زلف دنیا که فے الحقیقت شبے است تاریک وروشنائی او عارضیست یعنے آنست
که باعتماد الطاف حق حافظ بحکم ایزدی در حوادث دنیا که راهے است پس تاریک خود را در انداخته در شب
تاریک وحال آنکه خدا راهبر اوست غزل

سحرم هاتف میخانه بدولت خواهی
گفت باز آے که دیرینه این درگاهی

بر در میکده رندان قلندر باشند
که ستانند ودهند افسر شاهنشاهی

میکده عشق رندان قلندر کمال الدین عبد الرزاق گوید نجبا چهل اند ونقبا سیصد وملامتیه
قومی اند که حال خود پوشیده دارند ونگذارند که مردم ایشان را بولایت بشناسند وایشان افضل طائفه اند قوله

خشت زیر سر وبر تارک هفت اختر پاے
دست قدرت نگر ومنصب صاحب جاهے

تارک هفت اختر عرش قوله

سر ما ودر میخانه که طرف بامش
بفلک بر شده دیوار باین کوتاهی

بفلک بر شده بر فلک شده قوله

قطع این مرحله بے پیروی خضر مکن
ظلمات ست بترس از خطر گمراهی

این مرحله کنایه از سلوک وعشق بے پیروی خضر مکن بموجب من لا شیخ له فشیخه ابلیس قوله

تو در فقر ندانی زدن از دست مده
مسند خواجگی ومجلس توران شاهی

تو در فقر ندانی زدن طلب راه فقر نمیدانی کردن چه راه فقر بس سخت ودشوار ست قوله

حافظ خام طمع شرم ازین قصه بدار
عملت چیست که مزدش دو جهان میخواهی

غزل

ساقی بیا که شد قدح لاله پر ز مے
طامات تا بچند خرافات تا بکے

قدح لاله پر ز مے ایام بهار رسید طامات سخن لا یعنی خرافات اقوال بیهوده قوله

خوش نازکانه مے چمی اے شاخ نوبهار
کاشفتگی مبادت از آشوب باد دے

دے ماه خزان قوله

فردا شراب کوثر وحور از برای ماست
وامروز نیز ساقی مه روی وجام مے

ساقی مه روے مرشد قوله

بشنو که مطربان چمن راست کرده اند — آهنگ چنگ و بربط و طنبور و نای و نی

آهنگ آواز قوله

حافظ حدیث سحر فریب خوشت رسید — تا حد چین و شام و باقصای روم و ری

روم و ری نام شهرها است غزل

سحر با باد میگفتم حدیث آرزومندی — خطاب آمد که واثق شو بالطاف خداوندی

واثق امیدوار قوله

دعای صبح و شام تو کلید گنج مقصود است — بدین راه و روش میرو که با دلدار پیوندی

بدین راه و روش مضمون مصراع ماسبق قوله

دل اندر زلف لیلی بند و کار عشق مجنون کن — که عاشق را زیان دارد مقالات خردمندی

مقالات گفتگو قوله

همای چون تو عالیقدر حرص استخوان تا کی — دریغ آن سایهٔ دولت که بر نااهل افگندی

استخوان دنیا نااهل دنیا یعنی اے نفس که قابلیت تحصیل صفت فرشتگان داری در خیال کبر و غرور و غفلت همچو ابلیس لعین مباش اے نفس که وجود تو سکندر وقت است و قابلیت آن دارد که خلیفه پروردگار باشد همچو سگ در جوال جیفه دنیا مشو۔ قوله

جهان پیر رعنا را مروت در جبلت نیست — ز مهر او چه میخواهی در و همت چه می بندی

جبلت سرشت غزل

شد بهار و گذشت موسم دی — آگهی گر ز چرخ و گردش وی

هی هی افسوس زیر این قصر درین دنیا کاؤس و قیصر و جم و کے نام پادشاهان لاشی هیچ و من الماء کل شیٔ حی از آبست هر چیز زنده غزل

شهریست پر ظریفان و ز هر طرف نگاری — یاران صلای عشقست گر میکنید کاری

صلا آوازے که برائے طعام کنند طرفه نادر نگار معشوق قوله

جسمی که دیده باشد کز روح آفریدند — بر دامنش مبادا زین خاکدان غباری

اینچنین جسمے که محض خلقة او از روح باشد که دیده باشد قوله

می بی‌غشست بشتاب وقت خوش ست دریاب — سال دگر که دارد امید نوبهاری

غش بفتح آب تیره و بکسر خیانت کردن قوله

چون این گره کشایم وین راز وا نمایم — دردے و صعب دردے کارے و سخت کاری

صعب سخت غزل

صبا چو نکهت آن زلف مشکبو داری — بیادگار بمانی که بوی او داری

نکهت باد خوشبو بمانی باشی قوله

نوای بلبلت اے گل کجا بگوش افتد — که گوش هوش بمرغان هرزه گو داری

نوا آواز بلبل عاشق گل محبوب بگوش افتد کے بشنوی مرغان هرزه گو عاشقان بوالهوس قوله

زمانه گر همه مشک ختن دهد برباد — فدای تو که خط و خال مشکبو داری

ختن نام ولایتے ست مشکخیز قوله

بسر کشی خود ای سرو جویبار مناز — که گر باو رسی از شرم سر فرو داری

باو رسی بمحبوب من رسی غزل

صبح است و ژاله میچکد از ابر بهمنی — برگ صبوح ساز و بده جام یکمنی (بزن)

بهمن نام ماه برگ اسباب صبوح شراب خوردن قوله

خون پیاله خور که حلالست خون او — در کار یار کوش که کاریست کردنی

خون پیاله شراب قوله

گر صبحدم خمار ترا درد سر دهد — پیشانی خمار به پیمانه بشکنی (همان به)

پیشانی خمار به پیمانه بشکنی رفع خمار به پیمانه کنی قوله

می ده که سر بگوش من آورد چنگ و گفت — خوش باش و پند بشنو ازین پیر منحنی

پیر منحنی پیر ضعیف دو تا خم قوله

ساقی بهوش باش که غم در کمین ماست — مطرب نگاهدار همین ره که میزنی

ره سرود غزل

طفیل هستی عشق اند آدمی و پری — ارادتی بنما تا سعادتی ببری

یعنے ہرچہ کہ در تحت کن آمدہ است ظہور آن بطفیل عشق است کما قال کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لاعرف ارادتے بنما تا سعادتے ببری عشقے حاصل نما تا حصول معرفت نمائی چہ ہرکس کہ بدرجۂ عرفان رسید بعشق رسید ؎ عشق موسے را بکوہ طور برد ٭ بہر وید دوست سوے نور برد ٭ عشق عیسے را بگردون مے برد ٭ یافتہ ادریس جنت از صمد ٭ عشق احمد را بود معراج دین ٭ تا مقام او بود حق الیقین ٭ کفر کافر را و دین دیندار را ٭ ذرۂ دردو دل عطار را ٭ وقیل یا ایہا الذین امنوا اتقوا اللہ وابتغوا الیہ الوسیلۃ وجاہدوا فی سبیلہ لعلکم تفلحون واز حضرت مصطفے ہم در تفسیر وبدا لہم من اللہ مالم یکونوا یحتسبون پرسیدند فرمود کہ ہی اعمال حسبوہا حسنات فوجدوا فی کفۃ السیات پس چارہ نیست کہ از صحبت ولی واصل وصحبت مرشد کامل من مات ولم یعرف امام زمانہ فقد مات میتۃ الجاہلیۃ قولہ

چو مستعد نظر نیستی وصال مجوے　　کہ جام جم نکند سود وقت بی بصری

تا وقتیکہ دیدہ جان بین حاصل نکردۂ طالب وصال مباش کہ ہنگام نابینائی جام جم نفعے نمی بخشد ؎ رو دیدہ بدست آر کہ ہر ذرۂ خاک ٭ جامے است جہان نمائے گرمے نگری ٭ ونیز از جام جم مرشد مراد است یعنے بے حصول عشق مرشد ہم توجہ نمیکند ویا توجہ مرشد ہم نفعے نمے بخشد ازینجا است ؎ شنیدم شد مریدے پیش پیرے ٭ کہ باشد در سلوکش دستگیرے ٭ بگفت ار یا نشد در عشق برجاے ٭ برو عاشق شو آنگہ پیش ما آے ٭ کہ در عشق سر بیست لبس عجیب وغریب قولہ

بگوش خواجہ واز عشق بی نصیب مباش　　کہ بندہ را نخرد کس بعیب بے ہنری

کہ مرید بے عشق را ہیچ مرشد خریداری نماید ؎ ما را نہ مرید ورد خوان مے باید ٭ نہ زاہد وحافظ قرآن مے باید ٭ صاحب دردے سوختہ جان مے باید ٭ آتش زدۂ بخان ومان می باید ٭ ازینجا است کہ در بحر المعانی است در مکتوب ثالث وثلثون کہ باللہ وواللہ وتاللہ اگر حق تعالے ذرہ عشق را بر خلایق فرستادی ہمہ بیگانگان آشنائی یافتندے ودر عالم یک بیگانہ نماندی وانبیا کہ آمدند بشریعت آمدند ازینجہت ہمہ بیگانگان کہ در ادیان خود بود متنفر شدند فلما جاءہم ما عرفوا کفروا بہ واللہ اگر انبیا بحقیقت ومحبت عشق خلایق را دعوۃ کنندہ آمدندی ہمہ بیگانگان آشنای او شدندے ولیکن حضرت صمدیت خواست تا جہانے از حقیقت بعید ماند از سبب اینمعنی عشق را بحقیقت نفرستاد

مرا درین ظلمات آنکہ رہنمائی کرد　　دعاے نیمشبی بود وگریۂ سحری

درین ظلمات راہ عشق وسلوک قولہ

بیا وسلطنت از ما بخر بمایۂ حسن　　درین معاملہ غافل مشو کہ حیف خوری

درین معاملہ اشارۃ بمضمون مصرعہ ماسبق قولہ

مے صبوح وشکر خواب صبحدم تا چند　　بعذر نیمشبی کوش ونالۂ سحری

شکر خواب صبحدم خواب شیرین بامداد کنایۃ از غفلت

طریق عشق طریق عجب خطرناک است　　نعوذ باللہ اگر رہ بمامنے ببری

مامنے جاے امن قولہ

ز ہجر وصل تو در حیرتم چہ چارہ کنم　　نہ در برابر چشمی نہ غائب از نظری

نہ در برابر چشمے باعتبار معائنہ ظاہر نہ غائب از نظرے باعتبار وطن ونگریستن قولہ

ہزار جان گرامی بسوخت زین غیرت　　کہ ہر صباح ومسا شمع مجلس دگری

صباح بامداد ومسا شبانگاہ قولہ

ہر خبر کہ شنیدم درے بحیرت داشت　　ازین سپس من وساقی ووضع بیخبری

درے نوعے ازین سپس الحال وضع روش قولہ

بیمن ہمت حافظ امید ہست کہ باز　　اری اسامی لیلاے لیلۃ القمری

یمن خجستگی ارے صیغہ واحد متکلم فعل مضارع معلوم اسامی جمع اسم واسم درینجا مشتق از وسم سنزد کہ بمعنے علامت براشیا بود لیلاے نام محبوب است مشہور معنے آنست کہ بخجستگی دعاے حافظ امید است کہ باز بہ بینم آثار وعلامت محبوبہ خویش را در راہ در شب روشن از ماہ یعنی باز بینم محبوب خویش تام ہمے باشد این دل ریش را ونیز از اسامی تجلیات صفاتی کہ ہیچکس بدین گلشن جز از تجلیات گلے نچیند غزل

عمر بگذشت بہ بیحاصلی وبو الہوسی　　اے پسر جام میم دہ کہ بہ پیری برسی

پسر اشارت بمرشد باعتبار اصحاب الجنۃ جرد مرد قولہ

چہ شکرہاست درین شہر کہ قانع شدہ اند　　شاہبازان طریقت بشکار مگسی

شکرلذتہا درین شہر کنایۃ از دنیا شاہبازان عارفان قولہ

تاچو مجمر نفسے دامن جانان گیرم　　　دل بر آتش بنہادم زپئے خوش نفسی

مجمر عود سوز قولہ

لمع البرق من الطور و آنست بہ　　　فلعلی لک آت بشہاب قبس

درخشید برق طور و آنست گرفتم من بآن برق تا یافتم من آن برق را پس شاید کہ من آرندہ باشم از بہر تو شہاب را یعنی ستارہ آتش را کہ چیدہ باشد و این اقتباس است ازین کریمہ کہ در سورہ طٰہٰ واقع شدہ کہ هل اتٰك حديث موسى اذرأى نارا فقال لاهله امكثوا انى آنست نارا لعلى آتيكم بشهاب قبس یعنی آمدہ است بتو خبر موسے چون دید آتش را در خبر است کہ چون موسے از شعیب عم رخصت شدہ بمصر روان شد شبے کہ ہوائے سرد بود و مظلم بود و برق می درخشید و باران مے بارید ایشان راہ گم کردند و نزدیک وادی ایمن رسیدند و صفورا دختر شعیب کہ حلیلہ او بود در وضع حمل پدید آمد باتش محتاج شد موسے ہرچند سعی کرد از سنگ و آہن آتش نیافت ناگاہ از دور آتشے دید پس گفت مراہل را کہ درنگ کنید ہمین موضع بدرستے کہ من دیدم آتشے شاید کہ بیارم برائے شما آتش سرد و رجوب مالی گرفتہ و نیز این خطاب بروح است بنفس مراد از موسی روح و از اہل نفس و از آتش تجلی و از طور مقام قرب قولہ

کاروان رفت و تو در راہ کمینگاہ بخواب　　　وہ کہ بس بیخبر از غلغل بانگ جرسی

کاروان سلف و یاران و عزیزان کمینگاہ دنیا قولہ

بال بکشا و صفیر از شجر طوبی زن　　　حیف باشد چو تو مرغیکہ اسیر قفسی

بال بکشا جہدے و سعی نما صفیر از شجر طوبے زن طالب مقام علوی باش قولہ

چند پوید بہوائے تو زہر سو حافظ　　　یسر اللہ طریقا بک یا ملتمسی

خطاب بجناب معشوق حقیقی است کہ چند در صحبت و جوے تو حافظ بحسنت مزاج گرفتار آید و سراسیمہ وار درین گرداب بہر خس و خارے تعلق نماید آسان گرداند خدا او راہے کہ بسوے تو رساند و درین دار نتواند آن مطلوب من وائے ملتمس جان و تن غزل

کتبت قصۃ شوقی و مدمعی باکی　　　بیا کہ بے تو بجان آمدم زغمناکی

مدمع جائے اشک مراد چشم باکی بمعنے گریندہ از شوق و این یاء آخر باکی اصلی است چون قاضی و ناکی و نیز اشباع بود کہ باکی در اصل باکی بود ضمہ بر یاد شوار بود ساکن کردند پس از جہتہ رفع التقاء ساکنین یا را بحذف آوردند باکِ شد پس یا از برائے درستی وزن و رعایت قافیہ آوردند معنے آنست کہ نبشتم من قصہ شوق را و حال آنکہ چشم من گریان است بیا کہ از جدائی تو بجان آمدہ ام از اندوہ

قولہ　بسا کہ گفتہ ام از شوق با دو دیدہ شوق　　　ایا منازل سلمی و این سلماکی

منازل جمع منزل یعنی جائے فرود آمدن سلمی نام محبوبہ الیست این بمعنی کجا و منازل چون جمع است باعتبار کل جمع مؤنث کاف مکسور کہ موضوع برائے خطاب مؤنث است آوردو یاء اشباع است اصل کلمہ سلماک معنے آنست یعنی بسا گفتہ ام از شوق باگریہ و زاری کہ اے منازل سلمی کجاست سلمائے شما از روئے شفقت بجواب من روزے قولہ

عجیب واقعہ و بس غریب حادثہ ایست　　　انا اضطربت قتيلا و قاتلى شاكى

معنے آنست کہ عجیب واقعہ بمارو نہادہ و غریب حادثہ بما اتفاق افتادہ کہ می طپم در حالے کہ کشتہ شدہ ام و کشندہ من ہنوز شکایت دارد کہ توجہ بمن نمی آرد ازینجاست ؎ دلم مجروح تیغ غم رقیب از دست من نالان ✤ جفا پروانہ مسکین غریو از آسیا خیزد قولہ

صبا عبیر فشان گشت ساقیا برخیز　　　فهات شمسة كرم مطيب الزاكى

ہات بگیر و بیار شمسہ خلاصہ کہ ہند ملائی و شمسہ کرم شراب کرم انگور مطیب خوشبو کردہ شدہ و یاء زاکی اشباع است و نیز در اصل زاکی بودہ ضمہ بر یا دشوار داشتند ساکن کردند پس از بہر اجتماع ساکنین حذف کردند بعدہ یا برائے درستی وزن آوردند معنے آنست کہ بہار در رسید و گلہا را بشگفانید باد صبا ہر طرف خوشبوئیہا انتشار گردانید اے ساقی برخیز و بیار شیرہ انگور را کہ خوشبو د پاک است و مسمومان عشق را تریاک قولہ

دع التكاسل تغنم فقد جرى مثل　　　کہ زاد راہروان چستی است و چالاکی

بگذار سستی کاہلی و انعام گیر پس تحقیق جاریست مثل قولہ

اثر نماند زمن بے شمائل خوبت　　　ارى مآثر محياى من محياكى

معنے آنست کہ اثرے نماند در من بے دیدن خصائل حمیدہ تو یعنے بسبب فراق و جدائی تو از من

اثرے نماند و فراق مرا بتو نشاندازی می بینم علامات حیات خود را از روے تواے سلمیٰ و نیز معنے انست که اثرے نماند از من یعنے شمائل حمیده و خصائل پسندیده تو یعنے صفات ناقصه بشری از من فنا گرفت و صفات کامله ربوبیت بحکم تخلقوا باخلاق الله در من جا گرفت اری می بینم در خود علامات حیوة از مشاہدات تجلیات این ہستی خود را فانی دانستم و بمشاہده لقاے تو بنشستم عیان می بینم که وجود من آثار تجلیات حق بود و وجود من عکس وجود مطلق ہنر قوله

ز وصف حسن تو حافظ چگونه لاف زند ‏ ‏ که چون صفات الٰہی ورائے ادراکی

ورائے ادراکی اے بیرون از ادراک غزل

که برد بنزد شاہان زمن گدا پیامے ‏ ‏ که بکوی میفروشان دو ہزار جم بجامے

میفروشان عارفان کامل بضاعت قوله

اگر این شراب خامست اگر ان حریف پخته ‏ ‏ بہزار بار بہتر ز ہزار پخته خامے

خام اشارة بسے خام و شراب نامقطر قوله

بکشاے تیر مژگان و بریز خون حافظ ‏ ‏ که چنان کشنده را نکشد کس انتقامے

کشنده کشته شده غزل

گذشتی بر من غمدیده از راه جفاکاری ‏ ‏ بلی تو عمری و بر عمر کے باشد وفاداری

سنگ اشارة برقیب تاتار ولایتیست مشک خیز منسوب بخوبرویان غزل

گفتند خلائق که توئی یوسف ثانی ‏ ‏ چون نیک بدیدم بحقیقت به از انی

یوسف پسر یعقوب علیه السلام در حسن بے نظیر گویند حسن سه حصه یکے حصه مراد لین و آخرین را و دو حصه تنہا مر یوسف را و قیل حسن نه حصه یک حصه مر تمام عالم را و نه حصه مر یوسف را و حی بر یوسف در حالت کودکی بود چون یحیی و عیسیٰ و عمر او صد و بیست سال و بر کناره رود نیل دفن کردند بعد از چہار صد سال موسی عم در زمان خود نقل کرده در شام نزدیک آبا او دفن نموده ۱۲ من عجائب القصص قوله

در عشق تو ام شہره چو فرہاد و عجب نیست ‏ ‏ ای خسرو خوبان که تو شیرین زمانی

شہره مشہور قوله

گر سرو نماند از قد و رفتار تو برپاے ‏ ‏ بخرام که از سرو گذشتی به روانی

روانی رفتار قوله

گفتی که دہم کامت و جانت بستانم ‏ ‏ ترسم ندہی کامم و جانم و بستانی

کام مقصود قوله

چشم تو خدنگ از سپر جان گذرانید ‏ ‏ بیمار که دیدست بدین سخت کمانی

خدنگ تیر بیمار اشارة بچشم محبوب غزل

کشته ازآتش می عارض تو گل واری ‏ ‏ چون ننالم من دلسوخته بلبل واری

وار مانند چون غنچه وار و نیز بمعنے لائق چون شاہوار و گوشوار و نیز بمعنے مقدار چون جامه وار و نامه وار و نیز بمعنے زده چون سوگوار قلقل بضم ہر دو قاف مرسبک و ظریف و نیز آواز صراحی که وقت شراب در پیاله انداختن آید و نیز بکو بکو ۱۲ من ابراہیمشاہی تسلسل وار سلسله بند کابل شہر بیست غزل

لسلمی منذ حلت بالعراق ‏ ‏ الاقی من نواہا ما الاقی

ہر آئینه سلمے که نام معشوقه است از وقتے که حلول نموده و نزول فرموده در عراق ملاقات میکنم از فراق او چیزیرا که ملاقات میکنم یعنے رنج بسیارے بینم قوله

الا اے ساربان محمل فروکش ‏ ‏ الی رکبانکم طال اشتیاقی

دانا و آگاه باش اے ساربان محمل دوست بسوے شما دراز شده اشتیاق من قوله

درونم خون شد از نادیدن دوست ‏ ‏ الا تعساً لایام الفراق

دانا و آگاه باش ہلاکی باد مر ایام فراق را قوله

خرد در زنده رود انداز و مے نوش ‏ ‏ بگلبانگ جوانان عراقی

زنده رود نام رودیست عراق نام شہر و نام سرود

عروس بس خوشی اے دختر رز ‏ ‏ ولی گه گه سزاوار طلاقی

اشکال آنست که اگر شراب صوری مراد بود پس ہمیشه سزاوار طلاق است لفظ گاه گاه چگونه روا بود و اگر ذکر و فکر مراد باشد آن ہمیشه سزاوار نیست این لفظ چه نوع صورت بندد جواب انست که باده خواران ہنر در ماه صیام ترک شراب نمایند و در آخر شعبان بسیار میخورند و عیش و عشرت و سیر و گلگشت میکنند چنانچه خیام گوید گویند که ماه رمضان گشت پدید من بعد نگرد باده خواہم گردید

در آخر شعبان بخورم چندان مے * کاندر رمضان مست بخسپم تا عید * وذکر وفکر در بعضے اوقات هنگام رفتن مستراح منع کرده اند وآنحالت از شمس تبریز قادر نفحاتست که میگویند در خلاحانام خدا نباید گفت چکنم که شاه از اسپ فرود نمی آید اسپ بیچاره چکند یعنی ذکر حق بر دل استیلا یافته که هیچ حال ازو دور نمے شود واین سخن در اختیار است قوله

بیا ساقی بده رطل گرانم | سقاک الله من کاس دهاقی

بنوشاند ترا حق تعالے از کاسه دمادم قوله

رعینا العیش فی مرعی حماکم | حماک الله فی عهد التلاقی

چریدیم ما عیش را یعنے حاصل کردیم در چراگاه حمای شما وحما چیزیست که اگر حمایت آن نکنند نیک باشد حمایت کند ترا خدا زمان ملاقات قوله

نهاک الشیب من وصل العذاری | سوی تقبیل خدود عتنا فی

منع کرد پیری از وصل دوشیزگان سوی بوسیدن رخساره ودر کنار گرفتن قوله

دموعی بحرکم لاتحقروها | فکم بحر عمیق من سواقی

اشکهاے من دریاهاے شما است حقیر مپندارید اوراپس بسا دریاهاے عمیق از جوبهاء خورد است زیراکه سواقی جمع ساقیه بمعنے جوے خورد است غزل

لبش می بوسم ودر میکشم مے | بآب زندگانی برده ام پے

پے قدم وسراغ قوله

نه رازش میتوانم گفت باکس | نه کس را میتوانم دید باوے

یعنے نه راز او بکسے که لایق استماع راز نیست میتوانم گفت ونه معشوق دیگر را با او میتوانم دید باینمعنی که تجلیات او در معشوق دیگر مشاهده کنم ونیز از مصرع ثانی مراد آن باشد که یاری دیگر را منظور ندارم تا در عبادت او دیار را دخل دهم ودرینصورت اشاره بکمال اخلاص است ودیگر آنست که در عبادت او دیگر را شریک نمیسازم وجز از واستقامت نمینمایم وبرین تقدیر اشارت باشد بمضمون ایاک نعبد وایاک نستعین ودیگر آنست که کس را در الوهیت او شریک نمیسازم تا باینمعنی بهره مند شوم که انی وجهت وجهی للذی فطر السموات والارض حنیفا وما انا من المشرکین دیگر آنست

که نمیتوانم که مشهود من کسے دیگر بود بلکه صرف همت دران مینمایم که جزوے در مشاهده من نباشد ودیگر این بیت در نعت حضرت است که پیغمبر دیگر را باوے نمیتوانم دید ویا آنکه در ابتداء جمال مطلق در صورت مقید نمی نمودند وچون آن مشاهده بوجه احسن دست داد نظر از مقیدات برخاست یعنی از غایت التذاذ که در جمال او مے بینم کسے هیچو او نمے بینم ومحبت چهار اند اسمائی وصفاتی وافعالی وآثاری قوله

بزن بر چنگ چنگ ای ماه مطرب | رگش بخراش تا بخروشم ازوے

چنگ نام ساز ودست قوله

تو با سلطان گل خوش باش ومی نوش | غنیمت دان خلاص بهمن از دے

بهمن ودی نام ماه قوله

بجوید جان ازان قالب جدائی | که باشد خون جامش در رگ وپے

خون جام لب لعل جام عقیق وشراب قوله

زبانت درکش اے حافظ زمانے | حدیث بے زبان را بشنو از نے

نے نام ساز غزل

مخمور جام عشقم ساقی بده شرابے | پرکن قدح که بیمی مجلس ندارد آبے

آب رونق وتازگی قوله

شد قامتم چو حلقه تا بعد ازین رقیبت | زین در دگر نراند ما را بهیچ بابے

بهیچ بابے بهیچ درے ونیز بهیچ وجهے قوله

حافظ چه مے نهی تو دل بر وصال جانان | کے تشنه سیر گردد از لمعهٔ سرابے

لمعه روشنی سراب دهوکا غزل

گفتم وان زلف چون زنجیر یارے | پریشان حال رود یوانه وارے

بگزید قبول گرد گرد باد بگوله غزل

مینوش گل افشان کن از دهر چه میجوئی | این گفت سحرگه گل بلبل تو چه میگوئی

تا غنچهٔ خندانت دولت بکه خواهد بود | اے شاخ گل رعنا از بهر که میروئی

غنچه خندان کنایه از دهن دولت مراد بوسه وکلام رعنا نام گلے زرد قوله

چون شمع نکوروئی بررہگذر باداست — طرف ہنرے بربند ازطور نکوروئی

نکوروئی حسن وجمال بررہگذر باداست محل اعتماد نیست طرفہ نادرطرفہ ہنری یعنی حسن اخلاق وتیمارداری غربا بربند پیداکن وحاصلنما قوله

شمشاد خرامان کن آہنگ گلستان را — تا سرو بیاموزد ازقد تو دلجوئی

آہنگ گلستان را برائے قصد گلستان قوله

ہرمرغ بدستانے درگلشن شاداب اند — بلبل بنواسازی حافظ بدعاگوئی

دستانے سرود غزل

ماییم وغم عشق جوانے وخیالے — وز ماہ رخت گشتہ تنم ہمچو ہلالے

ہلال ماہ نو قرین ہمنشین ونزدیک دست دہد میسرآید ملال دلگیری عرضہ بیان آنجات آنجا ترا مجال قدرة نال نے کہ ازدرون خالی باشد وبمعنی قلم ہم آید غزل

نوبہارست دران کوش کہ خوشدل باشی — کہ بسے گل بدمد تازہ تو درگل باشی

نوبہار معروف دران کوش درکارے سعی نما قوله

چنگ درپردہ ہمی میدہدت پندولے — وعظت آنگاہ دہد سود کہ قابل باشی

وعظ نصیحت وپند قوله

درچمن ہرورقے دفترحالے دگراست — حیف باشد کہ زحال ہمہ غافل باشی

چمن باغ وگلزار ہرورق ہرتنفسے دفتر بیان قوله

نقد عمرت ببرد غصہ دنیا بگزاف — گرشب وروز درین قصہ باطل باشی

گزاف دروغ قوله

حافظا گرمدد ازبخت بلندت باشد — صید آن شاہد مطبوع شمائل باشی

غزل

نسیم صبح سعادت بآن نشان کہ تودانی — خبربکوی فلان بربآن زبان کہ تودانی

بگو کہ جان ضعیفم زدست رفت خدارا — زلعل روح فزایت ببخش زانکہ تودانی

خدارا بواسطہ خدا قوله

امید درکمرزرکشت چگونہ بندم — دقیقہ الیست نگارا درامیان کہ تودانی

دقیقہ سخن باریک قوله

یکیست ترکی وتازی درینمعاملہ حافظ — حدیث عشق بیان کن بہرزبان کہ تودانی

درین معاملہ عشق غزل

نوش کن جام شراب یک منی — تابدان بیخ غم ازدل برکنی

بدان اشارت بجام شراب بیخ غم ازدل برکنی رفع غموم وہموم نمائی قوله

دل کشادہ باش چون جام شراب — سرگرفتہ چند چون خم دنی

دل کشادہ باش خندان وخورم باش سرگرفتہ سرفرو ومتفکر ومتحیر قوله

خاک سان شو درقدم نہ ہمچون ابر — جملہ رنگ آمیزی وتردامنی

سان مانند قوله

چون زجام بیخودی رطلے کشی — کم زنی ازخویشتن لاف منی

رطل پیمانہ بزرگ غزل

نورخدا نمایدت آئینہ مجردی — ازدرما درا اگرطالب عیش سرمدی

مجردی اول فرزندان بعدہ علائق وعوائق بعدہ ماسوائے محبوب بعدہ ازخود فی التجرید شیخ شرف الدین یحیےٰ منیری درمکتوبات فرمودہ تجرید آنست انچہ امروز یابی ازان آزاد بیرون آئی وتفرید آنکہ دربند فردا نباشی ونیز تجرید ازعلایق وخلایق وتفرید ازخود دردل غبارے نہ وبرپشت بارے نہ وباکس شمارے نہ ودرسینہ بازارے نہ وباہیچ مخلوق کارے نہ چون مرید این تجرید وتفرید حاصل کند جلوہ گریش درعالم چنین بود کہ یاداؤد اذا رایت لی طالبا فکن لہ خادما واینمعنی درجہ بدرجہ حاصل آید نہ یکبارگی وازآلودگی خویش ہزیمت نخورد ونظر برلطف وفضل او باید داشت کہ ہزار عاصی را حبیب کند وخلیل وہزار موحد را مشرک ے بسا پیر مناجاتی کہ بمرکب فروماند * بسا رند خراباتی کہ زین برشیر نر بندد ودرمحبوب العاشقین است تجرید مجرد بودن محب ازمحبوب خواہی درحسنات خواہی درسیآت اگرچہ روزہ ونماز بود چون رضائے دوست دران نیست میدان کہ بت پرستی وزنار داریست وچون رضائے دوست بتخانہ بود میدان کہ عین عبادت است چون سالک ازخود مجرد شد مرفوع القلم گشت خواہ دربتخانہ درآید خواہ درصومعہ خواہ دستار پیچد خواہ زنار بندد ہرجاکہ رود با او رود وہرچہ بیند او بیند

مارایت شیئا الا ورایت الله فیه روی او نماید لون الماء لون انائہ بحکایت درآید سالک را هفتاد چند مقام قطع باید کرد تا در مقام تجرید قدم نهد و اصطلے را پرسیدند ما التجرید قال تجرید العارف فمن غیر المجبوب تبرا کردن از جملہ اشیا بدو پیوستن و شرط راه تجرید آنست که چنان از خود بیرون شود اگر خود را جوید نیابد عرفت ربی بربی درست آید ازینجاست که روزے رسول علیہ السلام در عالم تجرید بود که جبرئیل عزم آمد و حضرت را بر عادت قدیم ندید بایستاد و گفت من جبرئیلم فرمو کیست جبرئیل گفت ملک مقرب رسول بین المحمد والرب فرمود که محمد کیست جبرئیل دامن در کشید و پس ایستاد چون از انحالت باز آمد قال لی مع الله وقت لایسعنی فیه ملک مقرب ولا نبی مرسل وقتیکه سالک از عالم ناسوت بملکوت رود و دشمنان انما اموالکم واولادکم وازواجکم عدو لکم در ناسوت گذارد و قدم همت در ملکوت نهد چون بمنزل جبروت رسیده باشد کمال تجرید رو نماید و تفرید آنست چون از کثرت گذشته بوحدت رسد و جمال احد بیند ازل و ابد محو بیند چون محو فنی محو شده باشد نه آنجا کارے نه آنجا دوستے نه یارے نه آنجا قیلے نه قالے نه آنجا میلے نه مالے بعضے گویند که توحید و تفرید یکے است اما در تفرید طلب برجاست و در توحید طلب مرتفع شد قوله

شعبده بازیے کنی هر دم و نیست این روا	قال رسول ربنا ما انا قط من ددی

شعبده مکر و فریب و بازی که هند بکهنڈ گویند قط بمعنے هرگز ددی اشیا عبثے و بیکارے که در شمار در نیاید معنے آنست که هر ساعت فریب و بازی میکنی و مرا مغالطه میدهی و این روا نیست از قول و فعل خود مالیست که مرا به بازی و عبث نیافریده بلکه برائے کارے درینجهان آورده اند و قول رسول عم بران شاهد می آرد که قال رسول ع ما انا قط من ددی یعنے نیستم هرگز از اشیاء عبث و بیکار که نیاید در شمار یعنے مرا برائے کارے آفریده اند نه برائے بازی و عبث آورده کما قال الله افحسبتم انما خلقناکم عبثا وانکم الینا لا ترجعون قوله

از چه بغمده می کشی تیغ جفا بکشمکش	فکر نمیکنی مگر فی غمد ممددی

بکمین من

غمد بکسر غین معجمہ شمشیر دان ممدوده صیغہ واحد مؤنث اسم مفعول است من التمدید کشیدن ممدود در اصل ممدوده بود اگر باتباع قرآن باید پرداخت پس اینجا تا را از جهة درستی وزن و رعایت قافیه انداخت و یا که در آخر مصرع است یاء اشباع است معنی آنست که از چه سبب و بکدام جهة در غلاف کشی تیغ جفا را بکشمکش بگذارید که بر نیم کشته رحم آوردن زحمت افزودن است چنانچه مذکور است ؎

جان و دل تو حافظا بسته دام آرزوست
اسے بعشق تحمل و دم مزن از محوی

زخمے دگر بزن بعذابم چه میکشی ؏ بر نیم کشته رحم بصد خون برابر است ؏ مگر فکر نمیکنی که در شان دنیاداران و مردم آزاران فرموده انها علیهم موصدة فی عمد ممددة غزل

نیست در خیل بتان مثل تو شاهی عجبے	بر فلک نیست چو رخسار تو ماهے عجبے

خیل گروه مهر گیا نام گیاہے تیره تاریک غزل

وقت را غنیمت دان آنقدر که بتوانی	حاصل از حیات ایجان یکدم است تا دانی
کام بخشی دوران عمر در عوض دارد	جهد کن که از عشرت کام خویش بستانی

کام بخشی برادرسانیدن قوله

پند عاشقان بشنو و ز طرب تباباز آ	کاینهمه نمی ارزد شغل عالم فانی

طرب کنایه از عشق قوله

پیش زاهد از رندی دم مزن که نتوان گفت	با طبیب نامحرم حال درد پنهانی

طبیب اشارة بزاهد قوله

یوسف عزیزم رفت اے برادران رحمے	کز غمش عجب دیدم حال پیر کنعانی

یوسف عزیزم کنایه از محبوب پیر کنعانی یعقوب ع قوله

دل ز ناوک چشمت گوش داشتم لیکن	ابرو کماندارت میبرد به پیشانی

گوش داشتن منتظر شدن و نگه کردن و دیدن و محافظت نمودن پیشانی بمعنی شوخی و بیحیائی ؎ پیش او چون سر نهادی باز پیشانی چه سود قوله

حم شکن نمیداند اینقدر که صوفی را	جنس خانگی باشد همچو لعل رمانی
جمع کن باحسانی حافظ پریشان را	اے شکنج گیسویت مجمع پریشانی

شکنج چین غزل

هواخواه توام جانان و میدانم که میدانی	که هم نادیده می بینی و هم ننوشته میخوانی

هواخواه دوستدار قوله

کشاد کار مشتاقان دران ابروی دلبند است	خدا را یک نفس با ما گره بکشا ز پیشانی

کشاد کشایش قوله

دریغا عیش شبگیری که در خواب سحر بگذشت	بدان قدر وصال ایدل دران روزیکه دریابی

دریغا الف زائد چون دردا دران روزیکه درمانی مراد روز محشر قوله

ملول از همرهان بودن طریق کاردانی نیست ❊ بکش دشواری منزل بیاد عهد آسانی

ملول ستوه قوله

خیال چنبر زلفش فریبت میدهد حافظ ❊ نگر تا حلقهٔ اقبال ناممکن بجنبانی

چنبر حلقه غزل

هزار جهد بکردم که یار من باشی ❊ قرار بخش دل بیقرار من باشی

جهد سعی بخش بخشنده قوله

چراغ دیدهٔ شب زنده دار من گردی ❊ انیس خاطر امیدوار من باشی

دار دارنده قوله

دران چمن که بتان دست عاشقان گیرند ❊ گرت ز دست برآید نگار من باشی

دران چمن دران محل گرت ز دست برآید اگر از دست تو برآید قوله

ازان عقیق که خونین دلم ز عشوهٔ او ❊ اگر کنم گله او راز دار من باشی

ازان عقیق کنایه از لب معشوق عشوه فریب راز دار من باشی اظهار نکنی و مرا رسوای عالم نسازی قوله

شود غزالهٔ خورشید صید لاغر من ❊ اگر آهوئی چو تو یکدم شکار من باشی

آهوئی چو تو چون تو آهوئی قوله

شبی بکلبهٔ احزان عاشقان آئی ❊ دمی انیس دل سوگوار من باشی

سوگوار ماتم زده قوله

سه بوسه کز دو لبت کردهٔ وظیفهٔ من ❊ اگر ادا نکنی قرضدار من باشی

بوسه مراد حصول استعداد قبول کیفیت کلام صوری و معنوی و خواص راحظے است که از فحوای کلام میریابند و لب مراد لطف ؎ لب که شیرین جوی شد لطف خداست ❊ باغ جان را زاب او نشو و نماست ❊ و کلامی که مدار حیات صوری و معنویست دو قسم است قسمی بواسطه وحی منزل و آن مخصوص بانبیا و قسمی بی‌واسطه و آن مخصوص باولیا معنی آنست که از جوی لطف خود که کلام صوری و معنوی بود و بوسه که کنایت از استعداد قبول کیفیت آن کلام سرز

وظیفه کردهٔ و استقامتم بران آوردهٔ اگر ادا نکنی بحکم وفی العدة دین قرضدار من باشی و بحکم الکریم اذا وعد وفا زیر بار من باشی یعنی چون مرا از عوام و استعداد قبول کیفیت آن کلام سرفراز بخشندهٔ که از کلام صوری و لفظی که عبارت است از قرآن مجید و از کلام معنوی و لقابے که عبارت از کلام قدسی است حظے وافرے یابم و بخوشوقتی میگرایم و این هر دو استعداد مرا وظیفه کرده اند و مدار من بران آورده که اگر ادا نکنی قرضدار باشی و بحکم زیر بار من باشی بوسه کنایه از جذبه که موجب تجلیات می باشد و تجلیات چهار قسم است صوری که در همه موجودات بود و ختم آن بر صورت صاحب تجلی میباشد و تجلیات نوری و تجلیات ذوقی و آن در علوم و اذواق معارف میباشد و تجلیات ذاتی اختصاصی برقی میباشد و در شرح لمعات تجلیات نوری را در تجلیات صوری داخل ساخته و سه تجلی قرار داده پس بر تقدیر اول هر گاه تجلیات ذاتی خبر گاه گاه نمیشود و نظر بتجلیات ثلثه باقیه که حصول آنها اکثر اوقات مرجو ما هو ست و آن را وظیفه میتوان گفت میفرماید که آن تجلی وظیفه من نمودهٔ و مقرر کردهٔ و من امیدواران می باشم و انتظار آن میکشم بمنزلهٔ قرض ادا باید کرد و اگر تجلی ذاتی برقی نیز اکثر اوقات حاصل خواجه بوده باشد پس سه بوسه بر تقدیر ثانی راست می آید و این بیت خواجه ؎ گفته بودی که شوم مست دو بوست بدهم وعده از حد بشد و ما نه دو دیدیم نه یک ❊ و آن اعتبار آنست که هنوز تجلی برقی ذاتی اختصاص نیافته و میتواند که خطاب درین بیت بمرشد باشد یعنی گفته بودی که هر گاه مست شوم و از خود روم یعنی بفنا فی الله رسم ترا بوسه دهم یعنی بر اسرار ظاهری و باطنی واقف گردانم وعده از حد بشد یعنی این وعده مجرد حصول تمنی بمعنی مذکوره و آن وعده ازان حد درگذشت و چندے بران بگذشت و ما بموجب آن وعده بهره ور نه شدیم و نه بکشف هر دو اسرار مشرف گشتیم و نه بکشف یکے ازان هر دو و شاید که مراد تجلی ذاتی و غیر ذاتی باشد چنانچه تجلی گاه چار قسم گویند و گاه سه قسم و گاه دو قسم چنانچه در شرح گلشن راز ست و شیخ عبدالواحد بلگرامی گوید بوسه که بطلب عاشق متعلق است یکبوسه اشارت بطلب عاشق یک مرتبه فنا فی الذات و شهوت و حظ دو کونین و همچنین دو بوسه و سه بوسه یا بیشتر میباشد و بر مراتب فناء عشاق از حظوظ و لذات دارین و بوسه که بعنایت معشوق است اشارت است از فناء معشوق عاشق را فاما بوسه که بطلب معشوق متعلق است آنرا اشارتیست نازک که بر روے کاغذ نتوان نوشت ؎ یارے که نداد بوسه از ناز ❊ او بوسه بجست من ندادم ❊ و گاه از طلب بوسه اشارت کنند

برطلب عاشق فناء وجود را بافناء معشوق وجود عاشق را واین دو بیت را که ؎ از بهر بوسهٔ ز لبش جان نمیدهم ❊ اینم نمی ستاند وآنم نمیدهد ❊ ؎ گفته بودی که شوم مست دو بوست بدهم ❊ وعده از حد بشد و مانه دو دیدیم نه یک ❊ محمول بر همین معنی کنند مخفی نماند که جزئیات فنا غیر محصور اند اما بطریق کلیه منحصر در سه قسمت فنای ذات وفنای صفات وفنای افعال پس سه بوسه عبارتست از فنای ذات سالک در ذات حق وفنای صفات او در صفات حق وفنای افعال او در افعال حق بنهجی که ذات وصفات وافعال سالک عین ذات وصفات وافعال حق گردد ودوئی از ایشان برخیزد وبیگانگی رو دهد ؎ کے بود ما زما جدا مانده ❊ من وتو رفته وخدا مانده ❊

غزل

یا مبسما یحاکی درجا من اللآلی		یارب چه درخور آمد گردت خط هلالی

البسام را اهل لغة داخل کتب نساخته جوالبش دو نوعست مبسم در اصل متبسم بود بضرورت شعر خواجه تا را حذف کرده ونیز از بعضے فضلا بسمع رسیده که البسام وابتسام بیک معنی است درج دهن یارب در مقام تعجب استعمال کرده اند گردت اے گرد رخت. معنے آنست که اے سپید کننده دندان وای ظاهر سازنده لآلی از درج دهان بر حال تباه وروے سیاه من یعنی اے تبسم کننده بر حال پریشان وصورت پژمان وه وه چه درخور لایق افتاده است گرد رخت خط هلالی مزین رخ است وهم مزین ازان رخ باید دانست که منادی له اے ما لاجله النداء مصراع ثانی است که در خاطرش همچو نقش ما نیست ومنادی له آن باشد که اول منادی بر خاطر تراشد بر کسے که درخور آن بود واو را ندا کنند ومنادی له گاه مظهر باشد وگاه مضمر مضمر جاے آرند که فحواے کلام بران دلالت کند ومشعر ان بود چنانچه درین اسم الله المحمود فی کل فعاله تقدیر چنان باشد افعل بنا ما نحن نحمدک به یعنی بکن با ما چیزے که حمد سراے از ما درون شان باشد باعتماد علم سامع بران داشته وتخم این نهال بخاطر کاشته چنانچه یا الله یا الله بر زبان مے آرند ومیدانند که انچه بخاطر است خدا میداند ومظهر در بعضے مقامات ظاهر الدلالة است بر آنکه مقصود زاینده است همین است وجب وراست خسران مبین است کما قال الله یا ایها الذین آمنوا اصبروا وقوله یوسف اعرض عن هذا ودر بعضے محلیات محتاج شود بتوضیح چنانچه همین شعر خواجه که تمثیل این قسم سر وصبر ما کنی مبین بکند که ما لاجله النداء مصرع ثانی ست ظاهر نگردد ومعانی درست نشود حضرت خواجه این معنی را بخاطر آورده خواست که محبوب خود را از معنی آگاه سازد پس اورا باین روش ندا نمود یعنے حال پریشان من که موجب تبسم تست همین خط موی تست

که زینت بخش روے تست چنانچه خود فرموده ؎ باغبان همچو نسیمم ز در باغ مران ❊ کاب گلزار تو از اشک چو گلنار منست ❊ ونیز خط هلالی همان خط عذار بود معنی چنان شود که اے تبسم کننده بحال وروے سیاه من از دیدن حال من بگذر ودر دیدن جمال خویش نگر که چه زینتے دارد رخ هلال تو وبرین تقدیر سترکه اورا چنین دوا شود وهمه منادی له در مصرع ثانی بود نزد نحویان ما لاجله النداء اقبال ست که شامل حال جمیع مقاصد ومآل است چون اقبال بدست آید ماهی مراد بشست آید ومعنی حقیقی آنست جمال کنایه از عشق ودرجا من اللآلی مشاهده تجلیات وهلال شریعة وخط هلال تقلید شرائع سنن یعنی مشاهدات تجلیات چه درخور آمد باکمال اتباع شریعت غرا قوله دل رفت ودیده خون شد الخ معنے این بیت آنست که در عشق ومحبت دل رفت ودیده خون شد وتن خست وجان از تن برون شد ودر عشق اعجوبها است که پے در پے مے آیند وعاشق را در تعجب مے ربایند ودر نسخه معجزات است اے در عجز آرنده دیگران اظهار این بیت ما تقدم قوله

دل خون شدم ز دستت وز یاد چشم مستت		اوذیت بالرزایا ما للهوی وبالی

رزیه مصیبت هوی کام وآرزو مراد عشق وبال گناه ویاء وبالی اشباعست. معنے آنست که دلم خون شد از دست تو واز ناز چشم مست تو آزرده شده ام مصیبت ما هست گناه مرعشق وهوا را یعنی عشق در هوا دلاله بود بالوا چون طالب بمطلوب رسید دلاله خویش را کیسو کشید محب خواه آزار بیند خواه گلهاء مراد چیند عشق وهوا را گناه نیست اے برادر تصدیق ما نست قلاش مجرد از هر دو عالم ورند وے تنگ ونام لاابالی باک ندارم من وبمعنے بیباک قوله

العین ما تنامت شوقا بال نجد		والقلب ذات وجد فی دابة الغزالی

تنامت تنازلده کما قال الله ولات حین مناص پس تنامت در اصل نامت بود. تا از جهت درستی وزن آورده نجد کوهے است مشهور که قوم لیلے را بود در انجا مقام ومجنون او از عشق او انجا بے آرام والحال مقام هر محبوبے را بنجد تعبیر کنند غزال آهو بره ونام مرد از عرب که قبیله بنی غزال اند بدو منسوب وانجا همین معنی است معنی آنست که چشم خواب نکرد از شوق ملاقات دابه بنی غزال که عبارت است از معشوق ومعنی حقیقی آنست که اے شهسوار واے مرشد ابرار در وقت معهود برب المعبود ازین غریب مهجور معروض دار که فلان را در شوق مشاهدات چشم ست بخواب ودل در

وجد واضطراب لقاے خویش کرامت فرما وازکشاکش تجلیات برباالطف لایزالی لطف حق قوله

للہ درر مل کان الحبیب فیہا — طار العقول طرًا من نظرۃ الغزالی

در بمعنے نیکوئی رمل ریگ بیابان طرا ہمہ نظر نگریستن غزال محبوب۔ معنے آنست کہ مرخدا یرا خوبی ونیکوئی ریگیے کہ دوست من دران ساکن است وصحراے کہ یار من دران ساکن اند پرید عقل از ہمہ نگریستن محبوب اے در جلوہ جمال مبہوت گشتم ودر تماشاء جمال باکمال او بیہوش شدم چنانچہ داب سالکان است کہ درحال مشاہدہ تجلیات بیخود شوند واز خود فانی گردند واز جمال باکمال او بہرہ بگیرند قم فاسقنے رحیقا رشفا من الزلالی برخیز پس بنوشان مرا شراب۔

قصاید ہذہ القصیدۃ الحاقی

پس از حمد خداوندی کہ بیمثلست وبی ہمتا — ثنای نعت پیغمبر کنم از جان و دل انشا

محمد وما محمد الا رسول احمد مبشر برسول یاتی من بعدی اسمہ احمد بشیر بشیرا نذیرا سراج سراجا منیرا دودہ خاندان اساس بنیاد بنا عمارت نخستین نقطۂ فطرت پیدایش اول ما خلق اللہ نوری شب اسری سبحان الذی اسری فیروزہ گون طارم آسمان کروبیان فرشتگان مقرب روحانیان ملائکہ بر ان برندہ تر پران پرندہ غران غرندہ آواز یارا قدرت رفرف تخت مقام قرب و ادنی فکان قاب قوسین او ادنے احصا شمردن مانی نام نقاش وہاب بخشندہ اغنی منزہ طاق یکتا طاقم یکتایم صورت ظاہر معنی باطن سر او شیدہ جہرا آشکارا۔ قصیدہ

سپیدہ دم چو صبا بوے دوستان گیرد — چمن ز لطف ہوا نکتہ بر جنان گیرد
ہوا ز نکہت گل در چمن تتق بندد — اُفق ز رنگ شفق رنگ گلستان گیرد

تتق خیمہ وپردہ قوله

نواے چنگ بدانسان زند صلاے صبوح — کہ پیر صومعہ راہ در مغان گیرد

لوا آواز قوله

شہ سپہر چو زرین سپر کشد بر دوش — بہ تیغ صبح وعمود اُفق جہان گیرد

شہ سپہر آفتاب ونیز اضافہ بیانیہ ز رین سپر آفتاب تیغ صبح روشنی صبح وسرخی صبح عمود ستون

۵ این قصیدہ در نسخ موجودہ نیست ۱۲

وچوب خیمہ اُفق کنارہ قوله

برغم زاغ سیہ شاہباز زرین بال — درین مقرنس زنگاری آشیان گیرد

زاغ سیہ شب شاہباز زرین بال آفتاب مقرنس بناء مدور کہ بر و نردبان روند ومقرنس زنگار کنایہ از آسمان قوله

چو شہسوار فلک بنگرد بجام صبوح — کہ خور لشعشعہ جو دمہر خاوران گیرد

شعشعہ روشنائی محیط نام دریا وہر دریا درگیرندہ خوشاب روشن وتازہ ضمیران سپہر غم قوله

چرا بصد غم وحسرت سپہر دائرہ شکل — مرا چو نقطۂ پرکار درمیان گیرد

سپہر دائرہ گرد آسمان کہ مانند دائرہ گردندہ است پرکار قلم آہنین کہ بدان دائرہ کشند قوله

چہ پرتو یست کہ نور چراغ صبح دمد — چہ شعلۂ کہ در شمع آسمان گیرد

پرتو روشنی شمع آسمان ماہ وآفتاب قوله

ضمیر دل نکشایم بکس مرا آن بہ — کہ روزگار غیور ست وناگہان گیرد

ضمیر اندرون دل غیور مشکین قوله

چو شمع ہر کہ بافشای راز شد مشغول — بلبش زمانہ چو مقراض درمیان گیرد

افشا ظاہر کردن قوله

کجاست ساقی مہ روی من کہ از سر مہر — چو نیم مست خودش ساغر گران گیرد

نیم مست مخمور قوله

نواے نغمہ نے را چو بر کشد مطرب — گہے عراق زند گاہ اصفہان گیرد

نوا سرود اصفہان نام شہرے مبارک از ولایت فارس ہواے لطیف دارد اہل او زیرک باشند در صناعتہاے وآنرا در قدیم یہودیہ خواندندے وگویند ہر قحطے کہ در عالم باشد ابتداے آن از ولایت اسپہان بود ونیز گویند ہر کہ دران چہل روز مقام کند بخیل شود وخروج دجال ہم از انجا بود وآنرا اسپہان وسپاہان نیز گویند ونیز نام نواے قوله

فرشتۂ بحقیقت سروش عالم غیب — کہ روضۂ کرمش فتنہ بر جنان گیرد

روضہ باغ جنان بہشت قوله

سکندری کہ مقیم حریم او چون خضر — ز فیض خاک درش عمر جاودان گیرد

حریم خانہ قوله

گہے کہ بر فلک سروری عروج کند — نخست پایهٔ خود فرق فرقدان گیرد

عروج بالا برآمدن قوله

باوج ماه رسد موج خون چو تیغ کشد — به تیر چرخ برد حمله چون کمان گیرد

تیر چرخ عطارد و تیر کمان چرخ و نیز تیر که بکمال چرخش اندازند و نیز تیرے مانند تیر ہوائی که از آہن سازند و درون آن پر از باروت کرده آتش زنند و سر دہند بر ہر که خورد ہلاک گردد قوله

عروس خاوری از شرع رای انور شاه — بجاے خود بود ار راه قیروان گیرد

عروس خاوری آفتاب قیروان نام شہرے بمغرب و نیز ہم مشرق و ہم مغرب را گویند قوله

ایا عظیم وقارے که ہر که بندۂ تست — ز رفع قدر کمر بند تو امان گیرد

وقار عزیز و بزرگ کمر بند خادم امان گیرد پناه طلبد قوله

رسد ز چرخ عطارد ہزار تہنیت — چو فکرتت صفت امر کن فکان گیرد

کن فکان مخلوقات قوله

مدام در پے طفلست در وجود عدوت — سماک رامح ازان روز و شب عنان گیرد

سماک رامح نام ستاره قوله

فلک چو جلوه کنان بنگرد سمند ترا — کمینه پایگہش اوج کہکشان گیرد

سمند اسپ اوج بلندی ہوا کہکشان شکلے که بشب در آسمان پدید آید قوله

ملامتے چو کشیدی سعادتے دہدت — که مشتری نسق کار خود ازان گیرد

مشتری خریدار و نام ستاره نسق روشن قوله

دران مقام که سیل حوادث از چپ و راست — چنان رسد که امان از میان کران گیرد

کران کناره قوله

شکر کمال حلاوت پس از ریاضت یافت — نخست در شکن تنگ ازان گران گیرد

شکن بکسر خم ہر چیز و چین جامه و جز آن و شکننده و لحن و سرود بنرمی و پیچ که در زلف شاہدان افتد تنگ ضد فراخ و شکم بند اسپ و شتر سوخته و دستور و نیز دره کوه و سخت قریب و خر دار شکر و بار ستور و خروار مثل آن و ایضاً بمعنے بسیار آید و بدینمعنی تنگ تنگ مکرر مستعمل است و تنگا تنگ بمعنی سخت نزدیک بود

و نیز نام مقامے است از ترکستان زمین که ترکان تنگی منسوب اند بدان مقام قوله

چه غم بود بهمه حال کوه ثابت را — که حمله ہاے چنان قلزم جہان گیرد

قلزم دریا و چاه بسیار آب پارسیان قرزم گویند ۱۲ من ابراہیمشاہی قصیده

سپیده دم که شدم محرم سراے سرور — شنیدم آیت تو لوا الی الله از لب حور

خدیو بفتح و بالضم خداوند و پادشاه و وزیر خدایگان بادشاه سخن سنج شاعر زاد فرزند و توشه و اصل رفیع قدر بلند مرتبه شمائل خصلتها جمیل نیک نور انا الله تجلی الٰہی کناه دیجور تاریک نہیق حمار آواز خر سماع شنیدن نغمه داؤدی آواز سرود داؤد نام پیغمبر که الحان خوش داشت و صاحب زبور بود ادیب ادب دہنده سفرجل نام میوه مقصور کوتاه پگاه وقت سفینه بیاض منشور پراگنده راعی شبان و رسول ع داعی دعوت کننده مراد رسول علیه السلام فغفور بادشاه چین ہر که باشد و نیز بادشاہے ازان اشکان که فرزندان یافث بن نوح ع بود بعد سکندر بادشاه شد از دجله تا ماہی ولایت داشت ملوک دیگر او را خدمت بکردند شصت دو سال ملک راند و ملک دیگر که در ایام او بودند ایشان را ملوک طوائف خواندندی من ابراہیمشاہی ۱۲ قصیده

اے ملک ازل تا ابد ملک تو مطلق — وے ہر دو جہان یافته از وصف تو رونق

کره بچه اسپ کسوت لباس عقعق نام جانورے غلغل آواز شور لحن آواز سرود قاقم جنسے از پوستینهاے نفیس که قیمتی بود کسوت ملوک ۱۲ من ابراہیم شاہی سنجاب جنسے از پوستین پوشش ملوک خز جامه ابریشمی مخندر بالضم نام ولایتے و نیز پوستینے کسوت ملوک و بیشتر از حدود ظلمات آرند ۱۲ من ابراہیم شاہی کمر انچه بر میان بندند و نیز میانه کوه مثل کمر کوه و بدینمعنی بغیر ذکر کوه نیز آید ۱۲ من ابراہیم شاہی قوله

آب از نظر ہیبت تو شد دل تو گوہر — زان آب برآمد ہوا دود مطبق

لما اراد الله ان یخلق ہذا العالم خلق جوہر افنظر الیه بنظر الہیبة فذاب نصفین من ہیبة الرحمن نصفه نار و نصفه ماء فاجری الماء علی النار فصعد منه دخان فخلق من ذلک الدخان السموات و خلق من زبدة الارض و خلق السماء کان دخانا بیذق پیاده شطرنج لمن الملک اشارت بکریمه لمن الملک الیوم لله الواحد القہار قصیده

مرا دلیست پریشان ز دست غم پامال | چنانکه هیچکسم نیست واقف احوال

مویه گریه وزاری نال نے که از درون خالی باشد و بمعنی قلم هم آید غزال آهو بره و ریسمان فروش مخلب چنگل ریبال شیر منال رخت نطق گویائی بحر دریا نوال بخشش عدیم مثال بیمانند سراچه خیمه قرب مرتبه فروغ روشنائی پگاه وقت رزم جنگ روئین نام مبارز ایرانی که پدر او پشنگ نام داشت و داماد طوس بود و نیز نام پسر افراسیاب و روئین تن اسفندیار را نیز گویند که در شاهنامه آورده که او روئین تن بود خاما مورخان دیگر گفته که بر و تعویذ زرتشت بود بناء علیه زخم تیغ و امثال آن بر و کار نمیکرد آخر الامر هم در حیات پدرش رستم او را به تیر دوشاخه در دو دیده زده کشته و آنرا اسفندیار و سفندار نیز گویند قدید گوشت خشک و جامه کهنه و بضم قاف و فتح دال آبیست در حجاز و چینده میوه وجور کننده ندیم همنشین و پشیمانی کشنده مثل کرم و کریم زلال شیرین مقبل و فرخ و شادی و بشیر و هلال اسمهائے غلامان قصیده

جوزا سحر نهاد حمائل برابرم | یعنی غلام شاهم و سوگند میخورم

جوزا نام زنے و گوسفند سیاه و سفید میان و برجی است از بروج آسمانی و صورتیست از صور جنوبی بصورت مردم قائم بدو کرسی منطقه بسته و شمشیرے بیش انداخته درینجا بهمین معنی است و حمائل عبارت ازان شمشیریست و جوزا مشهور حمائل ندارد قوله

ساقی بیا که از مدد بخت کارساز | کامے که خواستم ز خدا شد میسرم

کام مقصد قوله

شاها من از بعرش رسانم سریر فضل | مملوک اینجنابم و مسکین اندرم

مملوک بنده اینجناب آستانه قوله

من جرعه نوش بزم تو بودم هزار سال | کے ترک آبخور کند این طبع خوگرم

بزم مجلس شراب آبخوره معروف و در رنگ و رزق و نصیب و قسمت و گهاٹ قوله

گر باورت نمیشود از بنده اینحدیث | از گفته کمال حدیثے بیاورم

باور اعتبار کمال نام شاعر قوله

گر بر کنم دل از تو و بردارم از تو مهر | آن مهر بر که افگنم آن دل کجا برم

۵ این قصیده در

این بیت کمال است قوله

منصور بن محمد غازیست حرز من | وز این خجسته نام برا عدا مظفرم

خجسته مبارک مظفر فتحمند قوله

شاهین صفت چو طعمه چشیدم ز دست شاه | کے باشد التفات بصید کبوترم

شاهین نام طائر شکاری قوله

بال و پرے ندارم و این طرفه ترکه نیست | غیر از هوائے منزل سیمرغ در سرم

سیمرغ معروف قوله

شعرم بیمن مدح که صد ملک دل گشاد | گوئی که تیغ تست زبان سخنورم

یمن برکت قوله

با سیر اختر و فلکم داوری بسیست | انصاف شاه باد درین قصه داورم

داوری جنگ و جدل داور حاکم قوله

شبل الاسد بصید دلم حمله کرد و من | گر لاغرم و لیک شکار غضنفرم

شبل الاسد بچه شیر غضنفر شیر و مرد غلیظ قوله

بنما بمن که منکر حسن رخ تو کیست | تا دیده اش بگزلک غیرت برآورم

گزلک بکسر یکم و سویم کارد خورد نول بادسته قصیده

خیر مقدم مرحبا اے طائر میمون قدم | شادمان گردی مرا نازم ترا سر تا قدم

مقدم پیش رونده و دلیر و منزل قوله

تا بدانی تو که هجران خون عاشق میخورد | ناله شبگیر در کار ست و آه صبحدم

شبگیر شب قوله

گر چنین در حلقه پیچد زلف افعی بند یار | مهره نتوان برد آسان اے دل افسونی بدم

افعی ماریست که مردم را بنظرے کشد قوله

آن گذشت اے دل که خواری دیدی از دست رقیب | یار باز آمد بحمد الله عزیز و مغتنم

مغتنم غنیمت قوله

تا فطاز جان بحکمش لعل ست و از آل والا
بدین سخن که بوسته خواد فلند آکبر

مغتنم

گر حریم کعبہ خواہی وانجمال نے نقاب ❊ لالہ و گل دان ہمہ خار بیابان حرم

حریم خانہ قولہ

خواجہ توران شاہ عادل و اجلال ملک و دین ❊ بدر آفاق علی عون الوری غوث الامم

بدر ماہ شب چہاردہم عون یاری وری خلق غوث فریادرس امم امتہا قولہ

صورت جاہ وجلال ومقصد فضل و کمال ❊ مظہر انوار رحمت مصدر حسن شیم

مظہر جائے ظہور۔ مصدر جائے صادر شدن شیم عادتہا قولہ

رافع اوضاع بدعۃ ناصب اعلام دین ❊ ماحی آثار طغیان قامع ظلم وستم

رافع بلند کنندہ اعلام نیزہا ماحی محو کنندہ آثار نشانہا طغیان بیفرمانی قامع برکنندہ خواجہ کافی نام مردی وزیر محاسب نویسندہ صیت آوازہ جود بخشش صدا آواز صدر سینہ و پیشگاہ ودل وابتدا و صاحب منصب و بازگشتن از جائے وبدر آمدن از جائے اجم تن آور بیشہ علم نشان کہ اندر بیابان بود وکوہ بلند وعلم وجامہ ورایت معلی بلند قولہ

آستانت موضع دولت نہ اکنونست وبس ❊ دارد این قصر معلّے نقش تاریخ قدم

قدم دیرینہ شدن و پیش روندہ قولہ

بخت بیدارت چو می آید بصحرائے وجود ❊ خفتہ بد گردون ہنوز اندر شبستان عدم

شبستان محل عدم ناچیزگی قولہ

قلب بدخواہان شکست احوال ہار جای تو ❊ ہر کرا دل نشکند فیروز گرد د لاجرم

قلب دل وفوج میانہ لاجرم لاچار قولہ

ہان نہ پنداری کہ تنہا میزنی بر قلب خصم ❊ ہمت ارباب دل باتست وارباب ہمم

ہان ہشیار شو ہمم جمع ہمت۔ نام ابوجہل در جاہلیت ابوالحکیم بود بکمال دانش پیشوائے خلق مینمود وچون بآن سرور بعداوت پیش آمد وجہالت داشعار خود ساختہ از زبان درفشان آنحضرت ابوجہل برآمد نام سابقش محو شد معنے آنست کہ اے دل زنہار انکار اہل اللہ منما و در عداوت ایشان سبب خسران فی القدسی من عادی لی ولیا فقد آذنتہ بالحرب قولہ

تا لبم مہجور بود از خاکبوس درگہت ❊ درد نوش درد بودم باندیمان ندم

ندیمان ہمنشینان ندم پشمانی دوستکانا آنکہ از جان وعزیز دارندش یغما لوٹ گنج فروشان یاوہ گویان و ناسخن فہمان و بیوقوفان مغتنم غنیمت

قصیدہ

شد عرصۂ زمین چو بساط ارم جوان ❊ از پرتو سعادت شاہ جہان ستان

عرصہ کشادگی میان سرائے ہر کشادگی کہ درو درخت نباشد قولہ

خاقان شرق وغرب کہ در غرب شرق اوست ❊ صاحبقران وخسرو و شاہ خدائگان

خاقان بادشاہ ترکان و بادشاہ چین صاحبقران مولود کہ سقط الغیظ یا مسقط است او بوقت وآن عظمی باشد ویروج قرآن در طالع بود ۱۲ من ابراہیم شاہی قولہ

خورشید ملک پرور و سلطان دادگر ❊ دارائے عدل گستر و کسرے کے نشان

کسرے نوشیروان و ہر کہ شاہ فارس بود نشان علامت و نشانندہ قولہ

اعظم جلال دولت ودین آنکہ رفعتش ❊ دارد ہمیشہ توسن ایام زیر ران

توسن ناارام قولہ

دارائے ہر شاہ شجاع آفتاب ملک ❊ خاقان کامگار و شہنشاہ نوجوان

کامگار صاحب مراد قولہ

ماہے کہ شد ز طلعتش افروختہ زمین ❊ شاہے کہ شد ز ہمتش افراختہ زمان

افروختہ روشن افراختہ بلند قولہ

سیمرغ وہم را نبود قوت عروج ❊ آنجا کہ باز ہمت او ساخت آشیان

عروج بالا رفتن قولہ

حکمش روان چو باد بر اطراف بحر و بر ❊ مہرش روان چو روح بر اعضای انس وجان

تخت تو رشک مسند جمشید و کیقباد ❊ تاج تو عین افسر دارا و داوران

دارا دارندہ ونام شاہ داور حاکم قولہ

تو آفتاب ملکی و ہر جا کہ میروی ❊ چون سایہ از قفای تو دولت بود روان

ارکان نیر ورد چو تو داور بہیچ قرن ❊ گردون نیاورد چو تو اختر بصد قران

قران ہشتاد سال وبقولے سی سال قولہ

هر داستنی که در دل دفتر نیامده است
دارد جواب خامهٔ تو بر سر زبان

خامه قلم قوله

دست ترا با بر که یارد شبیه کرد
چون بدره بدره این دهد و قطره قطره آن

شبیه مانند این اشارت بدست آن اشارت بابر قوله

علم از تو با کرامت و عقل از تو با فروغ
شرع از تو در حمایت و دین از تو در امان

کرامت بزرگی و شکوه و دبدبه قوله

ای خسرو رفیع جناب و منیع قدر
وی داور عدیم مثال و عظیم شان

رفیع بلند جناب آستان منیع بلند قدر مرتبه داور آنکه میان نیک و بد فصل کند و خداوند و حاکم عدیم عدم شان صفت و بزرگی قوله

ای آفتاب ملک که در جنب همتت
چون ذرهٔ حقیر بود گنج شائگان

جنب برابر و مقابل گنج شائگان نے پایان گنج لان. بفتح یکم وضم سوم جنسی است از خیام قوله

این اطلس مقرنس و نه توی زرنگار
چتر بلند بر سر خرگاه خویش دان

مقرنس بناء مدور که برو هنر دبان برآیند کیان بادشاهان جبار که پنج بودند کیومرث. کیقباد کیکاوس. کیلهراسپ. کیخسرو قوله

بودی درون گلشن و از بیدلان تو
در هند بود غلغل و در زنگ بد فغان

زنگ نام ولایت فغان شور قوله

در دشت روم خیمه زدی تا غریو کوس
در دشت سنده رفت و بیابان سیستان

سیستان نام ولایت رستم که آنرا نیمروز هم گویند قوله

تا قصر زرد ساختی و لرزه اوفتاد
در قصرهای قیصر و در خانهای خان

قصر محل قیصر بادشاه روم هر که باشد خان خانه و کاروانسرای و بادشاه ملک سمرقند هر که باشد قوله

آن کیست کو بملک کند با تو همسری
از مصر تا بروم و ز چین تا بقیروان

همسری برابری مصر نام شهر روم نام شهر چین نام شهر قیروان نام شهری بمغرب و نیز

مشرق و هم مغرب قوله

اینک بطرف گلشن و بستان همیروی
با بندگان سمند سعادت بزیر ران

سمند اسپ قوله

ای ملهمی که در صفت قدوسیان قدس
فیضی رسد بخاطر پاکت زمان زمان

قدوسیان فرشتگان و روحانیان قدس پاک و نام بیابان بطرف بیت المقدس زمان زمان ساعت بساعت

قصیده

ز دلبری نتوان لاف زد بآسانی
هزار نکته درین کار هست تا دانی

خاتم بفتح و کسر تا انگشتری سمند اسپ تند تیز گاه وقت طراز نقش و نگار و علم و جامه و نام شهریست در حد چین بسیط فراخ پایه مرتبه مسالک راه کروبیان فرشتگان نزدیک صریر بانگ لگام و بانگ در و قلم و تخت و نعلین و آنچه بدان ماند ۱۲ من ابراهیمشاهی سوابق اولین تبارک الله بزرگست خدا صواعق جمع صاعقه سخط ناخشنودی شقایق لاله نعمانی نعما قسم از لاله که آنرا لاله نعمان گویند روح بضم جان و عیسی و بفتح باد خنک و خوش آینده و روز خوش و رحمت و آسانی و بخشایش و بوی خوش ریحانی بفتح بوستان بان و گلفروش ۱۲ من ابراهیم شاهی منجذب کشیده شده از جذبهای سبحانی الجذبة من جذبات الحق توازی عمل الثقلین هشیاران جمع شب غلاف القیار ذیل دامن خط ریحانی قسمی از خطوط سبعه مدایح مدح

ترجیع بند

ای داده بباد دوستداری
این بود وفا و عهد و یاری
گفتم مگر از سر ترحم
دست از ستم و جفا بداری

مگر شاید ترحم مهربانی قوله

بیشک دل ماه و خور بگیرد
گر سوی فلک رسد نفیرم

خور آفتاب نفیر آواز قوله

نتوان بقلم نوشت شوقش
گر پیر فلک شود دبیرم

دبیر نویسنده قوله

دارم سر آنکه همچو سعدی
بنشینم و صبر پیش گیرم

این قصیده در نسخ مطبوعه نیست ۱۲

سرخیال قوله

اے ساقی ازان مئے شبانہ
در دہ دو سہ جام عاشقانہ

مے شبانہ مے دوشین جام عاشقانہ جام پر و مالامال قوله

اے مطرب ما تو نیز یکدم
مگذار زکف دف و چغانہ

چغانہ نام سازے کہ سرمندل گویند قوله

برگوے بیاد وصل جانان
چون عود بسوز دل ترانہ

عود نام چوبیست خوشبو کہ میسوزند ترانہ نوعے از سرود قوله

دیریست کہ آتشِ غم دل
در سینہ ہمیکشد زبانہ

دیر است مدتیست زبانہ شعلۂ آتش قوله

چون نیست ہیچگونہ پیدا
دریاے فراق را کرانہ

کرانہ انتہا قوله

اے غیرتِ لعبتان طنّاز
برقع ز رخ چو مہ برانداز

طناز خندہ و مسخرگی کنندہ برانداز دور کن قوله

تا من ز سر جہان بکلی
برخیزم و توبہ بشکنم باز

بکلی من کل الوجوہ قوله

اے دوست ز رہگذار دیدہ
شد فاش میان مردمان راز

فاش آشکارا قوله

سرمایۂ عمر داد برباد
ہر کو بغمِ تو گشت دمساز

دمساز ہمدم و محب قوله

در آتشِ عشق و مجمر غم
مے سوز دلا چو عود دمساز

مجمر عودسوز قوله

حالے چو نمیدہد مرادست
بوسیدن پاے آن سرافراز

حالے فے الحال نمیدہد مرادست میسر نمے شود

اے سرو سمن بر گل اندام
از عارضِ تو خجل مہ شام

سمن نام گل قوله

چون کام نشد بسعی حاصل
قانع شدہ ام بہجر ناکام

کام مقصد ناکام لاچار قوله

تا ئیم و غمِ فراق حالے
تا خود بکجا رسد سرانجام

سرانجام آخرکار قوله

شادم بہ غمت کہ در ہمہ حال
سوز غمِ تست سازگارم

سازگارم سازندہ کار من قوله

اے زخم غمِ تو مرہم دل
عشقِ تو انیس و محرم دل

انیس الفت دہندہ - ترجیع بند

ساقی اگرت ہواے ماہی
جز بادہ میار پیش ما ہی

ہی بفتح ہست و بمعنے تاکید و زجر ہم آید قوله

سلطان صفت آن بت پریوش
می آمد و خلق شہر از پے

صفت مانند وش مانند قوله

با درد در آ بیوے درمان
کونین نگر ز عشق لاشے

ز عشق لاشی پیش عشق ہیچ قوله

مردم نگران بروے خوبش
ور شرم روان ز عارضش خوے

نگران مشتاق و فریبندہ خوی عرق پاکباز آنکہ تمام بقمار در بازد و مجرد زاہد قوله

حیران شدہ ام کہ ہیچ وصفے
درخورد رخت بیان ندارد

درخور لایق - قوله

ہر دل کہ ندارد ت ز جان دوست
میدان بیقین کہ جان ندارد

جان ندارد بیجان ست لاینفع و مردہ منتظم آراستہ قوله

نوبادۂ خاندان ملک ست
گلدستۂ بوستانِ دین ست

نوبادہ درخت نورستہ قوله

آثار و دلائلِ سعادت
تابندہ چو نورش از جبین ست

آثار نشان دلائل جمع دلیل تابندہ روشن نور ش شین بمعنے اور اثمین بے بہا قولہ

در خاتم قدر او نہفتہ
فیروزۂ چرخ چون نگین ست

خاتم بفتح دگر انگشتری قولہ

بر نام تو مہر کردہ گردون
منشور اوامر و نواہی

منشور فرمان قولہ

اے خلعتِ ملک بر تو زیبا
وے غرّۂ دولت از تو غرّا

غرّہ سپیدی روے اسپ و پیشانی و بزرگی غرّا روشن قولہ

بر قامتِ حشمتِ تو کوتاہ
این اطلسِ نیلگونِ والا

اطلس نیلگون والا آسمان قولہ

نگذشت صداے صیتِ عدلت
از سقف نہم رواق خضرا

رواق خضرا آسمان قولہ

بر شادیٔ مجلسِ تو ناہید
ہر لحظہ کشیدہ جامِ صہبا

ناہید زہرہ صہبا شراب قولہ

از بہر قبولیت ازین گوش
لولوے خوشاب گشتہ لالا

ازین گوش یعنی بندگی و خدمتگاری و فرمانبرداری بطوع و رغبت لالا غلام درخشندہ
واین در صفت جز لولو مستعمل نشدہ قولہ

در قصر تو چرخ آستانی
کیوان بہ در تو پاسبانی

کیوان ستارہ زحل قولہ

توفیق رفیق در یمینت
تائید ندیم در بشارت

یمین دست راست تائید استواری ندیم ہمنشین قولہ

نصرت کہ مباد از تو خالی
در رزم کمینہ دستیارت

دست یار یاری دہندہ پردہ دار دربان ۔ مخمس
درعشق تو اے صنم چنانم ۔ ہیہات افسوس شاہباز باز سپید انگار بدان غیر عرب
را ترک و تاجیک گویند اخیل گروہ سہیل ستارہ کہ از طرف یمن برآید ۔ ساقی نامہ

بیا تا خرد را قلم درکشیم
ز ہستی بعالم علم درکشیم

ز جام دمادم دمے دم زنیم
ز مے آب بر آتش غم زنیم

دمادم دمبدم قولہ

ازین دامگہ دیر بادے مغاک
برفتند و بردند حسرت بخاک

دامگہ دنیا ۔ قولہ

دریغا جوانی کہ برباد شد
خنک آنکہ از عالم آزاد شد

خنک خوش قولہ

سبک باش و رطلے گرانم بدہ
وگر فاش نتوان نہانم بدہ

رطل پیمانہ قولہ

بدہ ساقی آن آب آتش خواص
کزان بلکہ یابم ز آتش خلاص

آب آتش خواص شراب قولہ

بدین سقف نہ پایۂ شش رواق
توان زد بیک جام مے چارطاق

چارطاق نوعے از طعام مخصوص بمطبخ و خیمہ و راوٹی قولہ

بدہ ساقی آن جوہر روح را
دواے دل ریش مجروح را

آن جوہر روح کنایہ از شراب قولہ

خذ الجام لاتخش فیہا الجناح
کہ در باغ جنت بود مے مباح

بگیر جام و مترس درین کہ گناہ ہست قولہ

بدہ ساقی آن بادۂ روح بخش
بدہ تا نشینیم بر پشت رخش

رخش نام اسپ رستم قولہ

تہمتن صفت رو بمیدان کنم
بکام دل آہنگ جولان کنم

تہمتن رستم قولہ

درین خون فشان عرصۂ رستخیز
تو خون صراحی بساغر بریز

خون صراحی شراب قولہ

بیا ساقی از من مکن سرکشی
کہ از خاکی آخر نہ از آتشی

از خاکی یعنی از آدمی نه از آتشی نه دیوے قوله

بیا ساقی آن بادهٔ لعل صاف — بده تا کے این شید و تزویر و لاف

شید مکر تزویر دروغ قوله

ز تسبیح و خرقه ملولم مدام — مے رهن کن هر دو را والسلام

رهن گرد قوله

بمن ده که در کیش رندان مست — چه آتش پرست و چه دنیا پرست

یعنی بت پرستانرا عیب مکن و زنارداران را نکوهش مکن که ایشان عبد الصنمند و تو عبد الدنیا ره در رهی زنگ تیرگی تلافی عوض و تدارک کاویانی علم علم فریدون و آن از چرمی بود و آن را مبارک شمرده و بجامه پوشیده و لعل و جواهر دران زیاده کرده در عهد عمر رض چون خراسان فتح شد بغارت آمده امیر المومنین آنرا قسمت نمود بزداید صیقل کند دیهیم تاج بازگشاده آب اندیشه سوز شراب گرگ پیر آسمان آن بکر مستور مست شراب رود پسر دجوے آب و تار ابریشم من ابراهیم شاهی ۔ مغنی نامه

مغنی کجائی بگلبانگ رود — بیاد آور آن خسروانی سرود

پرویز نام پسر هرمز بن نوشیروان که ایوان کسرے که نام تب بود مرتب گرد و تاجے که داشت تورن شصت من مرصع بجواهر نفیس و تخت از عاج و ساج و مکلل و مرصع بود شکل اقالیم زمین و فلک البروج درو ثبت کرده و انرا بطاقے درآورده و برو طلسمے بود از شیر و گوزن سر بر و طلسے و غلوله کم از گوی چون یکساعت گذشتی آن گوے از دهان شیر در طاس اوفتادی و او را چهار دست فرش بود که بهر دستے فصلے از فصول سال نگاشته و شطرنجش یکطرف از یاقوت و طرفے از زمرد تراشیده بود و نرد نرد دے داشت که یکجانبش از لسبد و دوم از فیروزه بالیشم ترکیب کرده و او را دو بیست مثقال زر افشان بود چون باردادی ازان زر بدست صورتهاے خواب ساختی و شکستی و خوانش مرصع بجواهر نفیس و کاسهاے زرد سبز و او را گنج بادآورد و گنج عروس و گنج دیبهٔ خسروی و گنج افراسیاب و گنج سوخته و گنج شاداورد و نیز پیلی و سفید داشت بزرگتر از همه پیلان از غایت سفیدی بدر خشیدی و پارید و نکیسا و مطربان او بودند و شیرین زن و معشوقه او بود و شکر ف زن نوید آواز مژده در و د بضم از ایزد رحمة بود و از ملایک استغفار و از مومنان دعا و از بهایم د

طیور تسبیح ۱۲ من ابراهیم شاهی اصول نام نواے آهنگ آواز خنیاگر مطرب و سرود ناهید زهره چنگی زننده رهے زن سرودی برگو ارغنون نام سازے از وضع افلاطون عود نام چوبے خوشبو نوآئین خوش و نوفی سازے پرداز بنواز چاره ساز سازنده عراق نام سرود زننده رود نام جوئے بر ربط صراحی بصورت بربط و اراے دارنده دیهیم تاج بهین بهترین تمکین بزرگی و مرتبه اورنگ تخت تن آسانی آرام و آسایش ولی نعمت مرنی اسماء حسنے وَلِلّٰهِ الْاَسْمَاءُ الْحُسْنٰى فَادْعُوْهُ بِهَا مربع جاے چریدن جدی بزغاله ثور گاو دنیز نامهاے بروج اند تهمتن رستم نبرد جنگ منوچهر نام پسر نبیسهٔ دختر بن ایرج بن فریدون خلف فرزند فرنگ نام ولایت مهراج نام بادشاه زنگ ترک ترکستان هند و چاکر وثاق خانه نطاق کمربند همایون مبارک صفت مانند آئین رسم و نهاد گشت ظاهر کنارا انتها شهها اے بادشاه ثمین گرانمایه نوش شیرین و آب حیات مثنوی

بسیار

الا اے آهوے وحشی کجائی — مرا با تست چندین آشنائی

الا دانا و آگاه باش قوله

که مے بینم درین دشت مشوش — چرا گاهے ندارم خرم و خوش

مشوش خطرناک دشت مشوش دنیا قوله

مگر دست عطا پروردن آمد — که ظالم لاتذرنی فردا آمد

لاتذرنی فردا مگذار مرا تنها قوله

که اے سالک چه در انبانه داری — بیا دامے بنه گر دانه داری

انبانه رخت وبال عذاب تاک درخت انگور پرداز امراز پرداختن و پردازنده طرز روش مشام مغز باف بافنده سر فتنه دارد و گردونگار ۔ ژند نام کتابے تصنیف ابراهیم زردشت و شرح آن پاژند و قیل صحف ابراهیم عم و آتش زنه که چقمق گویند و نام وزیر سهراب بن رستم که آنرا زند رزم هم گفتندے سلم نام پسر بزرگ فریدون بن آبتین که تور و ایرج از د خورد بودند شیده نام پسر افراسیاب که پشنگ نام داشت و نام حکیمے که شاگرد سمنار بود و بهرام گور را هفت گنبد هفت رنگ ساخته سراے پنج سراے عاریتی و دنیا نوشیروان نام پادشاه ایران زمین

که تولد حضرت رسالت ﷺ در زمان اوست واو مزدک حکیم راکه صاحب مذهب اباحة بود با هشتاد مرد که متابع او بود کشته شده والمگه دنیا حی نام قبیله از عرب دم سرد آه نومیدی دردنوشان عاشقان خمار بفتح والشدے فروش مار نه سر فلک ونفس روان جان وفی الحال حقه سبز فلک مهره بازدغا باز بهرام نام بادشاه طوس نام بادشاهزاده وار ششدر دنیا ناکام لاچار رحیل کوچ طباشیر نام دوا طباشیر صبح روشنی صبح نشیمن نشست هفت پرکار هفت فلک ٥

هرکه آمد در جهان پر ز شور		عاقبت میبایدش رفتن بگور	

این کاخ سپنج عاریتی خان خانه کاروانسرایے ٥ ایدل مجوے منصب دنیاکه هیچ نیست. غزل تغیری عمل خدمت شهنشاه اختران آفتاب حمل نام برج جدی نام برج دلو نام برج زحل نام برج مسیح عیسے ﷺ وحل کیچڑ ٥ فساد چرخ نه بینم ونشنویم هنوز سور عروسی وضیافت ومهمانی تطهیر وشادی وشاد ودیوار حصار نهادروش ٥ دل امنه بر دنیا واسباب او. عسل شهد زین دوکان دنیا رطب خرما گردنان پهلوانان ٥ دوش باعقل درسخن بودم. کشف ظاهر دم فریب بند قید وخیال ملال دلگیری ٥ آن کیست کو بحضرت سلطان ان اوا کند. خیز غنی داریم خیال وارام ومن یتق الله یجعل له مخرجا. ویرزقه من حیث لایحتسب اقتباس از آیه قرآنی است ولفظ مخرجا برائے افزونی بیت محذوف شده یعنی کسے که بترسد خدا اگرداند ان خدا از برائے او جائے برآمدن وروزی دهد اورا از جائے که نمی پندارد ٥ نبود مهتری چو دست دهد. دست دهد میسر آید ملون رنگارنگ شاه سهر موز شاه هرمز یزد نام شهر بیست درفارس ٥ درین محنت سرا تاکے بهوی دوست بنشینم. محنت سرا دنیا که جا هست تاریک بصفا انگشت در دندان کنایه از تحیر درکار وبار سکه آن را پذیرفته ودریافت آن معدوم سر بر سر زانو کنایه از تفکر خود بکمال نقصان است ٥

بیا اے طائر فرخ بیاور مژدهٔ دولت		عسی الایام ان یرجعن ندما کالذی کانوا	

طائر فرخ ملک الموت مژده دولت پیغام ملک الجبار عسے بمعنے قرب ایام روزان یرجعن صیغه جمع مؤنث غائب فعل مضارع معلوم از رجع یرجع رجوعا بمعنے باز شدن الندم والندامة پشیمان

شدن وکاف حرف تشبیه است الذی اسم اشارت بمعنی آنوقت که رفت ازایشان بغارت کانوا صیغه جمع مذکر غائب فعل ماضی معروف معنے آنست که درین ظلمت سرائے دنیا تا بکے گفت وشنفت صفات دوست نشینم گهے از تحیر درکار و بار خود وتحریر نایافت مطلوب روزگار خود انگشت بدندان نهادن گزینم وگهے از تفکر در خود دور دوست بر سر زانو نشینم بیا اے ملک الموت مژده دولت که پیغام حضرت احدیت است بیار تا خوشان وشادان مصافحه نمایم وانه روزگار قریب است که ایام فراق از روے ندامت وپریشانی مکدر نه همچون ایامے که بوده اند پیش ازاں درکمال شادمانی اے روا این که بالا مذکور شد بیامد وایام فراق بسر آید در روزهاے وصال درآید ٥

بناء الصبر مذحلت نهانی الاسد سرحان		وطار العقل اذعنی حین الوزن عریان	

حلت صیغه واحد مونث غایب فعل ماضی معلوم من حل یحل بمعنے بازکشادن اسد جمع اسد اینجا کنایه از دواعی شهوانست که ارتکاب آن مورث آفات ست سرحان گرگ طار صیغه واحد مذکر غائب فعل ماضی معلوم از طار یطیر طیرانا بمعنے پریدن اذعن بفتح همزه وسکون ذال وکسر عین واحد مذکر امر مخاطب بود من اذعن یذعن اذعانا بمعنے گردن نهادن ویا متکلم وزن سنجیدن عریان برهنه شدن درینجا معنے عاریست که اتیان مصدر بمعنی فاعل درکلام فصحا بسیارست معنے آنست که بناء صبر ازان هنگام که ازهم کشاده شد وریخته گشت مرا عشق از دواعی شهوت باز داشت وبرید عقل ودانش که حاجب سلوک بودمرا از سلوک آن طریق منع میفرمود مطیع شواے طائر فرخ بمعنے سنجیدن وحقیقة دریافتن یعنی مطیع بانمعنی که بسنج دریافت حقیقة را درانحال که عاری وبرهنه از مخالف ومخاصمت من شیداخون مراد یافتی واطلاع حقیقت من شتافته که خواهش من مرتبه خود بکمال رسانده وخلاف محبت را درمن اثر نمانده باید که مطیع من شوی واز مخالفت ومخاصمت من عاری هنگردی ونیز اذ بمعنی وقت کما قال الله ثانی اثنین اذهما فی الغار واذ عنی جار ومجرور بود متعلق بفرمان بر رسم سابق مصدر بمعنے فاعل واین عریان خبر مبتدا مقدر وتقدیر کلام چنین سنز دسعا وطار العقل اذهو عریان عین بمعنی الوزن ومعنی چنین شود اذ بچشم بصیرت مراد دریافت که از تصرف او دورم واز سنجیدن تا برید عقل هنگام که آن عاقل عارف است ارحین بمعنے سنجیدن او مهجورم ازمن ببرید وجدا گردید ٥

آنکه ده با هفت ونیم آورد بس سودے نکرد | فرصتت باد اکه هفت ونیم باده می کنی

در معانی این بیت وجوه بسیار ست اول آنکه یعنے اے ممدوح من آنکه از کمال خویش بنقصان روے
آورد و دین را بدنیا بدل کرد و ظلم و تعدی از بهر حصول مال های نهاد پس سودے نکرد اگرچه بدانش خود سود تصور کرده کما قال الله و یحسبون انهم یحسنون
صنعا ترا ایزد تعالی عمر زیاده گرداناد که همیشه از نزول بعروج توجه داری و دنیا را در طلب دینامی آری و در مرضیات حق
میکوشی ولباس مصبوغ بصبغة الله مے پوشی چنانچه در ابیات آینده خود گوید دوم آنکه بمرتبه کمال
رسیده بهدایت ناقصان روے آورد و همت خود بتوجه ایشان گماشت پس سودے نکرد
بلکه در غبن آورد اگرچه نزد اهل شرع هدایت ناقصان امریست عظیم اما چون از عروج مرتبه خود باز ماند
پس غبن کرد کما قال من استوی یوماه فهو مغبون حق تعالی در عمر تو برکت کناد که همیشه در تکمیل نفس ناطقه
خود میکوشی سوم آنکه خلیفه آنوقت استدعاء همت نموده در انوقت که غنیم ناهنجار بالشکر بیشمار بتسخیر
ممالکش رو نهاده و هراسے عظیم بر خلیفه مستولی شده و لشکر خلیفه هفت ونیم هزار و لشکر غنیم ده هزار
خواجه بنور بصیرت دریافته این قطعه را نوشت و کرامت خویش اظهار فرمود و دلدارلیش فرستاد
بحکم کم من فئة قلیلة غلبت فئة کثیرة باذن الله چهارم آنکه با هفت ونیم اراده کرده و چون ده را
با هفت ونیم ضرب کنیم هفتاد و پنج میشود و از ان کلمه عجیب گیریم که در شمار هفتاد و پنج ست معنے آنکه
در کمال دولتے دنیا سبب عجبے بر زیردستان نموده پس سودے نکرد خدا عمر تو دراز گرداناد که تو با وجود
قلت مال بر زیردستان لباس عجب می طرازی و تمردانرا زیردست میسازی و این خصلتے ست
حمیده کما قال ع التکبر مع المتکبر صدقة پنجم آنکه بادشاهان سابق نقود مضروبه ده وزنی را
بهفت ونیم وزن می آوردند و خزاین را بدین وسیله پر میکردند چون نوبت ضرب سکه بممدوح رسید
علو همتش باز برافزونی آرمید و هفت ونیم از ما دیده ورنے نزد خلق خدا را بر فاهیت آورد چنانچه
امیر خسرو در مدح بادشه گوید ؎ گرجه والاش زر روے کرم * کرد یکے را دو عیار درم * میوه
که عیاری درش تا چه شد * کزسه یکے بود یکے راسه شد ؎ کعب الغزال نام شراب و نباتیست
وکعب الغزال العیر لام همدرین لغت هست طبرزد شکر سفید مشتری خریدار رهی بنده منهی نداد بنده
جاسوس دار المحن کنف پناه طاب متواه خوش باد جایگاه او لایفوت فوت نمیشد منقلب
گردنده زرق وریو مکر و فریب ؎

رخیم منکر خمار بود روزے چند | بدان دلیل که القاص لا یحب القاص
بریخت خون صراحی ولے بکشتن او | زمانه نیز براند که الجروح قصاص

رخیم مردمک باریک و نرم آواز پس مراد از رخیم زاهد ظاهر پرست خمار میفروش مراد عارف کامل
قاص چیننده صراحی مراد عارف کامل جروح خستگی معنے آنست که زاهد ظاهر پرست مدتے منکر
عارف بود و در انکارش می بود بدینجهة که خوشه چین مر خوشه چین را دوست نمیدارد عاقبت الامر
عرفان از زهادت غلبه کرد و زاهد را القید خو آورد و آنچه در باطن عارف بود نوش کرد و از زهادت بر آمد و از ذوق
عشق سر بر آورد و باطن عارف را مکشوف کرد که عبارت از ریختن خون صراحی بود و کنایه از یمعنی سبز و چون
زاهد خون صراحی ریخت و در افشاے اسرار آویخت صاحب زمانه که حضرت حق باشد بموجب لا تسبوا الدهر
فان الدهر انا بکشتن آن رخیم اشارت مینماید که الجروح قصاص پس زاهد که بعشق آویخته خونش تیز
ریخته شود و کشته گردد که العشق اوله حرق و آخره قتل و تلمیح بقصه حسین منصور و قاضی است که بخون
منصور فتوی نموده او در زهد و تقوی بے نظیر بود لاجرم در تعصب می نمود معنی آنست که قاضی ظاهر پرست
چندگاه انکار شیخ می نمود بعلة آنکه هم پیشه هم پیشه را دوست نمیدارد و بهر تقریبے ستیزه در پیش می آرد
و شیخ بمرتبه حقیقة مستقر بود و قاضی هم دعوی حقیقة می نمود اینقدر مجانست هم موجب انکار باشد تا آنکه
رفته رفته حکم کشتنش داد و صاحب یعنی الله تعالے میفرماید که الجروح قصاص یعنی هر که بدیگرے آویزد
خونش بریزد عاقبت تیغ بر دآهیخته گردد ؎ سر خیال رسدت سزاوار تست علمدار نشان بردار
جنیبت کش خر دار دار خیبر نام قلعه خواجه قنبر علی مرتضے معما

بردار دل از مادر دهر اے فرزند | با نصف اخیر شوهرش در پیوند
نے قلب ندانی که چنین نقادی | چون حافظ اگر شومی زر ویش خورسند

معنے بیتے مادر دهر عبارت از دین که مشتمل بر بحرین بحر شریعة و بحر طریقة و هر دو اجزاے وے آمدند و انا
اجتماع این هر دو دین بتمامی میرسد و نصف اخیر شوهرش اشاره بطریقة که و الاترین اجزاء اوست
معنے آنست بردار دل از دنیا اے دوست و بنصف آخر شوهر او در پیوند که و الاترین اجزاء است
یعنے از ابناء دنیا در گذشته داخل اهل طریقه شو اگر بیننده دلی قلب خود را ندانی که اول ترین اجزاء
او را چیننده یعنے اجزاء وجود را قلب نکنی و پریشان نسازی و عناصر و حواس را برهم نیندازی

بدان علامه نرسی وان لباس بقاست خود بطرازی ومعنی معمائی آنست که اول کلمه بهر تحلیل بود حرف ب وربس ب که درکار ما نبود برداشتیم ودرا بجاے خود گذاشتیم کلمه در اشارت میکند بدان وازان معنی آگهی میدهد پس دل از ماد ودهر یعنی حرف میانه اد راکه حرف را رسمی است اے شاد بهر وچون بهر دو جمع شود مجموع او شرا با میباشد وبنصف اخیر کلمه شوهرش پیوند گیرد وتا براس قلب کنند آخر ادرا بصدر آرند وحروف صدر بپایان برد شراب شود که عشق است اگر کسے گوید که حافظ تشخیص هیچ نامے نفرمود وهیچ اسم ثبت نگردد تا وقتیکه نام ثبت وتشخیص معلوم نگردد جواب آنست که راح وشراب از عشق است باتفاق محبوب صوفیه خواجه نام ازینجهة ثبت نکرده که متفق علیه این طائفه است معما

نام بت من که مه زرویش خجل است اول اشـشم هجی وقلبش روشن	دوحرف زنظم حافظ مرتجل است وین طرفه ترانکه جمله اجزاش دل است

یعنے نام محبوب من که ماه از روے او شرمندگی خواست دو حرف از نظم حافظ بذله گو وآن دو حرف اول وششم حرف هجا که الف وح است ورکه قلبش روشن است باعتبارے که علامت قمر است پس در نجم پس آخر شد وچون جمله اجزا را قلب کنند یعنے را را بصدر آرند وحا را بآخر والف را بقلب راح گردد وراح بمعنے شراب که محبوب همه است ٥ مفتوح گشاده دستگه قدرت سود ازده دیوانه آفتاب بگل اندودن نهان ساختن امرے که درغایت شهرت باشد رهبان زاهد ترسایان دژم غمگین ومخمور این اشارة بشیرین وان اشارت به تلخ قسّام قسمت کننده لاله بازی مضاحک ضحک آرنده زرق فریب خط ریحان قسمے از خطوط سبعه

خاتمة الطبع

الحمد لله والمنة که درین زمان فرخی اقتران کتاب مستطاب راحت روان وروح مسمی به بدر الشروح که هنوز بقالب طبع نیامده بود بتصحیح تام وتنقیح مالا کلام باهتمام احقر انام محمد عبد الاحد عفا الله عنه الصمد بماه شوال المکرم سنه ۱۳۲۱ هجری مطابق ماه جنوری سنه ۱۹۰۴ ع در مطبع مجتبائی واقع دهلی طبع گردید

